Sultan

ABDÜLHAMİD

François Georgeon

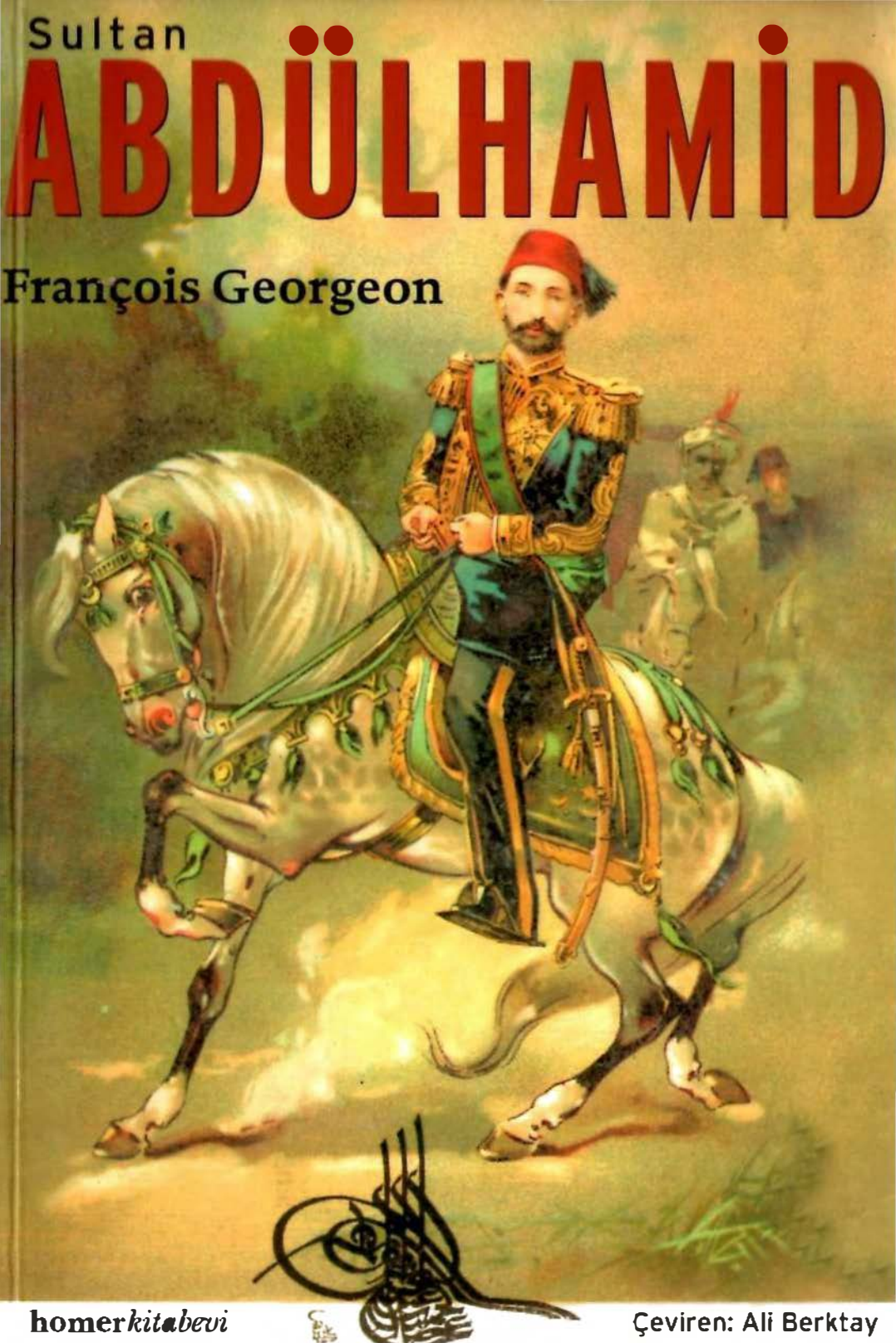

homerkitabevi

Çeviren: Ali Berktay

M. Gürhan Başoran

Sultan

ABDÜLHAMİD

François Georgeon

ISBN 975-8293-88-5

Sultan Abdülhamid
François Georgeon

Özgün Adı
Abdülhamid II, le sultan calife
● Librairie Arthème Fayard, 2003

Çeviren
Ali Berktay

Editör
Betül Avunç

Tasarım
Sinan Turan

Ofset Hazırlık
Homer Kitabevi

Baskı ve Cilt
Barış Matbaa - Mücellit

1. Basım 2006

© Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Tüm metnin yayım hakkı saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yazarın ve yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Cad. No: 28/A
Galatasaray 34433 İstanbul

Tel: (0212) 249 59 02 • (0212) 292 42 79
Faks: (0212) 251 39 62
e-mail: homer@homerbooks.com

Sultan

ABDÜLHAMİD

François Georgeon

Çeviren: Ali Berktay

homerkitabevi

İçindekiler

SUNUŞ 13

İLKSÖZ

1. **Bölüm: Bir Sultanın Doğuşu, Bir İmparatorluğun Yeniden Doğuşu** 23

Doğu Sorunu ve Tanzimat 24
19. Yüzyılın Ortasında Bir Osmanlı Şehzadesi 29
Avrupa'ya Yaptığı Erginlenme Seyahati 36
Kaos ve Kaostan Çıkış Yolları 41

BİRİNCİ KISIM
DOĞU KRİZİNDE ABDÜLHAMİD

2. **Bölüm: Şehzadeden Sultana** 49

Nasıl Veliahd Şehzade Olunur? 50
İktidar Yolu 54
Meçhul Bir Sultan 61
İlk Bağımsızlık İşaretleri 65

3. **Bölüm: Abdülhamid ve Midhat Paşa** 69

Kanun-ı Esasi: Orta Yol 70
Tersane Konferansı ve Başarısızlığı: Midhat'ın Kabahati 72
Midhat Paşa Sürgün Edilir 77
Sultan Meclisi Topluyor 81
Savaşa Doğru 86

4. Bölüm: Sultan: Savaşta ve Barışta 90

İki İmparatorluğun Çarpışması 91
Osmanlı Ordusunun Çöküşü 96
Abdülhamid Meclis'ten Kurtuluyor 99
Tuhaf Bir Barış 102
Başarısız Bir Darbe 107
Bir Osmanlı Toprağı Nasıl Kaybedilir? Kıbrıs'a Elveda 110

5. Bölüm: Berlin'i Unutmak 116

Aşağılama Kongresi 117
İmparatorluğun Yeni Haritası 122
Vilayetlerde Asayişi Yeniden Sağlamak 124
Abdülhamid ve İngiltere: Kuşku 126
Abdülhamid Duruma El Koyuyor 130
Midhat Paşa'nın Ortadan Kaldırılması 134
İflasa Son Vermek 138

İKİNCİ KISIM
ABDÜLHAMİD İMPARATORLUĞU

6. Bölüm: Yıldız, Abdülhamid'in Sarayı 147

Bir Saray-ı Âmire'nin Doğuşu 148
Köşk Biçiminde Bir Saray 150
Kent İçinde Bir Kent 154
Burjuva Sultan 157
Yine de Harem 164

7. Bölüm: Mutlakıyetçi Bir Rejim 170

İktidarın Merkezinde 170
Devlet Aygıtına El Konuyor 176
Hafiyelik ve Sansür 183
Mutlakıyet Araçları: Hazine-i Hassa 189

8. Bölüm: Vilayetlerin Önemi 196

Osmanlı Vilayetleri, Teori ve Pratik 197
Sultan ve "Memalik-i Mahruse" 201
Bir Vali Portresi 206
Arap Vilayetleri Öne Çıkıyor 211
İmparatorluğun Sınırlarında 214

9. Bölüm: Hilafet Siyaseti 221

Ebubekir'den Abdülhamid'e 221
Hilafet Ne İşe Yarar? 225
Hilafet, Kullanım Kılavuzu 228
Kutsal Yerlerin Hizmetinde 233
Batı'nın Korkusu: Panislamizm ve Cihad 239

ÜÇÜNCÜ KISIM
BİR KRİZDEN DİĞERİNE

10. Bölüm: İçe Dönmenin Olanaksızlığı 249

Balkanlar'dan Sonra Kuzey Afrika 249
Abdülhamid Mısır Sorunuyla Karşı Karşıya 255
Almanya ile Yakınlaşma 261
Kızıldeniz'den Rumeli'ye 265
Abdülhamid İmparatorluğu'nda Büyük Güçler 271

11. Bölüm: Islahatçı Sultan 278

Abdülhamid'e Göre Devlet 279
Orduyu Modernleştirmek 284
Maarif Alanındaki İlerlemeler 290
İlk Muhalifler 293
1889 Yılının Bazı Olayları 298

12. Bölüm: Sağlamlaştırma Çabaları 304

Rejimin Güçlenmesi 305
Abdülhamid ve Aşiretler 309
İç Kolonizasyon Çabaları 313
İmaj Politikası 317
Milliyetçi Karışıklıklar 324

13. Bölüm: Yeni Bir Doğu Krizi 329

Ermeni Islahatı Karşısında Abdülhamid 330
Sonbaharla Gelen Büyük Katliamlar 336
Kriz Büyüyor 342
Abdülhamid Hal Edilecek mi? 345
"Kızıl Sultan" 352

DÖRDÜNCÜ KISIM
DORUK NOKTASI VE DÜŞÜŞ

14. Bölüm: Sultan ve Tebaası 361

Sadece Yirmi Beş Milyon Osmanlı mı? 361
Müslüman Muhacirler: Hamid İmparatorluğu Açısından Bir Şans 365
Hiçbir Zaman Olmadığı Kadar Çokuluslu 369
Toplumsal Sahnede Yeni Aktörler 373
Sansüre Rağmen Kültür 376
Sultan-Halifenin Payitahtı 379

15. Bölüm: Saltanatın Doruk Noktası 384

İmparatorluk Zaferle Yeniden Tanışıyor 384
Jön Türklerin Yola Getirilmesi 388
II. Wilhelm'in Ziyareti, Diplomatik Bir Zafer 392
Devasa Bir Proje: Bağdat Demiryolu 396
Abdülhamid'in Jübilesi 399

16. Bölüm: Emperyalizmlere ve Milliyetçi Akımlara Karşı 407

Avrupa'nın Vesayetini Sarsmak 409
Rejimin Rayları: Hicaz Demiryolu 413
Balkanlar'da Karışıklıklar 419
Arap Vilayetlerinde Krizler 427

17. Bölüm: Hedef 434

Jön Türklerin Yeniden Uyanışı 435
Rejimdeki Sapmalar 440
Suikast 445
Çalkantı ve Muhalefet 450
Devrim Makedonya'da Başlar 454

18. Bölüm: Devrimden Devrilmeye 461

Abdülhamid ve Jön Türk Devrimi: Bir Teveccüh Hali mi? 461
Sultan, İhtiyar Paşa ve Jön Türkler 466
Bir Kez Daha Meşruti Sultan 472
31 Mart [13 Nisan] Ayaklanması 477
Devrilme ve Sürgün 482

SONSÖZ

19. Bölüm: Bir Sultanın Ölümü, Bir İmparatorluğun Ölümü 489

Abdülhamid'siz İmparatorluk 490
İmparatorluktan Yoksun Kalan Abdülhamid 492
Sabık Sultanın Servetini Nasıl Ele Geçirmeli? 494
Beylerbeyi'nde Sürgün Günleri 497
Son 500

Sonuç 505

Çizimler 513
Soyağacı Tablosu 516
Kaynakça 519
Kronoloji 531
Dizin 537

Dounia'ya

Sunuş

19. yüzyıl uzun saltanatlar yüzyılıdır. Rekor herhalde François-Joseph'e aittir. Aynı zamanda Macaristan kralı da olan Avusturya imparatoru, 1848'den 1916'yakadar tam 68 yıl hüküm sürmüş, 1837'den itibaren İngiltere kraliçesi, daha sonra da 1901'de saltanatı sona erinceye kadar Hindistan imparatoriçesi olan Victoria da bu yarışta onun ensesindenayrılmamıştır. 1876'dan 1909'a dek Osmanlı sultanı ve Müslümanların halifesi olan Abdülhamid kuşkusuz böylesine uzun saltanatlarla boy ölçüşemez, ama her şeye karşın o da tam 33 yıl boyunca tahtta kalmıştır. Hanedanın kurucuları bir kenara bırakılacak olursa, Osmanlı tahtında oturdukları süre bakımından onu geride bırakan sadece iki sultan çıkmıştır: Bizim Muhteşem Süleyman adını verdiğimiz ve imparatorluğun en parlak döneminde, 16. yüzyılda 46 yıl hüküm süren Kanuni Sultan Süleyman -bu nedenle "Muhteşem Süleyman yüzyılı"ndan söz edilir- ve 17. yüzyılın ikinci yarısında da IV. Mehmed.

Abdülhamid'in imparatorluğu o meşhur seleflerininkinden farklıdır gerçi; ama artık Macaristan'dan Cezayir'e kadar uzanmasa bile, yine de heybetli bir toprak parçası oluşturmaktadır. Üç kıtada, Avrupa, Asya ve Afrika'da toprakları bulunan bu imparatorluk, Adriyatik Denizi'nden Basra Körfezi'ne ve Kafkasya'dan Tunus Naibliği'ne kadar yayılmaktadır. Ayrıca olağanüstü bir jeopolitik konuma sahiptir: Hem Doğu Akdeniz'e çıkışları -Boğazlar ve Süveyş Kanalı- denetimi altında bulundurmakta, hem de potansiyel büyük zenginlikler barındırmaktadır -petrol yataklarının önemi 19. yüzyıl sonundan beri bilinmektedir.

Abdülhamid bu geniş imparatorluk üzerinde kadir-i mutlak bir hükümdar olarak saltanat sürmüştür. Hiç kuşkusuz Osmanlı tarihinde onunki kadar geniş bir erki elinde toplamış başka bir padişah yoktur. Batılılar, Osmanlı sultanlarını çoğunlukla mutlak hükümdarlar olarak tarif etseler de, aslında Hünkâr'ın yetkileri yeniçeri, ulema ve 19. yüzyıl başından itibaren de bürokrasi tarafından sınırlanmıştır. Ama 1826'da Sultan II. Mahmud'un topları yeniçerileri yok ederken, batılılaşma ve laik-

leşme yönündeki ıslahat çabaları da ulemayı zayıflatır. Bürokrasiye gelince, Tanzimat döneminin bu yükselen siyasi gücünü Abdülhamid hızla hizaya sokmayı başarır, öyle ki onun iktidarının karşısında geleneksel dengeleyici güçlerden hiçbiri kalmaz. Ama Sultan, imparatorluğu üzerinde neredeyse mutlak egemen olarak hüküm sürerken, bu kez de "Düvel-i Muazzama", gayrimüslim cemaatler ve yeni muhalefet hareketleri, özellikle de Jön Türkler, yetkesine yeni sınırlar getirir.

Abdülhamid, dünya tarihinin bir geçiş döneminde, Hobsbawm'ın "imparatorluklar çağı" adını verdiği dönemde hüküm sürmüştür.[1] 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa emperyalizmi dünyanın hemen her yerine yayılır, büyük devletler arasındaki gerilimler ve rekabetler şiddetlenir, milliyetler sorunu ağırlaşır, ekonomik kalkınma ve toplumsal sorunların yükselişi hız kazanır. 1876'da Avrupalıların eli dünyanın büyük bölümüne henüz uzanamamıştır. 1909'da Abdülhamid tahttan indirildiğinde ise, Afrika ve Asya'nın büyük bir parçası Avrupa egemenliğine girmiştir. Bağımsız kalmış büyük devletlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez: Japonya, İran, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu.

* * *

Bu kadar geniş bir imparatorluk üzerinde ve böylesine belirleyici bir dönemde, bu kadar uzun bir süre ve böylesine hatırı sayılır bir erkle hüküm sürmüş bir şahsiyet hakkında, Fransızcada çok az eser bulunmaktadır. Fransa'da yayınlanmış en son biyografi 1936 tarihlidir.[2] Bugünkü kaynakça çölünde bu kitaptan hâlâ başvuru eseri olarak söz edilmese, adını anmak zahmetine katlanmazdık. Batı dillerindeki en iyi Abdülhamid biyografisi hâlâ Joan Haslip'in İngilizce yayınlanmış eseridir.[3] Ama bu övgüye değer çalışma artık eskimiştir -ilk baskısı 1940 tarihlidir- ve günümüzde aşılmış bir duygusallıkla kaleme alınmış, fazlasıyla geleneksel bir biçemi vardır.

Çeyrek yüzyıldır Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu hakkında önemli araştırmalar yapıldı. Bu konuda yayınlanan tezler, monografiler, bilimsel makaleler çoğaldı. Bunların çoğu otuz kırk yıl öncesine kadar ulaşıla-

1 Eric J. Hobsbawm, *L'Ere des empires*, 1875-1914, Fr. çev., Paris, Fayard, 1989.

2 Gilles Roy, *Abdul-Hamid. Le sultan rouge*, Paris, Payot, 1936.

3 Joan Haslip, *The Sultan. The Life of Abdul Hamid II*, New York, Holt, Rinehartand Winston, 1958. Eser Fransızcaya da çevrilmiş, ama bu çeviri çok az satmıştır: Joan Haslip, *Le Sultan. la tragédie d'Abdülhamid*, Fr. çev., Paris, Hachette, 1960.

mayan bir kaynaktan, Osmanlı arşivlerinden yararlanıyor. Özellikle de Yıldız Sarayı arşivlerinin açılması ve kullanıma sunulması, bu sultanın çağı, saltanatı ve şahsiyeti hakkında sahip olunan görüşte köklü değişikliklere yol açtı.[4]

Yine de bu arşivlerden alabildiğine yararlanan her dilde yapılmış yüzlerce çalışmaya karşın, bu araştırmaların sonuçları popüler tarih eserlerinde veya ders kitaplarında su yüzüne çıkmaya başlayamadı. Bu düzeyde işler yerinde sayarken, önyargılar ve yanlış fikirler sürüyor. Bir zamanlar dönemin dışişleri bakanlıkları için belalı bir sorun olan Osmanlı İmparatorluğu bugün de tarihçiler nezdinde aynı konumunu koruyor. Asla bir tarihe konu olmazken, deyim yerindeyse bir "İ.T.T.N.", "iyi tanımlanmamış tarihsel nesne" olarak kalıyor ve eğer şansı varsa bir paragrafta özetlenip geçiliyor. Okulda kullandığım bir ders kitabında -yıllarca önce- Osmanlı İmparatorluğu, "Avrupa'nın küçük devletleri" arasında sayılıyordu.

* * *

O zamandan beri çok ilerleme kaydedildi mi? Öğrenciler için hazırlanmış en son ders kitaplarında bile, Osmanlı İmparatorluğu en fazla birkaç satırı hak etmekte ve ancak uluslararası ilişkiler prizmasından süzülerek, sadece meşhur "Doğu sorunu" açısından ele alınmaktadır. Çar I. Nikola'nın meşhur formülüyle, hâlâ "Avrupa'nın hasta adamı"dır, ama bu "hasta" imparatorluğun, kendisinden daha sağlıklı görünen Habsburg ve Romanov imparatorlukları kadar hayatta kalmayı nasıl olup da başardığı sorusu asla gündeme getirilmemektedir.

Kitaplarda, Abdülhamid'e ve onun saltanatına nasıl bir yer biçildiğine bir göz atalım. Bu ders kitaplarından birinde Abdülhamid'in *başıbozuklar*'ını -herhalde Kaptan Haddock'un* da ders kitaplarına girmesine az kaldı!- Bulgaristan'a gönderdiğini, bunların en iğrenç vahşet gösterilerine girişip, on binlerce insanı katlettiklerini öğreniyoruz. Başka bir ders kitabına göre, "kızıl sultan" Abdülhamid, "İslam adına Bulgarların topluca katledilmelerini buyurur (1876)".[5] Oysa ki "Bulgaristan katli-

4 Bu arşivin zenginliği hakkında ilk toplu bakış için, bkz. Stanford J. Shaw, "The Yildiz Palace Archives of Abdülhamit II", *Archivum Ottomanicum*, 3, 1971, s. 211-237.

* Ünlü çizgi roman *Tintin*'in kahramanlarından biri; ne zaman sinirlense "les bachibouzouks" diye sövmesiyle ünlüdür-ç.n.

5 Kısa süre önce çok satan bir tarih dergisinde de aynı hata yinelenmişti: Jean-Noël Jeanneney, "Massacres et ingérence: les horreurs bulgares", *L'Histoire*, no: 235, 1999, s. 16-19.

amları" adı verilen olaylar 1876'nın Mayıs ayının başında, yani Abdülhamid tahta çıkmadan tam dört ay *önce*, henüz veliahd şehzade bile değilken ve basit bir şehzade olarak elinde hiçbir yetki yokken yaşanmıştır. Ve yirmi yıl sonra, 1894-1896'da ona "kızıl" sultan lakabı takılmışsa, bunun nedeni Ermenilere karşı uyguladığı baskı politikasıdır. "On binlerce kurban"ın canına mal olduğu ileri sürülen Bulgaristan katliamlarına gelince, çağdaş araştırmalar bu konuda adaleti tesis edip, verilen rakamları daha makul ölçülere çekmişlerdir.[6]

Elimizdeki kitapları taramaya devam edelim. Bir ders kitabına göre, Abdülhamid "belirsiz bir anayasayı kabul eder" ve "bir 'parlamento' toplama sözü verir". Anayasa "belirsiz"dir -anayasa hukuku açısından ilginç bir başlık!- ve her nedense parlamento tırnak işaretine layık görülmüş ve vaat aşamasında bırakılmıştır. Oysa ki Abdülhamid saltanatının başında, (bu meşruti ve parlamenter deneyim çok kısa ömürlü olsa da) 1876'da gerçek bir Anayasa (Kanun-ı Esasi) ilan etmiş ve ertesi yıl -milletvekilleri (mebus) ve senatörleriyle (âyan)- gerçek bir Parlamento (Meclis-i Mebusan) toplamıştır.

Yine yüksek eğitimde kullanılan bir başka ders kitabında Abdülhamid "sefih ve zalim bir adam" olarak nitelenir -insan kendini kötü bir oryantalist ressamın fırçasından çıkmış bir portrenin karşısında sanıyor. Zaten niye olmasın ki? Ama yazar daha sonra gerçek düşüncesini ele verir. Böylesine tatsız bir biçimde tanıtılan hazretin, "imparatorluğu olabildiğince yaşatmak"tan başka bir kaygı taşımadığı kanısında olduğunu söyler. Epey ilerlemiş sayılırız öyleyse!

* * *

Oysa ki konunun çapı çok geniştir. Söz konusu edilen bir insanın güzergâhı değildir sadece. Abdülhamid tahta çıkarken, Bosna-Hersek, Kosova, Makedonya, Kıbrıs, Lübnan, Filistin, Ermenistan, Kürdistan, Kuveyt, Irak Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalan bölgelerdi. Saraybosna, Nicosia [Lefkoşe], Beyrut, Kudüs, Basra, Kerbela, Bağdat Osmanlılartarafından *Memalik-i Mahruse*, "iyi korunan topraklar" diye adlandırılan Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalarıydı. Okuyucu bu bölge ve kent adlarının bilinçli olarak sayıldığını fark etmiştir; son yirmi yıldır veya da-

6 Richard Millman, "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *The Slavonic and East European Review*, LVIII/2, Nisan 1980, s. 218-231. Karş. aşağıda, s. 46??.

ha uzun bir süredir yaşadıkları dramlarla gazete manşetlerinden inmeyen adlardır bunlar. Siyonist hareketin başlangıcının, Ermenilere yönelik ilk büyük katliamların ve Ermeni ulusal hareketinin doğuşunun, Arnavut, Arap ve Kürt milliyetçiliklerinin uyanışının da Osmanlı İmparatorluğu çerçevesi *içinde* ve Abdülhamid'in saltanatı *sırasında* gerçekleştiğini, Türk milliyetçiliğinin de ilk kez onun döneminde dile getirildiğini hatırlatmak bilmem gerekir mi? Batı'ya yönelik geniş bir İslami komplo düşüncesinin -daha doğrusu düşleminin- ilk kez bu yıllarda ifade edildiğini -o zamanlar adı "panislamizm"di- ve Avrupa dışişleri bakanlıklarınca aynı Abdülhamid'e mal edildiğini de eklesek mi acaba? Onun saltanatı sırasında Avrupa'nın dikkatini şu veya bu davaya çekmeye yönelik, reklamcı bir terörizmin doğuşuna da tanık olunur. Yine onun saltanatı sırasında büyük devletler insani amaçlarla başka bir devletin iç işlerine karışma bahanesiyle askerî müdahalelerde bulunma kararları alırlar. Ve göç, kimlik, cemaatler arası ilişkiler, dinlerin, kültürlerin, dillerin, milliyetçi savların yanyana var olması gibi sorunlar özel bir keskinlikle gündeme gelirler. Genel tarih bağlammda böylesine belirleyici bir ân hâlâ görmezden gelinebilir mi?

Kişiliğe gelince, üzerinde düşünülecek zengin bir malzeme sunmaktadır. Otoriterdir ve neredeyse mutlak bir iktidar yerleştirmeye çalışır, her şeyi denetlemek ister, sansürü egemen kılar, tebaasını gelişkin bir muhbir ve hafiye ağıyla gözetim altında tutar. Yani ilginç bir otoriter iktidar örneği sunar; kökleri bir yandan Osmanlı siyasi geleneğine uzanan bu iktidar, bazı yönlerden 20., hatta belki de 21. yüzyılın öteki siyasi rejimlerini hatırlatmaktan veya onların gelişini haber vermekten de geri kalmaz. Ama bir yandan da imparatorluğu modernleştirmeye, ekonomiyi kalkındırmaya, demiryolları inşa etmeye, okullar açmaya, orduyu yenilemeye uğraşır. Bu modernleştirme siyasetini büyük devletlerin vesayeti dışında yürütmeyi amaçlar. Yine de tüm çabalarına karşın, onların imparatorluğun iç işlerine giderek artan müdahalesine karşı çıkamadığı gibi, 19. yüzyıl sonundaki milliyetçi akımlar dalgasının Osmanlı topraklarını da dövmesini engelleyemez. İlk bakışta bize oldukça uzak sayılabilecek bu kişilik ve onun saltanatı, çağdaş kaygılarımıza başta düşünüldüğünden daha yakındır belki de.

* * *

Bu kitap ne Abdülhamid'in itibarını iade etmeyi, ne de Osmanlı İmparatorluğu'nu yüceltmeyi amaçlıyor. Osmanlılar devrinde Balkanlar ve

Ortadoğu, hatta Arnavutlar ve Kürtler şöyle sakindi, böyle sakindi diye yazılar çıkıyor zaman zaman. Osmanlı İmparatorluğu birden ideal bir formül gibi görünüyor, tüm bölge üzerinde hüküm sürüp halkların mutluluğunu ve refahını sağlamış bir *pax ottomanica*'dan [Osmanlı barışı] söz ediliyor. Bu "Osmanlı cenneti" bakışı genelde Osmanlı İmparatorluğu'nu, özelde de Abdülhamid'i sistemli biçimde şeytanlaştıran tezin tam ters yüzüdür. Bu kitap, renk temelli bir teşbihle söyleyecek olursak, "kızıl sultan"ı aklamayı hedeflemiyor. Son dönem araştırmalarının temel katkılarından yararlanarak bakış açılarını yeniden oluşturmayı deniyor. Kimseyi aklamaya çalışmadan karmaşık bir adamın güzergâhını ve icraatını anlamayı, onun dengeli ve tutarlı bir portresini çizmeyi amaçlıyor.

Biyografi yazarının işi hiç de basit değil. Abdülhamid tahta çıkıncaya, yani otuz üç yaşına gelinceye dek gölgede yaşamıştır. Sultan olduktan sonra ise kendini neredeyse tamamen sarayına hapsetmiştir. Bu nedenle okuyucu sultanı savaş alanlarında, taşra ziyaretlerinde izleyeceği, onunla birlikte gezilere veya av partilerine çıkacağı gibi beklentilere kapılmamalıdır. İstisnalar kaideyi bozmaz: Henüz yirmi beş yaşında genç bir şehzadeyken çıktığı Avrupa seyahatinde Abdülhamid'in izini sürebiliriz. Bütün bunlar bir yana, ne kadar aykırı da gelse, sultanın düşüncelerinin ilerleyişini izlemek daha kolaydır. Ölümünden önce özel kâtibi tarafından derlenip Fransızca yayınlanan *Pensées et souvenirs* adlı esere ve daha eski tarihlerde yayınlanmış Hatırat parçalarına, kızlarından birinin hatıralan ve özellikle de sultanın kendisiyle birlikte çalışanlara yazdığı ve kısa süre önce arşivlerde unutulduklan köşelerden bulunup çıkartılarak yayınlanan muhtıralar da eklenmiştir.[7] Tüm bu malzemeler ka-

7 Ali Vehbi Bey, *Avant la débâcle de la Turquie. Pensées et souvenirs de l'ex-Sultan Abdul-Hamid*, Paris ve Neuchatel, Attinger Frères, tarihsiz [Türkçesi: *Siyasi Hatıratım*, çeviren: H. Salih Can, Dergâh yayınları, İstanbul, 1. baskı: 1974]. Tarihçilerin çoğunluğu tarafından sahici kabul edilen diğer Hatırat eserleri kısa süre önce çıkan bir yayında ele alınmıştır: Alâeddin Yalçınkaya, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1996. Kızının hatıraları: Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)*, Ankara, Selçuk Yay., 1984 (1. baskı 1960). Fransızcaya da çevrilmiştir: Aïché Osmanoglou, *Avec mon père le sultan Abdulhamid, de son palais à sa prison*, Paris, L'Harmattan, 1991. Muhtıralar için, karş. Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları*, İstanbul, Selekte Yayıncılık, tarihsiz [1974]; A. Alâaddin Çetin, Ramazan Yıldız (ed.), *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul, Çığır Yayınları, 1976, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VII/10, 1954, s. 43-60. Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı'nda göz hapsinde tutulduğu döneme ilişkin hekimi Atıf Bey'in hatıratı henüz yayınlanmamıştır [Elinizdeki eserin Fransızcası çıktıktan sonra bu hatırat yayınlanmıştır: M. Metin Hülagü (ed.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri. Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, Temmuz 2003, İstanbul]; Enver Ziya Karal ve Haluk Y. Şehsuvaroğlu'nun kaynakça bölümünde belirtilen eserlerinde bu hatırattan bazı alıntılar bulunur. Abdülhamid'in hatıratı konusunda, karş. Karpat, *The Politicization of Islam*, s. 445-447.

palı kutuya benzeyen bir adamın düşlerini, güdülenmelerini ve tavırlarını içeriden izleme olanağı vermektedir. O sıralar hâlâ varlığını sürdüren harem-i hümayûnun dört duvarı arasında geçen özel yaşamı ise, her türlü dedikodu ve karalamaya konu olmuştur. Abdülhamid "gizlenmiş bir sultan"dı ve onu tarih sahnesinin en önüne çekip çıkarmak kolay değildir.[8] Bu nedenle burada esrarını hâlâ kısmen koruyan biradamdan çok, onun saltanatının öyküsünü bulacaksınız. Uzmanlar, gizli kalmış gerçeklerin açıklanacağını veya hiç bilinmeyen, yepyeni olguların gözler önüne serileceğini beklemesinler. Ama böyle bir eser o uzmanlar sayesinde kaleme alınabildi ve onlar, sayfaların arasında gezindikçe her birine neler borçlu olduğumu kolaylıkla saptayacaklardır.

8 Karş. F. Georgeon, "Le sultan caché: réclusion du souverain et mise en scéne du pouvoir à l'époque de Abdülhamid II (1876-1909)", *Turcica*, c. XXIX, 1997, s. 93-124.

İLKSÖZ

1. BÖLÜM

Bir Sultanın Doğuşu, Bir İmparatorluğun Yeniden Doğuşu

22 Eylül 1842'de -Hicri 1258 yılının Şaban ayının 15'inde- namaz vaktinde duyulan beş pare top atışı, Osmanlı payitahtı İstanbul'un ahalisine Çırağan'daki saray-ı hümayûnda Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) ikinci oğlunun doğduğunu haber verir. Çocuğa Abdülhamid adı verilir -Arapça'da 'Abd el-Hamîd, harfiyen çevirisi, Abd: Köle, kul, Hamid: [Esmâü'l-Hüsna -Allah'ın adları- içindedir] her türlü övgüye değer; yani "Her türlü övgüye değer olanın, veya Allah'ın kulu, kölesi". Bu hadiseyi kutlamak üzere yedi günlük Donanma Şenliği ilan edilir ve kentin tüm camileri ışıklandırılır.

Üç yıl önce, aynı Abdülmecid'in saltanatının hemen başlarında, İstanbul'da yine toplar bu kez Gülhane hatt-ı şerifinin [Tanzimat Fermanı] ilanını kutlamak için gürlemişti. Bu hatt-ı şerifin müjdelediği Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük reformları az çok düzgün bir ritm içinde Abdülhamid tahta çıkıncaya kadar devam edecekti. Demek ki Abdülhamid'in ömrünün ilk otuz üç yılı Osmanlı tarihinde "Tanzimat" adıyla bilinen reformlar çağıyla örtüşür. Abdülhamid, bu döneme doğrudan katılan aktörlerden biri olmasa da, bir "Tanzimat çocuğu", en azından imparatorluğun bu yeniden doğuş yıllarının ayrıcalıklı bir tanığıdır.

Ama Abdülhamid aynı zamanda bir "Doğu Sorunu çocuğu"dur. O doğmadan bir yıl önce, Mısır sorununun çözümü konusunda yaşanan 1840-1841 Doğu krizinin İngiltere ile Fransa arasında bir savaşa dönüşmesine ramak kalmıştır. Ve 1876'da, bu kez Balkanlar'da yaşanan Doğu krizinin en sıcak günlerinde tahta çıkar. Bu otuz yıllık dönem boyunca -gerek Balkanlar, gerek Girit veya Suriye konusunda- "Doğu Sorunu" Avrupa dışişleri bakanlıklarını uğraştırmaktan ve Osmanlı hükümetini seferber etmekten bir an bile geri kalmaz.

Doğu Sorunu ve Tanzimat

Nedir bu Doğu Sorunu? Bu deyim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki toprak kayıplarının büyük devletlerin karşısına çıkardığı sorunların bütününü kapsar. Bu gerileme Avusturyalılar karşısında başlamış, Osmanlılar 1683'teki Viyana muhasarasında yaşanan ve büyük yankılar yaratan bozgundan itibaren Habsburg hanedanına önce Macaristan ve Erdel'i, sonra da Banat'ı (Temeşvar) bırakmışlardır. Daha sonra gerileme Ruslar karşısında sürmüştür. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) Bükreş Antlaşması'na (1812) kadar geçen sürede, imparatorluk Besarabya ile Karadeniz'in kuzey ve doğusundaki topraklarının bir bölümünü, özellikle de Çariçe II. Katerina'nın ilhak ettiği Kırım'ı yitirmiştir. Artık Osmanlılar üzerindeki en büyük tehdidi Rusya temsil etmektedir. Çarlık, özellikle Balkanlar'da kendini Ortodoksların ve Slavların hamisi olarak sunmaktadır; Boğazlar ile İstanbul'a göz koymasının nedeni sadece "sıcak denizler"e, yani Akdeniz'e serbestçe çıkabilme ve ticari çıkarlarını geliştirme isteği değil, kendisini Bizans İmparatorluğu'nun vârisi ilan etmesi ve oldukça simgesel bir anlam taşıyan "Üçüncü Roma" unvanını sahiplenmesidir.

Bu dış tehditlere, içeride de Balkanlar'ın Hıristiyan halklarının Osmanlı hükümranlığına karşı bir dizi meydan okuması eklenmiştir. Osmanlıların henüz iyi anlayamadığı yeni bir hadise söz konusudur: milliyetçilik. 1810'lardaki bir dizi isyanın ardından Sırbistan 1829'da muhtariyetini (özerkliğini) elde eder ve 1821'den beri merkezî iktidara karşı isyan halinde olan Yunanistan 1830'da, Avrupa devletlerinin yardımıyla, bağımsızlığını kazanır.

Demek ki 19. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'daki Osmanlı varlığı çifte tehdit altındadır: Dışarıda Avusturyalıların emelleri ve Rusların doymak bilmez istekleri, içeride de Hıristiyan halkların özerklik ve bağımsızlık özlemleri. Ama Balkanlar imparatorluğun bir çevre bölgesi (periferisi) değil, tam kalbidir. Osmanlılar bu bölgeye İstanbul'u fethetmeden yüz yıl önce yerleşmiş ve Edirne'yi daha 1361'de ikinci başkentleri yapmışlardır; Balkanlar'da hem Türk nüfus grupları -kimi zaman içinde hiçbir yabancı unsur barındırmayan kitleler halinde- hem de İslamlaşmış yerel halk toplulukları bulunur. O çağda zaman zaman kullanılan ismiyle "Avrupa Türkiyesi" [Rumeli] imparatorluğun Batı'ya açılan penceresi, imparatorluğun -Selanik gibi- en modern kentlerinin ve en zengin vilayetlerinin bulunduğu bir bölgedir. 1877'de Çarlık orduları Balkanlar'ı işgal edince, Rus askerleri İstanbul'a -Çarigrad'a!- kadar ilerlemek için

öngörülen ağır iaşe arabalarına hiç gerek bırakmayan bitek ve müreffeh kırsal alanları şaşkınlık içinde keşfederler.[1]

Abdülhamid doğduğunda, Osmanlı İmparatorluğu çok ağır bir krizden, Mısır krizinden yeni çıkmıştır: Arnavutkökenli [Kavalalı] Mısır Hıdivi Mehmed Ali Paşa orada özerk bir yönetim kurar. Mehmed Ali Paşa önce geniş bir ıslahat ve Mısır'ı modernleştirme planını yürürlüğe koyar. Sonra 1830'larda İstanbul'a askerî açıdan iki kez meydan okuyup, Suriye [Şam] vilayetini işgal eder. 1839'da Mısır'la çıkan yeni bir savaş Osmanlılar açısından felakete dönüşür. İmparatorluk ancak Mehmed Ali'nin savaş tazminatı ödemesini şart koşan büyük devletlerin müdahalesi sayesinde yakasını bu beladan sıyırabilir. 1840-1841'in Doğu krizi, Suriye üzerindeki Osmanlı otoritesinin yeniden tesis edilmesiyle noktalanır. Ama kâğıt üstünde hâlâ Osmanlı mülkü olarak gözüken Mısır imtiyazlı bir statüye geçer ve 1841 tarihli fermanla Mehmed Ali'ye babadan oğula geçen bir tür ırsî valilik hakkı tanınır.

Haritalarda açıkça görüldüğü gibi, imparatorluk tartışmasız bir toprak kaybına uğramıştır. Yine de bu gerileyiş 16. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl başına dek uzanan üç yüzyılı aşkın bir süreye yayıldığı için, "çöküş" veya "gerileme"den söz etmek yerinde olur mu? İnsanın asıl dikkatini çeken Osmanlı İmparatorluğu'nun gösterdiği uyum sağlama ve direnç yeteneğidir: Büyük keşifler ve Atlantik-ötesi ticaretin gelişmesi çağından 18. ve 19. yüzyıllardaki sanayi devrimine, oradan da emperyalizm çağına dek Osmanlı İmparatorluğu her şeye karşın tam büyüme halindeki bir Avrupa'nın komşusu olarak ayakta kalmayı bilmiştir.

Avrupa'nın yakınlığı aslında Doğu sorununun kilit unsurlarından biridir. Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl ortasında Çin ve Japonya'nın başına geldiği gibi, Batılılar tarafından ansızın ve zorla "dışa açılmamıştır." Avrupalı komşularıyla zaten uzun süredir diplomatik, politik, ekonomik, her türden ilişki içindedir. Bu ilişkiler, "kapitülasyonlar" çerçevesinde yürütülmektedir. Bu kapitülasyonlar başlangıçta, 16. yüzyılda sultanların tüccar, sefir ve dini tarikat mensubu yabancılara imparatorluk sınırları içindeki etkinliklerini kolaylaştırmak amacıyla tanıdığı imtiyazlardır. Doğu Akdeniz'in İstanbul, İzmir ve Selanik gibi liman kentlerinde (*échelles du Levant*), bu şekilde teşvik edilen birçok yabancı ve Levanten -Doğu Akdeniz'e yerleşip kök salmış Avrupalılar- kolonisi oluşmuştur. Ama zaman içinde bu imtiyazlar Avrupa uyrukluların ve elçiliklerle konsolosluklar tarafından "himaye edilen" gayrimüslim Osman-

1 Heller, *Histoire de la Russie*, s. 815.

lı uyruklarının yararlandıkları ölçüsüz haklara dönüşmüş, bu durum sayısız istismara kapı açmıştır. Avrupa devletleri tarafından padişaha dayatılan kapitülasyonlar 19. yüzyılda Avrupa devletlerinin imparatorluk üzerindeki hâkimiyet aracı haline gelir.

Avrupa'nın bu imtiyazlarca himaye edilen "Doğu limanları" ticareti iyice gelişir. Fransız devriminin arifesinde, Fransa'nın İstanbul sefiri, Türkiye'nin "krallığın en zengin sömürgesi" olduğunu söyleyebiliyordu. Her şeye karşın Avrupalılar durmadan daha fazlasını isterler; imparatorluğun içinde tam bir ticaret serbestliği talep ederler, bu da nizamnamelerin, inhisarların, iç gümrüklerin, narhların kaldırılması, belli maddelerin de ihracatının yasaklanması anlamına gelir. 1838-1839'da Bâbıâli'yle imzalanan bir dizi sözleşme sayesinde bu ticaret serbestliğini en sonunda elde ederler. Onlara iç pazarı açan bu sözleşmeler imparatorluk için ekonomik liberalizm, yani bağımlılık devrini başlatırlar.

İmparatorluğun Hıristiyan halklarının, özellikle de Balkan halklarının durumu, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışması için yeni bir bahane oluşturur. Gerçekten de imparatorluk yarı-özerk, etnik-dinsel cemaatler, *milletler* halinde örgütlenmiştir -Yahudi, Gregoryen Ermeni ve Rum Ortodoks milletleri ayırt edilmektedir. Başındaki patrik veya hahambaşının emrinde İstanbul'da eksiksiz bir dini aygıtı bulunan her millet, hem din, eğitim, yardımlaşma alanlarına giren işlerini hem de bireylerin kişisel statülerine ilişkin konuları -evlenme ve miras- ve "cemaat" vergilerinin toplanmasını kendi yönetir; dolayısıyla her millet kendi dilini konuşabilir, kendi dininde ibadet edebilir ve kendi kültürünü sürdürebilir. Ama bu özerkliğin karşılığında bir eşitsizlik durumu söz konusudur: Gayrimüslimlerin belli yükümlülükleri vardır, en yüksek devlet katlarına tırmanamazlar, şer'i mahkemede tanıklıkları geçerli sayılmaz ve en önemlisi özel bir kelle vergisi (*cizye*) öderler. Bu ikinci sınıf tebaa statüsü, bu temel eşitsizlik Avrupa devletlerine Bâbıâli'ye baskı yapma ve gayrimüslimlerin Müslümanlarla eşit olmasını dayatma fırsatını verir.

1839'da Gülhane hatt-ı şerifi ile açılan Tanzimat devri, Osmanlıların gösterdiği uyum ve direnç çabasının en kayda değer bölümlerinden biridir. Tanzimat bir yandan, 18. yüzyıldan beri özellikle askerî alanda girişilmiş reformların uzantısıdır, ama diğer yandan bunun çok ötesine geçer. 1839 hatt-ı şerifi sultanın tebaasının canını, namusunu ve malını güvence altına almayı, vergi sistemini modernleştirmeyi, askerlik yoklamasını yerleştirmeyi taahhüt eder ve kuşkusuz en önemlisi, Müslüman olsun olmasın tüm tebaanın kanun önünde eşitliğini ilan eder.

Askerlik yoklamasının yerleştirilmesi, merkezî bürokrasi reformu, nezaretlerin ve danışma meclislerinin geliştirilmesi gibi bir dizi modernleştirme tedbiri birbirini izler; Mekteb-i Mülkiye gibi yeni okullar açılır, bir dizi kanun çıkarılır ve vergi alanında dönüşümler yaşanır -bunların içinde en kayda değeri, gayrimüslimlerin verdiği *cizye*'nin yerini askerlik hizmetinden muaf tutulmak karşılığında ödenen *bedel-i askeri*'nin almasıdır. Sonuç olarak Tanzimat dönemi devletin merkezîleşme eğilimini güçlendirir, çünkü modernizasyon merkezî iktidara daha etkili bir biçimde yönetme olanağı veren yeni araçlar sağlar: basın -resmî nitelikli ilk gazete, *Takvim-i Vekâyi* 1831'de çıkmaya başlar-, emirleri vilayetlere iletmek için ideal bir araç olan telgraf, kanunnameler ve kısa bir süre sonra da demiryolları.

Tanzimat aynı zamanda laikleşme yolunda da önemli bir aşamadır. Gerçi, kulaktan dolma bir düşüncenin aksine, Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman bir din devleti (teokrasi) olmamıştır zaten. Sultanlar ellerindeki iktidarı kullanırken sık sık şeriattan uzaklaşarak belli bir devlet hukukuna (örfî hukuk) yer vermişlerdir. Genellikle siyasi aygıtın isteklerine uygun fetvalar vermek zorunda bırakılan şeyhülislam da içinde olmak üzere, dinî hiyerarşiyi denetimleri altında tutmayı çoğunlukla başarmışlardır. Ama Tanzimat bu tabloya yeni bir boyut ekler. Ceza ve ticaret hukuklarına Avrupa'dan esinlenen yasalar getirilir ve sivil -dini olmayan- okullar açılır; bu durum şeriatın uygulanma alanını sınırlayarak en azından kâğıt üstünde ulemanın devlet içindeki rolünü azaltır.

Bu reformlar haliyle Osmanlı monarşisi üzerinde de etkili olur. Üçü de vezir olan Mustafa Reşid, Fuad ve Ali paşalar, sadaretveya hariciye nezareti makamlarını sırayla paylaşırlar. İstedikleri, mutlakıyetçi iktidara son verip sultanların keyfî yönetiminden kurtulmaktır -Gülhane hatt-ı şerifinde kullanılan en önemli terimin "emniyet" olması anlamlıdır. Onların izlediği siyaset padişahların iktidarının zayıflamasına yol açar. Abdülhamid'in dedesi, "mutlak" iktidar sahibi son sultan, bir tür "Osmanlı Büyük Petro'su" olan II. Mahmud'dan (1808-1839) sonra, onun iki oğlu ve ardılı olan Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) ancak sınırlı bir yetkeye sahip olabilirler. Artık devletin gerçek yöneticileri nazırlar ve bürokrasidir. Sultanlar hâlâ hüküm sürmekte, ama hükümet etmemektedirler. Dolayısıyla iktidarın ağırlık merkezi Saray'dan Bâbıâli'ye kayar; bu deyim 19. yüzyılda sadaret makamını, yani Osmanlı hükümetini ifade etmektedir. Tanzimat devri bir anlamda "Bâbıâli yüzyılı"dır.[2]

2 Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nun En Uzun Yüzyılı*, s. 64 vd.

Tanzimat sultanlarının yetkileri daha sınırlı da olsa öncüllerinden farklı bir tavır ve üslup benimsemekten geri kalmazlar. Bu akımı II. Mahmud başlatmıştır. II. Mahmud Batı kıyafetini tercih eder, sadece başlık olarak fes kullanılmasını dayatır; ardılları da onun peşinden gidecektir. O çağa dek saraylarına kapanan sultanlar hem gezinti, hem de -bu yeni bir olgudur- Tanzimat siyasetinin gerektirdiği nezaret, kışla, tersane, okul, hastane, fabrika gibi yeni binaların açılışlarını yapmak amacıyla daha çok dışarı çıkar, başkent ve civarında daha çok boy gösterirler. Osmanlı hükümdarları imparatorluk vilayetlerine de seyahat etmeye başlarlar; Sultan Abdülaziz, yeğenleri Murad ve Abdülhamid'i de yanına alarak, 1863'te bir Mısır seyahatına bile çıkar. Devletteki modernleşme ile sultanların kamusal yaşama katılması atbaşı ilerler. Sultanların tavırları Doğulu padişahlardan çok, Fransa'da İkinci İmparatorluğu veya İngiliz tahtını yöneten "Emperyal Majesteler"i andırmaya başlar.

Bununla birlikte dış görünüşün ötesinde Osmanlı monarşisi hiç değişmemiştir. 17. yüzyılın ilk yarısında saptanan veraset sistemi, sultanın yerini hanedanın en büyük, en yaşlı erkek üyesinin -müteveffa sultanın amcası veya kardeşi olabilir- alınasını öngörmektedir. Ama bu uygulama Tanzimat devrinde yeniden masaya yatırılır. Mısır Hıdivi kendi ailesi için ilk çocuğa dayalı ırsî veraset hakkını kabul ettirir; 1860'lardan itibaren Abdülaziz de büyük oğlu Yusuf İzzeddin için aynı kuralı geçerli kılınayı düşünür. Bu durum onun yerine kimin geçeceği konusunda bir belirsizlik yaratır. Aynı belirsizlik hanedanın son günlerine dek tüm sultan değişimlerinde hissedilecektir.

Kardeş katli artık uzak bir anı olarak kalsa da -III. Mehmed 1595'te bir önlem olarak on dokuz erkek kardeşini idam ettirmişti-, şehzadeler uzun süre sarayda tam anlamıyla hapiste yaşamışlardır. Bu şehzadeler dış dünya ile fazla bir temasları olmadan, hadımağaların ve cariyelerin ortasında tecrit olmuş bir halde, dış dünya hakkında hiçbir şey bilmeden, asla doğru dürüst hazırlanmadıkları olası bir tahta çıkış fırsatını bekleyerek aylak bir hayat sürerler. Gerçi Tanzimat devrinde kendini gösteren daha açık bir zihniyet sultanların şehzadelere biraz daha fazla özgürlük tanımasını sağlar. Artık şehzadelerin hapsedildiğinden söz edilemez: Şimdi Dolmabahçe'deki dairelerinin dışında, Boğaziçi'nde kendilerine ait sarayları da vardır. Yine de veliahd şehzade hareketlerinde o kadar serbest değildir, yakından gözlenir ve en önemlisi tam bir cehalet içinde bırakılır. İslamiyet geleneğinde hükümdarlık mesleğinin öğrenilmesi konusunda "prenslerin aynası" türünden zengin bir edebiyat bulunmasına karşın ve klasik Osmanlı çağında şehzadelerin yönetim deneyimi kazan-

sınlar diye sultan tarafından sancak beyliklerine gönderilmesi âdet iken, bu tür alışkanlıklar kaybolmuştur. Bunun sonucunda Aydınlanma, bir reform, modernleşme ve açılım çağının tam ortasında, şehzadelere, özellikle de imparatorluğu yönetme sorumluluğu omuzlarına binecek veliahd şehzadeye ancak çok loş bir ışık halinde erişebilmektedir.

19. Yüzyılın Ortasında Bir Osmanlı Şehzadesi

1842'de doğan Abdülhamid, Abdülmecid'in sekizinci çocuğu ve ikinci oğludur. Erkek çocukların büyüğü olan Murad -1876'da V. Murad adıyla birkaç ay tahtta kalacaktır- ondan iki yaş büyüktür.

19. yüzyılın ortasında bir Osmanlı şehzadesi olmak, kökü imparatorluğun 14. yüzyıldaki kuruluşuyla iç içe geçmiş çok eski bir hanedana ait olmak demektir. Hanedanın kurucusu Osman aynı zamanda imparatorluğu da kurmuş ve taht o zamandan beri hep aynı ailede kalmıştır. Beş yüz elli yıl içinde otuz bir sultan hiç kesintisiz bir biçimde birbirini izlemiştir. Büyük kara imparatorlukları içinde sadece 1278'den beri hüküm süren Habsburglar, Osmanlılardan bir at başı öndedir. Demek ki Osmanlı hanedanının ayırt edici özellikleri eskiliği ve sürekliliğidir. 1850'lerdeki bir Osmanlı şehzadesinin böylesine kadim bir hanedana aidiyetin ve böylesine eski bir imparatorluğun vârisi olmanın gururunu taşımaması mümkün mü?

Ama Osmanlı monarşisi, Avrupa monarşilerinin aksine tecrit olmuştur. Avrupa'da kraliyet hanedanları çok sayıda evlilik ve akrabalık bağı kurarken, Osmanlı hanedanı içinde buna benzer hiçbir şey yaşanmamıştır. Fransa kralları Bretagne gibi koca bir eyalete bir tek evlilikle el koyarken, Osmanlılar topraklarını genişletmek için hep savaşmak zorunda kalmışlardır. Oysa ilk sultanlar kimi zaman Balkan prensliklerinden Hıristiyan prenseslerle evlenirler, ama bu âdetten çabuk vazgeçilir. O zamandan beri sultanların karıları korsanlık faaliyetlerinin sonucunda veya savaş ganimeti olarak İstanbul'a getirilen cariyelerden seçilir. 19. yüzyılda harem-i hümayûndaki kadınların hemen hepsi Kafkasya'dan gelmedir.

Abdülhamid'in annesi olan Çerkes kızı "Tir-i Müjgân" da bu kuralın dışına çıkmaz. Kendi çağdaşı olan tanıkların anlattıklarına göre, yeşil gözlü, açık kestane rengi saçlı, yarı saydam bembeyaz tenli, narin bedenli bir kadındır. Sağlığı pek iyi olmayan Tir-i Müjgân, Abdülhamid on yaşmda iken veremden ölür. Tıp alanında kaydedilmiş ilerlemelere karşın, ölüm saray çevresinde de kol gezmektedir. Abdülhamid'in babası Sultan Ab-

dülmecid de 1861'de, otuz sekiz yaşında, ömrünün baharında ölüp gider. Şehzade 1876'da tahta çıktığında babasının çeşitli karılarından olma yirmi iki kızından on altısı (on ikisi henüz üç yaşına varmadan) ölmüştür.

Annesi ölünce, babası küçük Abdülhamid'i hasekilerinden Perestû Kadın'a emanet eder; kendi çocuğu olmayan kadın Abdülhamid'i oğlu gibi yetiştirir. Çocuk daha o yaştan ağırbaşlı, utangaç, ürkek, ketum, hayalperest bir karakter sergilemeye başlar. Erkek ve kızkardeşleri sevilip şımartılırken babasının kendisine iyi muamele etmemesinden yakınır. Kardeşi Murad dışında kimsenin kendisini anlamadığını düşünür. Yaşına uygun çocuk oyunlarından hoşlanmaz ve "beşeriyetin mevcudiyetine dair ciddi mevzular" üzerinde düşünmeyi yeğler.[3] Çocukluğunu sarayın kapalı ortamında geçirir. Daha sonraları ahbap olduğu Macar âlimi, büyük türkolog Arminius Vambéry'ye şu anlamlı anı-öyküyü anlatacaktır. Babası Abdülmecid sultan iken, İngiliz sefiri meşhur Stratford Canning'i huzura kabul ettiği bir gün, diplomat o sırada sekiz yaşında olan şehzadeyi öpmüştü; bir Hıristiyanla bu ilk temastan dehşete kapılan çocuk ağlamaya başlamış, babası korkmaması gerektiğini, çünkü karşısındakinin Türklere kardeşleri gibi davranan dost bir milletin temsilcisi olduğunu söyleyerek onu avutmuştu.[4]

Abdülhamid için erginlenme devri beş yaşında başlar. Önce kardeşi Murad'la birlikte Haydarpaşa Kasrı'nda yapılan büyük bir düğünle sünnet edilir. Sonra sıra okuma çağına girme ritüeline gelir. Abdülhamid bu törene de yine ağabeyi Murad ve kızkardeşleri Fatma ve Cemile [ve Refia] sultanlarla birlikte katılır. Çocukların her birine dersler için gerekli malzemeler (hocalık takımları), birer Elifba ve birer Amme cüzü, pırlanta elmas ile süslenmiş, kapakları tuğralı, inci, sırma ve tırtıl işlemeli bir kadife cüz kesesi; ders sırasında altlarına koymaları için mor atlastan birer diz minderi; birerralıle verilir.[5] Dersler, Topkapı Sarayı'ndaki şehzadeler dershanesinde yapılmaktadır.

Abdülhamid özel hocalarından, küçük bir Osmanlı için klasik sayılabilecek bir eğitim alır: Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri. Osmanlı tarihi derslerini sarayın resmi vakanüvisi olan Lütfi Efendi vermektedir. Genç şehzadenin eğitime pek meraklı olmadığı anlaşılıyor; hayalperest olduğu için hocalarının anlattığı derslere yeterince dikkatini vermez, on-

3 *Pensées et souvenirs*, s. 211 [*Siyasi Hatıratım*, s. 155].
4 Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians*, s. 147.
5 Ali Akyıldız, *Refia Sultan*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yay., 1998, s. 11-12.

lar da bu halinden dolayı şehzadeyi babasına şikâyet ederler. Gençliğinde, "saltanat için bir gün tehlikeli olabilirim korkusuyla beni dünyadan ayırdıklan, hiçbir şey öğrenmeme müsaade etmedikleri için ne kadar bedbaht" olduğunu bizzat ifade eder ki, bu iddiası herhalde abartılı sayılmaz.[6]

Tahta çıktıktan sonra kültüründeki birçok boşluk kendini hissettirecektir. Abdülhamid'i kuşkusuz en yakından tanıyan Avrupalılardan biri olan Arminius Vambéry eğitimindeki eksikliklerden söz eder: Sultan, Osmanlıcanın tüm inceliklerine ve ayrıntılarına hâkim değildir, öyle ki kimi zaman bir yabancı olan Vambéry'den -bu konuda bir uzmandır- daha sade bir dille konuşmasını ister. Güzel yazmak sarayda büyük önem taşırken, sultanın yazısı kötüdür ve imla hataları yapmaktadır; gelecekte mabeyn başkâtibi olacak Süreyya Paşa, sultanın eliyle yazdığı pusulaları yok etmeyi görev bilir, çünkü "her önüne gelen, zat-ı şahanelerinin el yazısını görmemelidir." Sultanın tarih, coğrafya ve edebiyat alanlarındaki bilgileri sınırlı, dinsel eğitimi ise epey eksiktir; Vambéry aslında çok meşhur olan, ama Abdülhamid'in bilmediği âyetleri ezbere okuyunca, sultan haykırır: "Dinimizi ve örfümüzü bizden iyi biliyorsunuz!"[7] Bu söylediğinin ne kadarının gerçek, ne kadarının pohpohlama olduğu ise belli değildir. Yine de gördüğü dersler içinde Abdülhamid aritmetikte belli bir beceri sergiler, öyle ki haremdeki kadınlar hesap konusunda ona başvururlar.

Genelde bakıldığında Abdülhamid'in eğitimi ilkokul düzeyini aşmaz. Oysa ki o da Tanzimat kuşağındandır; imparatorlukta, özellikle de İstanbul'da modern bir eğitimi geliştirmek için ciddi çabaların harcandığı bir çağda yaşamıştır. Devlete iyi hizmetkârlar yetiştirmeyi amaçlayan yeni rüşdiye okullarında, başkentin yüksek okullarında -Mülkiye gibi- öğrenim gören genç Osmanlılar, hanedanın şehzadelerinden daha üstün bir eğitim ve zihinsel açılım kazanma fırsatını bulmaktadırlar. Öyle ki, 19. yüzyılın ilk yarısında dış dünya ile ilişki kurma dili olarak İtalyancayı geride bırakan Fransızca artık devlet adamlarının çoğu tarafından konuşulmaktadır. Peki ya Abdülhamid? O da Safvet Paşa, Edhem Paşa ve Gardey adında bir Fransız mürebbiden Fransızca dersleri almıştır. Vambéry 1850'lerde Abdülhamid'in ablası Fatma Sultan'a Fransızca dersi verirken (Fatma Sultan edeb gereği, dersleri bir perdenin ardından dinlemektedir), solgun ve utangaç biryeni yetme olan genç şehzadenin yanına yak-

6 *Pensées et souvenirs*, s. 211, s. 42 [*Siyasi Hatıratım*, s. 155, s. 64].

7 Vambéry, "Personnal Recollections of Abdul-Hamid II and his Court".

laşıp bilmediği bu dilin en ufak sözcüğünü bile kaçırmamak için bakışlarını dudaklarından hiç ayırmadığını anlatır.[8] Sonuçta sultan Fransızca konuşamayacak, ama bu dili, tercümede önemli bir sözcüğü unutan dragomanı görevinden almaya yetecek kadar anlayacaktır.[9]

Abdülhamid'in eğitimi epey sınırlı bir düzeyde kalsa da, Osmanlıca'da *edeb* adı verilen geleneksel şehzade eğitimini alarak yetiştirilmiştir: adab-ı muaşeret kuralları, sohbet sanatı, söz kullanımı, çok zarif bir incelik, kibarlık ve nezaket, iltifat düzme, muhatabıyla ilgilenme, onu pohpohlama sanatı; kısacası daha sonra konuklarının, kendisini ziyarete gelen gazetecilerin, köşe yazarlarının, arkeologların, diplomatların, devlet adamlarının ve hükümdarların gönlünü çelmekte çok işine yarayacak bir cemiyet içinde davranış kurallan külliyatı.

Rus çarı I. Nikola 1853'te İngiliz sefiri Hamilton Seymour karşısında meşhur formülü dile getirip, "Kucağımızda hasta bir adam var; eğer onu elimizden kaçırırsak büyük bir felaket olur, mirasını paylaşmak için anlaşalım" dediğinde Abdülhamid on bir yaşındadır. Genç şehzade bu ifadeyi kuşkusuz bir aşağılama ve meydan okuma olarak algılamıştır. Saltanatı süresince imparatorluğu "güçlü bir adam" haline getirme uğraşına hiç ara vermeyecektir.

Birkaç ay sonra Kırım Savaşı patlak verir (1854-1856). Savaşın bahanesi, Fransa'nın desteklediği "Latin" Katoliklerle Rusya'nın desteklediği Ortodokslar arasında Kudüs'teki Kutsal Yerler'in korunması konusunda çıkan ihtilaftır. Ama çatışmanın temelinde çok farklı nedenler yatmaktadır. III. Napoléon iç siyaset gerekleriyle Katoliklerin desteğini almaya çalışmaktadır. I. Nikola ise Akdeniz'e çıkış konusunda Rus geleneğine uygun bir siyaset izlemekte ve Rus donanmasının Boğazlar'dan geçişini yasaklayıp onu Karadeniz'e hapseden 1841 antlaşmasının gözden geçirilmesini talep etmektedir. İngilizler açısından Rusların İstanbul'a yerleşip Boğazlar'dan geçmesine, Doğu Akdeniz'i ve Hindistan yolunu tehdit etmesine göz yumulması söz konusu bile olamaz. Bu nedenle İngiliz başvekili Palmerston ve İstanbul'daki İngiliz sefiri Stratford Canning'in izlediği politika son derece açıktır: Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne koşulsuz destek. İngilizler ve Fransızlar hemen Osmanlı İmparatorluğu'nun yardımına koşarlar ve özellikle Kırım yarımadasındaki ve Sivastopol civarındaki şiddetli çatışmaların damgasını vurduğu bir yıl süren kanlı bir savaşın sonunda Rusya yenilir.

---

8 Vambéry, *age.*

9 Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 18.

Paris Kongresi ve 1856'nın Mart ayında imzalanarak savaşa son veren Paris Antlaşması imparatorluk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Karadeniz tarafsızlaştırılıp askerden arındırılınca, Rusya orada savaş filosu barındıramaz. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Camiası'na (*Concert européen*) kabul edilir ve antlaşma metninde Osmanlı içişlerine müdahale edilmemesi karara bağlanır. Sultan Abdülmecid'in 1856 yılının Şubat ayında ilan ettiği yeni bir hatt-ı hümayûn [Islahat fermanı] -ikinci büyük Tanzimat metni- 1839 hatt-ı şerifindeki ilkeleri onaylayıp genişletir ve farklı dinlerin ibadet özgürlüğünü, yasalar önünde eşitliği, iltizam usulüne son verilmesini, gayrimüslimlerin her türlü işe kabulünü ve idari kurumlarda giderekartan oranlarda temsilini resmen teyid ederken, imparatorluğun Avrupa'nın ekonomik yatırımlarına açılmasını hızlandırır.

Nitekim imparatorluğa bir dizi yeni reform dayatılır. Hukuk alanında 1858'de geniş ölçüde Fransız hukukundan esinlenen yeni bir ceza kanunu çıkarılır. Aynı yıl çıkarılan emlak kanunu mülkiyet biçimlerini bir düzene bağlar ve emlak mülkiyetini kolaylaştırır. Taşra idaresi, Napoléon dönemi idari bölümlemesini yakından takip eden 1864 ve 1867 kanunlarıyla yeniden örgütlenir. İstanbul'da ilk belediye örgütlenmesi ortaya çıkar. 1860'ların başında merkezî devlet tarafından teşvik edilen belli başlı milletler -Gregoryen Ermeniler, Ortodoks Rumlar ve Yahudilercemaat kurumlarında din adamlarının rolünü azaltıp laiklerinkini artıran yeni "nizamnameler" çıkarırlar; bu reformun sonucunda millet "sistemi" iyice kurumlaşır.

Büyük devletlerin ekonomik egemenliği güçlenir. İstanbul artık telgrafla Avrupa'ya bağlanmıştır; tellenen ilk haber müttefikorduların 1855'in Eylül ayında Sivastopol'ü almasıdır. 1856'da ilk demiryolunun, İzmir-Aydın hattının yapımına karar verilir -bu hat on yıl sonra tamamlanacaktır. İlkmodern banka olan *Ottoman Bank* [Osmanlı Bankası], 1856'da İngiliz sermayesiyle kurulur. Avrupa'nın ülkeye o zamana dek sadece ticari bir nitelik taşıyan sızmasının mali ve sınai boyutları giderek öne çıkar; kapitalizm "memalik-i Osmani"ye girer. Aynı süreçte kentli seçkinler arasında törelerin ve modaların batılılaşması hızla ilerler.

Tüm bu değişimler haliyle tepkilere de yol açar. Gayrimüslimlere tanınan haklar ve Tanzimat'ın giderek batılılaşmış bir yön tutturması karşısında birçok Müslüman dehşete kapılır. 1856 hatt-ı hümayununu Hıristiyanlarla Yahudileri kayırmakla suçlar ve verilen imtiyazları ima ederek "imtiyaz fermanı" diye adlandırırlar. 19. yüzyıl Osmanlı ulemasının en önemli isimlerinden Ahmed Cevdet Paşa bu fermanın ilanının İslam için bir "matem günü" olduğunu açıklar. 1859'da İstanbul'da muhafa-

zakâr unsurların ve Nakşibendiyye mensuplarının da karıştığı bir darbe girişimi ortaya çıkarılır. Ertesi yıl Lübnan ve Suriye'de cemaatler arasında yeni şiddet olayları yaşanır, Şam'da Hıristiyanlar katledilir; bu olay Fransa'nın askerî müdahalesine ve Cebel-i Lübnan'ın Hıristiyan bir vali yönetiminde özerk bir bölge haline gelmesine yol açar.

Kırım Savaşı imparatorluğun Avrupa devletlerinden borçlanmasının [istikrazlar] da başlangıcına işaret eder. Bâbıâli savaş masraflarını karşılayabilmek için yurt dışında 2.5 milyon liralık bir istikraz anlaşması imzalar; sonu gelmez bir Osmanlı istikrazlan dizisinin ilkidir bu. Borçlanma, askerî bütçenin ve Tanzimat masraflarının dışında, büyük ölçüde Abdülmecid ve Abdülaziz'in aşırı harcamalarından da kaynaklanmış; bu iki padişah Boğaziçi'nde görkemli saraylar yaptırmıştır. İlkininki bir tür Osmanlı Versailles'ı olan -her halükârda burası da XIV. Louis'ninki kadar ocak batırıcıdır- Dolmabahçe, ikincisininki ise Çırağan saraylarıdır.

İmparatorluk bu mali güçlüklerin ortasında boğuşurken, hanedan o zamana dek hiç görülmemiş savurganlıklar sergiler. Şehzadelerin ve hanım sultanların sahip olduklan büyük özgürlük -artık saraydan çıkabilmekte, kendi ikametgâhlarına sahip olabilmekte, kabuller verip, yabancılarla temas kurabilmektedirler- onları hesapsız harcamalar yapmaya iter. Avrupa zevkleri giderek her alanı istila etmektedir; artık geleneksel kürklere, kaftanlara, mücevherlere Paris modasına uygun giysiler, iç dekorasyon, mobilyalar, gezinti arabaları eklenmiştir. Pamuk piyasasında ABD İç Savaşı'na bağlı olarak yaşanan patlamayla servet yapan Mısır şehzadeleri Boğaziçi'ni sayfiye yeri olarak kullanmaya başlar ve yaptıkları çılgınca harcamalarla sarayda hüküm süren lüks ve hovardalık ortamına katkıda bulunurlar. Hanedan üyelerinin hepsi veya hemen hepsi kendi olanaklarının üstünde bir yaşam tarzı sürdürmektedir. Hazine-i Hassa'dan ayrılan hatırı sayılır tahsisatlara karşın -Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan'ın valide sultan olarak yıllık tahsisatı 72.000 lira, Murad'ın 12.000, Abdülhamid ve kızkardeşlerinin 9000'er liradır- herkes ya da hemen herkes borçlanmıştır.

Abdülhamid'in kızkardeşi Refia Sultan bu şımarık saray çocuklarının yaşantısını gayet güzel yansıtmaktadır.[10] Kardeşinden bir yaş daha küçük olan Refia Sultan Avrupa usulünce yetiştirilmiş ve çok genç yaşında lükse merak sarmıştır. Fransız mimar Antoine-Ignace Melling'in Sultan III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan için yaptığı Neşetabad Sarayı'nda oturur. Aşçı yamaklarından musiki öğretmenine varıncaya kadar yüzden

10 Akyıldız, *age.*

fazla personel çalıştırır, bunların maaşlarını öder ve karınlarını doyurur. Ayrıca Çamlıca'da da kendine lüks bir köşk yaptırmıştır. Tuvalet, mobilya, mücevher masrafları, babası Sultan Abdülmecid'i öfkelendirecek kadar aşırıdır. 300.000 liraya kadar yükselen devasa borcu o zamanın yaklaşık 7 milyon frankına (*franc germinal*) eşittir. Çağın mali sıkıntılarının ortasında Hazine-i Hassa şehzadelerin tahsisatlarını bile düzenli olarak ödeyemeyecek hale gelmiştir. Şehzadeler de bunu bahane göstererek iyice borçlanırlar. O sırada gelir senetlerini haliyle yüksek faizle kırdırmak üzere yardıma çağrılabilecek tek merci Galata sarraflarıdır. Bu dönemin söz konusu tefeciler açısından tam anlamıyla bir altın çağ olduğu anlaşılmaktadır.

Erkek ve kızkardeşleri lüks ve aylaklık içinde yaşarken Abdülhamid ne yapar? O da gençliğinde bir zaaf dönemi geçirmiş, kendisini aylaklığa ve içkiye vermiştir. Ama özel hekimi Mavroyeni Bey -ileride paşa olacaktır- sayesinde kendini toparlamakta ve daha ılımlı bir hayat tarzını benimsemekte gecikmez. Önce babası Abdülmecid'in, sonra da amcası Abdülaziz'in -veliahd şehzade de olmadığı için- fazla bir sorun çıkarmadan tanıdıkları göreli özgürlükten yararlanarak oldukça bağımsız bir yaşam sürer. Vaktinin çoğunu payitaht civarındaki, Maslak ve Kâğıthane'deki mülklerinde veya kızkardeşi Cemile Sultan'ın Bebek'teki yalısında geçirir. Orada boş vakitlerini dolduracak bir sürü eğlence bulur: ata binme, yüzme, karabinayla atış talimi, musiki -biraz piyano, biraz da saz çalar-, suluboya resim, bahçıvanlık; hanedanın alışılmış uğraşlarından hiçbiri eksik değildir. Ama bunların yanı sıra tüm ömrü boyunca koruyacağı özel bir tutkusu da vardır: marangozluk ve ince ahşap işçiliği. Yıldız Sarayı'nda kurduracağı marangozhanede değerli ağaçlardan mobilyalar, sedef kakmalı masalar, ince işli yazı masaları yapacaktır.

Abdülhamid tutumluluğuyla diğer şehzadelerden ayrılır. Servetini har vurup harman savuracağına, mülkleriyle meşgul olur. İyi bir kâhya gibi topraklarının işletilmesine gözkulak olur, inekleriyle koyunlarını yetiştirir ve çiftliklerinin ürünlerinin, sebzelerin, etin, sütün, postların, kuzuların satışıyla ilgilenir. Yeraltından da kurşun karbonat [üstübeç] çıkartır ve bir üstübeç fırını işlettirerek kumaş boyacılığında kullanılan üstübeç beyazını Venedik'den ithal edilenden daha ucuza piyasaya sürer. Ama en iyi geliri koyun ticareti sağlar: Her yıl 500-600 merinos koyunu satın alıp ürünlerini ve kuzularını satar. Piyasadaki fiyatları takip eder ve Rum simsarı aracılığıyla çeşitli spekülasyon işlemleri yaptığı Galata borsasıyla da ilgilenir. Böylece çok para kazanır ve yıllık tahsisatının dışında hatırı sayılır bir servet biriktirir. Tahta çıktığında, bankeri olan Zarifi adın-

daki bir başka Rumda 60.000 liradan fazla parası vardır ve bunun hepsini cülus bahşişi olarak dağıtır.

Bu tutumlu tavır -Osmanlı hanedanı için alışılmamış bir davranış- şehzadeye sağdan soldan laf dokundurulmasına ve adının "Pinti Hamid"e çıkarılmasına neden olur. Masraflı tutkulardan ve insanı mahveden bağlantılardan kurtulan, daha genç yaşında amcası Abdülaziz'in maliyeyi harap edip devleti iflas uçurumunun kıyısına kadar getiren müsrifliğine tanık olan Abdülhamid, sayı sayınayı hep bilmiş ve akıllıca iş idaresi sayesinde gayet sağlıklı bir servet sahibi olmayı başarmıştır.

Avrupa'ya Yaptığı Erginlenme Seyahati

1867 yılında, yirmi beş yaşındayken Abdülhamid'in yaşamında büyük bir olay gerçekleşir: Bir buçuk aylık Avrupa seyahatında amcası Sultan Abdülaziz'e -1861'de Abdülmecid'in yerine tahta çıkmıştır- eşlik eder.

Abdülhamid'in bir şehzade olarak çıktığı ilk seyahat değildir bu. Daha önce 1863'te de Abdülaziz'e Nil kıyısında yaptığı ziyarette eşlik ederek Mısır'a gitmişti. Mısır'ın fethedildiği 16. yüzyıl başında I. Selim'den beri, hiçbir Osmanlı sultanı Mısır toprağına ayak basmamıştı. Bu ilk seyahatın amacı Kahire ile İstanbul arasındaki bağları kuvvetlendirmek ve Mehmed Ali'nin torunu olan yeni hıdiv İsmail Paşa'ya, "Kapu"nun bir valisinden başka bir şey olmadığını hatırlatmaktı.[11] Abdülaziz yanına iki yeğeni Murad ve Abdülhamid'i de alarak yola çıkmakta ısrar etmişti. İmparatorluk kafilesi İskenderiye ile Kahire arasında 1850'lerde yapılmış demiryolunu kullanmıştı -o tarihlerde imparatorluğun tek demiryolu hattının yapımı Ege bölgesinde henüz sürdüğü için, bu tren seyahati hem sultan hem de şehzadeler açısından bir ilkti. Mısır bu alanda da Osmanlı merkezine göre ilerideydi. Her ne olursa olsun sultan demiryolunu çok beğenmiş, rivayete göre, "İnşallah Türkiye'de birçok demiryolu olur!" diye haykırmıştı.[12] İmparatorluk kafilesi Kahire'de dokuma fabrikalarını ve Mehmed Ali'nin Bulak'ta kurduğu atölyeleri ziyaret etti, müzeyi dolaştı, ehramlara gitti. Yirmi yaşındaki genç Osmanlı şehzadesi üzerinde Mısır nasıl bir izlenim bırakmıştı? Ehramları seyrederken neler dü-

11 Mısır seyahati hakkında, Ali Kemali Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul, 1944; L. Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Caire*, Paris, 1865.

12 L. Gardey, *age*, s. 60.

şünmüştü? Bunlar bilinmiyor. Mısırlı kalabalıkların büyük bağlılık gösterilerine vesile olan bu seyahatten geriye Mısır'ın gerçekten bir Osmanlı toprağı olduğu düşüncesi kalmış olsa gerek. İngilizlerin 1882'de Mısır'ı işgal etmesi, saltanatının büyük dramlarından biri olacak ve onları Nil vadisinin dışına sürme girişimlerinden asla vazgeçmeyecektir. Ayrıca Abdülhamid yeni bir Mehmed Ali, yani merkezî devletin yetkesine meydan okuyup sonunda neredeyse bağımsız bir iktidar kurmayı başaran bir taşra valisi çıkabileceği kaygısını da sürekli taşıyacaktır.

1867'deki Avrupa seyahati çok daha önemli bir olaydır, çünkü Osmanlı tarihinde ilk -ve son- kez bir sultan yabancı bir toprağa, yani kâfirlerin elindeki bir toprağa gitmektedir.[13] Seyahattasarısı ilan edildiğinde ulema ve muhafazakârlar burunlarından solurken, batılılaşmış paşalar ellerini oğuşturur: Bu seyahat, imparatorlukta girişilmiş modernleştirme reformlarına yeni bir hız kazandırmaya vesile olacaktır. Seyahatın gerekçesi, III. Napoléon'un Sultan'ı 1867'de düzenlenen Evrensel Sergi'ye davet etmesidir. 1851'de Londra'da düzenlenen birinci sergiden beri Osmanlılar -ve genelde Müslümanlar- son bilimsel ve teknik keşifleri ve icatları görme olanağı veren bu türden büyük gösterilere merak sarmışlardır. Sultan Abdülaziz'in bu seyahatinin diplomatik nedenleri de vardır. Hıristiyanların sürekli isyan halinde olduğu Balkanlar ve Girit'te imparatorluk güç durumdadır. Rusya Hıristiyanlar için bir özerklik planını, hariciye nazırı Fuad Paşa'nın ifadesiyle "Osmanlı İmparatorluğu Birleşmemiş Devletleri" sonucuna yol açacak bir formülü dayatmaya uğraşmaktadır. III. Napoléon ise, Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir tehlike oluşturan milliyetler ilkesinin kararlı yandaşlarından biridir. Demek ki Paris'in Sen Petersburg ile ortak bir koro oluşturmasını engellemek ve Girit meselesinde desteğini sağlamak söz konusudur. Ali ve Fuad paşalar, bu seyahate çıkmasını sultana telkin ederler. Böylece modern monarşilerin neye benzediğini ve Avrupa'nın maddi ilerlemelerini kendi gözleriyle görme olanağını da bulacaktır.

Osmanlı heyeti 21 Haziran 1867'de İstanbul'dan iki yat-ı hümayûna biner; bunlara iki Osmanlı muhribi ve bir Fransız karakol gemisi eşlik etmektedir. Heyette sultan dışında, on yaşındaki oğlu Yusuf İzzeddin ve hükümdar yokken İstanbul'da tek başına bırakılması akıldan bile geçirilemeyecek veliahd şehzade Murad da vardır. Abdülhamid'in de he-

13 Judy Upton-Ward, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahatı", *Osmanlı* içinde, Güler Eren (ed.), Yeni Türkiye yay., c. 2, 1999, s. 119-129; Taner Timur, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahatı", *Tarih ve Toplum*, 11-12, 1984, s. 330-336, 376-385.

yete katılmasının nedeni, onu "fazla hırslı" bulan Ali Paşa'nın tavsiyesidir. Heyette hariciye nazırının, başmabeyncinin, dragomanların da içinde olduğu devlet erkânından kırk kadar şahsiyetin dışında, otuz kadar da hizmetkâr vardır; sultanın Osmanlı mutfağından vazgeçmeye niyeti olmadığı için aşçılar da götürülmüştür. Toplam yetmiş bir kişi gemilere biner. Heyet Toulon'a varır ve oradan trenle Paris'e geçer. [Paris'teki] Lyon Garı'nda beraberinde prensler, bakanlar, generaller ve kordiplomatik olduğu halde, bizzat İmparator III. Napoléon tarafından karşılanır.

Sultan ve maiyeti Paris'te on bir gün kalır ve İkinci İmparatorluk döneminde yabancı hükümdarlara ayrılmış Elysée Sarayı'nda ağırlanırlar. Girit ve Mısır konusunda diplomatik görüşmelerde bulunmak üzere III. Napoléon tarafından Tuileries Sarayı'nda kabul edilirler. Champ-de-Mars'ta kurulmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun üç yapı ile, mimar Léon Parvillée'nin hazırladığı bir cami, bir hamam ve bir Boğaziçi yalısıyla temsil edildiği Evrensel Sergi'yi gezerler. Ama Paris günleri trajik bir haberle, Maximilien'in 19 Haziran'da Meksika'daki Querétaro'da ölümüyle mateme gömülür -III. Napoléon'un Meksika hülyasının son perdesi ve iflası.

Sultan ve maiyeti Paris'ten sonra Kraliçe Victoria'nın davetine icabet etmek üzere İngiltere'ye giderler. Buckingham Sarayı'nda ağırlanır ve Kraliçe tarafından Windsor Şatosu'nda kabul edilirler. Orada da protokol ziyaretleri, sosyete yaşamı, askerî geçit törenleri, Portsmouth'ta donanma manevraları, tersane ziyaretleri birbirini izler. Sultan Parlamento'ya gider. İmparatorluk kafilesi İngiltere'nin ardından Belçika ve Prusya üzerinden Viyana'ya yönelir. 7 Ağustos'ta büyük törenlerle karşılandığı İstanbul'a geri döner.

Avrupalı hükümdarlar sultanı ve maiyetini ağırlamak, konuklarının gözlerini kamaştırmak konusunda birbiriyle yarışmıştır: gidilen her yerde resepsiyonlar, askerî geçit törenleri, donanma manevraları, havai fişek gösterileri, balolar, opera temsilleri, konserler, gezintiler... Teşrifatın şatafatında yok yoktur. Her yerde Osmanlı hükümdarını ilk kez görecek olmanın merakıyla büyük kalabalıklar toplanmış ve sultanı coşkulu bir biçimde karşılamışlardır. Avrupa hükümdarları içinde ona "bir kardeş gibi" davranan tek imparator olan François-Joseph'in kendisini ağırlaması ise Abdülaziz'i özellikle mütehassıs etmiştir.[14]

Bu seyahat, şehzade Abdülhamid'in uyanmaya başlayan aklında silinmez izler bırakacaktır. Osmanlı heyetinin üyelerinden biri olan ve Yu-

14 Judy Apton-Ward, *agm.*

suf İzzeddin'in hocalığına memur edilmiş Ahmed Muhtar, Abdülhamid'in zekâsından ve vakarından olduğu kadar, gösterdiği çok gelişkin gözlem yeteneğinden de etkilenir.[15] Avrupa'da geçirdiği günlere ilişkin çok sayıda anı belleğine kazılı kalacaktır. Vambéry 1880'lerin sonunda sultanla karşılaşmalarında buna tanık olur: "Avrupa seyahatinden beri yirmi bir yıl geçmesine karşın, belli başlı kentlerin sokaklarını, meydanlarını ve binalarını sanki hâlâ oradaymış gibi hatırlıyor; ayrıca karşılaştığı insanların giyim kuşamlarını ve fiziksel özelliklerini de insanı gerçekten hayrete düşürecek bir kesinlikle anımsıyor."[16] Abdülhamid'in Avrupa ve "medeniyet" hakkındaki bilgileri bu seyahat sırasında yerleşir; onun saltanatı sırasında bu "medeniyet" terimi büyük bir önem kazanacaktır. Kırk yıl sonra hal edilmiş sultan Beylerbeyi Sarayı'nda tutsak iken, hekimi Atıf Bey'e onu Avrupa'da en çok etkilemiş şeyleri şöyle sıralıyordu: "Saray gibi bir bina" diye tarif ettiği Paris Operası'nın büyüklüğü, askerî *revü*'ler [merasimler], İngiltere'nin büyük serveti, altından "tabaklar, çatallar", ülkeyi ağ gibi saran şimendiferlerin "kesreti" ve "adeta havadan gidiyor"muşçasına sürati. Hastalanıp birkaç gün sonra imparatorluk kafilesinden ayrılmak zorunda kaldığı Viyana'da, François-Joseph'in kendisine gösterdiği ihtimamdan çok duygulanır. Osmanlı heyetinin çok kısa süre kaldığı Prusya'da I. Wilhelm'in gösterdiği sıcak karşılama onda iz bırakır ve askerî *revü*'den de etkilenir. [Fransa ile Prusya arasındaki] 1870-1871 harbi başlarken Prusya ordularının kazanacağına 100 lirasına bahse girdiği anlatılır.

Anlaşılan Avrupa saraylarında keşfettiği sosyete hayatı, balolar, eğlenceler, konserler, resepsiyonlar Abdülhamid'i büyülemiştir. Avrupa müziğine, özellikle de İtalyan operalarına tutkuyla bağlanmış olarak döner Avrupa'dan: Paris ve Londra'da Rossini, Bellini, Donizetti ve özellikle de Verdi'nin eserlerini dinlemiştir -Verdi'yi en üste koyar. Artık onu hüzünlendiren ve uyuklatan alaturka musikiden çok alafranga musikiyi yeğlemektedir. Resepsiyonlardaki şatafat, Osmanlı sultanının büyük bir hükümdar olarak karşılanması, Avrupa'nın "taçlı başları"ndan biri olarak kabul edilmesi de onuçok etkilemiştir. Geleneksel monarşik kurumların ağırlığı konusundaki duygularının kaynağı da budur. Avrupa'nın teknik ilerlemeleri de onu etkiler. Hem modern dünyanın vitrini olan

15 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli*, İstanbul, Tarih Vakfı yay., 1996, c. I, s. 30-31.

16 Professor Vambéry, "Sultan Abdul Hamid", *The New Review*, yeniden basım: *Living Age*, 186, Temmuz 1890, s. 109-114.

evrensel sergilerin, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun bu büyük ilerleme âyinlerine katılmasının önemini kavramıştır. Champ-de-Mars'taki sergi alanına kurulan fuar pavyonlarının eklektik mimarisi üzerinde iz bırakır; imparatorluk heyeti Londra'da da, 1851'deki Birinci Evrensel Sergi nedeniyle inşa ettirilen meşhur Crystal Palace'ta ağırlanmıştır. Abdülhamid'in Yıldız'daki sarayında evrensel sergilerdekileri andıran köşkler yaptırması herhalde bir rastlantı olmasa gerek. Aynı şekilde imparatorluğunun, imaj düzeltmek ve büyük güç statüsünü bir kez daha beyan etmek için kaçırılmayacak fırsatlar olan bu sergilere katılmasına da çok önem verecektir.[17]

Derinden etkilenen bu uyanık şehzadenin Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki mesafeyi fark etmemesi olanaksızdır. Bir gün "yüz yıl gerideyiz" diye itiraf edecektir. 1867 Sergisi'nde, tüm o makinalaşmanın, teknolojinin ve sanayi ürünlerinin ortasında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarıma, hayvancılığa ve zanaate bağlı geleneksel bir ekonomiye sahip bir ülke olarak göründüğünü, aslında Sergi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan ne kadar geri kaldığını ortaya çıkardığını fark etmiş miydi?

Paris seyahati, Abdülhamid'de bıraktığı izlenimlerin dışında, reformları da hızlandırır. Sultan Abdülaziz Paris'ten maddi ve teknik ilerlemelerden büyülenmiş, İngiliz savaş gemileri karşısında coşkuya kapılmış, Prusya kara kuvvetlerine hayran kalmış, demiryollarının inançlı bir taraftarı olarak döner. Bu seyahat iki reformcu paşanın, yetkileri artıp iktidarları güçlenen Fuad ve Ali'nin de zaferidir: Hariciye nazırı olarak sultana eşlik eden ve "suflörlük" rolünü de üstlenen Fuad Paşa, seyahatin vazgeçilmez adamıydı; bozulan durumları kurtarmış, bildiği çok sayıda dil ve zekâsıyla Avrupa saraylarını fethetmişti. Diğer yandan Ali Paşa da hükümdar yokken naiblik görevini etkili bir biçimde yerine getirmişti. Seyahatten dönüldüğünde bu iki adam hiç kimseye göz açtırmadan bir dizi reformu derinlemesine sürdüreceklerdi.

1867-1871 yılları Osmanlı Tanzimatçılığının doruk noktasıdır.[18] Gerçekleştirilen reformların çoğu Fransız modelinden esinlenir -III. Napoléon'un İkinci İmparatorluğu o sırada gücünün doruğundadır- ve geniş bir alanı kapsar: hukuk, eğitim, ordu, siyasal kurumlar. 1868'de yasala-

17 Selim Deringil, "The Hamidian State and the World's Fairs: 'The Whole World is Watching' ", R. Motika, C. Herzog ve M. Ursinus, *Studies in Ottoman Social and Economic Life*, Studien zu Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Reich, Heidelberg Orientalverlag, 1999, s. 191-207.

18 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 234-269.

rı ve nizamnameleri hazırlamak üzere Şûra-yı Devlet kurulur; aynı yıl ilk Osmanlı lisesi, Fransız-Osmanlı ortak kurumu olan Galatasaray Lisesi açılır. 1869'da çıkarılan bir yasayla eksiksiz bir maarif sistemi oturtulur ve ordu da yeniden yapılandırılır -askerlik hizmeti dört yıl muvazzaf, on altı yıl da redif olarak tespit edilir, silah altında tutulması gerekli asker sayısı 700.000 olarak saptanır. Törelerdeki batılılaşma da en azından büyük kentlerin ve özellikle de payitahtın bazı toplumsal katmanlarında hız kazanır. Bunun üslubunu da bizzat Abdülaziz belirler: Avrupa'dan dönüşünde kordiplomatikle yapılan bir toplantıda şaşkınlıktan ağızları açık kalan seyircilerin önünde Rusya sefiri İgnatyef'in *elini sıkan* sultan, ondan oturmasını rica eder. Osmanlı tarihinde hiç görülmemiş bir tavırdır bu. Artık *shake-hand* de [tokalaşma] Osmanlı görgü kurallarına katılmıştır!

Kaos ve Kaostan Çıkış Yolları

1871 yılı Tanzimat tarihinde bir dönüm noktasıdır. Aydın ve enerjik, üstelik yaptıklarını sultana benimsetme gücüne sahip bürokratların Napoléon modelinden esinlenerek yürüttüğü büyük reformlar çağı geride kalır. Fuad Paşa 1869'da ölmüştür. İki yıl sonra Ali Paşa'nın da vefatıyla uzun yıllar sürecek bir siyasal kaos dönemi başlar.

İki reformcu nazırın yürüttüğü politikanın düşmanca tepkilere yol açmadığını da düşünmemek gerekir. Önce bir grup gazeteci ve yazardan oluşan "Yeni Osmanlılar", onların otoriter ve bürokratik yönetim tarzını, Avrupa modellerini kulca taklit etme eğilimini eleştirir. Şair ve gazeteci Namık Kemal'in çevresinde toplanan Yeni Osmanlılar 1865'te bir gizli cemiyet oluşturmuş, ancak 1860'ların sonunda Avrupa'ya kaçıp, mücadelelerini sürgünde devam ettirmek zorunda kalmışlardır. İslami "meşveret" kavramını yeniden canlandırarak iktidar üzerinde bir denetim oluşturma fikrini ilk ortaya atan, bir Osmanlı entelijensiyasının ilk nüvesini oluşturan bu gruptur; aslında hem sultanın keyfî iktidarına hem de Bâbıâli'nin aşırı yetkilerine karşı korunak oluşturacak bir anayasa istemektedirler.

Başka şahsiyetler farklı bir tavır benimser. Bâbıâli'nin mutlak iktidarı karşısında sultanın yetkilerini yeniden artırmayı amaçlarlar. Bunlar Yeni Osmanlılar gibi sonradan oluşturulmuş bir grup değil, devletin yetkili kurumlarındaki muhafazakâr üyelerdir. Bunlardan biri olan Mahmud Nedim Paşa, Abdülaziz'in saltanatının başlarında *Ayine-i Devlet* adlı bir

siyasal kuram risalesi yazmış ve bu eserde yozlaşmış bürokratlara aşırı yetki tanımakla suçladığı Tanzimat'ı şiddetle eleştirmiştir.[19] Ona göre, siyasal yetke yeniden saraya dönmelidir, çünkü sultanlar ne zaman iktidardan uzaklaşsa Osmanlı nizamı gerilemiştir; sultan, devlet işlerini yeniden eline almalı ve bürokrasiye sözünü geçirmelidir -onun emrine girmek yerine. Demek ki bu risale, Abdülaziz'in sultanlık yetkelerini sahiplenmesine yönelik bir çağrıdır.

Ali Paşa'nın ölümü bu ikinci eğilime avantaj sağlar. İngiliz sefiri Elliot'ın sözleriyle Abdülaziz "nihayet hür bir adam olmuştur."[20] Nitekim sultanın ilk icraatı, sultanlık yetkesinin baş savunucusu Mahmud Nedim Paşa'yı sadaret makamına davet etmek olur. Gerçekten de Bâbıâli sonraki yıllarda, sadrazamların sona ermez "valsi" nedeniyle -Eylül 1871 ile Mayıs 1876 arasında sekiz sadrazam birbirini izler- zayıflar, ama giderek müsrifleşen ve ne yapacağı öngörülemez bir hal alan Abdülaziz'in elindeki sultanlık da pek güç kazanamaz. Sürgünden dönen Yeni Osmanlılar hürriyet ve meşrutiyet mücadelelerine örgütsüz bir biçimde dağınık çabalarla devam ederler. Pek çoğu 1873'te yeniden sürgüne gider.

O sırada iki siyasal eğilim öne çıkar. Midhat Paşa'nın ve Yeni Osmanlılar'ın başını çektikleri liberal eğilim 1870'lerde imparatorluk için hazırlanan çeşitli anayasa taslaklarıyla öne çıkacaktır. Tanzimat belli bir sosyal hareketlilik yarattığı için, Mehmed Rüşdü Paşa veya Hüseyin Avni Paşa gibi saraya hiçbir borçları olmayan, daha mütevazı konumda insanlar iktidara gelir. Bu yeni yüzlerin öncüsü durumundaki Midhat Paşa 1870'de kırk sekiz yaşındadır ve liberal entelijensiyanın saygıdeğer simalarından biridir. Deneyimli bir idareci olan bu usta ve dengeli siyasetçi, şahsiyetli bir insan olarak ün yapmış ve kamuoyunun çok önemli olduğu bir dönemde büyük bir halk desteği kazanmıştır. Sultanın iktidarını kısıtlamak için bir Kanun-ı Esasi hazırlanmasının ateşli bir taraftarıdır.

Diğer yanda Mahmud Nedim Paşa'nın temsil ettiği otoriter eğilim vardır. 1871'de sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa, Tanzimat'a ortak olanları iktidardan uzaklaştırır ve etrafına, Abdülaziz'e iktidarını geri vermek isteyen muhafazkâr bir ekip toplar. Bu siyaset sultanı iyice hedef haline getirir; oysa tam da aynı dönemde Abdülaziz bir yandan kaprislerini, savurganlıklarını ve aşırılıklarını artırırken, diğer yandan da veliahd şeh-

19 Abu Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi".

20 Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *The Nineteenth Century*, Şubat 1888, s. 276-296.

zade Murad'ın yerine kendi oğlu Yusuf İzzeddin'i tahtın vârisi olarak öne çıkarmaya çalışmaktadır. 1875-1876 yıllarının gizli hoşnutsuzluğu sadece hükümeti değil, sultan figürünün halk nezdindeki büyük itibarına ve uyandırdığı tüm hürmete karşın, bizzat Abdülaziz'i de hedefler.

Saray ile Bâbıâli arasındaki bu mücadelenin arka planında bir başka çatışma, Büyük Güçler arasındaki rekabet fark edilir. 1870-1871'de İkinci İmparatorluk çökmüş, Prusya Fransa'yı mağlup etmiştir. 1860'ların büyük modeli yere serilmiş ve Fransız diplomasisi Boğaziçi kıyılarındaki ağırlığını ansızın yitirmiştir. Fransa bozguna uğrayınca, meydan, iki büyük rakip imparatorluğa, biri kara diğeri deniz gücü olan Rusya ve İngiltere'ye kalır. Bu iki devlet Osmanlı İmparatorluğu'nun iki yanında pusuya yatmış, birbirlerini kollamakta ve karşılıklı meydan okumaktadırlar. Şimdilik puanları toplayan Ruslardır. 1871'deki Londra Konferansı'nda Boğazlar'ın düzenine ilişkin 1856 Paris antlaşmasının gözden geçirilmesini karara bağlatırlar: Bundan böyle savaş donanması yapımına girişebilecek ve Karadeniz'de askerî üsler kurabileceklerdir. Rusya "Sultan İgnatyef" lakaplı sefiri İgnatyef aracılığıyla İstanbul'da çok etkin bir politika yürütür. On beşi yılı aşkın bir süre İstanbul'daki İngiliz diplomasisini idare eden Stratford Canning'in "*grand elçi*" diye adlandırıldığı devir geride kalmıştır! İgnatyef'le birlikte Rus yayılmacılığının yeni bir boyutu öne çıkar: panslavizm. İgnatyef, Rusya'nın Slavları kurtarmak ve birleştirmek gibi bir misyonu bulunduğu fikrine dayanan bu tasarının İstanbul'daki sözcülüğünü üstlenir.

Fazlasıyla Rus yanlısı olan -ve bu nedenle "Nedimov" lakabı takılan- Mahmud Nedim Paşa'ya, İngiltere'nin desteğini alan ve İngiliz sefiri Elliot'la yakın bir ilişki sürdüren liberal Midhat Paşa muhalefet eder. Otoriter reformcularla -bizzat sultan, Çarlık otokrasisinin büyük bir hayranıdır- meşrutiyetçiler karşı karşıya gelmiştir. 1873'te Yeni Osmanlılar'ın öncü ismi Namık Kemal İstanbul'da Osmanlı vatanperverliğinin Rusya'ya karşı ateşli bir haykırışı olan *Vatan yahud Silistre* adlı oyununu sahneletince, piyes yasaklanır ve "Rus hizbi"nin tepkisi nedeniyle şair Kıbrıs'a [Magosa'ya] sürülür.

Bir başka ayrılık ise doğrudan iktidarın temellerini ilgilendirmektedir. Bazıları imparatorluğu Müslüman milletine dayalı, şeyhülislamın ve ulemanın yardımıyla şeriatı uygulayan adil bir sultan-halifenin başında bulunduğu bir İslam devleti olarak görürken, diğerleri farklı milletler arasında eşitliğe ve yurttaşlık düşüncesine dayanan, "laik" ve modern bir devlet istemektedir. Tanzimat döneminin devleti de bu yönde ilerlemişti. Ama bu eğilim özellikle 1856 hatt-ı hümayûnuyla gayrimüslimlere

tanınan imtiyazları eleştiren muhafazakâr Müslümanlar arasında hoşnutsuzluklara da yol açmaktadır. Bir yandan Rus yayılmacılığının Kırım ve Kafkasya'dan kaçırdığı Müslüman muhacir akınının etkisiyle; diğer yandan da Ali ve Fuad paşaların politikasına, Avrupa'nın baskılarına ve Balkanlar'daki Hıristiyanların sonu gelmez isyanlarına bir tepki olarak imparatorluğun Müslüman nüfusu içindeki dini duygu 1870'lerde güçlenir.

Demek ki 1870'lerin ortasına varıldığında iktidar sorunu askıda kalmıştır. Birçok seçenek mümkün gözükmektedir: Yüzyıl başında son temsilciliğini II. Mahmud'un üstlendiği sultanların mutlakıyetçi (otokratik) iktidarı geleneğine geri dönüş; fiilî iktidarı birkaç otoriter ve modernleştirmeci paşanın elinebırakan Tanzimat'ın sürdürülmesi; bir anayasa çevresinde Saray ile Bâbıâli arasında bir uzlaşma formülü. Aslında kamuoyuna bir an bile soluk aldırmayan ana gündem maddesi tahta kimin çıkacağı sorunudur: Abdülaziz'den sonra kim hüküm sürecektir? Yerleşmiş saltanat veraseti teamülüne uyulacak olursa, yeni hükümdar tahttaki padişahın yeğeni Murad'dan başkası olamaz. Yeni Osmanlılar'la bağlantılı ve bir locada tekris edilip mason olmuş genç Murad, onu geleceğin meşruti sultanı olarak gören liberallerin umududur. Ama muhafazakâr kanadın desteğini de alan Abdülaziz, 1857 doğumlu oğlu Yusuf İzzeddin'i veliahd şehzade olarak dayatmanın yollarını aramaktadır.[21] Daha 1860'ların ortasında, veraset sisteminde bir değişikliğin eli kulağında olduğu yolunda söylentiler İstanbul'da dolaşmıştı. Ali Paşa'nın ölümünden sonra yeniden su yüzüne çıkan bu sorun padişahta bir tür sabit fikir görünümünü alır.[22] Dolayısıyla Abdülaziz'den sonra kimin tahta çıkacağı tartışması şu soruya indirgenir: Murad mı Yusuf İzzeddin mi? Abdülhamid kimsenin aklından bile geçmemektedir doğal olarak.

Peki ama tüm bu yıllar boyunca şehzade neler düşünmektedir? İleri görüşlü ve bilgili bir biçimde işletmeciliğe devam eder, çiftliklerinin değerini artırmayı ve topraklarının işletilmesini gayet düzenli ve sistemli bir biçimde sürdürürken, imparatorluğun içişlerindeki gelişmelerden ve uluslararası durumdan da haberdardır. *Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr, Basiret* gibi gazeteleri ve *Çıngıraklı Tatar* ya da *Çaylak* gibi mizah dergilerini okur -İstanbul'da 1860'ların başından itibaren bir fikir basını gelişmiştir. Basının kazandığı yeni rolün bilincinde olan şehzade, onun payitahtta bir kamuoyu şekillendirmekte üstlendiği rolü hakkıyla değer-

21 Orhan Koloğlu, *Abdülhamit ve Masonlar*, İstanbul, Gür yay., 1991, s. 103-114.
22 Davison, *age*, s. 279.

lendirir. Bir Ermeninin, Serafim Efendi'nin sayesinde yabancı gazetelere de ulaşır; Gedikpaşa'da bir kıraathane açan Serafim Efendi müşterilerinin hizmetine çeşitli kitap ve gazeteleri sunarken, şehzadenin de ihtiyaçlarını temin etmektedir.

Aynı dönemde Abdülhamid, Avrupa'da geçirdikleri sürgün yıllarının ardından Türkiye'ye dönmüş Yeni Osmanlılar ile de temas kurar. 1872'de masonluğa intisap eden ve aynı zamanda veliahd şehzade olan kardeşi Murad onlarla yakın ilişki içindedir; gizli toplantılarda Abdülaziz'in hal edilip Murad'ın tahta çıkarılmasından söz edilir. Bu toplantılara katılanlar arasında çok dikkatli bir gözlemci de vardır: Şehzade Abdülhamid. Murad padişah olduğunda, kendisi veliahd şehzade konumuna geçecektir çünkü. Bu toplantılara Yeni Osmanlılar'ın davasına sempati duyarak mı, yoksa kendi hesabına hafiyelik yapmak amacıyla mı katılmaktadır? Bu soruya cevap vermek güçtür. Kesin olan, onun toplantılardaki varlığının insanlarda büyük bir kuşku uyandırdığıdır.

Aynı yıllarda Abdülhamid daha sonra kendisine çok faydası dokunacak bir ilişkiler ağı örmeye başlar. Kendinden bir yaş küçük ve aynı analık, yani Perestû Hanım tarafından büyütülmüş kızkardeşi Cemile Sultan'ın sarayına sık sık gidip gelir. Cemile Sultan nüfuzlu bir şahsiyetle, Şûra-yı Devlet üyesi ve Ticaret nazırı Mahmud Celaleddin Paşa'yla evlendirilmiştir. Abdülhamid, enistesi sayesinde, saltanatının ilk yıllarında da çevresinde olacak birçok önemli kişiyle tanışır. İleride Küçük Said Paşa adıyla anılacak ve Abdülhamid'in sadaret mührünü yedi kez emanet edeceği Said Bey de bu şahısların arasındadır. Abdülhamid, padişahlık iktidarının yılmaz savunucusu Mahmud Nedim Paşa'yla da içli dışlıdır ve onun aracılığıyla Yıldız Sarayı'nda büyük bir rol oynayacak bir şahsiyetle, Şeyh Zafir Madani ile tanışır. Geleceğin padişahı, bu Trabluslu şeyh aracılığıyla, Kuzey Afrika'da çok etkin olan, güçlü Şaziliyye tarikatına intisap edecektir. Ayrıca Abdülhamid Avrupalıları da sık sık ziyaret etmektedir -bir şehzadenin böyle davranması pek alışılmış bir durum sayılmaz.

Abdülhamid amcasına karşı kampanya mı yürütmektedir? Her ne olursa olsun, onun görevlerini yerine getiriş biçimine karşı, uzun süredir son derece eleştirel bir tavır takınmıştır. Yusuf İzzeddin'in hocası vasfiyla Avrupa seyahatında imparatorluk heyetine eşlik eden geleceğin müşiri Ahmed Muhtar Paşa, bu konuda ilginç bir tanıklık bırakmıştır. *Anılar*'ında, bir akşam Paris'te Murad ve Abdülhamid'le yaptığı bir sohbeti nakleder: Sultan Aziz'in kötü idaresinden, imparatorluğun çökebileceğinden söz edilir. Devletin geleceği hakkında ümitsiz görünen Murad,

eğer bu başa gelirse validesiyle birlikte kendi başının çaresine bakacağından söz ederken, Abdülhamid buna çok canlı bir şekilde karşı çıkar: "Hayır, hayır, devletin kuvvet ve satveti yerindedir. Şu kötü idareden kurtularak iyi bir idare kurulursa her bakımdan çöküşün önü alınır." Ahmed Muhtar daha o anda şehzadenin bu kararlı karakterinden ve bariz iyimserliğinden etkilenir.[23] Abdülhamid'in imparatorluğun servetini çarçur etmekle suçladığı zayıf ve müsrif bir kişilik olan amcasını hiç beğenmediği bellidir. Abdülaziz'in savurgan idaresine karşı iki model önermektedir: Güçlü bir sultan olan dedesi II. Mahmud'un ve erdemli bir sultan olan babası Abdülmecid'in idareleri. Talih kuşunun başına konmasını beklerken kendi kendini yiyip bitiren Abdülhamid, imparatorlukta *hem* güçlü *hem* erdemli bir idare kurmayı düşlemektedir.

* * *

1876'da devralacağı imparatorluk, 1840'ların başından beri epey değişmiştir. Değişimler toprakların genişliğiyle ilgili değildir pek; reformcular bu alandaki kayıpları sınırlı tutmayı başarmışlardır. Ama Osmanlı İmparatorluğu tartışılmaz bir biçimde modernleşmiştir. Hâlâ Avrupa'nın "hasta adamı" diye görülse de, Avrupa Camiası'na (*Concert européen*) kabul edilmiştir. İstişari veya temsili yeni kurumlar ortaya çıkmıştır; siyasal, ekonomik ve toplumsal hayata artık eksiksiz bir kodeksler, kanunnameler ve nizamnameler sistemi yön vermektedir. Telgraf, demiryolları, tramvaylar, bankalar sahnedeki yerlerini almışlardır. Basın gelişmiş, okullar çoğalmış, eğitim ilerlemiş, kamuoyu ortaya çıkmış, yeni fikirler toplumda yol almaya başlamıştır. Yarım yüzyıl önce hiç bilinmeyen hürriyet, musavat [eşitlik], emniyet, kanun-ı esasî, meşrutiyet, meclis gibi yeni kelimeler kendilerini siyasal söz dağarcığına kabul ettirmişlerdir. 1876'nın Osmanlı devleti daha modern, daha merkezî, gündelik hayatta varlığı daha çok hissedilen bir devlet, daha karmaşık ve yetkin bir aygıttır. Ama çok ağır bir borç yükü altındadır, büyük devletler tarafından tehdit edilmektedir, milliyetçi akımlar tarafından zayıf düşürülmüş ve siyasi krizlere saplanıp kalmıştır. Abdülhamid sultan olduğunda tüm bu tehditlerle başa çıkabilecek midir?

23 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 30-31.

BİRİNCİ KISIM

DOĞU KRİZİNDE ABDÜLHAMİD

2. BÖLÜM

Şehzadeden Sultana

1875 yazı. Diğerleri gibi bir şehzade olan, iktidarın uzağındaki Abdülhamid otuz üç yaşındadır. Gerçeği söylemek gerekirse, bir gün o itibarlı Osmanlı tahtına çıkma şansı yok gibidir. İmparatorluğa amcası Abdülaziz hükmetmektedir. II. Mahmud'un oğlu olan Aziz, 1861'de sultan olmuştur. Kırk beş yaşındadır, son derece sağlıklıdır; sağlam ve güçlü bir yapısı, dillere destan bir iştahı vardır. İmparatorluğun resmi veraset sıralamasında Abdülhamid, ağabeyi Murad'ın ardından, ikinci sıradadır. Bununla birlikte Abdülaziz 1875'in o yaz aylarında, oğlu Yusuf İzzeddin'i halefi yapma düşlerini sürdürdüğü için, tahta çıkma şansı iyice azalmış gözükmektedir.

Ama bir yıl sonra Abdülhamid kendini uçsuz bucaksız Osmanlı İmparatorluğu'nun başında sultan olarak bulacaktır. Barutu ateşleyen kıvılcım, 1875 yazında Bosna-Hersek'te çıkan basit bir Hıristiyan köylü isyanından gelmiştir. Bunu önce siyasi ve mali, ardından da diplomatik bir dizi kriz ve kargaşa izlemiş, bu krizler İstanbul'da da karışıklık ve çalkantılara yol açmış ve Mayıs 1876 sonunda Sultan Abdülaziz'in devrilmesiyle noktalanmıştır. O tarihte ağabeyi Murad, V. Murad namıyla sultan olurken, Abdülhamid de diğerleri gibi bir şehzade olmaktan çıkar, veliahd şehzade statüsüne geçer ve iktidarın bekleme odasındaki yerini alır.

Birkaç ay sonra V. Murad'ın iktidarı sürdürme konusundaki ehliyetsizliği yeni bir siyasi krize yol açıp, bu kez Abdülhamid lehine yeni bir hal edilmeyle sonuçlanır. 1 Eylül 1876'da Abdülhamid Osmanlı hanedanının otuz dördüncü sultanı olur. Bu olağanüstü yükseliş rastlantıların sonucu mudur, yoksa kaderin arkasından bir parça omuz da verilmiş midir? Koşulların talihli bir kesişinesi mi, yoksa gerçek bir siyasi strateji, iktidarın yöntemli bir biçimde ele geçirilmesi mi söz konusudur?

Nasıl Veliahd Şehzade Olunur?

Temmuz 1875'te Hersek'de patlak veren isyan, Ağustos ayında komşu Bosna'ya da yayılır. Başlangıçta Hıristiyan köylülerin Müslüman efendilerine ve Osmanlı idaresine karşı sıradan isyanlarından biri söz konusudur. O dönemde imparatorluğun kuzeybatıdaki uç bölgesini oluşturan Bosna-Hersek'de alttan alta bir hoşnutsuzluk mevcuttur. Müslüman büyük toprak sahipleri -ihtida etmiş Slavlar- neredeyse serf durumuna indirgenmiş köylülerüzerinde otoritelerini çoğunlukla gayetağır koşullarla sürdürmektedirler. Üstüste eklenen toplumsal ve dinsel ayırımlar, aynı dili konuşan ve etnik açıdan birleşik bir toplumu bölmekte, bu bakımdan da Protestan toprak sahipleri ve Katolik yarıcılarıyla İrlanda'yı çağrıştıran birduruma yol açmaktadırlar.[1] Bosna-Hersek daha önce 1861-1862'de de isyan etmiştir. 1870'lerin başlarındazorluklar ve hoşnutsuzluk durmadan artar. Tarım alanındaki geleneksel çatışma 1875'te herzamankinden daha ağır vergi tahsilat yöntemleri yüzünden -Bâbıâli'nin acilen paraya ihtiyacı vardır- iyice sertleşir. Hersekli köylüler de buna yeniden isyan ederek cevap verirler.

Bosna-Hersek'te özerk Sırbistan'ın etkisi de hissedilmekte, Mostar ve Banja Luka'daki ilahiyat okulları aracılığıyla Sırbistan, her iki eyalete de "yugoslavlık" ve pan-sırbizm propagandası yapmaktadır. Avusturya ve Rusya'dan da cesaret bulan isyan, Slav dünyasının hemen hemen tamamında bir sempati hareketi uyandırır. Karadağ hemen asilerin yardımına koşar ve Belgrad hükümeti de bu akımın dışında kalmaz, çünkü asiler Sırbistan'da geniş bir halk desteğine sahiptir. Kaygılanan Avrupa başkentleri ortalığı yatıştırmaya ve krizi konsoloslarının ortak diplomatik eylemiyle çözmeye çalışırlar.

Ayaklanma Balkanlar'a yayılma eğilimi göstermeye başlarken, bu kez mali nitelikte yeni bir kriz patlak verir. Ağustosta göreve getirilen yeni sadrazam Mahmud Nedim Paşa, 6 Ekim tarihli bir iradeyle Osmanlı devletinin borç ödemelerini kısmen durdurmak zorunda olduğunu ilan eder ve ellerinde Osmanlı tahvilleri bulunanlara da beş yıl boyunca hak edilmiş faizlerin sadece yarısını alacaklarını duyurur. Dolayısıyla mali durum birdenbire çöküntüye sürüklenir. İmparatorluk yaklaşık on yıldır borç sarmalına girmiştir: Vadesi gelen borçlarını ödeyebilmek için borç almaktadır. Ama artık bu küçük oyunun da sonuna gelinmiştir. 1875 yılında borç ödemeleri devlet bütçesinin % 40'ını oluşturmakta,

1 Sir H. G. Elliot, *Some Revolutions and other diplomatic experiences*, Londra, 1922, s. 214.

borçlar 14 milyon lirayı bulmakta (12.5 milyonu yabancı alacaklılara olmak üzere), 1875-1876 yılı bütçesinde ise devletin gelirleri 15.3 milyonu geçmezken giderler 32 milyon lira gözükmektedir. İflas kaçınılmazdır. Osmanlı maliyesinin yapısal zaafları 1873'te Viyana borsasının çökmesiyle iyice ağırlaşır, Avrupa'daki büyük ekonomik depresyonun başlangıç noktasını oluşturan bu hadise İstanbul'da da birbiri peşisıra iflaslara yol açar. Durumu ağırlaştıran ikinci etken, sultanın giderek hesapsız hale gelen harcamalarıdır; Abdülaziz görkemli saraylar yaptırdıktan sonra, nazırlarına hiç danışmadan zırhlı gemiler ve toplar da sipariş etmiştir. Ayrıca 1873-1874'te Anadolu'yu vuran büyük açlık dalgası Hazine'yi tamtakır bırakır: Vergi gelirleri iyice azalır ve hükümet, en zor durumdaki âfet bölgelerine yardım etmek için yeni harcamalar yapmak zorunda kalır.[2]

Bu iflas korkunç sonuçlara yol açar. Ellerinde Osmanlı istikraz tahvili bulunan yabancılar, özellikle de İngilizler arasında Türk düşmanlığı birdenbire alevlenir ve Batı Avrupa kamuoyu Osmanlı İmparatorluğu'na cephe alır. Hem devletin hem de hükümetin kredisi adamakıllı sarsılmıştır. Acaba bu iflas önlemini himayesindeki Mahmud Nedim Paşa'nın kulağına fısıldayan, İngiltere ile Fransa'nın mali çıkarlarına zarar verip Batı kapitalizminin Boğaziçi kıyılarındaki mevzilerine saldırıya geçmek isteyen Rusya sefiri İgnatyef midir? Cevdet Paşa'nın sözleriyle, o sırada Mahmud Nedim "sakalını Rus sefirine kaptırmıştır."[3] Rivayete göre İgnatyef sadrazama krizden çıkmak için banknot emisyonuna gitmesini tavsiye etmiştir.

1875 yazındaki Bosna-Hersek karışıklıkları büyük güçlerin Balkanlar'daki ihtiraslarını körükler. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dış politikasının yönetiminde, 1871'den beri bir Macar, Kont Andrassy bulunmaktadır. Viyana, İtalya'nın ve Almanya'nın birleşmesi, ardından da Bismarck'ın Papa tarafından kutsanması sonucunda birbiri peşisıra aşağılayıcı darbeler yemiştir. Bunların acısını çıkarmak isteyen Avusturya hükümeti, politikasını yeniden Balkanlar'a doğru yönlendirmeyi tasarlar. Avusturya'nın büyük korkusu, Bosna-Hersek'teki krizin bu iki eyaletin Sırbistan'a bağlanmasına yol açması ve Güney Slavları arasında Sırbistan'ın, İtalya birliğinde Piemonte'nin oynadığı birleştirici rolün bir benzerini üstlenmesidir. Bu nedenle Andrassy'nin öncelikli dileği Os-

2 Clay, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881*, s. 279-333; Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, s. 127-132.

3 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 308.

manlı İmparatorluğu'nun bekasıdır. Ocak 1875'te şu açıklamayı yapar: "Türkiye, Tann'nın Avusturya-Macaristan'a bir lütfu gibidir." Ama Avusturya'nın askerî çevreleri hükümete baskı yapıp, durumdan istifade Bosna-Hersek'i işgal etmeye iterler. 1871'de Karadeniz'de hareket serbestliğine yeniden kavuşan Rusya'da ise, 1860'lardan beri panslavizmin etkisi hissedilmektedir. Ruslar artık özel bir misyonları olduğu hissiyatına kapılmışlardır: Balkanlar'daki Slav kardeşlerini kurtarmak. Slav dostu yazarlar ve gazeteciler Çar II. Aleksandr'ın çevresinde çok etkin bir tür baskı grubu oluştururlar. İstanbul'da İgnatyef de aynı yönde çaba göstermektedir. Ama dışişleri bakanı olan yaşlı ve tedbirli diplomat Gorçakov daha temkinli davranmaktadır; ona göre Rusya dikkatini temel hedefi olan Boğazlar'dan başka bir yöne kaydırmamalı ve Avusturya-Macaristan ile ittifak politikasını sürdürmelidir.

Andrassy 30 Aralık tarihinde Avrupa devletlerine ve Osmanlı İmparatorluğu'na bir nota verir. Bu notada Osmanlı devletinin Hıristiyanların durumunu iyileştirmek için yapması gereken bir dizi reform önerir: vergilerin iltizama verilmesi sisteminden vazgeçilmesi, köylülerin toprakları satın almaya özendirilmesi, din ve inanç özgürlüğü güvencesi. Notadaki koşullar önce Avrupa devletleri, sonra ayak sürüyerek de olsa Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilir.

Ama bölgede gerilim azalmaz. Karadağ fiilen açık isyan halindedir, gönüllüler sınırı geçer ve Bosna-Hersekli asilerin yanında savaşmaya gelirler. Mayıs ayının başında Sırbistan ve Rusya tarafından desteklenen Bulgar devrimcileri, Filibe (Plovdiv) bölgesinde ayaklanma başlatır; bölgedeki Müslüman köylerine saldırıp yüzlerce köylüyü katlederler. Osmanlılar bu isyanı çok sert bir biçimde bastırırlar; binlerce kişinin canını yitirdiği bu bastırma harekâtı Haziran ayında öğrenilince Batılı dışişleri bakanlıkları ve kamuoyu nezdinde çok şiddetli tepkilere neden olur. O ânın gerilimli atmosferi içinde Fransa ve Almanya'nın Selanik konsolosları 6 Mayıs'ta öfkeli bir kalabalık tarafından linç edilir.

Bu farklı krizler Osmanlı yöneticilerine karşı duyulan hoşnutsuzluğu derinleştirir. Mahmud Nedim Paşa ve Sultan içeride de halk tarafından hiç tutulmamaktadır. Muhafazakâr çevreler tarafından Avrupa'nın baskılarına boyun eğmekle suçlanırlarken, liberaller de keyfî idareyi sona erdirecek bir kanun-ı esasi peşindedir. Mayıs ayının başında İstanbul'da gerilim çok artar. Bulgarların katliama giriştiği haberleri büyük infial yaratır. Softalar, yani medrese öğrencileri, isyanı bastırmak, Balkanlar'daki Müslümanları korumak ve büyük güçlere karşı direnmek konularında tam bir acz sergileyen hükümete karşı Müslüman nüfusun duy-

duğu öfkeye tercüman olurlar. 8 Mayıs'ta Mahmud Nedim Paşa'nın ve şeyhülislamın azledilmesini talep eden bir dizi miting düzenlerler. 10 Mayıs'ta Fatih, ertesi gün de Süleymaniye camilerinde büyük gösteriler yapılır. Halkın baskısı karşısında Sultan teslim olur: Mahmud Nedim Paşa'yı azledip sadaret mührünü Mehmed Rüşdü Paşa'ya verir.

Protestonun başını çekenler arasında iki şahsiyet sivrilmiştir. Ordunun desteğini alan ve yeni hükümette serasker olan Hüseyin Avni Paşa, Balkanlar'daki isyanı ezmek, Rus nüfuzunu sona erdirmek niyetindedir ve Sultan'ı devirmek için de bir darbe tasarlamaktadır. Belli bir popülariteye sahip olan nezaretsiz nazır Midhat Paşa ise bir anayasa düşlemekte ve halk baskısının Abdülaziz'i ya bunu kabule ya tahttan çekilmeye zorlayabileceğini, tahttan çekildiğinde de liberal düşünceleriyle tanınan yeğeninin, veliahd şehzade Murad'ın tahta çıkarılabileceğini düşünmektedir. Hüseyin Avni ve Midhat paşalar dışında, belli sayıda Osmanlı yöneticisi de Abdülaziz'den kurtulmaya kararlıdır. Komplonun içindeki üçüncü isim, Mekteb-i Harbiye komutanı ve inançlı bir liberal olan Süleyman Paşa'dır. 26 Mayıs'ta darbe kararı alınır. 30 Mayıs'ta tan ağarırken Süleyman Paşa'nın komutasına verilmiş iki tabur Dolmabahçe Sarayı çevresinde mevzilenir ve Sultan'ı tutuklarken, savaş gemileri de İstanbul Boğazı'nın girişlerini tutar. Bu arada geceyarısı yatağından kaldırılan Murad, Seraskerliğe götürülmüştür. Şeyhülislam Hasan Hayrullah, padişahın hal edilmesini câiz gören fetvayı orada okur. Hazır bulunan nazırlar yeni hünkâra biat eder ve Boğaz'a demirlemiş savaş gemilerinden yapılan yüz bir pâre top atışı yeni sultanın tahta çıkışını ilan eder. Murad Dolmabahçe'ye götürülür ve devlet ricalinden oluşan bir topluluk orada kendisine biateder. Hal edilen Sultan Abdülaziz ise sıkı güvenlik önlemleri altında Topkapı Sarayı'na götürülür.

Bu olaylar sırasında Abdülhamid'in aldığı tavır hakkında pek bilgimiz yok. Kesin olan bir şey varsa, o da durumdaki gelişmeleri yakından takip ettiğidir. İmparatorluğun küçük düşmesini kabullenemeyeceği için, Balkanlar'daki isyandan ve Avrupalıların baskılarından ötürü herhalde gizli gizli ıstırap çekiyordu. 1875 yazından beri sona ermeyen krizleri hiç kuşkusuz birer aşağılanma olarak duyumsamıştı; Balkanlar'daki asilere ve Büyük Güçler'e karşı daha kararlı bir tavır alınmasını dilerdi.[4] Mali iflasa gelince, onun gibi tutumlu bir adam bu hadiseyi ayrı bir acı çekerek yaşamış olmalıdır. Abdülaziz'in siyasetine karşı uzun süredir çok eleşti-

4 Sultan, 1894'teki Ermeni krizi sırasında, bu krizin de zamanında bastırılmazsa 1875'te Bosna-Hersek'te olduğu gibi çığırından çıkacağı kuşkusunu taşır. Karş. aşa. s. 287??.

rel bir tavrı vardır.[5] Onun savurganlığım ve ölçüsüz harcamalarmı hiç onaylamaz; onu "sarih bir siyasi görüşü" olmadan, "bazen ileri, bazen geri, bazen sağa, bazen sola doğru hareket" etmekle ve bu siyaset tarzı yüzünden imparatorluğu "uçurumun kenarına kadar" getirmekle suçlar.[6]

Diğer yandan Abdülhamid, Abdülaziz'e karşı girişilen darbenin doğrudan tanığıdır. 29 Mayıs gecesi Dolmabahçe'de bulunduğu için, Sultan'ın dairesini askerlerin kordona aldığını fark eder ve sarayın Boğaz'a bakan yanını ablukaya almış donanmanın toplarını görür. Daha sonraları, amcasına karşı bir suikast girişiminden kuşkulamp onun yardımına koşmaya çalıştığını anlatacaktır; anlattığına göre, elinde tabanca ve yanında bir hizmetkârıyla sultanın dairesine geçmeye çalışmış, ama askerlerle karşılaşınca bunu başaramamıştır.[7] Aslında bu hadise kulağa pek inandırıcı gelmemektedir: Abdülhamid, hiç kuşkusuz darbecileri daha iyi suçlayabilmek için, kendisini sonradan Abdülaziz'in koruyucusu gibi göstermek istemiştir.

Çünkü şimdilik bu işten en kazançlı o çıkmıştır. Abdülaziz'in hal edilmesiyle, iktidar yolundaki iki engel de bir anda önünden kaldırılmıştır: Bu engellerden ilki, daha uzun süre tahtta kalabilecek olan amcası; ikincisi de saltanat veraset usulünde Yusuf İzzeddin lehine gerçekleştirilecek bir değişiklik tehlikesidir. Eğer Abdülaziz halefi olarak oğlunu kabul ettirmeyi başarsaydı, Abdülhamid'in bir gün tahta çıkma konusunda beslemiş olabileceği tüm umutlar suya düşecekti. Artık onunla taht arasında üç değil sadece bir kişi, ağabeyi Murad kalmıştır. Artık Abdülhamid de iktidarın bekleme odasına girmiştir.

İktidar Yolu

V. Murad adıyla sultan olan Murad'ın tahta çıkışı İstanbul'da büyük bir sevinç dalgası yaratır; Müslümanlar ve Hıristiyanlar yeni sultanı uzaktan da olsa görebilmek umuduyla Dolmabahçe'nin önüne akın ederler. 2 Haziran'da Murad selamlık merasimi için -hünkârın Cuma namazına gidişine eşlik eden merasim- Ayasofya'ya gider ve merasim, kalabalığın alkışları arasında gerçekleşir. İki gün sonra softalar Midhat Paşa'mn konağı önünde toplanıp, hem onun hem de yeni padişahın lehinde tezahüratya-

5 Karş. daha Paris seyahati sırasında: Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 30-31.

6 *Pensées et souvenirs*, s. 99 [*Siyasi hatıratım*, s. 95].

7 Şehsuvaroğlu, "Sultan II. Abdülhamid", s. 3688.

parlar. Zihinlerde büyük umutlar yeşermiştir: Balkanlar'da düzen yeniden kurulacak, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın ve Rusya'nın baskılarına direnecek, Kanun-ı Esasi'nin ilanı sultanların keyfî yönetimine son verecektir. Medrese öğrencileri bile, İslam'ın tavsiye ettiği "meşveret"in gerçekleştirilmesi olarak gördükleri Kanun-ı Esasi'den yanadır. Demek ki her şey olumlu gözükmektedir. Ama hiçbir şey beklendiği gibi gelişmez.

Murad'ın saltanatının ilk günlerinin üzerine Abdülaziz'in ölümünün matemi çöker. Ailesi ve maiyetiyle birlikte Topkapı Sarayı'ndan Çırağan yakınındaki Fer'iye Sarayı'na nakledilen sabık sultan orada 4 Haziran sabahı, bilek damarları makasla kesilmiş halde can çekişirken bulunur. Acilen başucuna çağrılan hekimlerin elinden -Müslüman ve gayrimüslim, Osmanlı ve yabancı, toplam on dokuz hekim- ölümü saptamaktan başka bir şey gelmez ve ittifakla intihar sonucuna varırlar. Ancak çok geçmeden bu yoruma yönelik itiraz sesleri yükselir; sultanın bir cinayete kurban gittiği dedikoduları yayılırken, darbecilerin, en başta da Hüseyin Avni ve Midhat paşaların bu işte parmağı olduğu, sabık sultanı tahta geri döndürmek yönündeki her türlü girişimi boşa çıkarmak amacıyla bu tezgâhı kurdukları iddia edilir. Saltanat değişiminden en zararlı çıkan Rus sefareti de cinayet savının yayılmasına katkıda bulunur.

Birkaç gün sonra, 15 Haziran'da bu kez Midhat Paşa'nın konağında yeni bir dram yaşanır. Nazırlar orada toplantı halindeyken Çerkes bir zabit eve girer ve tabancasını çekip, Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı gözünü bile kırpmadan vurup öldürür. Olay esnasında Hariciye nazırı Raşid Paşa da öldürülür ve başka nazırlar da yaralanır. Kişisel intikam ihtimali çok inandırıcı gözükmektedir; gerçekten de katil Çerkes Hasan, Abdülaziz'in eşlerinden birinin akrabası ve -artık tahta çıkma konusunda hiçbir umudu kalmamış- Yusuf İzzeddin'in de yaveridir; ayrıca Hüseyin Avni'yle de daha önceden görülecek bir hesabı vardır. Ama işlenen bu cinayet, bazılarının geleceğin diktatörü olarak gördükleri devrin en güçlü adamının ve hiç kuşkusuz en kararlı Meşrutiyet muhalifinin bertaraf edilmesini sağlamıştır. Kuşkular yeniden, hükümetin en öne çıkmış üyesi haline gelen Midhat Paşa'nın üzerinde yoğunlaşır.

Yeni sultanın sağlık durumu kısa süre içinde kaygı uyandırıcı işaretler vermeye başlar. 1876'nın Mayıs ayında yaşanan karışıklıklardan bu yana Abdülaziz tarafından fiilen göz hapsinde tutulan ve korku içinde yaşayan Murad, kendini ölçüsüzce alkole vermiştir.[8] Darbe de Murad üze-

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar, 1876-1905", *Belleten*, X/38, 1946, s. 245-328.

rinde ağır bir sarsıntı yaratmış, kendisini yok etmek üzere alıp götürdüklerini sanmıştır. Saltanatının ilk günlerinde yakınında bulunanlar, sinirlerinin harap olduğunu saptarlar. Amcasının öldüğünü öğrenince, çok şiddetli mide bulantıları geçirir.[9] Yeni sultan, Osman'ın kılıcını kuşanacağı Eyüp'teki merasime gidecek hale bir türlü gelemez ve tören durmadan ertelenir. Kamusal törenlere katılamaz, sefirlerin itimatnamelerini kabul edemez. Sürekli uykusuzluk çeker, sanrılar görür. Özel hekimi Capoleone, bedenine sülükler yapıştırarak kötü bir tedavi uygular. Murad'ın ne bir kanun-ı esasi ilan edebilecek ne de savaşı götürebilecek halde olduğu ortadadır.

Çünkü Balkanlar'da çatışmalar yeniden başgöstermiştir. 30 Haziran'da panslavizm dalgasının ve Türk düşmanı duyguların etkisindeki Sırbistan prensi Milan, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiş, onu ertesi gün Karadağ takip etmiştir. Sırp ordularının başında panslavizmin en ateşli savunucularından Rus general Çernayev, beraberinde de binlerce taraftarı vardır. Eskiden olsa, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Sultan Abdülaziz üzerindeki güçlü nüfuzuna güvenen İgnatyef, panslavist emelleri kısmen de olsa karşılayabileceğini umut edebilirdi. Ama şimdi söz konusu kişilerden ilki azledilmiş, ikincisi ise ölmüştür. Savaş bir anlamda gerçekleştirilmiş darbeye bir cevaptır.

Bunun dışında kanun-ı esasi sorunu da hâlâ çözümlenmemiştir. Murad, tahta çıkış hattında, "Allah'ın lütfu ve halkın isteğiyle" sultan olduğunu kabul ediyor, devlete bir düzen verileceğini, hiçbir ayrım yapılmaksızın tüm imparatorluk tebaasına eksiksiz bir hürriyet sağlanacağını vaat ediyordu; ama beklenenin aksine, metinde herhangi bir kanun-ı esasiden hiç söz edilmiyordu. Herhalde Midhat tarafından kaleme alınan ilk taslak, Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa tarafından değiştirilmişti. Nitekim yeni saltanatın ilk gününden itibaren kanun-ı esasi sorunu hükümeti ikiye böler; Midhat tasarısının hızla hayata geçirilmesini isterken, sadrazam ve Hüseyin Avni Paşa süreci hızlandırmayı reddedip, devleti ıslah etmek için kanun-ı esasi kadar kökten bir değişim değil, basit idari tedbirler önerirler. Murad'ın sağlık durumu da basit ıslahatlardan yana olanların cephesini güçlendirir: Gerçekten de sultan karar verebilecek bir durumda değilken, onun yetkilerini sınırlayacak bir kanun-ı esasi nasıl benimsenebilir ki? Bu koşullarda sultanın desteğine de artık güvenemeyen Midhat ve dostlarının sorunu yeniden gündeme getirmeleri oldukça güçleşmiştir. 15 Temmuz'da Bâbıâli'de toplanan bir meclis-i umumi-

9 Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların*, s. 127.

de, Midhat Paşa kanun-ı esasi lehinde son bir girişimde bulunur, ama yine bir sonuç alamaz. Zihinler artık Balkanlar'daki savaşla meşguldür. Rejim tartışmalarının vakti geçmiştir; tehlikeye düşen vatanı savunmak için seferberlik günüdür şimdi.

Demek ki tam bir çıkmaz söz konusudur. Abdülaziz, bir kanun-ı esasi ilan edilebilsin ve Balkan krizi çözümlensin diye devrilmişti. Oysa yeni saltanatın ilk birkaç haftası geçtikten sonra bu amaçlardan hiçbirinin yakın bir gelecekte kolay kolay gerçekleşmeyeceği ortaya çıkmıştır. Bir kanun-ı esasinin gündeme gelmemesi biryana, Balkanlar'daki durum da iyice bozulup Sırbistan ve Karadağ'la açık savaşa dönüşmüştür.

Murad'ın sağlık durumunu kamuoyundan daha fazla gizleyemeyen nazırlar bir de bu durumla karşı karşıya kalınca, daha önce Kraliçe Victoria'nın da görüş aldığı Viyanalı bir sinir hastalıkları uzmanına, Dr. Leidersdorf'a başvurmaya karar verirler. 10 Ağustos'ta İstanbul'a gelen Viyanalı doktor Murad'ı hemen muayene eder ve 13 Ağustos tarihli raporunda, psikolojik durumu bozulmuş sultanın sinir hastası olduğu, ama fiziksel açıdan sağlam olduğu için üç aylık bir tedaviyle kendini toparlayabileceği sonucuna varır. Nitekim tüm emareler Murad'ın depresyona girdiğini, aşırı alkol tüketiminin de bu durumu ağırlaştırdığını göstermektedir.

Bu arada hem imrenilebilecek hem de tehlikeli bir konuma, veliahd şehzadeliğe birdenbire terfi eden Abdülhamid de boş durmaz. İlk iş olarak, maiyetinden birkaç kişiyi silahlandırarak dairesini sıkı bir korumaya aldırır. Yeni sultanı tebrik etmek için Dolmabahçe'ye gittiğinde onu büyük bir sinirsel çalkantının pençesine düşmüş halde görür. İlk selamlık gecesi Murad tarafından Bebek sırtlarındaki Nisbetiye Köşkü'ne davet edilen şehzadeler, ağabeylerinin davranışlarındaki tuhaflığı kendi gözleriyle görürler.[10] Rivayete göre, birkaç gün sonra Abdülhamid Dolmabahçe'de ağabeyinin bir intihar girişimine tanık olur; bir sabah sarayın zemin kat pencerelerinden birini kıran Murad taraçaya çıkar ve tam kendini kayıkhanenin havuzuna atacakken hizmetkârlar tarafından yakalanır; o zaman parmaklıklara yapışır ve hizmetkârlar ellerini çözebilmek için ona vurmak zorunda kalırlar. Ve Abdülhamid de hemen koşup bu hadiseyi sadrazama bildirir.

Bu anekdotun aslı olsun ya da olmasın, Abdülhamid "biraderini" iyi tanımakta, onun aşırı alkol düşkünlüğünü bilmektedir; bu durumun onu

10 Bazı kaynaklara göre bir tuzaktan kuşkulanan ve korkan Abdülhamid bu davete gitmemiştir: Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 272-273.

"deliliğe ve mesuliyetsizliğe götürdüğünü" görmüştür.[11] Onun iktidar sorumluluğunu üstlenebilme yetisi konusunda kuşkusuz hiç hayale kapılmamaktadır. Tahttaki belirsizlik, birbirini izleyen dramlar -sabık sultanın ölümü, Hüseyin Avni Paşa'nın katledilmesi-, ülkenin siyasi geleceği hakkında nazırlar arasında yaşanan anlaşmazlıklar, Sırbistan ve Karadağ'ın savaşa girmesi: Ardı arkası kesilmeyen bu güçlüklerin Abdülhamid'i harekete geçmeye teşvik etmesi son derece olağandır. Muhtemelen Haziran sonuna veya Temmuz başına doğru iktidarı ele almayı ciddi ciddi düşünmeye başlar.

Diğer yandan nazırlar da Murad'ın sağlık durumunun yarattığı siyasi boşluğa bir çare aramaktadırlar. İlk zamanlar ağabeyinin sağlığı düzelinceye kadar Abdülhamid'e naiblik önermeyi düşünürler. Midhat'ın Temmuz sonu veya Ağustos başında veliahd şehzadeyi Maslak'taki köşkünde ziyaret edip bu teklifi götürdüğü anlatılır. O dönemden bir tanık sahneyi sonradan şöyle kurgulamıştır: "Naiblik ha?, diye yanıtladı şehzade. Böyle bir şeye Osmanlı hanedanında hiç rastlanmadı ve bu durum şeriata da aykırı olsa gerek. Ben hiçbir bahaneyle, hiçbir gerekçeyle böyle bir teklifi kabul edemem. - Madem böyle, Sultan Murad hazretleri hayattayken padişah olmaya razı gelir miydiniz? - Biraderimin sağlık durumunun düzelemeyeceği saptanırsa, evet."[12]

Abdülhamid açısından iktidar yürüyüşü o tarihte başlamıştır. Öncelikle yandaşlar kazanmalı ve en üst düzey devlet ricali içinde kendine destek bulmalıdır. Onun iktidara çıkışında belirleyici rol oynayacak kişi enişte si Damad Mahmud Celaleddin Paşa'dır -1858'de Abdülmecid'in kızlarından ve Abdülhamid'in kızkardeşi olan, on beş yaşındaki Cemile Sultan'la evlenmiştir. Heybetli ve yakışıklı görünümüyle sivrilen Paşa, "damad-ı şehriyari" olarak saray ve hükümet çevrelerinde belli bir nüfuz kazanır. Şûra-yı Devlet üyesi olur ve birçok kez de nazırlık yapar.[13] Hırslı bir insan olan Mahmud Celaleddin Paşa, hasımları tarafından hiçbir ahlâki kaygı taşımayan, paraya düşkün, siyasi inancı bulunmayan, kendi çıkarlarının peşinde koşan, gözünü iktidar hırsı bürümüş birisi olarak tarif edilir. Cevdet Paşa, kayınbiraderi İngiliz Said Paşa ve Küçük Said gibi şahsiyetlerle birlikte, Midhat'a ve Kanun-ı Esasi tasarılarına düşman, "muhafazakâr kanadı" temsil eder.[14] Mehmed Rüştü Paşa kabinesinde

11 *Pensées et souvenirs*, s. 204 [*Siyasi Hatıratım*, s. 150].

12 E. de Kératry, *Maurad V: prince-sultan - prisonnier d'Etat (1840-1878), d'après des témoins de sa vie*, Paris, 1878, s. 197; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, I, s. 94-95.

13 Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, s. 129-130.

14 Ali Haydar, *Midhat-Pacha, sa vie, son œuvre*, s. 50-61.

Ticaret nazın olan Celaleddin Paşa, bürokrasi ve hükümet bünyesinde Abdülhamid hesabına faaliyet yürütür. Veliahd şehzadenin konutunda, MidhatPaşa ve hem İstanbul Ordusu'nun hem de Hassa Ordusu'nun komutanı olan [Mehmed] Redif Paşa ile birçok buluşma ayarlar; amacı bu şahısların sadrazama baskı yaparak Murad'ın da hal edilmesi konusunda ikna etmelerini sağlamaktır.[15]

Redif Paşa da artık veliahd şehzade nâmına çalışacaktır. Hüseyin Avni Paşa öldürüldükten sonra en kıdemli komutan olarak kalan Paşa, Abdülaziz devrinde Yemen'de hizmet etmiş ve müşir rütbesine yükselmiştir. Başkentteki en yüksekrütbeli asker olarak Dâr-ı Şûra-yı Askerî'ye de riyaset etmektedir -Serasker Abdülkerim Paşa, sıcak savaşın ve operasyonların sürdüğü Balkanlar'dadır. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi komplosuna da karışmış, büyük bir nüfuz sahibi olan Redif Paşa, Abdülhamid'e ordunun desteği konusunda güvence verir. Osmanlı tahtına mutlaka tüm melekeleri yerinde olan bir hükümdarın çıkarılması gerektiği kanısındadır; sadrazamı -sultan değişikliğine biraz daha direnirse- askerî darbeyle tehdit eder. Üstelik Ramazan da yaklaşmaktadır -o yıl 20 Eylül'de başlamaktadır- ve Ramazan Bayramı'nda sultanın mutlaka halkın önüne çıkması gerekecektir.[16] Sonunda Mahmud Celaleddin Paşa ve Redif Paşa sadrazamın tereddütlerini yenip, Abdülhamid'in tahta çıkarılması konusunda onu ikna ederler.

Bu operasyonda en önemli rollerden birini üstlenen üçüncü kişi, Şeyh Osman Selahaddin Dede'dir. Başkentin en önemli Mevlevi tekkelerinden birinin, Yenikapı Mevlevihanesi'nin postnişini olan, büyük nüfuz sahibi bu şahsiyet, II. Mahmud'dan beri tahta çıkan her sultanla çok sıkı ilişkiler sürdürmüştür. Tanzimat döneminde, tüm tarikatlar üzerinde belli bir denetim oluşturan yeni bir kurumun, Meclis-i Meşayih'in kurulmasına katkıda bulunmuş ve bu meclisin ilk reisi olmuştur. Onun desteğini almak tarikatların desteğini kazanmak anlamına gelir. Diğeryandan şeyh birçok siyasetçiyle, esas olarak da reformcular grubu ve özellikle de Midhat Paşa ile yakın ve dostça ilişkilere sahiptir.[17] Dolayısıyla Midhat Paşa ile Abdülhamid arasındaki aracılık işini Osman Selahaddin Dedeüstlenir. Özellikle de Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya bir kanun-ı esasi ilan edileceği sözünü verdiği görüşmede hazır bulunur.

15 Ahmed Muhtar Paşa, *age*, s. 4-5.

16 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 161. Bundan böyle *Mir'ât-i Hakikat* diye anılacaktır.

17 Ali Haydar, *age*, s. 72-75.

Bu ilişkiler toplamı içinde Abdülhamid'in stratejisi kendini açık seçik belli etmektedir. Damad Mahmud Celaleddin Paşa aracılığıyla sivil bürokraside, Redif Paşa aracılığıyla orduda ve Osman Selahaddin Dede'nin yardımı sayesinde de dinî çevrelerde destek bulmaya çalışmaktadır. Ama Abdülhamid İngiltere'yi idare etmeyi de unutmaz. İngilizlerin, özellikle de İstanbul sefiri Sir Henry Elliot'ın Mayıs ayındaki darbeyi desteklediklerinden ve Murad'ı tuttuklarından haberdardır. Murad tahta çıktıktan birkaç ay sonra hal edilirse nasıl bir tepki göstereceklerdir? Yapılacak ilk iş güven verip, içlerini rahatlatmaktır. Abdülhamid 26 Ağustos'ta Elliot'a birtemsilci gönderir; Majesteleri'nin hükümetinin tavsiyelerini izlemeye hazır olduğunu, Doğu sorunu konusundaki İngiliz *Blue Book*'larından [*Mavi Kitap*] haberi bulunduğunu, alacaklıları memnun etmek ve egemen olan rüşvet ortamını sona erdirmek üzere ekonomide katı bir yönetim sergileyip, maliyeyi yakından denetlemeye söz verdiğini sefire bildirir.[18] Bu arada Abdülhamid'in yandaşlan kent sokaklarına yapıştırttıklan duvar ilanlarıyla Midhat ve Mehmed Rüştü paşaların iktidara el koyduklarını belirtip bunu kınarlar.

Ağustos ayının sonunda Midhat Paşa, şayet Murad hal edilirse gerçek niyetlerinin neler olacağını tartmak üzere Abdülhamid'i ikinci kez ziyaret eder. Abdülhamid bir kanun-ı esasi ilan etmeye ve Murad tarafından saray mabeynine seçilmiş liberalleri, Sadullah, Ziya ve Namık Kemal'i görevlerinde bırakmaya söz verir. Bu görüşmede Midhat Paşa'ya Murad sağlığına kavuşursa tahttan çekilmeyi kabul edeceğine dair yazılı bir taahhüt verdiği de doğru mudur? Daha o devirde böyle bir söylenti çıkar; zaten sultamn Midhat'a duyduğu kinin nedeni de bu, denmektedir. Ama Abdülhamid kadar tedbirli ve uyanık bir adamın böyle bir taahhütle elini kolunu bağlamayı kabullenmesi pek inandırıcı gözükmemektedir.[19]

Bu görüşmenin ardından Sadrazam ve Midhat Paşa, sultanı değiştirme konusunda anlaşmaya varırlar. 30 Ağustos'ta Heyet-i Vükela Bâbıâli'de toplanır. Sadrazam vaziyeti anlatır. Midhat, Sırbistan'la hızla barış yapılması konusunda Büyük Güçler'in Osmanlı devletine baskı yaptığını, ama bu konuda yetki sahibi olan sultanın bunu kullanmaktan aciz olduğunu açıklar. O zaman nazırlar sultanın hal edilmesinden yana görüş belirtirler. Tedbir gereği -Murad'ın ikamet ettiği- Dolmabahçe'de değil, Topkapı'da yapılacak bir Meclis-i Umumi toplamaya karar verirler. Da-

18 Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *The Nineteenth Century*, Şubat 1888, s. 276-296; Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experience*, s. 248 vd.

19 Davison, *age*, s. 419-421.

mad Mahmud Celaleddin Paşa, Abdülhamid'e haber verip ertesi sabah Topkapı'ya gelmesini sağlamakla görevlendirilir.

Meçhul Bir Sultan

31 Ağustos Perşembe sabahı, nazırlar, devlet ricali ve ulemanın ileri gelenleri Topkapı Sarayı'nda, Kubbealtı'nda toplanırlar. Mehmed Rüşdü onlara vaziyeti anlatır: Murad'ın iflah olmayan hastalığı ve kabinenin onu hal edip yerine veliahdı tahta çıkarma kararı. Midhat Paşa, tüm melekelerine sahip bir sultan olmadan hükümetin elinden bir iş gelmeyeceğini belirten bir konuşma yapar. Sonra Şeyhülislam halle cevaz veren fetvayı okur ve Murad'ın bir "cünûn-i mutbık"a [kesilmeksizin devam eden akıl hastalığı] yakalandığını açıklar. Bu sırada Abdülhamid, Hırka-i Saadet odasında [Hasoda] beklemektedir. Biat törenine başlanması için çağrılır. Ecdadının bu vesileyle Bâbüssaade önüne yerleştirilmiş altın tahtına oturan yeni sultan, kendisini tebrik edip saygılarını sunan sadrazamın, nazırların, ulemanın, ordunun yüksekrütbeli subaylarının ve milletlerin temsilcilerinin bağlılık yeminlerini kabul eder. Vakit öğledir. Abdülhamid Osmanlı hanedanının otuz dördüncü sultanı olmuştur.

Toplar atılır, tellallar iyi haberi duyurmak üzere sokaklara dağılır. Üç gün boyunca imparatorluğun bütün büyük kentleri şenliklere ve eğlencelere sahne olur, devlet dairelerinin ve özel binaların pencereleri bayraklarla süslenir, geceleri fener alayları tertiplenir. Şenlik havası sonraki günlerde de devam eder. Abdülhamid tahta çıkışının dördüncü gününde bir kız evlat babası olur ve beşinci gününde de kendi doğumunun otuz dördüncü yıldönümü kutlanır -o yıl Şaban ayının 15'i Gregoryen takvimin 5 Eylül'üne denk düşmektedir. Bu arada sabık sultan Murad sıkı gözetim altında Çırağan Sarayı'na götürülmüştür.

Batılıların kimi zaman "kılıçlanma" da dedikleri kılıç alayı 7 Eylül Perşembe günü yapılır. Yeni sultan saltanat kayığına binerek, Hulefâ-i Raşidin içindeüçüncü halife olan Osman'ın kılıcının kutsal bir emanet olarak saklandığı Eyüb'e gider; orada sırtına Osman'ın giysisini geçirip kılıcını kuşanır, sonra atla Topkapı Sarayı'na gider ve yol üstünde de ecdadının türbelerini ziyaret eder. Topkapı'dan yeniden saltanat kayığına binip Dolmabahçe'ye geçer. Murad'ın üç aylık saltanatı sırasında bir türlü yapılamayan cülus merasimi tamamlanmış, teşrifat kurallarına aynen uyulmuştur: Abdülhamid artık tam anlamıyla hünkârdır.

Ama bir önceki saltanatın başlangıcında görülen düğün bayram havasının yerinde yeller esmektedir. Tüm yol boyunca, sahilde ve sokaklarda sıralanmış seyirci sayısı beş, altı bini geçmez.[20] Yeni hükümdarın onuruna günlerce şenlikler ve fener alayları tertiplense de, gönülden bir coşku söz konusu değildir. Birbiri peşisıra gelen tahttan indirme hadiselerinin şaşırttığı kamuoyu, Balkanlar'da Sırbistan ve Karadağ'a karşı devam eden savaşın da kaygısını yaşamakta, asıl önemlisi de yeni sultan hakkında sorular sorulmaktadır.

Gerçekten de kimdir bu Abdülhamid? Tahta çıktığında yaklaşık otuz dört yaşındadır, ama hemen hiç kimsenin bilmediği meçhul bir insandır âdeta. Kimse ortaya çıkıp onu gerçekten tanıdığını söyleyerek böbürlenme olanağı bulamamaktadır. Bu bilgisizlik büyük güçlerin Boğaziçi kıyılarında görev yapan sefirlerini de endişelendirmekten geri kalmaz. Örneğin Elliot, yeni başlayan saltanat hakkındaki şaşkınlığını ve kuşkularını ifade eder. Yeni bir sultan insanın gözünü her zaman korkutur, üstelik mevcut koşullarda bu korku iyice artar: Osmanlı siyasetinde hangi eğilimleri öne çıkaracak? Otuz yılı aşkın bir süredir başlatılmış reform siyasetini sürdürecek mi? Liberallerin selefi V. Murad'dan boşu boşuna bekledikleri Kanun-ı Esasi'yi o kabul edecek mi? Balkanlar'ı kasıp kavuran savaş karşısındaki tutumu ne olacak? Hangi büyük güçten destek almaya çalışacak? Osmanlı devletinin geleneksel müttefikleri olan ve imparatorluğun toprak bütünlüğünden yana oldukları bilinen İngiltere ve Fransa'ya mı yaslanacak? Yoksa tam tersine Balkanlar'daki krizi sona erdirmek umuduyla Rusya'ya mı yanaşacak? Mali kriz ve bir yıl önce ilan edilip büyük güçleri öylesine rahatsız eden moratoryum konusundaki tavrı ne olacak?

Ne ilginçtir ki aradan yüz yılı aşkın bir zaman geçmiş olsa bile, bu soruları yanıtlamak isteyen tarihçinin kısmeti pek açık değildir. Gerçi o dönemde yaşayanlara göre belli avantajları vardır, çünkü hadiselerin devamından haberdardır; yeni sultanın nasıl bir değişim geçirdiğini bilmektedir, geriye dönüp bakıldığında sultanın karakterini ve eğilimlerini aydınlatan belgelerin ve davranışların tanığıdır. Ama yine de iktidarın şiddetli ve çiy ışığı üzerine düşmeden hemen önceki ânın Abdülhamid'i hâlâ koyu bir gölge içindedir.

Böyle bir karanlığın sebebi nedir? Niye bu kadar çok belirsiz nokta vardır? Bunun birinci nedeni Osmanlı monarşisinin doğasıdır. Abdülhamid kendi kabuğuna çekilmiş, kapalı bir dünya olan, içeride neler olup bittiği gözükmeyen ve içine girilemeyen Osmanlı sarayından çıkmaktadır.

20 Eğinli Said Paşa'ya göre; aln. yap. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 290.

Böyle bir dünyada yaşamış şehzadeler hakkında genellikle çok fazla şey bilinmez. Abdülhamid'in babasını, 1839'da henüz on altı yaşındayken II. Mahmud'un ardından tahta çıkan Abdülmecid'i bir kenara bırakalım. Ama 1861'de onun yerini alan kardeşi Abdülaziz'i tanıdığını iddia edebilecek biri çıkar mı? Gerçi II. Mahmud devrinden beri şehzadelerin saraya kapatılıp hiç dışarı bırakılmamaları kuralına artık o kadar katı bir biçimde uyulmamaktadır, ama bir şehzade yine de herkes kadar toplum içine çıkmaz. Şehzade Abdülhamid'in biraz daha açık bir hayat sürdürdüğü doğru olsa da, onun hakkında da çok az tanıklık bulunmakta ve hemen hiçbir yabancının tanıklığına rastlanmamaktadır. İstanbul'da yaşayan Avrupalıların başlarına dert olabilecek ilişkiler kurmaktan kaçındıkları açıktır. İstanbul'da görev yapan diplomatlara gelince bir yandan tedbir ve ihtiyat gerekleri, diğer yandan da haber alma, yani casusluk rolleri arasında sıkışıp kalmışlardır.

Gerçeği söylemek gerekirse, tahta çıkma şansı az görünen bir şehzadeyle özel olarak niye ilgilenilsin ki? Ağabeyi Murad ondan çok daha iyi tanınmaktadır. Ama Murad on beş yıl boyunca veliahd şehzade konumunu korumuştur. Bu dönemde de tahttaki sultana karşı komplo söylentileri, darbe, sultanı devirme, saray ihtilali dedikoduları eksik olmamıştır: Pek çok kişiye göre Murad'ın iktidara gelmesi sadece bir zaman sorunuydu, er veya geç gerçekleşecekti. Bu nedenle veliahd şehzadenin yapıp ettikleri elden geldiğince yakından izlenmiştir. Üstelik Murad'ın 1872'de masonluğa intisap etmesi onu birçok yabancıyla doğrudan temas içine sokar. Mayıs 1876'da Abdülaziz'in yerini aldığında meçhul biri değildir asla. Abdülhamid ise ancak üç ay boyunca veliahd şehzade olarak kalır. Bu da "saraybilimciler"e -yabancı sefaretlerin çevresinde dönüp duran herkes, dragomanlar, kâtipler, askerî ataşeler- yeni sultanın kişiliğini çözümlemeyi denemek için gereken süreyi tanımaz.

Ama kuşku yok ki bu nedenler her şeyi açıklamaya yetmez. Tüm bunlara bir karakter, hatta siyaset sorunu da eklenir. Abdülhamid'in ömrünün ilk otuz yılı hakkında elde bulunan bilgiler sadece birçok boşluklar içermekle kalmaz, aynı zamanda kişiliği hakkında çelişkili unsurlar sunar. Birkaç örnek verecek olursak: Babası Abdülmecid Abdülhamid'le ilgilenmiş miydi, yoksa onu ihmal mi etmişti? On yaşındayken ölen annesi ona çok sevgi göstermiş miydi, yoksa ana sevgisinden mahrum mu kalmıştı? Batıl inançları var mıydı? Dindar mıydı değil miydi? Cimri miydi cömert mi? Liberal miydi, muhafazakâr mı? Yeni Osmanlılar'dan yana mıydı, yoksa onlara karşı mıydı? İngiliz dostu muydu, karşıtı mı? Erkek ve kızkardeşleriyle ilişkileri konusunda da çok farklı değerlendirme-

ler yapılmaktadır. Murad'la dost muydu, yoksa iki kardeş arasında derin bir rekabet mi vardı? Tüm bu noktalar hakkında tarihçinin elindeki tanıklıklar çelişkili gözükmektedir.

Şehzadenin ömrünü kapsayan bu belirsizlikler belki de bir siyasetin ürünüdür. Çünkü Murad kendini ne kadar esirgememişse, Şehzade Abdülhamid'in de bir o kadar kendini gizleme ihtiyacı duyduğu hissedilmektedir. Gerçekten de en büyük kaygısı başkalarının onu anlamasına izin vermemek, oyunun hâkimiyetini elinde tutmaktır: ötekinin kim olduğunu anlamak, onun kendini ele vermesini sağlamak, ama kendisi hakkında hiçbir açık vermemek. Gizemi sever, havada asılı kalan kuşku bulutlarından hoşlanır, bu da elindeki tüm kozları gizleyebilmesine olanak tanır. İşte bu nedenle Eylül 1876'da Abdülhamid'in liberal mi, otoriter bir iktidardan yana mı, İngiliz yandaşı mı olduğu bilinmemektedir.

Bu biraz da dönemle ilgili bir sorundur. Abdülhamid "Hatırat"ında ömrünün bu döneminden pek söz etmez. İşin aslı "Hatırat", Osmanlılarda 19. yüzyıl sonunda yeni yeni gelişmeye başlayan bir türdür. Kendini anlatma âdetine geleneklerde pek rastlanmaz, hele Osmanlı hanedanının üyeleri söz konusu olduğunda çok az görülen bir şeydir bu. Her ne olursa olsun daha geç dönemde kaleme alınmış "Hatırat"ında Abdülhamid tarihçiye şehzadelik yaşamı hakkında ancak birkaç bilgi kırıntısı verir, o kadar.

Abdülhamid artık sultan olmuştur. Daha birkaç ay öncesine kadar tasavvur edilmesi bile zor olan şey gerçekleşmiştir. Bu durum şansın, bir dizi rastlantının mı sonucudur, yoksa şehzade kendi yazgısını zorlamış mıdır? İktidarın ele geçirilmesinden söz edilebilir mi? Kesin olan bir şey varsa, o da Abdülhamid'in sıranın kendisine gelmesini beklemeyi bildiğidir. Aslında çok daha erken bir dönemden itibaren Abdülaziz'e karşı epey eleştirel bir tavır takınmıştır. Nasıl olmasın ki? Bir tarafta nazırlarının kendisini yönetmesine izin veren, kaprislerinin peşinde sürüklenen ve devletin maliyesini tehlikeye sokan bir padişah; diğer yanda tam bir mutlak hükümdar olarak ortaya çıkacak ve maliye konusuna çok önem veren bir şehzade. Amca ile yeğen taban tabana zıttır. Ama durum böyle diye, Abdülhamid'in amcasına karşı girişilen komployа karıştığı söylenebilir mi? Bu konuda hiçbir kanıt yoktur. Daha sonra sultan olduğunda, Abdülaziz'i hal edenlerden intikam alacak ve onları amcasını katletmekle suçlayarak kendini Osmanlı nizamının koruyucusu gibi gösterecektir. İşin aslı, komploculara ayrıca yardım etmesine de pek gerek yoktu. Onlar zaten Abdülhamid hesabına çalışıyor, onu Osmanlı tahtına yaklaştırıyorlardı. Murad tahta çıkar çıkmaz iktidar sorununu ciddi ciddi dü-

şünmeye başlamış olmalıdır. Kardeşinin hastalığından da faydalanıp, o tarihten itibaren iktidarı ele geçirme yolunda gerçek bir stratejiyi devreye sokmuştur. Abdülhamid'in iktidar çarkları muhtemelen 1876'nın Haziran sonundan veya Temmuz başından itibaren dönmeye başlamıştır.

İlk Bağımsızlık İşaretleri

Abdülhamid'in aldığı ilk önlemlerden biri Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'ya onay verip hem onu hem de mevcut hükümeti görevlerinde tutmak olur. Sonra sıra büyük atamalara gelir. Sultan çevresine güvendiği insanları yerleştirir. Enişte si Damad Mahmud Celaleddin Paşa'yı da mabeyn müşirliğine atayarak, yaptığı hizmetlerden ötürü ödüllendirir. İngiltere'deki meşhur Woolwich okulundan mezun olmuş ve daha çok İngiliz Said diye bilinen Eğinli Said Paşa'yı da başyaverliğe atar. Hem meşrutiyetçilere güven vermeye hem de İngilizleri memnun etmeye yönelik ustaca bir tercih söz konusudur.

Buna karşılık liberalleri -Sadullah, Ziya ve Namık Kemal- mabeynde tutma konusunda Midhat Paşa'ya verdiği sözü hiç hesaba katmadan çok stratejik bir mevki olan mabeyn başkâtipliğine Küçük Said Bey'i, geleceğin Said Paşa'sını -yedi kez sadrazam olacaktır-, mabeyn kâtipliğine de Lebib Efendi'yi getirir. Herikisi de bulundukları mevkileri sadece padişahın lütfuna borçlu olan, kendi adamlarıdır. Yeni hükümdarın saray üzerinde denetim kurmasını sağlar ve bu sarayın sert çekirdeğini oluştururlar. O zaman Abdülhamid kendisinin hükümdar olduğunu ve tahta çıkmadan önce verdiği sözlerin kendisini hiçbir şekilde bağlamayacağını açıklar. İktidara gelişinde belirleyici bir rol oynayan Redif Paşa'yı da, sadrazama bile danışmadan seraskerliğe atar. Abdülhamid birkaç gün içinde sarayı ve orduyu denetim altına alma stratejisini hayata geçirmeye başlamıştır.

Abdülhamid sadrazama hitaben yazılmış geleneksel hatt-ı hümayûnu 10 Eylül'de okuttur; sultanlar bu tahta çıkış söylevinde benimseyecekleri siyasetin ana hatlarını çizerler. Teamüllerin aksine metni yazmakla sadrazam değil, Midhat Paşa görevlendirilmiştir. İki adamı birbirine düşürmek konusunda yeni sultanın bir çabası mı söz konusudur? Her ne olursa olsun, Midhat Paşa fırsattan yararlanarak en çok önem verdiği reformları sıralar.[21] Sadrazama bundan böyle başvekil denecek, söz

21 Ali Haydar, *age*, s. 72-75.

dağarcığındaki bu değişiklik heyet-i vükelanın toplu sorumluluğunu beraberinde getirecektir; imparatorluk "milletlerin terakkisindeki başlıca amillerden biri" olan meşrutiyet sistemini benimseyecektir; memur sayısı azaltılarak, şehzadelerin masrafları kısılıp saray emrindeki Hazine-i Hassa bütçesi sınırlanarak tasarruf sağlanacak; hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin devam ettiği karma okullar açılacaktır; köle ticareti kaldırılacak ve köleler -en başta da saraydakiler- azad edilecektir.

Sultan bu güzel programın ve iyi niyetli düşüncelerin üzerini bir kalemde çizip geçer. Abdülhamid tarafından gözden geçirilip düzeltilen hatt-ı hümayûn şeriata uyma gereği üzerinde ısrarla duran, idare ve maarif alanlarında ıslahat vaat eden, Balkanlar'daki asilere karşı şiddetli tedbirler alınacağını bildiren çok genel ve geleneksel üslupta yazılmış bir metne dönüşür. Artık meşrutiyetten değil, imparatorluktaki milletlerin "örfleri, âdetleri ve melekeleriyle uyumlu bir meclis-i umumi"nin toplanmasından söz edilmektedir bulanık ifadelerle. Abdülhamid bu alanda da daha önce verdiği sözlerin kendisini bağlamadığı kanısındadır.

Yeni sultandaki bu ilk bağımsızlık tezahürleri Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'yı endişelendirir. Meslektaşlarına şu açıklamayı yaptığı belirtilir: "Murad'dan kurtulmak konusunda fazla aceleci davrandık; inşallah bu yaptığımıza pişman olmayız."[22] İstifa etmeyi düşünür, ama sultan bunu reddeder. Eyüb'deki merasime katılmayıp, hastalık bahanesiyle günlerce odasından çıkmayarak memnuniyetsizliğini belli eder.[23] Midhat Paşa da kaygılıdır: Yoksa Abdülhamid konusunda yanılmış mıdır? Ayrıcalıklarını kıskançlıkla savunan yeni bir sultanla Tanzimat'ın siyasi sistemini sürdürmek ve güçlendirmek isteyen nazırlar arasında bir bilek güreşi başladığı açıktır.

Bununla birlikte Abdülhamid bir yandan otoritesini hissettirirken, diğer yandan da insanların içini rahatlatmaya uğraşır. Hükümete onların görüşünü almadan hiçbir şey yapmayacağı konusunda söz verir ve Midhat'a bir kanun-ı esasiden yana olduğunu yineler. Osmanlı hürriyetçiliğinin sözcüsü, liberal aydın Namık Kemal'i çok sıcak bir biçimde karşılar ve Osmanlı sultanlığını eski görkemine yeniden kavuşturmak konusunda birlikte çalışmayı teklif eder. Nazırlarının gönlünü alır, huzurunda oturmalarına, hatta sigara içmelerine izin verir. Ziyaretçilerine karşı son derece nazik, kibar, çok dikkatli davranır. Karşılaştığı ilk yabancı diplomatlar üzerinde olumlu bir izlenim bırakır. 14 Ekim'de itimatnamele-

22 Ali Haydar, *age*, s. 68.
23 Osman Nuri, *age*, I, s. 106.

rini teslim etmek için padişahın huzuruna çıkan Fransa sefiri gönderdiği mesajda, "zeki, yumuşak ve utangaç bir havası" olduğunu yazar. Ama "kederli, yorgun ve sırtına yüklenmiş ağır sorumluluğun altında ezilmiş gibi görünüyor" diye de ekler.[24] Bir başka Fransız diplomat, onu "nazik ve yumuşak bir hükümdar", "yüce ve içten bir ruh" diye betimler. "Sultan'ın sözleri" diye ekler, "tavrı, yüzündeki ifade derin bir melankoliyle birlikte iyilik yapmak isteyen bir ruhu [ortaya koyuyor]." O, "Avrupa uygarlığının dostu ve bu gözüpek, hızlı yüzyılda yaşamak isteyen halkların kaçınılmaz bir şekilde ilerlemesi gerektiğini anlıyor."[25] Abdülhamid imajma da özen gösterir. Halkına yakın görünmeye önem verir. Cülus bahşişini kendi kesesinden öder. Sarayından çıktığı, kenti dolaştığı, kalabalığa karıştığı, namaz kılmak için Ayasofya Camii'ne gittiği görülür. Böylelikle kardeşi, sabık sultan Murad'ın sahip olduğu popülariteyi yeniden kazanmaya uğraşır.

Ama şimdilik Osmanlıların dikkati Balkanlar'daki savaşa ve uluslararası duruma çevrilmiştir. Abdülhamid tahta çıktığında, Balkanlar'daki çatışmalar iki aydır sürmektedir. Savaş alanında durum Osmanlı devletinin lehinedir. Dağlık araziye hayranlık verecek biçimde uyarlanmış bir gerilla savaşı yürüten Karadağlılar karşısında biraz zorlanan Osmanlı orduları gönüllülerin yardımına ve Rusya'dan gönderilen silahlara karşın Sırbistan karşısında başarı kazanmaktadır. Bulgar sınırı boyunca ve Novipazar (Yeni Pazar) Sancağı'na doğru saldırıya geçen Sırplar püskürtülür, Osmanlı orduları Sırbistan'a girer, Çernayev'in birliklerini dağıtır ve Aleksinatz'ı kuşatırlar. 1876'nın Eylül başında Sırbistan prensi Milan köşeye sıkışır ve savaşın sona ermesini sağlamak için Büyük Güçler'i yardıma çağırmak zorunda kalır. Tartışmalar yapılır, ateşkesten söz edilir, sonunda geçici bir silah bırakışma anlaşması yapılır. Ama ay sonunda çatışmalar yeniden başlar. Osmanlı kamuoyu Sırplara ateş kusmaktadır. O dönemde gazeteci Ahmed Midhat'ın yazdığı gibi: "Sırbistan'a karşı öyle bir öfke vardı ki, söz konusu prenslik haritadan silinmeden bu öfkenin dinmesine olanak yoktu."[26] Yeniden saldırıya geçen Osmanlı kuvvetleri Çernayev'in birliklerini yeniden hırpalar ve Osmanlı ordusunun en iyi komutanlarından biri olan Osman Paşa aylardır direnen Aleksinatz'ı ele geçirir. Artık Osmanlı kuvvetleri Belgrad üzerine yürümektedir.

---

24 Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient, III, Bismarck et ses menées orientales (1871-1882)*, s. 576.

25 Charles de Mouy, *Lettres du Bosphore*, Paris, Plon, 1879, s. 250-251.

26 Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, 2 c., İstanbul, 1294-1295, II, s. 81.

Osmanlı ordusunun kazandığı bu başarılar uluslararası gerilimin tırmanmasına yol açar. Prens Milan'ın yardıma çağırdığı Rusya, vaziyeti daha fazla kollarını kavuşturup seyredemez. Hem itibarı hem de Balkan Slavları üzerinde sahip olmayı umduğu nüfuz tehlikededir. Ruslar amaçlarına Osmanlı İmparatorluğu'yla savaşmadan, Balkanlar'daki ayaklanmalar aracılığıyla ulaşabileceklerini düşünmüşlerdi. Ama Sırp ordularının uğradığı bozgun yanıldıklarını gösterir ve panslav duyguları iyice azdırmaya yarar. Türkiye ile bir savaşın kaçınılmaz olduğu fikri günden güne güç kazanmaktadır. 31 Ekim'de İgnatyef Bâbıâli'ye bir nota verir: Eğer Osmanlı hükümeti kırk sekiz saat içinde birliklerini durdurmaz ve Sırbistan'a iki ay ateşkes mühleti tanımazsa, Rusya savaşa girecektir. Ve bu tehditlere biraz daha ağırlık kazandırmak için, kısmi seferberlik emri verilir. Tamamen tecrit olan Osmanlı İmparatorluğu tehditlere boyun eğmeye zorlanmaktadır.

Oysa İngiliz hükümeti kaygılıdır: Çar II. Aleksandr'ın tek başına hareket etmesine izin verilirse, Balkanlar'ı istila edip Osmanlı İmparatorluğu'nu da kendi nüfuz alanına sokabilir. Kasım ayının başında Foreign Office sekreteri [Dışişleri Bakanı] Lord Derby, Balkanlar'daki reformlar sorununu çözmek üzere İstanbul'da uluslararası bir konferans toplanmasını önerir. Çar bu teklifi istemeye istemeye kabul eder ve konferans bir sonuç çıkmazsa tek başına harekete geçeceği tehdidini savurur. Osmanlı hükümeti de içişlerine tam bir müdahale anlamına gelen bir konferans toplanmasından son derece rahatsızdır. Ama aynı zamanda bu, Rus tehditleri karşısında zaman kazanmak için bir fırsattır. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti sonunda bu öneriyi kabul eder, ama diğer yandan kanun-ı esasi tasarısını da olumlu bir biçimde sonuçlandırabilmek için iyice hızlanır.

3. BÖLÜM

Abdülhamid ve Midhat Paşa

Abdülhamid, saltanatının ilk gününden itibaren çok güç bir durumla karşı karşıya kalır. Meşruiyeti kuşkulu, hazinesi neredeyse tamtakır, Avrupa kamuoyu da kendisine düşmandır; savaş Balkanlar'ı kasıp kavurmakta, Rus komşu ayrı bir tehdit oluşturmaktadır ve bu zorlukların üstesinden gelebilmek için hiçbir devlet tecrübesine sahip değildir.

Saltanatın ilk aylarına iki kişi -Sultan ve Midhat Paşa- ve iki soru egemen olur: Bir kanun-ı esasi ilan edilecek mi? Rusya ile savaş çıkacak mı? Kimsenin tanımadığı Abdülhamid'in karşısında MidhatPaşa iyi bilinen bir kişiliktir. Sultan'dan en az yirmiyaş daha büyüktür, büyük bir devlet ve siyaset tecrübesine sahiptir, birçok yerde valilik, sonra sırasıyla Şûra-yı Devlet üyeliği, sadrazamlık ve nazırlıkyapmıştır. Mehmed Rüşdü Paşa hükümetinde nezaretsiz nazır olan Midhat Paşa, aslında kabinenin güçlü adamıdır. Liberal çevrelerde, bürokratların, hatta medrese öğrencilerinin arasında çok popüler olan Paşa, müslümanlar ile gayrimüslimler arasında tam bir eşitlik sağlayacak bir anayasanın Balkan krizini rahatlatıp Büyük Güçler'in ifade ettikleri reform taleplerine yanıt vererek imparatorluğun sorunlarını çözeceği inancındadır.

Abdülhamid de ona hak verir gözükmektedir. Midhat Paşa'yı sadrazamlığa atadıktan sonra, orta yol bir çözüm olarak görünen bir kanun-ı esasi ilan eder. Ama iki adam arasındaki ilişkiler hızla gerilir; bunun ilk nedeni İstanbul'da toplanan uluslararası konferans, ikincisi de sadrazamın yürüttüğü siyasettir. Sultan, Midhat Paşa'yı azleder, ama Meclis-i Mebusan'ın açılışında onun gölgesihissedilmektedir. Bu arada Rusya askerî ve diplomatik hazırlıklarını sürdürmektedir. Abdülhamid'in tahta çıkışının üzerinden dokuz ay geçmeden imparatorluğu tehdit eden savaş patlak verecektir.

Kanun-ı Esasi: Orta Yol

10 Eylül tarihli hatt-ı hümayûnda Sultan kanun-ı esasiye açık göndermelerde bulunmaktan sakınırken, birmeclis-i umumi toplama gereğini kabul etmişti. Üç haftadan kısa bir sürede kanun-ı esasi fikrine de katılır. 30 Eylül'de, bir anayasa tasarısı hazırlamak üzere ulemadan ve sivil memurlardan oluşacak bir komisyon toplanmasını emreden bir irade yayınlar. Hazırlanacak tasarı önce Heyet-i Vükela'nın incelemesine, sonra da Sultan'ın onayına sunulacaktır. Bu iradede, komisyon üyelerinin tasarının şeriata uygun olmasına dikkat etmeleri gerektiğini ısrarla vurgular.

Arada geçen zamanda neler olup bitmiştir? Dış durumla başa çıkabilmek amacıyla devlet erkânı içinde ileri gelen altmış altı kişiden oluşan bir büyük şûra 26 Eylül'de Bâbıâli'de toplanmış, bu şûra İngiltere'nin ilettiği barış önerilerini ittifakla reddederken, Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden oluşan bir meclis toplanmasını da öngören bir anayasa metni yazma fikri üzerinde anlaşmaya varmıştır. Midhat Paşa, meşruti sistemin sadece Balkanlar'da değil tüm imparatorlukta reform yapılmasını sağlayacağını, böylece Büyük Güçler'in imparatorluğun iç işlerine karışma niyetlerini boşa çıkaracağını yineler. Abdülhamid de birkaç gün sonra şûranın fikrine gelir ve kanun-ı esasi komisyonunun toplanmasını emreder.

Gerçi Abdülhamid meşruti monarşi sistemi fikrine birdenbire kazanılmış değildir. Ama bir kanun-ı esasinin kendisine üç avantaj sağlayabileceği kanısındadır: Avrupalıların "reform" bahanesiyle imparatorluğun iç işlerine müdahalesini engellemek; krizde Osmanlı İmparatorluğu'na Büyük Britanya'nın vazgeçilmez desteğini sağlamak -"parlamentoların anası", mutlakıyetçi bir çar tarafından tehdit edilen meşruti bir monarktan yardımını esirgeyebilir miydi hiç? Son olarak da kanun-ı esasi, sabık sultanı destekleyen liberallerin düşmanlığını yumuşatıp, tahta çıkış koşullarının sorunlu bir hale getirdiği meşruiyeti Abdülhamid'e kazandırabilirdi.

Komisyon, 6 Ekim'den itibaren Midhat Paşa'nın riyasetinde çalışmaya koyulur. Yirmi sekiz üyeden oluşmaktadır -on ulema, on altı sivil memur ve iki paşa. Üyelerinden altısı da Hıristiyandır. Genel eğilim liberaldir; Namık Kemal, Ziya Bey, Midhat Paşa'ya yakın bir Ermeni ve "Ermeni Milleti Nizamnamesi"ni kaleme alanlardan biri olan Odian gibi tanınmış liberaller komisyondadır. "Muhafazakâr" cephede en iyi bilinen isimler Cevdet Paşa ve Namık Paşa'dır. Komisyon büyük bir şevkle çalışma-

ya koyulur. Alt-komisyonlar oluşturulur, birçok tasarı incelenir, yabancı anayasaların metinleri tahlil edilir, yüzlerce esere başvurulur.

Bununla birlikte kanun-ı esasi tasarısı şekillenirken, muhalifler de kafalarını kaldırmaktadır. Başkentte ulema çalkantı içindedir, yabancı güçlerin müdahalelerini protesto eder, Sırbistan'a karşı daha sert ve kararlı bir tutum izlenmesini isterler, gayrimüslimlere şeriata aykırı bir biçimde Müslümanlarla eşitlik tanıyacak bir tasarıdan da çok rahatsız olurlar. Ramazan ayından istifade ederek, camilerde verdikleri vaazlarla memnuniyetsizleri kendi yanlarına çekmeyi denerler. Hükümet sert tepki gösterir, hareketlerin başını çekenleri tutuklar ve onları taşraya sürmeye kararverir. Abdülhamid karşı çıkar: Ulemanın üst düzeyüyeleri söz konusudur ve onları sürmeden önce yasal usullere uyulması gerekir. Ama hükümet kararında ısrar eder: Kanun-ı esasinin ilanını geciktirecek hiçbir şeye göz yumulmamalıdır.

Kasım ayının sonunda Midhat Paşa tasarıyı Abdülhamid'e sunar. Ama Sultan'ın çevresinden bazı heyetüyeleri -Cevdet Paşa ve Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa gibi- çekincelerini ifade ederler. Mahmud Celaleddin Paşa ise tasarıya açıkça karşıdır.[1] O zaman Abdülhamid tereddüt göstermeye, engelleme yapmaya başlar; hem kendi ayrıcalıklarını sınırlamaya hem de bütün bir topluluğu karşısına almaya çekinmektedir. Çeşitli istişarelerde bulunur. Tasarıyı kararlı bir biçimde savunan Süleyman Paşa'yla -Sırp cephesinden yeni dönmüştür- görüşür. Namık Paşa tasarıya karşıdır, Sadrazam ise duraksamaktadır; sarayda görevli kişiler Midhat Paşa'nın asıl amacının iktidarı ele geçirmek olduğunu ima ederler.

Sultan 26 Kasım tarihli mektupla Midhat'a cevap verir: Tasarının heyet-i vükela tarafından yeniden gözden geçirilmesini ister; metinde padişahın haklarının korunmasını ve kanun-ı esasinin ülke âdetlerine ve ihtiyaçlarına daha iyi uyarlanmasını arzu etmektedir. Tam anlamıyla zamana karşı bir yarış başlamıştır: İstanbul'da yapılacak uluslararası konferans toplanmadan önce, metne son halinin verilmesine çalışılmaktadır. Kasım ayı sonunda tasarı heyet-i vükelaya sunulur. Midhat, sadrazam yerine başvekil unvanının konmasından vazgeçer ve sultana nazırları atama hakkı tanınmasını kabul eder -bu önemli bir ödündür, çünkü nazırların sorumluluk taşımamasına yol açacaktır. Yeni versiyon 7 Aralık'ta Abdülhamid'e sunulur. Sultan yine tereddüt eder. Eklenecek bir maddeyle, "devletin güvenliğini tehdit eden" herkesi "devlet topraklarından dışarı sürme konusunda tek yetki"nin kendisine tanınmasını is-

1 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 368.

ter. Midhat Paşa buna hiç katılmasa da, işi bir an önce bitirme gereğinin baskısı altında Namık Kemal ve Ziya Bey gibi liberallerin çok aleyhine olacak bu maddeye -113. madde- razı olur. Abdülhamid 17 Aralık'ta Kanun-ı Esasi'yi kabul eder ve birkaç küçük düzeltmenin ardından metne son hali verilip 23 Aralık'ta ilan edilir.

Bu arada Sultan 19 Aralık'ta Midhat Paşa'yı, Mehmed Rüşdü Paşa'nın yerine sadaret makamına getirmiştir. Herkes imparatorluğun tarihinde yaşadığı bu en ağır kriz sırasında sadrazamlık için başvurulacak tek ismin Midhat olduğu kanısmdadır. Yabancı ülkelerdeki tepkiler de olumludur ve Sultan'ı haklı çıkarır niteliktedir; Avrupa gazeteleri yeni sadrazama övgülerle doludur. Abdülhamid'in kanısınca, başında Midhat'ın bulunduğu bir hükümet Avrupalıların Kanun-ı Esasi'yi kendilerinin Balkanlariçin önerdikleri önlemlere bir alternatif olarakkabullenme şansını artırabilir. O da toplanacak konferansta daha iyi direnebilmek için Midhat'ı kullanmayı düşünmektedir.

23 Aralık 1876'da Kanun-ı Esasi törenle ilan edilir. Osmanlı tarihinde ilk kez devletmeşruti bir hükümdar tarafından yönetilmektedir. Gerçi liberal bir anayasa söz konusu değildir; sultana vekilleri, meclis-i âyan üyelerini atamak, meclisi toplantıya çağırmak ve tatil etmek gibi geniş yetkiler tanınmıştır; her kanun tasarısı irade-i seniyyeye tâbidir, bu da sultana birveto hakkı tanımaktadır; bunun dışında sultanın şahsı kutsal kabul edildiğinden, eylemlerinden sorumlu da değildir. Dolayısıyla sanki tam yeni hükümdar için sipariş edilmiş, "sultanî" bir anayasa söz konusudur. Ama liberal kanadı memnun edecek belli düzenlemeler de getirilmiştir: Yargının bağımsızlığı ilan edilmiş ve ibadetözgürlüğü, dilekçe verme hakkı, özel mülkiyetin ve konutun güvenliği, tüm tebaanın çalışma hayatında eşitliği gibi belli bireysel hak ve özgürlükler tanınmıştır. Her ne olursa olsun bir uzlaşma, karşılıklı ödün metni olan Kanun-ı Esasi, Abdülhamid'in saltanatının başlangıcındaki siyasi güçler dengesini tam olarak yansıtır. Osmanlı İmparatorluğu'nu meşruti bir devlet haline getiren bu anayasa, en azından siyasi düzlemde büyük rakip Rus Çarlığı'ndan bir boy öne geçilmesini sağlamıştır.

Tersane Konferansı ve Başarısızlığı: Midhat'ın Kabahati

Osmanlılar Kanun-ı Esasi metnini son kez elden geçirirken Büyük Güçler Doğu krizine çözüm getirecekbüyükkonferansın toplanmasının hazırlıklarını yapmaktadır. Altı devlet -İngiltere, Fransa, Almanya, Rus-

ya, Avusturya-Macaristan ve İtalya- sefir düzeyinde, gerekli görürlerse bir başka tam yetkili görevliyi daha sefirin yanına katarak temsil edilir. Rusya adına oyunu tek başına İgnatyef yürütmektedir. Ama Fransa ve Avusturya-Macaristan gibi, İngiltere de iki temsilci göndermiştir: Hindistan'dan sorumlu devletsekreteri Salisbury ve İstanbul sefiri Sir Henry Elliot. Birbirine asla benzemeyen bu iki adam hiç anlaşamamakta, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği konusunda da farklı fikirler beslemektedirler. Salisbury, imparatorluğun sona ermeye mahkûm olduğuna, Türklerin Avrupa'yı terk etmeleri gerektiğine inanmıştır; Hindistan'ın savunulmasının Boğaziçi kıyılarında değil, kuzeybatı sınırında örgütlenmesi gerektiği kamsındadır; bu nedenle Rusya ile bir anlaşmaya varılmalıdır. Ona göre Kırım Savaşı, "berbat bir çılgınlık"tı.[2] Türk dostu Elliot ise tam tersine 1856 Paris Antlaşması'nda ifade edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün savunulması çizgisindedir; dolayısıyla onun konferansa katılması Türkler tarafından "İngilizlerin iyi niyetinin teminatı" olarak algılamr.[3] Osmanlılar ise usta ve kibar bir diplomat olan Hariciye nazın Safvet Paşa ve Abdülhamid'in konferans için çağırdığı Berlin sefiri Edhem Paşa tarafından temsil edilmektedir; çabuk öfkelenen ve sert birmizacı olan Edhem Paşa, Avrupa'nın Osmanlı devletinin iç işlerine müdahalesinin amansız düşmanlarındandır.

Büyük Güçler'in temsilcileri önce kendi aralarında toplanarak, konferansın platformunu oluşturacak ortak bir reform programı üzerinde anlaşmaya çalışırlar. Bu gayriresmî buluşmalar Rusya Sefareti'nde, İgnatyef'in başkanlığında gerçekleştirilir ve tam yetkili Osmanlı temsilcileri bu toplantılara davet edilmezler -bu durum, hazırlanmakta olan konferansa karşı Osmanlı payitahtındaki düşmanlığı körükler.

Asıl konferansın açılışı 23 Aralık günü, Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti Binası'nda yapılır. O gün hava fırtınalıdır. Konferansa başkanlık eden Osmanlı Hariciye nazırı açılış konuşmasını yaparken, şiddetli bir yağmur Haliç'e bakan geniş pencereleri dövmektedir. Avrupalı devletlerin temsilcileri açılış konuşmasına cevaplarını vermeye başlamışlardır ki, uzaktan bir salvo top atışı duyulur. Safvet Paşa ciddi ve törensel bir havayla ayağa kalkar ve bu top atışlarının Kanun-ı Esasi'nin ilanını selamladıklarını duyurur: "Tam şu anda gerçekleşen büyük bir olay, altı yüz yıl devam etmiş bir yönetim şeklini değiştirmiştir. Zat-ı Şahaneleri Padişah Hazretleri'nin imparatorluğa hediye ettiği Kanun-ı Esasi ilan edil-

2 Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880*, s. 239.
3 Charles Mouy, *Souvenirs et causeries d'un diplomate*, Paris, Plon, 1909, s. 49.

miş bulunuyor. Tebaasının mutluluğu ve refahı için yeni bir devri başlatıyor." Bu önceden hazırlanmış birsahne midir? Tam öyle denemez. Gerçi Avrupalı devletler İstanbul'da böyle bir siyasi değişimin hazırlanmakta olduğunu aylardır biliyorlardı. Ama seçilen an, yapılan duyurunun etkisi Avrupalı tam yetkili temsilcileri yine de şaşırtır; masanın çevresine önce ağır bir sessizlik çöker, sonra soğukkanlılıklarını toparlayan temsilciler sanki hiçbir şey olmamış gibi çalışmaya devam ederler.

Bu mizanseni kim tasarlamıştır? Herhalde Midhat Paşa. İlk oturum sona erer ermez, Safvet Paşa'nınyanına seğirtip, endişeli bir tavırla "Evet, ne dediler?" diye sorar. Uyanık Hariciye nazırı, "bunun bir oyun olduğunu" diye yanıtlar.[4] Midhat, Kanun-ı Esasi ilanının Avrupa'nın bir kez harekete geçmiş diplomatikaygıtını durdurabileceğini düşünecek kadar saf mıydı? Eğer düşüncesi buysa, hedefini tam anlamıyla ıskalamış, daha da kötüsü Avrupalıların Osmanlı reform çabaları hakkında herzaman yaptıkları yorumu desteklemiştir: Bunlar, Avrupa'yı aldatmaya ve harekete geçmesini engellemeye yönelik göz boyama çabalarıdır. Dolayısıyla Osmanlı Kanun-ı Esasisi Büyük Güçler tarafından ciddiye alınmayacaktır. Ama aynı zamanda Osmanlı temsilcileri anayasa metnini diplomatik bir silah olarak kullanacak; tartışmalar boyunca, diğer devletlerin müdahale tasarılarına karşı sürekli bu metne dönüp, gönderme yapacaklardır.

Konferans, hazırlık toplantısında geliştirilmiş reform paketini incelemeye başlar. Osmanlı temsilcileri hazırlanan paketin hemen her noktasına karşı çıkarlar. Sırbistan ve Karadağ lehine yapılan sınır tadilatlarına karşı Osmanlı toprak bütünlüğü ilkesini öne sürerler. Osmanlılar Bulgaristan'da iki vilayet kurulmasına da itiraz ederler. Salisbury, bu bölümlemenin "inançları ve ırkları mümkün olduğunca kendi içlerinde bir araya toparlamayı" hedeflediğini vurgulayınca, Edhem Paşa "ırklar halinde tasnif"in "Kanun-ı Esasi ile uyuşmadığını" ve "hükümetin tam tersine farklı ırklan kaynaştırmak istediğini" belirtir.[5]

Osmanlılar tasarının diğer üç noktasında da hiçbir pazarlığa yanaşmazlar: valilerin atanma tarzı -Bâbıâli tarafından, Büyük Güçler'in rızasıyla, beşer yıllığına atanmaları öngörülüyordu-; yabancı bir jandarma ordusunun kurulması ve Büyük Güçler tarafından biryıllığına atanan iki uluslararası komisyon oluşturulması. Bu önerileri geri püskürtmek için

4 İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 349.

5 "Protocoles de la conférence de Constantinople", Noradounghian, *Recueil des actes internationaux de l'Empire ottoman* içinde, III, s. 400-494, burada s. 430.

ellerindeki tüm kanıt ve gerekçeleri kullanırlar: Bu öneriler imparatorluğun itibarına aykırıdır ve toprak bütünlüğünü zedelemektedir; sultanın meşru haklarına bir tecavüz söz konusudur; bu öneriler 1856 Paris Antlaşması'na ve Kanun-ı Esasi'ye aykırıdır.

Büyük Güçler'in verilen gereksiz ödünlerin ardından sabırları tükenen temsilcileri, Osmanlılara bir ültimatom verirler: Eğer hükümet 20 Ocak tarihine kadar isteklerini kabul etmezse, temsilcileri İstanbul'u terk edecek, sefirleri de geri çağrılacaktır. Bu kritik durum karşısında, hükümet bir "meclis-i umumi" toplama kararı alır. 18 Ocak'ta Midhat Paşa'nın riyasetinde Bâbıâli'de toplanan ve imparatorluğun iki yüz kırkileri geleninden (yaklaşık altmışı Hıristiyan) oluşan bu mecliste yüksek memurlar, ulema, Rum ve Ermeni patriklerinin temsilcileri, Katolik Ermeni patriği, Haham başı da yer almaktadır. Midhat Paşa krizin çıkış nedenlerini açıklar, Büyük Güçler'in koştukları şartları hatırlatır ve bunların reddedilmesi halinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile teke tek bir savaşa tutuşma tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceğini de gizlemez. Her şeye karşın büyük bir vatanperver coşkuya kapılan meclis üyeleri hemen hemen ittifakla Avrupalıların tekliflerinin reddedilmesi yönünde oy kullanırlar.[6]

Böylece 20 Ocak'ta konferans başarısızlıkla noktalanıp dağılır. Aslında bir sağırlar diyaloğundan öteye geçememiştir: biryanda "teminat" isteyen Avrupalı güçler; diğer yanda "vaatler"de bulunan Osmanlılar. Safvet Paşa, Bâbıâli, "eyaletlerin idaresine yabancı müdahalesini kabul edemez" diyerek, Osmanlı hükümetinin tavrını özetler. Osmanlı hükümetini ve özellikle de Midhat Paşa'yı bu kadar kararlı gözükmeye iten Avrupalı devletlere karşı çok öfkeli olan payitahttaki kamuoyunun ağırlığıdır; Avrupa'nın iradesine boyun eğen bir görüntü çizmek sadrazam açısından tehlikeli olabilirdi. Yine de Osmanlılar Avrupalı güçlerin birleşik cephesini parçalama umudunu henüz yitirmemişlerdir. Dış görünüşteki oybirliğinin arkasında bazı çatlaklar bulunduğunu; İngilizlerle Fransızların Rusya'nın başını çektiği oyundan kaygı duyduklarını bilmektedirler. Ocak ayında Midhat Paşa özel temsilcisi Ermeni Odian Efendi'yi gizli bir görevle Paris ve Londra'ya gönderir.[7] Niyeti, Avrupa devletlerin-

---

6 Davison, *age*, s. 393-394; Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period. A study of the Midhat Constitution and Parliament*, s. 96-97; *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 139-142.

7 Arthur Beylériar., "Krikor Odian (1834-1887): un haut fonctionnaire ottoman, homme des missions secrètes", *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, I/1994, s. 45-86; Bekir Sıtkı Baykal, "Midhat Paşa'nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1948, s. 470-477.

den Kanun-ı Esasi'nin garantörü olmalarını istemektir; o zaman Kanun-ı Esasi padişah tehdidi altında kalmayacak ve imparatorlukta hayata geçirilmesi Büyük Güçler'in müdahalesini gereksiz kılacaktır. Ama bu teklif hem Londra'da hem de Paris'te kibarca reddedilir.

Peki, bu arada Abdülhamid ne yapmaktadır? Konferans hükümetin işidir ve görünürde o bu işe karışmaz. Ama Edhem Paşa'yı temsilci seçen, Berlin Sefareti'nden özel olarak getirten de kendisidir. Uzun süredir tanıyıp güvendiği bir adamdır Berlin sefiri -ergenlik döneminde Edhem Paşa ona Fransızca dersleri vermişti. İki Osmanlı temsilcisi içinde, Osmanlı toprak bütünlüğünü en amansız ve ödün vermez biçiminde savunan da o olmuştur. Kararlı ve uzlaşmaz davranma yönünde saraydan aldığı talimatları uygulamış olsa gerek.

Gerçekten de Abdülhamid hiç de elleri kolları bağlı oturmamaktadır. 14 Ocak'ta Salisbury ile görüşür; Büyük Güçler'in tekliflerini "yumuşatılmış bir özet" halinde kabul etmesi için baskı yapan Salisbury, sultanın "ılımlı" konuştuğu kanısına varır ve müşavirlerinin etkisi altında kalmasa baskılara boyun eğebileceği izlenimine kapılır. Ertesi gün sultan ona bir mesaj gönderir; güçlerin tekliflerine karşı "belirleyici bir itirazı" olmadığını, ama vekillerine söz geçiremediğini ve tahttan indirilmekten korktuğunu bildirir.[8] Kısacası Abdülhamid, tahtta oturan ama yönetim yetkisi olmayan kral rolü oynamaktadır; eğer iş ona kalsaydı Büyük Güçler'in teklifleri kabul edilirdi, ama vekillerinin görüşlerini dikkate almak zorunda kalıyor. Aslında başarısızlığın sorumluluğunu Midhat'ın sırtına yıkmaya uğraşmaktadır.[9]

Yavaş yavaş Salisbury'yi sadrazamın aleyhine döndürmeyi başarır. Salisbury sadrazamı "her zamankinden daha inatçı" bulduğunu bildirir, sonunda da ondan tam anlamıyla "iğrenmeye" başlar. Konferanstaki Fransız temsilcisi de Quai d'Orsay'e gönderdiği bir mektupta bunu doğrular: "En büyük muhalefet, popülarite sevdasındaki sadrazamdan geliyor. Lord Salisbury, bunun tek çaresinin sadrazamı devirmek olduğunu düşünüyor."[10] Konferansın bir diğer üyesi, zabıtları tutmakla görevlendirilen Kont de Mouy de sadrazama karşı çok eleştirel bir tavır almıştır; "sakin bölgeler üzerinde dingin bir biçimde süzülüyor" izlenimi uyandıran şahsın "heybetli soğukluğu"ndan söz eder.[11] Kısacası, Avrupalı diplomatlar

8 Bilâl N. Şimşir, "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri* içinde, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 295-296.

9 Şimşir, *age*, s. 266.

10 Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient*, III, c. 1, s. 585.

11 Charles Mouy, *Souvenirs et causeries d'un diplomate*, s. 55.

engellemenin sultandan değil Midhat Paşa'dan geldiğine ikna olmuş bir şekilde konferanstan ayrılırlar.

Midhat Paşa Sürgün Edilir

Abdülhamid Midhat Paşa'yı sadrazamlığa 19 Aralık'ta atamıştır. Bir buçuk ay sonra birdenbire tüm görevlerinden azleder ve Kanun-ı Esasi'nin 113. maddesine dayanarak sürgün eder. Ne olmuştur da işler böyle uç bir noktaya varmıştır?

Tersane Konferansı'nın ertesinde, Osmanlı devleti kritik bir durumla karşı karşıya kalır. Büyük Güçler hoşnutsuzluklarını göstermek amacıyla sefirlerini geri çağırmış, ama diplomatik ilişkileri askıya almamışlardır. Rus orduları sonbahardan beri savaşa hazır durumdadır; Ocak ayında Grandük Nikola komutasında Kişniev karargâhında toplanmış 190.000 asker Balkanlar'a girmeye hazır beklemektedir ve bu sadece bir başlangıçtır: Rus ordusunun tamamı da ilkbaharda saldırıya geçmeye hazır hale gelecektir. Üstelik Sırbistan ve Karadağ'a karşı operasyonlar her an yeniden başlayabilir ve Balkanlar'da her an yeni ayaklanmalar başgösterebilir.

Bu gergin vaziyetin göbeğinde yer alan Midhat Paşa'nın konumu sağlam gözükmektedir. Bir anayasa metnini kabul ettirmeyi başarmış, Büyük Güçler'e kafa tutmuş, kamuoyunun desteğini kazanmıştır. O zamana dek Kanun-ı Esasi'nin ilanı ve Tersane Konferansı'yla meşgul olmuştur. O her zamanki enerjisiyle bekleyen sorunları ve reformları hızla ele alırsa uluslararası gerginliği yumuşatacağını ve hükümetin başında, iktidarını sağlamlaştıracağını ummaktadır.

En acil iş, Sırbistan ve Karadağ'la barış yapmaktır. Midhat Paşa Ocak ayının sonundan itibaren bu işle uğraşır. Barış yapmaya kararlı olan Sırplarla yürütülen pazarlıklar hızla ilerler. Bu barış bir ay sonra 28 Şubat'ta, Midhat'ın devrilmesinin ardından, *statu quo ante* temelinde imzalanacaktır. Karadağ'la durum daha karmaşıktır, çünkü bu prenslik toprak talebinde bulunmaktadır.

Midhat'ın iç politikadaki ilk girişimleriyse, anlamlı bir şekilde gayrimüslüm topluluklara yöneliktir. Rum Ortodoks Patriği'ne, sonra da Ermeni Patriği'ne -bu, Osmanlı tarihinde bir ilktir- dikkat çekici ziyaretler yapar.[12] Midhat açısından, Rumları ve Ermenileri yanına çekmek söz ko-

12 Şimşir, *age*, s. 295 (Elliot'tan Derby'ye mektup).

nusudur. İki millet de sadece Balkanlar'daki Slavların kaderini ele alan konferanstan büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Sadrazam özellikle Rumları Rus oyunlarına karşı seferber etmeye uğraşır ve panslavizmin Türkler için olduğu kadar, onlar için de bir tehdit oluşturduğunu ve bu tehlike karşısında birleşmenin iki halkın da çıkarına olduğunu hatırlatır.[13]

Bunun dışında Midhat Paşa, Hıristiyanları devlet yapısına daha çok katmak arzusundadır. Kanun-ı Esasi'nin 17. maddesine göre, tüm Osmanlılar kanun önünde eşittir ve din ayrımı gözetilmeksizin eşithak ve görevlere sahiptirler. Sadrazam, gayrimüslimlerin askerî okullara alınmasını sağlayarak, Hıristiyanların askerlik hizmetine kabulü -o zamana dek sadece Müslümanlar askere alınmaktadır- yönünde bir ilk adım atmak ister. 27 Ocak'ta Sultan'dan askerî okulların tüm Osmanlı tebaasına açık olduğunu hatırlatan bir irade alır. Midhat Paşa, yine aynı düşünce içinde, bazı vilayetlere Hıristiyan valiler atanmasını da önerir.

Tanzimat'a sadık kalan Midhat Paşa "Osmanlıcı" bir politikayı hayata geçirmeye uğraşmaktadır. Amaç, Rus tehdidi karşısında imparatorluğun Rumlar ve Ermeniler de dahil olmak üzere tüm milletlerinden oluşan ortak bir cephe kurmaktır. Balkanlar'daki Hıristiyanların yardımına koşmak için her an hazır bekleyen Hıristiyan Avrupa'nın eleştirilerine karşı da, Büyük Güçler'in müdahalesine zemin oluşturacak tüm bahaneleri ortadan kaldırmak üzere, imparatorluğun Hıristiyanlarına dayanmaktan, onları devletle daha fazla bütünleştirmekten, onlara Müslümanlarla gerçek bir eşitlik tanımaktan daha iyi bir çare düşünülebilir mi? Fikir cazip olsa da, artık çok geç kalınmıştır. Midhat Paşa da herhalde bu duyguyla, sultanı endişelendirme veya öfkelendirme tehlikesini göze alarak, basamakları dörder dörder çıkmaya kalkışır.

Nitekim sultan bu doğrultuda sadrazamın peşinden gitmekte tereddütler geçirir. Önce gayrimüslimlerin Harbiye'ye girebilmeleri için bir irade çıkarır, sonra bazı muhafazakâr müşavirlerin tesiriyle Midhat Paşa'nın tüm itirazlarına karşın bu karardan geri döner. Hıristiyan valiler - 1861 Nizamnamesi'nden beri Cebel-i Lübnan'da olduğu gibi- sorununa gelince, Müslümanların böyle bir girişimi kötü karşılayacağından çekinir.[14] Midhat'ın kararlı "Osmanlıcı" politikası karşısında, Abdülhamid tam tersine kendi politikasını imparatorluğun Müslüman unsuruna yöneltmeyi o zamandan mı aklına koymuştur? Muhtemelen henüz değil.

13 Roderic H. Davison, "The Question of the Documents Called *Les Responsabilités*", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, c. IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 1543-1568.

14 Ali Haydar, *age*, s. 87-88.

Karşı çıkışı şimdilik sadrazamın icraatının aldığı biçimle sınırlıdır herhalde.

Çünkü sultan ve sadrazam her alanda çatışmaktadır. Sultan Midhat'ı İstanbul basınına fazla özgürlük tanımakla suçlar. Eski Yeni Osmanlılar grubuyla, özellikle de Namık Kemal ve Ziya beylerle ilişkilerini de eleştirir. 113. maddenin Kanun-ı Esasi metnine eklenmesine şiddetle karşı çıkan bu isimler sadrazamın çevresinde liberal bir ortam yaratmakta ve onu bozmaktadırlar. Sultan, Ziya Bey'in seçimler için İstanbul'dan koyduğu adaylığını veto eder ve Midhat'tan onu payitahttan uzaklaştırmasını ister. Ziya sonunda paşa unvanıyla Şam vilayetine vali olarak atanır, ama görev yerine gitmek üzere yoldayken İzmir'de çıkan bir gazeteye provokatif demeçler verir; Osmanlı devletinde olduğu gibi meşruti bir idarede, der, sultanın kişi olarak birönemi kalmaz, çünkü o milletin hizmetindedir ve Meclis'in buyruklarına itaat etmek zorundadır. İstanbul gazetelerinin de hemen naklettiği bu haber Abdülhamid'i çileden çıkarır. Midhat'ın düşmanları, böyle bir haberin sadrazamın telkini olmadan yazılamayacağını sultanın kulağına fısıldamaktan geri kalmazlar.[15]

Bu sürtüşmelerin ve çatışmaların dışında, Abdülhamid'in sadrazamdan kuşkulanmasının ve ona düşmanlık beslemesinin çok daha derin nedenleri de vardır. Midhat Paşa tartışma götürmez bir popülariteye sahiptir -Sultan, Kanun-ı Esasi ilan edildiğinden beri Midhat Paşa lehine yapılan gösterileri büyük bir dikkatle izlemiştir; diğer yandan Abdülhamid onun daha önce iki sultanı hal ettiğini hiç aklından çıkarmaz; pekâla yeniden Murad lehine bir eyleme geçmeyi düşünebilir. Sadrazamın düşmanları da onu durmadan uyarmakta, sultanın çalışma masasının üstüne durmadan jurnaller yığılmakta, Midhat Paşa'nın niyetinin Osmanlı hanedanını devirip, kendisini başkan ilan edeceği bir "cumhur" rejimi kurmak olduğu ileri sürülmektedir.[16]

Ayrıca iki adam karşılıklı yetkileri konusunda da farklı anlayışlara sahiptir. Abdülhamid otoritesinin üstünlüğünü korumak ve özellikle atamalar alanındaki ayrıcalıklarını sonuna kadar kullanmak niyetindedir. Midhat Paşa ise Avrupalı bir başvekil gibi davranmaktadır. Abdülhamid henüz genç, hırslı, otoriter bir monarktır. Kendinden yirmi yaş büyük ve otoriter, üstelik kamuoyunda büyük bir popülaritesi olan bir vekilin ne tecrübesine ne de üzerinde kurmaya çalıştığı vesayete katlanabilmektedir. Birkaç yıl sonra Almanya'da, genç II. Wilhelm de büyük nüfuz sahi-

15 *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 136-137.

16 Davison, *age*, s. 363-364.

bi bir vekilden -Bismarck diye biri- kurtulacak, ama onu sürgün cezasına çarptırmayacaktır tabii ki...[17]

Ama iki adam arasındaki karşıtlığın felsefi bir cephesi de vardır; Tanzimat idarecilerinin iyimser görüşünün mirasçısı olan Midhat Paşa bireylere güvenmektedir. Abdülhamid'inzihninde ise insan hakkında kötümser bir anlayış biçimlenmiştir; onu yozlaşmış ve yozlaştırılabilir bir tür olarak görür. Hatıratında bu anlayışını şöyle açıklar: İnsanın yaradılışındaki bozukluğu fazlasıyla tanıdığını, iktidara geldiğinden beri kendisine gösterilen zelilâne dalkavukluktan iğrendiğini, çevresinin entrikalarla sarıldığını, hemcinslerine hiçbir saygı duymadığını söyler. Tek geçerli siyaset, hileye hileyle karşılık vermektir.

Gerçekten de MidhatPaşa'ya karşı hileye başvurur. Taleplerinin durmadan cevapsız bırakılmasından bıkan Paşa evine kapanmaya karar verir ve günlerce ne Bâbıâli'de ne de Saray'da görünür. 5 Şubat'ta Sultan, tüm taleplerinin kabul edildiğini bildirmek ve kendisini Dolmabahçe'ye getirtmek üzere yaverlerinden birini gönderir. Aslında bu bir tuzaktır. Midhat Paşa saraya varınca bir bekleme odasına alınır. Biraz sonra yanına gelen başyaverona gerçeği açıklar: Sadece sadrazamlıktan azledilmekle kalmamış -hemen sadaret mührünü iade etmesi istenir- hiç vakit geçirilmeden sürgün edilmesi de emredilmiştir; İzzeddin yatı istim üstünde Dolmabahçe iskelesinde onu beklemektedir. Abdülhamid tedbirli davranmıştır: Midhat lehine gösterilerden korktuğu için yatı yirmi dört saat Çekmece koyunda bekletir, neden sonra kaptana denize açılıp Midhat Paşa'yı Brindisi'ye götürmesini emreder.

Rusya silahlarını bilerken, Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik tarihinin bu kadar hassas bir ânında, Abdülhamid niye Midhat'tan kurtulmayı tercih etmiştir? 30 Ocak tarihinde sadrazamdan üslubun iyice sertleştiği, ültimatoma benzeyen bir mektup aldığı söylenir: Sadrazam Kanun-ı Esasi'nin "istibdadı kaldırmak" amacıyla ilan edildiğini, hükümdar olarak "bütün harekâtından millet nazarında mesul" olacağını padişaha hatırlatmakta, "milletimizin menfaatlerine zararlı olan en ufak hususlarda bile size itaatetmekte mazurum" demektedir; "amelenin aletine müşabih olan mübrem nizamları reddediyorsunuz" diye yakındığı Abdülhamid'i en nihayet "devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim" sözleriyle suçlar. Bu mektup gerçek midir, sahte mi? Bu sorunun kesin yanıtı bulunamamıştır. Ama her ne olursa olsun bu mektup Midhat Paşa'nın karakterine uygundur. Sad-

17 Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, VI/21-22, 1942, s. 45-85.

razam, bilinçli olarak sultanla bir kriz ortamı yaratıp kamuoyunun kendi lehine tepki göstermesini sağlamaya çalışmış da olabilir.

Abdülhamid'in Midhat'ın sürgünü için resmen gösterdiği gerekçe, onun padişahın ayrıcalıklarına tecavüz edecek ve kamu huzurunu bozacak niyetler beslemesidir. Aslında sultan, Avrupalı devletlerin Midhat Paşa'yı Balkanlar'daki reform önerilerinin önündeki başlıca engel olarak gördüklerini bilmekte ve onu desteklemeyeceklerini -haklı olarak- düşünmektedir. Meclis bir kez toplandıktan sonra Midhat'tan kurtulmanın çok daha zor olacağını da muhtemelen hesaplamıştır.

Sultan Meclisi Topluyor

Midhat Paşa hadisesi, Abdülhamid'in gerçek kişiliğinin fotoğrafının daha iyi görülmesini sağlayan bir banyo malzemesi gibidir. Tahta çıktığından beri portresi bir yap-boz gibi yavaş yavaş, parça parça şekillenmektedir. Ayrıcalıkları konusunda aşırı titiz, kendi yetki alanına girilmesini asla kabullenmeyen otoriter bir çehre, hiçbir ahlâki kaygı taşımayan bir dalavereci, usta bir diplomattır karşımıza çıkan. Midhat Paşa'nın sürgün edilmesiyle birlikte bir dönem, Tanzimat devri kapanır. 5 Şubat 1877, 1839'dan beri hemen hiç kesintisiz siyaset sahnesinin önünü işgal eden reformcu paşaların da sonudur. Aynı zamanda Midhat Paşa'nın ancak eli gün süren sadrazamlığı da bu siyasetin eriştiği doruk noktasıdır: Herkesin kanun önünde eşitliğini beyan eden, Osmanlılara eşit haklar ve ödevler tanıyan bir Kanun-ı Esasi ilan edilmiş ve tam anlamıyla bir "Osmanlımilleti" siyaseti başlatılmıştır. Midhat Paşa'nın sürgün edilmesiyle birlikte, sadrazamlar ve vekillerin şaşaalı devri kapanır, "Bâbıâli asrı" sona erer.

Abdülhamid, Midhat'ın yerine eski Berlinsefiri ve Tersane Konferansı'na Safvet Paşa ile birlikte katılan diğer Osmanlı temsilcisi Edhem Paşa'yı sadrazam olarak atar. Sultanın avucunda tuttuğu namuslu ve bağlı bir adamdır Edhem Paşa, yani Midhat Paşa'nın tam zıttıdır! Midhat, popülaritesine güvenerek, Abdülhamid'in kendisiyle uğraşamayacağını düşünmüştür: Büyük biryanılgıdır bu. Çünkü paşanın çok düşmanı vardır ve gözden düşmesi karşısında şimdi ellerini oğuşturmaktadırlar. Kamuoyu da hiç tepki göstermez, gazeteler tavır almaya cesaret edemez. Büyük Güçler'in tepkileri de ölçülüdür; onlar Midhat Paşa'yı konferansın uğradığı başarısızlığın başlıca sorumlusu olarak görmektedirler. Hâlâ kendisine bağlı insanlar ve -özellikle de İngiltere'de- dostları bulunmakla

birlikte, itibarı azalmıştır. Rivayete göre, haberi duyan Avusturya İmparatoru, "Tanrım! Bu Türkler hiç iflah olmaz!" diye haykırmıştır sadece. Thiers ise, "Türkiye'nin en amansız düşmanı bile böylesine şeytani bir öğüt vermeyi akıl edemezdi" açıklamasını yapmıştır. Ruslara gelince, herhalde memnun olmuşlardır. Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinin valisi olarak kazandığı başarılardan beri ondan çekinmektedirler; çünkü Midhat Paşa en korktukları şeyin, modernleşmiş ve güçlü, kendilerine kafa tutabilecek bir Osmanlı İmparatorluğu'nun simgesidir. Bu nedenle onun sürgün edilmesini Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin rövanşı gibi görürler. Demek ki iç ve dış kamuoyunu hazırlıksız yakalayan Abdülhamid taşlarını doğru oynamıştır. Gerçekten de hiçbir tepkiyle karşılaşmaz.

Birçok gözlemci Midhat sürüldükten sonra sultanın parlamenter sürece bir son verip, Kanun-ı Esasi'yi tozlu raflara kaldıracağını düşünür. Ama Abdülhamid herkesi şaşırtır. Meşruti rejime değil, sadece Avrupa'ya ödün vermeyi reddeden ve bu uzlaşmaz tutumuyla hem barışı hem de devleti tehlikeye atan bir kişiye karşı tavır aldığını göstermek ister gibi, Kanun-ı Esasi'nin geçerliliğini korumaya karar verir. Gerçekten de Abdülhamid için asıl tehlike, Kanun-ı Esasi *artı* Midhat Paşa'ydı; Midhat Paşa, Kanun-ı Esasi'yi ona karşı bir silah olarak kullanabilirdi. Midhat gittikten sonra, Kanun-ı Esasi artık bir tehlike değildir, hatta tam tersi bile düşünülebilir. Her şeye karşın meclisi toplamak ustaca bir hamledir. Çünkü sultanın Ruslara karşı koyabilmekiçin İngilizlerin iyi niyetine her zamankinden daha çok ihtiyacı vardır. Yeni sadrazamın atanmasına eşlik eden 6 Şubattarihli hatt-ı hümayûn bu nedenle Kanun-ı Esasi'nin korunacağını vaat eder ve konferanstaki teklifleri kısmen benimseyen bir reform planını duyurur. Rusların kuşkulandığı gibi bir İngiliz tesiri mi söz konusudur? Daha büyük bir olasılıkla, Midhat'ın -"Büyük Güçler'e muhalefet eden adam"- görevden uzaklaştırılmasını gerekçelendirmek ve yeni hükümete İngiltere'nin desteğini sağlamak söz konusudur. Bununla birlikte Abdülhamid Avrupa'ya verilecek ödünlerde fazla ileri gidemeyeceğini, yoksa başkentteki kamuoyunun aleyhine döneceğini de bilir. Manevra alanı, tıpkı Midhat Paşa'nınkinin olduğu gibi, sınırlıdır ve paratoner olarak kullanabileceği bir sadrazamı da yoktur. Artık kendisi ateş hattındadır.

Meclisin toplanacağı duyurulur. Ekim ayında çıkarılan geçici seçim nizamnamesi uyarınca seçimler zaten başlamıştır ve sürdürülmektedir.[18]

18 Devereux; *age*; Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies*, XXVII, 1995, s. 265-286.

Yüz otuz mebus doğrudan değil, vilayetlerin, sancakların ve kazaların -halk oyuyla seçilmiş- idare meclisi üyeleri tarafından seçilir. Her vilayetin göndereceği mebus sayısı Bâbıâli tarafından saptanmakta, daha sonra vali müslümanlarla gayrimüslimlerin oranını belirlemektedir. Seçimler, kendi yönetim sistemlerine sahip olan özerk vilayetleri -Mısır gibi- kapsamaz. Lübnan ve Girit ise özerkliklerini -Lübnan 1861'den ve Girit 1868'den beri- yitirebileceklerinden korktukları için mebus göndermeleri söz konusu değildir. İstanbul bir vilayet olarak örgütlenmediğinden, oradaki seçimler özel bir usule tabi kılınır ve iki dereceli seçimle başkentin beşi müslüman ve beşi gayrimüslim on mebusu belirlenir. Bu seçimler genelde hiç ilgi çekmez.[19]

İşin aslı, kamuoyu imparatorluk üzerine çöken savaş tehditleriyle daha çok ilgilidir. Konferansta yaşanan başarısızlığın ardından, Osmanlı hükümeti Sırbistan ve Karadağ ile barış pazarlıklarını başlatır. Zaten Dışişleri Bakanı Lord Derby de bunu salık vermiştir: Rus tehdidini boşa çıkarmanın tek yolu Balkanlar'da barış yapmaktı. Midhat hemen çalışmaya koyulmuş ve o azledildiği sırada Sırbistan'la yürütülen görüşmelerde epeyyol alınmıştı. Bir Avusturya-Rusya ittifakının bedelinin Sırbistan'a ödetilmesinden korkan Sırbistan prensi Milan barış yapmaya kararlıdır: Antlaşma 28 Şubat 1877'de imzalanır ve *statu quo ante bellum*'a geri dönüşü öngörür: Sırbistan Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtar bir prensliği olarak kalır; Belgrad kalesinde Osmanlı sancağı dalgalanmaya devam edecek, ama Osmanlı askeri bulunmayacağı için bu sadece simgesel bir anlam taşıyacaktır. Benzer barış adımlarının atıldığı Karadağ ise toprak taleplerinde ısrar edince, o cephedeki görüşmeler sürüncemede kalır.

Bu sırada Rusya diplomatik ve askerî hazırlıklarını hızlandırır. Hem Avusturya hem de İngiltere ile çatışmayı göze alamayan Sen Petersburg, aylardır Viyana ile pazarlık masasındadır. Temmuz 1876'daki Reichstadt anlaşmalarından sonra, 15 Ocak 1877'de Avusturya-Macaristan'la gizli bir sözleşme imzalanır: Bir Rus-Türk savaşı çıkması halinde, Viyana hükümeti "iyi niyetli bir tarafsızlığı" korumayı taahhüt eder, buna karşılık Bosna-Hersek'i ilhak edebileceği belirtilir; Rusya da Balkanlar'ın batı kısmına müdahale etmeme sözü verir. Kısacası iki büyük güç Balkan Yarımadası'nı iki nüfuz alanına ayırıp paylaşmış; Adriyatik kısmı Viyana'ya, Karadeniz kıyısınca uzanan doğu kısmı da Sen Petersburg'a düşmüştür. 18 Mart'ta imzalanan yine gizli bir diğer sözleşme ilkini tamamlar. Avusturya Bosna-Hersek'i *ilhak etme* hakkını korurken, Rusya da

19 Charles de Mouy, *age*, s. 62.

1856 Paris Antlaşması'nda yitirdiği Besarabya'yı geri alacaktır. Balkanlar'da -"Slav olsun olmasın"- hiçbir büyük devlet kurulamayacak ve Osmanlı İmparatorluğu parçalanırsa, Tesalya, Kuzey Epeiros ve Girit'i Yunanistan ilhak edecek, İstanbul ise serbest şehir olacaktır. Rusya'nın artık elleri serbest kalmıştır ve Avusturya da kendisine Selanik ve Ege Denizi yolunu açacak bir toprak genişlemesi umudu besleyebilir.

Bu gizli diplomasiye paralel olarak, Rusya eylemini meşrulaştırmak için Büyük Güçler'in de desteğini sağlamaya uğraşır. Mart ayının başında İgnatyef Avrupa başkentlerini kapsayan bir geziye çıkar: Berlin, Paris, Londra ve Viyana'ya gider. Türklerin ordularını terhis etmeye ve icraatı Büyük Güçler tarafından denetlenecek bir reform programını gündeme sokmaya mecbur edilmesini önerir. Bu sırada Rusya'da panslavist heyecan doruknoktasına tırmanmıştır. Mart 1877'de *Bir Yazarın Günlüğü*'nde "Konstantinopolis bizim olmalıdır" diye üstüne üstüne basa söyleyen Dostoyevski aslında iyice kızışmış bir kamuoyunun sözcülüğünü üstlenmektedir. Sadece Rusya nihayet "kapalı odasından çıkıp biraz boş alan bulabilsin", "denizlerin ve okyanusların temiz havasını içine çekebilsin" diye değil, "Ortodoksluğu Müslüman barbarlığından ve Batı sapkınlığından" kurtarma ve "Ortodoksluğun dünyadaki istikbali ve birliği" için çalışma misyonunu yerine getirebilsin diye de "Konstantinopolis bizim olmalıdır" diye yineler.[20]

İstanbul'da toplanan kara bulutlara karşın Meclis'in toplanması çalışmaları hızla ilerler.[21] Meclis 19 Mart'ta büyük törenlerle açılır. Önce Ayasofya'da yapılması öngörülen tören Abdülhamid'in ikamet ettiği Dolmabahçe Sarayı'nda yapılır, çünkü sultan kalabalığın doldurduğu İstanbul sokaklarından geçmeye korkmuştur: Onun saraydan çıkma korkusunun ilk belirtisi midir bu? Her ne olursa olsun merasim Dolmabahçe'nin büyük muayede salonunda yapılır; salonun bir yanında sultanların nakışlı bir atlas halı üzerine yerleştirilmiş altından tahtı durmaktadır. Tam karşıda mebus ve âyanın yerleri ayrılmıştır ve bu yerlerin iki yanında vekiller, üstdüzey memurlar, ulema, gazeteciler, subaylar, kordiplomatik, Şûra-yı Devlet üyeleri, müsteşarlar, milletlerin şefleri için hazırlanmış sıralar bulunmaktadır. Toplam beş yüze yakın davetli vardır.

Saat öğleden sonra ikide, Abdülhamid başınabeynçinin ardından içeri girer; peşinden şehzadeler ve hanedanın diğerleri gelenleri yürümektedir. Sultan, devlet erkânının cafcaflı üniformalarıyla tezat teşkil eden

20 Dostoïevsky, *Journal d'un écrivain*, Paris, Gallimard, Pléiade, 1972, s. 922 vd.

21 Devereux, *age.*

sade ve siyah birredingot giymiştir. Ulema tarafından devlet-i aliyyenin ve zat-ı şahanelerinin refahı için edilen duaların ardından, sultan mabeyn başkâtibi Said Paşa'ya açılış konuşmasını okutur. Girişilen ıslahat çabalarından, karşılaşılan güçlüklerden, Sırbistan ve Karadağ'la yaşanan son savaştan söz eder. Medeni devletlerin ulaştığı terakki, emniyet ve refah düzeyini yakalayabilmekiçin bir kanun-ı esasiyi kabul ve ilan ettiğini hatırlatır. Sonra daha özel olarak mebus ve âyana seslenerek, onlardan yasama işlerinde "sahici ve akıllı bir işbirliği" beklediğini açıklar ve hükümetin meclise seçimlerin tertibi, vilayetlerin idaresi, belediyeler, adalet ıslahatı, kamu görevleri, basın ve en son olarak da bütçe üzerine bir dizi kanun teklifi sunacağını bildirir. Yetkin memurlar yetiştirmek üzere yeni bir mülkiye mektebi açmaya da niyeti olduğunu ekler. Daha sonra Sırbistan'la barışa değinir ve Karadağ'la yürütülen pazarlıkları da Meclis'in takdirine sunacağını bildirir.

Konuşmanın okunmasından sonra Abdülhamid söz almaz. Bazıları Sultan'ın mebuslara hoşgeldiniz diyeceğini ummuştur, ama o hazır bulunanları hızlı bir el hareketiyle selamlamakla yetinir ve hemen çekilir. Zat-ı şahanenin bu suskunluğunu nasıl yorumlamak gerekir? Abdülhamid, düşmanlarının ileri sürdükleri gibi, mebusları hor mu görmektedir? Yoksa Osmanlı tarihinde daha önce hiçyaşanmamış bir durum karşısında hükümdarın kapıldığı bir utangaçlık mı söz konusudur? Ya da kendisiyle halkın temsilcileri arasındaki mesafeyi ifade etme arzusundan mı söz etmek gerekir? Her ne olursa olsun, Meclis on gün sonra kendisine tahsis edilen binada, yani Ayasofya ile Sultanahmet arasında kalan eski Darülfünun binasında toplanır.

Seçimler sonucunda meclise yetmiş bir Müslüman, kırk dört Hıristiyan ve dört Yahudi mebus girmiştir. İmparatorluğun Avrupa vilayetleri, kuşkusuz Balkanlar'daki ıslahat sorununun artık halkın temsilcilerinin elinde olduğunu ve Hıristiyanların korkacak bir şeyi kalmadığını Avrupa'ya gösterme kaygısıyla, daha geniş ölçüde temsil edilmektedir. Müslüman mebuslar çoğunlukta olsalar da, aynı şey bu sandalyeleri Araplar, Arnavutlar, Kürtler, Boşnaklarla paylaşan Türkler açısından geçerli değildir. *Temps* muhabiri Meclis'te on dört farklı dil konuşan on ayrı milliyet sayar.[22] Türkçe, Kanun-ı Esasi'de Osmanlı devletinin resmî dili olarak ilan edildiği için, Türkçe konuşmak seçilebilme koşullarından biridir. Mebusların arasında çoğu idare meclislerinin üyesi olan çok sayıda hükümet memuru vardır, ama asıl çarpıcı olan toplumsal çeşitliliktir: pa-

22 Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris, Marcel Rivière, 1907, s. 277.

şalar ve terziler, bankerler ve saatçiler, zenginler ve yoksullar. Müslüman mebusların arasında birçok din adamı, ulema, şeyh, müftü, molla, hoca, müderris veya kelam âlimi de bulunmaktadır. Kısacası, imparatorluğu oluşturan mozaiği temsil eden bir meclis seçilmiştir.[23]

Mebusların ilkgörevi Abdülhamid'in söylevine cevap vermektir. Sultana övgülerle dolu bir konuşmayla kanun-ı esasiyi kabul ettiği için ona teşekkür eder ve "istibdatrejiminin üzüntü verici mirası olan suiistimalin son izlerini tamamen kazımak" konusunda ellerinden gelen tüm çabayı göstereceklerine söz verirler. Mebuslar, imparatorluğun üzerindeki tehditlere yönelikolarak da, "vatanın ve milletin kutsal haklarını hiç kayıpsız sürdürmek ve korumak" için her şeyi yapacaklarını açıklarlar.

Savaşa Doğru

Büyük güçler 31 Mart'ta Londra protokolünü imzalarlar. "Türkiye'nin Hıristiyan halklarının durumunun düzeltilmesi", reformların, "vilayetlerin huzuru ve refahı için gereken reformların" Bosna, Hersek ve Bulgaristan'a da sokulması için Bâbıâli'nin elinden gelen her şeyi yaptığını görmek istediklerini ifade ederler. Büyük Güçler Sırbistan'la barış imzalandığını kayda geçerken, Karadağ'la da yakında barışın sağlanacağını umduklarını ve "sağlam, kalıcı bir düzenlemenin hayata geçirilebilmesi adına" Osmanlı hükümetinin vaatlerini nasıl yerine getireceğini yakından takip edeceklerini duyururlar.

Protokol, birleşik "düvel-i muazzama" cephesinin en azından dış görünüşte sürdüğünü ifade etmektedir. Ama belgenin üslubunda tehditler değil, kibartelkinler öne çıkmıştır; ifadeler belirsiz kalmış, Tersane Konferansı'na kıyasla koşulan şartlar biraz geriye çekilmiştir; artık Hıristiyan valilerden veya uluslararası denetleme komisyonundan söz edilmemektedir. Bâbıâli seferberlik halini kaldırmaya çağrılsa da, "asayişi korumak için gerekli gördüğü sayıda birliği koruyabileceği" de belirtilmektedir! Tek sert ifade, protokolün ek belgesinde yer alan Rusya'nın Londra sefiri Kont Şuvalov'un açıklamasıdır. Bu metin, Bâbıâli'nin Karadağ'la barış yapmasını, ordusunu terhis etmeye ve vaat edilen reformları hayata geçirmeye başlamasını dayatmaktadır; bu şartlaryerinegetirilirse, Osmanlı hükümeti Sen Petersburg'a bir temsilci gönderip Rus ordusunun seferberlik halinin kaldırılması şartlarını görüşebilecektir.

23 Devereux, *age.*

Her şeye karşın Büyük Güçler Tersane Konferansı'ndan beri dayatmalarını gözden geçirip açıkça azaltmışlardır; baskı eskisi kadar güçlü değildir. Bâbıâli bu olanağı değerlendirecek midir? Ama Osmanlı hükümeti 10 Nisan tarihinde yeni teklifleri gururlu bir edayla reddeder; bu tekliflerin devletin bütünlüğüne ve şerefine aykırı olduğunu açıklar. O zaman Çar artık "görüşülecek bir şey kalmadığı"nı duyurur. İngiliz Dışişleri bakanı Lord Derby ise Osmanlı İmparatorluğu'nun "savaşı tercih ettiğini ve "artık yapacak bir şey kalmadığını açıklar.

İngiliz hükümetinin bir jest yaptığı ve bu jestin Osmanlı yöneticileri tarafından bir teşvik işareti olarak yorumlandığı söylenebilir. 31 Mart'ta, yani protokolün imzalandığı gün, İngiliz hükümeti yeni bir İstanbul sefiri atamıştır -Ocak ayında misyon şefleri geri çağrıldığından beri, Osmanlı payitahtına gönderilecek ilk yabancı diplomat. Haber İstanbul'a Nisan ayının ilk günlerinde ulaşır. Bu da kızgınlığın sona erdiğini ifade etmenin bir yolu değil midir zaten? Seçilen yeni sefir de ne isimdir ama! Hem arkeolog hem diplomatolan, Mezopotamya'da Ninova kentini bulmuş, Doğu konusunda çok bilgili, büyük bir Türk dostu olan Sir Henry Layard meşhur bir şahsiyettir. Palmerston'ın Hindistan'ın savunması açısından şart görülen Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması politikasını benimsemesiyle tanınmaktadır. Gladstone'un sert saldırılarına karşı o sırada milletvekili olan Layard Osmanlı İmparatorluğu'nu Avam Kamarası'nda vargücüyle savunmuştur.[24] Layard İstanbul'da göreve gönderildiğinde yine Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını gündeme getirmeyecek midir? Bu koşullarda Osmanlı yöneticilerinin onun atanmasını Rus baskılarına direnmeleri için bir yüreklendirme işareti olarak görmemeleri mümkün müdür?

Osmanlıları katı bir tutum almaya sevk eden ikinci bir neden daha vardır: Osmanlı İmparatorluğu'nda zihinlerin aşırı tahrik oluşu. Kamuoyunun geneli savaşın kaçınılmaz olduğunu düşünmekte ve imparatorluğun yenilemeyeceğine inanmış Osmanlıların çoğu sanki savaş istemektedir. İstanbul basını bir milyon askeri olduğunu sandığı Osmanlı ordusunun gücünü aylardır abartmakta, Osmanlılar dışarıdan, özellikle de Ruslara karşı başkaldırı bayrağı açılınca bunun altında toplanacak Orta Asya Müslümanlarından gelebilecek yardıma çok bel bağlamaktadırlar. Kaşgar Emiri'nin, Mısır Hıdivi'nin veya Tunus Beyi'nin göndereceği binlerce askerin de Osmanlı ordusuna katılacağına inanılmaktadır. Hindistan ve Çin'den gönüllülerin Osmanlıların yardımına koşmak için

24 Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880*, s. 22.

akın akın gelecekleri ileri sürülmekte, Macarların ve Lehlerin de Rusları arkadan vuracakları, İngilizlerle Fransızların da tıpkı Kırım Savaşı zamanında olduğu gibi sonunda Türkiye'nin yanında tavır alacaklan iddia edilmektedir.[25] Bu ruh hali sadece İstanbul'da değil, taşrada da hüküm sürmektedir. 1876 kışında Anadolu'yu dolaşan bir İngiliz seyyah, Binbaşı Burnaby, heryerde Ruslarla hesaplaşma konusunda aynı istekli tavrı gözlemler.[26] Kaşgar Emiri Yakub Han hakkında ortalıkta dolaşan en çılgınca söylentilere bizzat tanık olur: Taşkent önlerinde Rusları ağır bir bozguna uğratan Yakub Han, Osmanlı İmparatorluğu'nun yardımına elli bin kişilik bir ordu gönderecekmiş. Zihinlerin böylesine alevlendiği bir ortamda, düvel-i muazzamanın diktasına teslim olmuş ve kalıtsal düşmanın tehditleri karşısında boyun eğmiş gibi görünmek tehlikeli olabilirdi.

Abdülhamid'in hasımları, onun Meclis'ten kurtulmak ve kişisel iktidarını kurabilmek için imparatorluğu bilerek savaşın içine attığını iddia etmişlerdir. Aslında savaş ilan edildiğinde Abdülhamid Osmanlı devletinin iplerini mutlak bir egemen olarak eline geçirebilmiş olmaktan henüz çok uzaktır. Diğer yandan Nisan 1877'de sultan ancak birkaç aydır iktidardadır; özellikle askerî alanda tecrübesizdir ve danışmanlarının tesiri altındadır; bu danışmanlar arasında en başta enistesi Damad Mahmud Celaleddin Paşa ve SeraskerRedif Paşa gelmek üzere, çok kararlı askerî macera yandaşları da vardır. Bu iki adam ona ordunun durumunu çok olumlu göstermekte ve harekete geçmeye teşvik etmektedir; kamuoyu böylesine tahrik olmuşken düvel-i muazzamaya teslim olmak tehlikeli olur, Murad'ın yandaşlan bu durumdan istifade edebilir, diye fısıldamaktadırlar kulağına.

Birçok tereddüdün ardından Abdülhamid de sonunda savaş fikrini benimser; kararını Mart sonunda, Londra Protokolü'nün içeriğini bile tam olarak öğrenmeden önce almış olsa gerek.[27] İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu terk etmeyeceğine, Osmanlı birliklerinin düşman karşısında yalnız kalmayacaklarına inanmıştır, bu hayali sonuna kadar koruyacaktır. Halbuki Layard onunla yaptığı ilk görüşmelerde hiçbir sahte umut vermek istemez: "Bulgaristan'daki katliamların yarattığı korkunç etki nedeniyle, Büyük Britanya tarafsız bir tutum almaya mecburdur"

25 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 41-42.

26 Tuncer Baykara, "93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı* içinde, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992, s. 164-169; Sina Akşin, "A Traveler in Asia Minor: Frederick Burnaby", *Essays in Ottoman-Turkish Political History* içinde, İstanbul, The Isis Press, s. 187-195.

27 Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919*, İstanbul, Filiz, 1989, s. 55.

der, Osmanlı İmparatorluğu "İngiltere'nin fiilî bir katkısı"na güvenmemelidir.[28]

Bununla birlikte sultan savaşa razı gelse de, en ön saf ta gözükmemeye özen gösterir. Hükümeti ve vekilleri de karara katar. Karadağ'la yürütülen görüşmeler konusunda, mebusların bir karış bile toprak bırakmak istemeyeceklerini bilerek, Meclis'in görüşünü alır. Düşündüğü gibi de olur; 29 Mart tarihli oturumda Karadağ Prensliği'nin toprak talepleriyle karşı karşıya kalan mebuslar toprak terkine ilişkin her türlü düşünceyi reddederler. Daha sonra Abdülhamid mebusları, sanki barışa veya savaşa karar vermek Meclis yetkileri içindeymiş gibi, savaş istemekle suçlayacaktır! Ülkeyi felakete sürüklemekten sorumlu gösterdiği Midhat Paşa'yı, vekilleri ve kamuoyunu da eleştirecektir. Sultan'ın sadık adamlarından biri, Adliye nazırı ve vakanüvis Cevdet Paşa, bu sorumlulukları imgesel bir dille nakleder: "Midhat Paşa tüfeği doldurdu, Mahmud Celaleddin Paşa horozu kaldırdı ve Redif Paşa tetiği çekti: Memleketi felakete işte bunlar sürükledi." Özellikle Midhat Paşa günah keçisi yapılacaktır. Savaş patladığında iki buçuk aydır sürgün olarak Avrupa'da bulunması bile bir şey değiştirmez...

28 Haslip, *The Sultan. The Life of Abdul Hamid*, s. 123; Hajjar, *age*, s. 597.

4. BÖLÜM

Sultan: Savaşta ve Barışta

Abdülhamid, Osmanlı tahtına çıkmasının üzerinden dokuz ay bile geçmeden, kendisini imparatorluk açısından çok tehlikeli bir olayla karşı karşıya bulur: Rus harbi. Yeni bir Rus-Türk savaşı! 18. yüzyılın başından, Büyük Petro Ruslann kaderini sıcak denizlere doğru yönelttiğinden beri, iki imparatorluk arasındaki on birinci çatışma olacaktır bu. Sonradan çok tutacak, "Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın hasta adamıdır" formülünü 1853'de dile getiren de bir Rus çarı, I. Nikola değil miydi zaten?

Ama son Rus-Türk savaşı olan Kırım Savaşı'nda (1854-1856), Osmanlı İmparatorluğu yalnız değildi: Fransa ve İngiltere'nin desteğini almıştı. Savaşa son veren Paris Antlaşması'yla Rusların yayılma emellerine son noktanın konduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun artık Avrupa Camiası'nın bir parçası haline geldiği düşünülüyordu. Bunlar hayaldi tabii: Fransa 1871'de bozguna uğrar uğramaz Rusların Karadeniz ve Boğazlar'a yönelik hedefleri yeniden öne çıkmış ve 1875 yazında Doğu sorunu Hersek isyanıyla birlikte gündemin ilk maddesine yeniden oturmuştu.

Savaş her ikisi de modernite adayı olan ve liberal bir aşamadan geçmiş -Osmanlılar için Tanzimat, Rus tarafında da II. Aleksandr'ın reformları- çokuluslu iki yaşlı imparatorluk arasında bir çarpışma görünümündedir. Ama modernizasyon sürecinde Ruslar bir boy önde gitmektedir. Osmanlı "Büyük Petro'su" adı verilen II. Mahmud -Abdülhamid'in dedesi- tahta ancak 1808'de çıkabilmiştir -Sen Petersburg'un kurucusundan yüz yıl sonra.

Yeni sultan açısından bu savaşın sonucu can alıcı bir öneme sahiptir: Savaştan galip çıkarsa, iktidara geldiğinden beri eksikliğini hissettiği meşruiyeti kesinlikle kazanacak ve muazzam bir itibar edinecektir. Buna karşılık uğrayacağı bir bozgun imparatorluğun başındaki konumunu sarsabilir.

İki İmparatorluğun Çarpışması

24 Nisan 1877'de Romanya ile bir sözleşme imzalandıktan sonra, Rus birlikleri Prut Nehri'ni geçer. Savaş başlamıştır. Dokuz ay sonra Osmanlı ordularının uğradığı ezici bozgunla sona erecektir.

Nisan'dan Temmuz'a kadar Ruslar büyük bir direnişle karşılaşmadan ilerlerler. Osmanlı ordusu Doğu Anadolu'da Karadeniz kıyısındaki Batum'dan İran sınırı yakınındaki Doğu Bayezid'e kadar uzanan üç yüz kilometrelik uzun bir cepheyi savunmak zorundadır. Coğrafi koşullar insan ve mühimmat sevkini güçleştirmektedir: Mühimmatı deve sırtında Harput, Sıvas, Kastamonu'dan getirtmek gerekmektedir; cephaneler Erzurum'a nakledecek vasıta bulunamadığı için Trabzon'da takılıp kalır.[1] Üç Rus ordusu Osmanlı hatlarının üzerine yürür: biri Ardahan'a, öteki Kars'a, üçüncüsü de Doğu Bayezid'e doğru. Ruslar Doğu Bayezid'i 30 Nisan'da hiç silah atmadan alırlar. Daha kuzeyde, Loris-Melikov komutasındaki Rus birlikleri 17 Mayıs'ta güçlü bir biçimde savunulan Ardahan kentini ele geçirirler. Çar'ın ordularının önünde Erzurum yolu açılmıştır artık. Felaketlerle dolu bu ilk haftaların tek tesellisi, Osmanlıların Karadeniz kıyısındaki Sohum Kale'yi önce bombardıman edip, sonra da almasıdır (15 Mayıs); ama istenen amaca -Kafkasya Müslümanlarını, özellikle de Abazaları ve Çerkesleri Ruslara karşı ayaklanmaya sevk etmek- ulaşılamayacaktır.[2]

Balkan cephesinde ordularını Romanya üzerinden geçirme hakkını elde eden Ruslar, Haziran sonunda Osmanlı ordusunun ilk savunma hattını oluşturan Tuna'yı kolayca geçerler. General Gurko, Tuna'yı geçtikten sonra, birliklerini Bulgar topraklarına, Balkan Dağları'na doğru sürer, 7 Temmuz'da Tırnova'yı ele geçirir, sonra gözüpek bir manevraya girişip birkaç müfrezeyle Balkan Dağları'nı aşıp dağ zincirinin başlıca geçidi olan Şipka Geçidi'ni (19 Temmuz) ters yönden verdiği bir baskınla alır. Birkaç gün önce de Niğbolu Kalesi 7000 tutsak, 113 top ve 10.000 tüfekle Rusların eline geçmiştir. Osmanlı ordularının durumu tehlikededir.

Sultan, Osmanlı ordusunun uğradığı ilk bozgunların yol açtığı öfke dalgasını göğüslemek zorunda kalır. Bu bozgunlar aşırı tahrik olmuş Osmanlı kamuoyu üzerinde soğuk duş etkisi yaratmıştır. Hoşnutsuzluk kendini önce Meclis'te gösterir; mebuslar savaşın baş sorumlusu olarak

1 *Mir'ât-i Hakikat*, s. 357-358.
2 *Age*, s. 339, 374 vd.

gördükleri, Abdülaziz devrinin eski sadrazamı Mahmud Nedim Paşa'nın hiç vakit geçirilmeden yargılanmasını isterler.[3] Midhat Paşa'nın şahsi dostu ve mesai arkadaşı İsmail Kemal Bey'in girişimiyle, mebusların çoğunluğu memleketi bu zor koşullarda kurtarabilecek en iyi isim olarak görülen eski sadrazamın [Midhat Paşa'nın] geri çağrılmasını isteyen bir dilekçeyi imzalarlar,[4] ama bu dilekçe yüzünden girişime önayak olan İsmail Kemal Bey Kütahya'ya sürülür. Ardahan kentinin binlerce asker, yüz kadar top ve tüm erzağıyla birlikte düşman eline geçmesi Meclis'te büyük bir huzursuzluğa yol açar. Bu kez mebuslar Serasker Redif Paşa'nın bizzat gelip hesap vermesini isterler.[5]

İlk yenilgiler mebusların kovuşturma taleplerine yol açmakla kalmaz, halkı da öfkelendirir. Ardahan'ın düştüğü haberi duyulunca, payitahtın kamuoyu ayaklanır. 24 Mayıs'ta birkaç bin softa (medrese öğrencisi) Meclis-i Mebusan'ın önünde toplanıp, askerî operasyonların gidişini protesto ederler. Meclis'in soruşturma açması için bir şikâyet dilekçesi vermek isterler. Meclis reisi Ahmed Vefik Paşa'nın güzel sözleriyle yatışan softalar ertesi gün Fatih Camii'nde buluşmak üzere sözleşerek dağılırlar. Bununla birlikte olayın gelişme biçiminden endişelenen, bir ihtilal olasılığından söz eden çevresi tarafından da kışkırtılan Abdülhamid onlara bu fırsatı vermez: Aynı akşam çıkartılan bir irade başkentte örfi idare [sıkıyönetim] ilan ederek, her türlü toplantı ve gösteriyi yasaklar.[6]

Abdülhamid devletin başındaki konumunu sağlamlaştırmak için koşullardan istifade eder. İlk bozgunlarına askerî hiyerarşi içinde bir temizlik yapma olanağını verir. Temmuz ayında Balkan cephesi komutanı Abdülkerim Paşa'dan ve Serasker Redif Paşa'dan kurtulur. Şûra-yı Askerî'ye hiç danışmadan, Prusya asıllı bir dönme olan Mehmed Ali Paşa'yı yeni serasker olarak atar ve bu konuda kararlılığını sergilemek amacıyla, Yıldız'da kabul ettiği seraskerin elini sıkıp saray erkânının şaşkınlıktan faltaşı gibi açılmış gözlerinin önünde iki yanağından öper![7] Diğer yandan Sohum Kale'nin bombardıman edilip 15 Mayıs'ta alınmasından sonra şeyhülislamın verdiği bir fetva ile sultana *gazi* unvanı verilir ve bu unvan 21 Mayıs'ta Meclis'te oybirliğiyle kabul edilir. Bu unvan Abdülhamid'i seleflerinin, büyük Osmanlı fatihlerinin saygın soy zincirine bağlar.[8]

3 Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, s. 193.
4 Devereux, *age*, s. 193-194; *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 158-159.
5 Devereux, *age*, s. 194.
6 *Age*, s. 195.
7 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, s. 272.
8 *Mir'ât-i Hakikat*, s. 381; Devereux, *age*, s. 193.

Çatışmalar başladığında, sultanın gerçek bir "gazi" olarak, "Balkanlar'daki ordularının genel karargâhına gitmesi" söz konusu olur.[9] Bu haber büyük bir gürültü koparır: Osmanlı gazeteleri her gün sultanın cepheye gidişine ilişkin haberler vermekte, demir ve denizyolu şirketleri zatı şahaneyi gideceği yere taşıma konusunda birbirleriyle yarışmaktadır. Ama Abdülhamid, hiç kuşkusuz çevresinin tesiriyle, bu tasarıdan hemen vazgeçer; çevresindekiler İstanbul'dan ayrılışının nasıl bir siyasi boşluk yaratacağını, sabık sultan Murad'ın yandaşlarının da bu boşluktan yararlanabileceğini ona anlatırlar.[10] Osmanlı kamuoyu, bir kaçış olarak yorumlayacağı bu vazgeçişinden ötürü padişaha sitem edecektir. O dönemin bir gazetesi, "ordularının başına geçmediği için Müslümanlar onu suçluyor" diye kaydeder.[11] Gazi unvanına gelince, Sultan 1897'den, Yunanistan'a karşı kazanılan askerî zaferden önceki unvan kullanımlarında buna yer vermeye cesaret edemeyecektir.[12]

Gerekli eğitimi bulunmayan Abdülhamid -dedikoducular harita okumayı bilmediğini ve selamlık merasimi sırasında güvenliği sağlayan müfreze dışında hayatında askerî bir birlik görmediğini söylerler- çatışmalar başladığından beri bir "askerî meclis" bünyesinde bir araya getirdiği askerî danışmanlara bağımlı durumdadır. Bu meclise Redif Paşa'nın şahsiyeti egemendir. Kanun-ı Esasi'nin, sultan kara ve deniz ordularına komuta eder ve askerî hareketleri düzenler, diyen 7. maddesi uyarınca ["kuvve-i berriye ve bahriyenin kumandası ve harekât-ı askeriye (...) hukuk-u mukaddese-i Padişahi cümlesindendir"], etrafındaki danışmanlarıyla savaşı İstanbul'dan sevk ve idare eder -yirmi yıl önce akla bile gelemeyecek böyle bir merkezîleşme şimdi telgraf sayesinde mümkün olmaktadır. Ama bu yaklaşımın sonucunda savaş alanındaki komutanlar inisiyatifsiz kalır ve tepeden gelen emirlerle felç olurlar.

Başkomutanlık rolünü iyi kötü elinden geldiğince yerine getirmeye çalışan Abdülhamid, Osmanlı tecridini kırmak için de diplomatik girişimlerde bulunur. En acil iş Avrupa kamuoyunu yanına çekmeyi denemektir. Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğu'nun korkunç imajının özellikle de İngiltere'de oynadığı belirleyici rolün farkına varmıştır. Bu imaj nasıl düzeltilebilir? Basın üzerine etki yapılmalıdır. Abdülhamid, Os-

9 *Mir'ât-i Hakikat*, s. 313.

10 İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1267-1268.

11 Aln. yap. Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris, Marcel Rivière, 1907, s. 210, dipnot 2.

12 O tarihte *gazi* unvanı Osmanlı banknotları üzerinde belirir: Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, s. 188, dipnot 45.

manlı bahriyesi için çalışan bir İngiliz olan Amiral Hobart Paşa'ya *Times* gazetesinde Osmanlı İmparatorluğu lehine makaleler yazdırır. Bizzat sultan -ve bu Osmanlı hanedanı açısından bir yeniliktir- yabancı muhabirleri İstanbul'da kabul etmeye başlar, Rus mezalimini kınayacakları umuduyla onlara armağanlar, nişanlar dağıtır.[13]

Üstelik Abdülhamid İngilizleri savaşın içine çekmek konusunda bütün ümitlerini yitirmiş değildir henüz. Çatışmalar başlayınca Büyük Britanya tarafsızlığını ilan etmiştir. Mayıs ayının başında Disraeli Rusları uyarır ve askerî müdahaleleri konusunda çok net sınırlar koyar: Süveyş Kanalı'na, Mısır'a, İran Körfezi'ne, İstanbul'a ve Boğazlar'a dokunulursa, Büyük Britanya da duruma müdahale etmekzorunda kalacaktır. Aslında İngiliz hükümeti bu konuda bölünmüş durumdadır; gerçi tüm bakanlar Rusların dikkatinin Rus-İngiliz rekabetinin büyük sahnesi olan Afganistan'dan, yani "Hindistan'ın anahtarı"ndan başka bir yöne çevrilmesinden memnundur, ama Sömürgeler bakanı Carnarvon, Hint İşleri bakanı Salisbury veya Savaş bakanı Northcote gibileri Osmanlılara açıkça düşmanken, bazı bakanlar da Osmanlılardan yanadır. Bununla birlikte Rus orduları Balkanlar'da güneye doğru indikçe İngiliz hükümetinin de kaygısı büyür. O zaman İngiliz donanmasını Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Beşike Körfezi'ne göndermek gündeme gelir.

Abdülhamid İngiltere dışında hangi güce güvenebilir? Müslüman dünyaya mı? Osmanlılar savaş yeni başladığında Kafkasya Müslümanlarını ayaklandırıp, Rusları doğu cephelerinde arkadan vurmak için ellerinden gelen her şeyi yapar, ama başarılı olamazlar. Ama İslami dayanışma bağları daha genel anlamda devreye sokulamaz mıydı? Savaş İslam dünyasında büyük heyecan yaratmıştı -basının ve kamuoyunun son zamanlardaki gelişmesiyle de beslenenyeni bir görüngüydü bu. Bu duygular özellikle Hindistan Müslümanlarında güçlü bir biçimde dışa vurulur; Türkiye'deki dindaşlarının yardımına koşmak için cemiyetler kurar, para toplar, gazetelerde tanıklıklar yayınlar, camilerde topluca namaz kılıp dua ederler. Urduca basın İngiliz hükümetinden Osmanlıları desteklemesini ister. Hindistan valisi Lytton bu kaynaşma karşısında endişeye kapılır ve Dışişleri Bakanlığı'ndan İstanbul'a karşı daha olumlu bir tavır benimsenmesini talep eder. Abdülhamid ve Bâbıâli de Hindistan'daki bu çalkantının Büyük Britanya'yı tarafsızlık politikasını gözden geçirmeye iteceği umudunu taşımaktadır.[14] Sömürgelerdeki Müslümanlar arasın-

13 Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit*, İstanbul, İletişim, 1998, s. 65-67.

14 Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 186; Özcan, *Pan-İslamizm. Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları*

da propaganda faaliyeti yürüterek, metropolleri "korkutarak" sömürgeci güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin politikaları üzerinde bir baskı oluşturulamaz mı? "Panislamizm" düşüncesi böyle filizlenmeye başlar, ama şimdilik Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki olaylar üzerinde fazla bir etkisi olmaz.

O zaman Abdülhamid yeni bir manevra dener. Bu kez yıllardır Büyük Britanya ile Rus Çarlığı arasındaki "büyük oyun"un merkezinde yer alan Afganistan söz konusudur. 1877'nin ilkbaharında İngiliz sefiri Layard tarafından da hararetle desteklenen sultan, Emir Şir Ali Han'a bir elçilik heyeti göndermeye karar verir.[15] Abdülhamid elçilik görevini bilerek seçilmiş üst düzey bir ulema olan Şirvanizade Ahmed Hulusi Efendi'ye verir; bu tercihi belirleyen, Emir'in müslüman dayanışması duygularına seslenmek arzusu olmuştur. İlk bakışta Osmanlıların umudu Rusya'ya karşı Afganlardan yardım alabilmek olarak gözükmektedir. Ama elçilik heyeti gönderilmesinin asıl amacı biraz daha farklı gibidir. Ana fikir -acaba Abdülhamid'e mi yoksa Layard'a mı aitti?- Afganistan'ı Rusya'ya karşı bir savaşa sürüklemektir; o zaman Hindistan yolu tehdit altına gireceği için İngiltere seyirci kalamayacak ve Rusya'ya karşı daha etkin bir politika yürütmeye mecbur olacaktır. Salisbury bu manevranın kokusunu alır ve tasarının başarıya ulaşmasını engellemeye çalışır. Yine de sultanın elçisi 12 Temmuz'da yola çıkar, 9 Ağustos'ta Bombay'da karaya ayak basar, Peşaver'e yönelir ve oradan da Kabil'e geçer. Ama Osmanlılar geç kalmış, onlardan önce Temmuz ayında bir Rus heyeti Kabil'i ziyaret etmiştir. Emir, Afganistan'ın "düşmanlarla kuşatılmış" olduğunu söyleyerek, maceraya atılmayı reddeder. Misyon başarısızlıkla sonuçlanır. Büyük Britanya, Afganistan için de Rusya'ya savaş açmayacaktır. Abdülhamid tüm çabasına karşın Osmanlı tecridini kırmayı başaramamıştır.

Bununla birlikte Temmuz 1877'den itibaren savaş alanındaki vaziyet Rus ilerlemesini durdurmayı başaran Osmanlı ordularının lehine dönmeye başlar. Vidin Ordusu, Balkanlar'da bir haftalık cebri yürüyüşün ardından Plevne'ye çekilir ve orada Osman Paşa Ruslara ilk yenilgilerini tattırır (20 ve 30 Temmuz). Diğer yandan Süleyman Paşa da parlak bir manevranın ardından -Adriyatik üzerinden gelen 25.000 asker birkaç gün içinde Dedeağaç'ta karaya çıkarılıp demiryoluyla cepheye nakledi-

---

ve İngiltere, s. 95-115.

15 Afganistan'a giden heyet hakkında, *Mir'ât-i Hakikat*, s. 317-320; M. Cavid Baysun, "Şirvani-zade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Aid Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IV/7, 1952, s. 146-158; Dwight E. Lee, "A Turkish Mission to Afghanistan, 1877", *Journal of Modern History*, XIII, 1941, s. 335-356; Azmi Özcan, *age*, s. 115-129.

lir- General Gurko'nun Balkan Dağlan'ndaki ilerleyişini durdurur (26 Temmuz). Osmanlı ordularının Balkan cephesindeki çok bozuk durumu biraz olsun düzeltilmiştir. Doğu cephesinde de Rus birlikleri durdurulur. Anadolu Ordusu komutanı olan Ahmed Muhtar Paşa Kars çevresindeki kıskacı gevşetmeyi ve 1 Temmuz'da kenti kurtarmayı başarır. Osmanlıların kazandıkları bu başarıların ardından, uluslararası gerilim düşer. Disraeli'nin Çanakkale Boğazı'nın girişine gönderdiği İngiliz donanması demirli kalır. Bir anlamda Osmanlıların direnişi İngilizlere müdahale etmemek için aradıkları bahaneyi verir.

Osmanlı Ordusunun Çöküşü

Ama 1877 sonbahannda havayine Osmanlı ordulannın aleyhine döner. Rus ordulan Doğu cephesinde Kars'ın 30 km doğusundaki Alaca üzerine büyük bir saldırı başlatırlar. Ahmed Muhtar Paşa 7000 esirvererek çekilmekzorunda kalır. Kars artık kuşatılmıştır ve bir hafta süren yoğun bombardımanın ardından kentteki garnizon 19 Kasım'da teslim olur. Bu felaketin haberi gelince, İstanbul'u öfke kaplar, sokaklarda şöyle haykınşlar duyulur: "Kars'ı Moskof'a sattılar!"[16] Artık Rusların Erzurum üzerine yürüyüşünün önünde hiçbir engel kalmamıştır. Ama durum asıl Balkan cephesinde birden trajik bir hal alır. Yazdan beri 60.000 askeriyle Plevne'ye çekilmiş bekleyen Osman Paşa, ortalığı kasıp kavuran aşırı soğuğa, erzak ve mühimmatkıtlığına, üstüste yığılıp duran yaralılara karşın her ne pahasına, sonuna kadar direnmeye kararlıdır. Bununla birlikte ordusunun çevresindeki kuşatmayı yarmak için yaptığı tüm girişimler sonuçsuz kalır. Aylarca süren kahramanca bir savunmadan ve Vidin'e doğru umutsuzca yapılan son bir huruç harekâtından sonra yaralanan Osman Paşa 10 Aralık'ta teslim olmak zorunda kalır.

O zaman Osmanlı orduları açısından çözülme ve bozgun başlar. Askerî durumdaki bu gelişmelerüzerine Sırplar da Osmanlılara karşı yeniden silaha sarılır. Pirot'u işgal eder, Niş'i kuşatır ve Sofya önlerinde Rus ordusuyla birleşirler. Ocak ayında bu kez Karadağlılar durumdan istifade edip Bar'ı (Antivari) ve Adriyatik kıyısındaki Ülgün'ü ele geçirirler. Yunanistan bile son dakikada Tesalya ve Epeiros'da toprak kazanma umuduyla genel yağmaya katılır. Dolayısıyla Plevne'nin düşmesinin ilk etkisi savaşın Balkanlar'da birçok cepheye yayılması olur.

16 *Mir'ât-i Hakikat*, s. 368.

Ruslar savaş alanında sağlanan bu avantajı en hızlı biçimde kullanmaya kararlıdır. Çok sert geçen kışa rağmen Batı cephesindeki askerî harekâtı yöneten Grandük Nikola yeniden saldırıya geçmeye karar verir. 1878'in Ocak ayının başında Rus ordulan Balkan Dağları'ndaki geçitleri ele geçirmiştir. 4 Ocak'ta General Gurko Sofya'yı alır; iki gün sonra artık serdar-ı ekremliğe (ordu başkomutanlığına) atanmış Süleyman Paşa'nın ordusundan geri kalanlarla çatışıp onları püskürtür; yenilen birliklerin bir bölümü güneyde Rodoplar'a sığınmak zorunda kalırken, diğer bölüm İstanbul'un 250 km batısındaki Edirne'ye doğru çekilir. Edirne kalesi 20 Ocak'ta tek kurşun atmadan teslim olur. İstanbul yolu artık açılmıştır. Rusların yüz yıllık düşleri gerçek olup, Osmanlı payitahtı Çarigrad haline mi gelecektir?

Plevne düşer düşmez Abdülhamid savaşın yitirildiğini anlar. En kısa sürede bir ateşkes elde etmeye kararlıdır. 1856 Paris Antlaşması'na -bu antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü güvence altına alıyordu- imza koymuş güçlerin aracılığına başvurularak, toplu bir uzlaştırmacılık işlevi için onların birleşik eylemi sağlanamaz mı?[17] Üstelik kahramanca Plevne direnişiyle Türklerin Avrupa kamuoyundaki imajı da düzelmiştir. Ama Osmanlılar güzel sözlerden başka bir karşılık alamaz. Özellikle Bismarck arabuluculuk fikrini reddeder; olayların devamında tam bir tarafsızlığı korumak niyetindedir ve sultanı Ruslarla doğrudan pazarlık masasına oturmaya teşvik eder.

Diğer umut İngiliz desteğidir. Türklere karşı biraz yumuşamış durumdaki İngiliz kamuoyu Ruslara karşı ayağa kalkar. Ocak ayında hükümetin savaşa müdahale etmesini isteyen mitingler düzenlenir, Osmanlı tahvillerinin hamilleri imparatorluğun çökeceğinden korkmaya, Disraeli hükümeti de Rusların kendi başlarına hareket etmelerinden huzursuz olmaya başlarlar. Osmanlı bozgunu İngilizleri nihayet harekete geçirecek midir? Abdülhamid'in umudu bu yöndedir. 10 Ocak'ta Kraliçe Victoria'ya bizzat bir telgraf gönderir; Rusların başkenti tehdit ettiklerini, imparatorluğun "son anlarını" yaşadığını açıklar[18] ve bir ateşkes sağlanması için Çar nezdinde girişimde bulunmasını rica eder. Kraliçe de Rusya'ya karşı çok katı ve kararlı bir politikaizlenmesinden yanadır. Ama İngiliz hükümeti hâlâ bölünmüş durumdadır: Bazıları Ruslarla hesapları-

17 Haykal, "93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri", *Belleten*, V/19, 1941, s. 351-395.

18 Davison, "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin", Melville ve Schröder, *Der Berliner Kongress von 1878* içinde, s. 207.

nı görmek için yanıp tutuşurken, Dışişleri bakanı Lord Derby gibi düşünenler ayak sürümeye devam edip barıştan başka bir şeyden söz etmez; Disraeli'ye gelince o, ek kredileri Parlamento'dan geçirir, Ruslara askerî harekât için koyduğu sınırları ve bunların aşılmasının bir *casus belli* [savaş nedeni] oluşturacağını hatırlatır. İngiliz donanması müdahaleye hazır halde, Çanakkale Boğazı'nın girişinde beklemektedir hâlâ.

Bir yandan İngilizlerin desteğini sağlamaya uğraşan Abdülhamid, ateşkesi sağlamak için Ruslarla da doğrudan görüşmeye karar verir. 9 Ocak 1878'de Serasker Rauf Paşa'yı Rus genel kurmayıyla görüşmeleri başlatmaya memur eder ve Çar'a da bizzat bir telgraf çeker. Ama Rusların acelesi yoktur, İstanbul'a olabildiğince yaklaşmaya, savaş alanında ilerleyebilecekleri kadar ilerlemeye çalışmaktadırlar. Grandük Nikola ile Osmanlı temsilcileri Server ve Namıkpaşalar arasındaki görüşmeler Kızanlık'ta başlar, sonra Edirne'de devam eder. Paşalara, görüşme zemini olarak, 1856 Paris Antlaşması'nı almaları talimatı verilmiştir. Ama muhataplarını bu antlaşmanın "artık kesinlikle var olmadığını" söyler. Bu da özellikle İngiltere ve Avusturya'yı müdahale etmeye zorlayabilecek yeni bir kaçamak yolu olamaz mı?

Ateşkes antlaşması 31 Ocak'ta Edirne'de imzalanır. Koşulları çok ağırdır: Bulgaristan'a muhtariyet, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya tam bağımsızlık verilir; bu ülkelerden her biri Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak kazanırlar; Bosna-Hersek'e idari muhtariyet tanınır; Rusya'ya savaş tazminatı ödenecek; son olarak da Rusya ile Osmanlı devleti arasında Boğazlar hakkında Rusya'nın çıkarlarını koruyacak bir antlaşma imzalanacaktır.

Ancak ateşkes gerilimi azaltmaz, tam tersine artırır. Nitekim Rus birlikleri başkente doğru ilerlemeye devam ederler. Osmanlı ordusu, başkentin 40 km uzağındaki Büyükçekmece'de bulunan son savunma hatlarını da terk etmiş ve Çar'ın askerlerinin muzaffer yürüyüşü önünde artık hiçbir engel kalmamıştır. 8 Şubat'ta Disraeli İngiliz uyruklarını koruma bahanesiyle İngiliz donanmasını Çanakkale Boğazı'ndan içeri sokmaya karar verir. Abdülhamid'in o kadar beklediği İngiliz müdahalesi nihayet gerçekleşmektedir; ama fazla geciken müdahale gerginliği azaltacağına, iyice derinleştirir. Sultan, İngiliz filosunun Marmara Denizi'ne girişinin Rusların İstanbul'u işgal etmesine yol açacağına, böylece tahtının ve canının tehlikeye gireceğine inanmaktadır. Önce Amiral Hornby'nin Boğaz'dan içeri girmesine izin verecek fermanı vermeyi reddeder. 13 Şubat'ta Yıldız Sarayı'nda bakanlardan, yüksek rütbeli subaylardan, ulemadan ve birkaç mebustan oluşan bir meşveret meclisi toplar.

İngiliz donanması İstanbul Boğazı'na yöneldiğinde Ruslar İstanbul'u işgal etmeye kararverirlerse alınacak tavrı belirlemek söz konusudur. Ruslara karşı bir askerî direniş gösterilebilir mi? Kente girişleri konusunda bir pazarlık yürütmenin yararı olabilir mi? Rusların payitahta girişinin Osmanlı hanedanının sona ermesi manasına geleceğine inanan bazıları direnilmesini savunurlar. Başkaları sultanın ve hükümetin Anadolu'ya sığınmasını önerirler. Abdülhamid kendini feda etmeye, sancak-ı şerifi dalgalandırarak düşmanın üzerine yürümeye hazır olduğunu önceden bildirmiştir. Sonunda bir anlaşma sağlanır: Askerî olarak direnme imkânı bulunmadığına ve sancak-ı şerifi dalgalandırmak için epey geç kalındığına göre, tek çözüm Ruslarla yapılacak doğrudan bir anlaşmadır.[19]

Aynı gün İngiliz donanması Marmara Denizi'ne girer. Acaba Ruslar İstanbul üzerine yürüyecek midir? Abdülhamid, başkente dokunulmaması için Çar'a yaptığı çağrıları sıklaştırır. Rusların da aklı karışmıştır, İngiltere sefiri Kont Şuvalov gibi ılımlılar İgnatyef gibi aşırılara karşı çıkmaktadır; bizzat Çar da tereddüt içindedir. Sonunda Ruslar başkente on kilometre mesafedeki Yeşilköy'e (Ayastefanos) kadar ilerlemek konusunda Osmanlı hükümetiyle anlaşır ve 24 Şubat'ta oraya binlerce asker yerleştirirler. Bu konuşlanma hem başkenti hem de Adalar açığında demir atmış İngiliz donanmasını gözetim altında tutmalarına elvermektedir. İstanbul artık iki ateş arasındadır. 24 Şubat'tan sonra gerilim biraz azalsa da, payitahtın kaderi en ufak kıvılcımın insafına kalmıştır.

Abdülhamid Meclis'ten Kurtuluyor

İmparatorluğun askerîaçıdan çöküşü, orduların uğradığı bozgun, ağır ateşkes koşulları, Rus ordusu ile İngiliz donanması arasında kıskaca alınmış payitahtın dramatik vaziyeti, tüm bu olaylar imparatorluğun içinde hatırı sayılır etkiler yapar. Abdülhamid iç siyaset, askerî ve diplomatik durum açısından çok hassas bir vaziyetle başa çıkmak zorundadır. Başkent dedikodular ve kargaşayla çalkalanmaktadır. Hükümet, ordu komutanlığı, hatta padişah suçlanmaktadır. Padişahın Anadolu'ya geçip Bursa'ya sığınacağı söylentileri dolaşmaktadır.

Ama kamuoyunun artık düşüncelerini ifade edebileceği bir kürsüsü vardır: Meclis-i Mebusan. Abdülhamid'e karşı en canlı muhalefet de zaten Meclis'ten gelmektedir. Kasım 1877'de, ilk seferdeki usule uygun

[19] *Mir'ât-i Hakikat*, s. 557-559.

olarak ve giderek artan bir kayıtsızlık içinde yeni seçimler yapılır. Bu ikinci meclis dinsel ve toplumsal bileşim bakımından birincisine çok benzemektedir. İkinci meclisin açılışı 13 Aralık 1877'de, aynı teşrifatla yapılır: Dolmabahçe'de kabul ve sultanın açılış konuşmasının mabeyn başkâtibi tarafından sadrazam, vekiller, ulema, subaylar, Avrupalı diplomatlar ve birkaç gazetecinin önünde okunması. Bu kısa konuşmada sultan savaş halinin yol açtığı güçlüklerden söz eder, ordunun cesaretini över, milletin, özellikle kalabalık bir biçimde sivil savunmaya katılan gayrimüslimlerin -bu sivil savunma teşkilatı Hıristiyanların ve Yahudilerin askere alınmasına bir hazırlık olarak düşünülmüştür- gösterdiği vatanperverliğe sevindiğini açıklar. Sonra Meclis'e sunulacak yasama programından bahseder ve "sadece tam bir tartışma hürriyeti"nin insanları hakikate götürüp memleketin çıkarlarını koruyabileceğini hatırlatarak sözlerine son verir. Ama bir gün önce İstanbul'a ulaşmış iki kötü haber, Plevne'nin düşüşü ve Sırbistan'ın savaşa girişi atmosferi iyice germiştir.

Bu yeni meclis birincisinden çok daha saldırgan bir tavır sergileyecektir.[20] Basit icracılar olmayı reddeden mebuslar hükümet üzerinde gerçek bir denetim uygulama iddiasındadırlar. Sultanın açılış konuşmasına 31 Aralık'ta verdikleri cevapta, savaşın yürütülüş biçiminden duydukları hoşnutsuzluğu açıkça dile getirirler. Daha sonra meclis oturumları açılır açılmaz, ehliyetsizlik ve rüşvetle suçladıkları bazı nazırlara ve üst düzey memurlara saldırırlar. Osmanlı donanmasının -halbuki Rus donanmasından çok üstündü- çok pasif kalmasını şiddetle eleştirirler. Mebusların sorulara cevap vermesini istedikleri Serasker Rauf Paşa, Meclis önünde hesap vermekzorunda kalır. Meclis'in yürüttüğü bu "gerilla savaşı" karşısında Sadrazam Edhem Paşa yeterince kararlı bir tavır alamaz ve Sultan 11 Ocak 1878'de onu azledip yerine Ahmed Hamdi Paşa'yı getirir.

Meclis'in yaptığı suçlamalar sonunda sultanın yakınlarına, gözdelerine, saray erkânına, bu nedenle dolaylı yoldan Abdülhamid'e dokunmaya başlar. 3 Şubat'ta özellikle keskin eleştiriler yapan bir grup mebus, hü-

20 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, 1293: 1877 Zabıt Ceridesi*, 2 c., İstanbul, 1940-1954; Devereux, age Sina Akşin, "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanının Ele Aldığı Başlıca Sorunlar", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXV/1 ve 2, 1970, s. 19-39 ve 101-122; Kemal H. Karpat, "The Ottoman Parliament and its Social Significance", *Association internationale d'études du Sud-Est européen*, 1969, s. 247-257; Enver Ziya Karal, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-1877", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, B. Braude ve B. Lewis (ed.), New York ve Londra, Holmes & Meier, 1982, c. I, s. 387-400; İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Armağan, Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı* içinde, Ankara, 1978, s. 169-182.

kümetin beş üyesi aleyhine -bunlardan biri Sadrazam Ahmed Hamdi Paşa, diğer ikisi de Abdülhamid'in iki sadık adamı olan Mahmud Celaleddin Paşa ve Dahiliye nazırı Said Paşa'dır- Meclis'e güvensizlik önergesi vermeyi kararlaştırırlar. Ayrıca ordunun askerî felaketlerden sorumlu tuttukları birçok komutanının yargılanmasını isterler. Abdülhamid bu isyanı boşa çıkarmak için hamle üstünlüğünü ele alır; 4 Şubat'ta Ahmed Hamdi Paşa'yı azleder ve onun yerine Ahmed Vefik Paşa'yı "başvekil" unvanıyla atar.

Yine de bir "başvekil" atanması mebusları hiç de yatıştırmaz. Bazıları bu unvanın yasallığını tartışır ve Kanun-ı Esasi'nin ihlal edildiğini düşünürler. 13 Şubat'ta İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmesinin yarattığı durumu tartışmak üzere Yıldız'da toplanan meşveret meclisinde bir hadise yaşanır. Toplantıda hazır bulunan mebuslardan biri, Astarcı Hacı Ahmed birdenbire suçlayıcı sözlerle doğrudan sultanı paylar: "Görüşümüzü çok geç soruyorsunuz!" diye haykırır. Ve sultanı, asıl gerektiğinde Meclis'in fikrini almamakla suçlar; bu nedenle Meclis'in hiçbir sorumluluğu yoktur, diye ekler. Osmanlı tarihinde muhtemelen ilk kez avamdan bir insan -Hacı Ahmed terziler loncasının kethüdasıydı- böylesine edepsizce bir üslupla sultana hitap ediyordu. Öfkeden çılgına dönen Sultan, kendisinin her türlü fedakârlığa hazır olduğunu söyleyerek yanıtlar onu. Ve bu koşullarda artık dedesi II. Mahmud'un yöntemlerine -otokratik iktidar- geri döneceği uyarısını yapar.

Ertesi gün satır iner: Sultan Meclis'i dağıtır. Gözüpek mebus Hacı Ahmed tutuklanır ve birkaç saat gözaltında tutulup salınır. Ama Abdülhamid hükümete karşı savaşan diğer mebuslarla da uğraşmak ve onları örfi idare mahkemesine vermek ister. Ancak Ahmed Vefik Paşa onu daha siyasi bir karar alıp hepsini evlerine göndermeye ikna eder. 15 Şubat'ta Meclis'te başı çeken on mebustan payitahttan ayrılıp kendi vilayetlerine dönmeleri istenir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Birinci Meşrutiyet deneyi böyle sona erer. O sırada vaziyet öylesine tehlikelidir ki, sultanın Meclis'i dağıtması -anayasal zeminde yasal bir hareket- hiçbir protestoya yol açmaz. Aslında meşveret meclisi hadisesi sadece bir bahanedir; Abdülhamid düşündüğünden çok daha can sıkıcı hale gelmiş bu kurumdan kurtulmaya daha Şubat başında, hatta belki daha erken bir tarihte karar vermiştir zaten. Ahmed Vefik Paşa'nın sadrazamlığa atanmasının izahı da kuşkusuz bu yöndedir: Özetle Ahmed Vefik Paşa bu pis işi yapmakla görevlendirilmiştir. Peki ama, ona niye "sadrazam" değil de Abdülhamid'in meşruti rejime her zamankinden çok taraftar olduğunu ve vekillere yetki ve

sorumluluk tanımayı kabul edebileceğini düşündüren "başvekil" unvanı verilmiştir? Muhtemelen bunun nedeni sultanın havayı bulandırıp kafaları karıştırmak sanatında uzmanlaşmaya başlamasıdır.

Son bir nokta: Meclis'in dağıtılmasında Rusların bir rolü olmuş muydu? Barış antlaşmasının önkoşulu olarak meşruti rejimin tasfiyesini mi şart koşmuşlardı? Osmanlı Kanun-ı Esasisi'ne karşı antipatilerini her zaman dile getirdikleri doğrudur. Ruslar bunu Balkanlar'daki Hıristiyanları kurtarma tasarılarının önündeki bir engel olarak görüyor, belki de kendi ülkeleri için de tehlikeli bir örnek diye değerlendiriyorlardı -o dönemde bir devrimci dalganın Çarlığı sarstığını unutmamak gerek; Ocak 1877'de Moskova sokaklarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi bir anayasa isteyen afişler ortaya çıkmıştı.[21] İgnatyef Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nin "bir fars, İngiliz parlamentosunun bir parodisi" olduğu fikrindeydi.[22] Meclis'in feshinden iki gün önce Rusya sefaretinin başdragomanı ateşkesin bazı koşullarını görüşmek üzere İstanbul'a gelmişti. Bu görüşme sırasında Meclis'in kapatılmasından da söz edilmiş miydi? Olabilir. Ama diğer yandan meclisi yeniden toplamanın daha birkaç yıl boyunca Abdülhamid'in gündeminde yer almaya devam edeceği de biliniyor. Rus vetosu söz konusu olsa böyle bir şey düşünür müydü?

Tuhaf Bir Barış

Ateşkes maddelerinde anlaşmaya varılıp İngiltere ile gerginlik sona erince, Ruslar çok hızlı davranıp barış antlaşmasını bir an önce imzalamak isterler. Osmanlılara yeniden kuvvet toparlayamayacakları kadar az zaman bırakmak söz konusudur ve ayrıca öteki Büyük Güçler'in barışın düzenlenmesini sağlayacak bir genel konferans düşündükleri de bilinmektedir. Ruslar Osmanlılarla görüşmelerin Ayastefanos'ta (Yeşilköy) yapılmasını dayatırlar. Rus tarafında pazarlıkları Nelidov'la birlikte İgnatyef yürütür. Ayastefanos Antlaşması, panslav düşünün büyük bir bölümünü gerçekleştirmeyi başaran Rusya'nın eski İstanbul sefirinin zaferinin tanığıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nu Server Paşa'nın yerine Hariciye Nezareti'ne atanan Safvet Paşa temsil eder; bu zarif ve kibar diplomat daha önce Tersane Konferansı'nda da görev yapmıştır. Yanında Berlin sefiri Sadullah Paşa da vardır.

---

21 Devereux, *age*, s. 91.

22 *Age*, s. 89.

Osmanlı delegeleri bazı önemli noktalarda, özellikle de Osmanlı donanması konusunda direnmeyi başarırlar. İgnatyef altı Osmanlı savaş gemisinin kendilerine verilmesini ister; Abdülhamid ve Ahmed Vefik Paşa bu isteğe çok kararlı bir biçimde karşı çıkarlar: Böyle bir taviz, Rusların İstanbul Boğazı, İstanbul ve Karadeniz limanları üzerinde sürekli bir tehdit oluşturmasına olanak tanıyacaktır. İgnatyef Boğazlar'ın Rusya ve Türkiye tarafından ortaklaşa savunulmasını karara bağlayan bir madde eklenmesini ister, ama Osmanlılar bu konuda da gösterdikleri direnişten galip çıkarlar; Boğazlar sorununu çözüme bağlamak için uluslararası bir sözleşme yapılmasını isteyen Rus Hariciye vekili Gorçakov'un daha uzlaşmacı tavrı da onlara yardımcı olur. Ayastefanos Antlaşması'nın 24. maddesi İstanbul ve Çanakkale boğazlarının hem barış, hem de savaş zamanında tarafsız devletlerin ticari gemilerine açık olacaklarını belirtmekle yetinir.

Ama geri kalan konularda Osmanlı devleti Rusların koşullarına boyun eğmek zorunda kalır. Bu koşullar çok ağırdır. En önemlisi de, Tersane Konferansı'nda düşünülenden çok daha geniş, Makedonya'yı da içine alıp Ege Denizi'ne de açılan büyük bir Bulgaristan'ın kurulmasıdır; özerk prenslik statüsü tanınacak bu yeni oluşum Osmanlı devletine bir haraç ödeyecek ve iki yıl boyunca, Bulgar devleti kesin olarak kurulunca kadar, Rus ordularının işgalinde kalacaktır. Sırbistan, Romanya ve Karadağ ise tam bağımsız devletler olarak tanınacaktır. Rusya, Paris Antlaşması'nda kaybettiği Besarabya'yı ilhak eder ve buna karşılık Dobruca'yı Romanya'ya bırakır. Karadağ topraklarını üç katına çıkarır ve Adriyatik Denizi'nde bir kıyı sahibi olur. Tersane Konferansı'nda öngörülen reformların Bosna-Hersek'te hayata geçirilmesi şartı getirilir ve Girit'in muhtariyet statüsü hiç değiştirilmeden korunur. Osmanlılar doğuda ise Ardahan, Kars, Batum ve Bayezid'i kaybederler.

Son olarak antlaşmanın 16. maddesinde, ilk kez "Ermenilerin yaşadıkları vilayetler"den söz edilir; imparatorluk buralarda "yerel ihtiyaçların gerektirdiği iyileştirme ve ıslahatı gerçekleştirmeyi taahhüt etmelidir". Gregoryen Ermeni Patriği Nerses, Ayastefanos'ta İgnatyef'le görüşmüş, Sıvas, Muş, Erzurum ve Van vilayetlerinin özerkliğini talep edip, bu vilayetlerin bir süre Rus orduları tarafından işgal edilmelerini istemişti. Aslında antlaşma metninde "muhtariyet"ten değil, "Ermenilerin ikamet ettikleri vilayetler"de yapılması gereken "iyileştirmeler"den ve "ıslahat"tan ve Kürtlerle Çerkeslere karşı taahhüt edilmesi gereken "emniyet"ten söz edilir. Ermenileri hayal kırıklığına uğratan bulanık ifadelerdir bunlar henüz, ama yine de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni sorununun başlangıç noktasına da bir anlamda işaret etmektedirler.

Osmanlılar açısından bu düzenlemelerin toplamı tarihsel bir felaketi temsil eder. Tuna'dan Ege Denizi'ne kadaruzanan büyük bir Bulgaristan kurulması imparatorluğun Rumeli topraklarını tam ortadan ikiye bölmekte, İstanbul en batıdaki Tesalya, Epeiros, Arnavutluk vilayetlerinden kopmaktadır. Diğer yandan bir savaş tazminatının ödenmesi - miktarı otuz beş milyon lira olarak saptanacaktır- maliyesi zaten hasta olan ve savaş kayıplarının ardından yeniden yapılandırılması gerekecek bir devlet için çok ağır bir yüktür.[23]

İgnatyef, antlaşmanınimzalanmasını sağladıktan sonra, onu bu vesileyle özel olarakSen Petersburg'agelenSerasker Rauf Paşa'ya da 17 Mart'ta onaylatmayı başarır. Ama bu arada Büyük Güçler, özellikle de Avusturya-Macaristan ve İngiltere antlaşma maddelerini öğrenmiştir. Hem Viyana hem de Londra açısından bu maddelerin kabul edilmesi olanaksızdır. Rekor denecek kadar kısa bir sürede imzalanıp onaylanan bu antlaşma asla hayata geçirilemeyecektir. Osmanlılar Ayastefanos Antlaşması'nın çok ağır koşullarını kabul ederek, İngilizleri en sonunda harekete geçirip Abdülhamid'in krizin başından beri ve tüm savaş süresince umutla beklediği şu meşhur desteği vermelerini sağlamak için "en kötü seçenekten yarar umma" siyasetini uygulamışlardır. Savaş İngilizlerin müdahale etmesine yol açmamıştır. Barış, Ayastefanos barışı bunu başarabilir.

Bu "tuhaf barış"ın pazarlıkları sürerken, Abdülhamid'in başa çıkması gereken iç durum da giderek bozulmaktadır.[24] Karşılaştığı en ciddi sorunlardan biri muhacirlerdir.[25] Rus ordularının Balkanlar'a girmesi Romanya ve Bulgaristan'da yaşayan Müslümanları bir sel gibi yollara dökmüştür. Göç, 1877'nin ilkbaharında -kısmen Türklerle Tatarların da yaşadığı- Dobruca'da başlamış, sonra Rus orduları ilerledikçe tüm Bulgar ülkesineyayılmıştır. Müslümanlar niye kaçmaktadır? Bir kere Ruslardan duyulan korku söz konusudur tabii ki, ama bu göç Rus yetkililerinin bilinçli birpolitikasının da sonucu gibi gözükmektedir: Müslüman topluluklara dehşet saçıp kaçmalarına yol açmak veya misilleme hareketlerini teşvik edip etnik temizliğe benzetilebilecek bir politikayı böylelikle

23 Savaş tazminatı hakkında: Michael R. Milgrim, "An Overlooked Problem in Turkish-Russian Relations: the 1878 War Indemnity", *International Journal of Middle East Studies*, 9, 1978, s. 519-537; aynı yazar "The War Indemnity and Russian Commercial Investment Policy in the Ottoman Empire: 1878-1914", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* içinde, Osman Okyar (ed.), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yay., 1975, s. 297-366.

24 Henry O. Dwight, *Turkish Life in War Time*, New York, Charles Scribner's Sons, 1881.

25 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994.

meşrulaştırmak.[26] Aylar geçtikçe bu hareket sürer, hatta çapı giderek genişler: Muhacirler tüm ulaşım olanaklarına, demirve karayoluna başvurmakta, onları Karadeniz veya Ege limanlarına götüren gemilere doluşmaktadırlar. Makedonya'ya -üç yüz bin muhacir-, Trakya'ya, Ege bölgesine ve İstanbul'a yönelirler. Birkaç ay içinde toplam bir buçuk milyondan fazla insan göç etmiştir ve bunların iskân ve iaşe sorunlarını örgütlemek Osmanlı devletine düşer.

Muhacirler sorunu kendini özellikle İstanbul'da hissettirir, çünkü kaçanların büyük bir bölümü payitahtın yolunu tutar. Mart 1878'de başkentteki sayıları 200.000'i bulmuştur bile; sonra Anadolu'ya yapılan nakillerle bu sayı azalır; Nisan ayının ortasında 109.000'i geçmez, ama Haziran ortasında yeniden 200.000'e dayanır. Muhacirler camilerde -10.000 kadarı Ayasofya'ya yığılmıştır-, tekkeler, zaviyeler ve medreselerde, öğrencisiz mekteplerde, hanlarda, özel evlerde barındırılmaktadır. Bu durum onlara gıda ve yakacak bulma konusunda -kış bastırmıştır- büyük bir dayanışma dalgasına yol açar. Tüm çabalara karşın sağlık vaziyeti yine de berbattır. İç içelik nedeniyle sığınaklar ve camiler aynı zamanda birer mikrop yuvasına dönüşür, salgınlar yaygınlaşır, kış sonuna doğru tifüs başlar; Mart ayında 22.000 hasta İstanbul'un hastanelerine yığılır, ölüm oranı ürkütücüdür, defin işlemleri şehrin içinde toprak fazla kazılmadan yapıldığı için ağır salgın tehlikesi durmadan artmaktadır.[27] Muhacir kitlesi sadece sağlık sorunları çıkarmakla kalmamakta, aynı zamanda bir asayiş sorunu oluşturmaktadır, çünkü tanımı gereği oynak, istikrarsız -ve tehlikeli bir topluluktur.[28]

Başkent bu çalkantılı ortamda yaşarken Abdülhamid'in korkuları derinleşir. 18 Nisan'da basit birjurnalin ardındanAhmed Vefik Paşa'yı "başvekillik" görevinden azleder; jurnalde, Paşa'nın muhacirlerin yardımıyla Sultan'ı devirip, veliahd şehzade Reşad'ı tahta çıkarmak üzere bir darbe hazırladığı iddia edilmiştir. Abdülhamid'in şüpheciliği gözle görülür biçimde artmakta ve zaman zaman paranoyaya dönüşmektedir. Bu durumda veliahd şehzade ile ilişki kuranlara iyi gözle bakılmaz![29] Ama on-

26 Layard'ın Derby'ye 21 Ocak 1878 tarihli mektubu için bkz. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 283-285.

27 31 Mart 1878'de *Le Temps*'da yayınlanan röportaj.

28 Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, I ve II; Alexandre Toumarkine, *Les Migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, İstanbul, The Isis Press, 1995; Justin Mc Carthy, *Death and Exile the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, The Darwin Press, 1995, s. 59-116; Nedim İpek, *age.*

29 *Hakikat*, s. 602-603.

dan da önemlisi onun uykulannıasıl kaçıran, sabık sultan Murad'dır. Abdülhamid tahtını ağabeyinin hastalığına borçludur. Peki ya onun sağlığı düzelirse ne olacaktır? Murad, tam yirmi sekiz yıl daha yaşayarak Abdülhamid için hatırı sayılır bir sorun olmayı sürdürecektir. Daha önce Osmanlı tarihinde benzerine rastlanmamış bir sorundur bu. O zamana dek hal edilen sultanlar önemlerini tamamen yitirir, tahttan indirilmeleri siyaseten ölmeleri manasına gelirdi. Ama Murad'da aynı şey geçerli değildir; iktidardan uzaklaştınlsa bile güçlü bir iddia sahibi olarak varlığını korur. Özellikle de masonlukla olan bağlan nedeniyle -masonluk umudunu liberal fikirleriyle tanınan bu genç sultana bağlamıştı- imparatorluk içinde ve Avrupa'da hâlâ çok sayıda yandaşı bulunmaktadır.

Haliyle Abdülhamid ağabeyinin Çırağan Sarayı'nda çok sıkı bir gözetim altında tutulması için büyük bir özen göstermiş, onu ancak güvendiği ve iflah olmaz hastalık teşhisini doğrulamakla görevlendirilmiş hekimlere muayene ettirmiş, maaşlarını kendisinin ödediği hizmetkârlarla çevresini kuşatmıştır. Tüm bu önlemlere karşın Murad dışarıyla olan temasını koruyabilmiş, kadın kılığında erkekler Çırağan Sarayı'na girmeyi başarmış ve iyileştiği hakkında dedikodular payitahtta yayılmaya devam etmiştir.[30] Sabık sultanıesaretten kurtarmak için girişilen gizli komplo söylentileri kamuoyunun heyecandan soluğunu kesmiştir.

Murad yandaşlan eyleme geçmek için Rusya'ya karşı yaşanan bozgundan istifade etmeyecek midir? Sabık sultanın yeniden tahta çıkanlacağı dedikoduları alır başını yürür. Sanki Abdülhamid'i daha da çok kaygılandırmak ister gibi, 1878 yılının başında Paris'te Kont de Kératry'nin suçlayıcı kitabı çıkar; kitabın başlığı bile bir suçlama niteliğindedir: *Mourad V, prince-sultan -prisonnier d'Etat [V. Murad, şehzade-sultan-devletin tutsağı].*[31] Gayet iyi bilgi sahibi olan yazar İstanbul'da kalmış ve haber kaynağı olarak Murad'ın dostlarından Alexandre Holinski'den yararlanmıştır. Eserinde Murad'ın "akli melekelerine hâkim", "sağlığının çok yerinde"; dolayısıyla "imparatorluğun gerçek ve meşru sultanı" olduğunu ileri sürer. "Onu yeniden tahta çıkarmak niye kimsenin aklına gelmez? İçeride bir darbe örgütleyebilecek hiçbir yandaşı yok mu? Savaşın ortasında onu sancaktan yapacak hiçbir Avrupa devleti çıkmaz mı?"[32] Tüm bu iddialar Abdülhamid'in meşruiyetini ciddi biçimde tehlikeye atmakta,

30 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Murad ile Oğlu Salâhaddin Efendiyi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar", *Belleten*, VIII/32, Ekim 1944, s. 589-597.

31 E. de Kératry, *age.*

32 *Age*, s. 223.

onun korkularını körüklemekte ve Yıldız Sarayı'na iyice kapanmasına yol açmaktadır.

Başarısız Bir Darbe

Bir kişi sultanın düştüğü bu güç durumdan istifade etmeye çalışacaktır. 20 Mayıs 1878 Pazartesi günü, sabah 11'e doğru birtakım adamlar sabık sultanın hapsedildiği Çırağan Sarayı önünde küçük gruplar halinde toplanırlar. Boğaz'dan gelen başkaları da onlara katılır ve sonunda yüzlerce kişiyi bulan kalabalığın başını eski bir Yeni Osmanlı, Galatasaray Lisesi'nin eski müdürü olan Ali Suavi çeker. Verilen bir işaretle bu adamlar sarayın cümle kapısını zorlar, nöbetçileri öldürür veya silahlarını alırlar, sonra da muhafızları etkisiz hale getirerek ana binaya girer ve Murad'ın dairesine kadar çıkarlar. Silah seslerini duyan Murad sahanlığa çıkar. En başta Ali Suavi olmak üzere asiler kendilerini takip edip yeniden tahta çıkması için onu ikna etmeye uğraşırlar.

Murad, Abdülhamid'in durumu hakkında bilgi edinmeye çalışır ve kendisine en hafif deyimiyle maceracı gözüken bu operasyon karşısında tereddüt ederken, sarayın dışında da harekete tepki örgütlenmektedir. Beşiktaş karakol komutanı Hasan Paşa bir avuç jandarmayla yetişir, Yıldız Sarayı'nı çevreleyen kışlalardan çıkan askerler olay yerine koşuşur. Başlayan silahlı çatışmada Ali Suavi öldürülür. Güvenlik güçleri vaziyete hemen hâkim olur: 85 kişinin öldüğü, bunların 15'inin asker olduğu tahmin edilmektedir. Birçok asi kaçmayı başarır, diğerleri ise yakalanıp hemen örfi idare mahkemesinde sorguya çekilirler. Bu darbe girişimi haberi İstanbul'da paniğe neden olur: Kent sakinleri Rus ordularının İstanbul'a girdiğini sanır, esnaf kepenkleri indirir, Kapalıçarşı'nın kapıları alelacele kilitlenir, sokaklarda kargaşa yaşanır. Ama 20 Mayıs akşamı her şey yeniden düzene girmiştir.[33]

Bir bakıma bir gün bile sürmemiş önemsiz bir olay söz konusudur. Yine de "Çırağan Vak'ası" bu çalkantılı yılların tarihinde önemli bir yer tutar. Bunun ilk nedeni isyanın başını çeken Ali Suavi'nin kişiliğidir.[34] Hakkında çok çelişkili görüşler öne sürülmüş bir kişilik: Kimileri onu bir hürriyet kahramanı, kimileri arkadan yönlendirilen bir şarlatan, bazıları da saçma bir girişimin başını çeken bir deli olarak görmüştür. 1839'da İs-

33 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten*, VIII/29, 1944, s. 71-118.

34 Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul, İletişim, 1994.

tanbul'da doğan Ali Suavi, ilm-i kelam eğitimi almadan önce sivil okullara devam etmiş, çok genç yaşta camilerde vaaz ve ders vermeye, gazetelerde yazmaya başlamıştır. Halkı aydınlatmak gibi bir misyonu olduğuna inanmaktadır. Bursa'da, Sofya'da, Filibe'de yaşar. 1866'da İstanbul'a yerleşir, *Muhbir* adlı gazeteyi çıkarır, Yeni Osmanlılar'la birlikte olur. Ertesi yıl Paris'e sürülür, sonra Londra'ya geçer, geri dönüş iznini verecek Abdülhamid tahta çıkıncaya kadar Avrupa'da kalır. Önce saray kütüphanecisi olur, daha sonra Ocak 1877'de Sultan onu önemli bir görev olan Galatasaray Lisesi müdürlüğüne getirir; Aralıkayında bu görevden alınır. O zaman Üsküdar'a yerleşir, gazetelere yazı yazar, yeniden camilerde vaaz vermeye başlar.

Çoğunlukla karmakarışık bir yapı sergileyen düşüncelerinden belli izlekler çıkarsamak mümkündür. Bunlardan ilki vatanperverliktir. Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmasına açıkça karşı olan Ali Suavi, her şeyin ötesinde Rusların amansız düşmanıdır, onların Orta Asya ve Balkanlar'daki kışkırtmalarını bıkıp usanmadan eleştirir, kınar. "Sarıklı ihtilalci"[35] olarak bir İslami radikalizm biçimini temsil etmektedir; halk sınıflarıyla özdeşleşerek kendini kitlelerin özlemlerinin temsilcisi olarak gösterir ve otoriteye karşı direnişi va'zeder. Adalet düşüncesini bayrak ederek, mevcut düzene karşı başkaldırıyı İslam aracılığıyla meşrulaştırır.

1878 yılının başında Rus işgalinin tehdidi altında ve savaş ile savaş sonrasınınzorlukları içindeki İstanbul'un toplumsal bağlamında, bu düşünceler belli bir yankı da bulur. Ali Suavi, söyleminden etkilenen belli sayıda Balkan muhacirini harekete geçirmeyi başarır. Onun darbe girişimine katılanların çoğu muhacirdir ve bunların hatırı sayılır bir oranı da Filibelidir -Ali Suavi'nin 1860'ların başında öğretmenlik yaptığı ve birçok bağını koruduğu kent.

Ali Suavi ne istiyordu? Aslında atıldığı girişim çılgınca gözükmektedir: Tahttaki sultan birkaçyüz metre ileride, son derece sağlam bir biçimde korunan sarayındayken, bir avuç adamla Murad'ı serbest bırakmaya kalkışmak. Ali Suavi kendisini Galatasaray Lisesi müdürlüğü görevinden almış Abdülhamid'e karşı kişisel bir garez de besliyordu kuşkusuz; ayrıca Sultan'ı cihad ilan etmemekle ve Osmanlı devleti açısından felaket sayılabilecek, tam bir teslimiyete denk koşullarla yapılan bir barışa razı olmakla da suçluyordu. İstanbul'da hüküm süren psikolojik ortamda bir halk ayaklanması başlatma umudu taşıyor olabilirdi. Yoksa Mu-

35 Bu deyiş Midhat Cemal Kuntay'a aittir: *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, İstanbul, 1946.

rad'ı "kaçırıp" Balkanlar'da, Müslüman grupların Ruslara hâlâ kafa tuttukları Rodop isyanının başına mı geçirmek istiyordu? Belki de tek amacı sabık sultanı kurtarıp İngiltere'ye kaçırmaktı.

Bu sonuncusu en inandırıcı varsayım gibi gözükmektedir. Ama hadise çok sayıda söylenti ve tahmine yol açmıştır. Abdülhamid'in can sıkıcı hale gelen Murad'dan kurtulmak için yaptığı bir manevradan kuşkulanılmış, Ali Suavi'nin Sultan tarafından güdüldüğü ileri sürülmüştür: Bu iddiaya göre, asıl amaç darbe girişimi sırasında sabık sultanın öldürülmesiydi, aina komplo tasarlandığı gibi hayata geçirilememişti.[36] Kimileri bu işte Rus parmağı aramış, onların bir kargaşa ortamı yaratarak ordularının İstanbul'a girişini meşrulaştırmaya çalıştıkları savlanmıştır. İngiltere'nin de bu işte rolü olabileceği üzerinde durulmuştur.[37] Nitekim Ali Suavi uzun süre İngiltere'de kalmış, orada bir İngiliz kadınla evlenmişti ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bazı İngiliz maceracılarıyla ilişkilerini sürdürüyordu. Ama o dönemde İngiltere Abdülhamid "üzerine oynamaktadır" -ve bu özellikle de İngiliz sefiri Henry Layard için geçerlidir- ve bu hadisede aslan payını -Kıbrıs'a iyice yerleşerek- İngiliz diplomasisi kapmış bile olsa, Ali Suavi gibi bir maceracıyı kullanmayı düşünmeleri pek inandırıcı gelmemektedir.

Gerçekten de asıl önemli olan bu başarısız darbe girişiminin sonuçlarıdır. Bu girişim Osmanlı başkentinde aşırı bir heyecana yol açar. Üstelik ertesi gün kentte küçük bir deprem olur ve iki gün sonra Bâbıâli'de yangın çıkar; zaten alevlenmiş imgelemler iyice heyecana kapılır. Bu durumun ilk sonuçlarından biri Osmanlı hükümetinin muhacirleri payitahttan iyice uzaklaştırarak ya yeniden Balkanlar'a yerleştirmeye ya da Anadolu'ya iskân etmeye niyetlenmesi olur.

Ali Suavi darbesi tam bir siyasi krize yol açar. Sultan birkaç hafta içinde üç kez sadrazam değiştirir. 18 Nisan'da Ahmed Vefik Paşa yerine göreve getirilen Sadık Paşa 28 Mayıs'ta "başvekillik"ten azledilir; Sultan onun da bu hadisede parmağı olduğundan kuşkulanmıştır. Yerine yaşlı Mehmed Rüşdü Paşa'yı yeniden "sadrazam" unvanıyla göreve getirir ve o da yerini bir hafta sonra, 4 Haziran'da Safvet Paşa'ya bırakır. Cezayir-i Bahr-ı Sefid valisi olarak sürülen Sadık Paşa'dan sonra, belli sayıda siyasetçi sürgüne gönderilir. Kimi zaman Ali Suavi'nin darbe girişimi, Abdülhamid "istibdadı"nın başlangıç tarihi olarak kabul edilir.

---

36 Ali Rıza ve Mehmed Galib, *Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Devlet Ricâli*, yeni baskı, İstanbul, Milenyum, 2001, s. 172-173.

37 Hüseyin Çelik, "Çırağan Hadisesi Bir İngiliz Tertibi midir?", *Tarih ve Toplum*, XVIII/103, 1992, s. 42-48.

Ama en ağır sonuç sultanın psikolojisiyle ilgili olandır. Zaten korkak bir karakteri olan Abdülhamid, bu hadiseden çok etkilenmiş ve derin korkulara kapılmış gibi görünmektedir. Belki de Yıldız Sarayı'na "kapanması"nın başlangıç tarihi 20 Mayıs 1878'dir. Birkaç gün sonra ilk defa selamlık merasimine katılmaz. Sultan'ın çevresi hastalık bahanesini öne sürer. Ama kamuoyu aldanmaz ve başka bir neden arar. Fransa'nın İstanbul sefirinin Quai d'Orsay'e çektiği bir telde söylediği gibi, "Sultan'ın asıl hastalığı korkudur." Layard'ın tanıklığı da aynı yöndedir: Dramdan birkaç gün sonra, sarayda yaptığı görüşmede, Abdülhamid'i tam anlamıyla depresyona gömülmüş, bitkin bir halde görür. Sultan ona Ali Suavi hadisesinden beri uyumadığını, çok şiddetli başağrıları çektiğini itiraf eder. İngiliz diplomat, halkın ve ordunun ona sadık kaldığını ve Kraliçe'nin de sempatisine güvenebileceğini ispat ederek içini rahatlatmaya çalışır.[38] Dört gün sonra Layard yeniden ve acil olarak saraya çağrılır; panik haline yakın bir ajitasyon içindeki sultan, eğer ihtiyaç doğarsa onu ve ailesini kurtarması için gerekeni yapmasını rica eder.

Bir Osmanlı Toprağı Nasıl Kaybedilir? Kıbrıs'a Elveda

Ali Suavi darbesi gerçekleştiği sırada, Rus ordularının ordugâhı hâlâ başkentin birkaç kilometre uzağındadır. Bu yüzden Abdülhamid'in elindeki diplomatik manevra alanı çok sınırlıdır. Paris Antlaşması'nın maddelerine yapışmak, Osmanlı devletinin bir Avrupa gücü olduğunu öne çıkarmak ve yine her zamanki gibi İngiltere'ye güvenmek zorundadır. Gerçekten de Abdülhamid'in geriye kalan tek umudu İngiltere'nin desteğidir; Ocak ayında yapılan ateşkes hazırlık görüşmeleri sırasında da İngiltere'nin arabuluculuğuna başvurur, ama bu başvurusu da sonuçsuz kalır. Ama Şubat ayında donanmalarını İstanbul açıklarına gönderen İngilizler Rusların emellerine bir son vermek niyetinde olduklarını gösterirler. Ayastefanos Antlaşması'nın ertesinde Henry Layard'la bir görüşme yapan Abdülhamid, İngiliz subayları ve parasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu yeniden düzeltip Rus ordusunu Balkan Dağları'nın gerisine sürebileceğini açıklar.[39]

38 Hüseyin Çelik, "Kıbrıs'ın İdaresi İngiltere'ye Nasıl Bırakıldı?", *Tarih ve Toplum*, XVII/97, Ocak 1992, s. 27-31.

39 Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, s. 70-71.

Bu arada Avrupa diplomasisi de harekete geçmiştir. Barış antlaşmasının gözden geçirilip düzeltilmesi fikri hızla ağır basar. Ordusu bitkin düşmüş, maliyesi de savaş çabalarıyla yıpranmış durumdaki Rusya buna razı olmak zorunda kalır. Böylece Gorçakov da eski rakibi İgnatyef'den rövanşı almanın yolunu bulur. Ayastefanos, panslavist dalganın en yüksek noktasıdır; sonra iniş başlar. Avrupalı Büyük Güçler, sorunların bütünümü çözmek için büyük bir kongre toplamayı tasarlarlar, Bismarck da kongrenin Berlin'de yapılmasını önerir.

Peki, Ayastefanos Antlaşması ne yönde gözden geçirilecektir? Avusturyalılar ve İngilizler, varılacak uzlaşmanın temellerini tanımlayabilmek için Ruslarla ayrı ayrı görüşme masasına otururken, Osmanlılar bu pazarlıkların dışında bırakılır. Panslav düzenlemesinin ana maddesini oluşturan Büyük Bulgaristan'ın korunduğu hemen ortaya çıkar; buna karşılık Avrupalı diplomatlar Tersane Konferansı'nda öngörülene yakın bir çözümde anlaşırlar: Kuzeyde başında kendi prensi bulunan özerk bir Bulgar prensliği; güneyde, Balkan Dağları'yla Bulgar prensliğinden ayrılan, Osmanlı devletine bağlı, ama Hıristiyan bir vali tarafından yönetilen, yarı-özerk Doğu Rumeli vilayeti. Böylece Osmanlı İmparatorluğu da Büyük Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne kadar genişletilmesi sonucunda başkentten kopan en batıdaki topraklarına (Arnavutluk, Epeiros, Tesalya) yeniden erişebilir hale gelecektir. Masadaki taraflar arasında birkaç hafta sonunda varılan bir diğer uzlaşı noktası, savaş sırasındaki tarafsızlığının ödülü olarak, Avusturya-Macaristan'a Bosna-Hersek'i işgal etme hakkının tanınmasıdır.

İngiliz hükümeti de daha etkin bir politika izleme kararı alır. Şubat olayları kâbuslarından birinin gerçekleşebileceği, İstanbul'da Kazakların devriye gezip Boğazlar'da Rus savaş gemilerinin dolaşabileceği, yani Osmanlı İmparatorluğu çökerken bundan sadece Rusya'nın istifade edeceği korkusunu yüreğine salmıştır! İngiliz kamuoyu tepki göstermeye başlar, Disraeli de yedek askerleri silah altına çağırmaya karar verir. Mart ayının sonunda fazla edilgen bulunan Lord Derby'nin yerine Foreign Office'in başına Salisbury getirilir. O zamana dek İngiliz politikası iki eğilim, yani eski Osmanlı toprak bütünlüğü politikası -Kırım Savaşı sırasındaki politika- yandaşlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanıp paylaşılmasından yana olanlar arasındaki karşıtlık nedeniyle felce uğramıştır. Şimdi Salisbury'nin güdümünde başka bir politika, bir üçüncü yol şekillenmeye başlar; savaş öncesi statükoya dönülemeyeceği ortada olduğuna göre, Osmanlı toprak kayıplarını asgariye indirmeyi ve imparatorluğun geri kalanını güçlendirmeyi denemek gerekir. Dolayısıyla savunul-

ması gereken Paris Antlaşması'nda tanımlandığı şekliyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü dogması değil, daha küçük, ama daha dirençli bir Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması politikasıdır. Artık İngilizlerin kaygıları Balkanlar'dan veya Boğazlar'dan çok, Rusların Kafkasya'nın güneyine ve Anadolu'ya doğru ilerlemesine yönelmiştir. Rusya son yaptığı fetihlerle Fıratnehrinin kaynağını eline geçirmiş, Bayezid ve Eleşkirt'i, yani Trabzon'dan başlayıp Erzurum'dan geçerek İran'a giden büyük ticaret yolunu denetimi altına almıştır. İngilizler, Sen Petersburg'un Kars, Ardahan ve Bayezid kalelerinden hareketle Anadolu içlerine, Musul'a, oradan da Bereketli Hilal'e ve İran Körfezi'ne doğru daha fazla ilerleyebileceğinden, Balkanlar'da yaptığı gibi oralarda da "Rus satraplıkları"[40] kurmaya çalışacağından kaygılanmaktadır. Eğer bu gerçekleşirse, Hindistan'ın batı cenahı üzerinde muazzam bir tehdit oluşacaktır. Ayastefanos Antlaşması'nın, "Ermenilerin yaşadıkları vilayetler"de reformlar yapılmasını öngören 16. maddesi de İngilizleri endişelendirmektedir; bu reformlara Rus orduları çekilmeden önce mi, çekildikten sonra mı girişilecektir? Metin bu konuda açık değildir.

Bu yeni tehlikeler karşısında İngiliz yöneticiler bölgede bir Rus saldırısı yaşanırsa Osmanlı İmparatorluğu'nun yardımına hızla koşmalarını sağlayacak bir üs edinmeyi düşünmeye başlarlar. Bu "hem çabalarının karşılığı hem de bir dayanak noktası" olacaktır.[41] Farklı çözümler düşünülür: Girit, bazı Ege adaları, İskenderun, İran Körfezi'nde bir mevki, hatta Mısır'ın işgal edilmesi. Disraeli en sonunda Kıbrıs'ta karar kılar.[42] Kraliçe'ye gönderdiği bir mesajda, Kıbrıs, "Asya'nın anahtarıdır" der. Öteki Büyük Güçler'le -özellikle de Fransa'yla- büyük bir diplomatik sorun çıkarma tehlikesi de taşımayan bu ideal üs, Cebelitarık'ın, Malta'nın ve Hıdiv'e ait Süveyş Kanalı hisselerinin alınmasının (1875) ardından İngiltere'nin Akdeniz düzeneğini tamamlayacaktır. Kıbrıs'a el konması İngiliz diplomasisinin farklı sorumlularını da memnun eder: Disraeli gibi askerî bir deniz üssü isteyenleri; Salisbury gibi Rus ordularının başlattığı bölüşümden İngiltere'nin de payına düşeni alması gerektiğine inananları; en nihayet de Layard gibi İngiltere'nin Doğu Anadolu ve Yakındoğu'da hem siyasi -Ermeniler lehine yapılacak reformlar- hem ticari düzlemlerde daha etkin bir rol oynamasını isteyenleri. Kıbrıs'la birlikte,

40 Kurat, *age*, s. 77.

41 Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient*, III, *Bismarck et ses menées orientales 1871-1882*, s. 771.

42 Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*; Rifat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)*, İstanbul, 1978.

İngiltere'nin Osmanlı politikası, Bosna-Hersek ve Bulgaristan gibi en çalkantılı vilayetlerinin yükünden kurtulmuş bir imparatorluğun kollanıp denetlenmesinden ibaret hale gelecek, bu durum Doğu Akdeniz'deki statükonun da değişmesini gerektirecektir.

İngiliz hükümeti Kıbrıs'ı işgal etme kararını 1878'in Nisan sonu veya Mayıs başında alır. Salisbury 24 Mayıs'ı 25'ine bağlayan gece Layard'a şifreli talimatlar gönderir. Layard Abdülhamid'e bir savunma ittifakı önerecektir; İngiliz hükümeti yapılacak Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeyi taahhüt etmekte, bir Rus saldırısı durumunda Osmanlı İmparatorluğu'nu koruyacağına söz vermektedir. İki koşulla: Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Britanya'nın yardımıyla, Ermeni vilayetlerinde reform yapacak ve Kıbrıs Adası "geçici olarak" İngilizler tarafından işgaledilecektir. Bu bilgilere tam ültimatom niteliğinde bir cümle eşlik etmektedir; tekliflere cevap vermek için Sultan'a tanınan süre 48 saattir.[43]

25 Mayıs'ta Abdülhamid Layard'ı Yıldız'da kabul eder. Ama dörtgün önce yaşanan Ali Suavi hadisesinden çok etkilendiği ve aşırı yorgun olduğu gözle görülen sultan bir süre sonra çekilmek zorunda kalır ve Layard konunun özünü Başvekil Sadık Paşa ve Hariciye vekili Safvet Paşa'ya anlatır. Onlara Kıbrıs'ın idaresiningeçici olarak İngiltere'ye bırakılmasını, Asya'daki vilayetlerde, özellikle de Hıristiyan nüfusun yaşadığı vilayetlerde reformlara gidileceği konusunda teminat verilmesini önerir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik açıdan bu işten çok kazançlı çıkacağını açıklar; böyle birdurumda İngiliz sermayesi Anadolu'nun doğal kaynaklarını değerlendirmek üzere hemen yatırım yapmaya koşacaktır. Ama vekiller anlaşma protokolünü imzalama yetkisine sahip değildir, sultanın onayını almaları gerekmektedir.[44]

Sonraki günlerde pazarlıklar büyük bir gizlilik içinde sürdürülür: Bu görüşmelerin kapsamının ifşa edilmesi ne İngilizlerin çıkarınadır -Çarlık hükümetiyle de pazarlıkhalindedirler- ne de -olay ortaya çıkarsa Rusların şiddetli tepkisinden ürken- Osmanlıların. İngilizler baskıyı artırır, Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmama, Ruslara karşı yalnız bırakına tehdidini savurur, hatta Ayastefanos Antlaşması'nın gözden geçirileceği bir kongrenin toplanmayabileceğini bile söylerler. Üstelik, diye uyarır Layard, Osmanlılar bu pazarlığı kabul etsin ya da etmesin, İngiliz donanması istediği zaman Kıbrıs'ı zorla işgal edebilir.[45] Bu

43 Kurat, *age*, s. 76-106.

44 Hüseyin Çelik, "Kıbrıs'ın İdaresi İngiltere'ye Nasıl Bırakıldı?", *agm.*

45 *Mir'ât-i Hakikat*, III, s. 136-137.

arada siyasi kriz gelişir; 27 Mayıs'ta -Ali Suavi komplosuna karıştığından kuşkulanılan- Başvekil Sadık Paşa'nın yerine İngiliz dayatmalarına düşmanlığıyla tanınan Mehmed Rüşdü Paşa sadrazam yapılır. Layard tekrar Yıldız'a gelir; sultan hâlâ çok ajite ve sinirli bir haldedir, en ufak gürültüde yerinden sıçramakta, ürkmektedir. Sonunda İngiliz sefiri istediği onayı sultandan neredeyse sökerek alır. 4 Haziran'da Kıbrıs Sözleşmesi imzalanır. Aynı gün İngiliz sefiri, Salisbury'ye zafer sevinciyle dolu bir telgraf çeker. Venüs'ün adası artık İngiltere'nin kesesine girmiştir.

Sonraki haftalarda aklını başına toplayan sultan verdiği ödünü geri almaya çalışır. Özellikle de Ermeni vilayetleri için düşünülen "ıslahat"ın içeriğinden kaygılanmaktadır. Bunlar kendisinin "hükümranlık hakları"nı yitirmesine yol açmaz mı? Kılıkdeğiştirmiş bir İngiliz "protektorası" anlamına gelmez mi? Sadrazam olarak sözleşmeyi imzalayan Mehmed Rüşdü Paşa, aynı gün, yani 4 Haziran'da bu işin sorumluluğunu onun sırtına yıkmak ve Abdülhamid'e zaman kazandırmak amacıyla azledilir. Yerine geçen Safvet Paşa sözleşmenin sultan tarafından onaylanmasını ve gerekli fermanın ilanını beklerken avantaj sağlamaya çalışır; özellikle de Kıbrıs Müslümanlarının haklarını kollamaya uğraşır. 13 Haziran'da başlayan Berlin Kongresi'nin en başında bir İngiliz gazetesi, *Globe*, Londra'da yürütülen İngiliz-Rus gizli pazarlıklarının içeriğini yayınlar. Sultan İngilizler tarafından oyuna getirildiğini; onların Osmanlı İmparatorluğu'nu Berlin'de Rusya'ya karşı savunma sözüne karşılık Kıbrıs'ın idaresini devralırken diğer taraftan da Ruslarla uzlaştıklarını anlar! Daha da kötüsü Kongre'nin ilk oturumlarında bizzat Salisbury önceden hazırlanmış bir metni okuyarak Bosna-Hersek'in idaresinin Avusturya-Macaristan'a bırakılınasını önerir. Yani Ayastefanos'tan beri Büyük Güçler arasında tam bir diplomatik komedi oynanmış, bundan zararlı çıkan da haliyle Osmanlı İmparatorluğu olmuştur.

Berlin'de tartışmalar sürerken, Abdülhamid ve Safvet Paşa Kıbrıs konusunda zaman kazanmaya çalışırlar; İngilizlerin adaya barış antlaşması imzalanmadan çıkması halinde, Rusların bunu savaşı yeniden başlatmak için bir bahane olarak kullanmasından endişe etmektedirler. Bu direnişler karşısında Salisbury baskıyı artırır, Amiral Hay'i Magosa açıklarında devriye gezmeye gönderir, Berlin'de Yunan taleplerini destekleme tehdidini savurur. 7 Temmuz'da ferman çıkar ve sultan sözleşmeyi ancak 15 Temmuz'da, el yazısıyla şöyle bir şerh düşerek imzalar: "Hükümranlık haklarının zarar görmemesi koşuluyla."

Böylece Kıbrıs Adası İngiliz idaresine geçer. İmparatorluğun bir bölgesi daha savunulması için bir el bile silah atılmadan kaybedilmiştir. Üs-

telik büyük çalkantıların uzağında kalan ve birçok başka vilayete kıyasla göreli bir sükûnet içinde bulunan bir Osmanlı toprağıdır burası -aslında Cezayir-i Balır-ı Sefid vilayetinin bir sancağı. Cemaatler arası ilişkiler - nüfusun % 70'i Hıristiyan, % 30'u Müslümandır- başka yerlerden daha uyumludur. Hıristiyan cemaatlerin milliyetçiliğin etkisinde kaldıkları ve Büyük Güçler tarafından kışkırtıldıkları Balkan vilayetleriyle hiç ilgisi yoktur.

Sonraları Abdülhamid, Ali Suavi hadisesi yüzünden İngilizlere tavizler verdiğini kabul edecektir.[46] Eğer Sultan o sırada tüm melekelerine sahip olsaydı işler değişir miydi? Pek belli değil. Belki de imparatorluk zaman kazanabilirdi, ama Berlin Kongresi toplandığı sırada Osmanlı devletinin manevra alanı öylesine daralmıştı ki, sorunun başka türlü sonuçlanma şansı pek yoktu herhalde.

46 Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları*, s. 48-50, 165-171; Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları."

5. BÖLÜM

Berlin'i Unutmak

Berlin Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da zayıflamasında yeni bir aşamadır. Ayastefanos Antlaşması'nın -özellikle toprak konusundaki- düzenlemelerini yumuşatsa da, her şeye karşın imparatorluğun Balkanlar'daki hatırı sayılır gerilemesini onaylar. Bunun dışında Osmanlı temsilcilerine kongrede gösterilen kötü muamele ve aşağılama, imparatorluğun artık ikinci sınıf bir devlet olarak kabul edildiğinin göstergesidir.

Ama Berlin Antlaşması'nın 13 Temmuz 1878'de imzalanması Abdülhamid'in sıkıntılarına son vermez. Osmanlı payitahtı hâlâ yabancı orduların tehdidi altındadır. Rus kuvvetleri çokyakında konuşlanmaya devam etmekte ve İngiliz donanması da Marmara Denizi'nde, İstanbul Boğazı'nın hemen girişinde demir atmış durmaktadır. Sultan antlaşmada Balkanlar ve başka yerler için öngörülen toprak düzenlemeleri, özellikle de sınırların çizilmesiyle uğraşmak zorundadır; imparatorlukta kamu düzenini yeniden kurmak, devletin kasasını boşaltan bir savaşın ardından mali kaynak bulmak, 1878 düzenlemelerinde öngörülen reform politikasını denetlemek diğer görevleri arasındadır. Ayrıca bozgunun sarstığı otoritesini yeniden tesis etmek ve en acil reformlara hemen girişmek zorundadır. Üstelik bu çabalarıngenel bir kötümserlik ve moralsizlik havası içinde gösterilmesi gerekecektir. Tanzimat döneminin -imparatorluğun reformlar sayesinde sihirli bir değnek değmiş gibi Avrupalı Büyük Güçler'e denk modern bir devlet haline geleceğine inanıldığı zamanların- iyimserliği sona ermiştir. Dolayısıyla Abdülhamid'in önünde devasa işler durmaktadır.

Aşağılama Kongresi

Kongre 13 Haziran 1878'de Berlin'deki Radziwill Sarayı'nda Bismarck'ın başkanlığında toplanır. Paris Antlaşması'na imza koyan altı devlet -İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya, İtalya- ve Osmanlı İmparatorluğu, barışı düzenlemek için yeniden pazarlık masasına otururlar. Ama Osmanlılar açısından durum 1856'dakinden çok farklıdır; Kırım Savaşı'nın sonunda galiplerin yanında, Avrupa Camiası'nın tam üyesi olarak yer almışlardı. Bu kez -davet edildiklerine göre- yine Avrupa devletleri arasına kabul edilseler de, haydi sanık demeyelim ama, mağlup iskemlesindedirler. Onlar için bu kez oyunun zorlu geçeceği bellidir.

Abdülhamid'in temsilcilerini seçerken elindeki en iyi kozları kullanmaması da bu zorluğu artırmıştır. Düvel-i Muazzama Alman başkentine ya hükümet başkanlarını ya da en seçkin diplomatlarını gönderirler. Dolayısıyla Alman şansölyesinin başkanlığındaki pazarlık masasının iki yanına çok saygın şahsiyetler oturur. İngiltere adına Lord Beaconsfield, yani İngiliz Başbakanı Disraeli, yanında da Dışişleri Bakanı Salisbury hazır bulunur. Avusturya-Macaristan heyeti Büyük Senyör Kont Andrassy'nin yönetimindedir. Rus temsilcilerin başındaki Dışişleri Bakanı Gorçakov çok ilerlemiş yaşı ve görüşlerinin keskinliğiyle saygı uyandırmaktadır. Büyük devletler böylece Kongre'ye verdikleri önemi gösterirler.

Bu ağır topların yanında çok cılız bir görünüm sergileyen Osmanlı heyeti, yetenek ve liyakat sahibi oldukları kuşku götürmeyen, ama ikinci sınıf üç kişiden oluşmaktadır. Heyete, sultanın bu vesileyle nazır yapıp -Nafia nazırı- paşalığa terfi ettirdiği eski Hariciye kâtip muavinlerinden, Rum Ortodoks, Aleksandr Karatodori Paşa riyaset etmektedir. Zekâsına, liyakatine, cesaretine karşın konferansa katılanların gözünde "geçici birvekil"den, muhataplarına kendisini kabul ettirmesi olanaksız bir "yedek paşa"dan başka bir şey değildir.[1] Heyetteki diğer mesai arkadaşları, Berlin'deki silik Osmanlı sefiri Sadullah ve enerjik ama diplomasi tecrübesi bulunmayan bir asker olan Mehmed Ali Paşa'dır. Paşa, muhtemelen Balkanlar'ı iyi tanıdığı ve Almanca bildiği için seçilmiştir. Gerçekten de ihtida etmiş bir Prusyalıdır ve bu durum onun görevini kolaylaştırmayı bir kenara bırakın, Bismarck'ın elinden gelen tüm aşağılamayı sergilemesine neden olacaktır.

Sultan niye bu isimleri tercih etmiştir? Acaba Karatodori'nin atanmasını, Sultan'ın kulağına kendi de Rum Ortodoks olan özel hekimi Mav-

1 Charles de Mouy, *age*, s. 107.

royeni Bey mi fısıldamıştır?[2] Hariciye nazırlığını da sürdürerek sadrazamlığa atanan ve Tersane Konferansı'nda da Osmanlı heyetine başkanlık edip Düvel-i Muazzama'ya kafa tutmayı becermiş, tecrübeli Safvet Paşa niye düşünülmemiştir?[3] Veya Layard'ın da adını sultana önerdiği bir Ahmed Vefik Paşa niçin seçilmemiştir?[4] Sonraları Abdülhamid talihsiz bir seçim yaptığını kabul edecek, mazeret olarak da bir "soygun antlaşması"nın altına imza koymak için Berlin yoluna düşmeyi göze almak isteyen fazla Osmanlı bulunmamasını gösterecektir...[5] Aslında Sultan'ın amacı, imparatorluktaki Hıristiyanların kaderinin masaya yatırılacağı bir konferansta, diplomasi sahnesinin önüne bir Osmanlı Rumunu sürerek, imparatorlukta hiçbir dinsel ayırımcılık bulunmadığını göstermektir. Ama bu hesap tutmayacaktır.

Daha işin başında karşılaşılan bu engelin dışında, heyet başka güçlükler deyaşar.[6] Osmanlı delegeleri Berlin'e bir gün gecikmeyle varırlar, mali sorunları vardır, İstanbul'la telgraf iletişimi kurmakta zorluk çekerler ve bir türlü gelmek bilmeyen talimatları saatlerce, hatta günlerce beklemek zorunda kalırlar. Osmanlılar diğer heyetlerin ortasında tam anlamıyla tecrit olmuşlardır. Ne zaman Osmanlı devletinin bakış açısını sergileyecekolsalar, oturuma katılanların terbiyeli kayıtsızlığı karşılarına bir duvar gibi dikilir, manalı gülümsemeler, sabırsızlık belirten davranışlarla karşılaşırlar. Büyük Güçler'in delegeleri Osmanlıların alınganlıklarını hiç hesaba katmazlar: Şu veya bu vilayeti terk etmenin Osmanlı devletini rahatlatacağını söyleme cüretini gösterirler... Yunanistan'a bırakılacak topraklar sorunu masaya gelince -Osmanlılar açısından en ıstıraplı bölümlerden biri- Disraeli bunun, gelecekteki karışıklıkları engelleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nu "güçlendireceğini" söyler!

Büyük Güçler arasında "namuslu simsar" rolünü üstlenen Bismarck ise Osmanlı delegelerine karşı özellikle hoşgörüsüz davranır; öfkeli, aşağılayıcı, kaba bir tavır sergiler, konuşmalarını engeller, vakit kaybettirdiklerini söyler. Karatodori Paşa'ya, kendisinin orada sadece Büyük Güçler'in kararlarını kabul etmeküzere bulunduğunu hatırlatmak için hiçbir fırsatı kaçırmaz. Aslını söylemek gerekirse, sadece Osmanlılar değil diğer Balkan halkları da aşağılanır; Berlin'de kaderleri belirlenirken, onlara hiçbir söz hakkı tanınmaz. Bulgarları ele alalım; antlaşmanın toplam

2 Théodore Blanccard, *Les Mavroyeni, Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)*, Paris, 1909, s. 58.
3 İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 842.
4 Kurat, *age*, s. 118.
5 M. de Blowitz, *Une Course à Constantinople*, Paris, Plon, 1884, s. 256.
6 Davison, "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin."

altmış dört maddesinden yirmi ikisi Bulgaristan'ın ve Bulgarların kaderine ilişkindir, ama Berlin'de temsil edilmezler; onların adına Rusya konuşur.[7] Boşnaklar ve Batı Trakya'nın Bulgarca konuşan Müslüman azınlığı Pomaklar için de aynı şey geçerlidir. Ermenilere gelince, antlaşmaya kendileriyle ilgili bir maddenin -meşhur 61. madde- eklenmesini sağlasalar da, onları da kimse umursamaz. En iyi konumda bulunanlar Yunanlardır; Dışişleri bakanlarının ağzından Epeiros, Tesalya ve Girit'teki toprak taleplerini dile getirebilirler. Düvel-i Muazzama gerekli düzenlemeleri, Osmanlıları veya imparatorluğun diğer halklarını hiç dikkate almadan, kendi aralarında bir çözüme bağlamak üzere toplanmıştır Berlin'de. Bu tavır antlaşmayı, Lord Asquith'in sözleriyle, bir "sakat doğum ve diplomatik körlük başyapıtı" haline getirir.

Aslında Berlin'deki Osmanlı diplomasisi Saray'dan yürütülmektedir. Osmanlılar Ayastefanos Antlaşması'nın koşullarını geriletmek ve yeni toprak kayıplarını engellemek için birçok cephede birden çarpışmak zorunda kalırlar. İlk düzenleme Bulgaristan'a ilişkindir.[8] Bu bağlamda Avusturyalılar, İngilizler ve Ruslar arasında ön ayarlamalar yapılmıştır ve işler hızla ilerler. Büyük Bulgaristan yerine Tuna'dan Balkan Dağları'na kadar uzanan bir Bulgar Prensliği; güneyde de Balkanlar'la Rodoplar arasında kalan, Osmanlı devletine bağımlı, özerk bir vilayet kurulmasına karar verilir. Rumeli-i Şarki (Doğu Rumeli) adı verilen bu vilayet Büyük Güçler tarafından seçilecek Hıristiyan bir valiyle yönetilecek ve orada bir tür *özyönetim* uygulanacaktır.

Öteki düzenlemelerde fazla bir güçlük yaşanmaz. Bağımsızlığı ilan edilen Sırbistan'a Niş bölgesi de eklenir; Karadağ da kısmi toprak kazanımları elde eder, ama Adriyatik sahilinde sadece Antivari limanını, askerden arındırılmış bölge olarak tutmak koşuluyla alabilir. Sırbistan ile Karadağ arasındaki Yenipazar Sancağı Osmanlı hükümranlığı altında kalır, ama Selanik yolu üzerindeki stratejik öneminden dolayı Avusturya-Macaristan'ın bu bölgede askerî yollar inşa etmesine ve garnizonlar bulundurmasına izin verilir. Doğu Anadolu'da Ruslar Kars ve Ardahan'ı ellerinde tutar, ama Doğu Bayezid ve Eleşkirt'i geri verirler; böylece İran'a doğru giden ticaret yolundan çekilirler. Buna karşılık Osmanlıların Batum'u geri almak için gösterdikleri çabalar sonuçsuz kalır: Antlaşmanın

7 Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, s. 210.

8 Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, IV, s. 1-192; Ralph Melville ve Hans-Jürgen Schröder (ed.), *Der Berliner Kongress von 1878: Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1982.

59. maddesi Rusların Batum'u "esas olarak ticari nitelikte, serbest liman" yapma "niyetini" kayda geçirir.

Osmanlılar en zorlu mücadeleyi Bosna-Hersek konusunda vermek zorunda kalırlar. Ayastefanos Antlaşması bu iki vilayet için İmparatorluk çerçevesinde özerklik öngörmüştü. İngilizler Berlin'de Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan idaresine geçmesini önerince, Osmanlılar bu iki vilayetin İngilizlerle Avusturyalılar arasında bir pazarlığa konu olduğunu anlarlar. Tüm heyetler -konunun en yakından ilgilendirdiği heyetlerden biri olan İtalyanlar da dahil- bu noktada uzlaşınca, Abdülhamid işgalden kurtuluş olmadığını anlar; ama bunun kısmi ve geçici olmasını sağlamaya uğraşır. Ama Andrassy hiç geri adım atmaz. Sultan bu konuda bir karara varmak üzere, 27 Haziran'da nazırlardan, eski nazırlardan, ulemadan, devlet ricalinden oluşan bir meclis-i umumi toplar. Meclis her iki vilayetin de her türlü ilhakının kabulüne karşı çıkar. Osmanlılar, Avusturya birliklerinin sınırı geçmesinin savaş ilanı sayılacağı tehdidinde bulunurlar; böyle bir davranışın Bosna-Hersek Müslümanlarının ayaklanmasına yol açıp, çok kan dökülmesine neden olabileceğini ileri sürerler. Müslümanların silahlanmaya başladığı yolunda, muhtemelen İstanbul tarafından çıkarılan, söylentiler dolaşmaya başlar.

Osmanlılar son bir çabayla işgalin önceden Viyana hükümetiyle yapılacak doğrudan bir anlaşmayla bağıtlanmasını önerirler. Ama Andrassy'nin ayak diremesi ve Kongre'nin de kararlılığı karşısında bu çabalar hiçbir sonuç vermez: Antlaşmanın 25. maddesinde "Bosna ve Hersek vilayetleri Avusturya-Macaristan tarafından işgal ve idare edilecektir" denir.[9] Ne "geçici" ne de "bir süreliğine" ibarelerine rastlanır.

Yunan hükümetinin sunduğu talepler de ayrı bir sıkıntı kaynağıdır. Savaşa son dakikada katılan Yunanistan, Ayastefanos Antlaşması'nda hiçbir şey elde edememiştir. Ama Fransa ve İngiltere, Balkanlar'daki Rus ve Slav baskısına karşı, Yunan devletinin güçlenmesini isterler. Yunan Başbakanı Delyannis'in, ülkesinin Girit'e, Epeiros ve Tesalya vilayetlerine ilişkin toprak taleplerini Kongre'ye sunmasına izin verilir. Bu kez Osmanlıların manevra sahası biraz daha geniştir, çünkü bir oldu-bitti karşısında kalmamışlardır; söz konusu toprakların efendisi hâlâ onlardır. Antlaşma metninde sadece "sınır düzeltmesi"nden söz edilmesini sağlamayı başarırlar (24. madde); ama bu düzeltme de iki ülke arasında bir anlaşmayı gerektirecek, anlaşmazlık halinde Büyük Güçler'in arabuluculuğuna başvurulacaktır.

9 Noradounghian, *age*, IV, s. 183.

Ermeniler de seslerini duyurmayı denemek için Berlin'e bir heyet göndermişlerdir. Gerçi Osmanlı devletinin "Çerkezlere ve Kürtlere karşı emniyetlerini güvence altına alması" gereken "Ermenilerin yaşadığı vilayetler"de hiç vakityitirmeden yapılacak "iyileştirmeler ve ıslahat"a ilişkin bir madde, 61. madde antlaşmaya girmiştir. Ama bu düzenlemeler Ermenileri tatmin etmez; onlar daha kesin bir statü, Cebel-i Lübnan'ın 1861'de elde ettiğine benzer bir özerklik umudu taşımaktadır ve "Ermenilerin yaşadıkları vilayetler" gibi bulanık ve belirsiz bir ifade onları üzer. Yine de o andaki çekinceleri ne olursa olsun, Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletleri müdahil hale getiren bu madde, Ermenilerin gelecekteki taleplerinin temelini teşkil edecektir.

Berlin Kongresi'nin Osmanlı İmparatorluğu ve sultan açısından bilançosu nedir? Hiç parlak değildir haliyle. Osmanlı İmparatorluğu Ayastefanos'ta bırakılmış bazı topraklarını kurtarmıştır gerçi; bu kazanımların en önemlisi de Makedonya ve onunla birlikte hepsi bir bütünü, Rumeli'yi oluşturan Balkanlar'daki diğer Osmanlı vilayetleriyle doğrudan iletişimi koruma olanağıdır. İmparatorluk Doğu Anadolu'da Bayezid ve Eleşkirt'i geri almıştır. Ama bunlara karşılık, yeni ve ağır kayıplara uğramış, Kıbrıs, Bosna ve Hersek elinden çıkmıştır.

Diplomatik açıdan durumda epey bir ilerleme sağlanmıştır. Ayastefanos'ta Ruslara karşı yalnız kalan Osmanlı İmparatorluğu, şimdi Büyük Güçler tarafından "desteklenmektedir", ama Avrupa sahnesinde ikinci sınıf bir devletkonumuna düşmüştür. Berlin Kongresi yeni bir diplomatik dengeyi onaylar. Bu kongrenin en büyük galibi, Avrupa politikasındaki tartışılmaz hakemlik konumunu hiç olmadığı kadar güçlendiren Bismarck'la birlikte, Almanya'dır. İngiltere ve Avusturya-Macaristan da Doğu krizinden kazançlı çıkarlar; bu iki devlet tek el silah atmadan, Rus askerlerinin aracılığıyla, büyük toprak kazanımları ve önemli stratejik kazanımlar sağlamışlardır. Ruslara gelince, Gorçakov'un dediği gibi, "bir hiç uğruna yüz bin asker ve yüz milyon ruble feda etmişlerdir."[10]

Abdülhamid iç siyaset bağlamında da hassas bir durumla karşı karşıyadır. Ocak 1878'den beri birçok kez sadrazam değiştirip, Meclis-i Mebusan'ı da dağıtarak, devlet bünyesindeki otoritesini sürekli hatırlatmış, böylece ateş hattının da en önüne yerleşmiştir. Bu bakımdan felaketin sorumluluğu sadece onun omuzlarında gibi görünmektedir. Ama aynı zamanda kararlarını Heyet-i Vükela'yla paylaşmaya, zorunlu kaldığında bir meclis-i umumi toplamaya hep dikkat etmiştir. Kıbrıs ve Bosna-Her-

10 Aln. yap. J.-M. d'Eça de Queiroz, *La Question d'Orient, 1877-1878*, Paris, L'Harmattan, 1994, s. 80.

sek üzerindeki "hükümranlık hakları" konusunda teminat verilmesini sağlayarak zevahiri kurtarmaya çalışmıştır. Sultan kendine günah keçileri arayacaktır. Bunlar, imparatorluğun savaşa girmesinin sorumlusu olarak gösterilen Midhat Paşa ve açılan büyük bir davada Osmanlı ordularının Balkanlar'daki bozgununa yol açmakla suçlanan Süleyman Paşa olur. Her şeye karşın, bozgunun ağızda kalan kötü tadının silinmesi için, çok zaman geçmesi gerekecektir.

İmparatorluğun Yeni Haritası

Berlin'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çehresi değişir. Yüzölçümü 200.000 km²'yi, üzerindeyaşayan nüfusu ise 5.5 milyonu bulan bir toprak parçaları toplamıdır yitirilen. Rumeli vilayetlerinin bir bölümünü ve onların Slav nüfusunu bırakan Osmanlı İmparatorluğu, birdenbire hem daha Asyalı hem de daha Müslüman bir görünüme bürünmüştür. İnsan kayıpları, tam olarak sayıya dökülmelerine izin verecek istatistikler bulunmasa da, hatırı sayılır düzeydedir. 1879 yazında İç ve Doğu Anadolu'yu dolaşan bir İngiliz seyyah, erkek nüfusun azlığı karşısında şaşkına döner; onun saptamalarına göre, bazı bölgelerde cepheye giden erkeklerin sadece % 10'u geri dönebilmiştir.[11] Toplam nüfusu 470.000 olan Filistin on bin asker yitirmiştir. Nüfusta tam bir kan kaybı söz konusudur. Üstelik imparatorluğun sıkıntıları da sona ermemiştir.

Şimdilik Abdülhamid'in en büyük kaygısı Rus ordularının Osmanlı topraklarından çıkmasını sağlamaktır. Geri çekilme Doğa Anadolu'da öngörüldüğü şekilde gerçekleşir, ama Balkanlar'da Ruslar işi ağırdan almakta, yeni teminatlar istemektedirler. Ancak Şubat 1879'da, iki ülke arasında askıda kalmış sorunları -savaş tazminatı, esir değiştokuşu- çözüme bağlayan bir Rus-Türk antlaşmasının imzalanmasından sonra, Rus ordusu Doğu Rumeli sınırına kadar çekilir. Aynı anda İngiliz donanması da Çanakkale Boğazı'ndan çıkıp Marmara'yı terk eder. Cendere gevşer. İstanbul soluk almaya başlar, sultan rahatlar. Zihni biraz olsun yatışan Abdülhamid Berlin'de askıda kalmış sayısız sorunla uğraşmaya girişebilir artık.

İlk sırada Bosna-Hersek sorunu yer almaktadır. Avusturyalılar Kongre'nin hemen ertesinde, Osmanlıların talep ettiği işgal biçimleri üzerine

11 Tuncer Baykara, "93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı* içinde İzmir, Akademi Kitabevi, 1992, s. 164-169.

uzlaşmayı beklemeden, bu iki vilayete girmeye başlamışlardır bile. Ama Avusturya birlikleri Müslümanlardan ve Ortodokslardan gelen şiddetli bir direnişle karşılaşırlar ve bu direniş Ekim ayına kadar sürer. Nisan 1879'da Osmanlılar ile Avusturyalılar arasında biranlaşmaya varılır; bu anlaşma Sultan'ın iki vilayetteki hükümranlık haklarını kâğıt üstünde korur; yeni idarenin dinsel sorunlara karışmamasını, Osmanlı memurlarının görevlerinde bırakılmasını ve camilerde sultan adına hutbe okunmaya devam edilmesini öngörür. Buna karşılık "geçici" bir işgal söz konusu değildir. Anlaşma, Karadağ ile Sırbistan arasmda tampon işlevini gören ve Avusturya'ya Selanik yolunu açan, büyük stratejik öneme sahip Yenipazar Sancağı'nı da kapsamına alır. Çok sert pazarlıkların ardından, Sultan Avusturyalılardan garnizonlarını sınırlı tutma sözünü koparır.[12]

Bir diğer karmaşık sorun, Berlin'de çözüme bağlanmayan sınırların çizilmesi konusudur. Bu sorun ilk olarak Karadağ'ı ilgilendirmektedir; söz konusu bölgede Prizren Birliği'ni örgütleyen Arnavutların direnişine karşın, Osmanlılar Ekim 1880'de Adriyatik kıyısmdaki Dulcigno (Ülgün, Ulcinj) limanını Büyük Güçler'in denizde yaptığı bir gövde gösterisinin ardından terk etmek zorunda kalırlar. Yunanistan'la ise işler çok daha güçtür. Antlaşmada, Epeiros ve Tesalya'daki sınırların "düzeltilmesi"nden söz edilmektedir. Yunanlar buradan yola çıkarak haritanın kendi lehlerine yeniden şekillendirilmesini beklerken, Osmanlılar bu terimi en sınırlı manada yorumlarlar; onlara göre komşularına birkaç kaza bırakmaları söz konusudur sadece. Antlaşmada öngörülen iki taraflı görüşmeler Şubat 1879'da başlar, ama bir sonuç vermez. O zaman Büyük Güçler'in arabuluculuğuna sıra gelir. Haziran 1880'de Berlin'de bir konferans toplanır; bu konferanstan Yunanistan lehine bir düzenleme çıkar, ama Abdülhamid direnir. Herhalde Bismarck'ın önerisiyle, -nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olan ve Osmanlı devleti için sürekli bir çatışma kaynağı oluşturan- Girit'i Yunanlara feda edip buna karşılık Tesalya'yı yeni bir hudut tashihiyle tam olarak kazanmak düşüncesini ortaya atar.[13] Ama bu çözüm İngilizler tarafından reddedilir. İngilizler sultanı zorlamak için Ekim 1880'de İzmir açıklarında donanmalarına bir gövde gösterisi yaptırırlar. Sonunda Mayıs 1881'de bir sözleşme imzalanır; Yunanistan'ın Tesalya'daki toprak kazançları büyük, Epeiros'takiler daha azdır -Yanya Osmanlılarda kalır. Girit ise, 1868'de tanınmış statüsüyle imparatorluk bünyesinde kalır. Temmuz 1881'de bir Yunan-Türk antlaşması imzala-

12 Noradounghian, *age*, IV, s. 209-222.

13 *Pensées et souvenirs*, s. 44-45 [*Siyasi Hatıratım*, s. 65].

nır. Bu tarihin, toprak sorunlarının Berlin Kongresi'nce öngörülmüş çözümlerinin son noktası olduğu söylenebilir.

Bu zorlu pazarlıklar boyunca Abdülhamid çok temkinli davranmıştır. Avusturyalılara hiçbir bahane vermemek için Müslümanların Bosna-Hersek'teki isyanını desteklemeyi reddetmiş, Karadağ'ın hak iddiaları karşısında Arnavutlara verdiği desteği de en sonunda geri çekmiş ve Dulcigno limanını da bırakmıştır. Başka noktalarda ise daha kararlı bir tutum sergiler: Yunanistan toprak taleplerini desteklemek üzere ordusuna seferberlik emri verince, sultan da savaşa hazırlanır.[14] Kararlarına, Balkanlar'da elde kalan toprakları iyi kötü korumak, onlara sağlam askerî savunma hatları, mümkünse "doğal" sınırlar temin etmek gibi stratejik kaygılar yön verir.[15]

Vilayetlerde Asayişi Yeniden Sağlamak

Bu pazarhklara koşut olarak, sultan savaştan ve imzalanan barıştan kaynaklanan kaygı verici diğer sorunlarla da uğraşmak zorundadır. Yüz binlerce adamın silah altına alınması, birliklerin iki operasyon bölgesinde -Balkanlar ve Doğu Anadolu- toplanması, savaşın getirdiği insani, maddi ve mali bedel, tüm bunlar imparatorluğu yıpratmış ve zayıf düşürmüştür. Vilayetler erkeklerini kısmen yitirmiş ve silahlı kuvvetler tarafından da boşaltılmışlardır; asayişi sürdürebilmek için redif [yedek] kuvvetlerine başvurmak gerekmiş, ama bu durum sükûneti sağlamaktan çok yeni kargaşalar çıkmasına neden olmuştur.[16] Erkeklerin silah altına alınması, sürekli para çekilmesi vilayetlerin çoğunu kansız bırakmıştır. İmparatorluğun hemen her yerinde emniyet yokluğu artmış, eşkıyalık hız kazanmış, rüşvet ve yozlaşma yayılmıştır. Karma bir nüfusu olan vilayetlerde Müslümanlar ile -askere sadece onlar alınıyordu- gayrımüslimler arasındaki ilişkiler gerginleşir; cepheye gidişler, rediflerin silah altına alınması, kâfirler karşısında alınan bozgunların haberleri durmadan kapışmalara ve kavgalaranedèn olmaktadır. Bazı bölgelerde, örneğin 1879-1880 yıllarında Doğu Anadolu'da, özellikle de Van, Diyarbakır ve Erzurum vilayetlerinde kıtlık, hatta açlık yaşanır; nüfusu iki yüz bine

14 Yasamee, *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers*, s. 77-78.

15 Yasamee, "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem."

16 David Kushner, "Intercommunal Strife in Palestine during the Late Ottoman Period", *Asian and African Studies*, 18, 1984, s. 187-204.

yaklaşan Erzurum'da yaklaşık on bin kişi açlıktan ölür. 1878 sonunda Zeytun'daki Ermeniler ve 1877-1879 döneminde Havran'daki Dürziler arasında görüldüğü gibi, yerel isyanlar patlak verir. İmparatorluğun çökmek üzere olduğu ve bölüşüleceği düşüncesi hemen heryere yayılır ve birçok insan geleceğe kaygılı gözlerle bakmaya başlar.

Dolayısıyla sultan açısından en acil iş, kamu düzenini bir an önce yeniden kurmak ve bunu elindeki çok sınırlı olanaklarla becermektir. Savaştan kaynaklanan kargaşaların hızla daha eski özerklik istekleriyle buluştuğu uç bölgelerde vaziyet iyice hassastır. Örneğin Arnavutluk'ta Ayastefanos Antlaşması'nda Karadağ ve Büyük Bulgaristan'a verilmesi öngörülen toprak tavizleri büyük bir heyecana ve infiale yol açmıştı. Haziran 1878'de Arnavutaydınları ve ileri gelenleri, Abdülhamid'in de teşvikiyle, Berlin'de yürürlüğe konabilecek toprak gasplarına karşı çıkmak üzere Prizren Birliği adıyla bilinen bir Arnavutcemiyeti kurarlar. Antlaşmanın Yunanistan lehine öngördüğü sınır düzeltmelerinden memnun olmayan Güney Arnavutları harekete milliyetçi bir itki verirler. Birlik, artık tüm ülkeyi seferber etmektedir. Ama Abdülhamid ateşle oynadığını anlamakta gecikmez; Birliğin özerklik eğilimleri beslediğinden, Avusturya, İtalya, hatta İngiltere tarafından el altından desteklendiğinden kuşkulanır -Arnavut delegeler Avrupa hükümetleri nezdinde özerkliklerinin tanınması taleplerini dile getirmeye başlamışlardır. O zaman sultan bu cemiyetten desteğini çeker ve 1881'de Birliği dağıtıp, Arnavutluk'ta asayişi yeniden temin etmek üzere bir ordu gönderir.

Kürdistan'da da karışıklıklaryaşanmaktadır. Ordu sınırda olduğundan Kürt aşiretleri Ermeni köylerine karşı istedikleri gibi çapul ve eşkıyalık hareketlerine girişebilmiş, Dersim, Siirt, Muş, Hakkâri'de yerel isyanlar patlak vermiştir.[17] 1880'de Hakkâri bölgesinde Ubeydullah ayaklanması başlar; Ubeydullah hem aşiret şefi hem ağa hem de güçlü Nakşibendiyye tarikatının şeyhidir.[18] Kürdistan'daki emniyet yokluğundan ve Kürtlerin zararına kurulabilecek bir Ermeni devleti tehdidini bölgenin üstüne yerleştiren Berlin Antlaşması'nın yarattığı kaygılardan istifade eden şeyh, Kürdistan'da bir birlik kurar. Bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasına karşı çıkmak için gerekirse kadınları bile silahlandırmaktan çekinmeyeceğini açıklar.[19] Şeyh ne ölçüde Osmanlıların güdümündedir? Biryandan

17 *Mir'âti Hakikat*, s. 358-359.

18 Olson, *Emergence of Kurdish Nationalism*, s. 1-7; Martin Van Bruinessen, *Aga, Sheikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra, Zed Press, 1992.

19 W. Jwaideh, *The Kurdish Nationalist Movement; Its Origin and Development*, doktora, Syracuse Üniversitesi, 1960, aln. yap. Hamit Bozarslan, *La Question kurde*, Paris, 1997, s. 272.

Mekke Şerifi ve Mısır Hıdivi, diğer yandan da İngiliz konsoloslarıyla ilişkiler kuran şeyhin birçok tarakta bezi olduğu anlaşılmaktadır.

Ubeydullah, Kürtleri kendi kaderlerini belirlemeye sevk etmek ve "bugün Bulgarların yararlandığına benzeyen bir özerklikten yararlanmak" için, koşulları kullanmaya bakar.[20] Bu gelişmeler karşısında endişeye kapılan Abdülhamid, onu İran'a doğru yönlendirmeye çalışır ve Ekim 1880'de bu ülkeye karşı geniş bir saldırıya geçmeye iter; Ubeydullah da, belki Kürtleri birleştirmeyi başarırım, umuduyla bu savaşa girer. Şeyhin birlikleri Tebriz'e yaklaşır, ama sonra geri çekilmek zorunda kalır ve Osmanlılar da ona karşı döner. İran kuvvetleriyle Osmanlı ordusu arasında kıskaca alınan şeyh yenilir, tutuklanır ve Temmuz 1881'de İstanbul'a getirilir. Abdülhamid, gelecekte işine yarayabileceği düşüncesiyle, ona iyi davranır.

1875-1878 krizinin ertesinde Arap vilayetlerindeki durum da sultanı kaygılandırmaktadır. 1878 bozgunu ve merkezî iktidarın zayıflamasıyla karşı karşıya kalan Arap ileri gelenleri kendilerini gelecekleri üzerine sorgulamaktadır. İmparatorluk çöker de paylaşılırsa ne olacaktır? Arap vilayetlerinin başına ne gelecektir? Hicaz'da Mekke Şerifi Hüseyin İngilizlerden destek aramaya başlar.[21] 1880 ilkbaharında Suriye'de "duvar afişleri davası" patlak verir; Beyrut ve Şam'da sokaklara yapıştırılan afişler Arapları uyanmaya, Türklerin boyunduruğundan kurtulmaya ve Suriye birliğini sağlamaya çağırır.

Abdülhamid ve İngiltere: Kuşku

Arap vilayetlerindeki bu çalkantı, bunu İngiltere'nin kışkırttığından veya en azından el altından desteklediğinden kuşkulanan Abdülhamid'i iyice kaygılandırmaktadır. Son savaştan beri sultan, İngilizlerin her yerde imparatorluğa ve rejime karşı fesatpeşinde olduklarına inanma eğilimindedir.

Aslında Abdülhamid daha tahta çıkmadan önce İngiltere'nin gönlünü hoş tutmaya ve imparatorluğun toprak bütünlüğünü sağlayabileceğini düşündüğü tek büyük gücün desteğini almaya çalışmıştır. Rusya'ya

20 Arch. Min. de la Guerre, 7N, 1626, aln. yap. Hasan Gökçe, *Le Chemin de fer de Bagdad (1893-1903)*, master tezi, Poitiers Üniversitesi, 1989-1990, s. 126.

21 Buzpinar, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880."

karşı girilen savaşta Abdülhamid İngiltere'nin yardım edeceği, çatışmaya doğrudan karışmasa bile, en azından diplomatik, maddi veya mali destek vereceği umudunu hep korumuştur. Bu beklentiler boşa çıkmıştır. Ayastefanos'tan sonra antlaşmanın gözden geçirilmesi için Londra'nın harcadığı çabaları görünce Abdülhamid İngiltere'nin Osmanlı devleti lehine çalıştığını düşünmeye devam etmiştir. Kendisi de İngiliz sefiri Layard'la ayrıcalıklı özel ilişkiler kurmuş, onu neredeyse sırdaşı haline getirmiştir -hatta bir yabancı sefire pek bahşedilmeyen bir şerefle, onu eşiyle birlikte sofrasında ağırlamıştır.

Sonra 1878'in Mayıs ayının sonundan itibaren hayallerin suya düşmesi devri açılmıştır. İngiltere'nin tam manasıyla bir ültimatom verip, sonra da Kıbrıs'a el koyması, İngiliz diplomasisinin Berlin'de ortaya çıkan ikili oyunu sultanın gözünü açar. Berlin Antlaşması'ndan sonra geride yakıcı bir sorun kalmıştır: Doğu Anadolu'da yapılacak reformlar. Kıbrıs Sözleşmesi'nin maddelerine göre, Osmanlı İmparatorluğu doğu vilayetlerindeki "Hıristiyan ve öteki tebaasının korunmasına ve iyi idare edilmesine" ilişkin "gerekli reformların yapılacağını" taahhüt etmekte ve bu reformların "daha sonra iki Büyük Güç tarafından karara bağlanacağı" söylenmektedir.[22]

Savaştan sonra Doğu Anadolu ne olacaktır? Özerk bir Ermeni toprağı mı? Bir İngiliz protektorası mı? Kıbrıs Sözleşmesi kamuoyuna açıklanınca, İngiltere'de coşkuyla karşılanır; basın birçok tasarıyı gündeme getirir, özellikle de İngilizlerin Fırat Vadisi'nde Hindistan İmparatorluğu'na yeni bir yol açacak bir demiryolu inşa etmeleri görkemli bir proje düşüncesi olarak ortaya atılır. Türkiye'nin Asya vilayetleri üzerinde bir İngiliz "protektorası" fikri birçokkez ifade edilir. 1879'da Londra'da çok kışkırtıcı bir başlığı olan bir kitap yayınlanır: *Our New Protectorate: Turkey in Asia*.[23] Osmanlı hükümetinin ve Sultan Abdülhamid'in çok ciddi endişelere kapılması için yeterli nedenlerdir bunlar.

Salisbury ve Layard, sözleşmenin reformlar hakkındaki maddesini uygulatmaya kararlıdır. Tasarladıkları bir protektora değilse de, reform işinde İngiltere'nin sultana tavsiye ve omuz vermesi gerektiği düşüncesindedirler. 20 Ağustos 1878'de Layard, Sadrazam Safvet Paşa'ya İngiliz beklentilerini içeren şifahi bir nota verir: Avrupalı subaylar tarafından eğitilmiş ve yönetilen etkili bir jandarma kuvvetinin kurulması; temyiz

22 Noradounghian, *age*, III, s. 522-523.

23 Kitabın yazarı J. C. McCoan'dur: Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, s. 131 ve 142.

mahkemelerine Avrupalı bir yargıcın atanması; vergi sisteminde reforma gidilip Avrupah tahsildarların görevlendirilmesi; son talep de iktidarın keyfi müdahalelerinden kurtulmak için, valilerin beş yıllığına atanmasıdır.

Abdülhamid bu notaya iki ay sonra cevapverdirir; Osmanlı hükümeti Avrupalıların jandarma ve adliyeye yapacakları yardımları kabul, ama karar merciilerinde bulunmalarını reddeder; valilerin beş yıllığına atanıp bu sürenin kısaltılamaması da söz konusu değildir, çünkü sultan kendi ayrıcalıklarını oldukları gibi korumak istemektedir. Vergi reformunun ise önce bir veya iki pilot bölgede başlatılması, sonra imparatorluğa yayılması arzusundadır. Bir diğer sorun da bu reformların finansınanına yöneliktir. Bâbıâli Ağustos ayında Disraeli hükümeti nezdinde bir istikraz olasılığını gündeme getirir. Ama Osmanlı devleti İngiliz sermayesi gözünde tüm kredisini yitirmiştir ve İngiliz Parlamentosu da tereddütlüdür. Ocak 1879'da Londra piyasasında hiçbir istikraz operasyonu başlatılamayacağı açıkça ortaya çıkar. Kıbrıs Sözleşmesi'nce Anadolu'da yapılması öngörülen reformları İngiltere finanse etmeyecektir.

Buna karşılık İngiliz hükümeti reformların sahada uygulanışını denetlemek amacıyla askerî konsoloslar göndermeye karar verir. Bunların bir görevi de, İngilizlerin henüz yeterince tanımadıkları bir bölgede bilgi toplamak ve Rusya'nın oraya yeniden kuvvet göndermesi durumunda bölgenin savunmasım hazırlamaktır. Sonbahar 1878'de bu konsoloslardan ilki Erzurum'a varır. Ertesi yıl yedi askerî konsolos daha Doğu Anadolu'ya yerleşecektir; hepsi de arazi insanı olan bu konsoloslar Doğu'ya da alışıktır. Ama görevleri güçtür: Osmanlı hükümeti onlara özel yetkiler tanımayı reddeder. Bulundukları yerlerde, misyonerler ve Ermenilerle ortak bir davaya inandıkları kuşkusu yayılır. Varlıkları Rusları ve Fransızları da kaygılandırır; Ruslar "Anadolu'da İngiliz eğitimciler, konsoloslar ve ajanlardan oluşan bu minyatür ordu"ya hiç de iyi gözle bakmazlar.[24] Fransızlara gelince, İngilizler tarafından Kıbrıs'a el konmasından sonra önemli Fransız çıkarlarının bulunduğu Suriye'ye yakın bir bölgedeki bu yeni İngiliz yayılmasmdan kaygı duymaktadırlar.

Başka iki olay Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı kuşkularını keskinleştirir. Temmuz 1879'da Fransızlardan da destekalan İngilizler sultanı, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'yı azledip, yerine Tevfik Paşa'yı geçirmeye zorlar. Öteki olay Suriye'yeilişkindir. Abdülhamid, Avrupa'da sürgünde bulunan Midhat Paşa'yı İngilizlerin baskısıyla geri çağırır ve Şam valiliğine

24 Sumner, *Russia andthe Balkans, 1870-1880*, s. 572.

atar. Eylül 1879'da Şam'a giden İngiliz sefiri Layard'ın Midhat Paşa ile yaptığı görüşmeler ise Abdülhamid'i çok endişelendirir. Yoksa bir Arap devleti kurmak konusunda Midhat ile İngilizler gizli suç ortaklığı mı yapmaktadır?[25]

Birkaç ay sonra, Nisan 1880'de, İngilizlerin muhafazakâr kabinesi devrilir ve Disraeli koltuğunu büyükrakibi Gladstone'a bırakmakzorunda kalır. İngiliz liberal partisinin önderi açık bir Türk düşmanıdır; Bulgaristan'daki katliamlardan sonra İngiliz kamuoyunu Türklerin aleyhine o döndürmüş, Türk'ü "insanlığın insan olmayan örneği" diye o tanımlamıştır. Sultanla yeni İngiliz başbakanı arasında derin bir antipati vardır. Abdülhamid düşmanına karşı "bir tür dehşet" duymakta ve ondan "ihtiyar ve geveze" diye söz etmektedir.[26] Gladstone da nezakette ondan geri kalmaz: "Sultanın aklı, kurnazlık ve aldatmacadan oluşan dipsiz bir kuyudur."[27] Aslında liberallerin iktidara gelişi fazla bir şey değiştirmez. Foreign Office, Doğu Anadolu'daki reform politikasını savunmaya devam eder, ama İngiltere'nin yalnız kalmamasını sağlamak için, Berlin Antlaşması'na imza koymuş diğer devletleri de işe katmaya uğraşır. Bâbıâli'ye verilen bir dizi toplu nota bu politikanın bir sonucudur. İrlanda sorunu, Güney Afrika'daki karışıklıklar, Afganistan sorunu gibi konulardan başını kaldıramayan Gladstone'un Osmanlı İmparatorluğu'na ilgisi azalır. 1881 sonundan itibaren reformlar sorunu çıkmaza girer ve Şubat 1882'de İngiliz askerî konsolosları geri çağrılır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik vaziyeti birkaç yıl içinde derin bir değişim geçirmiştir. İmparatorluğun toprak bütünlüğünün en önde gelen savunucusu olarak kabul edilen Büyük Britanya artık, bir Osmanlı siyasetçisinin deyimiyle, Abdülhamid'in "karabasanı"na dönüşmüştür.[28] Büyük Britanya ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkilerin bu dönüm noktası, Layard ile Abdülhamid arasındaki kişisel ilişkilerin soğuklaşmasından da hissedilir. İngiliz sefirler, Tanzimat döneminde Boğaziçi kıyılarında canı istediğinde yağmur yağdırıp canı istediğinde güneş açtıran "büyük elçi" Stratford Canning'den beri sahip oldukları neredeyse imtiyazlı konumu bir daha bulamayacaklardır.

Abdülhamid bu değişimlerin çapını çok geçmeden kavrar. 1880 sonunda veya 1881 başında kalemealınmış ve vekillerine seslenen bir muh-

25 Y. T. Kurat, "Midhat Paşa ve Henry Layard", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri* içinde, s. 213-219.

26 *Pensées et souvenirs*, s. 100 [*Siyasi Hatıratım*, s. 95].

27 Anderson, *The Eastern Question*, s. 224.

28 *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 256.

tırada, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan devletler, özellikle de İngiltere tarafından kurulmuş gerçek bir komployа kurban gittiğini açıklar. İngilizleri bir türihanetle suçlar; Osmanlıları hiç durmadan Rus baskılarına karşı direnmeye teşvik etmişler; Osmanlılara, Ruslar blöf yapıyor, zaten bir çatışma çıkarsa Rus ordusu savaşa hazır değil ve Osmanlı devleti Majesteleri'nin Hükümeti'nin maddi ve mali desteğine güvenebilir, demişlerdir. Ama savaş çıkınca bu sözlerden hiçbiri tutulmamış; Büyük Britanya donanmasını kendi çıkarları için, sözde kendi vatandaşlarını korumak bahanesiyle ve Osmanlı hükümetinin arzusu hilafına, payitahtın Çarlık orduları tarafından işgal edilmesi tehlikesine de yol açarak, Marmara sularına demir atmaya göndermekle yetinmiştir. Birkaç ay sonra bulanık vaatlerle -Osmanlı İmparatorluğu'nu Berlin'de savunmak- Kıbrıs'ı koparmış, ama bu vaatler de yerine getirilmemiştir. Diğer devletlerle olan vaziyet de daha iyi değildir. Avusturya-Macaristan gözünü Selanik'e dikmiştir ve Fransa da Yunanistan'ın hak iddialarını desteklemektedir.[29] Osmanlı'nın başına gelen felaketlerin baş sorumlusu olan Rusya da, Çar II. Aleksandr'ın Mart 1881'de devrimciler tarafından öldürülmesiyle bir belirsizlik dönemine girer. Geride kalan tek umut, Bismarck'ın Almanya'sıdır; Abdülhamid "Demir Şansölye" nezdindeki ilk girişimleri Mayıs 1880'de yapar, ama o sırada bir sonuç alamaz. Berlin Kongresi'nden üç yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu hâlâ tecrit olmuş haldedir. Sultanın, Düvel-i Muazzama arasında karmaşık bir terazi, denge ve tarafsızlık oyununa soyunması gerekecektir.

Abdülhamid Duruma El Koyuyor

Savaşın felaketlerle dolu seyri hakkında bazı mebusların dile getirdikleri ve giderek sertleşen eleştiriler karşısında, Abdülhamid Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı tatil etmişti. Ama bu durum meşruti rejimin sona ermesi veya Kanun-ı Esasi'nin yürürlükten kaldırılması anlamına gelmiyordu; Sultan, hatta yeni seçimlere bile gerek kalmadan, mebusları yeniden toplayabilirdi. Berlin Kongresi'nden sonra, Kanun-ı Esasi'de Meclis'e tanınan yetkilere bazı kısıtlamalar getirerek, bunu gerçekten yapma-

29 Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 82-83; Akarlı, *The Problem of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II*, s. 31; Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları*, s. 86-87; Çetin ve Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 88-100.

yı tasarladığı anlaşılıyor. Hatta bu amaçla bir komisyon toplar, ama Kanun-ı Esasi'de hiçbir değişiklik yapılmaz. Aslında Abdülhamid Meşrutiyet'e son vermek konusunda tereddütlüdür; âyan atamalarını sürdürmektedir -Nisan 1878 ile Nisan 1880 arasında on bir atama- ve yasama dilinde, yürürlüğe girmesi için Meclis tarafından onaylanmalıdır, anlamına gelen alışılmış formül hâlâ kullanılmaktadır. Birkaç yıl boyunca, sanki meclislerin onayına sunulacakmış gibi, "geçici yasalar" çıkarılır.

Sultan, Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplama fikrinden, kesin olarak 1880 ilkbaharında vazgeçmiş olsa gerek; bu kararda 9 Haziran'a kadar sadaret makamında -başvekil unvanıyla- kalan Said Paşa'nın tesiri olmuştur. Abdülhamid meşruti birrejim kurulmasına, Rusya ile savaş tehdidi kapıya dayanmışken Avrupa'yla olan ilişkileri dikkate alarak razı olmuştu; o sırada bir İngiliz desteğine umut bağlayabilirdi. Ama bu destek gelmemişti. Nisan 1880'de İngiltere'de iktidara -her durumda Osmanlılara düşman- Gladstone'un gelmesi sultanın son çekincelerini de yok eder; artık İngiltere nezdindeki imajı hakkında kaygı duymasına gerek kalmamıştır. Bu koşullarda Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplamaya gerek duymaz.

Üstüne üstlük kendisine geniş imtiyazlar tanısa da her şeye karşın hükümdarın geleneksel otoritesinde bir sınırlamayı temsil eden bir sisteme, Abdülhamid'in derinden düşman olduğu da bellidir. Parlamenter bir rejimin onun ne siyasi kültürüne ne de görüşüne uyduğu açıktır. Kanun-ı Esasi'den sanki bir "musibet"miş, "dehşet verici" bir şeymiş gibi söz eder. Osmanlı İmparatorluğu kadar ayrışık bir bütünde böyle bir siyasi sistemin "umumi bir karışıklığı davet" edip, "herkesi birbirine düşürmek" anlamına geleceği kanısındadır.[30] 1876'da Kanun-ı Esasi'ye razı görünmesi de tamamen taktik nedenlere dayanmaktadır. Her şeye karşın Kanun-ı Esasi'yi tamamen kâğıt üstünde de olsa koruma şıklığını gösterecek, bu metin, tıpkı Meclis-i Âyan üyelerinin listesi gibi, salnamelerin başında düzenli olarak yer almaya devam edecektir.

Aynı döneme doğru daha müstebit biridareye doğru kayıldığını gösteren başka belirtiler de ortaya çıkar.[31] 1820'lerdeki Yunan ayaklanmasından beri imparatorluk içinde ferdi dolaşım nizamnamelere bağlanmıştı: Bir vilayetten diğerine gidebilmek için bir *mürur tezkeresi* [geçiş belgesi] edinmek gerekiyordu -sonradan çıkarılan birçok nizamname de

30 *Pensées et souvenirs*, s. 88 ve 90 [*Siyasi Hatıratım*, s. 87].

31 Sina Akşin, "I. Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1986, s. 25-40.

bu kuralı onaylamıştı. Bu önlemin uygulanması bir süre gevşedikten sonra, Haziran 1880 tarihli bir tamimle mürur tezkeresinin zorunlu olduğu bir kez daha ve kesin bir dille bildirilir -mürur tezkereleri hakkında bir süre sonra çıkarılacak yeni bir nizamname de bu tavır değişikliğini doğrulayacaktır.[32] Ayrıca sansür de katılaşır. Mayıs 1877'de gündeme gelen aşırı baskıcı bir basın yasası tasarısı Meclis'te şiddetle eleştirilmiş ve rafa kaldırılmıştı. Bu alandaki yasalar değişmez. Ama basın üzerindeki sansür, savaş ve İstanbul'daki örfi idare bahane edilerek, daha ağır bir biçimde uygulanır. Artık her sayının çıkmadan önce sansürcünün onayından geçmesi şarttır, yoksa gazete bir süreliğine veya tamamen kapatılabilir.[33] İmparatorluğa giren yabancı gazetelere gelince, onlar da daha katı bir denetimden geçer ve Şubat 1881'den itibaren ilk yasaklama kararları çıkmaya başlar.[34]

Sultanın yetkilerinin güçlendirilmesi de rejimin istibdata doğru kaydığını göstermektedir. Sultan işe kendisinin tahta çıkmasına yardım etmiş küçük -ve çok ayrışık- grupta yer alan adamları etkisiz hale getirerek veya safdışı ederek başlar.[35] Savaş, Abdülhamid'in iktidara yükselişinin temel direklerinden biri olan Redif Paşa gibi can sıkıcı hale gelebilecek subaylardan kurtulma fırsatı olur. Abdülhamid imparatorluğun hiçbir askerî hazırlığı olmadan Rus [93] harbine girmesinden sorumlu tuttuğu Redif Paşa'yı artık "karanlık bir adam"[36] olarak görmektedir ve onu Rodos'a sürdürür. Yüksek rütbeli bir başka subay da sultanın açtığı kovuşturmanın kurbanları arasında yer alır. Aslında parlak bir komutan olan ve Abdülaziz'in hal edilişine katıldığı için Abdülhamid tarafından alaşağı edilmek istenen Süleyman Paşa, hürriyetçi tavırlarıyla da tanınmaktadır. Balkanlar cephesinin çöküşüne yol açmakla suçlanır ve savaş sona erdikten sonra açılan büyük bir davada yargılanır, sonra da Bağdat'a sürülür.

Abdülaziz'in devrilmesinin sorumlularından olan ve -hem Abdülaziz'e, hem de Murad'a karşı- iki hal ediliş fetvasını kaleme alan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi de görevinde fazla kalmaz. Temmuz 1877'de azledilip zorunlu ikamete memur edildiği Arabistan'a gönderilir. Ayrıca Abdülhamid tahta çıktığında sadrazam olan Mehmed Rüş-

32 Young, *Corps de droit ottoman*, II, s. 273.

33 *Age*, s. 321.

34 Türker Acaroğlu, "Sultan Abdülhamit II Döneminde Dış Yayın Yasaklamaları", *Ulusal Kültür*, II/5, Temmuz 1979, s. 135-154.

35 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, II, s. 427-428.

36 *Pensées et souvenirs*, s. 50-51 [*Siyasi Hatıratım*, s. 68].

dü Paşa'dan da, onun yerine Aralık 1876'da Midhat Paşa'yı atayarak kurtulmuştur; gerçi Mayıs 1878'de, Ali Suavi'nin darbe girişiminin ardından onu yeniden sadaret makamına getirir. Ama veliahd şehzade Reşad hesabına çalıştığından kuşkulanılan Rüşdü Paşa bir haftadan fazla dayanamaz; o zaman İstanbul'dan uzaklaştırılır ve Manisa'daki topraklarına sığınır.[37]

Abdülhamid, tahta çıkmasını en çok borçlu olduğu ve saltanatının ilk aylarında iktidarını güçlendirmesine yardım eden, enişteşi Damad Mahmud Celaleddin Paşa'dan da kurtulacaktır. Plevne'nin yitirilmesinden sonra gözden düşen ve kendisini beceriksizlikle suçlayan mebusların en gözde hedefi haline gelen Mahmud Celaleddin Paşa, 1879'da vali olarak -İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenen siyasetçilerin alışıldık görev yerlerinden- Trablusgarp'a gönderilir; sonra 1881'de Midhat Paşa ile birlikte yargılanıp mahkûm edilmek üzere geri çağrılır.[38]

Abdülhamid'in öfkesi, henüz sultan adayıyken kendisiyle Midhat Paşa'yı ilk kez buluşturan ve bu vesileyle veliahd şehzadenin verdiği liberal vaatlere tanık olan Yenikapı Mevlevihanesi'nin şeyhi Osman Selahaddin Dede'ye de yönelir. Dede, Abdülhamid tahtaçıktıktan sonra, sarayda *Mesnevi* okuyuculuğuna getirilmiştir. Ama Abdülhamid çok yaşlı olduğu bahanesiyle onu hızla saraydan uzaklaştırır ve 1880'de de Meclis-i Meşayih reisliğinden alır. Aynı zamanda saray hafiyelerinin birçok kez jurnal ettiği Yenikapı Mevlevihanesi'ni de sıkı gözetim altında tutar.[39] Yani 1881'e gelindiğinde, Abdülhamid'in tahta çıkmasına yardım etmiş olanların hepsinin yerinde yeller esmektedir. Artık sultanın çevresinde, bulunduğu mevkiyi sadece onun lütfuna borçlu olanlar kalmıştır; tamamen Abdülhamid'e bağımlı bu küçük grup içinde eski mabeyn başkâtibi Küçük Said sivrilmektedir. Paşa olduktan sonra ilk kez Ekim 1879-Haziran 1880 arasında sadrazamlığa atanır; sadaretteki ikinci görev süresi Eylül 1880'den Mayıs 1882'ye kadar sürer. Saltanatın ilk yıllarındaki bir sadrazam açısından hatırı sayılır bir "süre uzunluğu" söz konusudur.

Çünkü Abdülhamid'in iktidarın kendi elinde olduğunu ifade etme isteğinin bir diğer işareti, sık sık sadrazam değiştirmesidir. Eylül 1876'da tahta çıkışından 1881 yılının sonuna kadar on iki kez sadrazam değiştir-

---

37 Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüşdü Paşaların*, s. 101-177.

38 Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, s. 129-130.

39 Ekrem Işın, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, "Yenikapı Mevlevihanesi" maddesi; Zarcone, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en islam*, s. 140; Bilgin Aydın, "Osmanlı Siyasi Tarihinde Mevleviler ve Sultan II. Abdülhamid ile İlişkilerine Dair Belgeler", *Osmanlı* içinde, Güler Eren (ed.), Yeni Türkiye Yay., c. 2, 1999, s. 369 vd.

miş, bir sadrazamın "ortalama ömrü" dörtayı geçmemiştir. 1878'in Ocak ve Haziran ayları arası, art arda sıralanan altı sadrazamla -içlerinden ikisi "başvekil" unvanını taşıyordu- Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce hiç tanık olmadığı en hızlı değişimi yaşar.[40] Bâbıâli'deki en kısa görev süresi rekoru, sekiz günde azledilen Mehmed Rüşdü Paşa'ya aittir! Görevde en uzun süre kalan ise, Said Paşa'dır -zaten Said Paşa da istibdadın adamıdır. Sadrazamların bu durmak bilmeyen valsi, Abdülhamid politikasınınyeni biryönünü yansıtır: Tanzimatdevrinde sadrazamlara, nâzırlara ve Bâbıâli'ye kaptırılan iktidarı kendisi ve Saray adına geri almak. Böylelikle şekillenen bir eğilim daha sonra durmadan güç kazanacaktır: gerçek iktidarı Bâbıâli'den Saray'a taşımak.

Sultanın tahta çıktığının ertesi günü şu açıklamayı yaptığı belirtilir: "Bugün benim izleyeceğim siyaset, vekillerin sözünü dinlemektir. Gerekli olanı öğrendiğimde, siyasetimi değiştirecek ve vekillere kendi sözümü dinleteceğim."[41] Bu vaktin artık geldiği anlaşılıyor: 1881'de sultanın çıraklık dönemi sona ermişti.

Midhat Paşa'nın Ortadan Kaldırılması

Sultan'ı tahta çıkaranların en ön safında Midhat Paşa bulunuyordu. Onun başlangıçtaki desteği olmasa, Abdülhamid "iktidarı ele geçirmeyi" muhtemelen başaramazdı. Midhat'ın oynadığı bu belirleyici rol bir anlamda onu sultanın gözünde en tehlikeli insan haline getirmişti. Abdülaziz ve Murad'ı art arda hal etmiş Midhat, aynı yolda devam niyetinde olamaz mıydı? Diğeryandan vali olarak -önce Tuna, sonra da Bağdatvilayetlerinde- kendisini kanıtlamıştı ve kesinlikle en yetenekli siyasetçilerden biriydi; Kanun-ı Esasi'nin "babası" olarak kabul edildiği için kamuoyu nezdinde, liberaller, hatta softalar arasında büyük bir popülariteye sahipti. Milletler de ona büyük hürmet besliyorlardı -1876'da sadrazamlığa atanınca ilkyaptığı iş İstanbul'un iki patriğini de ziyaret etmek olmuştu. Ona "mutlak bir güveni olan" sefir Elliot'la çok sağlam ilişkiler kurduğu için, İngilizlerin de desteğine sahipti.[42] Dolayısıyla Abdülhamid için önemli bir hasım olmaya devam eden nüfuzlu bir adamdı Midhat Paşa.

---

40 Davison, "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin."

41 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 355.

42 Davison, "Midhat Paşa and Ottoman Foreign Relations", *Osmanlı Araştırmaları*, V, 1986, s. 161-173, 166.

Onu sadrazamlığa atayıp Tersane Konferansı sırasında Büyük Güçler'e karşı direnişi sürdürmesine izin veren Abdülhamid böylelikle başlarda ondan istifade etmişti. Sonra ilk fırsatta Avrupa'ya sürgüne gönderdiği bu tehlikeli rakipten kurtulmuştu. Aynı dönemde liberaller de darbeyi yemişti: Meşhur yazar ve romancı Namık Kemal tutuklanıp beş ay hapis yatmış, sonra da Midilli Adası'na sürülmüştü. "Yeni Osmanlılar"ın bir diğer eski üyesi, Ziya Paşa da aynı şekilde İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve mutasarrıf olarak çeşitli taşra vilayetlerini dolaşmıştı.

Midhat ise sürgün dönemini Avrupa'da seyahat ederek geçirmişti: Napoli, Roma, Marsilya, Paris, Londra, Viyana. Zor maddi koşullar içinde yaşadığı için daha çok Londra'da kalmış ve İngiliz siyaset sınıfıyla olan iyi ilişkilerini İngiltere'yi Osmanlılar lehinde bir müdahaleye teşvik etmek yönünde kullanmaya çalışmıştı. Ayrıca gazetelere yazdığı makaleler ve verdiği röportajlarla "kendi" anayasası olarak kabul ettiği Kanun-ı Esasi'yi savunmuştu.[43]

Bununla birlikte Avrupa'ya bırakılmış bir serseri mayın gibi dolaşıp, büyük başkentlerde Osmanlı hürriyetçiliğinin propagandasını yapan Midhat, imparatorluk dışında içeridekinden daha tehlikeli olabilirdi. İngilizlerin, özellikle de Layard'ın baskısıyla, Abdülhamid sonunda Midhat'ın geri dönmesine razı oldu. Ama ona hükümette bir görev vermek, hatta İstanbul'a getirtmek söz konusu değildi. Abdülhamid onun popülaritesinden çekinmekte ve payitahtta sayıları çok olan Midhat taraftarlarının gösteri yapacaklarından korkmaktaydı. Dolayısıyla Midhat, Kasım 1878'de Suriye vilayetinin başına vali olarak atanır.

Bu vilayette savaştan sonraki durum çok kötüdür. Kasa boştur, birçok erkek cepheden geri dönmemiştir, sosyal çelişkiler derinleşmiştir. Midhat Paşa her şeye karşın alışıldık enerjisiyle çalışmaya koyulur: İdareyi yeniden düzenler, maliyeyi düzene koyar, Humus-Trablusşam yolunun yapımını ve telgraf ağının genişletilmesini de kapsayan büyük bir imar işleri programı başlatır, okullar açar.[44] Ama yeni vali kısa sürede Abdülhamid'le çatışmaya başlar. Daha önceki valilik görevlerinde, önce Tuna sonra da Bağdat vilayetlerinde, Midhat geniş yetkilerle donatılmıştı; bir tür "genel vali" (*proconsul*) olmuş ve hem mülki hem de askerî idarenin

43 Örneğin karş. şu broşür: Midhat Paşa, *La Turquie, son passé, son avenir*, Paris, 1878, İngilizce olarak da basılmıştır (Londra, 1878).

44 Midhat Paşa Suriye'de: Najib E. Saliba, "The Achievements of Midhat Pashaas Governor of the Province of Syria, 1878-1880", *International Journal of Middle East Studies*, 9, 1978, s. 307-323; Shimon Shamir, "Midhat Pasha and the Anti-Turkish Agitation in Syria", *Middle Eastern Studies*, X/2, 1974, s. 115-143.

başı olarak çok etkin ve sonuç alıcı bir biçimde davranabilmişti. Ama 1871 tarihli vilayetler yasasıyla bu genel vali yetkileri sınırlanmıştı. Midhat, Şam'daki reformlarını bir sonuca ulaştırabilmek için, eskiden yaptığı gibi yetkilerinin genişletilmesini talep eder. Bu yetki genişlemesini, durmadan ayak sürüyen bir sultandan koparabilmek için Suriye'de Osmanlı karşıtı belli bir çalkantının yayılmasına çanak tutar mı acaba? Midhat Paşa yoksa yeni bir Mehmed Ali midir? İngiliz sefiri Henry Layard'ın 1879'daki Suriye seyahati ve Midhat Paşa ile yaptığı görüşmeler Abdülhamid'in bu kaygılarını iyice körükler.[45] Ağustos 1880'de Abdülhamid onun görevyerini Aydın vilayetine [merkezi İzmir] kaydırmaya karar verir. Bu değişiklik onu İstanbul'a yaklaştırmanın ve daha rahat göz hapsinde tutmanın bir yoludur.

Midhat Paşa yeni görevinde birkaç aydan fazla kalmaz.[46] 1881 yılının başında paşanın İzmir'de sultana karşı bir suikast hazırlığı içinde olduğu dedikoduları dolaşmaya başlar. Belki de Abdülhamid, kısa süre önce bir teröristkomploya kurban giden Rus Çarı II. Aleksandr'la aynı kaderi paylaşmaktan korkmaktadır. Yine bu dönemde sultandan destek alan Midhat muhalifleri, eski sadrazam aleyhine bir kampanya başlatırlar. Başlangıçta Abdülaziz'in ölüm koşullarıyla ilgili bulanık bir söylenti dolaşır; eski sultanın, resmî açıklamada belirtildiği gibi intihar etmediği, tahttan indirilmesinin sorumluları hesabına iş gören fedailer tarafından katledildiği ileri sürülür. Bu sorumluların ilk sırasında da Midhat Paşa yer almaktadır.

Midhat'ın hasımları ve Abdülhamid bu dedikoduyu -çıkaran onlar değilse- kullanacaklardır. Önce sabık sadrazamın İzmir'de tutuklanması kararlaştırılır. 17 Mayıs'ı 18'e bağlayan gece vali konağını asker kuşatır, ama zamanında uyarılan Midhat Paşa Fransa Konsolosluğu'na sığınmayı başarır. Ona o anda, kendiliğinden sığınma hakkı tanıyan konsolosun bu davranışı kendi üstleri tarafından anında yadsınır. Fransızlar Tunus'a el koymak üzere büyük manevralara hazırlanmaktadırlar; şu anda çıkacak bir hadise Osmanlı-Fransız ilişkilerini bozmamalıdır! Bu nedenle diplomatik sığınma isteği geri çevrilen Midhat'ın halka açık bir mahkemede yargılanacağı güvencesini aldıktan sonra Osmanlı yetkili makamlarına teslim olmaktan başka bir çaresi kalmaz. Gemiyle İstanbul'a getirildikten sonra bir ay boyunca göz altında tutulup sorgulanır ve 27

45 Yuluğ Tekin Kurat, "Midhat Paşa ve Henry Layard", *Midhat Paşa Semineri* içinde, s. 213-219.

46 Midhat Paşa İzmir'de: Zeki Arıkan, "Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)", *Uluslararası Midhat Paşa Seminer*i içinde, s. 127-164.

Haziran'da Abdülaziz'i öldürdükleri ileri sürülen sanıklara karşı büyük dava açılır.[47]

Osmanlı tarihinde ilk kez eski bir sadrazam yargılanır. Onun yanında on kadar önemli şahsiyet sanık sıralarında oturmaktadır: Sultanın iki enişte si -biri, Mahmud Celaleddin Paşa-, subaylar, eski mabeynciler, bir pehlivan ve iki hizmetkâr. İddianameye [ithamname] göre cinayet, iki enişte nin talimatıyla hareket edeniki figüran tarafından işlenmiştir, Midhat Paşa ve Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa da bu karardan haberdardır. Duruşma iki günde, sanıklar kendilerini gerçek anlamda savunma olanağı bulamadan "sonuca bağlanır." Ayın 28'inde tüm sanıklar suçlu bulunur ve ertesi gün mahkeme heyeti Midhat Paşa ile talihsiz kader arkadaşlarının diğeryedisini idama mahkûm eder.

Bütün davanın en başından itibaren Abdülhamid tarafından, Midhat Paşa'dan kesin bir biçimde kurtulmak amacıyla tezgâhlandığı ortadadır. Sultan eski sadrazama karşı açılan suçlama kampanyasını teşvik etmiştir. Midhat Paşa ve diğer sanıklar, duruşmanın başlamasını tutuklanıp kapatıldıkları Yıldız Sarayı içindeki Çadır Köşkü'nde beklerler. Bazı sanıkların ifadesinin işkenceyle alındığının ileri sürüldüğü sorgulamalar bu köşkte yapılır. Mahkeme de Saray'ın yakınına, Yıldız'ın muhafız alayı tarafından etrafı çevrilmiş büyük bir çadıra kurulur. Bu durum söz konusu sivil mahkemeye tam bir örfi idare mahkemesi görünümünü verir. Duruşmaların sürdüğü iki gün boyunca anlaşıldığı kadarıyla sultanın çalışma odasıyla mahkeme çadırı arasında sürekli geliş-gidiş trafiği yaşanır. Sultanın birçok yaveri de mahkemeyi izleyenler arasındadır.

Malikûmiyet kararlarından sonra, sultanın talimatıyla temyiz mahkemesi kararları onaylar. Abdülhamid daha sonra Safvet Paşa'nın başkanlığında bir Heyet-i Fevkalade toplar. Çoğunluk hükümlerin infazından yana görüş belirtince, sultan da merhametini kanıtlama olanağı bulur; idam cezalarını ömür boyu kalebentliğe çevirerek mahkemenin hem imparatorluk içinde, hem de dışarıda uyandırmaktan geri kalmadığı eleştirileri boşa çıkarmaya gayret eder. Mahkûmlar 28 Temmuz'da *İzzeddin* vapuruna bindirilerek Cidde'ye doğru yola çıkarılır, oradan da Taif'e götürülüp, kaleye hapsedilirler.

"Adaletparodisi", "hileli duruşma", "adli skandal", "meşum komedi." Midhat Paşa'nın yargılanması ve mahkûm edilmesi tüm dünyada ayıplanırve Osmanlı İmparatorluğu'nda da hem yabancı gözlemciler hem

47 Bilal N. Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu, 1878-1884*, Ankara, 1970; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*.

de kamuoyunun bir bölümü tarafından kınanır. Ama Osmanlıların hepsi olayları bu açıdan görmez: Yarım yüzyıl önce olsa, MidhatPaşa asla halka açık bir biçimde yargılanmaz; II. Mahmud'un güçlü sadrazamı Pertev Paşa'nın başına geldiği gibi sadece idam edilir ve malları müsadere edilirdi, diye düşünürler -kendi devrinde "taçsız kral" diye bilinen Pertev Paşa 1837'de boğdurulmuştu.[48] Bununla birlikte Midhat Paşa açısından sadece bir erteleme söz konusudur. Taif'te çok ağır koşullarda hapsedilen eski sadrazam, muhtemelen Abdülhamid'in emriyle, 1884'te öldürülecektir.

İflasa Son Vermek

1875-1878 krizi sadece siyasi, diplomatik ve askerî değil, aynı zamanda mali bir krizdi. Ekim 1875'tekiiflas felaketinin ardından, Osmanlı İmparatorluğu maliyesi art arda gelen savaşların olağanüstü harcamaları, kaime ihracına başvurulması ve Hazine'ye önemli gelirler sağlayan zengin vilayetlerin -Tuna vilayeti gibi- kaybedilmesi sonucunda durmadan bozulmuştu. Yaşanan bu güçlüklerin bir göstergesi olarak, 1878-1879 için öngörülen bütçede gelirler 14.5 milyon lirayı, yani savaş öncesi gelirlerin % 60'ınıgeçmez. Abdülhamid bu alanda çok büyük sorunlarla karşı karşıyadır; yeni kaynakları seferber etmesi, sabırsızlanan Osmanlı tahvili hamillerini yatıştırması ve Rusların istediği 35 milyon liralık muazzam savaş tazminatıyla başa çıkması gerekmektedir. İmparatorluğun toprak kayıpları açısından tam anlamıyla yıkılmasını engellemeyi başaran Abdülhamid, Büyük Güçler'in doğrudan denetimiyle sonuçlanma tehlikesi taşıyan mali çöküşü de durdurabilecek midir?

En acil sorun kaimedir. Ağustos 1876'daki ilk emisyondan beri, bu kâğıtpara sürekli değeryitirmektedir. 1877 yazında bir altın lira 180 kâğıt kuruş eder -100 yerine; Plevne düştükten sonra bu miktar 240'a çıkar. Bu değer yitimi hatırı sayılır sonuçlara yol açmaktadır; gümrük resimleri dışında, Hazine gelirleri de kaime olarak toplanmakta ve dolayısıyla durmadan azalmakta, enflasyon yükselmekte, özellikle muhacir dalgasıyla kaplanıp iaşe sorunlarına gömülmüş payitahtta temel ihtiyaç ürünlerinin fiyatları el yakmaktadır. Eylül ayında fırıncılar kepenk indirir ve Yıldız Sarayı'nın önünde öfkeli kadınlar gösteri yapar. 1878 sonunda dev-

48 Carter Findley, "Factional Rivalry in Ottoman İstanbul: The Fall of Pertev Paşa, 1837", *Journal of Turkish Studies*, 10, 1987, s. 127-134; Selim Deringil, *Well Protected Domains*, s. 167-168.

let, ordu ve jandarmanınkiler de dahil olmak üzere, hiçbir maaşı ödeyemez hale gelir. Gerçek bir ayaklanma veya toplumsal patlama riski belirir. Abdülhamid krizin bu boyutundan çok kaygılanmakta, enflasyonun ve onun peşini hiç bırakmayan ekmek fiyatındaki değişmelerin yaratacağı toplumsal sonuçlardan endişelenmektedir.[49] Devlet ve kendi saltanatı açısından bunun bir ölüm-kalım sorunu olduğunun bilincindedir.

Önce kaime sorununu çözümlemeye önem verir. Kaimelerin hızla tedavülden çekilmesini ister. Ekim ayında Islahat-ı Maliye Komisyonu, Hayreddin Paşa'nın başkanlığında toplanır; kaimeleri "tedavülden çekip yok etmek" için "etkili bir önlem aramak"la görevlendirilmiştir. Ama devlet hazinesinde madeni parayokken bu iş nasıl yapılacaktır? Bazı vergiler yükseltilir; toplanan kaimeler, halkın güvenini yeniden kazanıp, değer kaybını durdurmak amacıyla düzenlenen büyük törenlerle Beyazıt Meydanı'nda yakılır.[50] Bu çabalar boşadır. Yabancı piyasalardan istikraz bulma gayretleri bir sonuç vermez. Sorunu bir an önce bitirmek isteyen Abdülhamid'in tek seçeneği kalmıştır: kaimeleri "reddederek" kangren olmuş bu uzvu kesip atmak. 1879'un Martayı sonunda çıkartılan bir iradeyle vergilerin 4/5'inin madeni parayla ödenebileceği, geri kalan 1/5'in kaimeyle yapılabileceği, ama kaimelerin Hazine tarafından 1 liraya 400 kuruş oranıyla kabul edileceği bildirilir. Ertesi gün kaime tamamen çöker ve bir liranın değeri 1000 kâğıt kuruşun üzerine çıkar. Bu önlem elinde kaime bulunduran herkesi büyük zarara uğratırken, bu paraların tedavülden çok hızlı bir biçimde çekilip soruna son noktanın konmasını da sağlar.[51]

Borç sorunu ise çokdaha ağırdır. Ekim 1875'tekiiflasın ardından 1876 yılının ortasında kupon ödemeleri askıya alınmış ve o zamandan beri bu sorun havada kalmıştı. Bu durum özellikle İngiltere'deki Türk düşmanlığını az beslememişti. Berlin Kongresi'nde Osmanlı istikraz tahvillerinin İngiliz ve Fransız hamillerinden oluşan bir heyet, borçlar sorununun da dikkate alınması için tam yetkili temsilcilere baskı yapmıştı. Antlaşma protokolüne Büyük Güçler'in borç sorununu çözümlemek için "ilgili hükümetlerin atayacağı uzmanlardan oluşacak bir mali komisyon" toplamasını Bâbıâli'ye tavsiye ettiklerini belirten bir açıklama eklenmişti. Kongre'deki Osmanlı temsilcisi Karatodori Paşa buna Avrupa hükümet-

49 Clay, *Gold for the Sultans*; Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası, Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul, Eren, s. 153.

50 Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, s. 139.

51 Clay, *age*, s. 392-431; Akyıldız, *age*, s. 116-173.

lerinin haksız bir müdahalesinin söz konusu olduğunu belirterek ne kadaritiraz etse de boşuna olmuş ve sonunda Bâbıâli'nin doğrudan tahvillerin hamilleriyle uyuşmayı taahhüt ettiğini açıklamıştı.[52]

Bu sorun hakkında Abdülhamid'in tavrı nedir? Seleflerinin bıraktıkları borçları ödemeye kararlıdır, çünkü savaşın ertesinde kafasında şekillenen görkemli ıslahatşemasına girişebilmek için devletin itibarını mutlaka yeniden tesis etmek zorundadır. Tasarladığı imar çalışmaları ve demiryolu yapımları için yabancı sermayeye ihtiyacı vardır. Ama devletin itibarını yeniden yükseltmeye çalışırken bağımsızlığına zarar verebilecek bir çözümü de istemez. Bu nedenle imparatorluk üzerinde kaçınılmaz bir vesayet oluşturacak uluslararası bir mali komisyon kurulmasına yönelik her türlü düşünceyi baştan reddeder. O, alacaklılarla doğrudan uzlaşmayı tercih etmektedir. Ayrıca borç geri ödemelerinin mali açıdan yapılandırılması içine gümrük gelirlerinin katılmasını da reddeder. Şimdilik bir oyalama siyaseti yürütmektedir. Avrupa sermaye piyasalarının kapıları kapandığı için, geçmişteki gibi borcu ödemek için borç alma olanağı bulunmayan Osmanlı devleti, Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası'nın kabul ettiği avanslar sayesinde günü gününe yaşamaktadır. Ama Hazine'yi yeniden doldurmak için en kısa sürede toplu bir çözüm bulunması gerekmektedir.[53]

Ekim 1879'da sadrazamlığa atanan Said Paşa, Osmanlı maliyesinin yeniden düze çıkmasında belirleyici bir rol oynayacaktır. Kasım ayında Osmanlı Bankası ve Galata bankerleriyle bir sözleşme imzalayarak, ilk önemli adımı atar; pul, balıkçılık, alkollü içki resimlerinin, ipek aşarlarının, tütün ve tuz inhisarlarının gelirlerinin tahsilatını on yıllık bir süre için onlara devredilir. Böylece öncelikli olarak dalgalı borcun konsolide edilmesini ve yabancı tahvil hamillerinin kuponlarının ödenmeye başlamasını sağlayan bir dolaylı vergi idaresi [Rüsum-ı Sitte: Altı Dolaylı Vergi İdaresi] kurulur. Bu sistem Osmanlı devletinin alacaklılarının sabırsızlığını yatıştırmaya yardım ettiği gibi, içeride kaynak temin eden sermaye sahiplerine, yani Osmanlı Bankası ile Galata bankerlerine teminat verir. Gerçi hükümet mali yönetiminin önemli bir kısmını yine devretmiş, ama bunu Büyük Güçler'in diplomatik baskısıyla değil kendi gönüllü tercihiyle yapmıştır.[54]

---

52 Young, *Corps de droit ottoman*, V, s. 56-57; Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, s. 85.

53 Blaisdell, *age*, s. 87.

54 Clay, *age*.

Bir yıl sonra yeni bir adım atılır. Rüsum-ı Sitte İdaresi rüştünü ispat etmeye başlayınca -bu işleyiş bir anlamda test gibiydi- Osmanlı hükümeti alacaklılarıyla doğrudan uzlaşma aşamasına geçmeye karar verir. 3 Ekim 1880 tarihli bir genelgeyle tahvil hamillerinin temsilcilerini, borcun nasıl ödeneceğini "Büyük Güçler'in hiçbir müdahalesi olmaksızın" görüşüp bir anlaşmaya varmak üzere, resmen İstanbul'a davet eder.

Pazarlıklar Eylül 1881'de başlar ve Aralık ayının sonuna kadar sürer. Tahvil hamillerinin temsilcileriyle hızla bir anlaşmaya varılmasını isteyen Abdülhamid, Osmanlı temsilcilerini karşılarındakilerle bir uzlaşma zemini bulmaya teşvik eder. Pazarlıkları çok yakından izler ve Osmanlı tarafını temsil eden delegelerden Alman Wettendorf'la [Maliye Nezareti müsteşarı] birlikte mesai yapar.[55]

İstanbul'da toplanan komisyon imparatorlukla 1858'den beri imzalanmış on istikrazı kapsamına alır. Bunlar emisyon fiyatlarına indirilir, yani Osmanlı borcu yarı yarıya azaltılır; yine de bu borcun toplamı 117 milyon lirayı bulmaktadır. Hükümet bu borcun yıllık faizinin ödenmesi için gelirlerinin bir bölümünü ayırmayı taahhüt eder: altı dolaylı vergi (rüsum-ı sitte), ayrıca Bulgaristan Prensliği'nin ödeyeceği vergi, Kıbrıs Adası gelirlerinin fazlası gibi bazı başka gelirler. Bu gelirler, borç tamamen bitirilinceye kadar mutlak ve geri alınamaz bir biçimde tahsis edilmiştir.

Tahsis edilen gelirleri yönetmek ve tahsil etmek üzere, Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulur. Merkezi İstanbul'da olan, Osmanlı istikraz tahvillerinin hamillerini temsilen beş yıllığına atanmış yedi delegeden -içlerinde bir Osmanlı delegesi de bulunmaktadır- oluşan, özel nitelikli biryürütme organıdır söz konusu olan. İdare Heyeti başkanlığını sırayla Fransız ve İngiliz temsilci üstlenmekte, bu durum Fransa ile İngiltere'nin Osmanlı istikrazlarındaki ağırlığını yansıtmaktadır. Heyet, tüm gelirleri kendi saptayacağı şekillerde idare ve tahsil etmekle yükümlüdür. Hükümetle delegeler arasındaki anlaşma Aralık 1881'de imzalanırve bir iradeyle onaylanır. O yılın Aralık ayı Müslüman takvimindeki Muharrem ayına denkdüştüğü için, bu anlaşma "Muharrem Kararnamesi" adıyla tarihe geçer.

Osmanlı İmparatorluğu, Muharrem Kararnamesi'yle birlikte, gelirlerinin önemli bir bölümünü artık kendi denetiminde olmayan bir kuruluşun yönetimine terketmiştir -Düyun-ı Umumiye İdaresi nezdinde bir Osmanlı komiseri de vardır, ama bu bir formaliteden ibarettir. Bununla

55 *Age*, s.509ve518.

birlikte Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin yirmi yıl sonra geleceği durumu, Batı emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temel taşı, devlet içinde bir tür mali devlet halini alacağını, imparatorluk gelirlerinin yaklaşık dörtte birini veya üçte birini denetleyip, personelinin yedi bin kişiye kadar çıkacağını 1881'de kestirmek olanaksızdır.

Şimdilik bu çözüm bir güven ortamı oluşturur ve imparatorluğun uluslararası düzeydeki kredisini -bunun olumlu sonuçlarından istifade edebilmesi için yıllar geçmesi gerekse de- yeniden kazanmasının yolunu açar. Gerçi Osmanlıların izzetinefsi yaralanmıştır, ama bu bir ehven-i şer olarak kabul edilebilir. Abdülhamid açısından Muharrem Kararnamesi siyasi öneme sahiptir; bu çözüm onun için bir prestij sorunudur. Sultan, Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Güçler arasındaki ilişkiler üzerine çöken en ağır ihtilaflardan birini, hemen herkesi memnun edecek biçimde çözümlemeyi başarmış ve bunu diplomatik müdahaleler, sefirlerin baskıları olmadan, hükümranlık hakları zedelenmeden becermiştir. Mali alandaki Osmanlı hükümranlığını sınırlayacak -kısacası, ardından yabancı işgalinin geleceği, tam anlamıyla Mısır usulü bir vesayet- yabancı devletlerin denetimindeki bir uluslararası mali komisyon umacısı yok olup gitmiştir. Muharrem Kararnamesi, tüm beklentilere karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kaldığının ve hükümranlığının zede almadığının belgesidir.[56]

* * *

Doğu krizinin 1875-1876'da başlayıp 1881'de sona erdiği söylenebilir. İflas durumu Muharrem Kararnamesi'yle sona ermiştir. Balkanlar'daki sorunlar -en azından geçici olarak- çözümlenmiş, imparatorluğun Rumeli bölümünde yeni bir harita çizilmiştir. Doğu krizi çevresinde yaşanan uluslararası gerilim gevşemiştir -1880'lerin başında Büyük Güçler sömürgelerini genişletmeye, Rusya da Uzakdoğu'ya yönelir. Son olarak iç siyasetteki zorluklar da çözümlenme yoluna girmiştir. Sultanın devletin merkezinde yer alan ve iki selefinin art arda tahttan indirilmesiyle zayıflayıp, Meşrutiyet girişimlerinin tehdidi altında kalan otoritesi yeniden tesis edilmiştir. Abdülhamid, Osmanlı tarihinin en ağır krizlerinden birinde ayakta kalmayı becermekle yetinmemiş, bu krizden daha da güçlenerek çıkmıştır. 1881 yılının sonunda iktidarın dizginleri tam

56 *Age*, s. 558.

anlamıyla sultanın elindedir. Askerî bozgunu aşmış, imparatorluğu parçalanmaktan korumuş, meşrutiyetçileri sindirmiş, Bâbıâli'ye boyun eğdirmiş, ulemayı denetimi altına almış, orduya hâkim olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde bir sayfa kapanırken, yeni bir bölüm açılmaktadır. Abdülhamid'in gerçek saltanatı şimdi başlamaktadır.

İKİNCİ KISIM

ABDÜLHAMİD İMPARATORLUĞU

6. BÖLÜM

Yıldız, Abdülhamid'in Sarayı

Yıldız: Surdışı Beşiktaş ve Ortaköy semtleri arasında, Boğaz'a hâkim yemyeşil bir tepeler bütünüdür. Önceleri oraya avlanmaya gelen sultanlar, daha sonra sıcaklar bastırdığında kalmak için köşkler yaptırmışlardır. 1877-1878'den itibaren, Abdülhamid basit bir yazlık ikametgâh olan yapıyı sürekli kaldığı bir saraya dönüştürür. Bundan böyle Yıldız'ın tarihi onun saltanatıyla iç içe geçer: Tahta çıktıktan birkaç ay sonra yerleştiği bu sarayda Nisan 1909'da tahttan indirilinceye dek kalır. Ondan sonra saray neredeyse tamamen terk edilecektir -sadece 1919 ile 1922 arasında son sultan Mehmed Vahdeddin saray binalarının bir bölümünde kalacaktır.

Yıldız, otuz yılı aşkın bir süre, sadece bir saray-ı âmire değil, Abdülhamid'in tek ikametgâhı olacaktır. Orada çevre duvarının dışına hiç çıkmadan kapalı bir ömür sürecektir: ne kentte gezintiler, ne dışarıda ziyaretler, ne başkentin civarındaki ormanlarda düzenlenen av partileri, ne Boğaziçi kıyılarında sayfiyeye çıkış, ne halka açıkaçılış törenleri, ne de II. Mahmud'dan beri seleflerinin çıkmayı âdet edindiği taşra seyahatleri. İstanbul'da bazı Avrupa devlet başkanları -en önemlisi de iki kez gelen II. Wilhelm- tarafından ziyaret edilmesine karşın, yurtdışı seyahatine de hiç çıkmamıştır. Oysa ki aynı dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha kapalı bir ülke olan İran'ın şahları Avrupa'da birçok kez boy gösterecektir. Sarayının yüksek duvarları ardına kapanan Sultan Abdülhamid, sanki imparatorlukta yok gibidir. Onun dünyası fiilen Yıldız'ın köşkleri ve bahçeleriyle sınırlı kalacaktır.

Ama Yıldız, sultanın tekikametgâhı olmakla kalmaz; bu saray, imparatorluk yönetiminin kalbi haline gelir, en uzak vilayetlerden gelen haberler orada toplanır, irade-i seniyyeler oradan yola çıkar. Böylece Yıldız bir saray olmanın ötesine geçip, bir simgeye, Abdülhamid saltanatının

ve Hamid rejiminin simgesine, gizemli ve kaygı verici bir yere dönüşür. Avrupalılara göre ise, ancak çok küçük bir bölümünü tanıyabildikleri Yıldız yabancı ve büyüleyici bir dünyadır.

Bir Saray-ı Âmire'nin Doğuşu

Abdülhamid tahta çıktıktan sonra selefleri Abdülaziz ve Murad gibi, gayet doğal olarak Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet eder. Nisan 1877'de, yani 93 Harbi çıktığı sırada, zaman zaman oradan ayrılıp gitmeye başladığı Yıldız'a, savaş sona erdiğinde, Ocak 1878'de nihai olarak yerleşir. O tarihten sonra çok sıkı korumaya aldırttığı yeni ikametgâhını hiç terk etmez: Murad taraftarlarının, Osmanlı ordularının uğradığı bozgundan yararlanıp bir darbe girişiminde bulunmalarından çekinmektedir. Sadrazam Ahmed Hamdi Paşa, Boğaz sırtlarındaki bu inzivayı terk edip, halkına daha yakın olmakiçin Dolmabahçe'ye inmeyi ne kadar tavsiye ederse etsin,[1] bir sonuç alamaz. Birkaç ay sonra Ali Suavi ve yandaşlarının sabık sultanı yeniden tahta çıkarmak için Çırağan Sarayı'na yaptıkları baskın (Mayıs 1878), Abdülhamid'in Yıldız'a kapanma kararını iyice pekiştirir.

İlk zamanlar konfor eksikliği had safhadadır ve sultan ile maiyeti o sırada Yıldız'da bulunan tek büyük binanın, Mabeyn'in çevresine geçici olarak yerleşmek zorunda kalırlar. Tam kelime karşılığı "ikisinin arası" olan Mabeyn, gerçekten de kamusal alanla özel alan arasında yer alır. Abdülhamid'in tüm saltanatı boyunca Yıldız, çalışmaların hiç sona ermediği bir şantiye görüntüsü sergileyecektir. Abdülhamid, babasının yaptırdığı sarayın görkemini ve konforunu niye terk etmiştir? En önemlisi, gidip yerleşmek için yeni ikametgâhının tamamlanmasını niye beklememiştir?

Yıldız tercihi çoğunlukla güvenlik nedenleriyle açıklanmıştır. Daha yüksek bir rakımdaki bu mevki, denizden gelecek saldırılara ve isyanlara karşı sahilsaraylardan daha korunaklıdır. Abdülhamid, saltanatının ilk aylarında İstanbul ahalisi arasındaki çalkantılar artınca, asayiş sağlanıncaya kadar, oraya sığınmıştır. Sultan bu tür değerlendirmelere bizzatgirmekten kaçınır. Aslında duyduğu korku Ali Suavi'nin darbe girişiminden kaynaklanmış olsa gerek; ama bu girişim Mayıs 1878'de, Yıldız'a yerleşme kararından bir yıl sonra gerçekleştirilmiştir. Sultanı yeni sara-

1 *Mir'ât-i Hakikat*, s. 546-547; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 642-643.

yını iyice tahkim edip içine kapanmaya ittiği kesin olsa da, oraya yerleşmesinin nedeni değildir.

Abdülhamid Yıldız'a göz koymuştur, çünkü doğayı, yeşil alanları, temiz havayı, ferahlığı sever. Şehzadeyken romantik Kâğıthane vadisinden ve havadar Maslak tepelerinden hoşlanırdı. Yıldız'da bunlara kavuşacaktıryeniden. "Burada güneşe, açık havaya, güneşe ve güzelliğe kavuştum." Orayı "yeryüzünün bu güzel köşesi" diye niteler. Hekimi Mavroyeni Bey'in, havası daha temiz ve sıhhi, yazın da Boğaziçi kıyısından daha serin bir mevkiye yerleşme konusundaki öğüdünü de tutar. Ama sinirlerinin zorlu sınavlardan geçtiği Dolmabahçe'den de uzaklaşmak ister. Onun açısından Dolmabahçe bir dizi dramın izlerini taşımaktadır; orasını "acı hatıraların toplandığı bir yer", "amcam Abdülaziz'in ve bedbaht kardeşim Murad'ın hatıralarıyla dolu" saray diye niteler.[2]

Ayrıca Abdülhamid bir saray yaptırarak, saltanatına ait bir iz bırakmak da istemiştir. Yeni sultanların bazen Topkapı'ya yeni bir köşk, bazen bir selatin camii yaptırarak tahta çıkışlarını kutlamaları Osmanlı İmparatorluğu'nda gelenekti. Selefleri muazzam saraylar yaptırmışlardı: Dolmabahçe ve Çırağan. Onun yeni iktidarına da yeni bir saray gereklidir ve bu saray kopuşmak istediği Tanzimat'ı simgeleyen söz konusu iki yapıdan farklı olmalıdır. Dolmabahçe'yi terk etmek, önceki devri kapatmak anlamına da gelir. Yıldız'a yerleşmeden iki ay önce Tanzimat'ı şahsında simgeleyen Midhat'ı azletmiş, böylece tek başına yönetme arzusunu da göstermiştir. Aynı şekilde Yıldız'a yerleşerek sadece kendisine ait bir saraya, "kendi" sarayına sahip olacaktır.

Ama bu yeni saray-ı âmireyi, eski Topkapı Sarayı'nın yakınına inşa etmeyi düşünmez; daha gelenekselci, tarihin ve dinin daha derin damgasını taşıyan, eski suriçi İstanbul'a dönmek söz konusu değildir. Abdülhamid, Boğaz sırtlarına yerleşmeyi seçerek, seleflerinin açtığı, konutlarını İstanbul'un kuzeyine taşıma çığırını sürdürmektedir aslında. Daha 18. yüzyılda hanedan ve yönetici sınıf üyeleri arasında Boğaziçi'ne doğru bir hareketlenme belirmişti: sultanların yazlık köşkleri, hanım sultanların sarayları, devlet ricalinin yalıları, Avrupalı sefirlerin yazlık konakları. 19. yüzyılda Topkapı'dan kesin olarak ayrılan sultanlar resmîleştirdikleri bu eğilimin hızlanmasına ve Pera burjuvazisine varıncaya dek yaygınlaşmasına da yol açtılar.

Abdülhamid Yıldız'a yerleştiğinde orada neyle karşılaşır? Çiftlikat-ı hümayûnun parçası olan tepeler Topkapı'dan gelen sultanlar tarafından

2 *Pensées et souvenirs*, s. 218-219 [*Siyasi Hatıratım*, s. 159].

av sahası olarak kullanılıyordu. İlk yapılar 17. yüzyıl sonunda ortaya çıkar. Yüz yıl sonra III. Selim Osmanlı baroküslubunda güzel bir çeşme ve bir namazgâh yaptırmıştır. Yıldız, şehzadelerve hanım sultanlar için hâlâ bir sayfiye ve gezinti yeridir. II. Mahmud Ermeni mimar Garabed Balyan'a bir köşkyaptırıp, yeni ordusunun, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye askerlerinin talimlerini izlemiş, onları teftiş etmiştir. Halefi Abdülmecid -herhalde "Yıldız" adı ondan çıkmış, buraya haseki̇lerinden birinin adını vermiştir- annesi Bezmialem Valide Sultan'ın sürekli konutu olarak Kasr-ı Dilküşa adı verilen yeni bir köşkyaptırıp, çok geniş bir park ve bahçe düzenlemesine girişir. Abdülaziz de bu politikayı sürdürür; parkın içine "Sans-Souci"* tarzında yeni köşklerve Sarkis Balyan'a Yıldız'ın en büyük binası olan Mabeyn'i yaptırır. Son olarak da, Beşiktaş'tan Ortaköy'e giden sahil yolunun üzerinden geçen bir köprüyle Yıldız parkını Çırağan bahçelerine bağlar. Yazın kavurucu sıcakları bastırdığında, sultan birkaç günlüğüne veya haftalığına yeni köşklere yerleşir, çünkü tepede hava daha serindir. O zaman Yıldız bir anlamda Çırağan Sarayı'nın sayfiyesi haline gelir. Aynı zamanda Çırağan'ın haremindeki kadınlar için Yıldız parkı bir eğlence ve hava alma yeridir. Hadımağaların eşliğinde köprüden geçip çiçek tarhları arasında koşturur ve ağaçların yemyeşil dalları altında piknik yaparlar.

Köşk Biçiminde Bir Saray

Abdülhamid Yıldız'a yerleştiğinde, hâlâ kırsal tipte ve basit yapılar ağırlıktadır. Yerleşimin basitliğine şaşıran bir Fransız ziyaretçi, burasının basit bir "kır evi"ni çağrıştırdığını söyler.[3]

Abdülhamid sağa sola serpiştirilmiş birkaç küçük binaya, çok sayıda büyük yapı ekleyecektir. Bu yapılar bir saray-ı âmirenin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanmıştır, çünkü sultanın tüm özel hizmetlilerini ve bu arada haremindeki kadınları barındırınaları gerekmektedir; ama bunun yanı sıra idari ihtiyaçlar da karşılanmalıdır, çünkü sarayda çok sayıda büro da bulunmaktadır. Sultanın kalıcı "konukları"na ve ziyarete gelen hükümdarlara da yer ayrılmalıdır. II. Wilhelm'in 1889'daki ilk ziyareti için Abdülhamid Büyük Mabeyn'in önüne bir Seyir Köşkü

---

* Sans-Souci şatosu: Potsdam'a hâkim bir tepe üzerinde, II. Friedrich için yapılmış küçük saray (1745-1747) -ç.n.

3 Charles de Mouy, *Lettres du Bosphore*, Paris, Plon, 1879, s. 250.

yaptırır; kayzerin ve maiyetinin her cuma caminin önünde yapılan selamlık merasimini rahatça izleyebilmeleri amaçlanmıştır. Alman İmparatoru ve İmparatoriçesi'nin ikameti için ise gerçek bir saray olan, Şale Köşkü yaptırılmıştır. 1898'deki ikinci ziyaretlerinde köşke, Merasim Köşkü adı verilen yeni bir kanateklenir. Aynı vesileyle, İmparator ile İmparatoriçe'nin temsil izleyebilmeleri için bir tiyatro inşa edilmiştir. İstanbul'u 1900'de ziyaret eden İran Şahı Muzaffereddin için de özel bir köşk yapılıp uygun bir isim verilir: Acem Köşkü.

Bu yapıların dışında Abdülhamid parkta da yeni düzenlemelere gider ve burasını İngiliz tarzı, romantikgörünümlü birpark haline getirir. Asıl sarayın ana binalarının çevresinde yüksek bir duvarla sarayın geri kalanından ayrılan bir iç bahçe veya hasbahçe oluşturur. Çağın pitoresk merakı uyarınca düzenlettirdiği bu bahçede, biryapay dere, bir nymphaion [bir kaynağın, bir çeşmenin üstüne ya da çevresine yapılmış yapı], kayalıklar, heykeller, tarhlar, bir şelale, şadırvanlar, kenarlarında çimentodan parmaklıkların uzandığı yollar, ortasında küçük bir adası, çevresinde yapay mağaraları da olan, su bitkileri ekilmiş yapay bir göl, köprüler, çardaklar bulunur ve bunların ortasına da doğadan tam anlamıyla istifade edilmesini sağlamak amacıyla küçük köşkler yaptırır. Bahçenin güney ucundaki küçük cihannüma sultanın Boğaziçi ve Anadolu kıyısının muhteşem manzarasını seyretmesine olanak verir. Parkta en az üç yüz bahçıvan çalışır.

Abdülhamid tüm saltanatı süresince Yıldız'da birçok inşaat yaptırır: çeşitli niteliklerde yüz kadar yapı, saraylar, köşkler, kasırlar, lojmanlar, atölyeler, seralar, müştemilatlar, arabalıklar, imalathaneler, ahırlar, tavlalar, kuşhaneler, güvercinlikler ve bir hamam. Ama Osmanlı maliyesi büyük mimari çılgınlıkları kaldıracak halde değildir. Bu nedenle, önce Abdülmecid'in, sonra da Abdülaziz'in kasalarını tamtakır bırakan o muazzam Dolmabahçe veya Çırağan saraylarıyla Yıldız'ın hiçbir ilgisi yoktur. Yapılanların toplam maliyetini saptamak güçtür -bununla birlikte Şale Köşkü'nün, iç döşemesi de dahil, 75.000 liraya mal olduğu bilinmektedir- ama masraflar yaklaşık otuz yıllık bir zaman dilimine yayılmış ve oldukça hafif inşaat yöntemleri tercih edilmiştir -donatılı çimento ve ahşap. Bazı binaların, mühendisler ve saray ustaları tarafından birkaç günde yapıldığı söylenmektedir.

Yıldız'ın en çarpıcı özelliği, en modern mimari biçimlerini benimseme isteğidir. Yapıların üslubunda gelenekçiliğin veya mazi hayranlığının izine bile rastlanmaz. Bazıları, örneğin Merasim Köşkü, Evrensel Sergiler için daha sonra yıkılacağı düşünülerek alelacele yaptırılan pavyonla-

rı, hafif yapıları düşündürür.[4] Ama Abdülhamid'in henüz şehzadeyken, 1867'de Paris'te düzenlenen Evrensel Sergi'yi gezdiğini unutmayalım. Yıldız'da çalıştırılan mimarlardan bazıları, Evrensel sergilere yönelik pavyonlar tasarlayıp inşa ederek isim yapmışlardı.

Abdülhamid önce birçok Ermeni mimara başvurur. Bunların en tanınmışı, önceki sultanların da mimarı olmuş Garabed Balyan'ın oğlu, Sarkis Balyan'dır. Çırağan ve Beylerbeyi sarayları gibi önemli yapıların yaratıcısı olan Sarkis, Abdülaziz tarafından Yıldız'daki Büyük Mabeyn'i yapmakla görevlendirilmişti. Abdülhamid onu "ser mimar-ı devlet" olarak göreve getirir. Hızlı inşaat yapan, modern tekniklere başvuran Sarkis Balyan, saltanatın ilk on beş yılında gerçekleştirilen yapıların çoğuna imzasını atar.[5]

Ondan sonra İtalyan mimar Raimondo D'Aronco sahneye çıkar. D'Aronco ilk çıraklığının ardından Avusturya'da ve Venedik Akademisi'nde öğrenim görmüş, İtalya'daki ilk denemelerinden itibaren neoklasik düşünceye isyan eden bir tutum sergilemiştir. Abdülhamid onu 1893'te, ertesi yıl için öngörülen büyük bir ziraat ve sanayi sergisinin projesinde çalışmaküzere Türkiye'ye davet eder. Ama Temmuz 1894'te İstanbul'u sallayan şiddetli deprem ağır hasara yol açar ve sultanı projesinden vazgeçip deprem felaketinde hasar gören yapıların onarımıyla uğraşmakzorunda bırakır. O zaman D'Aronco birçok kamu binasını, camileri, hastaneleri, okulları restore etmekle görevlendirilir; ayrıca depremde çok hasar gören Kapalıçarşı'nın onarım çalışmalarına da katılır.[6] D'Aronco İstanbul'daki onarım çalışmalarını sürdürürken, Yıldız'da da birçok mimari esere imzasını atar. Bu eserlerde giderek belirginleşen bir "Art nouveau" üslubu görülmektedir: Küçük Mabeyin'in karşısındaki sevimli seralar, Harem'in bahçesindeki diğer limonluk ve seralar, 1898'de II. Wilhelm'i ağırlamaküzere Şale Köşkü'ne eklenen Merasim Köşkü, tiyatro, Yeni Saray adı verilen köşk, İstabl-i Âmire'nin ahırları ve maneji, "Belle Epoque" üslubunda yapılmış Yaveran Dairesi ve onun üslubunun özgünlüğünü herhalde en iyi ifade eden yapı olarak, araya beyaz taşlar ve çini süslemeler serpiştirilmiş silme kırmızı tuğlayla kaplanmış Çini Fabrikası. Ayrıca Yıldız Sarayı yakınındaki, Osmanlı Artnouveau'sunun başyapıtlarından Şeyh Zafir Madani Türbesi'nin ve Şaziliyye Tekkesi'nin de

4 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1965, s. 97.

5 Pars Tuğlacı, *The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture*, İstanbul, YÇK, 1990.

6 *Raimondo d'Aronco in Turchia (1893-1909)*, İstanbul, Istituto Italiano di Cultura, 1995; Diana Barillari ve Ezio Godoli, *İstanbul 1900*, Paris, Seuil, 1997.

mimarıdır. Şaziliyye, sultanın yürüttüğü hilafet siyasetindeki en etkin tarikatlardan biridir. Son moda Artnouveau'yu benimseyen bir Müslüman tarikatı: tam birsaltanatsimgesi! Sarkis Balyan ve D'Aronco'nun dışında, Abdülhamid sarayın genişletme ve güzelleştirme çalışmalarında Rum Vasilaki ve Fransız Alexandre Vallaury gibi başka mimarlardan da yararlanır.

İnşaatların zaman içine yayılması, çok farklı üsluplara sahip birçok mimara başvurulması, kullanılan malzemelerin değişikliği, sütun dizili Silahhane'nin neoklasik üslubundan Hamidiye Camii'nin oryantalist veya İsviçre şalelerini andıran bazı köşklerin "rustik" üslubuna, ya da Yaveran Dairesi'nin "Artnouveau" görüntüsüne dek uzanan büyük bir mimari çeşitlilik verir Yıldız'a. Sonuçta eklektizm egemen olur ve Yıldız tam anlamıyla 1900'ler mimarisinden seçilmiş parçalar sunar.

Yıldız, her ikisi de Tanzimat sarayları olan ve Batı etkisinin en güçlü olduğu dönemde inşa edilmiş Dolmabahçe veya Çırağan gibi, yekpare bir saray değildir. O, Topkapı'daki mimari zihniyetle yeniden buluşan, Osmanlı kasr ve köşk geleneğine dönüşü ifade eden bir köşkler topluluğu, "köşk ve kasrlardan oluşan" bir saraydır -*kiosque*'un [köşk], Osmanlı Türkçesinden Fransızcaya geçmiş az sayıda sözcükten biri olması da anlamlıdır. Birbirinden ayrılmış avlulara veya bahçelere yerleştirilmiş, iç koridorlara, sokakçıklara, avlulara ve bahçelere sahip bu köşkler dışarıdan gelebilecek bakışlara kapalıdır. Geniş verandalarıyla dış bakışların önünde kendilerini sereserpe sergileyen Çırağan veya Dolmabahçe gibi Boğaziçi saraylarının o gösterişçi niteliğine son verilmiştir. Yıldız, yüksek dalların altına ve masif duvarların ardına saklanmıştır.

Üslupları çok çeşitli olan binaların amaçları da farklıdır. Yıldız'ın mimarisi kararlı bir işlevsellik gösterir. Genellikle her görev veya iş için ayrı bir bina yapılmıştır -binaların özel bir işe tahsis edilmedikleri ve her görevin her yerde gerçekleştirilebileceği klasik zihniyetten farklılaşan modernitenin bir işareti. Sultana ve ailesine ait dairelerin ve idari amaçlı büroların dışında, bir kütüphane, bir müze, bir tiyatro, bir eczane, tamir atölyeleri, bir marangozhane, bir fabrika, bir çiftlik, hatta Habeşistan Negusu [Necaşi] Menelik tarafından armağan edilen vahşi hayvanların yerleştirildiği bir hayvanat bahçesi bulunmaktadır. İlk bakışta sağa sola öylesine serpiştirilivermiş gibi gözüken bu binalar bir kuzey-güney eksenine göre dizilmişlerdir ve neredeyse bir kent dokusu oluştururlar. Kaldırım taşıyla kaplanmış, sokak fenerleriyle aydınlatılmış birçok küçük meydana, sokağa, taraça ve verandaya, pasajlara ve galerilere bölünmüş bu doku, Yıldız'a küçük bir kent görünümü verir.

Kent İçinde Bir Kent

Her ne olursa olsun, Yıldız ayrı bir kenttir. Sarayın ve parkın bütününü çevreleyen yüksek duvar da bu izlenimi pekiştirir; duvar öylesine yüksektir ki, o çağda yaşamış birinin ifadesiyle, "ancak kanatlarına güvenen kuşlar onu aşmayı göze alabilir." 1898'de sultanın emriyle yükseltilen duvarlar 1905 suikastinden sonra yeniden tahkim edilecektir. Parkın, has bahçenin ve asıl sarayı oluşturan binaların etrafını dolaşan iki iç duvar daha vardır.

Yıldız'ı müstahkem bir kent, bir tür sipere çekilmiş ordugâh haline getiren bu bütün, biranıtsal kapılar sistemiyle tamamlanır: Tepenin aşağısında, Çırağan tarafında, aynı isimli caminin yanında Mecidiye Kapısı; sonra sur boyunca yukarı doğru tırmanırken büyük avluya açılan Valide Sultan Kapısı, bunun ardından da Büyük Mabeyn'e bakan ve sadece sultan tarafından kullanılan Saltanat Kapısı bulunur; Koltuk Kapısı daha güneydedir ve sarayda işi olan herkesin, ziyaretçilerin, görevlilerin, paşaların, arzuhal sahiplerinin kullandığı, halka açık kapıdır. Daha kuzeyde kalan, daha küçük, ikinci bir servis kapısından Harem'e girilir. İçerideki anıtsal Harem Kapısı, büyük avludan Küçük Mabeyin ve Hünkâr Dairesi ile çevrelenen küçük avluya geçişi sağlar.

Sultan, Yıldız surunun çevresinde, mevcut askerî yerleşimlerin dışında, yenikışlalar yaptırmıştır: Ertuğrul Kışlası ve Orhaniye Kışlası. 1887'de inşa edilen Orhaniye Kışlası, sanki sultanı daha iyi korumak ister gibi sura bitiştirilmiştir. Bu şekilde sarayın çevresine on beş bin adam yerleştirilmiştir. Arnavut tüfekçilerden, Boşnak askerlerden, Arap erlerinden oluşan bu askerî nüfus, etnikaçıdan büyük çeşitlilik gösterir, çünkü sultan böyle davranarak kendisini korumakla görevlendirilmiş adamların ayaklanması tehlikesini azalttığına inanmaktadır. Saray muhafızlarının önemli bir bölümü sayıları beş bini bulan Arnavutlardan oluşmaktadır; onların komutası da Abdülhamid'in tüm saltanatı boyunca çok güvendiği bir adam ve sırdaşı olan, Arnavut Tahir Paşa'ya verilmiştir.[7]

Bu "kent"in merkezinde kalabalık ve çeşitli bir nüfus yaşar. Hepsi sürekli sarayda kalmayan, ama bir şekilde oraya bağlı on iki bin kişilik bir nüfus. Sultanın, popüleritesinden çekinerek az çok rehin gibi yanında tutmanın daha iyi olacağım düşündüğü Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa gibi sürekli "misafir"lerden, kâtiplere, mabeyincilere, ulemaya, ta-

7 Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 30-31; Gawrych, *Ottoman Administration and the Albanians, 1908-1913*, doktora tezi, University of Michigan, 1980, s. 47-49.

rikat şeyhlerine ve kimliği belirsiz uşaklarla seyislere kadar uzanan bu nüfus, inanılmaz bir çeşitlilik gösterir. Gazeteci Diran Kelekyan 19. yüzyıl sonunda yazdığı bir makalede, sarayda çalıştırılan herkesin etkileyici bir listesini verir.[8] Bu kişiler arasında yaklaşık 350 mabeyinci, kâtip, yaver, musahib, esvabcı, teşrifatçı sayar; 60 hekim, 30 eczacı, 80 avcı; 60 aydınlatma görevlisi; 20 kahveci; 1000 hademe; 400 mutfakçı; 400 musikişinas, sazende, hanende, cambaz ve perendebazlar; 50 berber; 400 bahçıvan; atölyelerde çalışan 150 kişi; 50 molla; Harem'de 3000 kadın. Bunlara kütüphaneciler, tercümanlar ve dragomanlar, kilerciler, selamlık görevlileri, dekoratörler, sarayın içindeki muhafızlar, kayıkçılar, Hazine-i Hassa görevlileri eklenir.

Surun iki yanında kalan iki kent sürekli birbirini gözlemekte ve birbirinden kaygı duymaktadır. Çünkü İstanbul Yıldız'ı korkudan titreyerek izlerken, sultan da hemen hiç adımını atmadığı payitahttan ürkmekte, yılda sadece bir kez, halifelik vazifesi gereğince, Hırka-i Şerif Odası'ndaki Peygamber'in kutsal emanetleri önünde secdeye varmak için şehre çıkmaktadır.

Abdülhamid'in Yıldız'daki sarayına yerleşmesi civar semtlerde önemli değişikliklere yol açar; zaten saray-ı âmirenin Topkapı'dan Dolmabahçe'ye taşınmasıyla birlikte, bu değişiklikler daha Abdülmecid devrinde başlamıştır. Taksim'in kuzeyinde kalan ve Abdülaziz zamanında açılan ilk tramvay hatlarının ulaşımı temin ettiği Şişli ve Nişantaşı gibi semtler bahtlarının açıklığını Yıldız'ın yakınlığına borçludurlar. Bir yandan konaklar, diğer yandan da yeni resmî binalar, okullar ve kışlalarla kaplanırlar.

Özellikle Nişantaşı, payitahtın mutena Müslüman semti, sadrazamların, nazırların, yüksek rütbeli subayların, diplomatların yaşadığı bir tür "paşakent" olma yolundadır. Bazıları siyasi iktidarın yarattığı mıknatıs etkisine kapılarak, kendiliklerinden velinimetlerinin yakınına yerleşmeye gelir. Ama çoğunlukla onları kendisine yakın bir semte yerleşmeye zorlayan bizzat sultandır; böylelikle onları sürekli el altında tutmakta ve rahatça denetlemektedir.[9] Günün birinde bir paşa, suriçi İstanbul'daki konağından çıkıp sultanın yakınına yerleşme emrini alabilir; sadrazam, nazırlar ve sultanın yakın mesai arkadaşları efendilerinin emrine her an -kimi zaman gecenin bir yarısında- cevap verebilecek bir yerde olmalıdır. Bu durum özellikle sadrazam, şeyhülislam ve seraskeriçin geçerlidir.[10] Sul-

8 Diran Kelékian, "Life at Yıldız", *Contemporary Review*, 70, Temmuz-Aralık 1896, s. 784-792.

9 Tahsin Paşa, *age*, s. 226.

10 *Age*, s. 226-229.

tan onları, tam elininaltında bulunsunlar diye, Yıldız civarına, kendi kesesinden döşediği güzel konaklara yerleştirir. Örneğin Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Yıldız'ın yanı başında, Kuruçeşme'de bulunan bir konakta kalır; habersiz hiçbir yere gidemez, çünkü Abdülhamid onun ürkütücü bir güç olan fetva verme yetkisine sahip olduğunu bilir -pekâlâ yeni bir "hal" fetvası verebilir... Abdülhamid'in sultası altında tutmakta yarar gördüğü birdiğer önemli şahsiyet, Serasker Rıza Paşa'dır; Yıldız'ın hemen karşısındaki Yenimahalle'de ona muhteşem bir konakarmağan eder. Rıza Paşa, Çamlıca'da bir köşkü olmasına ve Vaniköy'de biryalı satın alıp yeniletmesine karşın oralara hiç gidemez. Yani Abdülhamid, güvenlik ve rahatlık nedenleriyle, devlet ricâlini Yıldız'da etrafına toplayarak başkentin sosyal topoğrafyasının değişmesine katkıda bulunur.

Sarayın daha yakınında, Yıldız tepesinin eteğindeki surdışı Beşiktaş semti ise sarayda çalışan memurlar, kâtipler ve görevlilerle kaynamaktadır. Bu semt, Dolmabahçe'nin hemen yakında olması ve Haliç'in girişindeki Karaköy kavşağından Boğaziçi'ndeki Ortaköy'e kadar giden ilk atlı tramvay hatlarından birinin 1870'de açılması nedeniyle zaten belli bir dönüşüm geçirmiştir. Memurlar ve kâtipler, her saat saraydan çağrılabilecekleri için, yakında oturmayı tercih ederler.[11] Esnaflık ve zanaatkârlık yapıp, özellikle de Yıldız'a çalışan birçok Rum ve Ermeni de bu semte yerleşmiştir. Bu saray hizmetkârlarının içindeki önemli bir grup tablakârlardır; Kelekyan'a göre sayıları 400'ü bulan tablakârlar, sultanın tebaasının üstüne titremesinin bir nişanesi olarak saray mutfağından tablalarına koydukları gıdaları getirir ve aslında onları Beşiktaş'ta yeniden satarlar. Oldukça kazançlı bir iş olduğu anlaşılmaktadır, çünkü birçok tablakâr aynı dönemde semtin güzel konutlarına yerleşir.[12]

Yıldız'a ulaşımı denetlediği için Boğaz kıyısındaki Beşiktaş semti sıkı polis gözetimi altındadır. Burada asayişi, semt karakolunda saltanat süren, ürkütücü Hasan Paşa sağlar. Okuma yazması olmayan bu adamın -imza atarken, Hasan'ın Arapça'daki yazılışına az çok benzeyen bir "yedi" ve bir "sekiz" çiziktirdiği için lakabı "Yedi-Sekiz Hasan Paşa"dır- hiç ikircim geçirmeden, kılını kırpmadan hizmet ettiği sultanın şahsına duyduğu mutlak bağlılık, paşa unvanıyla ödüllendirilmesini sağlamıştır. Kıyıcılığıyla ünlü Hasan Paşa'nın Ali Suavi'yi kendi elleriyle öldürdüğü rivayet edilir. Kimse ondan izin almadan Beşiktaş'a yerleşemez ve semt sakinle-

11 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, II, s. 524; *Memoirs of Halidé Edib*, New York, The Century Co., tarihsiz, s. 102.

12 *Memoirs of Halide Edib*, s. 36.

ri arasında çıkan ihtilaflarda başhâkim odur. Hilafet merkezinin bu kadar yakınında ahlâki düzene uyulmasına da önem verir ve Ramazan sırasında oruç tutmayanlara veya sarhoş dolaşanlara karşı acımasız davranır.

Bu saray-ı âmire külliyesinin Yıldız'a yerleştirilmesi, Dolmabahçe'nin yapımıyla zaten başlamış bir sürecin hızlandırılmasına yol açar: Topkapı Sarayı'nın ve büyük selatin camilerinin bulunduğu suriçi eski İstanbul, Osmanlı seçkinleri nezdinde itibar yitirmeye devam ederken, Haliç'in kuzeyindeki Avrupalılaşmış İstanbul itibar kazanır. 19. yüzyılın ortasında yüksek memurlar ve Bâbıâli bürokratları tercihen hâlâ eski kentin Cağaloğlu, Soğukçeşme, Süleymaniye, Çarşamba, Aksaray, Fatih veya Sultanselim gibi eski semtlerinde ikametediyorlardı. Ama 19. yüzyıl sonuna doğru, gerek Yıldız Sarayı'nın gerekse sultanın kişisel iktidarının yarattığı çekimin sonucunda, Müslüman seçkinler Nişantaşı, Teşvikiye, Maçka, Ayazpaşa veya Şişli gibi saraya yakın semtlere yerleşmeyi tercih ederler. Rum, Ermeni, Yahudi ileri gelenler ve büyük aileler ise yanmadayı ve eski Balat, Fener, Samatya semtlerini terk edip, özlemlerine uygun kozmopolit ve rahat bir yaşamı sürdürebildikleri Pera'da veya Boğaziçi'nde yerleşmeye devam ederler.

Burjuva Sultan

Abdülhamid Yıldız'a yerleştiğinde otuz beş yaşındadır. Tahta çıktığında hemen hiç kimsenin tanımadığı ve kaygıyla karışık bir merakla hakkında sorular sorulan veliahd şehzade değildir artık. İktidarda geçen birkaç ayın ardından bir kişilik ortaya çıkmış, bir şahsiyet belirmiştir. Neredeyse tamamen saraya kapanmasına karşın, birçok ziyaretçi kabul etmekte ve pek çok kişiyle birlikte mesai yapmaktadır. Gerçi sultanın portresinde hâlâ karanlıkta kalan noktalar mevcuttur, ama şahsiyetinin ana hatlarının daha iyi saptanmasını sağlayan tanıklıklar da yok değildir.[13]

Boyu ortanın biraz altında kalan sultan, zayıf denecek kadar ince ve hafifçe kamburdur. Çelimsiz denebilecek bir vücudun üstünde kocaman bir kafası vardır. Geniş alnının altında birleşen kalın kaşları, gözlerinin üstünde çok belirgin iki yay çizer. Karikatüristler, kemerli ve çok çıkıntılı burnuna bayılacaktır. Kısa, siyah sakalı boyalı ve çok bakımlıdır. Cildi saydam denecek derecede beyaz, gözleri ise siyahtır, göz çukurlarına gömülmüş gibidirler. Yumuşaklıkla sertliğin, iyi niyetle soğukluğun sı-

13 Örneğin karş. M. de Blowitz, *Une course à Constantinople*, Paris, Plon, 1884, s. 251 vd.

rayla birbirini izlediği delici, keskin bakışları vardır. Sesi şaşırtıcıdır. Tizdir ve çın çın öter; konukları için okşayıcı olmayı bilen bu sesi hizmetindekiler biraz daha farklı duyarlar: efendinin keskin, buyurgan, neredeyse bir çığlığı andıran, hiç itiraz kabul etmeyen sesi.

Tanıklıkların hepsi ya da hemen hepsi bir noktada uzlaşır: Sultan, hastalıklı korkuların pençesindedir. Kuşkusuz Abdülaziz'in hallinden ve intiharından, Hüseyin Avni cinayetinden sonra, Murad'ın hastalığının ardından tahta çıkışına, daha sonra da Ali Suavi darbesi gibi bazı dramatik olaylara bağlı bir durumdur bu. Aslında Abdülhamid çok çeşitli korkular yaşamaktadır. Örneğin kalabalık korkusu yüzünden, İstanbul'u halkın ortasında atla geçmekzorunda kalmamak için, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 19 Mart 1877'deki açılışını Ayasofya'da değil de Dolmabahçe'de yapar. Anarşistlerin Amerika ve Avrupa'da devlet reislerine ve hükümdarlara saldırdıkları bir çağda, sürekli suikast korkusuyla yaşar. Ama asıl panik ölçüsünde korktuğu şey, bir komplo, özellikle de Murad'ı yeniden tahta çıkarmayı amaçlayacak bir komplodur; sultan tam bir "Murad psikozu"na yakalanmıştır.[14] Çevresi tarafından da sürdürülen, doğurulan, hatta körüklenen bu korkular en sonunda saplantı halini almış ve sultanı sarayına kapanmaya itmiştir. Orada çok bol ve son derece gereksiz emniyet tedbirleriyle çevrili bir halde yaşar. Bu ruh haline, yakın çevresine karşı duyduğu aşırı kuşku eşlik eder. Sultan hiç kimseye güvenmez, bu nedenle her şeyi kendi eline alıp iktidarın ezici sorumluluklarının büyük bölümünü sırtlanır.

Sultanın yakınına gelen herkesi etkileyen iki özelliği daha vardır. Birincisi, herkesin ağız birliği edercesine mucizevi diye nitelediği belleğidir. Birinci Dünya Savaşı boyunca Beylerbeyi'ne kapatılan Abdülhamid, kırk yıl önce yapılan Avrupa seyahatini hekimi Atıf Bey'in önünde en ufak ayrıntılarına varıncaya dek hatırlayacaktır. Abdülhamid'de olağanüstü bir çehre belleği de vardır. Çarpıcı kültür eksikliğini kapatan canlı zekâsını da herkes kabul eder. Blowitz, "üstün bir akıl" der.[15] Vambéry, sultanın "göz kamaştırıcı zihinsel yetenekleri"nden, "olağanüstü zihinsel vasıfları"ndan söz eder; ama ona göre, Harem'deki kapalı eğitim ve korkular, kuşkular bu yeteneklerin harcanmasına yol açınıştır.[16] Bismarck da onu Avrupa'nın en kurnaz diplomatı olarak görür. Almanya sefiri Hatzfeld de Abdülhamid'in zekâsından etkilenmiş, ama "kendine yeterince güvenmediği" ka-

14 Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 143-147.

15 Blowitz, *age*, s. 263.

16 Vambéry, "Personal Recollections of Abdulhamid II and his Court."

nısına varmıştır.[17] Kitabi, öğrenilmiş, ezberlenmiş hiçbir yanı olmayan bu zekâ insanlarla, olgularla, durumlarla ilişki içinde gelişip şekillenmiştir. Erken ortaya çıkmış kendi aklıyla düşünme yeteneğinin, çok canlı bir merakın, sıradışı bir gözlemciliğin ürünüdür, dolayısıyla her türlü dogmatizmden uzak, en çeşitli durumlara ve alanlara uyum sağlamaya hazır, çok esnek bir zihinsel vasıf, bir idrak yeteneği söz konusudur.

Abdülhamid, sarayda huzuruna kabul ettiği ilk yabancı ziyaretçiler üzerinde olumlu birizlenim bırakır. Tersane Konferansı'nda kâtiplik görevini üstlenen Kont de Moüy, onunla karşılaşan ilk Avrupalı diplomatlardandır; hakkında olumlu bir portre çizer; onun "nazik ve yumuşak bir hükümdar", "iyilik yapmak isteyen bir akla sahip", "Avrupa uygarlığının dostu", "yüce ve içten bir ruh" olduğu kanısına varır.[18] Ziyaretçilerine ihtiyatlı, utangaç, mütevazı birisi olarak görünür.

Vambéry'nin dediği gibi, Abdülhamid "birinci sınıf bir büyüleyici kişilik", benzersiz bir baştan çıkarıcıdır. Sarayda öğrendiği görgü kurallarını, o adabı özellikle Avrupalı ziyaretçilerine karşı sergilemeyi çok iyi bilir. İltifat etme, karşısındakini pohpohlama sanatında ustadır, hassasiyet gösterebilir, karşısındakine dikkat ettiğini belirten jestler yapar -konuğunun sigarasını kendi eliyle yakmak veya onu kapıya kadar geçirmek gibi. Ona karşı önyargılar besleyenler, hatta kanlı bıçaklı düşmanları bile sonunda bu çekiciliğe kapılırlar; gösterdiği cana yakınlıkla, verdiği vaatlerle sonunda onları da kendi yanına çekmeyi başarır. Karşısındakini cezbetmek için, hakkında dışarıda oluşturulan imajla -zaman zaman "Yıldız canavarı" diye anılır- kendisinin yansıtmaktan hoşlandığı sade, nazik ve yumuşak adam imajı arasındaki farktan yararlanmayı iyi bilir. Muhataplarının kendilerini güven içinde hissetmelerini de sağlar; böylece onlar ellerini çabucak açarken, kendisi kozlarını asla göstermez. Yeni Osmanlılar'ın önderlerinden, büyük hürriyetçi şahsiyet Namık Kemal, 1876'daki ilk karşılaşmalarında sultan ona Memalik-i Osmani'yi yenilemek için el ele verip çalışmayı teklif ettiğinde büyük bir coşkuya kapılır. Bu coşkusu, birkaç ay sonra sürgüne gönderilinceye dek sürecektir. Yaklaşık on beş yıl sonra, Jön Türk döneminin aydınlarından Mizancı Murad'la da aynı senaryo yinelenecektir.[19] 1895 Ermeni krizinin en sıcak günlerinde Abdülhamid onu huzuruna kabul edip pohpohlar, tam aradığı adam olduğunu söyler. Murad bu iltifatlar karşısında adeta erir,

17 Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient*, III, s. 984.

18 De Moüy, *Lettres du Bosphore*, s. 250-251.

19 Birol Emil, *Mizancı Murad*, s. 101-105.

görüşmeden tamamen kazanılmış bir halde ve sarhoş gibi çıkar; hatta şöyle haykırır: "Hünkârımız bir melek!" Böylece yaptığı siyasi tahlil de doğrulanmıştır: Padişah iyidir; kötü olan onun çevresidir. Ömrü boyunca kendini hiç o kadar mutlu hissetmediğini hatıratında itiraf eder. Sultanın devlet işleri, krizden çıkış yolları konusunda kendisine danışmaya devam edeceğini, ona önemli bir nazırlık, hatta belki de sadrazamlık vereceğini hayal etmiştir. Oysa bu görüşmenin üzerinden bir ay bile geçmeden Murad'ın önünde Avrupa'ya kaçıp, sürgündeki muhalif Jön Türklere katılmaktan başka bir seçenek kalmaz!

Abdülhamid'in yakınına giren herkes onun hayat çerçevesinin, davranışlarının, giyimkuşamının sadeliğinden çok etkilenir. Charles de Moüy salonların ne denli sade, sultanın çalışma odasının her türlü yararsız lüksten nasıl arınmış olduğunu anlatır: "İnsan kendini, aşırı istekleri olmayan, Avrupa üslubuyla Doğu üslubunu zarif bir ölçüyle meczetmiş zengin bir paşanın evine girmiş gibi hisseder."[20]

Davranışlarının, gündelik hayat çerçevesinin sadeliği; giyim kuşamının sadeliği. Sultan genellikle önden düğmeli basit, siyah bir redingot ve seleflerinin taktığı tuğu da olmayan sıradan bir fes giyer. Meclis'in açılış töreni gibi önemli vesilelerde veya her yıl iki kez yinelenen bayram alaylarında, yani Dolmabahçe'nin büyük Muayede Salonu'nda yapılan tebrik ve biat merasimlerinde onun yalın ve resmî giyinişi askerî, mülki ve dinî ricalin şatafatlı görünümleriyle, süslü püslü giysileriyle, parlak apoletli, madalyalarla kaplı üniformalarıyla tam bir tezat içindedir. Abdülhamid'e göre, paşaların "sadeliğe gayret etmemeleri üzücüdür"; oysa onun kanısınca insanlar "diğerlerinden bilgileri ve hakseverlikleriyle teferrüt ediyorlar [ayrılıyorlar]." Giyside sadeliği, yemekte kanaatkârlığı va'zeder. "Bu hususta ben iyi bir numune olmaya çalışıyorum", der.[21] Gündelik hayatta sevdiği ve benimsediği bu sadeliğin dışında, Abdülhamid gerektiğinde konuklarının gözlerini kamaştırmayı ve Osmanlı hanedanıyla devletinin zenginliğini gözler önüne sermeyi de bilir. O zaman konuklarını büyük bir debdebeyle karşılar. Ama bu olağandışı durumlar haricinde, kendisi hakkında sade, mütevazı, ihtiyatlı bir adam imajı uyanmasına önem verir, çünkü bu imaj eski parlaklığına yeniden kavuşturmak istediği halifelik işlevine uygundur.

Aslında inançlı bir Müslüman olarak da bu tavrı benimsemektedir; dinî vecibeleri hiç aksatmadan yerine getirir, özellikle de hiçbir namazı

20 De Moüy, *age.*

21 *Pensées et souvenirs*, s. 35-36 [*Siyasi Hatıratım*, s. 60-61].

kaçırmaz.[22] Hem Şaziliyye hem de Kadiriyye tarikatına intisab etmiştir. Şeyh Zafir Madani ve Şeyh Ebulhüda gibi dinî şahsiyetlere çevresinde seçkin yerler verir. Diğeryandan tutuculukları nedeniyle eleştirdiği -orduda yeni bir başlığın kabul edilmesine karşı çıkan şeyhülislama "budala" der- Osmanlı ulemasını her zaman takdir etmese ve hatta onlardan kuşkulansa da, saygıda kusur etmez. Yani insan ve sultan-halife olarak tüm davranışları dindarlık terazisine vurulmuştur. Ama onda bağnazlıktan iz yoktur. Farklı tavırlara hoşgörülü davranmayı bilir. Kendi sarayında -oysa halifenin konutudur burası- mabeyn kâtiplerinin Ramazan'da oruç tutmamalarına hiç aldırmaz; içlerinden birinin tanıklığına göre, İslam'ın bu kutsal ayında çalışma odalarında hiç çekinmeden su ve tütün içilir, yemek sinileri herkesin gözü önünde güpegündüz dolaşır.[23] Sultan için önemli olan zevahirin kurtarılmasıdır. Emrinde çalışan Müslümanlardan tek istediği, halkın içinde dinî vecibelere uyulmasıdır, başka bir şey değil. Özellikle de Müslüman ülkelere gönderdiği resmîheyetlerin, halifenin hizmetinde çalışanlar -ve bizzat halife- hakkında saygıdeğer bir izlenim uyandırmasına önem verir.

Abdülhamid düzenli bir hayat sürdürür. Günleri hep çok doludur ve hemen hemen tamamen çalışmaya hasredilmiştir; mesaisi kimi zaman gece geç vakitlere kadar bitmez. Sabah erkenden, namaz kılıp basit ve hafif bir kahvaltı ettikten sonra, devlet işleriyle ilgilenmeye başlar. Sadrazamın raporunu inceler, atamalara ve terfilere karar verir, Heyet-i Vükela raporlarına bakar; sonra vilayetlerden ve özel komisyonlardan gelen raporları okur ve Hazine-i Hassa işlerine bakar; daha sonra diplomatik sorunlarla uğraşıp yabancı ülkelerdeki çeşitli görevlilerden gelen telgrafları elden geçirir. Sonra sıra ziyaretlere gelir; sultan gelenleri çoğunlukla şahsen kabul etmez, mabeynciler, mabeyn başkâtibi ve ikinci kâtibi aracılığıyla ziyaretler kendisine iletilir. Öğlen hafif bir yemekle yetinir; sadece bir börek ve bir kap pilav ona yeter. Tek kötü alışkanlığı gün boyu elinden düşürmediği sigara ve kahvedir -zaman zaman içtiği küçük bir kadeh konyak dışında. Sultan akşamüstü hafiyelerinin raporlarını inceler, sonra kendisiyle görüşmek isteyenleri kabul eder. Bu hatırı sayılır mesai zaman zaman bahçede yapılan bir gezinti, en sevdiği hayvanları ziyaretveya kadınlarından birinin dairesinde geçirilen bir saatle bölünebilir.

---

22 Aïché Osmanoglou, *Avec mon père le sulton Abdulhomid*, s. 32, 84 vd. [Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 25, 62 vd.]; Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm?*, s. 66 vd.

23 Mayakon, *age*, s. 25.

Abdülhamid'in yedi eşi olmuştur -padişahların çoğu Kuran'da meşru olarak izin verilen dört eşten fazla kadın almışlardır; kendilerini şeriattan üstün kabul etmenin bir biçimidir bu. İlkiyle henüz veliahd şehzade iken 1863'de, sonuncusuyla 1886'da nikâhlanmıştır. Ayrıca altı ikbali olduğu bilinmektedir. Toplam on üç kızı -altısı küçük yaşta ölmüştür- ve sekiz oğlu olmuştur. Hatıratında, "aile hayatım da kalbimin yumuşak olduğunu, sevgiye muhtaç olduğunu gösterir" der.[24] Buna karşılık bazı gözlemciler asla bir aile hayatı sürmediğini, haftalar, kimi zaman aylar boyunca şehzadeleri görmeden durabildiğini ileri sürerler.[25] Her ne olursa olsun Dolmabahçe'de çıkan bir yangında, yedi yaşındayken kazayla ölen büyük kızı Ulviye'nin vefatı onu çok sarsmıştır; aynı şekilde 1898'de yedi aylıkken difteriden ölen bir başka kızı Hatice'ye de çok üzülmüş ve onun anısına Şişli'deki "Etfal-i Hamidiye Vakıf Çocuk Hastanesi"ni yaptırmıştır.

Ömrünün son yirmi yılında, soneşi Müşfika ile değişik birilişkisi olacaktır. Bir anlamda onunla birlikte bir "kan-koca hayatı" sürecek, Müşfika saray teamüllerinin aksine hep onun yanında bulunacaktır. Hatta kocasının peşinden sürgüne de gidecek, önce Selanik'te, sonra İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'nda hep Abdülhamid'in yanında kalacak ve bu koşullarda tek eş statüsünü edinecektir. Hep yalnız yeme alışkanlığına sahip olan sultanın sofraya onunla birlikte oturmaya başlaması da, bu yeni yakınlığın kanıtıdır. Sanki Sultan Abdülhamid, Müşfika ile birlikte, burjuva bir çift oluşturmuştur. Her halükârda, kızının, Ayşe Osmanoğlu'nun hatıraları okunduğunda bu izlenim uyanmakta, yazar ebeveynlerini çocuklarının ortasında burjuva tarzı bir hayat süren bir çift gibi sunmaktadır. Abdülhamid de hatıratında Osmanlılardaki çokeşliliğin aşırılıklarını eleştirir ve "erkeğin hayatında (...) kadının bir hayat arkadaşı olduğu" fikrini savunurken, aklında bu eşi [Müşfika] vardır kuşkusuz.[26]

Sonunda zamanının hemen hemen tamamını işgal etmeye başlayacak iş ve "aile hayatı" dışında, Abdülhamid boş vakitlerini Yıldız Sarayı'nın bahçesinde geçirir; yaptırıp düzenlettirdiği gölde kürek çekmekten hoşlanır; kimi zaman da hayvanat bahçesini dolaşır ve kuşhaneye toplanmış nadir kuş cinslerini seyreder.[27] Tabii marangozhanesine kapanıp, en gözde hobisi olan ahşap oymacılığı ve ince marangozlukla oyalanmadığı zamanlarda... (insanın aklına XVI. Louis'nin çilingirlik mera-

24 *Pensées et souvenirs*, s. 212 [*Siyasi Hatıratım*, s. 155-156].
25 Mayakon, *age*, s. 90.
26 *Pensées et souvenirs*, s. 204 [*Siyasi Hatıratım*, s. 150].
27 Tahsin Paşa, *age*, s. 315-316.

kı geliyor). Müzik konusuna gelince, Abdülhamid Batı müziği dinlemeyi tercih eder, ama "zihnimi yoran musıkiyi değil, dinlendirici musıkiyi tercih ediyorum" der.[28] En sevdiği besteci Verdi'dir. Tiyatrosunda operetler oynatır, kentte temsil veren tiyatro kumpanyalarını saraya da davet eder. Sinematografla hemen ilgilenir; Lumière kardeşlerin icadından sadece bir yıl sonra bir Fransız bu aleti Yıldız Sarayı'na getirir.

Sultan akşamları uyumadan önce kendisine kitap okunmasından hoşlanır. Çoğunlukla mabeyincilerden birinin ânında tercüme ederek okuduğu bir Fransızca kitap seçilir -sultan için böyle tercümanlık yapmak da, saray kariyerine başlamanın yollarından biri olabilir pekâlâ.[29] Sultan en çokson moda romanları sever; o sırada Fransa'da da yok satan bu "burjuva" romanları, tefrika-romanlar Xavier de Montépin, Fortuné de Boisgobey, Michel Zévaco -*Pardayyanlar* dizisinin meşhur yazarı- gibi o sırada çok tutulan yazarlar tarafından kaleme alınmaktadır. Kanunlara itaati, hiyerarşiye saygıyı, düzen ve tasarruf zevkini, çalışma aşkını, basit duyguları öne çıkaran ve dolayısıyla sultanın kendi fikirlerini aksettiren konformist, burjuva, muhafazakâr bir edebiyattır bu. Kendini korkutmaktan da hoşlanan ürkek bir adam olan Abdülhamid, polisiye romanlara da bayılır. Maurice Leblanc, Gaston Leroux ve Conan Doyle'un son çıkan eserlerini getirttirip okutur -Doyle'u yüksek bir nişanla ödüllendirecektir. Gece bastırıp da sarayın koridorlarında gölgeler dolaşmaya başlayınca, Rouletabille, Arsen Lüpen ve Şerlok Holmes'un serüvenlerini tüyleri ürpererek dinler.

Sultanın tavır ve davranışlarının hepsi, hayat tarzı, basitliği, giyim kuşamının sadeliği, edebî ve müzikal zevkleri, rahat mobilyalara duyduğu eğilim, tasarruf kaygısı, hatta pintiliği -gençliğindeki *Pinti Hamid* olarak kalmıştır-, bunların yanı sıra çaba harcamayı ve çalışmayı va'zeden orta kararcı ahlâk anlayışı, hep burjuva zihniyeti kokmaktadır! Yıldız Sarayı'ndaki Abdülhamid, Versailles Sarayı'nın debdebesi ve harvurup harman savuran müsrifliği içinde yaşayan XIV. Louis'den çok, Tuileries Sarayı'ndaki Louis-Philippe'i çağrıştırır. Vambéry'nin dediği gibi bir "burjuva kral" olmasa bile, en azından bir "burjuva sultan", modern yaşamın en son rahatlıklarından ve konforundan da mahrum kalmak istemeyen, tam kendi çağına ait bir monarktır.

Sultanın burjuvalaşması, Batılı kültürel modellerin imparatorluğa ne ölçüde sızdığının göstergesidir. Örf, davranış ve hayat tarzları, giyim ku-

---

28 *Pensées et souvenirs*, s. 215 [*Siyasi Hatıratım*, s. 157].

29 Tahsin Paşa, *age*, s. 3.

şam, mimari düzlemlerinde saray, uzun süre Osmanlılar için bir model oluşturmuş, ama tüm 19. yüzyıl boyunca bu taklitçilik görüngüsü silinip gitmiştir. Yüzyıl sonuna gelindiğinde saray, Avrupa'da olduğu gibi, İstanbul'da ve imparatorluğun diğer büyük kentlerinde öne çıkan eğilim ve modaları takip etmektedir. Başkente uğrayan toplulukların sergiledikleri tiyatro oyunları sarayda da oynanmakta, Batı modası önce Galata ve Pera'da boy gösterdikten sonra saraya girmektedir. Artık zevkin ve modanın esin kaynağı saray değildir. Abdülhamid'in saltanatı da bu noktadaki eğilimi tersine çevirmek bir yana, ona iyice ivme kazandırır. Abdülhamid, Yıldız'a kapana kapana, padişahlık kurumunun çevresini etkileme şansını sıfıra indirir. 19. yüzyıl sonunda İstanbul yalıları Côte d'Azur villalarına benzer ve orta sınıflar Avrupalılaşmış bir semt olan Galata'daki "akaret" evlerine yerleşirler.

Yine de Harem

Harem sözcüğü Batılılara düşler kurdurmaya, imgelemlerini kışkırtmaya devam eden gizemli bir dünyayı çağrıştırır. Harem, öncelikle bir uzamdır. Eski Topkapı Sarayı'nda üstü kapalı ve geniş, yekpare bir külliye oluşturuyordu; ilkyüzyıllar boyunca yavaş yavaş inşa edilmişti ve bir dizi geçit, yol, taşlık, iç avlu ve daire içeriyordu. Dışarıdan bakıldığında içinden çıkılmaz bir labirent gibi görünen Topkapı Haremi, tam ortasında Hünkâr dairesinin, onun yanında Valide Sultan dairesinin yer aldığı bir dizi büyük yapı kümesi halinde düzenlenmişti ve girişte de Karaağalar Koğuşu ile onların başı olan ve giriş çıkışları katı bir biçimde denetleyen Kızlar Ağası'nın dairesi yer alırdı: Sadrazam ile Hünkâr arasındaki zorunlu aracılığın getirdiği bu kilit konum, Kızlar Ağası'nın sahip olduğu olağanüstü gücün nedeniydi.

Yıldız'da Harem çok farklı bir yer işgal eder. Nitekim üstü açık avlularla ayrılan bir dizi dağınık bina söz konusudur. Nöbetçi pavyonunun - burada artık karaağalar değil, Arnavut muhafızlar nöbet tutmaktadır- önünden geçtikten sonra Harem Kapısı'ndan içeri girilince, sağda Küçük Mabeyin, başka bir ifadeyle nazırların, devlet ricalinin ve sultanın erkek ziyaretçilerinin de girebildiği sultanın özel daireleri yer alır. Sultan tarafından kabul edilecek yabancılar da Harem Kapısı'ndan geçebilirler.[30] Sonra solda Valide Sultan dairesi ve biraz ileride sağda Kızlar Ağası Da-

30 Osman Nuri, *age*, II, s. 452.

iresi bulunur. Hadımağalar ise Harem alanının dışında, mutfakların ve hizmet binalarının olduğu tarafa yerleştirilmişlerdir. Daha ileride, hiyerarşide tuttukları yere göre kadınların daireleri sıralanır. Abdülhamid'in sık sık devlet ricalini, sefirleri davet ettiği tiyatro da Harem alanı içindedir. Demek ki Harem, artık Topkapı'da olduğu gibi, sadece ve sadece kadınların girebildiği, hadımağalar tarafından kıskançlıkla korunan, güneşin içeri girmesine bile *el-şems* Arapça'da dişil bir sözcük olduğu için izin verildiği söylenen, kapalı bir yer olmaktan çıkmıştır. Yıldız'da harem daha çok sultanın "özel uzamı" anlamında kullanılır.

Harem, katı kurallara bağlı, çok kesin bir hiyerarşisi olan bir dünyadır ve Batılıların kafasındaki dizginlerinden boşanmış sefahat yeri imgesiyle hiç ilgisi yoktur. Hiyerarşinin en üst basamağında Valide Sultan yer alır, sonra padişahın kızları veya kızkardeşleri olan prensesler [sultanlar] gelir. Sonraki basamaklarda kadınlar, ikballer, gözdeler, hazinedar usta, kalfalar ve cariyeler sıralanır. Harem nüfusunun toplamı yüzlerce kadından oluşur -Kelekyan'ın verdiği üç bin sayısı muhtemelen abartılıdır. Abdülhamid Harem'e karşı katı ve kuralcı bir tavır takınır. Kızlarına on bir yaşlarına geldiklerinde, etraf ne der korkusuyla, peçe taktırır. Valide Sultan'ın dışarı çıkmasına, Maslak'taki köşküne gitmesine izin vermez.[31] Özellikle de -Osmanlı tarihinde sık sık görüldüğü üzere- siyasi bir rol oynamasını istemez. Tahta çıkınca analığı Perestû Kadın'ı Valide Sultan konumuna yükseltmiş, ama devlet işlerine hiçbir suretle karışmamasını da bildirmiştir[32] -Abdülaziz'in saltanatında bile Pertevniyal Valide Sultan oğlunun yanında tam anlamıyla siyasi bir rol üstlenmişti.[33]

Hadımağalar bu az çok kapalı dünyayı beklemeye devam ederler. Karağaların başındaki Kızlar Ağalarının vakıflar kurup, camiler, medreseler veya kütüphaneler yaptırarak servetlerini ve güçlerini sergiledikleri dönemler geride kalmıştır artık. 19. yüzyılın ikinci yarısının Kızlar Ağası, 18. yüzyıldaki selefl erinin aksine çok daha mütevazı bir profile sahiptir. Yine de devlet hiyerarşisinde hatırı sayılır bir şahsiyet olarak kalır, çünkü protokolde sadrazam ve şeyhülislamın ardından üçüncü sırada gelmektedir. Saltanatın başlangıcında bu göreve Abdülhamid'in bir gözdesi, şehzadeyken tanıdığı eski bir köle, Behram Ağa getirilir. Behram Ağa birkaç yıl boyunca mevkiiyle orantılı bir yer işgal eder, çevresinden nazırlar ve devlet ricali eksik olmaz. O sırada sultanın en gözde adamların-

31 Osmanoglou, *age*, s. 24 [Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 17].
32 Osmanoglou, *age*, s. 23 [Osmanoğlu, *age*, s. 16].
33 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 324-325.

dan biri olan Behram Ağa, sarayın en nüfuzlu kişilerindendir.[34] Ama II. Mahmud devrinden beri, Kızlar Ağası gerçek gücünün büyük bölümünü yitirmiştir ve Abdülhamid de bu eğilimi sürdürür: Kızlar Ağası, onu sadrazamla hünkârın aracısı haline getiren stratejik konumunu kaybeder. Devlet protokolünde ön sıradaki yerini korusa da, artık sadece haremdeki kadınlardan sorumludur. İşin aslı Harem olduğu gibi iktidardan uzaklaştırılmış, siyasi hayatın akışına müdahale olanakları elinden alınmıştır. Padişahın haremi özel bir nitelik alır ve imparatorluğun büyük şahsiyetlerinin haremlerine benzemeye başlar -aradaki tek fark kadın sayısıdır.

Haremin kapısı da aralanır. Önce erkeklere. Eskiden bir adamın mutlaka hareme girmesi gerektiğinde -örneğin mangallar için odun taşıyanlar- hadımağalar her tarafı boşaltıp, onun hiçbir kadınla karşılaşmamasını sağlıyorlardı. Artık yeri geldiğinde, erkekler kadınların dairelerine bile girebilmektedir. Kuyumcular, terziler saray kadınlarına son moda ürünlerini göstermeye gelirler. Özellikle iki simaya giderek daha sık rastlanır: bu hanımlara ders -özellikle de sazın yanı başında kendine yer bulan piyano dersleri- vermeye gelen musiki öğretmeni ve hekim. Harem'den bir kadın hastalandığında, hekimbaşı çağırtılır ve hadımağalar tarafından hastanın yanına götürülür. Kadın kaşmir bir çarşafla örtünür ve cariyeleri de yanında kalır. Ama hekim bir başka nedenle daha Harem'e girer: doğum. Abdülhamid devrinden itibaren hekimbaşı ebelere yardım etmek üzere kadınların dairesine girer.[35]

Harem kapıları yeni modalara ve fikirlere de açılır. Aralanan kapıdan içeri gizlice biraz Avrupa da sızar. Sofaların ve divanların yanında, sahte XV. Louis konsollar ve koltuklar da sahneye çıkar; geceleri yere serilen gündüzleri de yüklüklere kaldırılan şiltelerin yanında, döşekli sabitkaryolalar görülmeye başlanır. Kışın etrafı biraz ısıtmaları için odaların ortasına yerleştirilen bakır mangalların yerini çini sobalar, en sonunda da Abdülhamid'in daha konforlu olması için Yıldız Sarayı'na kurdurduğu merkezî ısıtma alır.

Birzamanların heybetli ve lüks tuvaletleri, altın sırmalar, simlerle kaplanan, beraberinde koca koca mücevherler takılan o ağır ve zengin tuvaletleryerlerini giderek daha sade birmodaya bırakırlar. Genç kızlar katlı, katmerli şişkin entariyi bırakırlar. Şalvarın yerini eteklik alır. O sırada ya-

34 Tahsin Paşa,*age*, s. 8, 140-141.

35 Fanny Davis, *The Ottoman Lady. A Social History from 1718 to 1918*, New York, Greenwood Press, 1986, s. 43.

şamış birinin deyimiyle, Paris'in "herkese sözünügeçiren modası"ndan esinlenen yeni tuvaletler şık ve neşelidir ve daha mütevazı bir hal almış mücevherler dışında parlak aksesuarları yoktur. Abdülhamid'in harem inde, hünkârın kızkardeşleri biraz daha serbest bir hayat sürmektedir. Harem kurumu iyice geçirgenleşmiş, Avrupa modaları ve fikirleri içeri giderek daha kolay sızmaya başlamıştır. Kitaplar, özellikle de moda eserleri ve kapalı yaşayan kadınlara düşler kurduran Fransız romanları da içeri girmektedir. Abdülhamid, "kalpleri ve zihinleri zehirliyorlar" diye suçladığı bu fikirlerden yakınır.[36]

Abdülhamid devrinde Harem ve çokeşlilik sistemi toplumda sorgulanmaya başlamıştır ve bu sorgulama Harem-i Hümayûn için de geçerlidir. Diplomatik ve sosyetik ilişkilerdeki gelişmeyle birlikte, kurum anakronik ve rahatsız edici bir hal almaya başlar. 19. yüzyılın diplomatik yaşamında, resepsiyonlar, balolar, salonlarda kadın başroldedir. İnsan Osmanlı diplomatı veya siyasetçisi olup da, uluslararası sosyete hayatıyla karşılaşınca ne yapacaktır? Bu soru, özellikle Abdülaziz 1867'de Avrupa seyahatine çıkınca gündeme gelmişti: Sultan beraberinde, maiyeti içinde Harem'indeki kadınları, cariyeleri ve hadımağaları da götürecek miydi? Kendisine kalsa bunu isterdi; ama akıl hocası olan Fuad Paşa buna dur demişti: Osmanlı İmparatorluğu hakkında Batı'da böyle bir imaj uyandırmak söz konusu bile edilemezdi.[37] Abdülhamid de Harem kurumunun giderek can sıkıcı bir hal aldığını fark eder. Devlet ricali içinde üçüncü sırada yer alan Kızlar Ağası'nın onun saltanatı döneminde, *Almanach de Gotha*'da -Avrupa'nın taçlı başlarının ve büyük prens ailelerinin envanteri- yayımlanan Osmanlı monarşisi betimlemesinde yer almaması anlamlıdır. Avrupa Camiası'na dahil olmakla övünen ve dışarıya verdiği imaj hakkında sürekli kaygı taşıyan bir imparatorlukta hadımağalara ve cariyelere, Harem'e ve çokeşliliğe ne gerek vardır?

Harem ve çokeşlilik üzerindeki ikinci tehdit, Osmanlı payitahtında o dönemde öne çıkan fikirlerden kaynaklanmaktadır. İlk eleştiriler az sayıdaki birkaç feministten, entelektüel çevrelerden ve genel anlamda Harem'i yuhalamaya başlayan Batılılaşmış seçkinlerden gelir. Gelenekselci toplum katmanları dışında, çokeşlilerin etrafı artık belli bir utanç lekesiyle çevrilmektedir.[38] Ne ilginçtir ki sultan da aynı kanıdadır; hatıratında Peygamber'in izin verdiği çokeşliliği bir yandan haklı bulurken, Os-

36 *Pensées et souvenirs*, s. 86 [*Siyasi Hatıratım*, s. 147].
37 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 236.
38 *Memoirs of Halidé Edib*, s. 177.

manlı'da "erkeklerin kendilerini azami derecede hareme verdikleri" kanısındadır. "Mamafih aralarında daha akıllı olanlar, Avrupalılar gibi tek kadınla evlenmişlerdir. (...) Zannederim bir zaman sonra, bizde de tek kadınla evlenmeyi kabul etmek icap edecektir." "Erkeğin hayatında, kadının sadece ziynet eşyası olmayıp, bir hayat arkadaşı olduğunu halka anlatmak icap eder."[39] Sultan, harem ağaları kurumunun da kaldırılması gerektiği kanısındadır; "bu barbar âdeti kaldırmak"tan yanadır.[40]

Ama sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna yaklaşılırken Harem-i Hümayûn üzerindeki en ciddi tehdit, hareme kadın bulma sorunudur. Harem uzun süredir iki kölelik kaynağından besleniyordu: En gözde kadınların geldiği Kafkasya ve kalfalık, cariyelik ve harem ağalığı için kullanılan siyah kölelerin geldiği Doğu Afrika. 1840'ta bile köle ticaretiyle Osmanlı İmparatorluğu'na yılda yaklaşık 10.000 köle getiriliyordu. Ama İngiltere nin köle ticaretine karşı verdiği savaş Afrika'daki, Kızıldeniz'deki ve Arabistan'daki Osmanlı topraklarını da kapsar. Bu savaş Kafkasya'dan çok Afrika'dan yapılan ticareti hedeflemektedir. Ama Kafkasya'da bile Çerkez cariyeler bulmak zorlaşır ve bunların fiyatları giderek pahalılanır. Saray 1894'te, vilayet sınırları içinde kalabalık bir Çerkez nüfusu yaşayan Konya valisine, mümkünse sarışın ve mavi gözlü, tamamen saray kültürü ve eğitimiyle yetiştirilebilmeleri için tercihen Türkçe bilmeyen güzel cariyeler bulmasını bildirir. Vali hemen ava çıkar, ama istenen defineleri bulmakta çokzorlanır ve sonunda İstanbul'a gönderebildiği iki kız da saray zevkine uygun değildir. 1900'e doğru saray hadımağa ihtiyacını hâlâ karşılayabilse de, cariye ve hadımağa bulmak bir müddet sonra olanaksızlaşacak gibidir.[41]

Aslında tehdit altında olan doğrudan imparatorluk sisteminin kendisidir. Çünkü Harem geleneksel anlamda bir itibar ve iktidar kaynağıdır. Sultan bu sayede devlet ricaline kadınlar armağan edebilmekte, bazen eski gözdeleri, azad edilmiş kölelerveya cariyeler paşalara, devlet ricaline, mabeyin kâtiplerineverilmektedir. *Saraylı* bir kadına sahip olmak bir itibar kaynağıdır ve yararlı da olabilir, çünkü kadın saraydan çıktıktan sonra bile eski Harem arkadaşlarıyla ilişkilerini sürdürür. O çağda yaşamış birisi, bu "armağanlar" konusunda, "reddetmekimkânsızdı" diyor.[42] Peki ama, ya törelerin geçirdiği evrimle birlikte ileri gelenler bu tür arına-

39 *Pensées et souvenirs*, s. 202-204 [*Siyasi Hatıratım*, s. 149-150].

40 *Pensées et souvenirs*, s. 48 [*Siyasi Hatıratım*, s. 67].

41 Ehud Toledano, "The Imperial Eunuchs of Istanbul: From Africa to the Heart of Islam", *Middle Eastern Studies*, XX/3, Temmuz 1984, s. 379-390.

42 Osman Nuri, *Sultan Abdülhamid-i Sani*, II, s. 540.

ğanları reddederse? Hamid devrinin en kişilikli ve en sadık siyasetçilerinden biri olan, Hariciye nazırı Ahmed Tevfik Paşa'nın başından böyle bir olay geçer. Sultan onu sürekli pohpohlamakta, armağanlara boğmaktadır: Ona, kendi elleriyle yaptığı abanoz bir yazı masası ve bir yazı takımı hediye eder.[43] Yunanistan'la 1897'de yapılan muzaffer barış antlaşmasının ardından, Ayazpaşa'da muhteşem bir konak verir. En sonunda da iki faytonda taşınan görkemli çeyiziyle birlikte bir "saraylı" kadın gönderir. Ama Tevfik Paşa, birkaç yıl önce Atina'da diplomatken tanıştığı İsviçreli bir kadınla evlidir; çifteşli olması söz konusu değildir. Karısına ettiği sadakat yeminini gerekçe göstererek, sultanın armağanını reddeder.[44] Sultanın armağan ettiği bir kadını saraya geri gönderen bir paşa! Böyle bir olay herhalde ilk kez yaşanmaktadır. Bu anekdot anlamlıdır: Harem sistemi, toplumsal referans modeli olmaktan çıkmıştır. Osmanlılar -en azından bazıları-bu sisteme karşı, sevda ilişkilerini, önceden ayarlanmamış evlilikleri, seçmeci aşkı, evli çifti savunmakta, artık Harem'den çok, mutlu bir çift hayali kurmaktadırlar.[45]

43 *Age*, s. 460.

44 Şefik Oktay, *Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, İstanbul, tarihsiz, s. 27.

45 Anne-Marie Moulin ve Pierre Chuvin, "Voyage à l'intérieur des harems", *L'Histoire*, no: 45, Mayıs 1982, s. 62-70.

7. BÖLÜM

Mutlakıyetçi Bir Rejim

Rejimi liberalleştirmeye yönelik ilk adımlar fazla uzun ömürlü olmamıştı. Kanun-ı Esasi hâlâ yerinde duruyordu, ama uygulanması askıya alınmıştı ve Meclis de yeniden toplanmayacaktı. 93 Harbi'nin (1877-78 Türk-Rus Savaşı) hemen ardından Abdülhamid bazı mebusları vilayetlerine geri göndermişti. Diğeryandan sultan, fikirleri ve nüfuzları nedeniyle tehlikeli bulunan herkesi iktidardan uzaklaştırmış ve kendisini iktidara taşımış olanları da, onlara karşı her türlü bağımlılıktan kurtulabilmek için, safdışı bırakmıştı.

Dizginleri güçlü bir biçimde eline alma yönündeki bu girişimi izleyen yıllarda, Abdülhamid iktidarını güçlendirir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerini mutlakıyetçi bir tarzda idareye yönelir; devletişlerine kesin olarak el koyar ve yönetilenler üzerinde giderek sıkılaşan bir denetim uygulayarak özgürlükleri kısıtlar -böylece "Hamid İstibdadı"nın ününü doğrular.

Acaba dönemin egemen zihniyeti mi böyledir? Aynı tarihlerde Rus Çarlığı da mutlakıyetçi bir rejime doğru yönelir. II. Aleksandr'ın öncülük ettiği liberal reformlardan, serflerin azad edilmesinden sonra "Kurtarıcı Çar" 1881'de devrimcilerin suikastine kurban gider. III. Aleksandr mutlakıyetçi bir çar olacak, polise ve sansüre dayanan kişisel bir iktidar oluşturarak "yerli olmayan" halklara karşı bir baskı politikası yürütecektir.

İktidarın Merkezinde

İktidarı Saray'da, sultanın elleri arasında yoğunlaştırma eğilimi yeni değildir. Osmanlı klasik çağında, imparatorlukta bir "gerileme" yaşandığı teşhisini koyanlar, diğer nedenlerin yanında, sultanın ayrıcalıklarını

sadrazamlara ve bürokrasiye kaptırmasını da sayıyorlardı. 19. yüzyılda Sultan II. Mahmud'un mutlakıyetçi rejiminden sonra, "reformlar" [Tanzimat] başlatılır ve terazinin kefesi Bâbıâli'den yana eğilir; yetke artık reformcu nazırların, Tanzimatçıların eline geçmiştir. Terazinin yeniden Saray'dan yana ağır basması süreci ise aslında Abdülhamid'den önce, Abdülaziz devrinde, 1871'den itibaren başlamıştır. Bu eğilim, 1860'ların başında kaleme aldığı bir risalede güçlü sultanlık iktidarına geri dönülmesini va'zeden Mahmud Nedim Paşa'nın şahsında kuramcısını bulmuştur. Mahmud Nedim sadrazam olunca bu fikirlerini hayata geçirmeye uğraşır.[1] Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda sultanın yetkilerinin Bâbıâli bürokratlarının aleyhine güçlendirilmesi gerektiğini düşünen sadece o değildir.

İktidarın Abdülhamid'in şahsı etrafında yoğunlaşması, saltanatın ilk yıllarıyla birlikte başlar ve 1890'ların ortalarında bu süreç fiilen tamamlanır. Yaklaşık on beş yılı bulan bu süre zarfında Abdülhamid Yıldız'da çok karmaşık bir siyasi aygıt kurar ve sonunda bu aygıt Saray'ın bütünü içinde hatırı sayılır bir alanı işgal etmeye başlar.

Abdülhamid her türlü yetkiyi ve gücü kendi elinde toplar. Sultan olarak yürütme zaten onun elindedir ve Meclis'i dağıttıktan sonra yasama yetkisini de tek başına üstlenir. Şûra-yı Devlet'te ve Heyet-i Vükela'da tartışılıp karara bağlandıktan sonra çıkartılan yasalarla, hiçbir tartışmadan geçmeden doğrudan sultanın kararını yansıtan iradeler kâğıt üstünde birbirinden ayrılır. Ama fiiliyatta Şûra-yı Devlet ile Heyet-i Vükela'nın istişareden başka bir rolü olmadığı için, bu önemsiz bir farklılıktır: Sonuçta her türlü yasama yetkisi sultanın elindedir.

Sultan, 1876 Kanun-ı Esasisi'nin ona tanıdığı hükümdarlık haklarından yararlanır. Memuriyetlere atamaları yapar -ve yönetimi altındakilerin sicillerini yakından takip ederek bu hakkı gerçekten kullanır-, hiyerarşik unvan ve mansıbları dağıtır. Sikke bastırma, Cuma hutbesinde adını okutma ve tuğra kullanma hakkına sahiptir. Son olarak da ordunun başkomutanıdır; serasker -Harbiye nazırı- ise ona tabidir.

İşin aslı, Abdülhamid'in seleflerinin yetkesini kısıtlayan her şey zayıflamış veya tamamen silinmiştir. Devletin hatırı sayılır sınıflarından yeniçerilik ortadan kaldırılmış, ulema II. Mahmud'dan beri zayıflamış ve Tanzimat çağında çok kuvvetli olan bürokrasi ise artık sıkı bir denetim altına alınmıştır. Sultanın iktidarı üzerinde şeriatın sahip olabileceği kısıtlayıcı güç, Tanzimat devrindeki tüm yasama faaliyetlerine damgasını vuran genel laikleşme eğilimi nedeniyle sekteye uğramıştır. De-

1 Abu-Manneh, "The Sultan and the Bureaucracy."

mek ki Abdülhamid fiilen mutlak bir iktidara sahiptir -muhtemelen hiçbir selefinin asla sahip olamadığı genişlikte bir iktidara! Üstelik bu iktidarın icrasında modern ve yeni araçlar, özellikle de iletişim olanakları - ilk sırada da irade-yi seniyyeleri memeleketin her yerine ulaştıran telgraf -ve idari merkeziyetçilik emrindedir.

Saray içinde de iktidarı sınırsızdır. Osmanlı hanedanı hiçbir siyasi rol üstlenemez, gerek Valide Sultan gerekse Abdülhamid'in erkek kardeşleri çok sıkı bir gözetim altında tutulurlar. Harem ağaları siyasi nüfuzlarını uzun süredir yitirmişlerdir, sultanı denetleme veya gözetim altında tutma olanakları kalmamıştır. Sultan, "evinin" mutlak hâkimidir.

Abdülhamid her şeyi denetlemek ister; en önemsiz evrağın bile kendisine gösterilmesini bekler. Günde yaklaşık bin iki yüz evrağı incelediği söylenir. İngiliz sefiri Henry Layard bu açıdan anlamlı bir anekdot anlatır: 1880 yılında bir gün sultanla görüşmek üzere saraya gider ve onu, Pera'nın şarkılı kahvehaneleriyle ilgili nizamnameyi incelerken bulur! Layard, İngiltere'de ne kralın ne de nazırların bu tür işlerle ilgilendiklerini, bunlar için yetkin kâtipler bulunduğunu söyleyerek, sultanın bu yaptığına karşı çıkınca, Abdülhamid çevresinde güvenebileceği kimse olmadığını söyleyerek yanıtlar onu.[2]

Saray'ın siyasi örgütlenmesinin merkezi, Abdülaziz tarafından yaptırılmış en büyük binayı işgal eden Mabeyn'dir. Mabeyinciler, Saray ile Bâbıâli ve Sarayile dış dünya, vilayetlerdeki valilerveya Avrupa başkentlerinde görevli Osmanlı diplomatları arasındaki iletişimi kuran siyasi sekreteryayı oluştururlar. Mabeynin başında bulunan başkâtip, Hamid mutlakıyetinin temel çarklarındandır, çünkü sultanla şahsen görüşebilen az sayıda insandan biridir. Abdülhamid'in saltanatı boyunca üç önemli mabeyn başkâtibi olacaktır: hızla nazır, sonra da sadrazam olan Said Bey; 1894'te ölünceye kadar bu görevde kalacak, şahsiyetli ve yetenekli bir insan olan Süreyya Paşa ve son olarak da uysal ve dalkavuk bir kişiliği olan, bu görevde 1894'ten 1908'deki Jön Türk devrimine kadar, çok uzun bir süre kalan Tahsin Paşa. Abdülhamid sadrazam "değiştirmeye" ne kadar eğilimliyse, alıştığı ve kendisine tamamen bağlı mabeyn başkâtibini de o kadar uzun süre görevde tutmayı tercih eder. Bâbıâli'nin yaşadığı gerilemede en önemli etkenlerden biri olan kronik istikrarsızlığın karşısında, Saray örgütlenmesinin istikrarı hemen göze çarpar.

Başkâtibin buyruğu altında yirmi kadar kâtipten oluşan genç, bağlı, yetkin bir kadro gece gündüz demeden yürütülen yıpratıcı bir çalışmay-

2 Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, s. 366.

la Saray'ın siyasi aygıtını işletir. Abdülhamid kâtiplerini Mülkiye'nin en parlak mezunları arasından seçmeye özel bir önem verir; onları çok genç yaşta, mezun olur olmaz işe alır; bu gençler yerlerini sadece yeteneklerine ve değerlerine değil, aynı zamanda diğerlerinin arasından kendilerini seçip ayıran Zat-ı Şahane'nin lütfuna da borçludurlar. Sultan onlara iyi davranır, dolgun maaş verir, bir sürü iyilik yapar. Böylece elinin altında en çok aradığı iki vasfa, yetkinlik ve kendi şahsına bağlılığa sahip bir idareciler topluluğu bulundurur.[3]

İktidarın Yıldız'da yoğunlaşmasında bir diğer etken sürekli komisyonlara başvurulmasıdır; bu terim [komisyon] Tanzimat döneminde moda olmuştur. Aslında Abdülhamid devrinin ayırt edici niteliklerinden biri, sarayda çalışan sürekli komisyonlara verilen roldür; sultan bizzat başkanlık ettiği bu komisyonların üyelerini de atar.[4] İlk kurulan komisyonlardan biri, Mart 1878'de Balkanlar'dan gelen muhacir akınıyla başa çıkabilmek, ihtiyaçlarını karşılamak ve imparatorluk dahilinde iskân edilmelerini denetlemek için oluşturulan Muhacir Komisyonu'dur. Bir diğer önemli komisyon, Teftiş-i Askerî Komisyonu 1880'de kurulmuştur ve ordunun yeniden yapılandırılmasıyla, askerî ıslahatla uğraşır. Son olarak Islahat-ı Maliye Komisyonu ile 1900'de kurulan Hicaz Demiryolu Komisyon-ı Alisi'nin ortak noktası, her ikisinde de Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet Paşa'nın nüfuzlu bir üye olarak yer alması ve yine her ikisinin onun Yıldız'daki özel dairesinde toplanmasıdır. Bu komisyonlar sistemi aracılığıyla, bütün biryasama süreci gelişir. Sultan hükümetten ve Bâbıâli'den gelen yasa tasarılarını bu komisyonlara sunar, onların görüşlerini aldıktan sonra saray müşavirlerine ve bazı bilirkişilere danışır. Büyük çoğunlukla Abdülhamid de bu komisyonların ve danışmanların görüşlerini benimsese de, son tahlilde kararlan hep o verir. Bu sistem bir tür "alternatif hükümet" oluşturur.[5]

Siyasi sekreteryanın ve Abdülhamid'in özel sekretaryasının ötesinde, bir de "saray takımı" adı verilen bir topluluk vardır -rejim muhalifleri onlara "Yıldız hizbi" veya "kamarillası" adını verir. Aslında kendilerini her şeyleriyle sultanın hizmetine adamış olmak dışında ortak bir

3 Mabeyndeki çalışma koşulları hakkında: Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 5; İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm*, İstanbul, Semih Lûtfi, tarihsiz; Mehmed Tevfik [Biren], *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, I, s. 14-63; *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991.

4 Komisyonlar hakkında, Tahsin Paşa, *age*, s. 27-28; Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 265.

5 Gökhan Çetinsaya, " 'Çıban Başı Koparmamak': II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, 58, Kasım-Aralık 1999, s. 54-64.

noktaları ve bağlantılan bulunmayan, ayrışık bir şahsiyetler ve "konuklar" topluluğudur söz konusu olan. Bu topluluk, önceleri Abdülhamid henüz şehzadeyken onun hizmetine girmiş sadık adamlardan oluşmuştur. Daha sonra itibarları veya devletişlerindeki tecrübeleriyle isim yapmış bazı şahsiyetler bunlara eklenir. Sarayın tanınmış konuklan arasında en itibarlılardan biri, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'dır. Halk tarafından çok sevilmesi nedeniyle sultanın, dışarıda pekâlâ baş ağrıtabileceği ve içeride daha az tehlikeli olacağı kanısına vardığı, bu nedenle de unvanlar ve mansıblar vererek -onu Mabeyn Müşiri olarak tayin eder-ve iki oğlunu sultanlarla evlendirerek "tuttuğu" bir "kahraman"dır o. Yetki alanı ve görevleri -en önemli görevi, selamlık merasiminde sultana arabasında eşlik etmekti- pek belli olmayan Osman Paşa belli bir siyasi rol üstlenir: Daha çok Batı karşıtı bir mizacı olduğundan, Hindistan, Mısır ve Arabistan'dan gelen İngiliz emperyalizmi muhaliflerinin eylemlerini bir eşgüdüm içine sokmaya uğraşır.

Sarayın "konukları" arasında şeyhler, tarikat üyeleri, uzak vilayetlerin eşrafı, Mekke Şerifi'nin bağlılığını güvence altına almak için sarayda bir anlamda rehin tutulan akrabalan gibi şahsiyetler de bulunur. Yıldız'a bağlı başka insanlar da şu veya bu sefaretle sultan arasındaki bağlantıyı sağlama anlamında önemli roller oynarlar; Rusya sefaretiyle aracılık yapan Yusuf Rıza Bey bunlardan biridir. Saraya bağlı askerler, Abdülhamid'in yaveranı da oradadır ve kendilerine ait özel bir binaları, Yaveran Dairesi vardır.

Bir başka topluluk ise çeşitli dinlerden ve milliyetlerden bir dizi danışman ve uzmandan oluşur; Abdülhamid için önemli olan yetkinlikleri, hepsinden de önemlisi mutlak sadakatleridir. Bu da zaten çokyeni bir şey değildir. Tanzimat devrinde de danışmanlar ve uzmanlar vardı, ama onlar sultana değil nazırlara ve sadrazama danışmanlık yaparlardı. Sultana yakın danışmanlar arasında, bir İngiliz deniz subayı olan, bahriye uzmanı Hobart Paşa veya Abdülhamid'in Paris seyahatinde tanıştığı ve ona askerî konularda danışmanlık yapan bir Fransız, Yüzbaşı Dreyssé göze çarpar.[6] Sonra sıra, güçlerini sultana yağdırdıkları sayısız jurnalden alan hafiyelere gelir.

Yani Abdülhamid çevresine Müslüman, gayrimüslim, yabancı uzmanlardan ve danışmanlardan oluşan karmakarışık bir insan kümesi toplamıştır; burada fazlasıyla Batılılaşmış mabeyin kâtipleriyle en muhafazakâr tarikat şeyhleri yan yanadır. Yıldız'ın o çok çeşitli mimarisi nasıl

6 Tahsin Paşa, *age*, s. 320.

imparatorluğun çeşitliliğini simgeliyorsa, bu topluluk da imparatorluğun toplumsal ve etnik mozaiğini temsil etmekte ve bir anlamda "gayriresmî bir parlamento" oluşturmaktadır.[7] Bunların pek çoğu yeterince bilinmeyen, gölgedeki akıl hocaları olarak kalmışlardır.

Abdülhamid bir karar almadan önce çok istişarede bulunur -bazı propagandacılar İslam'ın va'zettiği ve onların gözünde Meşrutiyet'i de gereksiz kılan bu "meşveret" yöntemini öne çıkarırlar. Abdülhamid mabeyn başkâtibine, diğer kâtiplere, mabeyncilere, şu veya bu nazıra danışır. Ama kimse onu tam anlamıyla etkisine alamaz. Sultanın "gözdeleri"ymiş duygusunu uyandıranlar bile -yüzyıl sonuna doğru İzzetPaşa gibi- onun üzerinde, en azından saltanatın son yıllarına gelinceye kadar, nüfuz sahibi değildir. Zaten kendisi de, "müşavirlerimden hepsini dinlerim, fikirlerini soğukkanlılıkla tartarım, sonra telaş etmeden yavaş yavaş karar veririm. Fakat bir defa karar verdikten sonra kararımdan dönmem ve sebatla tatbik ederim"[8] diyecektir.

Peki, "gözdeleri" var mıydı? Belli dönemlerde sarayda öne çıkan şahsiyetler olmuştur. Sultanın hususi hekimi olmakla kalmayıp, en yakın müşaviri, hatta musahibi olan Osmanlı Rumu Mavroyeni Bey bunlardan biridir; musahiblik, sultanla sohbet edip onu eğlendirmeyi de kapsayan bir görevdir. Tıbbi nedenler ileri sürerek Yıldız'a yerleşmesini sultana Mavroyeni Bey tavsiye etmiştir. Büyük kriz anlarında, Abdülhamid'in psişik dengesi sarsılmış gibi göründüğünde perde arkasında gizli roller de üstlenmiş olabilir. Örneğin Ali Suavi'nin darbe girişiminin ardından, sultana Kıbrıs adasını bırakmayı telkin ettiğiileri sürülür.[9] Aynı dönemde Abdülhamid'e, Berlin'de pazarlık masasına oturmak üzere Karatodori Paşa'yı göndermesini tavsiye ettiği de söylenir. Sultanın nezdindeki ayrıcalıklı konumundan yararlanarak Rumları, kendi "millet"ini öne çıkarmaya mı çalışmıştır? İddia edildiğigibi aklından "eski Fenerli rejimi"ni,[10] yani daha 18. yüzyıl sonunda payitahtta su başlarını tutan Fener Rum aristokrasisinin gücünü "yeniden canlandırmak" mı geçmektedir? Her ne olursa olsun, zaman zaman Abdülhamid'le Rum Ortodoks Patrikhanesi arasında belli bir rol oynamıştır.[11] Hasımlarının "sultanın büyücüsü", "sarayın müneccimi" olduğunu ileri sürdükleri ve bir tür "Osmanlı Rasputini" gibi tanıtmaya uğraştıkları Rifaiyye tarikatından Şeyh Ebulhüda da

7 Çetinsaya, *age.*

8 *Pensées et Souvenirs*, s. 57-58 ve ayrıca s. 212-214 [*Siyasi Hatıratım*, s. 71-72].

9 Joan Haslip'in varsayımı, *The Sultan, The Life of Abdul Hamid*, s. 138-141.

10 Théodore Blanıcard'ın deyimi, *Les Mavroyéni*, *age*, s. 58.

11 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, II, s. 512-514.

ilginç bir örnektir. 1890'ların sonunda bir diğer şahsiyetsultanın gözüne girecek ve Yıldız'da tartışılmaz bir nüfuz kazanacaktır: İzzet Paşa.[12]

Devlet Aygıtına El Konuyor

Sarayın iktidarın merkezi olarak öne çıkması, Bâbıâli'nin ve hükümetin yetkisini azaltarak gerçekleşmektedir. Ama bunun bir diğer anlamı, sultanın devletiçindeki büyük toplulukları, sivil bürokrasi, ordu ve ulemayı yakından denetlemeyi başardığıdır.

Midhat Paşa Şubat 1877'de sürgüne gönderilir gönderilmez Bâbıâli zayıflamaya başlar. Yerine geçen sadrazamlar ne onun çapına ne de onun karizmasına sahiptir. Üstelik görevde de uzun süre kalmazlar. Sadrazamların "valsi" 1881'den sonra da devam eder. Abdülhamid bazen onlara daha modern bir unvan verip, "başvekil" demeyi tercih eder -1882'de eski unvana döner- ama sadrazam fiilen bir başvekil değildir, çünkükabinenin toplu sorumluluğu diye bir şey yoktur; nazırlar sadece kendilerini atayan ve canı istediğinde azleden sultana karşı sorumludur. Abdülhamid sinsi bir alayla şu notu düşer: "Asıl sadrazam Yıldız'da ikamet eden benim!"[13]

Sadaretin iki büyük siması Said Paşa ve Kâmil Paşa'dır. Birincisi mabeyin kâtipliği, bunun ardından Hazine-i Hassa nazırlığı, sonra da birçok kez sadrazamlık yapmıştır. Saray'da birçok tamdığı ve ilişkisi vardır. Büyük idari ıslahatların adamı olan Said Paşa, tarafsızlığa dayalı bir dış politikadan yanadır. Maliye ve maarif alanlarında da ıslahata girişir. Kâmil Paşa -1885'ten 1891'e kadar sadrazam olarak kalır- daha liberaldir. İngiltere ile geleneksel dostluk politikasını savunur ve Rusya'yı Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısındaki en büyük tehdit olarak görmeye devam eder.

Sadrazamlar da sıkı bir gözetim altındadır. Sultanın hiç kuşkusuz en güvendiği adam olan Said Paşa bile evinin hafiyelerle kuşatıldığını görür; bunlar gece gündüz kapısında bekler, nereye gitse takip eder, ziyaretlerini engellerler. Bir gün hasta çocuğunu Büyükada'daki sayfiyesine götürmek isteyen Said Paşa'nın hafiyelerce engellendiği, Abdülhamid'in saraydan fazla uzaklaşmayıp Bebek'te ikamet etmesini buyurduğu rivayet edilir.[14]

---

12 Caesar Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'İzzet al-Âbid", *Archivum Ottomanicum*, 15, 1997, s. 189-219.

13 *Pensées et Souvenirs*, s. 82-83 [*Siyasi Hatıratım*, s. 84].

14 Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 266, 289; *Said Paşa, Said Paşa'nın Hatıratı*, c. 2, II, s. 300 vd.

Sadrazam haftada iki kez heyet-i vükelaya riyaset eder, ama bu toplantılar çoğunlukla sultan veya Yıldız'da çalışan komisyonlar tarafından düzenlenen "bakanlık seviyesi"nde komitelerce zaten "atlatılıp, ikame edilirler". Nezaretler, Tanzimat devrinde edindikleri nüfuz ve itibarı yitirmişlerdir. Bazıları hiçbir yetkisi kalmamış teknik organlar haline indirgenmiştir. Tanzimat devrinin en önemli nezareti olan Hariciye Nezareti, Saray'ın basit bir uzantısından başka bir şey değildir artık. Hariciye nazırları birbirini izleyip durur, en sonunda 1885'ten itibaren on yıl boyunca nazırlık koltuğunda oturan Kürd Said Paşa, sonra da 1895'ten 1909'a kadar görevde kalan sultanın sadık adamlarından Tevfik Paşa ile birlikte belli bir istikrar sağlanır.[15]

Ama sultan devletüzerindeki otoritesini tam anlamıyla kurmak için, imparatorluğun üç önemli topluluğunun, sivil bürokrasi, ordu ve ulemanın denetimini ele geçirmek zorundadır. Onun saltanatında sivil bürokrasi inanılmaz bir gelişme yaşar - 1900'e doğru 50.000 ila 100.000 memur olduğu söylenir. Daha kalabalık, sivil okullarda daha iyi yetişmiş, dış dünyaya daha açık, daha aydın bu sınıf, rejim açısından denetlenmesi zor bir unsur oluşturabilirdi. Ama aslında hiç de bağdaşık bir topluluk söz konusu değildir. Katı bir hiyerarşi ve hatırı sayılır maaş farkları vardır. Bu bürokrasinin seçkinleri -sadrazam, nazırlar, paşalar-, devletin bol keseden maaş dağıttığı ve payitahtta lüks bir yaşam süren seçkinler ile taşra idarelerinde çalıştırılan, adı sanı bilinmedik kâtipler arasında hiçbir ilişki yoktur. Abdülhamid bile paşaların ayrıcalıklarından yakınsa da, onlara doğrudan yüklenmeyi göze alamaz veya bunu yapmak istemez.

Diğer yandan idaredeki pek çok görev bir ihsan olarak rejimin sadık adamlarına, yani hafiyelere, Zat-ı Şahane'nin himayesindeki veya nüfuz sahibi önemli şahsiyetlerin oğullarına veya damatlarına dağıtılmaktadır. Sultan, kişisel serveti ve Hazine-i Hassa'nın sağladığı olanaklar sayesinde, memurlara maaşlarının dışında "ikramiye" dağıtabilir, hatta kimi zaman doğrudan para verebilir. Hizmetinde çalışanları boyunduruğu altında tutmasını sağlayan bu çözümü yeğler genellikle.[16] Nafıa Nezareti'nde kâtip muavinliğine tayin edilen Necib Melhame, Sadrazam Said Paşa'dan bin beş yüz kuruş ücret isteyince sadrazam bunu reddeder, ama Melhame, sultandan daha fazlasını koparır.[17] Hazine-i Hassa maaşları

15 Feroz Ahmad, "The Late Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde, Marian Kent (ed.), George Allen & Unwin, Londra, 1984, s. 7.

16 *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 239.

17 Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, II, s. 102.

daha düzenli öder; bu da Abdülhamid için sağlam bağlılıklar temin etmenin bir diğer yoludur.[18]

Çünkü bürokratların çoğalmasıyla birlikte devletin karşısına yakıcı bir sorun çıkar. Hazine tamtakırken, tüm bu memurların maaşları nasıl ödenecektir? Hazine olanakları yeterli olmadığı için devlet memur maaşlarını, en azından kamu idaresindeki orta ve alt kademelerin maaşlarını çok düzensiz ödemektedir. Aylardır birikmiş maaşlarının ödenmesini sabırsızlıkla bekleyen mütevazı devlet memuru Hamid devrinin en yaygın klişelerinden biridir. Ama sultan bu durumu da kendi lehine çevirmeyi becermiştir: Maaşların -çoğunlukla bir kerede birçok aylık- dinî bayramlardan veya devletin kulları koşulların gerektirdiği harcamaları şerefli bir biçimde karşılayabilsinler diye Ramazan başlamadan önce ödenmesi için gerekeni yapar. O zaman maaş ödemeleri büyük bir haber olur; gazeteler olayı sanki sultanın cömertliğinden kaynaklanan bir jestmiş, sanki onun bir lütfuymuş gibi duyururlar![19]

Abdülhamid bürokrasiyi elinde tutmak için mansıb ve nişan sistemini de sonuna kadar kullanır. Nişan bir hükümdarlık alameti, sadece Osmanlı sultanının verebildiği bir simgedir. Sultanlar, vasalları olan Bulgaristan Prensi'nin veya Mısır Hıdivi'nin nişan dağıtmasını hep engellemeye çalışmış, bu hükümdarlık ayrıcalığını her şeye karşı ve her şeye rağmen korunaya uğraşmışlardır. Avrupa modeline göre geliştirilen nişan sistemi askerlerin cesaretini, memurların çalışkanlığını, devlet ricalinin ve sefirlerin oynadıkları rolleri ödüllendirmeye yöneliktir. Abdülhamid devrinde nişanlar çoğalır, yabancı devlet reislerini, büyük aileleri ve şahsiyetleri şereflendirmek için takılan Hanedan-ı Al-i Osman Nişanı (1892) gibi yeni unvanlar icat edilir. Madalyalar da cömertçe dağıtılır. Dedikoducuların rivayetine göre, sık sık sadrazam yapılan Said Paşa tüm unvanları ve nişanları toplamış; merasim üniformasını giyip tüm nişanlarını ve madalyalarını takınca, çok ufak tefek olduğu için *-küçük* lakabı buradan ileri geliyordu- nişanlar madeni bir tıngırtı çıkararak yerlerde sürünürmüş...

Sultan, insanları sicilleri aracılığıyla da denetler. 1896'da kurulan Memurin-i Mülkiye Komisyonu tayinleri denetler ve personel arşivi oluşturur; bu çalışma, Abdülhamid'in kendi tanıdık çevresi dışındakilerin arasından da atama yapmasına olanak verir. Mesai arkadaşlarına adayların dosyalarını okutur ve iyi bir okul eğitimi almış adayları seçmeye özen

18 Osman Nuri, *age*, II, s. 524.

19 Trafandir G. Djuvara, *Mes Missions diplomatiques*, Paris, Alcan, 1930, s. 31-32; Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, s. 304-305.

göstererek, dalında yetkin kişilerin atanmasına dikkat eder. Ayrıca bir emekli aylığı sistemi de yaratılır.

Sivil bürokrasinin yanı sıra, ordu da hassas bir sorun olarak durmaktadır. 1826'da Yeniçeri Ocağı ortadan kaldırıldıktan beri, ordu artık siyasi bir rol oynamaz. Ama 1876 krizi bu fırsatı yeniden verir. Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşa gibi yüksek rütbeli subaylar askerî okul talebelerini kullanarak Abdülaziz'in tahttan indirilmesine katılır. Redif Paşa, Abdülhamid'in tahta çıkmasında belirleyici bir rol oynar. Şu halde sultanın ordudan kuşkulanmak konusunda haklı gerekçeleri vardır. Zaten 93 Harbi de birkaç yüksek rütbeliden ve belli bir popülaritesi olan liberal subaylardan kurtulma olanağını vermiştir.

Abdülhamid savaştan sonra atalarının geleneksel olarak üstlendikleri askerî rolü, orduların başkomutanlığı rolünü eline geçirir; zaten Kanun-ı Esasi de ona bu yetkiyi tanımaktadır. Sivil bürokrasinin aksine, orduda fazla görev değişimine rastlanmaz; üst kadrolar arasında istikrar hüküm sürer. Bunun en güzel örneği, 1891'den Jön Türk Devrimi'ne kadar görevinde kalan Serasker Rıza Paşa'dır. Sultanın himaye ve lütfundan sonuna kadar istifade eden paşa muazzam bir servet biriktirir; bu durum bir sürü dedikoduya yol açar ve 1908'de iktidara gelen Jön Türkler bu servetin kaynağı konusunda kuşkuları olduğu için onu görevden alırlar. Abdülhamid ona çok güvense de, yine de yaptıklarını ve davranışlarını sıkı gözetim altında tutar. Saray'ın yakınında kalmaya zorlamak için, ona Yeni Mahalle'de bir konak yaptırır.

Her ne olursa olsun, serasker daha aşağı bir konuma indirilerek, sultanın iradelerinin icracısı haline getirilmiştir. Abdülhamid askerî alandaki iktidarını bir dizi askerî komisyon aracılığıyla kullanır.[20] Örneğin 1880'de kurulan Teftiş-i Umum-ı Askerî Komisyon-ı Alisi'nde kırk kadar yüksek rütbeli subay yer alır -bunların bir bölümü saray yaveranındandır ve sultanın ordu içindeki hafiyeleri olarak kabul edilirler. Bu komisyonun tartıştığı önemli konulardan biri de, gayrimüslimlerin askerlik hizmeti sorunudur.

Sultanın yaverleri sarayda kalmaktadır. Bu yaverler içinde bazıları sadece protokolde rol oynayan gerçek muvazzaf subaylardır, ama kimilerinin de hiçbir askerî tecrübesi yoktur. Bunlar çoğunlukla Abdülhamid'in kendine bağlamak istediği büyük ailelerin oğullarıdır ve askerî okul bi-

20 Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 245; Marwin Albert Griffiths, *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II, 1880-1897*, doktora tezi, University of California, Los Angeles, s. 43.

tirmedikleri halde sultan onlara çeşitli rütbeler vermiştir. Ordu nezdinde saray hafiyeliği yapar, askerî komisyonlarda yer alırlar. Onlara "alelade yaverler" denir.[21]

Abdülhamid subayların terfi ve tayinlerini bizzat çok yakından takip eder. Ordu ruhuna çokaykırı bir şekilde subayları birbirlerini ihbara teşvik eder ve iltimas sistemi, payitahta yakın subayların lehine çalışır; bu da askerî okullarda öğretilen liyakat sistemiyle çelişir. Sultan 1880'lerin başından itibaren askerî aygıtı iyice eline geçirir. Geriye yapılacak bir iş daha kalmıştır ve bu enzorudur: Orduyu daha etkili kılmak. onu iç ve dış tehditlere göğüs gerebilecek güçlü ve modern bir araç haline getirmek.

Abdülhamid'in denetim altına almaya çalıştığı bir diğer grup ulemadır. Bu alanda da -vakıf idaresini onların elinden alan- II. Mahmud devrinden beri yaşanan bir zayıflamaya karşın, Abdülhamid ulemanın elinde yine de siyaset sahnesine müdahale edebilecek olanaklar kaldığını fark eder. Şeyhülislam iki sultanın da hal edilişine etkin biçimde katılmış, verdiği fetvalarla bu eylemleri meşrulaştırmıştır; diğer yandan medrese talebeleri -*softalar*- Mayıs 1876'daki gösterilere katılımları ve Balkanlar'daki olaylara verdikleri tepkilerle bir manevra alanı sağlayacak bir kitle oluşturduklarını ve kamuoyunun ilgili bir parçası olduklarını göstermişlerdir. Demek ki Abdülhamid din adamlarından kuşkulanmakta da çok haksız sayılmaz. Onlara hem ihtiyatlı yaklaşmak hem de yakından denetlemek uygundur. Saltanatının ilk zamanlarında ulemanın büyüklerini kollar. Örneğin Ekim 1876'da ulemanın bazı üst düzey üyelerinin adları Kanun-ı Esasi tasarısına karşı bir komploya karışınca, yeni sultan hükümetin istediği cezai tedbirlere karşı çıkar. Hassas sorunlar gündeme geldiğinde dinsel hiyerarşinin zirvesine gönüllü olarak danışır; örneğin Mısır'ın İngilizler tarafından işgali sırasında, Abdülhamid İngilizlerin yanında Müslümanlara karşı -Arabi Paşa'nın yandaşlarına karşı- savaşmak üzere asker göndermenin şeriata göre caiz olup olmadığını öğrenmek için ulemanın fikrini alır.[22]

Abdülhamid en çok şeyhülislamlardan kuşkulanır. İlki -daha önceki iki hal ediş fetvasına mührünü basan- Hayrullah Efendi Temmuz 1877'de, Türk-Rus Savaşı'nın ortasında azledilir. Sultan onu önce Medine, sonra da Taif'e gönderir. Diğerleri de görevlerinde uzun süre kalmaz, ama iki şeyhülislam önce 1878-1889 arasında Üryanizade Ahmed Esad, sonra da 1891-1908 arasında Mehmed Cemaleddin Efendi uzunca bir süre bu

21 Tahsin Paşa, *age*, s. 29; Griffiths, *age*, s. 110.

22 Yasamee, *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers*, s. 35.

mevkiyi korurlar. Abdülhamid onları nişanlara ve ihsanlara boğar; her cuma, selamlık merasimi sırasında şeyhülislama bir kese altın verilir.

Ama tüm bunlar Abdülhamid'in onları da yakından denetlettirmesini engellemez. Mehmed Cemaleddin Efendi'nin damadı ve Jön Türk Devrimi'nden sonra İstanbul şehremini [belediye başkanı] olan, meşhur cerrah Cemil Topuzlu buna tanıktır: Kayınpederi saray yakınında, Kuruçeşme'deki bir yalıda ikamet etmek zorundadır; bu yalı Hazine tarafından inşa ettirilip döşenmiştir. Kapısı önünde bekleyen bir dilenci tüm gidiş gelişlerini izler ve ulemanın ziyaretlerini de not eder. Kendisini sözde korumakla görevlendirildiklerini söyleyen iki atlı muhafız nereye gitse peşinden ayrılmaz. Sadece Yıldız Sarayı'na, Bâb-ı Meşihat'e ve Heyet-i Vükela toplandığında Bâbıâli'ye serbestçe gidebilir. Bunun dışında nereye gidecek olsa bir tezkere alması gerekir. Kısacası on sekiz yıl boyunca fiilen bir "mahkûm hayatı" sürdürür.[23] Ve gözetim ailesinin üyelerine de genişletilir, onlar da hareketlerinde hiç serbest değildir.

Gözetim ve denetim de yetmez. Doğru yoldan ayrılanları cezalandıracak, huysuzları, baş eğmeyenleri def edecek olanaklara da sahip olmak gerekir. Abdülhamid ölüm cezasından hiç hoşlanmaz ve onun devrinde idamlara az rastlanır. Onun en gözde silahı sürgündür; bu eski Osmanlı alışkanlığına daha önce hiç görülmemiş bir boyut kazandırır. Üstelik görece hafif suçlar için "üç aydan üç yıla" kadar geçici sürgün, cinayet davalarında da ömür boyu sürgün öngören Osmanlı Ceza Yasası'na dayanabilmektedir artık. Devletin güvenliğini tehlikeye düşüren herkesi Memalik-i Mahruse dışına atma hakkını sadece sultana tanıyan ve Midhat Paşa'ya karşı kullandığı 1876 Kanun-ı Esasisi'nin meşhur 113. maddesine başvurmaya -zaten Kanun-ı Esasi de askıya alındığına göre- artık ihtiyacı kalmamıştır. Canını sıkan birinden kurtulmak için basit bir irade çıkarması yeterli olmaktadır. Sibirya ve Sakhalin Adası'ndaki kürek cezalarına başvuran Çarlık Rusyası veya sömürge topraklarında cezaevleri kuran Batı Avrupa metropolleri gibi, Abdülhamid de istenmeyen şahısları başından def etmek ve payitahtıyla iktidarını korumak için imparatorluğunun en uzak ve kuş uçmaz kervan geçmez yörelerini kullanır. Bu alandaki tek istisna, Yıldız'a birkaç yüz metre uzaktaki Çırağan Sarayı'nda gözetim altında tutmayı tercih ettiği Murad'dır.

En ağır ceza olan Osmanlı topraklarının dışına sürmeye -1877'de Midhat Paşa'ya verilen ceza- istisnai durumlarda başvurulmaktadır. Sultan daha çok iç sürgünü tercih eder -böylelikle mahkûm edilmiş veya sulta-

23 Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hâtıralarım*, İstanbul, Güven, 1951, s. 51, 69-70; Tahsin Paşa, *age*, s. 52-54.

nın gözünden düştüğü için sürülmüş şahıs üzerindeki denetim sürdürülebilir. Farklı sürgün biçimleri geniş bir yelpaze oluşturur. Başkentten olabildiğince uzak bir kalede -örneğin Yemen'deki San'a kalesi- hücre hapsi; uzak bir yörede ömür boyu kürek cezası; yine uzak bir yerde göz hapsinde ikamet veya sürülme; re'sen yer değiştirme; "kızağa çekilme" veya def edilmek istenen bir idarecinin uzak bir vilayete tayin edilmesi -bu da çoğunlukla tam bir sürgüne benzer.[24] Böylece taşra idaresinin farklı kademelerinde karmakarışık bir halde gözden düşmüş valiler, maliye sorumluları, maarif müdürleri ve kâtiplerin yanı sıra, öğretmenler ve adliye memurları yer alır. Bu koşullarda sürülenler hareketlerinde serbesttir, ama sultanın hafiye şebekesi tarafından yakından gözetlenirler. Taşraya sürme politikasıyla hafiye ve jurnal sistemi atbaşı gider: Bunlar bireyler üzerindeki aynı denetim siyasetinin iki yüzüdür.

Taşraya yapılan bu sürgün benzeri tayinler çoğunlukla gerçek birer felaket gibi karşılanır. Şu veya bu nedenden ötürü birden sultanın güvenini kaybeden bir mabeyn kâtibinin, Nuri Paşa'nın öyküsü anlatılır; Abdülhamid onu Kastamonu valiliğine atar ve elindeki her şeyi bırakıp hemen gitmesini bildirir. Saray'da imrenilecek bir görevle İstanbul'a yerleşmiş bulunan Nuri Paşa haberi alınca beyninden vurulmuşa döner; ağlar, yalvarır, yeri göğü birbirine katar, öyle ki sonunda Başkâtip Tahsin Paşa'nın araya girmesi sayesinde bu kararın ertelenmesini sağlar.[25] Bu Nuri Paşa gibi uzak bir vilayete tayin edilenlerin en büyük korkusu orada iktidar tarafından unutulup çürümeye terk edilmek, sultanın gözüne bir daha asla girememek ve payitahtı bir daha görememektir.

Gazeteleri renklendiren bir diğer örnek Ruslara karşı verilen savaşın kahramanlarından Müşir Fuad Paşa'nın başına gelenlerdir. Serveti ve cömertliğiyle meşhur bu çok renkli şahsiyet, aynı zamanda çok dik kafalıdır ve dobra konuşmaları sonunda sultanı öfkelendirir; onu "cüretkâr", "fazla cesur" bulan Abdülhamid, ordunun durumu veya fikir sahasındaki geri kalmışlık hakkında eleştiriler yöneltmeye cüret ettiği için suçladığı "Fuad'a medeniyet hastalığı sirayet etmiş" der ve ekler: "Bunu başkalarına da geçirmesine mani olmak için, kendisini taşraya göndermek icap edecek."[26] Sonunda Şubat 1902'de -Paris'teki Jön Türk Kongresi'nin tam toplandığı sırada- Müşir bir ihbara kurban gider; Şehzadebaşı'ndaki konağının bir muhalefet yuvası olduğu ve orada silahlı bir çete beslediği

24 Tahsin Paşa, *age*, s. 200.

25 *Age*, s. 318-319.

26 *Pensées et Souvenirs*, s. 37-39 [*Siyasi Hatıratım*, s. 61-62].

jurnal edilir. Abdülhamid onu Şam'a sürdürür ve orada çok sıkı göz hapsinde tutulur.[27]

Şam sürgün veya tayin edilen bu tür insanları ağırlayan kentlerden biridir; ama böyle başka kentler de vardır: Kastamonu, Erzurum, Konya, Diyarbakır veya Bağdat da aynı işlevi yerine getirebilirler. İşin aslı imparatorluk çok toprak kaybetmiş olsa da, sürgün mahallinden yana sıkıntı çekmez. Anadolu vilayetlerinin ve Yakındoğu'daki Arap vilayetlerinin merkezleri dışında, sürgün yerleri listesinde ilk sırayı Ege ve Akdeniz sahilleri boyunca tesbih tanesi gibi dizilmiş Midilli, Sakız, Rodos adaları alır. Namık Kemal sürgün yaşamında bu adaların türlü çeşidini tecrübe etmiştir; 1873'te Kıbrıs'takiilk sürgünün ardından -ama Kıbrıs 1878'den sonra kullanılamaz- sultan onu 1877'de Midilli'ye gönderir; 1879'da bu adanın mutasarrıfı olan NamıkKemal daha sonra yine mutasarrıf olarak Rodos'a ve en sonunda da Sakız'a gönderilir; 1888'de orada ölür.[28] Kaldığı bu farklı yerlerde rahat sayılacak bir sürgün hayatı geçirse de, Jön Türkler onu hürriyet davasının bir şehidi, bir istibdat kurbanı olarak görmekten vazgeçmezler. Adaların dışında, Arabistan, Yemen ve Trablusgarp da vardır; burası, Osmanlı iktidarı açısından ideal bir sürgün yeridir: Bu uzak ve zor ulaşılır, başkentle arasına Akdeniz girmiş vilayet farklı sürgün dereceleri için olanaklar sunmaktadır. Bu "Sahra Sibiryası"nda[29] en tehlikeli muhalifler çölün ortasındaki Fizan'da bulunan Marzuk Kalesi'ne kapatılabilirveya Trablusgarp'ta serbest bırakılıp göz hapsinde tutularak idari bürolarda, okullarda veya mahkemelerde çalıştırılabilirler. Abdülhamid'in aydınlara, talebelere, subaylara, bürokratlara karşı giderek daha sık başvuracağı iç sürgün cezaları sonucunda, bu sürgünler imparatorluğun hemen her yerine serpiştirilir.

Hafiyelik ve Sansür

Geleneksel güç odaklarının -ordu, ulema, sivil bürokrasi- yanı sıra, yeni bir güç biçimi olan kamuoyunu da hesaba katmak gerektiğini Abdülhamid hemen anlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kamuoyu her zaman var olmuştu -büyük kentlerde zaman zaman "siyaset" de ko-

27 Tahsin Paşa, *age*, s. 128-133. *Atatürk Ansiklopedisi*, I, s. 294-296.

28 *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, *age*; Taner Timur, "Namık Kemal'in Magosa Sürgünü ve Uluslararası Politika", *Tarih ve Toplum*, VI/31, Temmuz 1986, s. 10-16.

29 Lisa Anderson, "Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya", *International Journal of Middle East Studies*, XVI, 1984, s. 325-348.

nuşulan çok sayıda kahvehane ve İkinci İmparatorluk devrinden bir Fransız gazetecinin "pul parası ve teminat akçesi yatırılmayan gazete" diye nitelediği gölge tiyatrosu Karagöz bunun kanıtıydı. Ama bu olgu Tanzimat devrinde daha önce hiç görülmemiş bir atılım yaşar. Önce resmî basının, 1860'ların ortalarından itibaren de fikir basınının ortaya çıkışına; modern okullar ağından mezun bir eğitimliler sınıfının belirmesine; kahvehanelerin giderek artan rolüne ve kıraathanelerin ortaya çıkmasına; Osmanlıların yurtdışında kalışlarının çoğalmasına; hayırseverlik veya spor faaliyetleri çevresinde dernekçiliğin gelişmesine bağlı bir atılım söz konusudur. Tüm bu unsurlar, tarikatlar ve loncalar gibi daha eski toplumsallaşma (*sociabilité*) ağlarına eklenirler. Osmanlı dilinde *efkâr-i umumiye* [kamuoyu] deyimi bile 1860'larda ortaya çıkar. Abdülhamid açısından bu kamuoyunu hem yönetmek -bu amaçla emrinde gazeteciler ve köşe yazarları çalıştırmak- hem de denetlemek vazgeçilmez bir şarttır. Hafiye ağı ve sansür de işin bu denetleme kısmında devreye girer.

Abdülhamid çok yetkin bir istihbarat ve hafiyelik sistemi kurulmasının gerekçelerini uzun uzun anlatır. Ona göre bir zorunluluk söz konusudur. Kendisine, çalışma arkadaşlarına ve çevresine karşı durmadan çok sayıda komplo ve entrika kurulmaktadır. "Perde arkasında oynananları" öğrenmesi, "döndürülen entrikalara vakıf" olması için "icap edenin yapılmasını" ister. Bu sistemin kuşkusuz kusurları da vardır, ama "kendine ehemmiyet payı çıkarmak isteyen gayretkeşlerin yazdığı mübalâğalı raporları, diğerlerinden ayırmasını" bildiğini iddia eder. "Münzevi bir hayat yaşadığım için, imparatorluğun dahilinde cereyan eden hadiselerden haberdar olmadığımı söylüyorlar. Halbuki istihbarat teşkilatın o şekilde kurulmuştur ki, hiçbir şey benden saklanamaz." "Fevkalade işleyen istihbarat teşkilatının sayesinde, *kimin* ne dediğini *kimin evinde* ne söylediğini gayet iyi biliyorum."[30]

Bu jurnal sistemi Abdülhamid'in deyim yerindeyse "pençesi"nin izini taşır. Hafiyelik, sansürle birlikte, 19. yüzyıl sonunda Osmanlıların Avrupalı gözlemciler açısından en çarpıcı yönlerinden biridir. Ama bu kesinlikle yeni bir şey değildir. Daha 1826'dan önce de Yeniçeri Ocağı'na bağlı bir tür "gizli polis" vardı. Bir ağanın komutasındaki 20 adam -sayı gerektiğinde iki katına kadar çıkarılabilirdi- kılık değiştirerek çarşıları ve toplanma yerlerini dolaşırlardı. Yeniçeri Ocağı 1826'da ortadan kaldırıldıktan sonra bu gözetim görevlerini sarayın adamları yerine getirdi.

30 *Pensées et souvenirs*, s. 57, 58-59, 207, 219-220 [*Siyasi Hatıratım*, s. 71, 72, 151, 159[.

1876-1878 yıllarındaki sorunlar -saray ihtilalleri, Murad sorunu, savaşlar, darbe girişimleri- Abdülhamid'in kamuoyunu daha iyi takip etmek, nüfusu, orduyu ve hükümeti daha iyi denetlemek için "geniş bir haber alma teşkilatı" kurma gereğini anlamasını sağlarlar.[31] O zaman dönemin söz dağarcığında Fransızca kökenli yeni bir terim belirmeye başlar: *jurnal [journal]*. Ama Osmanlıca'daki kullanımında "gazete" değil, "istihbarat raporu" anlamına gelmektedir. 1880'lerde Yıldız'da istihbarat işleriyle (*umur-ı hafiye*) uğraşan bir tür gizli polis oluşur. Bu poliste çalışanlara da *hafiye -hafi*: gizli- adı verilir. Hafiye bir istihbaratçı, haber almagörevlisidir; ama rejim muhalifleri açısından bir "ispiyon", "müzevir", "muhbir"dir -her ne olursa olsun, Hamid istibdadının kusursuz bir simgesidir.

Bir gizli servis söz konusu olduğunda beklenebileceği gibi, sistemin işleyişinin bir bölümü belli ölçüde karanlıkta kalmıştır, ama her şeye karşın İstanbul konusunda biraz daha fazla bilgi sahibiyiz. Osmanlı payitahtı yirmi bir bölgeye ayrılmıştır; her bölge bir başhafiyenin idaresindedir. Hafiyeler hakkındaki Jön Türk dönemine ait bir belge, özel bir gözetim altına yerleştirilmiş yerlerin ve kurumların bir listesini verir;[32] bir tür "hafiye yuvası" olarak görülen Yıldız Sarayı dışında, bu listede çeşitli şehzadelerin sarayları, askerî okullar, medreseler, tekke ve zaviyeler yer almakta, özellikle de Abdülhamid'in kardeşi, veliaht şehzade Reşad da Mevlevi olduğu için Mevlevihaneler çok sıkı bir gözetim altında tutulmaktadır.

Aynı belgede hafiyeler dörde ayrılır. İlk bölümde, jurnallerini doğrudan Abdülhamid'e ileten saray erkânı yer alır. İkinci bölüm, İstanbul'da ve vilayetlerde özel olarak jurnal işiyle görevlendirilmiş olanlardan, yani profesyonel istihbaratçılardan oluşur. Sonra Saray'a gönderecekleri jurnaller karşılığında maaşlarına ek olarak biraz ödül almayı uman ve bu nedenle muhbirliğe yönelen devlet görevlileri ve memurlar gelir. Son bölümde ise önemli şahsiyetlerin hizmetindeki "avane" bulunur; Faik Paşa avanesi, İzzet Paşa avanesi, Ebulhüda avanesi diye anılan bu çeteler muhbirliğin ötesinde, şüpheli şahıslara müdahale de edebilen fedai kılıklı adamlardır. Aslında bir hafiye kategorisi daha vardır: Küçük bir ödül almak için başkalarını ihbar etmekte duraksamayan sokaktaki sıradan adam. Demek ki her an herkes bir jurnalciye dönüşebilir.

Sultana istihbarat sağlayan sistemin bir diğer işlevi de halkı kaygı içinde tutmak, "gizli sultan"ın iktidarını her yerde hazır ve nazır ve ürkütü-

31 *Age*, s. 50-51 [*Siyasi Hatıratım*, s. 68].
32 *Hafiyelerin Listesi*, 1304/1909, 112 s.

cü kalmaktır. Nitekim jurnal tam ihbarcılık ruhuna uygundur; başkasına iftira atan bir jurnalci bırakın bundan dolayı sıkıntı yaşamayı, tam tersine tebrik edilir.[33] Bu nedenle devlete hizmet edenlerin çoğu sonunda korku içinde yaşamaya başlar. Kudüs'teki görev yerine gitmek üzere yola çıkan bir vali İzmir'e de uğrar; normal koşullarda o vilayetin valisini de ziyaret etmesi gerekir, ama adam o sırada gözden düşmüş bulunan eski bir sadrazamdır, onunla buluşursa tehlikeli olabilir, jurnallenebilir... Bir başka sefer Yemen yolundaki aynı vali Port Said'de mola vermek zorunda kalır. Mola süresince Mısır'da sürgün bulunan Jön Türklerden biriyle karşılaşırım da onlarla sohbet ederken görülüp jurnallenirim korkusuyla gemiden karaya inmek istemez.[34] Dolayısıyla bu sistem toplumsal ve siyasal yakınlıkları engellemekte ve toplumun giderek parçalanmasına yol açmaktadır.

Abdülhamid bu hafiye ağının yanı sıra istihbarat konusunda daha özgün bir araca, fotoğrafa da başvurur. Bu yeni icada tutkuyla bağlanan Sultan -Yıldız Sarayı'na kendisi için özel bir fotoğraf stüdyosu kurdurur- fotoğrafın siyasi açıdan önemini anlamıştır: Mutlakıyetçi hükümdar da, fotoğrafçı da modelin kıpırdamasını istemez... Fotoğraf hem propaganda hem de istihbarat aracı olarak kullanılabilir. 1880'lerin başından itibaren Abdülhamid imparatorluk topraklarını dolaşmaları için her yana fotoğrafçılar gönderir ve 30.000 klişeyi geçen muazzam bir koleksiyon biriktirir. Bu görüntülerin bir bölümü kendi saltanatında gerçekleştirilmiş modernizasyon çalışmalarını -yeni yollar, yeni kamu binaları, demiryolları, garlar- yansıtmak için kullanılırken, bu fotografik "örtü"nün ana amacı memleketin hali hakkında bir görsel istihbarat külliyatı temin edilmesidir. "Her resim bir fikirdir" der.[35] Fizyognomonik [insanları yüzlerinden tanıma ilmi] bilgileriyle böbürlenen sultan, portre biriktirir, hizmetindeki adamların karakterlerini fotoğraflarına bakarak keşfetmekle övünür ve tahta çıkışının yıldönümlerinde bu yöntemi kullanarak bazı mahkûmları affeder. Fotoğraflar kaygı verici bir hadiseyi, Osmanlı topraklarında Batı varlığının kaydettiği ilerlemeleri de izlemesini sağlar. Örneğin Beyrut valisi ona Fransızların Lübnan'da yaptıkları son inşaatları -okullar, hastaneler, şapeller- gösteren klişelerden oluşan bir koleksiyon gönderir. Sultan açısından bu fotoğrafları incelemek bir anlamda teftiş seferine çıkmanın yerini tutar; imparatorluğunun topraklarında hiç fark edilmeden, kılık değiştirerek dolaşmanın bir yoludur bu -halk arasında

33 Tahsin Paşa, *age*, s. 203.

34 Mehmed Tevfik [Biren], *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*.

35 Tahsin Paşa, *age*, s. 355-356.

kılık değiştirerek dolaşan bazı seleflerinin bir zamanlar yaptıkları gibi.[36] Sultan imparatorlukta seyahate çıkmasa da, imparatorluk binlerce görüntü olup ona gelmektedir.

Ama zihinler üzerinde etkili bir denetim kurabilmek için istihbarat yetmez. "Bizde sansür elzemdir" diye not düşer Abdülhamid ve şu gerekçeyi ileri sürer: "Tebaamıza çocukmuamelesi etmeye mecburuz; hakikaten de büyük çocuklardan farkları yoktur. Ebeveyn veya mürebbi nasıl gençliğin eline zararlı neşriyatın geçmemesine dikkat ederse, bizim hükümet de halkın fikrini zehirleyecekher şeyi halktan uzak tutmaya çalışmalıdır."[37] Tıpkı hafiyeler gibi sansür de, özellikle Avrupalılar tarafından, sonunda rejimle özdeşleştirilmiş, sistemin en karikatüral yanlarıyla alay etmekten geri kalmayan Avrupalılar bu arada kendilerinin de fazla uzak sayılamayacak bir geçmişte -Fransızlar açısından İkinci İmparatorluk devrinde- gözetim ve denetim rejimleri altında yaşadıklarını, ifade özgürlüklerinin sınırlandığını unutmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sansürü Abdülhamid icat etmemiştir. Aslında basının ve yayıncılığın denetim altına alınması Tanzimat devrine, matbaaların çoğalıp ilk özel fikir gazetelerinin çıkmaya, yayıncılığın gelişmeye başladığı döneme dek uzanır.[38] İlk basın yasası 1857 tarihlidir, bu yasa 1865 tarihli bir hatt-ı hümayûnla tamamlanmıştır. Yürürlüğe konan basın yasaları birgazete yayınlayabilmek için önceden ruhsatalınmasını şart koşuyor, hangi koşullarda yayının askıya alınacağını belirliyor -örneğin sultana hakaret- ve vilayetlerde sansür yetkisini mektupçuya veriyordu.

Abdülhamid daha tahta çıkmadan önce kamuoyunun kazandığı yeni önemi anlamış, 1876 hadiselerinde nasıl bir rol oynadığını görmüştü. Dolayısıyla bir yandan Ahmed Midhat gibi bazı gazetecileri kendi siyasetinin ateşli savunucuları ve tanıtıcıları haline getirmekamacıyla kendi rejimine bağlamaya uğraşacak, diğeryandan da yazılan ve basılan her şeyi denetlemeye çalışacaktır.

Hamid sansürü yavaş yavaş şekillenir. Rus-Türk Savaşı sırasında hükümet Meclis'e bir basın yasası tasarısı sunar, ama çok baskıcı olan bu ta-

36 Karş. Necdet Sakaoğlu, "Tebdil Gezmek", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde.

37 *Pensées et souvenirs*, s. 85 [*Siyasi Hatıratım*, s. 85].

38 Donald J. Cioeta, "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria, 1876-1908", *International Journal of Middle East Studies*, X, 1979, s. 167-186; Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamid Sansürü", *Tarih ve Toplum*, VII, 1987, s. 78-82; aynı yazar, "II. Abdülhamid Basın Rejimi Deyimi Üzerine", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri* içinde, İstanbul, 1994, s. 35-46; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul, Milliyet yay., 1977.

sarı "liberal" mebusların tepkisiyle karşılaşıp rafa kaldırılır. Yine de savaş süresince gazetelerin üzerindeki fiili denetim sıkılaştırılır ve Said Paşa'nın sadrazamlığı döneminde iyice ağırlaşır. 1888 tarihli bir yasaya bağlanan matbaalar dışında hukuki çerçeve değişmemiştir. Ama gazeteler artık çok sıkı takip edilmekte ve denetlenmektedir. Matbu eserlerin yayını ise Maarif Nezareti'nin bünyesinde yer alan ve basını denetleyen bir komisyonun iznine bağlanır. Aynı şekilde yabancı kitaplar ve gazeteler de daha sıkı denetlenmeye başlanır. Bir yabancı basın müdürlüğü kurulur; 1881 ile 1883 arasında yurtdışından, üçte biri de Paris'ten gelen otuz iki yayının -gazetelerin yanı sıra, dergiler, broşürler, kitaplar, haritalar, fotoğraflar, takvimler- girişi yasaklanır.

1880'lerdeki sansür göreli olarak ılımlıdır yine de. Edebî ve bilimsel nitelikteki birçok dergi ve süreli yayın, yayıncılık çabalarını kollayan Maarif nazırı Münif Paşa'nın iyiniyeti sayesinde çıkabilir. Daha sonra ileri sürülecek iddiaların aksine, örneğin Fransız Devrimi hakkında yazmak yasak değildir. Dönemin başlıca tarih kitaplarından biri olan, Mizancı Murad'ın ilk baskısı 1881'de yapılmış eserinin sayfalarını şöyle bir karıştırmak bunu kanıtlamaya yeter: Devrim'in -Osmanlıca deyişiyle, İhtilal-i Kebir'in- öyküsü eserde büyük yer tutar, üstelik İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin bir özetine de yer verilir. Kitabın 1890'da Maarif Nezareti'nin izniyle yapılan ikinci baskısında da, Fransız Devrimi'ne ilişkin olayların anlatımında bir değişikliğe gidilmemiştir.[39]

Taşradan bir örnek verecek olursak, Abdülhamid sansürcülerinin peşlerinden ayrılmadığı Beyrutlu gazete sahiplerinin ve gazetecilerinin 1882'den itibaren fikirlerini tamamen özgür bir şekilde ifade edebildikleri Mısır'a sığındıkları söylenmiştir. Ama 1880'ler boyunca "cumhuriyet", "ihtilal", "kargaşa" gibi yasaklandığı iddia edilen terimlere veya "Makedonya", "Ermenistan", "V. Murad" gibi özel isimlere Beyrut basınının sütunlarında düzenli olarak rastlanır. Ayrıca basın, İngilizler tarafından işgal edilen Mısır gibi tabu oldukları söylenen konulara da geniş yer verebilmektedir.

Kesin olan bir şey varsa, 1889-1890'a doğru sansür sertleşmiştir. O tarihlerde basına karşı jurnaller çoğalmaya, dergiler kapatılmaya başlar.[40] Aynı dönemde Beyrut'ta basının koşulları ağırlaşır, gazeteciler ve yayıncılar baskılara maruz kalır ve bu güvensiz ortam içinde birçoğu ifade özgürlüğü peşinde yurtdışına ve Mısır'a gider. İstanbul'da çıkan ve çağın en

39 Mehmed Murad, *Tarih-i Umumî*, c. 6, İstanbul, 1306 [1890], s. 224-226.
40 Tahsin Paşa, *age*, s. 161.

iyi yazarlarını bünyesinde toplayan, büyük edebiyat dergisi *Servet-i Fünûn*, 1789 rejimine yapılan basit bir gönderme yüzünden 1900'e doğru sansür edilir: Dergi bir süre kapatılır ve yeniden çıkmaya başladığında en iyi yazarlarını yitirmiştir.[41]

Sansüre hızla otosansür eşlik eder, öyle ki birini diğerinden ayırmak güçleşir. Matbuatın denetimi, yayınları ince eleyip sık dokuyan bir küme sansürcüden çok, tirtir titreyen korkutulmuş gazete sahiplerinin ve gazetecilerin eseridir. Matbaacıların durumu da daha rahat değildir; iki harfin yer değiştirmesi veya bir harfin unutulması çok tatsız sonuçlara yol açabilmektedir; örneğin bir tek Arapça *lam* harfinin düşmesi, kalıplaşmış "*şevketlû gazi* Abdülhamid Han" övgüsünü, "*şu kötü gazi* Abdülhamid Han" hakaretine çeviriverir! O zaman sansürün yıldırımları hiç gecikmeden yağar. Gazeteciler ve yazarlar huzurlarını koruyabilmek adına, ele alınmamasında yarar olan sözcükleri, cümleleri, konuları kendiliklerinden saf dışı bırakırlar sonunda ve kendi kullanımları için sakınılması gereken terim ve deyim listeleri çıkarırlar.

Hamid sansürünün ağırlığı yerine göre de değişir. İmparatorluğun tüm bölgeleri ve tüm kentleri sansürden aynı oranda etkilenmemiş; göreli özgürlük alanları kalmıştır. Yayıncılık alanında en etkin merkez Osmanlı payitahtı olduğu için, en sıkı denetim de oradadır. Ama vilayetlerdeki sansür uygulaması taşra idaresi bünyesindeki mektupçunun takdirine bağlıdır. Bazı kentler belli bir ifade özgürlüğünden yararlanırlar. İmparatorluğun ikinci büyük kenti ve önemli Yahudi cemaatiyle Batı'ya açılan penceresi olan Selanik'te, basın çok daha özgürdür; İstanbul'da olsa hemen kovuşturmaya uğrayacak yergiler orada serbestçe basılır. Yazarlar da bu durumdan yararlanır; Tevfik Fikret başkentte asla basılamayacak şiirlerini Selanik dergilerinde yayınlar.

Mutlakıyet Araçları: Hazine-i Hassa

Hafiyelik, jurnallerle yürütülen geniş ölçekli ihbar örgütlenmesi, basın ve yayın üzerindeki sansür... İmparatorluğu mutlakıyet sultası altında tutmaya yarayan tüm bu araçların çok önemli bir avantajı da vardır: Sürekli mali iflas uçurumunun kenarında yaşayan bir ülkede, fazla pahalı olmayan yollardır bunlar. Abdülhamid rejiminin ucuz bir rejim olduğu söylenebilir. Yine de sultanın ihtiyaçları durmadan artmakta, o da bu

41 Lewis, *Islam et laïcité*, s. 171.

ihtiyaçları Hazine-i Hassa'yı muazzam bir mali mekanizmaya dönüştürerek karşılamaktadır.

1855'te kurumlaştırılan Hazine-i Hassa, yani devlet bütçesinden padişahın hanesinin ve sarayın işleyişi için ayrılan tahsisat, o dönemde yaklaşık bir milyon üç yüz bin lira gibi hatırı sayılır bir meblağ tutuyordu. Ama bu miktar o kocaman ve müsrif hanedanın farklı üyeleri arasında paylaştırılıyordu. Tahta çıktığında Abdülhamid'in şehzadeliği sırasında biriktirdiği ve nemalandırdığı kişisel bir serveti de vardı. Bu servet sayesinde tahta çıktığında kendi kesesinden yaklaşık 60.000 lira cülûs bahşişi dağıtabilmişti. Ama devlet aygıtının yaşam merkezini Yıldız Sarayı'na toplayınca, ne devlet tahsisatı ne de kişisel serveti Abdülhamid'e yetebilirdi. Bu nedenle sultan olunca Hazine-i Hassa'yı dönüştürüp güçlü bir mali düzeneğin merkezi haline getirir.[42]

Bu konuda haklı gerekçeler bulmaktan da geri kalmaz: "Ben hemen hemen bir şehri, hassa alayımı, Yıldız Sarayı'nın mensuplarını, bunlardan başka da memurinin üçte birini geçindirmekteyim. Ayrıca halife olmam, yani bütün müslümanların reisi olmam hasebiyle, kesem de bütün dünya müslümanlarına aittir."[43] Kendisi sade bir yaşam sürse de, imparatorluğun itibarını her ne pahasına el üstünde tutmak zorundadır. Avrupa saraylarının lüksüne ihtiyaç duyar. Altın sofra takımlarını, nadir Doğu yazmaları koleksiyonunu, safkan atlarını sergileyerek Yıldız'a gelen ziyaretçilerini, özellikle de yabancıları etkilemekten hoşlanır; konuklarını göz kamaştırıcı armağanlara boğar. Osmanlı devletinin itibarını koruyabilmek için yapılan bu masraflar dışında, ayarı tam, çil çil altınlarla "kullarının" sadakatini de sağlamalıdır -sistem böyle işler. Vambéry'nin anlattığına göre sultan, Doğu'nun o tasvirli üslubuyla söylenmiş şu deyişi sık sık yinelemekten hoşlanır: "Hükümdarlık tarlasında en iyi mahsul, hünkâr çeşmesinden akan ihsanlarla alınır."[44] Demek ki çevresine unvan, mansıp, ödül, ikramiye ve hatırı sayılır meblağlar tutabilen hediyeler dağıtır -bir konakveya binlerce liralık bir toprak söz konusu olabilir. Yabancı basını satın alabilmekiçin de büyük paralar harcar. Buna, hayırseverlik

42 Abdülhamid devrinde Hazine-i Hassa üzerine: Süleyman Nazif, *Çalınmış Ülke*, İstanbul, Yeni Matba'a, 1342/1924; Vasfi Şensözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1982; Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000; Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet. Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*; *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996, s. 257-261.

43 *Pensées et souvenirs*, s. 78-80 [*Siyasi Hatıratım*, s. 80-82].

44 Vambéry, "Personnal Recollections of Abdulhamid II and his Court", LXVI, s. 71.

ve yardım faaliyetleri, hastanelerin, imaretlerin, okulların veya camilerin yapımı ve bakımı, nüfusun en yoksul kesimlerine gıda, giyecek ve yakacak dağıtımı için gereken kaynakları da eklemek gerekir. Hamid sistemi hatırı sayılır mali kaynakların seferber edilmesine dayanır.

Bunu başarabilmek için önce Hazine-i Hassa'yı tam bir nezarete dönüştürür -Hazine-i Hassa Nezareti- ve başına, kendi kişisel servetinin yaratıcısı olan Ermeni Agop'u getirir. Agop, Hamid mali aygıtının kurulup işletilmesinde belirleyici bir rol oynayacaktır. Meslek hayatına Ermeni Kilisesi'nin vergi tahsildarı olarak başlayan Agop, önce Şehremaneti'nde, sonra Galata kazasında çalışmış, en sonunda Osmanlı Bankası kadrosuna girmiştir. Şehzade Abdülhamid'in hizmetinde çalışmaya bu bankadayken başlamış ve onun mali veya ticari yatırımlarını nemalandırmakla uğraşmıştır. Ocak 1879'da sultan onu Hazine-i Hassa idaresinin başına getirir, beş yıl sonra da Hazine-i Hassa nazırı olur.[45] Paşalık unvanı verilen Agop, sorumluluğunu üstlendiği kuruma o zamana dek görülmemiş bir genişlik kazandıracak, onu mütevazı bir idareden önemli bir nezaret haline getirecektir. Kurumu ele aldığında çoğu Ermenilerden oluşan on beş kişilik personel, yirmi yıl sonra bir başka Ermeninin, Agop'un halefi Ohannes Efendi'nin yönetiminde yüz kadar memur ve görevliye çıkacak ve iki seksiyon halinde çalışmaya başlayacaktır: Padişaha ait mülklerin idaresi ve Saray idaresi.[46]

Hazine-i Hassa'nın gösterdiği gelişmede en çarpıcı yan, *çiftlikât-ı hümayûn* adı altında çok geniş bir toprak parçasının mülkiyetinin alınmasıdır. Halep ve Humus çevresindeki sancaklarda geniş malikâneler oluşur: Abdülhamid saltanatı boyunca Suriye'de, küçük köylüler, bazen de Çerkez muhacirler tarafından işletilen 1.250.000 hektar toprağın mülkiyetini alacaktır. Ama Kuzey Lübnan, Anadolu ve Yemen'de de toprak alımları gerçekleştirilir, sultan, Lohaya civarında güzel kahve plantasyonları satın alır.[47] Aslında Abdülhamid'i, o zaman yaşamış birinin ifadesiyle, dünyanın "en büyük toprak sahibi" haline getirmiş geniş ölçekli bir siyasettir söz konusu olan.[48]

Mezopotamya'da gerçek bir çiftlikat-ı hümayûn oluşması hakkında daha fazla bilgiye sahibiz.[49] Bağdat'ta bir merkezî bürosu, iki de şubesi

45 Mehmed Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi, 1442-1930*, c. 4, s. 44-62.

46 *1321 Hicri Salname-i Devlet-i Aliye*, İstanbul, 1903, s. 134-145.

47 Sinan Kuneralp, "Some Notes on the Economy of Ottoman Yemen (1870-1918)", *Studies on Turkish-Arab Relations*, III, 1988, s. 99-106.

48 Young, *Corps de droit ottoman*, c. V, s. 15, dipnot 2.

49 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 3; Albertine Jwaideh, "The *Sanniya* Lands of Sultan Abdul Hamid II in

olan bir Hazine-i Hassa Taşra Teşkilatı kurulur; şubelerden biri topraklar ve sulama, diğeri de Dicle ve Fırat üzerinde su ulaşımı ve taşımacılığıyla ilgilenmektedir. Abdülhamid'den önce padişahlara ait bazı "has" topraklar vardı, ama 1879'dan itibaren sistemli bir kolonizasyona girişilmiştir. Birkaç ay içinde Kerbela, Hille ve Amara bölgelerinin en zengin topraklarından bazıları çiftlikat-ı hümayûn olarak tahrir edilir. Sonraki yıllarda da hassa toprakları Dicle ve Fırat ovalarında genişlemeye devam eder: buğday tarlaları, çeltik tarlaları, hurma plantasyonları, otlaklar. 1890'ların başında Bağdat vilayetindeki ekili toprakların yüzde 30'u Hazine-i Hassa'nın eline geçmiştir.

Sultan toprak satın alma konusunda her türlü olanaktan haberdar olabilmek için bölgeye aracılar gönderir. Hassa topraklarını genişletmek için her yol mübahtır: kurallara uygun bir biçimde gerçekleştirilen satın alma işlemleri, ekilmeyen beylik topraklara el konup Hazine-i Hassa'ya geçirilmesi, müsadereler, sindirmeler, tehditler, gasplar. Hazine-i Hassa görevlilerin eli ağırdır genellikle ve en iyi, özellikle de sulak topraklara el koyarlar. Sulama şebekesine özenle bakılır, yeni suyolları açılıp köprüler yapılır. Çiftlikat-ı hümayûn yerel idareden bağımsız hareket eden ve doğrudan Saray'a bağlı görevliler tarafından özenle işletilir. Toprakların işlenme tarzı genelde değiştirilmemiş, ama yerlerinde kalmaya teşvik edilen köylülere daha iyi muamele edilmeye başlanmıştır; bazı vergilerden, askerlik hizmetinden muaf tutulur ve faizsiz kredi alabilirler. Bu toprakların değerlendirilmesi için ordu da (Bağdat'ta konuşlanmış 6. Ordu) seferber edilir: Teknisyen, uzman, tahsildar temin eder, kanalların kazılıp arıtılmasında ve bakımında askerler çalışır. Kimi zaman Hazine-i Hassa'nın vilayet temsilcisi bölgede görevli yüksek rütbeli bir subay olur. Bağdat'ta Çiftlikat-ı Hümayûn İdaresi'nin müdürü bizzat ordu komutanıdır.

Üstelik Abdülhamid böylesine geniş bir araziyi sadece Bağdat vilayetinde edinmemiştir; onun toprak ihtirası tüm Mezopotamya'ya yöneliktir: Güneydeki Basra vilayetinde Hazine-i Hassa geniş hurma plantasyonları alıp, oralardaki aşiret reislerine iltizama verir; kuzeyde, Musul vilayetinde buharlı nehir taşımacılığını geliştirebilmek için Dicle'nin su akışını düzenlemeye yönelik büyük altyapı çalışmalarına girişir ve sula-

---

Iraq", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb* içinde, George Makdisi (ed.), Leiden, E. J. Brill, 1965, s. 326-336; Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq*, Princeton, Princeton University Press, 1978; Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, doktora tezi, University of Manchester, Department of Middle East Studies, 1994, s. 51-52.

ma kanallan açar; böylece Fırat çölünde köyler belirir, Zap tuzlaları işletilmeye başlanır. Bunun sonucunda ziraat alanında inanılmaz değişiklikler yaşanır. Toplam olarak bakıldığında, Abdülhamid'in tüm Mezopotamya'ya yönelik gayrimenkul tasarıları olduğu açıktır.

Niye böyle birziraat imparatorluğu ve niye özellikle Mezopotamya'da? Nedenlerin ilk sırasında, imparatorluk ekonomisinin ana sektörü olan Osmanlı tarımını modernleştirme isteğinin yer aldığı açıktır. Hazine-i Hassa mülkiyetine geçen topraklarda geniş ölçekli sulama çalışmalarına girişilir, makinalaşmaya gidilir. Bu topraklar, pek çok komşu tarım işletmesinden daha iyi ekilmekte ve işletilmektedir. Hazine-i Hassa'nın birçok arazisi örnek çiftlikler gibi çalışmakta, bu örneklerin modern tarım ve hayvancılık yollannın yaygınlaşmasına yardım edeceği hesaplanmaktadır. 1888'de ZiraatBankası'nın da kurulmasıyla birlikte, Hazine-i Hassa Osmanlı tarımındaki en büyük iki engeli, teknik açıdan geri kalmışlığı ve kronik sermaye yokluğunu aşmanın bir yolu olarak belirir. Irak'ta gerçek zirai üretim Abdülhamid devrinde başlar.

İkinci neden: Abdülhamid geniş arazilerin mülkiyetini alarak yabancı toprak kolonizasyonu tehlikesini engellemeye çalışmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu 1867'de yabancılara imparatorluk dahilinde toprak edinebilme imtiyazını vermişti. Ege bölgesinde, İzmir'in art-ülkesinde bir İngiliz tarım kapitalizmi ortaya çıkmakta hiç gecikmemişti. Bu zirai bir sömürgeleştirmenin girizgâhı mıdır? Aslında 93 Harbi'ne kadar Osmanlı İmparatorluğu konuya göreli bir hoşgörüyle yaklaşır; ama daha sonra bir yabancı emlak kolonizasyonu ve bunun gerçek bir sömürgeleştirme harekâtının başlangıcı olması sorunu gündeme gelir; bunun için Osmanlılara yakın Tunus örneği yeterli olmuştur: Infida arazisinin alınmasından birkaç yıl sonra, Fransızlar Tunus Naibliği'ne olduğu gibi el koymamışlar mıydı? Bu nedenle Abdülhamid elindeki tüm olanaklarla yabancı uyruklulann bu imtiyazı kullanmasını engellemeye çalışır. Hazine-i Hassa'nın gerçekleştirdiği kitlesel toprak alımları belki de bu tehlikeye karşı düşünülmüş çarelerden biridir.[50] Üstelik padişah adına yapılan alımlara, çoğunlukla bu topraklara bitişik arazileri yabancıların almasının yasaklanmasının eşlik etmesi de anlamlıdır. Filistin'de toprakların Yahudi yerleşimcilere satılmasını engellemek için Abdülhamid'in başvurduğu yollardan biri, bu toprakları çiftlikat-ı hümayûna katmaktır. Kısacası, Rus-Türk savaşının ertesinde Hazine-i Hassa ile Avrupa toprak kapita-

50 Fikret Adanır, "II. Abdülhamid Döneminde Yabancıların Toprak Sahibi Olmaları Konusunda Osmanlı Kaygıları", *Osmanlı* içinde, Güler Eren (ed.), c. 2, s. 298-304.

lizmi arasında zamana karşı bir yarış başlamıştır: İmparatorluğun kolonizasyonunu kim başaracaktır?

Belki de Abdülhamid'in bu tarım politikasında daha geniş çaplı ve uzun erimli bir vizyon da vardır. Kitlesel toprak alımlarının Berlin Antlaşması'nın, yani Balkanlar'daki toprak kayıplarının hemen ardından başlaması ve özellikle imparatorluğun Asya vilayetlerini kapsaması da dikkat çekicidir. Sultan Anadolu ve Mezopotamya'da, Bursa, Aydın, Konya, Şam'da toprak edinerek imparatorluğun Asya'ya çekilişine hazırlık mı yapmaktadır?[51] Bu varsayımı destekleyebilmek için, Hazine-i Hassa'nın edindiği toprakların yoğunluğunu yansıtan bir harita çıkarabilmek gerekirdi. Eldeki verilere göre, Balkanlar'da da bu tür girişimlere rastlanmakla birlikte, alınan toprakların büyük bölümü Anadolu'da ve Yakındoğu'da, daha çok da Suriye ve Irak'tadır. Payitahta uzak bu yörelerde padişaha ait arazileringenişletilmesi aynı zamanda iktidarın gücünü yerel bağlamda yeniden ifade etmenin de bir yoludur -bu iktidar çok uzakta da olsa.

Muhtemelen tüm bu nedenler farklı ölçülerde rol oynamıştır. Ama en önemlisi, sultanın elinin altında hatırı sayılır eylem olanakları bulundurmasına izin verecek, geniş mali kaynaklar sağlanması söz konusudur. Barış zamanında gerçek bir savaş hazinesi, tam anlamıyla gölge bir bütçe. Bu Hassa mülkleri gerçekten de önce iltizam ve yarıcılık gelirleri kaleminden, hatırı sayılır kazançlar sağlarlar. Hassa toprakları olarak hertürlü emlak vergisinden muaf olsalar da, normal koşullarda tarım vergilerini yani aşar ve ağnamı ödemeleri gerekir. Ama bu vergiler sultanın gönderdiği adamlar tarafından toplanmakta ve Maliye'ye değil doğrudan Hazine-i Hassa'ya gitmektedir! Sultan anlaşıldığı kadarıyla 1882'den itibaren bu vergilere Hazine-i Hassa adına el koymaya başlamıştır. Rusya'ya ödenecek savaş tazminatının ilk taksidinin ödenmesiyle -bu ödeme aynı yıl mayıs ayında yapılır- ve bazı Anadolu vilayetlerinin aşar gelirlerinin bu borca tahsis edilmesiyle bir ilgisi var mıdır bu önlemin? Başka bir deyişle, Abdülhamid bazı gelirleri kurtarmaya mı çalışmaktadır? Bu da bir varsayımdır. Herne olursa olsun, sultanın Osmanlı maliyesine karşı tıpkı yabancıların yaptığı gibi davranması çok çarpıcıdır -özellikle de Düyun-ı Umumiye İdaresi gibi, devlet gelirlerini tam anlamıyla çekip kendi bütçesine aktarmaktadır.

Bu toprakların ne gelir getirdiği ölçülebilir mi? Saltanatın sonuna doğru padişaha ait toprakların net geliri 1.5 milyon lira olarak tahmin edil-

51 Victor Bérard, *le Sultan, l'Islam et les Puissances*, Paris, Armand Colin, 1907, s. 193.

miştir. Ama gayrimenkullerin dışında, Hazine-i Hassa başka birçok gelir kaynağına da sahiptir: Dicle ve Fırat üzerinde gemi işletmekte, Musul bölgesinde petrol, bitüm, Ereğli'de kömürmadenlerinin gelirlerini toplamakta, Taşoz madenlerini işletmektedir; ayrıca Selanik ve Dedeağaç limanlarının işletmesi ondadır ve Selanik'te, İzmir'de, Bağdat'ta, Basra'da birçok ambara sahiptir, Hereke'deki kumaş fabrikası gibi çeşitli fabrikaları vardır. Bunlara, Hazine-i Hassa'ya bağlanmış bir kısım gümrük gelirlerini, belediye vergilerini, Tütün Rejisi ödemelerini eklemek gerekir. Ayrıca Abdülhamid kimi iyi yatırımlar yapmış, Güney Afrika'daki altın madenlerine ilişkin kazançlı hisse senedi spekülasyonlarına girmiştir. Tüm bu gelirlere devlet tahsisatı -1897-1898 yılı için toplam 19.800.000 liralık bütçede 932.000 lira; bunun 627.000 lirası Hazine-i Hassa'ya, geri kalanı da hanedanın şehzadelerine ve sultanlarına ayrılmıştır- ve yine devlet bütçesinden Hazine-i Hassa'ya verilen olağanüstü borçlar da eklenirse, ortaya gerçek bir mali güççıkar ve Hazine-i Hassa'nın Hamid sisteminin mali zeminini oluşturduğu görülür. Sultanın emrindeki gelirlerin toplamı, herhalde devlet gelirlerinin yüzde 6'sı ile 10'u arasında bir bölümünü temsil etmektedir.[52]

52 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet. Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, s. 127-131.

8. BÖLÜM

Vilayetlerin Önemi

1875-1876 krizi imparatorluğun taşra idaresinin yetersizliklerini gün ışığına çıkarır. Hersekköylülerinin, bir dizi felaket ölçeğinde krizi de ardı sıra sürükleyen isyanlarının altında, dışarıdan geldiğine hiç kuşku olmayan kışkırtmalar kadar, maruz kaldıkları her türlü istisnarın da rolü vardır. En azından Osmanlı yöneticilerinin çoğu olayı böyle tahlil eder. Üstelik Balkanlar'da ulusal hareketler ortaya çıktığından beri, Osmanlılar bu hareketlerin kötü idareden kaynaklandığı kanısındadır. Şu halde taşra işlerine bir düzen vermek özerklik veya bağımsızlık özlemlerini boşa çıkarmanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve geleceğini güvence altına almanın bir yoludur. Aynı zamanda böylece Avrupa'nın Osmanlı devletinin iç işlerine karışmasının da engellenebileceğine inanılır: Avrupa devletleri müdahale bahanesi olarak Osmanlı idaresinin kötü işleyişini göstermekten hiç vazgeçmezler. Balkanlar'daki olaylar uzun süredir yakından izlenmektedir; Berlin Antlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu vilayetleri de "gözetim altına" girer. 1880'lerden itibaren Doğu Anadolu'da çoğalan yabancı konsolosluklar, antlaşmada söz verilmiş reformların ne ölçüde hayata geçirildiğinin gözlendiği merkezlerdir.

Merkezî devlet açısından vilayetlerin iyi idare edilmesi bütçe bağlamında da çok önemlidir. Çünkü sükûnet sağlanınca orduya daha az ihtiyaç duyulacağı gibi, vergiler de daha eksiksiz tahsil edilebilecektir. Sonuçta devletin işleyişi için gereken kaynakları ve imparatorluğun savunulması için gereken askerleri sadece vilayetler sağlamaktadır -İstanbullular hem vergiden hem de askerlik hizmetinden muaftır.

Demek ki imparatorluğun ve rejimin kaderi taşrada, Osmanlıların deyimiyle *memalik-i mahruse*'de belirlenmektedir. Büyük Güçler'den kaynaklanan dış tehditlere ve özerklik talepleri ile çeşitli toplulukların mil-

liyetçilikleri tarafından oluşturulan iç tehditlere karşı, Abdülhamid "memleketler"ini "muhafaza etmeyi" nasıl sürdürebilecektir?

Osmanlı Vilayetleri, Teori ve Pratik

1880'lerin başında Osmanlı İmparatorluğu'nun idari haritası hatırı sayılır ölçüde değişir. 1876'da "imtiyazlı vilayetler" oluşturan Romanya, Sırbistan ve Karadağ artık bağımsız devletler olmuşlardır. Bunun dışında Mısır Hıdivliği ve Tunus Beyliği kâğıtüstünde Osmanlı padişahının kulu olan, pratikte ise hemenhemen bağımsız sayılabilecek farklı bir vilayet türünü temsil etmektedirler; Mısır 1881'de İngiltere'nin, Tunus ise 1882'de Fransa'nın egemenliğine geçerek Osmanlı idaresinin tamamen dışına çıkacaklardır.

Ama Berlin Kongresi'nden sonra bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari haritası tektip bir görüntü sergilemekten uzaktır. Kabaca iki büyük idari bölge türü ayırt edilebilir. Birinci kategori, özel bir statüye sahip topraklardan oluşur. Lübnan, Girit, Doğu Rumeli ve daha önemsiz iki toprak parçası, Aynaroz Tepesi ile Sakız Adası böyledir. İmparatorluğun geri kalanı -yani en büyük bölümü- doğrudan İstanbul'a bağlıdır ve Ali ile Fuad paşalar devrinde, Tanzimat'la birlikte yürürlüğe konmuş idari sistem uyarınca yönetilirler. Vilayet idaresindeki çerçeveler, 1864 ve 1871 tarihli yasalarla saptanmıştır.[1]

O zaman imparatorluk yirmi yedi vilayete bölünür. Her birinin başına Bâbıâli tarafından bir vali atanır. İdari bölümlemelerin hiyerarşisi Napoléon sistemini andırmaktadır: Vilayetin altındaki sancakların (veya livaların) başında birer mutasarrıf vardır; sonraki sırada yer alan kazaları kaymakamlar yönetir; en alttaki iki basamakta ise, birer müdür tarafından yönetilen nahiyelerle, başlarında halk tarafından seçilen birer muhtar bulunan karyeler [köyler] bulunur.

Bu hiyerarşinin sınırlarında, bir vilayete değil doğrudan İstanbul'a bağlı oldukları için "müstakil" diye nitelenen bazı sancaklar yer alır; dolayısıyla bu nitelemenin düşündürebileceğinin aksine, ya başkente yakınlıkları yüzünden -örneğin İzmit sancağı- ya stratejik nedenlerle -Çanakkale Boğazı'nı da içeren Biga sancağı- veya Kudüs örneğindeki gibi

1 Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman Period* içinde, David Kushner (ed.), Kudüs, Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 3-29.

siyasi ve diplomatik nedenlerle payitahta çok daha sıkı bağlı idari bölgeler söz konusudur. 1864 ve 1871 yasalarında valinin yetkileri tanımlanmıştır. Vilayet merkezinde ikamet edip yürütmeyi temsil eden vali, geniş yetkilere sahiptir; vilayetin mülki idaresinden, maliyesinden, maarifinden, nafıa işlerinden, zaptiyesinden, asliye ve ağır ceza davalarından o sorumludur. Bu görevleri yerine getirebilmek için, yüksek memurlardan oluşan bir personeli vardır: bir defterdar, resmî yazışmalar ve basınla ilgilenen bir mektupçu, konsoloslarla, yabancı tüccarlarla ve yabancı himayesindekilerle ilişki içindeki bir hariciye müdürü ve çeşitli büroları yürütüp, nafıa, ziraat, maarif, kadastro, evkaf işlerine bakan belli sayıda memur. Ama vali -Tanzimat devrinin başında olduğu gibi- askerî veya adli yetkiye sahip değildir. Diğer yandan vilayetteki yüksek memurlar ona bağlı çalışsalar da, onun tarafından seçilmezler: İlgili nazırın önerisi üzerine irade-i seniyye ile tayin edilirler.

Ayrıca Vilayet Nizamnamesi'nde valilere görevlerinde yardımcı olmaları amacıyla meclisler düzenlenmiştir: Vilayetin başında bir meclis-i umumi, bunun dışında vilayet, sancak ve kaza düzeylerinde meclis-i idareler. Bu meclisler, yerel düzeyde bir temsil ve katılım sistemini başlatan Tanzimat tarafından kurulan memleket meclislerinin ardıllarıdır. Meclislerde vilayet idaresi tarafından atanan üyelerin yanı sıra, dört seçilmiş üye -iki Müslüman ve iki gayrimüslim- yer alır. Bu meclisler gayrimüslimlerin de yerel işlerin idaresine katılımını sağlar, çünkü seçilmiş üyelerin dışında, millet önderleri de bu meclislerin doğal üyeleridir.

Vilayet sisteminin genel çerçevesi böyledir. Aslında bu sistem birçok güçlüğü de bünyesinde barındırır. Birincisi, imparatorluk vilayetlerinin boyutlarından kaynaklanır. Sistem hiç kuşkusuz Napoléon döneminde Fransa'da yapılan idari bölümlemeden esinlenmiştir; ama o sırada bir Fransız "departmanı"nın ortalama yüzölçümü 6000 km² iken, Osmanlı vilayetlerinde yüzölçümü 30.000 ile 100.000 km² arasında değişmekte, hatta bazılarının toplam alanı Fransa'nın yüzölçümünün dörtte birine erişebilmektedir! İletişimin genellikle yetersiz düzeyde kaldığı böylesine geniş alanlar üzerinde, çevresindeki küçük bir idareci ekibiyle desteklenip, sancak ve kaza düzeyinde de mutasarrıflar ve kaymakamlar tarafından temsil edilen valinin yerel idarenin tüm görevlerini yerine getirmesi beklenmektedir: asayiş, emniyet, kalkınma, altyapılar ve maarif!

Yerel idarecilerin yetkinliği de ayrı bir soru işaretidir. Sultan düzeyi yükseltme yönünde ciddi bir kaygı taşısa da, yeterince iyi yetiştirilmiş bir personele sahip değildir ve iltimas, tayinlerde önemli bir rol oynama-

ya devam etmektedir. Yasaları iyi bilen idareci bulmakzor iştir. Kadılar, Tanzimat devrinde geliştirilen ve büyük ölçüde laik içerikli Ceza ve Ticaretyasalarından genellikle habersizdir ve hâlâ şeriata göre hüküm vermektedirler. 1877 Meclisi'nde birmebus, nahiyeler kurma isteğinin çok iyi olduğunu, ama önce yasanın gerektirdiği koşulları haiz, yani okuma yazma bilen müdürler tayin edebilmek gerektiğine dikkat çekmiştir.[2] Yönetilenlerle iletişim de çoğunlukla dil nedeniyle sorun çıkarır: Yemen'e tayin edilen memurlarınhepsi Arapça bilmez, Yemenlilerde Türk dilinde eğitim görmemiştir... Buna karşılık Balkanlar'da idare içinde çoğunlukla birkaç dil bilen gayrimüslimlere geniş bir yer verilmiştir.[3]

Bunların dışında, sık sık idareci değiştirilmesi de idarenin işleyişinde bozukluklara yol açmaktadır. Bu uygulama özellikle valileri hedef almaktadır. İstanbul bu yaklaşımı yerel iktidarların fazla güçlenmesini engellemenin bir yolu olarak görmekte, ama bundan sistem zarar görmekte ve sağlıklı işleyemez hale gelmektedir. 1871'de Ali Paşa'nın ölümünden sonra, bu pürüz giderek derinleşir; *Times*, atlarının eyerinden bir türlü inemeyen Osmanlı valileriyle dalga geçer.[4] Örnek gösterilen bir vilayete art arda iki valinin atandığı, ama ikisinin de daha görev yerine varamadan azledilip bir üçüncüsünün valilik koltuğuna oturduğu rivayet edilir! Anlatılan bu hikâyede bir karikatürleştirme çabası var mıydı? Kuşkusuz vardı, ama en sonunda genelleşen ve asıl önemlisi, idari hiyerarşinin alt kademelerine, sancaklar ve kazalardaki makamlara bile yayılan bir uygulamayı aktarması bakımından da anlamlıydı. Avrupalılar, Bâbıâli'ye sundukları çeşitli reform tasarılarında, Osmanlı idaresindeki bu kronik istikrarsızlığı suçlayarak, valilerin en az beş yıl görevden alınmamasını Osmanlı hükümetine kabul ettirmeye uğraşıyorlardı.

Bu uygulamalar Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında da sürer; Vali Abidin Paşa örneği de bunu gösterir. 1843'te Preveze'de doğan, Arnavut asıllı Abidin Paşa, birçok dil bilir ve kariyerine Saray'da başlayıp taşra idaresinde devam eder. 1879'un Martayında Berlin Antlaşması'nca öngörülen Yunan-Türk sınır düzenlemesini görüşmek üzere müfettiş olarak Balkanlar'dadır. Aynı yılın Mart-Ekim ayları arasında ise Doğu Anadolu'ya, Diyarbakır ve Sıvas'a giden teftiş komisyonunu yönetir. Ekim ayında Sıvas valiliğine atanır ve bir sonraki yılın Mart ayına kadar

2 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, Hil yay., 1985, s. 99.

3 İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, s. 163-171.

4 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 168.

orada kalır; o tarihte birkaç aylığına Selanik'e gönderilir. Haziran 1880'de, Hariciye Nezareti'nin başına geçmek üzere İstanbul'a çağrılır ve bu görevde de dört ay kalır: O sırada Yunan toprak talepleri dosyası Osmanlı diplomasisini uğraştırmaktadır ve onun bu alandaki uzmanlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bundan sonra Ankara valiliğine atanır. Orada -nihayet- yıllarca kalır ve kapasitesini tam anlamıyla gösterebilir. Abidin Paşa örneği sık sık rastlanan bu değişikliklerin sadece idarecilerinin özerk iktidar odakları haline gelmelerini engellemek isteyen Abdülhamid'den kaynaklanmadığını kanıtlar; yeterli sayıda yetkin elemanı bulunmadığı için, imparatorluğun diplomatik, siyasi veya idari ihtiyaçlarına göre elindeki tüm insan kaynaklarına başvurmak zorunda kalmaktadır.

Sorun sadece yerel idarecilerin yetersizliği değil, maddi durumlarının da bozukluğudur. Bu bağlamda vaziyet, memur veya asker maaşları ödeneceği sırada kasaları tamtakır olan vilayetlerde çok kötüdür. Zaten 93 Harbi'nden sonra, maaşlarda kesintiye gidilmiş ve taşra memurlarının maddi durumu iyice zorlaşmıştır. Kimi dramatik durumlar da yaşanır: 1879'un Ocak ayında Diyarbakır temyiz mahkemesindeki yargıçlar tam on dört aydır maaş almamışlardır. İdarenin en alt kademelerindekilerin durumu daha da berbattır; hiyerarşinin yukarılarında her zaman bir çıkış yolu bulunabilir, ama küçük devlet memurları için aynı şey geçerli değildir. Maaşları zaten çok az ve düzensiz olan zaptiyelerden, bu maaşları bile alamazken, eşkıya peşine düşüp canlarını tehlikeye atmaları nasıl beklenebilir?

Bu koşullarda rüşvetin taşra idaresinde büyük hasara yol açmasına şaşmamak gerek. Bu bir anlamda Osmanlı devletinin yapısal hastalığıdır. Valiler görev yerlerini, servet yapıp yapamayacaklarına göre, "iyi vilayetler" ve "kötü vilayetler" diye ayırırlar. O çağda yaşamış birinin belirttiği gibi, "[maaşlarını kendi malından veren] zengin vilayetlerde (...) yıllar on iki ay idi."[5] Ama sorun sadece hiyerarşinin en üst kademelerini ilgilendirmez; bazı vilayetlerde, örneğin Irak'ta, rüşvet özellikle küçükmemurlar arasında yaygındır[6] -sultan bile, maaşlarınazlığı nedeniyle, bu durumu neredeyse mazur görür. Rüşvet hastalığı savaş yüzünden iyice ağırlaşır. 1880'de Anadolu'nun doğusunda bir ıslahat komisyonunu yöneten eski bir İngiliz subayı, Baker Paşa buna tanıklık eder: Osmanlı İmpa-

5 Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1969, s. 311; Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 237-238.

6 Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, doktora tezi, University of Manchester, Department of Middle East Studies, 1994, s. 116.

ratorluğu'nu yakından tanıyan subay, birkaç yıl içinde rüşvette görülen yaygınlaşma karşısında şaşkına dönmüştür.

Valilerin ve mesai arkadaşlarının görevlerini çoğunlukla karmaşıklaştırıp, hareket kabiliyetlerini sınırlayan iki sorun daha vardır. Birincisi, yabancı konsoloslar vilayet işlerine ve yerel davalara çok sık müdahale etmektedir. Tanzimat devrinde merkezî iktidarın vilayetler üzerindeki egemenliği güçlenmeden önce, Avrupalı konsoloslar yerel derebeylerle, küçük aşiret reisleriyle, büyük ailelerin temsilcileriyle iş görmeye alışmışlardı. Merkezî devletin ağır, ama kesintisiz işleyen bir süreç içinde vilayetlerin idaresini yeniden ele geçirmesi konsolosların Osmanlı valileri ve idarecileriyle giderek daha çok karşılaşmasına neden olur. Bu durum herzaman bir çatışma vesilesi değildir; 1870'lerde Filistin'de görüldüğü üzere, vilayetin yönetimini bir tür konsolos-vali "çifti"nin üstlendiği de görülür. Ama kimi farklı örneklerde, özellikle de 1880'lerde Anadolu'da konsoloslukların çoğalmasıyla birlikte ilişkiler genellikle gerilir.

Diğer yandan devlet görevlilerinin eylemleri çoğunlukla yöre eşrafıyla karşı karşıya gelinmesine, böylece taşra ölçeğinde iktidar sorununun gündeme gelmesine yol açar. Yerel seçkinler merkezîleşmeye önce direnmiş, sonra Tanzimat'la birlikte devlet kurumları güçlendikçe, farklı bir tavır benimsemeye başlamışlardır: iktidarı ellerinde daha iyi tutabilmek ve nüfuzlarını koruyabilmek için, yerel kurumlara, idare meclislerine, mahkemelere, belediyelere girerek yeni sistemi kullanmaya çalışmak. Zaten eşrafın izlediği bu siyaset, Abdülhamid'in taşra siyasetine de uygundur.

Sultan ve "Memalik-i Mahruse"

Abdülhamid, Tanzimat'ın taşra siyasetinin ne genel çerçevesini ne de ruhunu -merkezî otorite beyanı, merkezîleştirme, modernleştirme- değiştirir, ama kullandığı araçlar zaman zaman farklılaşır. O da II. Mahmud'un başlattığı süreci, yani merkezî yönetimin imparatorluğu idari açıdan yeniden fethini devam ettirir.

Merkezî otorite beyanı, önce idari haritadaki değişikliklerle gerçekleştirilir. 1881'de 25 vilayet varken, 1908'de hemen hemen aynı topraklarüzerinde vilayet sayısı 29'a çıkmıştır. Beyrut, Bitlis, Musul ve Kosova yeni kurulan vilayetlerdendir. Güneydoğu'da Van'a bağlanan Hakkâri vilayeti gibi bazıları da haritadan silinmiştir; bunun bir nedeni de herhalde, söz konusu vilayetin nüfus istatistiklerinde Ermenilerin ora-

nını azaltmaktır. 1888'de İzmit gibi, doğrudan payitahta bağlı yeni "müstakil" sancaklar ortaya çıkar.

Diğeryandan idari bölümlemelerin hiyerarşisi tamamlanır. 1871 yasası -Napoléon modelinden esinlenerek- karye ile kaza arasında nahiye basamağının da oluşturulmasını öngörüyordu, ama Balkanlar gibi bölgelerde bu türden yerel temsilî kurumların Hıristiyanların ulusal özlemlerine denk düşebileceğinden kaygı duyan Bâbıâli bu uygulamayı geciktirmişti -demek ki Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın bu nahiyelerin kurulmasını ısrarla istemeleri de boşuna değildi.[7] Abdülhamid saltanatının ilk günlerinde hâlâ ihtiyatlıdır; o çağda ileri sürüldüğü gibi, nahiye ("komün") sözcüğü Paris Komünü'nü çağrıştırdığı için onu korkutmuş olabilir mi gerçekten?[8] Yine de 1880'lerden itibaren, ağır ağır ve henüz eksik bir biçimde de olsa, nahiyeler kurulur.

Belediyelerin genelleşmesi ise daha önemlidir. Klasik çağ Osmanlı İmparatorluğu'nda kentlerde özerk ve ayrı bir idare yoktu; kent, devletin genel organları, valiler, kadılar, yeniçeriler tarafından idare ediliyordu. İlk belediye teşkilatı yüzyılın ortasına doğru İstanbul'da ortaya çıktı ve kentin kuzey semtlerinde bu yönde bir denemeye girişildi. Sonra 1860'larda, imparatorluğun Selanik, İzmirveya Kudüs gibi bazı başka kentlerinde de belediyeler kuruldu. Belediyeler hakkındaki 1877 yasası ise, belediye örgütünü imparatorluğun bütününe yayar.

İdari organlardaki bu genişlemeye paralel olarak, vilayet idarelerinde çalışanların sayısı da artar. Örneğin Bursa vilayetinde 1878'de 62 kişi çalışırken, bu sayı 1908'de 148'e çıkar; Edirne'de aynı yıllar için rakamlar sırasıyla 87 ve 218'dir. Gerçi bu rakamların gerisinde kimi zaman iyi tanımlanmamış, himayesindeki şu veya bu adamı kollamak için, iltimas geçerek veya eş dost kayırarak yaratılmış şişirme kadrolar da vardır. Ama her ne olursa olsun, taşra memurlarının sayısındaki artış daha genel bir hadiseyi de yansıtır: İdare, Osmanlı toplumuna giderek daha derinlemesine nüfuz etmektedir.

Bazı devlet adamları -ilk sırada da Midhat Paşa- idari sistemde adem-i merkeziyetten yanaydılar; bu sistemin imparatorluğun karmaşık ve heterojen yapısına daha uygun düştüğükanısındaydılar. Üstelik 1876 Kanun-ı Esasisi'nin 108. maddesi, vilayetlerin idaresinin "adem-i merkeziyet ilkesine dayanacağını" öngörmüştü. Ama Abdülhamid'e göre bu yönde ilerlemek söz konusu olamaz. "Merkezin kudretini kaybettiği an,

7 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay., s. 292.
8 Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, c. 1, s. 208.

dağılacak bir devletin başında" bulunduğunu belirtir.[9] Dolayısıyla onun saltanatının şiarı, "mutlak merkeziyetçilik"tir. Mehmed Ali örneğini de hiç gözden uzak tutmayan Sultan, valiler üzerindeki denetimini korumaya önem verir. Çünkü en korktuğu şey, vilayetlerin özerkleşmesi ve bunun imparatorluğun dağılmasına yol açmasıdır. "Bir vali tamamen bağımsız olur, vilayetinin gelirlerini harcama, adaletini denetleme, silahlı kuvvetlerini yönetme, istediği gibi tayin ve azil yapma hakkına sahip olursa, ne merkeziyetçilikten söz edilebilir, ne de adem-i merkeziyetçilikten: Bunun tek anlamı, imparatorluğun parçalanmasıdır."[10]

Bu sıkı denetim politikası, valilerin çoğunlukla Dahiliye nazırına bile danışılmadan doğrudan Abdülhamid tarafından tayin edilmesiyle kendini gösterir. Öte yandan, ellerinde tuğra bulunan valiler önemli işlerde ne Bâbıâli'ye ne de "kendi" nezaretlerine başvurmadan, telgraf aracılığıyla doğrudan Saray'la haberleşmek eğilimindedirler. Böylece hem zaman kazanmakta hem de daha iyi sonuç almaktadırlar.

Valiler görevyerlerinde nüfuz ağları ve gerek Saray, gerekse Bâbıâli'yle dokunmuş çok sayıda bağlantı içinde hareket ederler. Yeterince verimli olmayan veya rüşvet alan bir mesai arkadaşından kurtulmaları, eğer söz konusu şahsın İstanbul'da arkası kuvvetliyse, kolay olmaz. Üstelik valinin en yakın mesai arkadaşları ona itaat zorunda olmakla birlikte, kendi görevlerine denk düşen nezaretler tarafından tayin edilirler ve böyle tayin edilen kişilerle birlikte çalışmak her zaman çok rahat olmayabilir.

Valiler üzerinde denetimi korumanın yollarından biri, görev yerlerini sık sık değiştirmektir; o zaman vilayetlerinde kendi otoritelerini tesis etmeye zaman bulamazlar. Geleneksel bakışa göre, Abdülhamid bu konuda kendinden önce de yürütülmüş siyaseti sürdürmüş ve taşra idaresindeki personelin görev yerlerini sık sık değiştirmiştir. Yine de valilerin sicilleri incelendiğinde, aynı bölgede geçen uzun görev süreleriyle kısa kısa kahnmış görev yerlerinin birbirini izlediğini görmek çarpıcıdır. Örneğin Rauf Paşa Kudüs sancağında mutasarrıf olarak 1877'den 1889'a kadar görevde kalır; Abdurrahman Paşa, 1882'den 1891'e kadar Kastamonu vilayetinin valisi olur; Şam'da Midhat Paşa'nın halefi olan Ahmed Hamdi Paşa beş yıl görevde kalır. Aynı kente 1897'de vali tayin edilen Hüseyin Nazım, Jön Türk Devrimi gerçekleştiğinde hâlâ görevdedir. Halep valilerinin çoğu yaklaşık beş yıl "dayanır."[11]

---

9 *Pensées et souvenirs*, s. 38 [*Siyasi Hatıratım*, s. 62].

10 Çetin ve Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 160; Çetinsaya, *age*, s. 115.

11 Ruth Roded, "Ottoman Service as a Vehicle for the Rise of New Upstarts among the Urban Elite

Bu örnekler, Abdülhamid'in valilerinin görev yerlerini değiştirmek konusunda sistemli bir politika izlemediğini göstermektedir. Kuşkusuz Avrupalılardan gelen ve valilerin görev sürelerinin uzatılmasına yönelik tavsiyeleri duymuştur -İngilizler en az beş yılı şart koşuyorlardı- ama sultan tayinler üzerindeki egemenliğini sürdürmeye de önem vermekte, dolayısıyla denetimle sağlıklı idareyi uzlaştırmaya çalışmaktadır. Vilayetlerinde uzun süre görevde kalan valiler bunu bir kuralın uygulanmasına değil, padişahın lütfuna -veya yarı-sürgün tarzında bir görevlendirme söz konusuysa, gadrine- borçludurlar.

Abdülhamid bir yandan merkezîleştirme politikasını sürdürürken, diğer yandan da Tanzimat devrinde başlayan, yerel seçkinlerin idari aygıtla bütünleştirilmesi sürecine hız vermektedir. Bu süreç geliştikçe, yerel büyük ailelerin taşra idaresinde mevki elde etmesi konusunda daha fazla olanak sunmakta, bu memuriyetler giderek aranan, revaçta işler haline gelmektedir. Nahiyeler gibi yeni idari basamakların kurulması ve belediyelerin ortaya çıkması, büyük ailelerin yararlanmaktan geri kalmadıkları yeni fırsatlardır. Örneğin Suriye'de el-Azm'lar veya Mardam'lar gibi nüfuzlu ailelerden gelen yerel eşraf, kendi konumunu sağlamlaştırabilmek için idari mevkiler elde etmeye uğraşır. Aynı şekilde Trablusşam'da, Karamanlılar ailesinin bir üyesi çok uzun süre belediye başkanlığı görevinde kalır. Kudüs veya Selanik'te de aynı hadiseye rastlanır.[12] Abdülhamid genel anlamda merkezîleşmiş bir politika yürütürken, büyük ailelerle de uzlaşmadan ve karşılıklı ödünden yanadır; valiyle yerel eşraftan birisi arasında çatışma çıkarsa, ikinciye hak verme eğilimindedir.

Demek ki Abdülhamid'in sürdürdüğü taşra politikasının amaçları şöyle özetlenebilir: valilerin bölgesel bir özerkliğe yol açabilecek kadar iktidar sahibi olmasını engellemek; yabancı güçlerin vilayetlerin iç işlerine karışmalarını engellemek; vilayetleri mümkün olduğunca sağlam bir biçimde merkeze bağlı tutmak. Valiler ve onlarla birlikte çalışanlar, bulundukları bölgenin ahalisine İstanbul'da onları kollayan bir halife-sultan bulunduğunu bildirmelidirler. Bir görevleri de, biraz sömürge idarecilerini andırır bir tarzda, ilerleme, hijyen ve emniyet götürmeleri gereken vilayetlerde modernleşmenin taşıyıcıları olmaktır.

Families of Syria in the Last Decades of Ottoman Rule", *Asian and African Studies*, 17, 1983, s. 63-94.

12 Michel F. Le Gall, *Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902*, doktora tezi, Princeton University, 1986; Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1985; Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*.

Saltanatın ilk yirmi yılı boyunca, alışılmıştan daha uzun süre görevde kalan bazı "büyük" valiler, örneğin Bursa'da Ahmed Vefik Paşa, Sıvas'ta Halil Rıfat Paşa, Ankara'da Abidin Paşa, Selanik'te Galip Paşa veya Konya'da Mehmed Ferit Paşa, bulundukları idari bölgenin kalkınmasına belirleyici bir ivme kazandırırlar. Bunların hepsi büyük ailelerden gelen, İstanbul'da önemli siyasi sorumluluklarda bulunmuş, yaşlı paşalar, büyük şahsiyetlerdir; hepsi de atandıkları vilayete ve merkeze damgalarını vururlar; hepsi imarcıdır, köprüler, okullar, hastaneler, vilayet konakları, telgrafhaneler, kışlalar yaptırırlar. Bu kamu binaları devletin tüm imparatorluk sathında mevcudiyetini beyan etmekgibi simgesel bir işlevi de yerine getirmektedir.

Meclis-i Mebusan'ın 1877-1878 yıllarındaki ilk döneminde meclis reisliği yapan, meşhur edebiyatçı ve siyasetçi Ahmed Vefik Paşa, Şubat 1879'dan Ekim 1882'ye kadar Bursa valiliğinde bulunur.[13] Bu görevde büyük bir girişimcilik sergiler. Eski Osmanlı payitahtını güzelleştirmeye ve modernleştirmeye çabalar. Eski kentte, Çekirge'deki kaplıcalardan yararlanmak için gelen turistlerin kalabileceği oteller yaptırır, Balkan muhacirleri için ızgara planlı yeni bir semt düzenler, kentin suyolları sistemini ıslah eder, ovada bir sulama sistemi kurar, kale içinde modern bir hastane yaptırır. Kendi de bir tiyatro tutkunu olduğu ve Molière'in oyunlarını çevirdiği için, kente belirgin bir modern mimari üslupla inşa edilmiş alafranga bir tiyatro binası kazandırır. Ama Ahmed Vefik Paşa Bursa'da daha geleneksel bir mimari üsluba sahip iki bina da yaptırır: Belediye ve Postane-Telgrafhane binaları. Kısacası Osmanlıların ilk payitahtını (14. yüzyıl) hem modern hem Osmanlı bir kent haline getirmeye çalışır.

1884'ten 1892'ye kadar sekiz yıl görevde kalan Abidin Paşa'nın itkisiyle Ankara, Anadolu bozkırının bu tozlu ve uyuşuk, nüfusu otuz bini geçmeyen irice kasabası hızla modernleşir; vali kenti içme suyuna kavuşturur, bir itfaiye teşkilatı kurar, kent çevresindeki yol ağını geliştirir, bir "Gureba Hastanesi" açar, depolarda tadilatyapar, bir idadi, bir rüşdiye ve bir tatbiki sanat okulu [Hamidiye Sanayi Mektebi] açar. Demiryolu hattı 1892'de kente varmadan önce, Ankara modernleşme yoluna girmiştir bile.

Bir tür ihtiyar ve itibarlı bilgeler olan, eski usul, yani çekirdekten yetişmiş ve Abdülhamid'in hep ihtiyatla hep kuşkulanarak başvurduğu -

13 Béatrice Saint-Laurent, "Un amateur de théâtre, Ahmed Vefik Paşa et le remodelage de Bursa dans le dernier tiers du XIXe siècle", *Villes ottomanes à la fin de l'Empire* içinde, Paul Dumont ve François Georgeon (ed.), Paris, L'Harmattan, 1992, s. 94-114.

çünkü onların iplerini her zaman istediği gibi elinde tutamaz- "eski ekol"den bu valilerin yanı sıra, yeni bir taşra idarecileri kuşağı da çıkar. Bu yeni kuşak iyi yetişmiştir, çoğu Mülkiye mezunudur, orada iyi bir eğitim ve devlete hizmet duygusunu almışlar, en parlakları mezun olduktan sonra Yıldız Mabeyni'nden de geçmiştir. Görüşleri rejimle uyuşmasa bile, mevkilerini padişaha borçlu olduklarını bilir ve her şeye rağmen ona şevkle hizmet-ederler. Çok genç yaşlarda sorumlu makamlara tayin edilirler; Ebubekir Hâzım Tepeyran, daha otuz dörtyaşında Musul valiliğine getirilir. Hatıratında, yanında çalışan memurların onugörünce nasıl şaşırdıklarını anlatır: Onu böyle bir makam için çok genç buluyor ve bir iltimastan istifade ettiğini ya da Mabeyn başkâtibinin veya Sadrazam'ın damadı olduğunu düşünüyorlardı.[14]

Artık iyi vali, pek çok ilişkisi olan, tecrübeli, yaşlı bir paşa değil, yetkin, idari hukuk bilen ve sultana bağlı genç biridarecidir. Kudüs'te 1897'ye dek valilerin hepsi paşadır; bu tarihten sonra hiçbir vali bu unvanı taşımaz[15] ve muhtemelen birçokvilayette de bu durum geçerlidir. Mülkiye'nin en iyi mezunlarını yanına alıp onları çokgençyaşta sorumlu mevkilere atayan Abdülhamid bir taşla iki kuş vurur: Hem yetkin hem de sadık idarecilere sahip olur.

Bir Vali Portresi

Bu genç idarecilerden bazıları, Abdülhamid devletinin hizmetinde yaşadıkları tecrübeyi anlatan hatıralar bırakmışlardır -bu da onları eski kuşaktan ayıran bir modernite özelliğidir. Abdülhamid devrinde taşrada beş ayrı görevde bulunmuş Mehmed Tevfik, bu yeni valiler kuşağına aittir.[16] İlk görevine henüz otuz yaşındayken atanmıştır. Bir paşa değil, orta kademede bir memurdur ve Abdülhamid devrinin bu yeni taşra idarecilerini temsil eder.

1867'de İstanbul'da doğan Mehmed Tevfik, üst düzey bir ulema olan Şirvanlı Ahmed Hamdi'nin oğludur -babası 1877'de Afganistan Emiri'ne gönderilen Osmanlı elçilik heyetinde yer almıştır.[17] Önce mahalle

14 Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hatıralar*, Pera Turizm ve Ticaret yay., 1998, s. 338-341.

15 David Kushner, "The Ottomar. Governors of Palestine, 1864-1914", *Middle Eastern Studies*, 23/3, Temmuz 1987, s. 274-290, özellikle s. 277'deki tablo.

16 Mehmet Tevfik [Biren], *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, 2 c., İstanbul, Arma yay., 1993.

17 Mehmet Tevfik hakkında, S. Tanvir Wasti, "The Last Chroniclers of the Mabeyn", Sylvia Kédourie

mektebinde sonra da birmürebbi ile gördüğü öğrenimin ardından, Mehmed Tevfik çok genç yaşta Mülkiye'ye girer, ve orada beş yıl okuduktan sonra kendi döneminin birincisi olarak mezun olur. Okul diplomasını ve sağlam bir Fransızca bilgisini cebine koyduktan sonra, birkaç ay boyunca Bâbıâli'nin Tercüme Odası'nda görevlendirilir -bu süre zarfında, bu Oda'da çalıştırılan bazı tercümanların hiçbir yabancı dil bilmediklerini hayretle keşfeder-, daha sonra Yıldız Sarayı'nın Mabeyn'ine çağrılır. On iki yıl boyunca mabeynci olarak çalışacaktır. Orada, sultanın yanı başında, Hamid rejiminin çarklarına alışır: İdarenin işleyişini, karar sistemini, kişisel ilişkilerin rolünü, iltiması, hizip kavgalarını anlamak açısından ideal bir gözlem yeridir burası.

1897'de Kudüs sancağına mutasarrıf olarak atanır; burasının çok beceri gerektiren hassas bir makam olması sultanın ona gösterdiği güvenin kanıtıdır.[18] Kudüs'ten sonra beş valilik makamında daha bulunur: Selanik, Konya, San'a, Bursa [Hüdavendigâr] ve son olarak da Jön Türk Devrimi'nden sonra Ankara. En uzun süre görev yaptığı Kudüs'te üç buçuk yıl; en kısası olan Selanik'te ise sadece on ay kalır -ortalama aynı görevde kalma süresi iki yıldır.

Valileri şahsen sultan atar ve önerilerini reddetmek fiilen olanaksızdır. Zaten Abdülhamid bunun kişisel bir tercih olduğunun bilinmesine de önem verir: Vali mevkiini zat-ı şahanenin lütfuna borçlu olduğunu bilmeli ve bunu unutmamalıdır. Ama tayinleri sultan yaparken, sadrazam da genellikle aziller konusunda etkilidir; Mehmed Tevfik iki kez Bâbıâli'deki iç hesaplaşmalara kurban gider, sadrazam tarafından görevinden alınır ve geçici olarak kızağa çekilir.

Vali, bir kez sultan tarafından atandıktan sonra, görev yerine derhal ulaşmalıdır. Mehmed Tevfik Saray'a uğradığında Bursa'ya tayin edildiğini öğrenir ve ailesiyle vedalaşıp kişisel eşyalarını toplamak için evine uğramaya bile fırsat bulamaz; görev yerine gitmek için her şeyi bir kenara bırakıp hemen yola koyulması gerekir; bu durum, bahsi geçen örnekte örtülü bir sürgünün veya bir gözden düşmenin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Tek geçerli gecikme mazereti yolun uzunluğu ve se-

---

(ed.), *Turkey, Identity, Democracy, Politics* içinde, Londra, 1996, s. 1-29; Abdülkadir Özcan, "II. Abdülhamid Devriyle İlgili Yeni Bir Kaynak: Mabeyn Kâtiplerinden Tevfik Bey'in Hatıraları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri* içinde, İstanbul, 1994, s. 29-33. Karısı da hatıralarını yazmıştır: Naciye Neyyal, *Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, İstanbul, Pınar yay., 2000.

18 B. Abu Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19th Century", *The Palestinians and the Middle East Conflict* içinde, Gabriel Ben-Dor (ed.), Ramat Gan, Turtledove Publishing, 1979, s. 21-32.

yahat koşulları olabilir. Temmuz 1904'te San'a'daki görevinin başına geçmek üzere Yemen'e hareket eden Mehmed Tevfik, İstanbul'dan 27 Temmuz'da gemiyle ayrılır; ama gemi önce Bingazi'ye uğrar, çünkü Bingazi sancağına yeni atanan mutasarrıfı indirmesi gerekmektedir. Daha sonra bir kez de kömür almak üzere Port-Said'de durur, ama ambarlarda kömür kalmamıştır ve yeniden denize açılmadan önce iki hafta yakacak beklemek zorunda kalırlar; yeni vali bu iki uzun hafta boyunca sabırsızlanıp durur. Daha sonra gemi Süveyş Kanalı'ndan geçerken arızalanır ve tamirat günlerce sürer; yeni Yemen valisi Hudeyde'ye ancak 27 Ağustos'ta varabilir, oradan da San'a yoluna düşer. Sonuçta taşradaki bu görev yerine gitmesi yaklaşık bir buçuk ay sürmüştür.

Vali, yöneteceği vilayetin durumu hakkında genellikle çok az bilgi sahibi olur. Mehmed Tevfik, sultandan talimat alabilmek için Saray'da boşu boşuna bekler -sonunda sultan onu huzuruna kabul edip beklediği görüşmeyi yapmaz. Aldığı -Mabeyn Başkâtibi'nden şifahi olarak- talimatlar son derece kısa ve baştan savmadır: Örneğin İmam Yahya'nın isyan çıkardığı Yemen'devalinin başlıca görevi, dışarıdan takviye askeristemeden kamu düzenini yeniden tesis etmektir!

Valilik mesleği bir arpalık değildir. Mehmed Tevfik sürekli kişisel mali sıkıntılarla boğuşur. Aldığı maaş -Kudüs'te 9000, Selanik'te 27.000, Konya'da 30.000 kuruş- bir valinin belli bir hayat tarzını sürdürmek için yapması gereken çok sayıda masraf ve harcamaya genellikle yetmez. Mehmed Tevfik sadece Konya'da -orada hayat çok ucuzdur- bir kenara üç beş kuruş biriktirmeyi başarır; başka yerlerde ailesini geçindirebilmek için sürekli sıkıntı çeker. Abdülhamid, Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'ya şaşkınlığını belirtir -veya şaşırmış gibi yapar: Birçok valilik görevinde bulunmuş bu adam nasıl yoksul olabilir? Görev yaptığı yerlerde valilik görevinden istifade edip rüşvet alarak niye zenginleşmemiş? Mehmed Tevfik, iki görev arasında aylar boyunca İstanbul'da yeniden tayin edilmeyi beklerken, mali durumu iyice bozulur; başkentte hayat pahalıdır ve bir mazuliyet maaşı alabilmek için savaş vermek gerekir, üstelik bu maaş da genellikle çok düşüktür -Konya'dan döndüğünde sadece 4000 kuruş.

Yeni valiyi gittiği yerde muazzam bir iş yükü bekler. Önce İstanbul'la, sultanla ve özellikle de 1896-1897'den itibaren birbirine rakip Tahsin Paşa ile İzzet Paşa hiziplerinin kapıştığı Mabeyn'le karmaşık ilişkileri yönetmek gerekir. Aynı zamanda Bâbıâli'yle de -çoğunlukla zor- ilişkileri yürütmek valinin görevleri arasındadır. Vilayetlerin idaresi Saray ile Bâbıâli arasındaki iktidar çatışmasının yaşandığı alanlardan biridir ve vali

bu iki kurum arasında gemisini yürütmeyi bilmelidir. Bazı durumlarda, vilayet büyükse veya başkente uzaksa, göreli bir özgürlüğe sahiptir. Mehmed Tevfik Kudüs'te rahattır; Selanik'te ise -başkente yakın ve Makedon ateşinin içten içe yandığı bir kent- her yapıp ettiği İstanbul'un göz hapsi altındadır. Görev yerindeki mesai arkadaşlarıyla da sorunlar yaşayabilir. Taşra idaresinde rüşvet ortalığı kasıp kavurmaktadır ve bir valinin, Saray'da veya Bâbıâli'de bağlantıları olan bir idareciden kurtulması çok zor bir iştir. İdaredeki memurların yetkinliği de bir vilayetten diğerine çok değişir. Mehmed Tevfik, Selanik'te vasıflı yardımcılarla çalışırken, Yemen'de emrinde çalışan memurlar Kur'an ve din kitapları okumaktan başka bir şey bilmez.

Bir valinin görevleri arasında asayişi korumak da vardır; ama Makedon fırtınası patladığında Selanik'te, hele İmam Yahya isyanı yüzünden Yemen'de asayişi korumak çok güç bir şeydir. Valinin çok geniş ve iletişim olanakları çoğunlukla kısıtlı bir idari bölgeyi durmadan dolaşması, sancak merkezlerini ziyaret etmesi, idarenin değişik kademeleriyle temasa geçmesi, yöre ileri gelenleriyle pazarlık yapması, konsoloslarla görüşmesi gerekir. Ayrıca okullarla, imar çalışmalarıyla, yollarla da ilgilenmelidir.

Ve tüm bunları çok darmalı olanaklarla yapmak zorundadır. Selanik'te görevi devraldığında vilayet kasası tamtakırdır; memurların ücretlerini ve vilayette bulunan askerlerin maaşlarını ödemek olanaksızdır; Bâbıâli'ye artarda telgraflar yağdırsa da, duymazdan gelinir. Yemen'de ise birçok Osmanlı askeri maaşını alamadığı için geçimini kendi temin etme, çapulculuk yapma yoluna sapmakta veya bulunduğu yerde bir kadın bulup kök salmaktadır -Mehmed Tevfik bu durumu askerî disiplin açısından çok sağlıksız bulur.

Üstelik her vilayet valinin karşısına kendine özgü sorunlar çıkarır. Kudüs'te farklı kiliseler arasında Kutsal Yerler üzerine çıkan kavgalara hakemliketmek, Yahudi göç girişimlerine karşı koymak, Almanya İmparatoru II. Wilhelm ile İmparatoriçe'nin ziyaretini düzenlemek, anarşist suikastlerin en yoğun olduğu bir dönemde İmparator ile İmparatoriçe'nin güvenliklerini sağlamak, İmparator'a bir kilisenin temelini atabileceği boş bir arazi bulmak; bunlar hep valinin işidir. Selanik'te vali, Makedon yangınının çevresini sınırlayıp alevlerin sağa sola sıçramasını engellemek ve ücretlerle maaşları ödeyecek kaynaklar bulmak zorundadır. Ayrıca hassas bir davayla, Amerikan uyruğundan Protestan bir misyoner kadının, Miss Stone'un 1901'de eşkıya tarafından kaçırılmasıyla da uğraşması gerekir -Miss Stone altı ay sonra, yüklü bir fidye karşılığında serbest bırakılır, ama epey

gürültü koparan bu olay valinin çokzamanını alır.[19] Bursa'da fazla modern bulunan tavır ve davranışları, Hıristiyan ve yabancı çevrelerle içli dışlı olması nedeniyle suçlanan karısı hakkında çıkarılan dedikodulara göğüs germek zorunda kalır.[20] Aynı vilayette, köylülere baskıyapan ve Saray'da birçok hamisi bulunan Edhem Paşa adında bir yerel derebeyine karşı mücadele etmesi ve siyasi sürgünlerle de ilgilenmesi gerekir. Konya'da ise valiyi bir başka hassas görev bekler: Veliahd Şehzade Reşad'la yakın ilişki içinde olduğundan kuşkulanılan Mevlevi Şeyhi'nin yapıp ettiklerini gözetim altında tutmak. Abdülhamid devrinde vali olmak zor zanaattır!

Mehmed Tevfik namuslu, yetkin, enerjik bir adam olarak görünür. Tek kaygısı devlete hizmet etmektir. Kamu görevi duygusuna sahiptir. Mülkiye mezunu yeni idareciler kuşağını çok iyi temsil etmektedir. Eylemlerinde dinsel ayrımcılık yapmaz, Hıristiyanların ve Yahudilerin aleyhine Müslümanları kayırmaz. Onun için önemli olan devlete en iyi biçimde hizmet etmek, devletin bekasına yardım etmek, yabancı devletlerin ve konsolosların müdahalelerine engel olmak, "medeniyet"i imparatorluğun çevre bölgelerine taşımak, Yahudi göçünün Filistin'de yol açtığı tehlikeyi önlemektir. Abdülhamid'e karşı tavrı -Mabeyn'de geçirdiği tüm o yıllara karşın sultanla hiç karşılaşmamış gibidir- bir göstergedir: Başlangıçta, Yeni Osmanlılar'ın liberalizminin etkisinde kalmış kendi kuşağından gençlerin çoğu gibi, sultana ve onun rejimine karşı fazla sempati beslemez. Abdülhamid'in, sanki memleket kendi mülküymüş gibi davrandığını düşünür. Padişahın aldığı bir kararın veya tedbirin her şeyin üstüne koyduğu devlet çıkarlarıyla çeliştiğini düşündüğünde, eleştirisini esirgemez; örneğin kamu maliyesine ödenmesi gereken devlet arazilerinin aşarlarının Hazine-i Hassa İdaresi tarafından tahsil edildiğini görünce çok şaşırır ve hiddetlenir. Sultanı, izlediği iltimas politikasıyla hiyerarşileri tehlikeye sokmakla da suçlar; küçük bir memurun zat-ı şahanenin lütfu sonucunda kendi üstlerinden daha yüksek bir rütbe ve maaş elde edebilmesi anormal ve devlet açısından tehlikeli bir durumdur, der. Ama sonunda bir şükran duygusuyla sultana bağlanır. Babası borç içinde ölüp gidince, alacaklılarla başa çıkabilmesi için sultan maaşına zam yapmıştır. Bir başka sefer, Mehmed Tevfik'in tedavi olmak için Avusturya'ya gitmesi gerekir; Viyana'da kalışının ve geçirdiği ameliyatın masraflarını sultan üstlenir. Abdülhamid'in, Hazine-i Hassa'nın sağladığı olanaklar sayesinde yürüttüğü iyilikyapma siyaseti, bu örnekte kesin sonuç

19 Orhan Koloğlu, "Miss Stone Kaçtı mı? Kaçırıldı mı?", *Tarih ve Toplum*, XVII/98, 1992, s. 110-112.
20 Naciye Neyyal, *age*, s. 147-148.

vermiş, genç bir taşra valisini kendisine bağlamasını ve rejiminin sadık bir hizmetkârı haline getirmesini sağlamıştır.[21]

Arap Vilayetleri Öne Çıkıyor

Abdülhamid, imparatorluğun bütünü içinde Yakındoğu'daki Arap vilayetlerine ve en çok da Suriye'ye özel bir önem verir. Balkanlar'daki gerilemeden ve toprak kayıplarından sonra, bu bölge Anadolu ile birlikte imparatorluk içinde yeni bir mevki işgal eder. 93 Harbi'nin tam sonunda, Mart 1878'de sultana verdiği birmuhtırada, Cevdet Paşa Balkanlar'da yaşanan kayıpları telafi edebilmek için, "en önemli sorunun Anadolu ve Arap vilayetlerinin zenginliğini artırıp, buraları müreffeh kılmak" olduğunu vurguluyordu: "Suriye, Halep ve Adana'nın kalkınması bu bölgeyi yeni bir Mısır haline getirmelidir."[22]

İmparatorluk toprakları arasındaki yeni dengenin ilk işaretlerini vilayetlerin resmî sınıflandırması verir. Osmanlı devletinde vilayetler arasında bir hiyerarşi vardı ve ilk sıralar hep Rumeli vilayetlerine aitti. Abdülhamid'in saltanatının başında da bu geleneksel sıralama yürürlüktedir; 1877 salnamesinde ilk altı vilayetin hepsi Rumeli'dendir ve ilk sırayı da -İstanbul bir vilayet olmadığı için- Edirne almıştır; Arap vilayetleri listenin en sonunda, Hicaz vilayeti ise en alt basamakta yer almaktadır.[23] Abdülhamid bu sıralamayı tersine çevirir: Artık ilk sırada Arap vilayetleri bulunmaktadır; 1886 salnamesinde en başta Suriye, sonra Hicaz, onların ardından sırayla Bağdat, Basra, Yemen ve Halep gelir. Onları Rumeli vilayetleri izler, en arkadan da Anadolu vilayetleri sıralanır.[24] 1905 salnamesinde ilk sırayı Hicaz alır;[25] hiyerarşinin en üst dokuz basamağını Arap vilayetleri işgal ederken, bu kez en altta Rumeli vilayetleri sıralanır ve en sonuncu sırada da Manastır vilayeti bulunur -Jön Türk Devrimi de oradan çıkacaktır.

---

21 Abdülhamid devrinin valileri hakkında başka bilgiler: Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hatıralar*; David Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", *Middle Eastern Studies*, 23/3, Temmuz 1987, s. 274-290; aynı yazar, "Ali Ekrem Bey, governor of Jerusalem, 1906-1908", *International Journal of Middle East Studies*, 28, 1996, s. 349-362.

22 Engin Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period* içinde, David Kushner (ed.), Kudüs, Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 74-89.

23 Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1294 [1877], İstanbul, 1877.

24 *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1303 [1886], İstanbul, 1886.

25 Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1323 [1905], İstanbul, 1905; Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'empire ottoman*, I, s. 7.

Bu değişikliklerin elle tutulursonuçları vardır: Vilayet tasnifi, valilerin ve bu vilayetlerde görevlendirilen başlıca idarecilerin rütbe ve maaşlarını belirler. En yetenekli valiler Arap vilayetlerine gönderilir ve onlar daha yüksek maaş alır; o zaman Bağdat'ta bir memuriyet Arnavutluk'a atanmaktan daha çekici olur ve Halep valiliği Manastır valiliğinden daha itibarlı bir makam haline gelir. Ama asıl önemlisi bu değişikliğin büyük simgesel anlamıdır; bundan böyle Arap vilayetleri sultanın uğraşlarının ilk sırasında yer almaktadır.

Örneğin bu durum imar çalışmaları, daha da kesin bir örnek verecek olursak, demiryolları alanında da geçerlidir. 1876 öncesinde Osmanlı demiryollarının üçte ikisi Rumeli'de inşa edilmişti. 1882 ile 1908 arasında inşa edilen demiryollarının % 47'si Suriye, % 37'si Anadolu ve sadece % 15'i Rumeli'dedir. Aynı dönemde isteribtidaiye, isterrüşdiye, ister idadi olarak, okul yapım çabası Arap vilayetlerinde daha yoğundur. Bunun dışında Beyrut'ta bir lise açılmış ve Abdülhamid'in saltanatının sonunda Şam, tıp, hukuk, güzel sanatlar [sanayi-i nefise] ve meslek okullarıyla donatılmıştır. Abdülhamid Arap vilayetlerinde, geleceğin Arap subaylarını yetiştirmek üzere, askerî rüşdiyeler de açtırır. 1875'te tüm imparatorlukta sadece 9 askerî rüşdiye vardı ve hepsi İstanbul'daydı. 1877'den itibaren taşrada yeni okullar açılırken, bunların ilk üçü de Arap vilayetlerinde, Şam, Beyrutve Bağdat'tadır. 1887 ile 1898 arasında Arap vilayetlerinden olup askerî rüşdiyelerden geçmiş öğrencilerin sayısı % 100 oranında artarken, İstanbul yerinde sayar. 5. ve 6. ordu karargâhlarının bulunduğu Şam ve Bağdat'ta iki de askerî idadi açılacaktır.[26]

Abdülhamid, Arap gençlerinin İstanbul'daki büyük okullarda gelip okuyabilme olanaklarını çoğaltmakla da uğraşır; çoğu büyük Arap ailelerinden gelen, ama bazıları da yoksul talebeler İstanbul'daki Mülkiye Mektebi'ne kabul edilirler; giriş imtihanında başarılı olanların dışında, sultan kendine belli bir kontenjan da ayırır ve tercih hakkını çoğunlukla Araplardan yana kullanır. Bu seçilen talebeler ileride vilayet idarelerinin yeni kadrolarını oluşturacaktır. Gerek Hicaz, gerek Trablusşam, gerekse Yemen'de çevre alandaki (periferideki) Arap aşiretlerini bünyeyle daha iyi bütünleştirme kaygısı taşıyan Abdülhamid, 1886'da bu bölgelerden seçilmiş elli kadar genci İstanbul'a getirtir ve onları Harbiye'de okutur.[27]

---

26 Griffiths, age, s. 103 vd.

27 Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, XXVIII, 1996, s. 83-107.

Bu çabaların sonucunda Osmanlı devletindeki Arap unsurunun ağırlığı yavaş yavaş artar. O zamana dek kadrolarının çoğunluğunu Anadolu'dan ve kısmen de Arnavutluk'tan toplayan ordu açısından doğru olan bu gelişme, Arapların -özellikle de Hıristiyan Arapların- oranının hafifçe arttığı mülki idare açısından da geçerlidir. Saray'da bile sultanın çevresindeki Arapların hem sayısı hem de nüfuzu artmıştır; Mabeyn ikinci kâtibi olan İzzet Paşa 1890'ların ortalarından itibaren önemli bir müşavirlik rolü üstlenecektir; ayrıca Selim ve Necib Melhame kardeşleri de unutmamak gerekir; her ikisi de sultana yakın nazırlardır. Bu arada "sürekli misafir" statüsünde Yıldız'da kalan Arap asıllı şeyhler ve ileri gelenler de vardır. Kısacası devlet içinde Arap vilayetlerine ve Araplara daha fazla ağırlık kazandıran Abdülhamid, sadece vilayet düzeyinde değil, merkezî hükümet, ordu ve saray ölçeğinde de tam bir bütünleştirme (entegrasyon) siyaseti izlemektedir.

Arap vilayetleri içinde de Abdülhamid'in tüm dikkati Suriye'ye yoğunlaşmıştır. Niye Suriye? Tarihsel öneminden, Hac yolları üzerindeki stratejik konumundan, İslam'ın Kutsal Yerleri'ne erişimi sağlayan kilit bölge olduğundan ötürü kuşkusuz; ama bir diğerneden de İngilizler Mısır'ı işgal ettiğinden beri, Şam'ın Arap Yakındoğusu'nun bütünü açısından bölgesel başkent, kültürel ve entelektüel kutub haline gelmesidir.

Abdülhamid iktidara geldiğinde Suriye, Halep vilayetinden Arabistan'ın sınırlarına kadar uzanan tek ve büyük bir vilayet halindedir. Ama daha 1872'de Kudüs bu vilayetten ayrılarak, "müstakil mutasarrıflık", yani doğrudan Bâbıâli'ye bağlı biridari bölge haline getirilmiştir. Abdülhamid, toprak temeline dayalı bir Suriye yurtseverliğinin -Suriye, coğrafi ve tarihsel bir bölge adı taşıyan az sayıda vilayetten biridir- gelişmesine elverişli bir zemin hazırlayan Tanzimat siyasetine karşı durabilmek için, Suriye'yi parçalamayı sürdürür.[28] 1887'de, Kâmil Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, yeni bir vilayeti, Beyrut'u da beş sancağıyla birlikte koparır: Lazkiye, Trablusşam, Beyrut, Akkâ ve Nablus. Avrupalıların çıkarlarının ve yatırımlarının gelişmesi sonucu tehdit altına giren vilayetin boyutunun fazla büyük olması bahane edilmiştir. Aslında merkezîleşmeyi artırmaktır söz konusu olan. Demek ki Abdülhamid'in lütfundan ancak, küçültülmüş ve İstanbul'a daha bağımlı kılınmış bir Suriye yararlanabilmiştir.

28 Butrus Abu Manneh, "The Establishment and Dismantling of the Province of Syria, 1865-1888", *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective. Essays in Honour of Albert Hourani*, John Spagnolo (ed.), Oxford, Ithaca Press, 1992, s. 7-26.

Abdülhamid, buridari dönüşüme koşut olarak, okullar ve camiler inşa eder. Önemli miktarda bir Suriyeli kontenjanını sarayındaki Hassa Alayı'na kabul eder ve Suriyeli bazı büyük aileler merkezî devlete sadakatlerini güvence altına almak kaygısıyla Osmanlı idari kurumlarıyla bütünleştirilirler. Bölgede yürütülen siyaset, halifeliğe, toplumun harcı olarak din olgusuna güçlü vurgular yapar. Buna karşılık Arap kültürünü veya Arapların tarihteki rolünü öne çıkarma yönündeki her girişim bastırılır. Şam'da meşhur halife Harunü'r-Reşid hakkındaki bir piyes yasaklanır ve tiyatro kapatılır.

Demek ki Abdülhamid, Arap vilayetlerinde ve Suriye'de bir "Arap siyaseti" gütmez; amaç, Araplığı öne çıkarmak veya bu vilayetlerdeki kolektif Arap kimliğine vurgu yapmak değildir. Tam tersine buraları tam anlamıyla birer vilayet haline getirmeye, Osmanlı İmparatorluğu ile daha çok bütünleştirmeye, merkezî iktidara daha sıkı bir biçimde bağlamaya gayret etmektedir. Bu siyaset belli bir başarı da kazanır. Abdülhamid Suriye'de büyük bir popülarite edinir ve özerklik yanlısı veya ayrılıkçı eğilimler bir dönem sönmeye yüz tutar.

Bir diğer amaç, Osmanlıların -özellikle de İstanbul sakinlerinin- bundan böyle Arap vilayetlerinin imparatorluk içinde işgal ettikleri yerin bilincine varmalarını sağlamaktır. Bu bağlamda, 1895'ten itibaren İstanbul'da yayınlanan Osmanlıca *Malûmat* dergisinin sayfalarını karıştırmak ilginç olabilir; dergideki fotoğraflar okuyucuya imparatorluğun nasıl modernleştiğini göstermeye yöneliktir; ama söz konusu görüntülerin sadece % 10'u Rumeli'yi yansıtırken, % 45'inin Arap vilayetlerini -Mısır dahil- yansıttığı fark edilir. Bir sahiplenme belgesi olan fotoğraf, Arap vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu ve zayıflayan Rumeli'nin yanında, bu vilayetlerin sultanın gerçekleştirmekte olduğu kalkınma hamlelerinin yeni mızrak ucu haline geldiğini hatırlatmaya yarar.

İmparatorluğun Sınırlarında

Abdülhamid'in sürdürdüğü, merkezî devletin varlığını hissettirme politikası vilayetine ve valisine göre, şu veya bu ölçüde başarı kazanır. İmparatorluğun sınır bölgelerinde bu politikayı hayata geçirmek daha da karmaşık bir iştir. Oralarda payitahttan uzaklık, iletişim zorlukları, Arnavutluk ve Yemen'in dağlık yapısı veya Trablusgarp'taki çöl gibi coğrafi engeller türünden sorunlar gündeme gelir. Bu vilayetler, imparatorlu-

ğun periferisinde yer aldıkları için, Büyük Güçler'den veya komşu devletlerden gelen dış müdahalelere de daha açık durumdadır. Demek ki buralarda Osmanlı egemenliği hem daha zayıftır hem de daha fazla tehdit altındadır.

Abdülhamid açısından idaresi karmaşık sorunlar içeren bu çevre bölgelerin ilk sırasında Arnavutluk yer alır. Nüfusun Arnavutlardan oluştuğu toprak parçası birçok vilayeti kapsamaktadır: Şkodra, Yanya vilayetinin büyük bölümü, Kosova ve Manastır (Bitola) vilayetlerinin batı bölgeleri.[29] Arnavut nüfusu iki büyük topluluğa bölünmüştür: Kuzeyde Gegler, güneyde Tosklar. Bu iki topluluk lehçeleri, âdetleri ve Bâbıâli ile ilişkileri bakımından birbirinden ayrılır. Tosklar, Osmanlı devletiyle daha iyi bütünleşmiştir ve devlete çok sayıda subay ve memur verirler. Bunlara bir de dinî ölçütlere göre belirlenen bir başka bölünme eklenir: Arnavutların % 70'i Müslümandır; nüfusun Ortodoks olan % 20'si daha çok güneyde yaşar; geri kalan % 10'luk bölüm ise Katoliktir ve daha çok kuzeyde toplanmıştır. Arnavutluk'ta toplam 1 milyondan biraz daha fazla Arnavut yaşamaktadır; bu ülkenin önemi nüfus sayısından değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki ön karakolu olmasından kaynaklanır.

1875-1881 arasında yaşanan krizler siyasi niteli kte bir çalkantıya yol açar. Ayastefanos Antlaşması'ndaki "Büyük Bulgaristan"ın kurulması ve kuzeyde Karadağlıların, güneyde de Yunanların toprak talepleri Arnavut topraklarını tehdit etmeye başlar. Arnavutlar da, Prizren [Üsküp] Birliği'ni kurarak buna tepki gösterirler. Başlangıçta Abdülhamid tarafından -komşu devletlerin Arnavut topraklarına girmesine direnmenin bir aracı olarak- desteklenen Birlik, özerklik yanlısı eğilimleri Osmanlı devletine tehlikeli görününce yasaklanır.

Eylül 1881'de Birlik dağıtıldıktan sonra Abdülhamid'in yürütmüğü siyaset, ayrılıkçı tehditlerin, Balkan devletlerinin -özellikle Sırbistan, Yunanistan, Karadağ- ihtiraslarının ve büyük devletlerin oyununun kurbanı durumundaki Rumeli'nin temel direği olarak Arnavut unsuruna, özellikle de Müslüman unsura dayanmaktan ibarettir. Tehlikeli bir cambazlık söz konusudur: Diğer dinlerden -özellikle de Ortodoks- Arnavutları ayrılıkçı eğilimlere doğru itmeden Müslüman Arnavutlara nasıl dayanılacaktır? Arnavutlara Osmanlı İmparatorluğu içinde ayrıcalıklı bir yer ve-

29 George Walter Gawrych, *Ottoman Administration and the Albanians, 1908-1913*, doktora tezi, University of Michigan, 1980; Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, Princeton, Princeton University Press, 1967; Nathalie Clayer, *Religion et nation chez les Albanais, XIXe-XXe siècles*, Istanbul, Isis, 2003.

rirken, özerklik özlemlerine elverişli bir zemin yaratmaktan nasıl kaçınılacaktır?

Abdülhamid'in siyaseti bir esneklik ve kararlılık karışımıdır. Prizren Birliği'ni dağıttıktan sonra, bölgede kalabalıkaskerîbirlikler tutmaya devam eder. Başka yerlerde olduğu gibi bir merkezîleştirme politikası sürdürür gerçi, ama yerel özerkliklere, özellikle de Osmanlı devleti tarafından tanınmış ve vilayet salnamesinde de yayınlanmış kendi yasalarına uymaya devam eden Şkodra vilayetindeki dağlı aşiretler arasındaki özerkliğe de uyum sağlar. Aynı şekilde sultan okullarda ve gazetelerde Arnavutça kullanılmasına izin vermezken, bu noktada 1880'lerde Güney Arnavutluk'ta yaşayan Ortodoks Arnavutlara bazı ödünler verir. Devlete bağlılıklarını ve Epeiros'taki yayılmacı Yunan eğilimlerine karşı tetikte durmalarını sağlamak amacıyla, İstanbul'da Arnavutça bir dergi çıkarmalarına ve Korça'da (Görice) bir Arnavut okulu açmalarına izin verir.

Abdülhamid, Arnavutlararasında propaganda faaliyeti de yürütür. Bu propagandanın içeriği, onları sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun komşu devletlerin açgözlülüğünden kurtarabileceği ve birliklerini koruyabileceği yönündedir -Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde bir birlik. Ayrıca Arnavutları devletin merkezî yapısıyla bütünleştirmeye yönelik bir siyaset izler. Hassa Alayı'nda beş yüzden fazla Arnavut tüfekçi istihdam eder ve bu muhafız birliğine, tüm saltanatı boyunca, en sadıkadamlarından Arnavut Tahir Paşa komuta eder. Payitahtı korumakla görevli 2. kolorduda de birçok Arnavut asker ve subay bulunur. Sultan, Vlora'lar veya Toptani'ler gibi bazı büyük bey ailelerine de dayanır -bu ailelerin bazı üyeleri valilik makamlarına getirilir. Yerel ölçekte nüfuz sahibi bu aileler sayesinde sultan halkın devlete bağlılığını güvence altına alır -özellikle Yunanistan'a karşı yapılan 1897 Harbi'nde bu bağlılık kendini gösterecektir. Abdülhamid Kosova'da aşiret reislerine, hatta eşkıya şeflerine dayanır; vilayette asayişin korunması işinde orduya yardım edecek başıbozuk alayları temin etmeleri karşılığında, bunlara arpalıklar ve makamlar dağıtıp vergi muafiyetleri tanır.

Abdülhamid, bu geleneksel yanlara koşut olarak, Arnavutluk'ta bir modernleştirme politikasına da girişir, ulaşım yolları yaptırır, okullar açar. Özellikle de 1882'de Yanya kentinde, en sonunda Müslüman ailelerin çocuklarını bile kendilerine çekmeyi başarmış Rum okullarıyla rekabet etmek üzere, bir idadi açılır. İmparatorluğun geri kalanında da olduğu gibi, okulun ve caminin rolü tebaanın sultan-halifeye bağlılığını güçlendirmektir. Ama bütün bunlar bir Arnavut kimliğinin gelişmesine de kısmen yardım eder.

Abdülhamid'in bu siyasetinin başlıca amacı bir Arnavut milliyetçiliğinin yükselmesini engellemektir. Bu siyaset 19. yüzyılın son yıllarına kadar ana hatlarıyla "işler." Bir avuç aydın, "Arnavutçu" tavırlar geliştirmeyi sürdürse de, Arnavutların çoğu sultana bağlılığını sürdürür, çünkü Osmanlı İmparatorluğu çökerse Arnavutluk'un parçalanacağına samimiyetle inanmaktadırlar.

Trablusgarp'ta ise durum epey farklıdır. Yerel bir aile, Karamanlılar yaklaşık bir yüzyıl hüküm sürdükten sonra, Osmanlılar 1835'te yeniden buraya hâkim olmuşlardır. Osmanlıları siyasi iktidarlarını yeniden kurmaya iten, Fransızların 1830'da Cezayir'i fethetmesi ve Mehmed Ali'nin de Mısır'da özerkliğini ilan etmesidir. Tanzimat devrinde Bâbıâli vilayette bazı ıslahatlara gidip asgari bir asayiş ve emniyet düzeyini tutturmaya çalışır.[30] Merkezi Trablusgarp olan bir vilayet kurulur. Bingazi ise doğrudan payitahta bağlı bir sancak haline getirilir; sonra 1879 ile 1888 arasında vilayetliğe terfi ettirilir, sonra yeniden merkeze bağlı bir sancak olur. 1870'lerde belediyeler belirir ve aşiretlerin toprağı kolektif olarak sahiplenmesi gerilerken özel mülkiyet gelişir. Osmanlıların varlığı özellikle sahil bölgelerinde hissedilir. İç bölgelerde, Osmanlı devleti Fizan'daki Marzuk'ta ve en güneyde giderek gelişen kervan ticareti merkezi Gadames'te asker bulundurur.

1880'lerin başından itibaren Abdülhamid, Trablusgarp ve Bingazi'deki Osmanlı varlığını güçlendirmeye bakar; 1881'de Tunus'ta Fransız protektorasının ilan edilmesinden ve ertesi yıl Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinden sonra, bu takviye zorunlu hale gelmiştir. Güney Tunus'ta ilerleyen Fransızlardan kaçan 100.000 Bedevi, çadırları ve sürüleriyle Trablusgarp'a sığınmıştır. Hâlâ kesin olarak çizilmemiş bir sınırın iki yanında da baskınlar gerçekleştirilmektedir. Fransızlar daha güneyde, Gabriel Hanotaux'nun ifadesiyle, "Kara Kıta'nın kavşak noktası" haline gelmiş Çad havzasında da giderek tehditkâr bir hal almaktadırlar. Son olarak 1880'lerin ortalarından itibaren Osmanlılar yeni bir tehdidin, Afrika'daki bu son Osmanlı toprağına göz koyan İtalya'nın da farkına varmaya başlarlar.

Abdülhamid bu sorunlarla başa çıkabilmek için Rum asıllı Ahmed Rasim Paşa'yı vali olarak gönderir. Bâbıâli'nin Tercüme Odası'ndan çıkmış, birçok dil bilen Ahmed Rasim Trablusgarp'ta 15 yıl kalacaktır. Midhat Paşa taraftarı olarak bilindiği için "sürülmüştür" aslında, ama aynı zamanda başkente uzak olduğu için hareketlerinde serbesttir ve merkezî-

30 Lisa Anderson, "Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya", *International Journal of Middle East Studies*, 16, 1984, s. 325-348; Michel F. Le Gall, *age*.

leştirme politikasında Saray'dan destek görmektedir. Trablusgarp'ı gerçek bir Osmanlı vilayeti haline getirmeye uğraşır; Tunus'ta Fransa ile yaşanan toprak ve sınır ihtilafını halletmeye çabalar, Fransız konsoloslarıyla iyi ilişkiler sürdürür, köle ticaretini ortadan kaldırmaya çalışır.

Osmanlı varlığı, idari sistemdeki güçlenmeyle kendini belli eder. Belli sayıda kaza kurulur. Bingazi 1879'dan itibaren ayrı bir vilayetin merkezi olur. Vilayetin kazandığı yeni stratejik önemle birlikte askerî varlık da genişler. Trablusgarp garnizonunun mevcudu 1881'de 900 kişiden 12.000 kişiye çıkar ki, bu yerel maliye için çok ağır bir yüktür. Osmanlılar kışlalar inşa eder, cephanelikler kurar, bir de askerî hastane yaparlar.

Yerel seçkinlerin sistemle bütünleştirilmesi siyaseti, Trablusgarp'ta da uygulanır ve büyük aileler idareye katılmaya davet edilir. Siyasi seçkinler *Kuloğlu*'lardan, oraya yerleşip kök salmış yeniçeri torunlarından oluşmaktadır. Vilayetteki toplam nüfusları 30.000 kadardır, bunun 17.000'i birçok imtiyaza sahip bir siyasi seçkinler topluluğu oluşturdukları Trablusgarp'ta yaşar. Osmanlı iktidarı onların artık tamamen kâğıt üstünde kalmış askerî erkine son verir, vergi muafiyetlerini iptal eder, ama aynı zamanda onları vilayet idaresiyle bütünleştirmeye uğraşır. Kuloğlu'lar da birçok kaymakam çıkarır. Diğer yerel idareci kadroları Karamanlı ailesinden çıkar -içlerinden biri otuz yıl boyunca Trablusgarp belediyesini yönetir- ve Mısrata'lı Muntasır ailesi de belli sayıda üyesini Osmanlı idaresine yerleştirir. Osmanlılar yerel ileri gelenleri İstanbul'a daha sıkı bağlamak için, rüşdiyeler ve idadiler açarlar; Fransız ve İtalyan yabancı okulların tüm rekabetine karşın, bu yeni açılan kurumlarda Türkçe öğretilir.

Ama Osmanlı varlığının bu şekilde yeniden ifade edilmesi büyük engellerle karşılaşır. Bu engellerin ilki bütçeye ilişkindir; askerî aygıtın güçlendirilmesi, reformlar, imar çalışmaları çok pahalıya mal olmaktadır, üstelik aynı dönemde bazı gelir kaynakları -köle ticareti gibi- kurumuştur. Sadece ordunun masrafları vilayet gelirlerinin yaklaşık % 70'ini yutmaktadır! Osmanlı hükümeti bu masraflara göğüs gerebilmek için tarımı modernleştirmeye -iyi yetiştirildiği takdirde alfa* ekimi Trablusgarp için tam bir "altın madeni" olabilirdi-, vergi tahsilatını düzeltmeye, Bedevileri de vergilendirmeye çalışır. Bingazi'de birçok kez vergi kampanyalarına girişilir. Ama vilayet bütçesi ancak Abdülhamid devrinin sonuna doğru dengeye kavuşur.

---

* Akdeniz bölgesinde kendiliğinden yetişen ve dokumacılıkta kullanılan bitki (buğdaygillerden); Arapça adı *halfa* (Büyük Larousse) -ç.n.

Özellikle Bingazi'de gündeme gelen bir diğer sorun, Senusilerle ilişkilerdir.[31] 1840'larda kurulan ve arındırılmış, saf bir İslam'a dönüşü vaʻzeden güçlü Senusiyye tarikatı Bingazi Bedevileri arasında, kuyuların ve su kaynaklarının civarında, Sahra yollarının kavşaklarında tekkeler açmış ve bu yolları denetimi altına almıştır. Özellikle doğu yolu üzerine, yani Akdeniz'e gönderilen kölelerin ve fildişinin geçtiği yola çok sağlam bir biçimde yerleşmiştir. Osmanlı idaresi ile tarikat arasındaki ilişkiler daha çok rekabet ağırlıklıdır: Bedevileri de vergilendirmek isteyen merkeziyetçi bürokrasi ile meşruiyetini şeriatın uygulanmasına dayandıran İslami bir iktidar odağı çatışmaktadır. Ayrıca iki farklı toprak mülkiyeti anlayışı söz konusudur; Hanefî fıkhına -Osmanlı devletinin "resmî" mezhebi- göre toprak devlete aitiken, tarikat, toprakların özel mülkiyet olduğunu savunan Maliki fıkhını uygulamaya uğraşmaktadır.

İstanbul'a uzaklık, dağ veya çöl arazisinin güçlükleri, bağımsızlık geleneği, aşiretlerin isyan eğilimi: Yemen de Osmanlılar için idari açıdan tam bir baş belasıdır.[32] Abdülhamid iktidara geldiğinde, Yemen'deki Osmanlı varlığı henüz çok yenidir, çünkü 16. yüzyıl başındaki ilk Osmanlı işgali 1636'da sona ermiştir. Osmanlılar Tihama sahiline ancak 1849'da adım atabilmiş ve Orta Yemen'in büyük bölümüne San'a'yı aldıktan sonra, 1872'de yerleşebilmişlerdir. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, Arabistan'ın güney ucunu İstanbul'a hissedilir ölçüde yakınlaştırır ve Osmanlılara daha hızlı asker sevk etme olanağı verir. San'a, dört sancağa bölünen Yemen vilayetinin merkez sancağı olur.

Osmanlıların, hemen her zaman isyan halindeki bu vilayette kamu düzenini sağlamak için önemli miktarda asker bulundurması gerekmektedir -ve Yemenliler askerlik hizmetinden muaf tutuldukları için, Suriye ve Irak'a, o da yetmezse geleneksel "kurbanlık koyun" deposu Anadolu'ya başvurulması gerekmektedir. Yüzyılın başında vilayeti savunan asker mevcudu 25.000'dir.

Osmanlılar 19. yüzyılın sonuna kadar belli bir düzene uyulmasını iyi kötü sağlarlar. Ama bu arada isyan hareketleri de yaşanır ve San'a birçok kez kuşatılır. Bu isyanların başlıca gerekçesi vergilendirmeye karşı çıkıl-

---

31 Michel Le Gall, "The Ottoman Government and the Sanusiyya: a Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, 21, 1989, s. 91-106; Jean-Claude Triaud, *La Légende noire de la Sanûsiyya, une confrérie musulmane saharienne sous le regard français (1840-1930)*, 2 c., Paris, Maison des Sciences de l'Homme, 1995

32 John Baldry, "Al-Yaman and the Turkish Occupation, 1849-1914", *Arabica*, XXIII/2, 1976, s. 156-196; Ochsenwald, "The Impact of Ottoman Rule on Yemen, 1849-1914", *Religion, Economy and State in Ottoman-Arab History*, s. 151-162.

masıdır. Ama Osmanlıların vilayette ticaret ve ceza hukukunda -laik nitelikli- Tanzimat yasalarını uygulama isteğine karşı da, Yemenliler, Zeydî imamları başlarında olmak üzere, isyan ederler. Baskınlar ve çatışmalar, sabotajlar ve gerilla eylemleri birbirini izler. Asiler sık sık Hudeyde-San'a yolunu keser. 1894'ten itibaren Asir'in güneyi sürekli isyan halindedir. Her savaşta, bu tarz çatışmalara hazır olmayan Osmanlı birlikleri önemli kayıplar verir. 19. yüzyılın sonunda vilayet bütçesinin % 84'ü kara kuvvetlerinin, bahriyenin, jandarmanın ve polisin harcamalarına gitmektedir.[33]

Vilayeti değerlendirmek, gelir temin etmek olanaksızdır. 1899'da Abdülhamid Hudeyde-San'a demiryolu projesini başlatır; ama yaklaşık 300 km'lik bu hattı inşa edecek bir Alman şirketiarasa da bulamaz. 1890'ların sonunda Vali Hüseyin Hilmi, San'a'da Darü'l-Maarif'i açar, ama bu okul Yemen seçkinlerinin Osmanlı idaresine katılımını sağlamaya yetmez. Onlar dil engeliyle İstanbul'dan ayrı kalmaya devam eder ve öteki Arap vilayetlerinde yeni seçkinler -gazeteciler, bürokratlar, öğretmenler, subaylar- yükselirken, Yemen'de böyle bir hadiseye hiç rastlanmaz. Yemen'deki Osmanlı politikası, Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın şu ifadesini, diğer Arap vilayetlerinden daha çok hak eder: "Müstemleke politikası."[34]

33 Klaus Kreiser, "Der Haushalt der Provinz Jemen zwischen 1887-8 und 1910-11", *Osmanlı Araştırmaları*, I, 1980, s. 207-212.

34 Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 205.

9. BÖLÜM

Hilafet Siyaseti

Tanzimat devriyle kıyaslandığında, tam bir sömürgecilik ve emperyalizm döneminde iktidara gelen Abdülhamid, Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik daha saldırgan tutumuyla karşı karşıya kalır. Düyun-ı Umumiye İdaresi'yle birlikte mali kaynaklarının bir bölümüne de el konmuştur. Balkanlar'da toprak kaybına uğrayan imparatorluğun ağırlık merkezi doğuya, Anadolu ve Arap vilayetlerine doğru kaymıştır; artık Arap vilayetleri imparatorluğun merkezindedir ve Abdülhamid de onları daha sağlam bir biçimde bütünleştirmeye bakacaktır. Daha Müslüman bir nitelik almış bu bütünün tutkunluğunu (asabiyyetini) pekiştirmek ve Avrupa'dan gelen baskılara karşı direnmektir söz konusu olan. Osmanlı İmparatorluğu silaha sarılmadan -çünkü bu alanda Avrupa'nın üstünlüğü tartışılmaz-, elindeki olanaklarla, yani egemen dinin, İslam'ın ağırlığına yaslanıp vurguyu hilafete yaparak, bu amaçla sözcükleri, imgeleri ve simgeleri silah gibi kullanarak karşı saldırıya geçer.

Ebubekir'den Abdülhamid'e

İslam tarihinde "halife" terimi Muhammed'in ardından ümmetin başına geçenleri ifade etmiştir. Terimin tam kelime anlamı, "birinin yerine geçen kimse", yani Müslüman ümmetinin önderinin yerini alan kimsedir. Muhammed'in ilk dört halifesi, *hulefâ-i râşidin*, Kureyş kabilesinden oldukları için -ilk halife Ebubekir'di (632-634)- hilafet onların ümmet üzerindeki dünyevi iktidarını ifade ediyordu. Onları, İslam uygarlığının altın çağında, önce Şam'da Emevi, sonra da Bağdat'ta Abbasi halifeliği izledi. Ama kısa bir süre sonra halifelik iddiası taşıyan başka yerel iktidar odakları Kurtuba [Cordoba] ve Kahire'de belirdi; bu durum İslam

dünyasındaki birliğin parçalanmasına yol açtı. Moğolların 1258'de Bağdat'ı almasından sonra, hilafet Kahire'ye geçti, ama orada da ancak kâğıt üzerinde varlığını sürdürebildi.

Osmanlılar artık eski değerini yitiren bu terimin yerine "sultan"ı öne çıkarmayı tercih ettiler, ama unvanları içinde "halife"ye de yer vermeyi sürdürdüler.[1] Halifelik 18. yüzyılın sonunda yeni bir boyut kazanmaya başladı. Terim, Osmanlı sultanının Müslümanların bütünü -Osmanlı sınırlarının dışında kalanlar da dahil olmak üzere- üzerinde sahip olduğunu iddia ettiği manevi ve ruhani nitelikteki yetkeyi ifade ediyordu artık. Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'nda (1774) -Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım Hanlığı üzerindeki metbuluğuna son veren antlaşma- Osmanlı sultanının Kırım'daki Müslüman Tatarlar üzerinde "İslam dininin hükümran halifesi" olarak ruhani iktidarının sürdüğü yazıyordu. Aynı döneme doğru tarih anlatılarında ilk kez, halifeliğin Osmanlılara geçişinden söz edilmeye başlandı: Sultan I. [Yavuz] Selim'in 1517'de Mısır'ı fethettikten sonra, İstanbul'daki Ayasofya Camii'nde yapıldığı rivayet edilen bir merasimle halifeliği bizzat son Abbasi halifesi el-Mütevekkil'in elinden devraldığı ileri sürülüyordu. Durum gereğince şekillendirilmiş bir efsaneyi andıran bu anı-öyküyü doğrulayan hiçbir kanıt yoktur. Ama Osmanlı vakanüvislerinin sahiplendikleri bu öyküye Hamid devrinin tarih kitaplarında da rastlanacaktır. Her ne olursa olsun, hilafet izleğinin -yeni aldığı "manevi ve ruhani yetke" anlamıyla- toprak yitiren Osmanlı devletinin, sınırlarının ötesinde Müslüman ümmet parçaları bıraka bıraka gerilediği bir dönemde öne çıkması anlamlıdır.

İmparatorluğun dışındaki Müslümanlar üzerinde halifenin hakları ve ödevleri olduğu ve dolayısıyla bu Müslümanların ona bir tür bağlılık borcu bulunduğu düşüncesi, 1860-1870'lerde yeniden güncellik kazanacaktır.[2] Müslüman dünyanın sömürgeleştirilmesi de aynı dönemde hızlanır. Ruslar, Şeyh Şamil isyanını ezdikten sonra, 1859-1860'ta Kafkasya'ya yerleşmelerini tamamlarlar. Birkaç yıl sonra Orta Asya'ya doğru yayılmaya başlarlar ve bu Rus yayılması 1876'da tüm Türkistan'ın işgaliyle sonuçlanır. Aynı döneme doğru Hollanda, doğal kaynakları ve işgücünü sömürmeye yönelik bir politika geliştirerek Doğu Hindistan'daki imparatorluğunu güçlendirir; bu politika özellikle Sumatra Adası'nın kuzeydoğusundaki Acen Sultanlığı'nda direnişlere yol açar. İngilizlerin elindeki

1 Gilles Veinstein, "Les origines du califat ottoman", *Les Annales de l'autre islam*, 2, 1994, s. 25-36

2 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 272-277; Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 55-152; Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul, İletişim, 1991, s. 145-195.

Hindistan'da da sömürgecilerin baskısı giderek artar ve 1857'deki büyük isyana neden olur. İslam dünyasındaki tüm bu bölgelerden İstanbul'a kadar ulaşan yardım çağrıları yükselir. Osmanlı İmparatorluğu kısa bir süre önce Kırım Harbi'nde (1854-1856) Rusya'ya -İngiltere ve Fransa'dan geniş ölçüde yardım almış olsa da- başarıyla kafa tutmuştur ve Müslümanlara tek büyük Müslüman devleti, tek imdat istenecek yer olarak görünmektedir. Acen'den, Buhara'dan, Kaşgar'dan, Hive'den heyetler ve elçilikler Avrupa'nın girişimlerine karşı direnebilmek için, halifeden yardım istemek üzere İstanbul'a gelirler. İstanbul basını bu inisiyatifleri yansıtır ve bu fırsattan yararlanarak okuyucularını uzaklardaki Müslüman memleketlerin durumu hakkında bilgilendirir. Tüm bunlar Osmanlı iktidarının İslami boyutunun vurgulanmasına katkıda bulunur. 1872'de Buharalı bir ulema İstanbul'da çıkan bir gazetenin sütunlarında görüşlerini çok açık bir biçimde ifade eder: Madem ki sultan, halife unvanına da sahiptir, der, tüm dünyadaki Müslümanları korumayı ve kollamayı görev bilmelidir. Aslında kendi zaaflarının bilincinde olan Osmanlı devleti, bu alanda çok temkinli davranmaktadır; Çinlilere karşı bağımsızlığını korumak için savaşan Kaşgar Emiri'ne silah ve askerî uzman gönderilse de, çoğunlukla yardım taleplerine güzel sözler ve nişanlarla cevap verilir.

Aynı dönemde "İttihad-ı İslam"dan söz edilmeye başlanır. 1860'ların sonu, 1870'lerin başında büyük şair ve yazar Namık Kemal'in çevresinde, Yeni Osmanlılar adıyla bilinen liberal muhalif grup bu izleği bilinçli bir biçimde gündeme getirir; laikleşmeyi ve batılılaşmayı savunan Tanzimatçı nazırlar, Ali ve Fuad paşalara karşı "İttihad-ı İslam"ı bir muhalefet platformu olarak kullanırlar. Aynı zamanda Tanzimat'ın Müslümanlarda yarattığı kimlik krizine bir yanıttır bu. 1872'de Namık Kemal *İbret* adlı gazetesinde "İttihad-ı İslam" başlıklı bir makale yayınlar; ortak bir dine ve kültüre sahip yüz-iki yüz milyon Müslümanın, aralarındaki duygu ve düşünce birliği Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını aşmayı başarsa, gerçek bir güç oluşturabileceklerini yazar. Aynı gazetede çıkan bir başka makale, Müslümanlar arasındaki bağların güçlendirilmesi gereğini telkin edebilmek için, İtalyan ve Alman birliklerinin yanı sıra, Slavların Rusya'nın himayesinde birleşmesini de örnek gösterir.[3]

Demek ki Abdülhamid 1876'da tahta çıktığında, hilafet ve ittihad-ı islam revaçta olan iki izlektir. Kanun-ı Esasi de sultanı İslam'ın en yüce halifesi ve Müslümanlığın koruyucusu olarak tanır. 3. maddesinde, Os-

3 Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 24-25; Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, yeni baskı, İstanbul, Yapı Kredi yayınları, 1997, s. 85-89.

manlı padişahlığının İslam'ın en yüce hilafetmakamını da padişahın şahsıyla birleştirdiği; 4. maddesinde de padişahın en yüce halife sıfatıyla Müslüman dininin hamisi olduğu belirtilir ["zat-ı hazret-i Padişahî hasbelhilâfe din-i İslam'ın hâmisi(dir)."]

Birkaç ay sonra Rus-Türk harbi patlak verir. Bu hadise bakış açılarını altüst eder; daha önce imparatorluğun dışında kalan Müslümanlar Osmanlılardan yardım beklerken, şimdi ürkütücü bir düşmanla, Çarlık Rusyası'yla karşı karşıya gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanların desteğine ihtiyacı vardır. Bir anlamda hilafetin geçtiği ilk sınavdır bu - halifenin Müslümanların tamamı üzerinde gerçekten yetke sahibi olup olmadığını sınama fırsatı. Abdülhamid bu yeni manivelayı çok ihtiyatlı bir biçimde kullanır. Üstelik Rus ordusunun gerideki üslerle bağlantısını kesmek amacıyla Kafkasya Müslümanlarını ayaklandırma girişimleri bir sonuca varmaz; umut edilenlerin aksine Rusya Müslümanları ayaklanmaz ve Afganistan Emiri'ne bağlanan ümitler boş çıkar. İttihad-ı İslam düşleri kuranlar acımasız bir hayal kırıklığı yaşar![4]

Ama aynı zamanda savaş Müslüman dünyanın hemen her yerinde, daha önce benzerine rastlanmamış bir dayanışma atılımına yol açar. Tarihte ilk kez Müslümanlar kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'na yakın hissederler -iletişim araçlarındaki ve özellikle de basındaki gelişmeyle de ilintili olan yeni bir görüngüdür bu. Seferberlik özellikle Hindistan'da çok çarpıcı bir görünüm alır; mitingler düzenlenir, halifenin zafer kazanması için camilerde dualar edilir, bağış toplanır - 125.000 lira toplanıp Bâbıâli'ye gönderilir. Gazetelerde çıkan makaleler ve dilekçelerle, İngiliz makamlarının Ruslara karşı Osmanlıların yardımına koşması istenir. Bu metinlerin bazıları son derece tehditkârdır: Bu dilekçelerden birinde, eğer halifeye dokunulursa, Müslümanların bunu elleri kolları bağlı seyretmeyecekleri yazılır.[5] Hindistan genel valisi kaygılarını Foreign Office'e bildirir: Büyük Britanya Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeli, yoksa cihad tehlikesiyle karşı karşıya kalabiliriz, der. Sonuç gerçekten çelişkilidir: Osmanlı devleti için felakete dönüşen bir savaşın sonunda, İstanbul'daki halifenin adı Hindistan'daki en küçük Müslüman köyüne varıncaya dek dindar bir huşu ve bağlılıkla telaffuz edilmektedir ve itibarı hiç olmadığı kadar artmıştır!

Bununla birlikte Kanun-ı Esasi, Osmanlı padişahının halifelik vasfını onaylarken, bu meşruiyeti inkâr etmeye yönelik bir kampanya da

4 Mümtaz'er Türköne, *age*, s. 280.

5 Azmi Özcan, *Pan-İslamizm. Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, s. 98.

geliştirilir.[6] Saldırı, Hindistan Müslümanlarının Osmanlı halifeliğine gösterdiği sempatiden ürken İngiltere'den gelmekte ve özellikle Hıristiyan Araplar tarafından desteklenmektedir. Osmanlı halifeliği yerine Mekke Şerifi'ne verilecek bir Arap halifeliği geçirme fikri, yavaş yavaş şekillenmeye başlar. Nablus'a sürülmüş eski Mısır Hıdivi İsmail 1879'da bu bakış açısını desteklemek üzere Avrupa'da yayınlanan Arap gazetelerini himayesine alır. İngiliz şair, seyyah ve gazeteci Wilfried Scaven Blunt da bu görüşleri savunur; Arap vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasından ve İngiltere'nin desteğinde bir Arap hükümeti kurulmasından yanadır. Nisan 1880'de Gladstone ve liberallerin iktidara gelmesinden sonra, Blunt görüşlerini yeniden gündeme getirir: İngiltere'nin çıkarı, Mekke'de bir Arap halifeliği kurulmasıdır; İngiltere himayesinde kurulacak bu halifelik, Hindistan'daki İngiliz egemenliğinin de güvenliğini sağlayacaktır. Dolayısıyla Abdülhamid, saltanatının ilk yıllarından itibaren, özellikle İngilizler tarafından düzenlenen ve Hıristiyan Araplar tarafından hayata geçirilen gerçek bir kampanyayla karşı karşıya kalır. Bu saldırılar onu, Osmanlı hilafetinin meşruiyetini savunmak amacıyla özellikle Arapça yazılmış ve hedef kitlesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Araplar olan geniş bir edebiyatı teşvik etmeye iter.

Hilafet Ne İşe Yarar?

Demek ki hilafet izleği Abdülhamid tarafından icat edilmemiştir. Ama sultan, hilafet kurumunu sadece dış siyasetinin bir unsuru değil, iç siyasetinin de temel dayanaklarından biri haline getirerek ona yeni bir boyut kazandıracaktır. Avrupa'daki vaziyeti tahlil eden sultan, dinin heryerde kudretli bir dayanışma ve birlik gücü oluşturduğunu keşfeder.[7] Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletin "sosyal bünyesi ve politikasının esası din üzerine kurulmuştur." Ayrıca sultan, Müslüman tebaasının görüşlerini de dikkate alması gerektiği kanısındadır: "Her zaman heryerde *Emirü'l-Müslimin* unvanı başta gelmeli" der.[8] Harbi izleyen yıllarda tam anlamıyla bir "hilafet siyaseti"ni yürürlüğe sokar.

---

6 Ş. Tufan Buzpınar, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II, 1877-1882", *Die Welt des Islams*, 36/1, 1996, s. 59-89.

7 Çetin ve Yıldız, *II. Abdülhamid Han. Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 21-22.

8 *Pensées et souvenirs*, s. 172-173, 58 [*Siyasi Hatıratım*, s. 134].

Abdülhamid bunu öncelikle kendi kişisel iktidarını güçlendirmenin bir yolu olarak görmektedir. Harp sonrası yıllardan, Bâbıâli'ye ve nazırlarına boyun eğdirerek, kendi siyasal otoritesini öne çıkarmak amacıyla istifade ettiğini görmüştük. Hilafet bu otoriteye yeni, dinsel bir boyut katar. Halifenin otoritesi sultanınkinden farklı bir niteliktedir: Ona, dinsel nedenlerden ötürü itaat edilmesi gerekir; dönemin ahlâk kitaplarında, halifeye itaat etmek Allah'a ve O'nun resulü Muhammed'e itaat etmektir, diye tekrarlamp durulur. Koşulsuz, mutlak bir itaat söz konusudur. Abdülhamid devrinde Kur'an'dan birâyet sıksık zikredilir: "Ey iman sahipleri! Allah'a itaat edin. Resule ve sizin içinizden olan iş ve yönetim sahibine de itaat edin."[9] Tanzimat'ın, sultanın otoritesini de zayıflatan laikleştirici eğilimlerinin ardından, hilafet siyaseti padişahlık makamının yeniden kutsallaştırılması operasyonu olarak gözükmektedir -ve bu da en önemli boyutlarından biridir.

Hilafete yapılan vurgu, Abdülhamid'in iktidarına yeni bir toplumsal dayanak kazandırma isteğine de denk düşer. Ondan önce Tanzimat devrinin iskeletini batılılaşmış bürokratlar oluşturmuştu. Ama Tanzimat'ın uğradığı başarısızlık sultanı toplum içinde yeni destekler aramaya yöneltir. Daha gelenekselci, yüzleri daha fazla İslam'a dönük, varlıklı yeni taşra katınanlarına dayanmaya çalışır.[10] Tanzimatdevrinde beliren bu Müslüman orta sınıf, yerel ölçekte gayrimüslim burjuvaziyi öne çıkaran, yabancı yatırımların gelişmesine ve Hıristiyan misyonların çoğalmasına yol açan batılılaşma reformları karşısında belli bir tereddüt yaşamaktadır. Abdülhamid'in hilafetle birlikte onlara önerdiği yol ise, hem güven duyma hem de tanınma isteklerine cevap vermektedir.

Bir diğer gerekçe de, Abdülhamid'i Osmanlı devletinin İslami boyutunu ve hilafeti vurgulamaya iter: Harpten sonra ortaya çıkan yeni jeopolitik durum. Gerçekten de, Hıristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu vilayetlerin yitirilmesi ve Kafkasya ile Balkanlar'dan akın eden muhacirler yüzünden, Müslümanların daha da ağırlık kazandığı bir imparatorluğun başındadır artık. Bu muhacirler imparatorluktaki Müslüman nüfusun oranını artırınakla yetinmezler -1875 ile 1880 arasında bu oran % 66'dan % 75'e çıkar; onları kabul eden devletin kimliği sorununu da gündeme getirirler. Ülkelerinden Müslüman oldukları için kovulduktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na sığınabiliyorlarsa, bu-

9 Kur'an, IV/59.

10 Karpat, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 48, 1987, s. 13-37.

nun nedeni Osmanlı'nın öncelikle bir Müslüman devlet olması değil midir?

Abdülhamid hilafeti imparatorluğun Müslümanlarını birleştirecek, Türkleri, Arapları, Kürtleri ve Arnavutları ortak bir kimlikte birbirlerine yakınlaştıracak bir araç haline getirmeyi de amaçlar. Harpten sonra farklı bölgelerden merkezî iktidarı kaygılandırıcı işaretler gelmiştir. Arnavutluk'ta Müslümanlar arasında karışıklık hüküm sürmekte ve katıldıkları Prizren Birliği özerklik yanlısı bir yöne doğru kaymaktadır. Kürdistan'da isyan hareketleri belirmeye başlar. Suriye'de duvarlara yapıştırılan ilanlar, İstanbul hükümetine karşı belli bir sabırsızlığın söz konusu olduğunu gösterir. Hicaz'da bile Osmanlı varlığına yönelik bir komplo hazırlandığı söylentileri dolaşır. Birkaç yıl sonra Mısır'da Arabi Paşa, "Mısır vatanperverliği" adına isyan başlatır. Merkezî iktidar, merkezkaç nitelikli bu hareketlerin hepsinin önüne koyacak bir engel bulmak zorundadır. Abdülhamid bu hareketlerin niteliğini ve imparatorluk açısından nasıl bir tehdit oluşturduklarını derhal anlamış gibidir. Sadece kötü idareden kaynaklanan yerel hoşnutsuzluklar değildir söz konusu olan; Balkanlar'daki Hıristiyanlar arasında yarım yüzyıldan beri yaşanan süreç, yani etnik bilincin, ulusal bir kimliğin ortaya çıkışı, kısacası ilk milliyetçilik filizlerinin yeşermesi şimdi de imparatorluğun Müslümanları arasında gerçekleşmektedir. Bu nedenle bölgeci hareketlere, özerklik hatta ayrılık yanlısı eğilimlere karşı evrensel, birleştirici, bütünleştirici bir ilkenin acilen öne sürülmesi gerekmektedir. Abdülhamid bu anlamda hilafet ilkesine sarılır. Vurguyu hilafete yapmayı, imparatorluğun Müslüman halklarını kenetlemenin ve Müslümanlar arasında milliyetçi mayalanmaları engellemenin bir yolu olarak görür.

Uluslararası boyutu da dikkate almak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu 1878 ile 1882 arasında, yani dörtyıllık bir süre zarfında, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Kıbrıs, Tunus ve Mısır gibi -bu son iki vilayet Osmanlı'ya sadece kâğıt üstünde bağlı olsa da- topraklarını yitirmiştir. Bu topraklar üzerindeki tüm fiilî denetim olanağını yitiren sultan, oralardaki ruhani otoritesini sürdürmeye ve bunu beyan etmeye ayrı bir önem verir. Örneğin Avusturya-Macaristan'ın işgal ve idaresindeki Bosna-Hersek'te adına cuma hutbesi okunması ve şer'i mahkeme için bir kadı gönderme haklarını korur. Bu bağlamda Abdülhamid yüz yıl önce Küçük Kaynarca Antlaşması'yla başlatılmış eğilimi sürdürür: İmparatorluk, Müslümanların yaşadığı topraklarını Hıristiyan güçlere kaptırmakta, ama hilafet sayesinde söz konusu bölgelerde -çok zayıf da olsa- belli bir manevi ve ruhani otoriteyi korumaktadır. Sultanlığın fiilen yitirdiğini, hilafet kâğıt

üstünde sürdürmektedir. O zaman kamuoyu bu "kayıpları" daha kolay kabullenmekte; hilafet bağı sayesinde yitirilmiş bu vilayetleri hâlâ "memleket-i mahruse" haritasında göstermek mümkün olmaktadır -harita yoluyla temsilin yayıldığı ve mekteplerin dersane duvarlarında büyük boy ve eksiksiz (*in extenso*) imparatorluk haritalarının belirmeye başladığı bir çağda, ihmal edilmemesi gereken bir etkendir bu.[11] Bundan böyle iki imparatorluk vardır: Osmanlı iktidarının fiilen geçerli olduğu gerçek bir imparatorluk ve coğrafi haritaların İstanbul'un denetimi altındaymış gibi göstermekte ısrar ettikleri kurmaca bir imparatorluk. Şu halde hilafet izleği, imparatorluğun toprak kayıplarına verilmiş ideolojik bir yanıttır aynı zamanda.

Hilafet, Kullanım Kılavuzu

Yıldız Sarayı'nda münzevi bir yaşam süren Abdülhamid, siyasal simgeselliğe Osmanlı tarihinde daha önce benzeri görülmemiş bir gelişim kazandırmıştır. Bu simgesellik biryanıyla onun iktidarının dinsel boyutunu ifade etmeye yöneliktir. Örneğin unvanları arasında "sultan" ve "padişah" hâlâ ağır bassa da, dinsel unvanlar daha büyük bir yer tutmaya başlar. En sık yinelenenler, *hilafetpenah* (hilafetin sığınağı), *emirü'l-müminin, zıllullah fi'l-arz* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) gibi deyimlerdir. Ayrıca resmî merasimlerde Osmanlı sancağının -üzerine hilal işlenmiş al bayrak- yanı sıra halifenin yeşil sancağı da sahneye çıkar.

İslami gelenekten gelen sözcükler ve kavramlar giderek daha sistemli biçimde kullanılır. Dönemin anahtar sözcüklerinden biri *ahlâk*'tır.[12] Aslında muğlak bir terimdir bu. *Ahlâk*'tan söz etmek, batılılaşmanın aşırılıklarını, yeni töreleri, kadının serbestleşmesini, alkol tüketimini, dinsel kurallara uyulmamasını, her türlü sapkınlık biçimini, bunların hepsini bir arada mahkûm etmek anlamına gelir. Ama aynı zamanda dinin ahlâki ve medeni içeriğini, toplumsal ahlâk yönünü, geleneksel değerlere saygıyı, vazife duygusunu, fazileti, yaşlılara ve yönetenlere gösterilmesi gereken itaati iktidaradına ele geçirmeyi sağlar. Abdülhamid'in topluma dayatmaya çalıştığı tüm "manevi ve ahlâki düzen" bu terimin ardında gizlidir.

---

11 Fortna, *Imperial Classroom*, s. 165-201.

12 Benjamin C. Fortna, "Islamic Morality in the Late Ottoman 'Secular' Schools", *International Journal of Middle East Studies*, 32, 2000, s. 369-393.

Hilafet siyaseti, yeni bir hükümdar imgesinin yaygınlaştırılmasına da dayanır. Abdülhamid bu düzlemde seleflerinin üslubundan kopuşmak ister. Tanzimat sultanları, Avrupalı krallardan esinlenerek, kamusal bir yaşam sürmeye, saraylarından çıkıp kalabalığa karışmaya, seyahatetmeye başlamış; sosyete hayatı sürmeye, balolara katılmaya, Kâğıthane ve Göksu'daki veya Boğaziçi'ndeki sahilsaraylarda sayfiyeye çıkmaya koyulmuşlardır. Modern tavırları benimsemeleri sonucunda bazılarına aşağılayıcı *gâvur* yaftası yapıştırılmıştır. Yani yarım yüzyıllık Tanzimat ve batılılaşma devri Osmanlı hükümdarının "imajını bozmuştur."

Abdülhamid, bu tavırların tam zıddına, kamuoyuna Müslümanların kafasındaki İslam halifesi fikrine uyan yeni bir imaj sunmak ister: faziletli, adil, sade, cömert bir hükümdar. İslam'ın halifesi, tüm Müslümanların ruhani önderi olmak, sultan açısından, yeni bir hal ve davranış kodlamasını benimsemeyi gerektirir. Seleflerinin aksine kendini sarayında bir münzevi yaşamı sürdürmeye mahkûm etmesinin öncelikli nedeni kesinlikle güvenlik önlemleridir; ama o bu inzivayı, bazı şeyleri yadsıyarak, kendine yeni bir imaj inşa etmek için de kullanır. Sarayında münzevi yaşamı sürdürmek, Abdülhamid'in av partileri veya sayfiyeye gitmek gibi hoppalıklarla uğraşmadığını, bunun yerine sade, mütevazı, kanaatkâr, zahidâne bir ömür; yani özcesi, bir *gâvur sultan*'la uzaktan yakından ilgisi olmayan, İslam'ın halifesine yakışacak örnek bir yaşam sürdüğünü duyurmanın bir yoludur. Bu münzevi yaşam kamuoyunda gerçekten de beklenen duyguyu uyandırır. Hasımları bile sultanın büyük ahlâki vasıflara sahip olduğunu kabul edeceklerdir. Jön Türk muhalefetinin öncülerinden Mizancı Murad, Osmanlı tahtına yüzyıllardır "ahlâki açıdan böylesine kusursuz ve keyiflerinde, zevklerinde böylesine ölçülü bir padişah" oturmadığını itiraf edecektir.[13]

Abdülhamid, sadece dinî vecibelerini yerine getirmek amacıyla, sarayından çıkıp kamusal yaşama katılır. Yılda bir kez, Ramazan ayının 15'inde Topkapı Sarayı'na gidip kutsal emanetlere yüz sürer. Yılda iki kez, Kurban ve Ramazan bayramları münasebetiyle, Dolmabahçe Sarayı'na gidip, devlet ricalinin tebriklerini kabul eder. Ve özellikle de -çünkü sultanın dışarı çıkışları içinde gerçekten "kamusal" nitelik taşıyan sadece budur- her Cuma namazında selamlık merasiminde hazır bulunur ve bu nedenle Yıldız Sarayı yakınındaki Hamidiye Camii'ne gider. Sonuçta bü-

13 Mourad-bey, *Le Palais de Yildiz et la Sublime Porte, le véritable mal d'Orient*, Paris, 1895, s. 28.

tün bunlardan dine, ahlâka, toplumsal örf ve âdetlere, geleneklere titizlikle uyan bir padişah imajı doğar.[14]

Ama bu imajın yaygınlaştırılması yetmez. Hilafet siyasetinin Müslüman toplumunun bağrına nüfuz edip etkili olabilmesi için, yeni aracılar da gerekir. Abdülhamid bunun için şeyhlere ve dinî tarikatlara dayanır. Onun saltanatında Mevleviyye gibi bazı büyük tarikatlar gözden düşerken, daha popüler nitelikteki başka tarikatlar kitlelerle temas kurma ihtiyacına gayet iyi cevap verirler. Genellikle Arap kökenli bazı şeyhleri çevresine toplar. Masrafları Hazine-i Hassa'dan karşılanarak Yıldız'da ikamet eden bu din ileri gelenleri, hilafet siyasetini yerel ölçekte hayata geçirmekle görevlendirilmiştir. Onlar vilayetlerle merkezî iktidar, tarikatlarla Saray arasındaki bağlantılardır. Yıldız'da yaşayan sufi şeyhler arasında Trablusgarplı Şeyh Muhammed Zafir Madani sivrilir; Abdülhamid, kendisinin de mensubu olduğu Şaziliyye tarikatından bu şeyhi tahta çıkmadan önce tanımıştır. Madani'nin rolü, Kuzey Afrika Müslümanlarıyla sıkı ilişkiler sürdürmektir. Ama şeyhlerin içinde en meşhuru Şamlı Ebulhüda es-Seyyadi'dir.[15] 1850'de doğan Ebulhüda, Halep bölgesinin halk tabakaları arasında gelişmiş Rıfa'iyye tarikatındandır. Abdülhamid de onunla bu nedenle ilgilenir; sultan, Tanzimat'ın özellikle Arap vilayetlerinde halkla temas kurmayı ihmal ettiği kanısındadır. Ebulhüda'yı 1876 sonunda yanına çağırır ve saltanatının sonuna kadar şeyhi saraydan hiç ayırmaz. Abdülhamid onu her hafta birçok kez huzuruna kabul eder ve ulema hiyerarşisinde hızla yükseltir. Saraya bitişik evinde özellikle Arap vilayetlerinden gelen birçok ziyaretçiyi kabul eden şeyh, hem Suriye'de hem de Irak'ta tekkelerin çoğalmasına yardım eder. Sultan, kendi maddi katkısıyla inşa edilen bu tekkeleri, bu bölgelerdeki popülaritesini artırma aracı olarak görür.

Ebulhüda hilafet siyasetinin birdiğer cephesiyle, Osmanlı hilafetinin meşruiyetini ve Abdülhamid'in imparatorluğun başında gerçekleştirdiği hayırlı işleri savunan propaganda yayınlarıyla da ilgilenir. 1880 ile 1908 arasında ait olduğu tarikatı tanıtmaya, ama daha da çok halifeliği savunmaya ve övmeye yönelik iki yüzden fazla Arapça kitap ve risaleyi yayınlar veya kendi adıyla yayınlatır. 1880'lerin başında yayınlanmış *Da'i er-Reşad* başlıklı Arapça bir eseri de o kaleme almıştır. Bu eserde İslam'da mutlaki yönetimin genellikle ileri sürüldüğü gibi İran-Moğol et-

14 Georgeon, "Le sultan caché. Réclusion du souverain et mise en scène du pouvoir à l'époque de Abdulhamid II (1876-1909)."

15 Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi."

kilerinden kaynaklanmadığını, doğrudan Muhammed devrine ait olduğunu; hilafetin gerçekten Osmanlılara devredildiğini; fazileti ve dindarlığıyla tanınan Abdülhamid'in büyük bir dinî gayret sergilediği, şeriata hizmet ettiği ve ümmeti koruduğu için, halifelik görevini meşru bir biçimde yerine getirdiğini açıklar. Halifeye itaat İslam'ın temel şartlarından biridir, buna koşulsuz biçimde, mutlak olarak uyulmalıdır. Halifeye itaat ve onun ardında yekvücut olmak; Ebulhüda müminlerin karşısına bu şiarlarla çıkar. Halifeyi eleştirenler, diye ekler, ihanet suçu işliyor, Müslümanların dayanışmasını parçalıyor ve İslam'ın düşmanlarının ekmeğine yağ sürüyorlar.[16]

Böylece hem yayıncılık hem de basın, hilafet lehine seferber edilir. Ama bu propaganda, doktrin aşılamanın ayrıcalıklı yerlerinden biri haline gelen -bu, Abdülhamid devriningetirdiği yeniliklerden biridir- okula da uğrar.[17] Böylece daha çabuk etki altında kalabilen genç kuşaklara da ulaşılır. Üstelik hükümetkamu okullarınınmüfredatına ve derslerin içeriğine tamamen hâkim olduğu ve ders kitaplarının basımını denetlediği için, böylelikle çokgüvenli bir araca kavuşulur -ancak ruhsat alınmış ders kitapları basılabilir. Abdülhamid devrinde, farklı düzeylerdeki ve farklı dallardaki eğitim kurumlarının ders kitapları ilk kez Osmanlıca basılır. Örneğin tarih kitaplarında, en büyük Osmanlı padişahı olarak Kanuni Sultan Süleyman değil, çok kısa süren saltanatına (1512-1520) karşın, I. [Yavuz] Sultan Selim gösterilir. Neden? Bunun tek nedeni, Arap vilayetlerini fethetmesi, Osmanlı egemenliğini Kutsal Yerler'e de genişletmesi ve Sünni İslam'ın Şiilik karşısındazafer kazanmasını sağlaması değildir; asıl neden, -18. yüzyıl sonunda şekillendirilen efsane uyarınca- son Abbasi halifesinden hilafeti devralmasıdır.[18] Sadece alılâk konulu ders kitapları yayınlanır; bunlarda itaatizleği didik didik incelenir: yetişkinlere, yaşlılara, halifeye ve onun buyruklarına ve onun otoritesini temsil edenlere itaat. Tanzimat'la birlikte kanuna itaat düşüncesi doğarken, bu akım artık tersyüz edilmiştir: Devlet padişahla özdeşleştirilmiştir ve itaat de üçgen biçiminde işlemektedir: Allah'a, Peygamber'e ve Halife'ye itaat.

Demek ki hilafet kurumu Abdülhamid için, iktidarını imparatorluğun Müslüman halkları nezdinde daha iyi meşrulaştırmanın, daha sağlam temellere oturtmanın ve bu halkların arasında daha güçlü bir tut-

16 Abu Manneh, aynı makale.

17 Fortna, *Imperial Classroom*; Mehmet Ö. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi*, yayınlanmamış tez, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996; Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyolleşme (1876-1918)*, İstanbul, Bağlam yay., 1994.

18 Mehmet Ö. Alkan, *age*.

kunluk sağlamanın aracıdır. Bu noktada hilafetile papalık, Abdülhamid ile Papa, hatta Yıldız ile Vatikan arasında sıksık yapılagelmiş kıyaslamaların sınırına ulaşmış bulunuyoruz. Çünkü halife kuşku yok ki dünyadaki Müslümanların çoğu tarafından -Şiiler hariç- kabul edilen ahlâki ve ruhani bir otoritedir. Ama Katoliklerin Papa'sından farklı olarak, ne dogmaya ne de ibadete müdahale eder, ilahi yasayı da yorumlamaz. Abdülhamid'i papalık fermanlarına ve kararlarına benzeyen talimatları müftülere, kadılara ve imamlara gönderirken veya Yıldız'da bir konsili andıran bir meclis toplarken tasavvur etmek olanaksızdır.

Dinsel hiyerarşiye karşı tedbiri elden bırakmayan, şeyhülislama ve fetvalarına karşı kuşkucu davranan Abdülhamid, Avrupa'dan ne gelse karşı çıkan Osmanlı ulemasının tutuculuğundan sık sık yakınır. Ama onların dış dünyaya daha fazla açılmaları için de hiçbir şey yapmaz. Modern okulları çoğaltır, ama medreseleri o çökkün hallerine terk eder. Bir çelişki gibi gözükse de, medrese ıslahatı ve medreselerin modernleştirilmesi işine, 1909'da yeni iktidarlarını meşrulaştırmak için açık fikirli ulema ihtiyacı duyan Jön Türkler girişeceklerdir. Abdülhamid tarikatların içinde de en Sünni ve konformist olanlarını destekler. Aslında hiçbir İslam *aggiornamento*'s kaygısı taşımaz. O, Kürt hamalın ve Türk mehmetçiğin imanına oynar. Ordusunun tutkunluğunu ve Hıristiyan güçlerin Osmanlı topraklarına girmesine karşı direnişi sağlamak için ihtiyacı olan şey, bu imandır.

Bunun sonucunda Abdülhamid devrinde Osmanlı İslamı donmuş bir görünüm alır. İslam'da reform yapmak ve onu modern dünyaya uyarlamak yönündeki çabalar, Osmanlı İmparatorluğu'na giriş izni alamaz. Canlı teolojik düşünce, yenilenmiş bir İslam fikri Muhammed Abduh ve Raşid Rıza gibi etkili şahsiyetlerle birlikte İngiliz işgalindeki Mısır'a sığınır; bu yenilik düşüncelerine İngiliz denetimindeki Hindistan'ın Müslümanları arasında, özellikle de Aligarh'da ve Rusya Müslümanları arasında, özellikle de Rusların asimilasyon ve Hıristiyanlığı yayma girişimlerine daha iyi direnebilmek için İslam'ı modernleştirme kaygısı taşıyan Tatarlarda rastlanır. Osmanlı ulemasında, İslam düşüncesi ve ilahiyatı açısından tam bir meydan okuma olan sömürge durumunun yarattığı dürtü mü eksiktir? Yoksa ıslahat heveslerini Abdülhamid'in sansürü mü boğmaktadır? Her ne olursa olsun, aykırı da gözükse, hilafet siyaseti imparatorlukta hiçbir dinsel yenilenmeye yol açmaz.

---

* Dinsel öğretinin günün gereklerine uyarlanması-ç.n.

Kutsal Yerlerin Hizmetinde

Osmanlı padişahlarının unvanlarına göre sultan, önce emirü'l-müminindir, bunun hemen ardından *hadimü'l-Haremeynü'l-Muhteremeyn*, yani iki kutsal kentin, Hz. Muhammed'in türbesinin bulunduğu Medine'nin ve Kâbe'nin bulunduğu Mekke'nin hizmetkârı ibaresi yer alır. Hicaz 16. yüzyılda egemenlikleri altına gireliberi, Osmanlı sultanları Kutsal Yerler'e "hizmet edip", oraları "korurlar." Kutsal Yerler'e "hizmet etmeleri", hem kendi tebaalarının, hem de İslam ümmetinin tamamının gözünde meşruiyetlerini güçlendirmiştir. Bunun için Hicaz vilayetinin denetimini ellerinde tutup her türlü yabancı egemenliğinden korumaları; Mekke ile Medine'de asayiş ve güvenliği sağlamaları, kutsal mekânların bakımı ve işleyişi ile ilgilenmeleri gerekmiştir; en önemli vazifeleri de, haccın gereğince yapılmasını, yani İslam'ın beş şartından birini oluşturan haccı müminlerin en iyi koşullarda gerçekleştirmelerini, dolayısıyla hacıların kullandığı kara ve deniz yollarının güvenliğini sağlamaktır. Bu rol hem Osmanlı sultanları, hem de hanedanın tamamı açısından büyük bir önem kazanmıştır. Yine de dönem dönem Osmanlılar Kutsal Yerler'in denetimini yitirmişlerdir. Örneğin 1804'te Vahhabiler Mekke'yi ele geçirmiş, ancak daha sonra Mehmed Ali Paşa'nın Mısırlı birlikleri tarafından oradan kovulmuşlardır. 1840'tan sonra Hicaz yeniden Osmanlı egemenliğine girmiştir.

Ruhani ve evrensel halife unvanını sahiplenen ve bu makamın "İslam'ın koruyucusu" niteliği üzerinde ısrarla duran Abdülhamid, Kutsal Yerler'e seleflerinden de fazla önem verir. Buraların iyi korunması, Hicaz'daki Osmanlı egemenliğinin sürdürülmesi, hatta güçlendirilmesi, hacıların hiçbir engelle karşılaşmadan Medine ve Mekke'ye gidebilmeleri, bu kentlerde sağlık kurallarına uyulması onun açısından temel konulardır. Burada söz konusu olan onun güvenilirliği ve meşruiyetidir. Sultan, kendisiyle birlikte mesai yapanlara yönelik bir muhtırada, imparatorluğun hayatta kalabilmesi için vazgeçilmez olarak gördüğü dört koşulu şöyle sıralıyordu: İslam'ın korunması, hanedanın devamı, İstanbul'un payitaht olarak elde tutulması ve Mekke ile Medine'nin muhafazası.[19]

Abdülhamid Hicaz'ı, imparatorluğun vilayetleri arasında ilk sıraya yerleştirmiştir. Aslında söz konusu yer, büyük bölümü çölden ibaret, dağlık bir kıyı şeridi olan yoksul bir bölge, insanın barınamayacağı Necd

19 Çetin ve Yıldız, *age*, s. 166-167.

yaylasını Kızıldeniz'den ayıran bir "engel"dir -Arapça'da *hicaz* sözcüğü bu manaya gelir. Aynca bu uzak bölgenin nüfusu da azdır; üç büyük kentinin, Mekke, Medine ve Cidde'nin toplam nüfusu 100.000'i geçmez. Hicaz'ın stratejik bir önemi de yoktur. Abdülhamid'in saltanatının başlarında burada sadece birkaç yüz asker beklemektedir. Aslında askerî garnizonların bulunduğu üç veya dört kentin dışında, bölgenin denetimi Osmanlıların elinde değildir.

Tanzimat devrinde Hicaz'daki Osmanlı varlığı güçlendirilmiştir. 1869'da Batı Arabistan'ı imparatorluğun siyasi merkezine hissedilir ölçüde yaklaştıran Süveyş Kanalı'nın açılması İstanbul'la iletişimi hızlandırıp kolaylaştırır; telgraf da sahneye çıkar. Osmanlılar Yemen'i yeniden fethettikten sonra -bu fethin somut göstergesi 1872'de San'a'nın alınmasıdır- Kızıldeniz ve Arabistan'da daha etkin olmaya başlarlar.

Yine de Hicaz ayrı bir vilayet olarak kalır. Tanzimat'ın modern kanunları heryerde uygulanmaz; Mekke ve Medine'nin kutsal nitelikleri nedeniyle, bu iki kentte nizamiye okulları ve mahkemeleri açılmamıştır. Buralarda adalet şer'i mahkemede kadı tarafından dağıtılır, eğitim de medreselerde verilir. Yabancılar, imparatorluğun geri kalanında sahip olduklan emlak mülkiyeti hakkından burada yoksundur. Hicaz sakinleri ise askerlik hizmetinden ve çeşitli vergilerden muaftır. Gayrimüslimler vilayette ikamet edemez -Cidde limanı dışında. Bu tablonun içinde Cidde zaten bir istisnadır: Hicaz'ın Kızıldeniz'e açıldığı başlıca nokta olan bu kent, nizamiye okulları ve mahkemeleriyle, yabancı kolonilerinin bulunduğu önemli bir limandır; büyük devletlerin her birinin de orada birer konsolosluğu vardır ve bu temsilcilikler aracılığıyla ülkenin iç kesimlerini, kutsal kentleri ve haccın nasıl cereyan ettiğini gözetim altında tutarlar.

Hicaz'ın idari sistemi de onu imparatorluğun geri kalanından farklılaştırır. Osmanlılar burasını fethettikten sonra Şeriflik makamını korumuş ve bu unvan için hep aynı aileyi, Haşimileri tercih etmişlerdir. İktidarın sadece devletin yetkili temsilcisi eliyle uygulandığı diğer vilayetlerin aksine, buradaki yerel iktidar, unvanını sultandan alan Mekke Şerifi veya Emiri (*emir-i Mekke*) ile İstanbul'dan gönderilen vali arasında paylaştırılmıştır. Yani Hicaz'ın başında biriktidar ikiliği söz konusudur; bu durum sürekli bir gerilim ve çatışma kaynağıdır. Sultan, Mekke Şerifi'yle ilişkiler konusuyla yakından ilgilenmek zorundadır.[20] Temmuz 1877'de, İstanbul'la sorunsuz geçen yirmi yıllık işbirliğinden sonra,

20 Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900)", *Asian and African Studies*, IX/1, 1973, s. 1-21.

Avn'lardan Emir Abdullah ölür ve Abdülhamid onun yerine kardeşi Hüseyin'i geçirir.[21]

Abdülhamid daha saltanatının ilk yıllarında, Kutsal Yerler'in korunmasını sağlamak için her cephede boğuşmak zorunda kalır. Hac yollarında emniyetsizlik hüküm sürmektedir. Salgınlar, özellikle de kolera sürekli bir tehdittir. Avrupalılar, özellikle de İngilizler baskılarını artırmaktadır. Asya ve Uzakdoğu'yla iletişimin yaşamsal eksenlerinden biri haline gelen Süveyş Kanalı açıldığından beri, İngilizlerin Kızıldeniz'deki etkinliği iyice artmıştır. Hindistan yolu üzerindeki en önemli menzillerden biri olan Hicaz'a ayak basmak için Osmanlı devletinin zayıflamasından yararlanmaya bakacakları; Mekke Şerifi'ni İstanbul'dakinden daha kolay denetim altına alabilecekleri yeni bir halife haline getirmeye uğraşacakları muhakkaktır. Üstelik 1878 bozgunu başka yerlerde olduğu gibi Hicaz'da da rejimin hayatta kalma şansı konusunda zihinlerde bir sürü soru uyandırdığından, durum iyice tehlikeli bir hal alır.[22]

Cidde'deki İngiliz konsolosu Zohrab'ın davranışları Abdülhamid'in kaygılarını artırır. Mekke Şerifi Hüseyin'le gizli görüşmeler yürüten Zohrab, Hicaz'da başında emirin yer alacağı ve İngiltere tarafından himaye edilecek bir devlet kurulmasını önerir. Gerçi bu senaryo Foreign Office kaynaklı değildir, ama yine de kuşkulanılacak bir şey olduğu ortadadır; Abdülhamid, İngilizlerin bölgede çevirdiği entrikalardan, Emir'i İslam'ın yeni halifesi yapma niyetlerinden habersiz değildir. Emir Hüseyin Temmuz 1880'de Cidde'de bir Afganın suikastine kurban gidince sorun bir süre için çözümlenir. İngiliz-Afgan çatışmasının bir sonucu mudur bu suikast? Şerifliği ele geçirmek isteyen iki hasım kabile, Avnlar ve Zeydler arasında yerel bir hesaplaşma mı söz konusudur? Yoksa Osmanlı iktidarı ve halifesi açısından tehlikeli bir adamı ortadan kaldıranı bu suikastin gerisinde sultan mı vardır? Bunların hepsi birer varsayımdır sadece. Her ne olursa olsun Emir Hüseyin'in ölümü Abdülhamid'in işine gelmiştir. Bu suikast Hicaz üzerindeki İngiliz tehdidini geçici olarak saf dışı bırakır. Sultana yeni bir emir atama ve bu emiri Haşimiler arasındaki ihtilafı keskinleştirmek amacıyla bu kez Zeydlerden seçme fırsatını verir.

Abdülhamid'in 1881'de Hicaz'a komutan olarak gönderdiği Osman Nuri Paşa ertesi yıl vali olur. Sultanın güvendiği, son derece enerjik bir adam olan Osman Nuri, vilayeti tek başına idare etmeye kararlıdır. 1883'te

21 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1972.

22 Ş. Tufan Buzpınar, "The Hijaz, Abdülhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880", *Middle Eastern Studies*, 31/1, Ocak 1995, s. 99-123.

mevcutemirden, ihtiyar Abdülmuttalib'den kurtulup, onun yerine Avnü'r-Ratib'i geçirir. Vali üç yıl boyunca Hicaz'da mutlak egemen olarak hüküm sürer. Kolera salgını tehlikesini azaltmak için hıfzısıhha tedbirleri alır, Zübeyde pınarından çıkan su sevkıyatı sistemini elden geçirtir, medreseleri restore eder, Taif'deki kışlaları onarır; Mekke'de Harem'de düzenleme çalışmaları yaptırır, bir vali konağı, bir karakol ve bir topçu kışlası inşa ettirir.

Hicaz'da idari açıdan bir normalleşme dönemine girilmiş gibidir. Abdülhamid'in, o sırada Mısır'daki Osmanlı yüksek komiseri olan Ahmed Muhtar Paşa gibi bazı müşavirleri, Mekke Şerifi'nin görevine son verilip, Hicaz'da da diğer vilayetlerdeki gibi bir idari sistem kurulmasını, İstanbul'daki iktidarın tek temsilcisi olarak bir vali atanmasını önerirler.[23] Abdülhamid bu tavsiyelere uymayacak kadar ihtiyatlıdır; Osman Nuri Paşa'nın yürüttüğü tarzdaki Tanzimat benzeri ıslahatların ve merkezîleştirme siyasetinin özellikle ileri gelen din adamları ve ulema arasında tereddütlere ve direnişlere neden olduğunu da fark eder. Bedevi aşiretlerini denetimi altında tutabilmek için Şerif'in otoritesine ve dinsel itibarına ihtiyacı olduğunu bilir; Şerif olmazsa İstanbul bölgeye sevk edeceği asker sayısını artırmak zorunda kalacak, bu tedbir de bir yandan Hazine'ye pahalıya patlarken, diğeryandan göçebelerin devlete bağlılığını yine de güvence altına alamayacaktır. Mekke'de iktidar ikiliğini sürdürmek, Şerif'e haccın iyi yürümesi konusundaki geleneksel yetkiyi verirken, valinin vilayetteki huzuru korumasını ve her türlü özerklik hevesinin önünü kesmesini sağlamak daha yerinde olacaktır.

Abdülhamid, kabına sığamayan Osman Nuri Paşa'yı 1886'da görevden alır ve onun yerine daha geçimli bir vali atar. Şerif imtiyazlarının bir bölümüneyeniden kavuşur, ama bunları İstanbul'a karşı kullanmaya kalkışmaz. Diğer yandan Abdülhamid büyük bir imaret yaptırarak, sadaka dağıttırarak, su ikmal sistemini yenileyerek hacılar nezdindeki popülaritesini artırmaya bakar. Bir inşa ve cömertlik politikası uygulayan sultan, *mahmil*'in, deve sırtına yüklenen ve sultanın hediyelerini taşıyan sepetin her yıl Mekke'ye gerekli her türlü merasimle birlikte gönderilmesini titizlikle denetler.

Hacı sayısı bir yıldan diğerine çok değişse de, 19. yüzyıl sonunda genel eğri belirgin bir biçimde yukarı tırmanmaktadır; 1850-1860 arasında rakam, 30.000 ile 160.000 arasında dalgalanır; 1900 civarında ise 130.000 ile 250.000 arasında değişmektedir. Süveyş Kanalı'nın açılma-

23 Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, s. 245.

sı ve Kızıldeniz'e buharlı gemilerin girmesi de hac yolculuğunu kolaylaştırmıştır. Rüzgâr durumuna bağlı olarak Süveyş-Cidde arası yelkenli gemilerle yaklaşık bir ay tutuyordu; bu süre artık üç güne inmiştir. Diğer yandan hacıların güvenliği ve sağlık durumu gibi sorunlar büyük devletleri giderek daha yakından ilgilendirmekte, çünkü sömürge topraklarında yaşayıp Mekke yoluna düşen Müslümanların sayısıgiderek artmaktadır. Bunlardan bazılarının salgın hastalıklara veya yol kesen Bedevilere kurban gitmesi, Osmanlı İmparatorluğu ile büyük devletler arasında yeni gerilimler çıkmasına neden olur.[24]

Dolayısıyla hacıların korunması sorunu 19. yüzyılın son çeyreğinde daha keskin bir hal alır. Denizyolu çok daha güvenli olmakla birlikte, Şam'dan veya Mısır'dan yola çıkan kervanlar, iklim koşullarının, iaşe ve sağlık sorunlarının yanı sıra Bedevi aşiretlerinin yaptığı baskınların da sürekli tehdidi altındadır. Osmanlıların elindeki çarelerden biri, kervanların yanına muhafız birlikleri katmaktır; bir diğer yol, aşiretlere armağanlar vermek, erzak, pirinç, buğday dağıtmaktır. Valiler, hacıların güvenliğinin kuvvet kullanarak sağlanmasından yanadır. Ama Abdülhamid daha esnek ve daha az can kaybına mal olan başka yöntemlere başvurulmasını tercih eder; armağanlar, nişanlar dağıtmayı, özellikle de göçebe aşiretler üzerinde çeşitli baskı olanaklarına sahip olan Mekke Şerifi'ne hareket serbestliği sağlamayı yeğler. Sonunda, Hicaz demiryolu inşa edilinceye kadar, hac yolculuğunun güvenliği aşiretlerle Mekke emirleri arasındaki bir dizi uzlaşma sayesinde geçmişte olduğu gibi -kusursuz düzeyde olmasa da- sağlanacaktır.

Ama Bedeviler dışında, hacıların yolunu bekleyen ve Hicaz'daki Osmanlı egemenliğini dolaylı yoldan tehdit eden başka bir tehlike daha vardır: kolera. Hastalık ilk kez 1831'deki büyük salgınla ortaya çıkmıştı. Daha sonra bölgeyi düzenli aralıklarla ve hac zamanları vurdu; toplanan kalabalık kitleler ve herkesin iç içe yaşaması sağlık koşullarını son derece güvenilmez kılıyordu. 1865'te tam bir kırım yaşandı: 30.000'e yakın hacı öldü, Cava'dan gelen kafilenin hemen hepsi can verdi. 1877-1878'de de bu kadar şiddetli olmasa da yeni bir salgın görülür.

Avrupa devletlerine Hicaz'ın iç işlerine müdahale bahanesi vermek istemeyen Abdülhamid, hemen çok enerjik tedbirler aldırır.[25] 1880'de

---

24 William R. Roff, "Sanitation and Security. The Imperial Powers and the Nineteenth Century Hajj", *Arabian Studies*, VI, 1982, s. 143-160; Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996, s. 39.

25 Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Hicaz'da Takib Ettiği Sıhhiye Politikası", *Abdülhamid Semineri* içinde, s. 191-206.

Bâbıâli hacıların ulaşım ve konaklama koşulları hakkında bir dizi nizamname yayınlar. Sultan 1882'de Kamaran adacığında Uzakdoğu, Hindistan ve İran Körfezi'nden gelip Babülmendeb Boğazı'ndan geçen hacılar için yeni bir karantina bölgesi açtırır. Osman Nuri Paşa da sağlık koşullarını iyileştirir.[26] Hicaz'da yıllar boyunca kolera hadisesi görülmez.

Ama 1893'teki büyük salgın bölgeyi yeniden vurur; tahminlere göre hastalığa kurban giden hacıların sayısı 32.000 ile 40.000 arasındadır. Salgının Hindistan'dan çıktığı anlaşılsa da, Avrupa devletleri Hicaz'ı işaret ederler. Bir Fransız kamu sağlığı uzmanı 1890'da "Mekke'ye yapılan hac ziyaretinin Avrupa açısından sürekli bir tehdit" oluşturduğunu açıklar.[27] 1894'te Paris'te toplanan uluslararası sağlık konferansında Osmanlı hükümeti suçlanır, İtalyan delege Hicaz'daki sağlık durumunun uluslararası bir denetim altına alınmasını önerir. Bu işte, tıbbi değerlendirmeleri bahane gösteren Avrupalıların olay yerine bir sıhhi teftiş heyeti göndererek, Kutsal Yerler'in bulunduğu kutsal çembere sızmaları tehlikesi vardır. Abdülhamid bu tehdidi çok ciddiye alır. Yeni hastaneler yaptırmaya girişerek, takviye edilmiş bir tıbbi heyet göndererek ve su taşıma sistemlerini onartarak büyük devletleri yatıştırmaya çalışır.[28]

Yüzyılın sonuna gelindiğinde Abdülhamid Hicaz'daki Osmanlı varlığını pekiştirmeyi ve kendisinin *hadimü'l-Haremeynü'ş-şerifeyn* konumunu güçlendirmeyi başarmıştır. Hac yolculuğunun koşulları, salgın yılları dışında iyileşmiştir ve 1900'den sonra büyükritüeli gerçekleştirmek üzere Mekke'de buluşan hacıların sayısı 130.000 ile 250.000 arasında değişmektedir. Ama bu politikanın yüksek bir bedeli vardır: Saltanatın başlangıcında bölgede sadece birkaç yüz asker varken, şimdi Hicaz'ın başlıca kentlerinde sürekli garnizon bulundurmak -yaklaşık 7000 asker;[29] şehircilik ve hıfzısıhha çalışmalarına girişmek, karantinalar inşa edip bakımlarını yapmak gerekmektedir. Yoksul, az üreten bir vilayeti, çeşitli muafiyetlerden yararlanarak ne asker ne de vergi veren bir vilayeti beslemek ve iaşesini sağlamak gerekmektedir; bölge eşrafına ve Bedevilere bol bol hediye ve rüşvet dağıtmak gerekmektedir. Hicaz devlet bütçesi için ciddi bir yüktür: 1884-1885'te vilayetin giderleri 255.000 liraya yaklaşırken, gelirler 15.000 lirayı bulmaz. Bütçedeki "deliği" Osmanlı

26 Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, age, s. 54 vd., 73.

27 Daniel Brower, "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire", *Slavic Review*, 55, 3, güz 1996, s. 567-584.

28 Sinan Kuneralp, "Pilgrimage and Cholera in Ottoman Hedjaz", *Studies on Turkish-Arab Relations*, 4, 1989, s. 69-81.

29 Saleh Muhammad al-Amr, *The Hijaz under Ottoman Rule, 1869-1914*, Riyad, University Pub., 1974, s. 92.

hazinesinin kapatması gerekir.[30] İmparatorluğun başka hiçbir vilayetinin açığı bu boyutta değildir. Ama Kutsal Yerler'i yabancı müdahalesinden korumanın ve tüm dünya Müslümanları nezdinde halifenin meşruiyetini korumanın bedelidir bu. Abdülhamid, uzun yıllardır kurduğu anlaşılan bir düşü saltanatının son yıllarında gerçekleştirecek, bölgedeki Osmanlı varlığını güçlendirmek ve hac yolculuğunu daha güvenli bir hale sokup halifenin imajını iyice düzeltmek amacıyla Şam'dan kutsal kentlere giden Hicaz demiryolunu yaptıracaktır. Çalışmalar 1900'de başlar. Yapılan, "kutsal yerlere hizmet"in yeni, modern ve daha etkili bir biçimidir.

Batı'nın Korkusu: Panislamizm ve Cihad

Avrupalılar açısından İslam'ın kutsal yerleri sadece birer salgın odağı değil; aynı zamanda Avrupa düzeni açısından yıkıcı fikirlerin şekillendiği bir odaktır -Avrupalıların buralara girememesi söz konusu odağı iyice kaygı verici bir hale sokmaktadır. Müslüman dünyanın durumu hakkındaki haberler burada değiştokuş edildiği gibi, burası Avrupa'ya ve Hıristiyan Batı'ya karşı genel bir komplonun tezgâhlandığı bir yer de olabilir pekâlâ. Kısacası, çağdaş bir tarihçinin ifadesiyle, Avrupalılar bir "*Hicaz connection*"dan çekinmektedir.[31] Kolera mikrobunun yanı sıra ideolojik virüslerin de hacılara bulaşmasından ve bu hacıların geri döndüklerinde salgını sömürgelerdeki dindaşlarına da geçirmelerinden korkmaktadırlar. Bu nedenle Cidde'de görevli konsolosları aracılığıyla Kutsal Yerler'i ve haccın seyrini sıkı gözetim altında tutarlar; aynı zamanda sömürgelerinin ve protektoralarının uyruğu olan Müslümanları da denetlemeye uğraşırlar.

Müslüman tarikatlar da onların bu kaygılarını artırır. Çünkü Müslüman dünyanın her yerinde ister Kafkasya'daki Nakşibendiler, ister Kuzey Afrika'daki Senusiler olsun, tarikatlar sömürgeciliğe karşı mücadele etmişlerdir ve mücadelelerini de sürdürmektedirler. Bu tarikatlar Avrupalıları ürkütmektedir, çünkü gizli çalışır ve uluslararası dalları olan şebekeler oluştururlar; sömürgeci devletlerin bu ağların içine sızması

30 Ochsenwald, "Ottoman Subsidies to the Hijaz, 1840-1877", *Religion, Economy and State in Ottaman-Arab History* içinde, s. 43-52.

31 Jan Schmidt, "Pan-islamism between the Porte, the Hague and Buitzenborg", s. 66 vd., *Through the Legation Window, 1876-1926. Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History* içinde, İstanbul, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut, 1992, s. 49-143.

güçtür. Bazı tarikatlar, sömürge dünyasında genel bir ayaklanmayı örgütlemekiçin en uygun araçlarolarak algılanır. O dönemde tarikatlar hakkında yazılmış bir eser büyük gürültü koparır; tarikatların siyasi niteliğini vurgulayan yazarlar, sultanın himayesi altında İstanbul'a yerleşmiş bazı şeyhlerin bu işteki rollerini eleştirirler.[32] Mekke'den sonra Yıldız da Müslüman yıkıcılığın bir diğer odağı olarak belirir.

Bir diğer kaygı nedeni, cihaddır. Cihad çağrısının Abdülhamid'in elinde güçlü bir silah olabileceği düşünülür. Halife olarak ruhani otoriteyi elinde tutan sultan, Müslümanları pekâlâ ayaklanmaya ve Hıristiyan devletlere karşı cihada çağırabilir. O zaman sömürgelerdeki Müslümanların nasıl bir tavır alacakları öngörülebilir mi? Sömürge idaresinin yasalarına mı, yoksa dinsel otoritenin buyruklarına mı uyacaklardır? Londra ve Paris'ten gelen emirleri mi, yoksa İstanbul'dan gelenleri mi dinleyeceklerdir? Birçok Avrupalı siyasetçi halifeye sadakatin, Avrupalı metropol ülkelere bağlılıktan daha ağır basabileceği konusundaki kaygılarını gizlemezler. Hindistan genel valisi Lytton, 1876'da Disraeli'ye gönderdiği bir mesajda bunu açıkça ifade eder: "Eğer otuz bin Rus sınırı geçip de bize saldırırsa, Hindistan Müslümanlarına güvenebiliriz. Ama sultanın İngiliz hükümetine karşı cihad çağrısını yanlarında taşıyan üç Türk Bombay'a gelirse, tüm Müslümanlar bu çağrıya cevap verecektir."[33] Yani Avrupa, Müslüman dünyanın büyük bölümü üzerinde egemenliğini kurduğu sırada, yeni bir korkuyla da tanışmaya başlar.

Bu korkunun artık bir adı vardır: panislamizm -bu terim anlaşıldığı kadarıyla 1877'de ortaya çıkmış ve 1880'lerden itibaren popüler olmuştur[34]- ve bir de yüzü vardır: Abdülhamid. Panislamizm tehlikesine ilk değinen ve sultan-halifeyi ilk suçlayanlardan biri Fransız bir gazeteci, Gabriel Charmes'dır.[35] Tunus'ta Fransız protektorası kurulduktan son-

32 Octave Depont ve Xavier Coppolani, *Les Confréries religieuses musulmanes*, Cezayir, A. Jourdan, 1897. Bu eserin çıktığı tarihten itibaren çok eleştirildiğini de belirtmek gerek; bkz. özellikle Hollandalı büyük doğubilimci C. Snouck Hurgronje: "Les confréries religieuses. La Mecque et le panislamisme", *Revue de l'histoire des religions*, XLIV, 1901, s. 262-281.

33 Özcan, *age*, s. 134.

34 Landau, *age*, s. 2-3. Panislamizm hakkında, bkz. özellikle (Landau dışında), Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*; Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Osmanlı Devletinin İslam Siyaseti, 1876-1908*; aynı yazar, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, İstanbul, 1994, s. 93-105; Jan Schmidt, age; Gökhan Çetinsaya, " 'İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet': II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası üzerine bir Deneme", *Osmanlı* içinde, c. 2, s. 380-388; Caesar E. Farah, "Reassessing Sultan Abdülhamid II's Islamic Policy", *Archivum Ottomonicum*, 14, 1995-1996, s. 191-212.

35 Charmes, "La situation de la Turquie", *Revuedes Deux Mondes*, 47/4, 15 Ekim 1881, s. 721-761; 49/4, 15 Şubat 1882, s. 833-869.

ra kaleme aldığı, "Hilafet politikası ve sonuçları" başlıklı bir makalede, Müslümanların Fransız işgaline karşı tepkilerini ve Fransa'nın bu darbesine karşı tüm dünyadaki Müslümanları seferberetmek için İstanbul hükümetinin gösterdiği çabaları hatırlatıyordu. Aynı yazar, 1883'te çıkan bir kitabında alarm çanlarını çalıyordu: Sömürge imparatorluğu nedeniyle büyük bir Müslüman ve Arap devleti haline gelen Fransa, "sultanın halifelik iddiası karşısında" umursamaz bir tavır takınamaz, çünkü bu iddia, Cezayir ve Tunus'taki Müslümanların Fransız egemenliğinin dışında kalan ve ondan üstün bir "ruhani ve siyasi otorite"ye bağlı oldukları anlamına gelir.[36] O dönemden itibaren panislamizm umacısı İngiliz, Hollandalı, Fransız, hatta Rus sömürge idarecilerinin yakasını bırakmaz. Doğu Hindistan'da Hollanda yönetimi Yakındoğu'dan gelen herkesi, ister tüccar, ister seyyah, ister hacı olsun, kuşkulu şahıs olarak kabul eder; eğer şanssızlık eseri alaturka fes takmış -sadece snobluklarından veya modern görünme isteği yüzünden- birileri çıkagelirse hemen panislamist olmalarından kuşkulanılır.[37] Diplomatik arşivler, konsoloslara, diplomatik görevlilere veya sömürge idarecilerine egemen olan psikozun derecesini gösteren belgelerle doludur; çağdaş bir tarihçinin sözlerini yineleyecek olursak, "iki Müslüman kahvede buluşsa, panislamizm yaptıklarından kuşkulanılır."[38]

Hıristiyan Batı'nın bu yeni "büyük korku"sunun inandırıcı bir yanı var mıdır? Yıldız Sarayı'nın kalın duvarlarının ardında, İslami bir dünya ayaklanması hazırlandığı doğru mudur? Abdülhamid gerçekten Müslüman dünyada yıkıcı bir isyan hareketi kışkırtmayı mı amaçlamaktadır? Yoksa Avrupalıların akıldışı bir korkusu, bir türparanoyası mıdır söz konusu olan?

Avrupalı dışişleri bakanlıklarının kaygıları özellikle sultanın çevresinde, Yıldız'da Müslüman ileri gelenlerin ve Arap şeyhlerinin varlığından kaynaklanır. Daha yukarıda değindiğimiz, tarikatları ele alan eser bu şahısları "panislamist hareketin ruhu" olarak tanıtır. Aslında çoğu Osmanlı vilayetlerinden gelmedir. Kendi içinde tutarlı veya birleşik bir grup oluşturmazlar; her biri kendi hesabına çalışır ve kendi bölgesini savunur. Ebulhüda Suriye ve Halep bölgesiyle, Zafir Madani Trablusgarp'la, Şeyh Seyyid Fazıl Güney Arabistan'la bağlantıyı kurar.[39] Seyyid Fazıl'ın du-

36 Charmes, *L'Avenir de la Turquie. Le panislamisme*, Paris, Calmann-Lévy, 1883, s. 3.

37 Jan Schmidt, *age*, s. 65.

38 Orhan Koloğlu, "Dünya Siyaseti ve Islam Birliği", *Tarih ve Toplum*, XIV/83, s. 268-273.

39 Ş. Tufan Buzpınar, "Abdülhamid II and Sayyid Fadl Pasha of Hadramawt. An Arab Dignitary's Ambitions (1876-1900)", *Osmanlı Araştırmaları*, XIII, 1993, s. 227-239.

rumu ilginçtir; Arap yarımadasındaki Hadramut'tan olan bu şeyh Aleviyye tarikatındandır; 1879'da İstanbul'a gelir ve Osmanlıların Arabistan sahilinde, özellikle de bir Osmanlı vilayeti yapmayı düşlediği Zufar'da daha etkin bir siyaset izlemesi için çalışır. Elinde yeterli olanak bulunmayan ve en çok da İngiltere'yi kışkırtmaktan korkan Abdülhamid, bu projelere fazla yüz vermez, ama Seyyid Fazıl'ı yedek kuvvet olarak Yıldız'da tutar. Şeyh, Osmanlıların iyi bilmedikleri bir bölge olan Güney Arabistan hakkında sultana müşavirlik yapar. Sonuç olarak bu şeyhler, her biri belirli bir alanda "uzmanlaşmış" müşavirlerdir. Aralarında bir istişare yoktur, hilafetin hizmetinde bir "İslami" lobi oluşturmazlar. Yıldız'da sultandan esinlenen İslamcı bir "Enternasyonal", bir tür Müslüman *Komintern*'ini akla getirebilecek hiçbir şey yoktur.

Bu durum, Abdülhamid'in Müslüman dünyaya yönelik bir politikası olmadığı anlamına gelmez. Bu politika, ulema göndermek, tarikat ağları, mushaf dağıtımı gibi geleneksel araçlara başvururken, aynı zamanda diplomasinin -örneğin konsoloslar-, enformasyonun -gazete dağıtımı- ve siyasal simgeselliğin -örneğin nişanlar verilmesi- yeni kaynaklarını kullanmaktadır. Amacı şöyle ifade eder: "İslamiyet bağlarını kuvvetlendirmeye çalışmalıdır. Çin'deki, Hindistan'daki, Afrika'nın ortasındaki yani bütün dünyadaki müslümanları birbirlerine yaklaştırmakta fayda vardır."[40]

Osmanlı konsoloslarının etkinliği dışarıya dönük bu hilafet siyasetini ortaya koyar. Singapur'da, Batavia'da, Bombay'da, Kalküta'da Osmanlı konsoloslukları vardır, 19. yüzyıl sonunda Madras ile Karaçi'de de fahri konsolosluklar açılır. Konsoloslar hac seyahatleri için para yardımı, savaşlarda veya doğal afetlerde bağış toplar, dilekçeler yazılması işini örgütler, mushaf dağıtır, yerel Müslümanların düzenledikleri toplantılara katılırlar. Tüm konsoloslar gibi hükümetleri hesabına istihbarat da toplarlar. Ama yerel nüfusun hilafet ile bağlarını da güçlendirmeye çalışırlar. Batavia'daki bir konsolos, Doğu Hindistan'daki cuma hutbelerinde halifenin adının da okunmasını sağlar. Ayrıca Doğu Hindistan'a göç etmiş ve Hollandalıların ayırımcı politikasından çok çeken Hadramutlu Araplarla da ilişki kurar; onlara Osmanlı pasaportları dağıtarak ayrıncı sistemi atlatmalarını sağlar. Bir başka konsolos, Cava asıllı birkaç öğrenciyi İstanbul'a göndermeyi başarır. Ama sonuçta oldukça sınırlı kalan bu konsolosluk etkinlikleri kimi zaman yine de tepkilere yol açar; örneğin Hindistan genel valisi, Afgan sınırındaki casusluk olaylarıyla ve 1897

40 *Pensées et souvenirs*, s. 171 [*Siyasi Hatıratım*, s. 133].

Türk-Yunan savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu lehine düzenlenen mitinglere katılmakla suçladığı Karaçi'deki Osmanlı konsolosunu "istenmeyen şahıs" (*persona non grata*) ilan eder.[41]

Abdülhamid, konsolosların etkinliklerinin yanı sıra yerel basını ve matbuatı da kullanarak, sömürgeleştirilmiş Müslüman kamuoyunu etkilemeye çalışır. Söz konusu olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir İslam devleti ve halifenin de onların ruhani önderi olduğunu hatırlatmaktır. Osmanlı olmayan Müslümanlara yönelik yayınlar İstanbul'da da gün yüzüne çıkar. Osmanlıca ve Hindistan'daki Müslümanlara yönelik olarak Urduca çıkarılan *Peyk-i İslam* bu yayınlardan biridir.[42] Gazete 1880'in Mayıs ayında, sanki bir tesadüfmüş gibi İngiltere'de liberallerin iktidara gelişinden hemen sonra -Nisan ayında Disraeli'nin yerini Gladstone almıştır- çıkmaya başlar. Amacı Osmanlılar ile Hindistan'ın Müslümanları arasındaki bağları kuvvetlendirmek, Hindistan Müslümanlarına halifeyi tanımalarının niye gerekli olduğunu açıklamaktır -hatta yeri gelir, Osmanlı sultanını "Hiridistan Halifesi" diye niteler! Bu yayın İngiltere'de büyük tepkilere neden olur ve gazete çok kısa sürede kapanır. Ama bu olay, İngilizlerin hilafet ve "ittihad-ı İslam" konularında ne denli hassas olduklarını Abdülhamid'e göstermiştir. Bu dersi unutmayacaktır.

Diğer yandan bu politika Müslümanların da bir beklentisine cevap vermektedir. Osmanlı İmparatorluğu 1877-1878 bozgununa karşın, hâlâ son büyük Müslüman devlet olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Güney Afrika'nın Hintli Müslümanlarından himaye talepleri gelir; bunlar sultana bağlılıklarını açıklar ve sömürge yetkililerinden daha elverişli bir hukuki statü elde edebilmek için "Arap" veya "Osmanlı" olduklarını kendi istekleriyle beyan ederler.[43] Hem Osmanlı İmparatorluğu tebaası olmayı hem de himaye talebini içeren ikili bir hadise söz konusudur. Sömürge topraklarındaki Müslümanların, tüm saflıkları içinde, halifenin iktidarını ve Osmanlı devletinin gücünü abarttıklarına kuşku yoktur.[44] Ama bu durum Abdülhamid'in işine gelir. Böylelikle büyük devletlerle olan ilişkilerinde, kendisinin de ifade ettiği gibi, tüm "Müslüman-

41 Özcan, *age*, s. 164-165.

42 Azmi Özcan, "The Press and Anglo-Ottoman Relations, 1876-1909", *Middle Eastern Studies*, 29/1, Ocak 1993, s. 111-117.

43 Eric Germain, "L'Afrique du Sud dans la politique panislamique de l'Empire ottoman", *Turcica*, 31, 1999, s. 109-148; Ahmet Uçar, *Güney Afrika'da Osmanlılar*, İstanbul, Tez, 2000.

44 Deyim İlber Ortaylı'ya aittir: "Le panislamisme et le califat ottoman", *Les Annales de l'autre islam*, 2, 1994, s. 67-77.

ların birbirlerine ne kadar kuvvetle bağlı olduklarını" anlatarak, kullanabileceği bir koza sahip olmaktadır.[45]

Aslında Abdülhamid Müslümanlar nezdindeki nüfuzunu özellikle onların isyan etmesini engellemek için kullanır. 1881-1882'de Bosna-Hersek Müslümanları arasmda yeni Avusturya idaresine karşı bir isyan patlak verince, Abdülhamid ortalığı yatıştırır; asilere Osmanlı toprağından sınır ötesi hiçbir yardım yapılmaması için kesin talimat verir.[46] 1898 İspanyol-Amerikan savaşı sırasında, ABD Abdülhamid'e başvurarak, ABD Müslümanlarla değil İspanya ile savaştığı için Filipinli Müslümanları Amerikalılara karşı silaha sarılmaktan caydırmasmı ister.[47] 1900'de çok sayıda Çinli Müslümanın da katıldığı Çin'deki Bokserler isyanı sırasında, II. Wilhelm Abdülhamid'den halifelik otoritesini kullanarak mücahitlerin silah bırakmalarını sağlamasını rica eder. Sultan Çin'e bir heyet gönderir -heyet oraya çokgeç ulaşır; vardıklarında isyan bastırılmıştır.[48] Böylelikle Abdülhamid, tüm dünya Müslümanları üzerinde gerçekten otorite sahibi olan ve bu otoriteyi büyük devletlerin çıkarına kullanan biradam görüntüsü çizer; ama eğer gerekirse İslam ümmetini Hıristiyan Avrupa'ya karşı ayaklandırma gücüne de sahip olduğunu ifade etmenin de bir yolu değil midir bu yaptığı? Böylece sultan panislamizm sayesinde -Vambéry çok haklı olarak panislamizmi "korkuluğa" benzetir[49]- hem yurtdışındaki itibarını hem de Büyük Güçler'le pazarlık olanaklarını artırır.

Abdülhamid açısından Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslümanların koruyucusu konumuna yükselmek, diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyan nüfusu himaye eden büyük devletlerle deyim yerindeyse simetrik bir faaliyet sergilemek anlamına gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nunda büyük bir güç olduğunu Avrupalılara hatırlatmanın, "Hıristiyan dünyayla eşitler arası bir diyalog kurma"nın[50] da bir yoludur bu. Abdülhamid'in hususi kâtibi olan ve sultanın *Düşünce ve Hatıraları*'nı (*Pensées et souvenirs; Siyasi Hatıratım*) derleyip yayınlayan Ali Vehbi, sultanın panislamizm aracılığıyla Türkiye'yi "hakikaten

45 *Pensées et souvenirs*, s. 168 [*Siyasi Hatıratım*, s. 132].

46 Yasamee, *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, s. 81; Charles Jelavich, "The Revolt in Bosnia-Hercegovina, 1881-1882", *The Slavonic and East European Review*, XXXI/77, Haziran 1953, s. 419-436.

47 Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, s. 510-511.

48 Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 45.

49 A. Vambéry, "Pan-islamism", *Living Age*, 251, 10 Kasım 1906.

50 Ortaylı, "Le panislamisme et le califat ottoman", *agm*.

51 Pensées et souvenirs, s. 8 [*Siyasi Hatıratım*, s. 45].

kudretli bir mertebeye getirmeye" çalıştığını söyler.[51] Jules Ferry, Temmuz 1885'te Meclis'te verdiği ve sömürgeciliği akladığı meşhur söylevinde, büyük güç konumunu korumak için "dünya işlerine karışmak" gerektiğini belirtmişti. "Panislamizm" de Abdülhamid'e tam olarak bunu yapma olanağını verir. Dünya işlerine karışmak, bu yolla da Büyük Güçler kulübüne dahil olmayı denemek. Hilafet siyaseti bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun *Weltpolitik*'idir [dünya politikası].

Peki ya cihad? Sırbistan ve Karadağ'a karşı açılan 1876 savaşında ve 93 [1877-1878] Harbi'nde -yani Hıristiyan devletlere karşı açılan savaşlarda- sultanın çevresindeki bazı kişiler onu cihad çağrısı yapmaya teşvik etmişlerdi. Müslüman kamuoyunun radikal bir kanadının temsilcisi olan Ali Suavi gibi birisi, Ruslara karşı cihada başvurmadığı için sultanı eleştiriyordu. Aslında Abdülhamid tüm saltanatı boyunca bu silahı kullanmaktan sakınır. Nitekim ona göre cihad, bir göz korkutma ve caydırma politikasının parçasıydı ve tehdit halinde kalmalıydı. Yani sultanın yaptığı bir blöftü bu. Zaten tahttan indirildikten sonra kendisi de bunu kabul etmiş, 1914'te halefi Sultan Mehmed Reşad'ın cihad ilan ettiğini duyunca "büsbütün şaşırmış" ve kızına şöyle demişti: "Cihadın kendisi değil, fakat ismi bizim elimizde bir silahtı. Ben bazen sefirleri tehdit etmek istediğim vakit, 'Bir İslam halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır. Allah bunu çıkartmasın' derdim. Cihad bizim için ismi olup da cismi olmayan bir kuvvetti."[52] *Siyasi Hatıratım*'da da "Hindistan'da Zayıf İngiltere" bahsinde, bu görüşünü yineler: "Hindistan'da İngiltere'nin hâkimiyetine halel getirmek için Müslümanların başı olan Halife'nin, yani benim, *bir sözümün* kâfi geleceğini herkes bilir." Başka bir bölümde de çeşitli sömürgeci devletleri zikrederek şöyle der: "İslamiyet'in birliği devam ettiği müddetçe İngiltere, Fransa, Rusya, Hollanda elimde sayılırlar. Çünkü tabiiyetlerinde bulunan Müslüman memleketlerinde, Halife'nin *bir sözü* cihadı meydana getirmeye kâfidir ve bu Hıristiyanlar için felaket demektir." Biraz ileride ekler: "Büyük devletlerin yanında sesi zayıf çıkan bir varlık olduğumuzu kabul edebilir miyiz?"[53]

52 Ayşe Osmanoğlu, *age*, s. 231.

53 *Pensées et souvenirs*, s. 136, 170 [*Siyasi Hatıratım*, s. 113, 132-133]. İtalikler bana aittir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Bir Krizden Diğerine

10. BÖLÜM

İçe Dönmenin Olanaksızlığı

Abdülhamid hatıratında, "Allah bize sulh ve sükünet nasip etsin!" der ve yakınır: "Fakat büyük devletler, geniş teşkilatlı imparatorluğumuzu inşa edecek ne zaman bıraktılar, ne de sükûnet!" Sonra devam eder: "Bize de hiç olmazsa on senelik bir sulh tanınsa Japonların (Meiji devriminin başlangıcından beri) o kadar methedilen terakkilerini biz de yapabilirdik. Onlar Avrupalıların pençelerinden uzak olduklarından, bize nazaran bahtiyardırlar, emniyet içinde yaşamaktadırlar. Maalesef biz, tam Avrupalı sırtlanların geçiş yerine çadırımızı kurmuşuz."[1]

Bozgunların ardından yaraları sarmak ve imparatorluğu yeniden inşa etmek için böylesine arzulanan sulh ve sükûnet dönemine Abdülhamid, İngilizler Mısır'ı işgal ettikten sonra bile kavuşamayacaktır. İmparatorluğun çevre (periferi) bölgelerinde bir dizi kriz patlak verir ve çoğunlukla olaylara -hiç istememesine karşın- karışmak ve hatta orduyu seferber etmek zorunda bırakır.

Balkanlar'dan Sonra Kuzey Afrika

Abdülhamid 1876'da iktidara geldiğinde Afrika haritasında gözüken Osmanlı toprakları Cezayir-Tunus sınırından Süveyş berzahına kadar uzanmaktadır. Bu alan üç "vilayet" arasında paylaşılmıştır: Tunus Naibliği, Trablusgarp vilayeti ve Mısır. Bu üç vilayetin Osmanlı sarayı ile bağları yüzyıllar içinde giderek gevşemiştir. Ama İstanbul yarım yüzyıldır bu bağları güçlendirmeye çabalamaktadır. Fransızların 1830'da Cezayir'i işgal etmesi ilk uyarı atışı olmuştur. 1830'ların ortalarından itibaren Os-

1 *Pensées et souvenirs*, s. 77-78 [*Siyasi Hatıratım*, s. 81-82].

manlı yeniden Trablusgarp'a çıkar ve Mısır'da Mehmed Ali'nin hırsları ve emellerine, İngiltere'nin de yardımıyla, 1840'ta set çekilir. Tanzimat devrinde İstanbul'daki devlet adamları merkezîleştirme istekleri bağlamında, çeşitli yollardan bu vilayetlerdeki Osmanlı varlığını güçlendirmeye bakarlar. 1864 tarihli Vilayetler Nizamnamesi Trablusgarp'ta iyi kötü uygulanırken, Tunus ve Mısır geniş bir özerklikten yararlanmaya devam ediyorlardı. Bu son iki vilayette yerel ölçekte girişilen reformlar - Tunus'ta beyler ve Mısır'da hıdivlertarafından- maliyeyi zora sokmuş ve Avrupalı alacaklılarnezdinde yapılan borçlanmalar kronik bir sorun halini almıştı. Dolayısıyla Kuzey Afrika'daki vaziyet Balkanlar'dakinden çok farklıdır: Burada yardım çağrısı yapan ve büyük devletler tarafından kullanılabilecek Hıristiyan azınlıklar değil, İstanbul'la gevşek ilişkiler sürdüren, zayıflamış yerel iktidarlar söz konusudur. Aynı dönemde bölgede, ilgili büyük devletlerin, Fransa, İtalya ve İngiltere'nin hırsları ve emelleri, sert bir rekabet ortamında öne çıkmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımlısı konumundaki bir vilayet olan Mısır, İstanbul'a haraç ödemekte -720.000 lira- ve savaş zamanı imparatorluğa asker vermektedir -hem Kırım Harbi'nde, hem sonraki 93 Harbi'nde asker vermiştir. 1866'da Mehmed Ali'nin torunu İsmail, Sultan Abdülaziz'den hıdivliğin verasetyoluyla büyük oğula aktarılmasını tanıyan bir ferman alır. Ertesi yıl İstanbul, "hıdiv" unvanını taşıma hakkını verir. Bâbıâli'den, doğrudan antlaşma imzalayabilme hakkı gibi, daha geniş bir özerklikyönünde başka tavizler koparmayı da başarır. Her şeye karşın Kahire ile İstanbul arasındaki ilişkiler sürdürülür. Hıdiv bir sarayı bulunan İstanbul'da da düzenli olarak ikamet eder. Zaten Mısır, metropolle ilişkilerini koruyan bir Türk-Çerkez seçkinler grubunun egemenliğindedir. Bu Türk-Çerkezler -giderek başkalarıyla da karışan on, yirmi bin kişilik bir nüfus grubu- iktidarın kendi ellerinde olduğunu iddia eder, hıdiv ailesiyle ilişkiler sürdürür ve ordunun egemenliğini ellerinde tutarlar. Yanlarında Mısır asıllı uzmanlar, taşra ileri gelenleri, ulema ve Hariciye Nezareti'ni kontrol eden Boğos-Nubar ailesi gibi Ermeni klanları vardır. Milliyetçilerin "Mısır Mısırlılara" sloganı sadece Avrupalılara değil, iktidarı tekeline almakla suçlanan bu Türk-Çerkez kastma karşı da yöneltilmiştir.

Abdülhamid iktidara geldiğinde Mısır yıllardır derin bir kriz yaşayan ve merkezî devletinkilere az çok koşut bir dizi çalkantı geçiren bir ülkedir. 7 milyonluk nüfusunun % 90'ı kırsalalandadır ve ihracatın % 70'ini temsil eden pamuk ekimine odaklanmış bir ekonomisi vardır; neredeyse tek ürünlü denebilecek bu tarımın üretimi ve piyasaya sürülmesi yabancılar tarafından sağlanmaktadır. Mısır ekonomisi genelde Avrupalıların elin-

dedir; yaklaşık 70.000 kişilik bir nüfus grubu oluşturan Avrupalılar yerel vergilerden, ülkenin idari ve adli denetiminden tamamen muaftır.

En derin kriz mali niteliktedir. Hıdiv İsmail Avrupa piyasalarına hesapsızca borçlanmıştır. İngiliz işgalini gerekçelendirmekte çıkarı olan geleceğin Mısır yüksek komiseri Lord Cromer'a göre, İsmail saraylar inşa edip rüşvetler dağıtarak parasını har vurup harman savurmuştur. İşin aslına bakılırsa, İsmail Sudan'da birordu bulundurmak zorunda kalmış, büyük imar çalışmaları gerçekleştirmiş -köprüler, telgraf, suyolları, liman tesisleri- ve hem İskenderiye hem de Kahire'de alafranga semtler inşa ettirmiştir. 1878'de dış borç 2.5 milyaraltın frangı bulur. İflasa yaklaşan bu durumda, Rothschild Bankası'ndan da yardım alan Disraeli geniş çaplı bir hamle yapmayı başarır: Kasım 1875'te hıdivin elindeki 177.000 Süveyş Kanalı Şirketi hissesini satın alır. Böylece şirketin idare heyetine güçlü bir biçimde giren İngiltere, Mısır işlerinde sahnenin en önündeki aktörlerden biri olur. Ama Disraeli'nin bu operasyonu Mısır maliyesini düzlüğe çıkarmaya yetmez. İstanbul'da moratoryum ilan edildikten birkaç ay sonra, hıdiv de borç faizlerinin ödemesini ertelemek zorunda kalır. Buna cevap olarak Mayıs 1876'da Avrupalılar, Mısır gelirlerinin bir bölümünü işleten ve borcun ödenmesine tahsis eden Düyun-ı Umumiye Sandığı'nı kurarlar. Kasım ayında biri İngiliz, diğeri Fransız iki genel denetçi kamu gelirlerinin tahsilatı ve muhasebesiyle görevlendirilir.

Mali kriz adım adım siyasi krize dönüşür, Avrupalılar Mısır'ın yönetimine her gün biraz daha fazla karışmaya başlarlar.[2] Böylelikle giderek daha fazla Avrupalı, idare bünyesinde çalışmaya başlar: Yüksek idare mevkilerindeki sayıları 1300 memuru bulur. Ağustos 1878'de İsmail, Nubar Paşa'nın başkanlığında, bir "Avrupalı" yönetim kurulmasını, maliye işlerinin bir İngilize, imar işlerinin de bir Fransıza bırakılmasını kabul etmekzorunda kalır. Tasarruf bahanesiyle ordunun bir bölümü terhis edilir ve 2500 subay yarım maaş almaya başlar. Beklenen sonuç gecikmez: Şubat 1879'da Kahire'de subayların yaptığı bir gösteri İsmail'i "Avrupalı" yönetimi azletmekzorunda bırakır, Şerif Paşa'nın yönetiminde tamamen Mısırlılardan oluşan bir kabine kurulur.

Abdülhamid, Kahire'deki krizle ilgili gelişmeleri büyük bir dikkatle izler. Haziran 1879'da ülkedeki çıkarlarının zedeleneceğinden korkan İngiltere ve Fransa, direnişi teşvik ettiğinden kuşkulandıkları İsmail'i azletmesi için Abdülhamid'e baskı yaparlar. Bu yeni meydan okuma karşı-

2 Alexander Schölch, *Egypt for the Egyptions! The Socio-Political Crisis in Egypt, 1878-1882*, Londra, Ithaca Press, 1981.

sında sultan nasıl bir tavıralacaktır? Avrupalı güçlerin, kendi hükümranlık haklarını hiçe sayarak, hıdivleri görevden alıp göreve getirmesine göz yumacak mıdır? Yoksa direnip İsmail'i her ne pahasına yerinde tutacak mıdır? Kriz başladığından beri, Sadrazam Hayreddin Paşa, hamle üstünlüğünü ele alıp daha fazla gecikmeden hıdivi görevden almasını sultana telkin etmektedir; Osmanlı sarayı hıdivi safdışı bırakmazsa, Fransa ve İngiltere bu işi kuvvetyoluyla halletmeyi üstleneceklerdir; ülkesini malıvedip Avrupa'nın müdahalesine kapı açan böyle hırslı bir şahsiyetten kurtulmak için mevcut koşullardan istifade etmek daha yerinde olacaktır. Osmanlı devletinin bağımlısı üzerindeki otoritesini de bir kez daha ilan etmek için iyi bir fırsattır bu.

Abdülhamid, Kahire'deki yasal iktidarın temsilcisini "yüz üstü bırakma" konusunda epey ayak sürüse de, sonunda teslim olur. 26 Haziran tarihli bir fermanla İsmail'i azleder ve yerine büyük oğlu Tevfik Paşa'yı getirir. Eski hıdiv Napoli'ye sürülür -burada Osmanlı hilafeti aleyhine şiddetli bir kampanya yürüterek "metbu" hükümdarından öc almaya çalışacaktır.

Ama hıdiv değişikliği, özellikle Mısır doğumlu subaylar arasındaki hoşnutsuzluğu yatıştırmaz. Bu subaylar, yabancıların Mısır'ın hükümetinde ve idaresinde giderek artan ağırlığına, ülkenin sırtına giderek yükledikleri ekonomik vesayetlerine olduğu kadar, Türk-Çerkez kastına ve hıdivin mutlakiyetine de karşı çıkmakta, bir âyan meclisi kurulmasını dayatmaya çalışmaktadırlar. Mısır vatanseverliği kendini ilk kez Şubat 1881'de, subaylar arasında çıkan ve Albay Arabi Paşa'nın başını çektiği ayaklanmayla gösterir. Birkaç ay sonra, 9 Eylül 1881'de Arabi Paşa'nın birlikleri Kahire'deki Abidin Sarayı'nın meydanını istila eder ve hıdivin hükümeti değiştirmesini isterler. Mısır devrimi başlamıştır. Bu darbe karşısında, durumun doğrudan ilgilendirdiği büyük devletler, yani Fransa ve İngiltere ne yapacaktır? Abdülhamid bu yeni meydan okuma karşısında nasıl bir tavır alacaktır?

1881'de yalnız Mısır değil, Osmanlıların Afrika'daki bir diğer toprağı, Tunus da sultanın gündemindedir. Abdülhamid 1876'da tahta çıktığında, Tunus "memleket-i mahruse" içinde yer alıyordu. Gerçeği söylemek gerekirse, 1830'da Fransızlar Cezayir'i fethettikten sonra, bu uzak vilayet imparatorluğun uç bölgesi haline gelmişti. Osmanlıların 16. yüzyıl sonunda fethettikleri Tunus Naibliği, 18. yüzyılın başından itibaren iktidarı ele geçiren Hüseyni ailesinin yönetiminde, neredeyse bağımsız bir eyalet konumundaydı. Her şeye karşın Hüseyniler Osmanlı sarayına karşı kâğıt üstünde de kalsa bir bağımlılık görüntüsünü korumaya devam etmişlerdi.

Zaman zaman İstanbul'daki sultana hediyeler gönderiyor, padişahın adına hutbe okutuyor, para bastırıyorlardı ve iktidara gelen her yeni Hüseyni'ye Osmanlı sarayı, beylik unvanını veren bir ferman yolluyordu.

Cezayir'de 1830'da gerçekleşen Fransız işgali ve Mehmed Ali'nin Mısır'da giderek güçlenmesi, Osmanlı sarayını Kuzey Afrika'da geri kalan topraklarıyla iyice gevşemiş olan bağlarını sıkılaştırmaya itti. Trablusgarp'da bunu başarmak, Tunus'ta olduğundan daha kolaydı. Trablusgarp'da yerel bir iç savaştan yararlanan Osmanlı devleti, 1835'te Karamanlı ailesinden kurtulmayı ve eyaletüzerinde doğrudan otoritesini yeniden tesis etmeyi bildi. Tunus'ta ise Osmanlıların seslerini yeniden duyurabilmeleri için 1864 devrimine kadar beklemeleri gerekti. Bu yakınlaşmanın mimarı Hayreddin'di -Fransız belgelerinde General Khéreddine diye geçer. Tunus'a satılmış Çerkez asıllı bir köle olan Hayreddin, kendini beyin çevresinde kabul ettirdikten sonra başvekil oldu. Hem ülkesini modernleştirmekten yanaydı hem de Avrupalıların müdahalelerinden uzakta tutmaya ve bu amaçla İstanbul'la ilişkileri kuvvetlendirmeye kararlıydı. 1871'de verilen ferman da bu yöndeydi. Sultanın "Vezir Muhammed Sadık"a hitaben yazdığı ferman, Hüseyni ailesine, naibliği verasetyoluyla yönetme hakkını resmen -bir buçuk yüzyılı aşkın bir süredir var olan fiilî durum buydu zaten- tanıyordu. Tunus her türlü vergiden muaf tutuluyor, ama aynı zamanda Osmanlı devletinin "kutsal hükümranlık hakları", padişahın adına hutbe okutma ve para bastırma hakları ve naibliğin yükümlülükleri, özellikle de Osmanlılarla aynı sancağı kullanma yükümlülüğü hatırlatılıyordu; tahta çıkan her yeni beyin padişahtan gelecek bir fermanla tanınacağı, Tunus'un kendi başına savaş açma ve sınırlarını değiştirme yetkisinin bulunmadığı da belirtiliyordu. Diğer yandan Türkiye'nin yabancı bir devletle savaşa tutuşması halinde Tunus İstanbul'a asker vermek zorundaydı ve hem Kırım hem de 93 harplerinde bu koşul yerine getirilecekti.

Bu arada Büyük Güçler de Tunus'un kaderiyle yakından ilgileniyorlardı. İlgilenenlerin ilk sırasında da, Cezayir'le Tunus'un yakınlığı nedeniyle Fransa yer alıyordu.[3] Cezayir'in doğu sınırlarına başka bir Avrupa devletinin yerleşmesine Fransa'nın izin vermesi düşünülemezdi. Zaten Fransa, Tunus beyini bağımsız bir hükümdar olarak görüyor ve İstanbul'un hiçbir metbuluk hakkını tanımıyordu. Birleşmiş İtalya da Akdeniz'in güneyinde, tam karşısına düşen ve antik Roma anılarını çağrıştıran bu toprak parçasıyla giderek daha fazla ilgilenmeye başlamıştı. Ber-

3 Jean Ganiage, *Les Origines du protectorat français en Tunisie (1861-1881)*, Paris, PUF, 1959.

lin Kongresi'nin kulislerinde, İngiltere'nin hıdivden Süveyş Kanalı'nın hisse senetlerini satın almasını ve en son hamle olarak Kıbrıs'ın işgalini kabul ettirtmek isteyen Salisbury, Fransız temsilcisi Waddington'a açık çek vermişti: "Kartaca'yı barbarların eline bırakamazsınız!" dediği iddia ediliyordu. Herne olursa olsun İngiltere Tunus'ta İtalya'yı istemiyordu, çünkü bu devlet Sicilya boğazını kapatabilirdi. Bismarck da İngilizlerin bu tavrını onaylamıştı: Fransızlara "armut olmuş" diyerek, onların gözünü Alsace-Lorraine'den ve öc alma isteğinden başka bir yöne çevirdiği, bu arada İtalya ile ihtilafa sürüklediği için pek memnun olmuştu.

Fransa harekete geçmek için 1881'e kadar bekler. Tunus'taki İtalyan yatırımlarının artması, İtalyan kolonisinin genişlemesi -1880'lerin başında İtalyanların sayısı 10.000'i geçmişti- Fransa için gerçek birer endişe kaynağıdır. Nisan 1881'de Krumiri'den gelen göçebelerin sınır ihlalini bahane gösteren Fransa, misilleme amacıyla, Cezayir'den bir ordu gönderir. Ama yetkililerin tüm yadsıma çabalarına karşın, Fransa'nın suçluları cezalandırmaktan başka amaçları olduğu hızla ortaya çıkar: Fransız askerleri Kif'i alır, Bizerte'ye çıkarma yapar ve Tunus şehri üzerine yürürler.

Abdülhamid, naiblik üzerindeki "hükümranlık hakları"na böyle göz göre göre tecavüz edilmesi karşısında ne yapabilecektir?[4] Fransız inisiyatifi onu çok güç bir duruma sokmuştur. Nisan 1881'de Yunanistan'la sınırların belirlenmesi sorunuyla uğraşan Osmanlı devletinin, kendi görüş açısını kabul ettirmek için Avrupa devletlerinin desteğine ihtiyacı vardır. Diğer yandan mali sıkıntılar ve askerî açıdan hazırlıksız yakalanmak padişahı neredeyse aciz kılmıştır.

Bâbıâli önceleri sahadaki durum hakkında diplomatik temsilcilerinin kusurları yüzünden yeterli bilgiyi alamaz -temsilcilik görevini bizzat bey üstlenmiştir. Bâbıâli beye, Tunus'un batı bölgelerinde asayişi temin edip Fransız müdahalesine herhangi bir bahane bırakmamak için asker göndermesini tavsiye eder. Ama çok geç kalınmıştır: Fransızlar Tunus üzerine yürümektedir.

Bir askerî gövde gösterisi denenebilir mi? Abdülhamid Tunus'a savaş gemileri göndermeyi düşünür, ama bu niyeti zamanında haber alan Fransızlar tehditkâr bir tavır alırlar. Ya diplomatik bir girişim? Sorunu uluslararası bir hale getirerek Avrupa devletlerini birbirine düşürmeyi denemek; ama İngiltere ihtiyatlıdır, Almanya ise Bismarck'ın "tam onay"ını verdiği Fransa'yı destekler, diğer Büyük Güçler de bu işle fazla ilgilenmez. Sa-

4 Abdurrahman Çaycı, *La Question tunisienne et la politique ottomane (1881-1913)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992 (1. baskı, 1963).

dece İtalya eyleme geçebilir: Kamuoyu Fransızların girişimine karşı büyük öfke içindedir, ama İtalyan hükümetinin gücü tek başına harekete geçmeye yetmez. Ya siyasi bir eyleme girişilse? Sultan krizden faydalanıp beyin yerine Hayreddin'i geçirmeyi düşünmüş müdür? Bu da Fransızların sözünüettiği -ve ürktüğü- bir varsayımdır. Ama Osmanlı hükümeti müdahaleye vakit bulamaz. İstanbul'danyardım alma umudunu kesen ve tamamen aciz kalan bey, 12 Mayıs 1881'de Bardo'da bir protektora antlaşması imzalamak zorunda kalır. İki yıl sonra La Marsa sözleşmesiyle tamamlanan bu antlaşma, mevcut kurumlara ve Hüseyni hanedanına dokunmaz, ancak her türlü iktidar organının üstüne, başında gücü her şeye yeten bir genel valinin bulunduğu bir Fransız idari aygıtı getirilir.

Ama sorunlar bununla da çözülmez. Güneyde bir direniş hareketi örgütlenirve Fransızlar Sfaks ile Gabes'i ele geçirmekzorunda kalırlar. Birçok Tunuslu Osmanlılarm elindeki Trablusgarp'a sığınınıştır. Protektoranın -henüz tam belirlenmemiş- sınırlarındaki bu muhalif varlık Fransız yetkilileri endişelendirir. Abdülhamid'i bu muhacirleri bağnazlaştırmaya, onları Trablusgarp'tan yönlendirerek Tunus'a yeniden ayak basmaya çalışınakla suçlarlar. Fransızlar "panislamizm" suçlamasını ilk kez gündeme getirirler.

Osmanlı vilayeti Tunus bir Fransız protektorası olmuştur. Osmanlı devleti bu oldu bittiyi tanımayı reddeder; özellikle de hâlâ Osmanlı uyruğu olarak kabul ettiği Tunuslular üzerindeki Fransız himayesini yadsır. Salnamelerde Tunus, tıpkı Bosna veya Kıbrıs gibi, "imtiyazlı vilayetler" arasında sayılmaya devam edilecektir. Resmi açıdan hiçbir şey değişmemiş gibidir. Şu var ki yaşanan kriz, Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik açıdan nasıl tecrit ve askerîaçıdan da ne kadar aciz olduğunu bir kez daha ortaya çıkarmıştır.

Abdülhamid Mısır Sorunuyla Karşı Karşıya

Abdülhamid'in Tunus konusunda çabuk boyun eğmesinin bir nedeni de, dikkatinin daha da ağır başka bir soruna, Mısır sorununa yoğunlaşmasıdır.[5] Yıllardır Mısır'ı çalkantı içinde bırakan karışıklıkların onu endişelendirmesi sebebsiz değildir. Gerçekten de Mısır Osmanlı merke-

5 Anderson, *The Eastern Question*, s. 240-253; Alexander Schölch, age; Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 87-100; James Tilio Maccaferri, *Ottoman Foreign Policy and the British Occupation of Egypt: The Hasan Fehmi Pasha Mission of 1885*, doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1983.

zine Tunus Naibliği'nden daha yakındır. Mısır ile Osmanlı devleti arasındaki bağlar da daha sıkıdır. Mısır da imtiyazlı bir vilayettir ve Osmanlı hazinesine fiilen vergi vermektedir -hiç de azımsanamayacak bir meblağ. Hıdiv ailesinin büyük bir özerklik kazandığına kuşku yoktur; ama hıdiv Osmanlı devleti ile olan bağlarına saygılıdır ve İsmail Paşa her yaz, Boğaziçi'ndeki sarayına gelip kalır. Abdülhamid de veliahd şehzade iken amcası Abdülaziz'e Mısır seyahatinde eşlik etmiş ve Mısır'ın tam anlamıyla bir Osmanlı vilayeti olduğu fikri o zamandan beri zihnine kazınmış olmalıdır. Üstelik Mısır, Arap dünyasında da merkezî bir konuma sahiptir ve Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla bu konum iyice güçlenmiştir. Kahire'nin etkisi Sina yarımadasının epey dışına kadar uzanır ve orada olup bitenler tüm Arap Yakındoğusu'nu etkiler. Üstelik Osmanlılar, payitahta karşı özerkliğini ilan ve isyan edip Osmanlı başkentini tehdit edecek ve Doğu Akdeniz'de Arap vilayetlerinin denetimi konusunda Osmanlılarla rekabete girecek kadar güçlenen bir valinin, Mehmed Ali'nin o evlat acısı gibi içlerini dağlamış hatırasını da unutamamışlardır.

Arabi Paşa'nın 1881'in Eylül ayındaki darbesinden önce, Mısır krizindeki gelişmeleri dikkatle izleyen Abdülhamid ihtiyatlı tavrını korur. Avrupa devletlerinin Mısır maliyesi üzerinde giderek sıkılaşan denetimlerini sineye çekmekten başka bir şey yapamadığı gibi, hıdive Fransa ile İngiltere'nin vesayetini sarsacak bir yardım eli de uzatamaz. Ama 1881 krizinden itibaren artık pasif kalması söz konusu olamaz. Büyük devletlerin kendisine bağlı bir vilayete karşı tavırlarını tepki göstermeden kabul edemeyeceği gibi, diğer yandan Mısır milliyetçi hareketinin gelişeceğinden de kaygı duymaktadır.

İngiltere ve Fransa, Arabi Paşa'nın hareketinde mali çıkarlarına, Avrupalıların güvenliğine ve Süveyş Kanalı'ndaki ulaşım serbestliğine yönelik üçlü bir tehdit algılarlar. Yine de müdahale yöntemleri konusunda anlaşamazlar; askerî bir müdahale durumunda İngilizler "metbu" ülkeyi, yani Osmanlı İmparatorluğu'nu da olaya dahil etmekten yanadır. Ama -Arabi Paşa isyanını Kuzey Afrika'daki Fransız egemenliğini devirmeye yönelik ve Yıldız'dan yönetilen geniş bir "panislamist" komplonun parçası olarak gören- Fransızlar, olay mahalline Osmanlı birliklerinin sevk edilmesine çok kesin bir tutumla karşı çıkarlar. Her ne olursa olsun, her iki ülke de hıdivi desteklemeye ve Mısır üzerindeki mali vesayetlerini sürdürmeye kararlıdır. Bu arada Arabi Paşa hareketi güçlenir. Şubat 1882'de asi albay, kararlı bir milliyetçi tutumu benimseyen bir kabinenin harbiye nazırı olur. Mayıs ayında İngiliz ve Fransız donanmaları İskenderiye açıklarında bir gövde gösterisi yapar. Sıcak çatışma ufuktadır sanki.

Abdülhamid'in öncelikli kaygısı Nil kıyısında neler olup bittiğini öğrenebilmektir. Gerçekten de Osmanlı devletinin olay yerinde bizzat hıdivden başka bir temsilcisi yoktur ve güvenilir istihbarat toplanmasında zorluk çekilmektedir. Sultan hem hıdivle hem de milliyetçilerle arasında iletişim hatları kurmaya çalışır. 1881 yılının sonunda iki tarafla da temasa geçmeleri amacıyla Mısır'a beş kişilik bir heyet gönderir ve Hıdiv Tevfik'ten İstanbul'a özel bir temsilci göndermesini ister. 1882'nin Şubat ve Mayıs ayları arasında "Yıldız şeyhleri"nden Ahmed Esad Efendi'yi, vaziyetteki gelişmelerden kendisini haberdar etsin diye, özel aracı olarak dört kez Mısır'a yollar. En sonunda 1882'nin Haziran ayında yeni bir heyetin başında Derviş Paşa'yı gönderir.

Abdülhamid'in Mısır meselesindeki emelleri Mayıs 1882'de Paris'teki Osmanlı sefirine yollanan bir telgraftan anlaşılmaktadır. Abdülhamid bu telgrafında her ne pahasına olursa olsun Mısır'da statükonun sürdürülmesi, kamu düzeninin ve asayişin sağlanması, Mısır ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bağların korunması, bağımsız bir Arap iktidarının oluşmasının önlenmesi, son olarak da Fransa ile İngiltere'nin ülkenin iç işlerine müdahalesinin elden geldiğince engellenmesi gerektiğini bildirir.

Peki sultan, Arabi Paşa'nın isyanına hangi gözle bakmaktadır?[6] Abdülhamid, Arabi Paşa'yı el altından yönlendirip, sözde durumdan istifade etmeye ve Mısır üzerinde eksiksiz bir Osmanlı egemenliğini yeniden kurmaya çalışmakla, Kuzey Afrika'daki Avrupa sömürgeciliğine karşı devrimci bir panislamist hareket geliştirmesi için teşvik etmekle suçlanmıştır. Aslında Mısır'ın işgalini meşrulaştırmaktan başka bir amacı bulunmayan bu geleneksel görüşten daha yanlış bir şey olamaz. Çünkü Abdülhamid'in gözünde, Arabi Paşa Osmanlı düzenine yönelik gerçek bir tehdidi temsil etmektedir. Birincisi, imparatorluğun diğer Arap eyaletleri açısından bir milliyetçilik örneği oluşturabilir. Nitekim Mısır meselesinin ele alındığı belgeler Abdülhamid'in bir "Arap hükümeti" kurulmasından endişelendiğini göstermektedir. Üstelik Arabi Paşa isyanı patlak verdiğinde, Arap vilayetlerinde birçok hoşnutsuzluk işareti mevcuttur. Bu vilayetlerdeki Osmanlı egemenliği epey zayıftır. İlan edilmiş merkeziyetçilik ilkesinin ötesinde, bu egemenlik çoğunlukla yerel eşrafla kurulmuş kişisel ilişkilere dayanmaktadır; sonuç olarak, bu insanlar koşulların akışına göre pekâlâ başka yerlere bağ-

6 Selim Deringil, "The Ottoman Response to Egyptian Crisis", *Middle Eastern Studies*, XXIV/1, 1988, s. 3-24.

lanmayı ve farklı himaye kaynaklarına, Fransa'ya, İngiltere'ye, hatta Mısır'a yönelmeyi de tercih edebilir. Sultan, Arapçılık hareketini arkadan güdülen bir komplo olarak görmektedir. Arabi ona göre, ipleri İngilizlerin elinde bulunan bir kukladan, İngilizlere müdahale için bahane verecek bir kriz durumu yaratmakta kullanılan bir aletten başka bir şey değildir.

Bir diğer güçlük, Mısır devriminin bir anayasa ve meclis fikrini gündeme getirmesidir. Bu örnek, Abdülhamid'in -Anadolu ile birlikte- imparatorluğun merkezi haline getirmek istediği Arap vilayetlerine de bulaşabilir. Birkaç yıl önce Kanun-ı Esasi'yi askıya alıp Meclis-i Mebusan'ı dağıtan sultan, merkezde kurulmasını reddettiği bir şeyi başka bir Osmanlı toprağında nasıl kabullenebilir? Son olarak da Arabi Paşa'nın bir asi olduğunu unutmamak gerek: Sultan-halifenin Mısır'daki temsilcisi olan ve bir fermanla yetkilendirilmiş, bu fermana dayanarak Mısır'daki *meşru* iktidarı elinde bulunduran ve uygulayan Tevfik Paşa'ya karşı isyan etmiştir ve Abdülhamid, Arabi Paşa'ya karşı resmi temsilcisini destekleyecektir. Arabi Paşa hıdive karşı ayaklanarak, bir anlamda bizzat halifenin otoritesine meydan okumuştur.

Tunus'taki talihsiz Fransız protektorası deneyinden ders alan Abdülhamid, büyük devletlere hiçbir bahane vermemek gerektiğini iyi bilir. Dolayısıyla izlediği siyaset, krizi boşa çıkarmak ve Mısır'ın iç güvenliğini yeniden tesis etmekle sınırlıdır. Büyük Güçler'e karşı uluslararası hukuka dayanmaktan başka bir kozu olmadığı için, özellikle İngilizlerin ve Fransızların Mayıs ayında İskenderiye açıklarına bir donanma göndermelerinden sonra, bir dizi protesto yayınlar. Büyük devletlerin Mısır'a daha fazla müdahale etmelerini engellemek için onların bu müdahaleci tavrını körükleyen şeyi, yani doğrudan Arabi Paşa hareketini ortadan kaldırmak gereklidir. Ama sultanın elinde bunu başarabilmek için ne gibi eylem olanakları vardır? Abdülhamid önce kandırmayı dener; padişahın ihsanlarının bu işe yeteceğini düşünür, Arabi Paşa'ya unvanlar, nişanlar verir. Asi albayı "İslam ve insaniyet namına" tavlayıp Mısır'ın kana boğulmasını engellemek amacıyla "geçici bir süre için" İstanbul'a gelmeye ikna etmekle Derviş Paşa görevlendirilmiştir; padişahın onu "şefkatli bir baba" gibi karşılayacağına güvence verir. Sultanın elçisi Mısırlıların devlete bağlılığından, sultan-halifeye itaatlerinden dem vurur. Kahire'de yaptığı biraçıklamada şöyle der: "Hıdive itaat ederek, Zat-ı Şahaneleri'ne karşı itaat ödevinizi yerine getirin... İslam'da ne aşiretçiliğe, ne de milliyetçiliğe yer vardır, çünkü din ve millet birdir." Aslında Abdülhamid, Mısırlı albayın nasıl olup da yerel bir güç haline gelebildiğini, nüfusun

çoğunluğunun ona manevi destekverip mücadelesiyle özdeşleşebildiğini anlayamaz.[7]

Derviş Paşa sultan adına arabuluculukgörevini sürdürürken Haziran ayında İskenderiye'de çok büyük ayaklanmalar patlak verir ve onlarca Avrupalı öldürülür. Abdülhamid'in Arabi Paşa nezdinde yürüttüğü yatıştırma siyasetinin iflas ettiği artık açıkça ortadadır. Geriye askerî seçenekten başka biryol kalmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu tek başına harekete geçebilecek askerî ve diplomatik olanaklara sahip değildir; zaten ne Fransa ne de İngiltere buna izin verir. Tek çıkış, İngiltere ile ortaklaşa yürütülecek bir harekât -Fransa her ne olursa olsun Mısır'a Osmanlı birlikleri gönderilmesine karşıdır- veya Büyük Güçler'in ortak denetimi altına sokulmuş bir Osmanlı ordusunun bölgeye gönderilmesidir. Haziran ayının sonunda böyle bir müdahalenin ne şekilde yapılabileceğini kararа bağlamak üzere, İstanbul'da sefirler düzeyinde bir konferans toplanır. Ama bu çözümü küçük düşürücü bulan Abdülhamid, önce bu toplantıya temsilci göndermeyi reddeder.

Koşulları Nil kıyısına yeniden ayak basmak için bulunmaz bir fırsat olarak değerlendiren bazı müşavirleri hemen askerî eyleme geçmesi yönünde telkinde bulunurken, sultan bu fikre inatla karşı çıkar. Böyle bir operasyonun ağır maliyetini Osmanlı hazinesinin kaldıramayacağından çekinmektedir. Üstelik imparatorluğa karşı bir İngiliz komplosu kurulduğu düşüncesi giderek bir saplantı haline geldiği için, bu durumu da İngiltere'nin bir tuzağı olarak yorumlar; İngiltere Abdülhamid'i Mısır'a müdahale etmeye itmekte, aslında Osmanlıların orada canlı bir direnişle karşılaşacağını, dindaşlarına karşı savaşmakzorunda kalacaklarını bilmektedir; böyle olunca Arap vilayetlerinde felaketler birbirini izleyecek, tüm bu vilayetler kendilerini bir Arap halifenin kucağına atmaya hazır hale geleceklerdir. 2 Temmuz tarihli *el-Taif* gazetesinde Arabi yandaşlarının kaleminden çıkmış bir makale sultanın bu kaygılarını güçlendirir; yazar, bir Osmanlı kuvvetinin "bir Fransız ya da İngiliz birliğinden daha büyük bir direnişle karşılaşacağını" belirtmektedir. Abdülhamid'e göre, Mısır'a gidip büyükdevletlerin zaptiyeliğini üstlenmeleri söz konusu olamaz!

Tereddüt içindeki sultan bir süre sonra olayların gerisinde kalır. Onun durmadan ayak sürümesinden ve Fransızların savsaklamalarından bıkan İngilizler sonunda tek başlarına harekete geçmeye karar verirler. 11 Tem-

7 Selim Deringil, "The 'Residual Imperial Mentality' and the Urabi Pasa Uprising in Egypt: Ottoman Reactions to Arab Nationalism", *Studies on Turkish-Arab Relations*, 1, Istanbul, 1986, s. 31-38.

muz'da İskenderiye açığındaki İngiliz filosunun komutanı Amiral Seymour, kenti bombardıman etmeye karar verir. Ağustos ayında İngiliz birlikleri karaya çıkar, Süveyş Kanalı'nın denetimini ele geçirir ve 13 Eylül'de Tel el-Kebir'de milliyetçi Mısır kuvvetleri karşısında nihai zaferi kazanırlar. Bu arada Abdülhamid de bölgeye bir birlik gönderme kararına gelmiştir. Ama artık çok geçtir. İngiliz askerî ve diplomatik aygıtı çalışmaya başlamıştır bir kez, Osmanlıların işe karışmasına ne yer ne de zaman bırakacaktır.

İngilizler Mısır'dadır. Yıllar yılı askerlerini geri çekmeyi düşünürler, ama ülkede asayişin, Süveyş Kanalı'nda ulaşım serbestliğinin korunacağına, büyük devletlerin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi üstün konumlarını tanıyacağına dair güvenceler almadan geri çekilmek de istemezler. Yavaş yavaş örtülü bir protektora oluştururlar; İngiltere'nin bölgedeki temsilcisi enerjik Lord Cromer da tam bir genel vali gibi davranmaya başlar.

Bu, hiç tartışmasız, sultanın itibarına indirilmiş ağır bir darbe, onun hükümranlık haklarının, imparatorluğun da toprak bütünlüğünün açıkça ihlalidir. Abdülhamid, bu hadisenin yaratabileceği olumsuz etkileri sınırlamaya çalışır. Gerçekten de karışıklıkların imparatorluğa, özellikle de Arap vilayetlerine sıçramasından korkmaktadır. İngiliz askerleri çıkarma yapar yapmaz, Bâbıâli Mısır'dan gelen tüm haberlere katı bir sansür uygulamaya başlar, özel telgraflar yasaklanır, taşra yetkilileri Arabi Paşa yandaşlarının peşine düşme talimatı alır, Nil kıyılarından çıkagelen muhacirler çok sıkı göz hapsine alınır. Eylül ortasında Arabi Paşa ile gizlice işbirliği yapmakla suçlanan Mekke Şerifi Abdülmuttalib azledilir. Ama İngilizler bir anlamda kamu düzenini yeniden kurmuş, Mısır milliyetçiliğinin yeni doğan gücünü yenmişlerdir; artık iş, onların Abdülhamid'in haklarına saygı göstermelerini sağlamaya kalmıştır.

Sultanın, hemen hemen saltanatının sonuna kadar, en büyük uğraşlarından biri İngilizlerin Mısır'dan gitmesini sağlamak, Haziran 1885'te Salisbury'ye gönderdiği bir mesajda kullandığı ifadeyle, onu "kendi tebaası karşısında küçük düşüren" bir yabancı varlığına son vermek olacaktır. Özellikle de Mısır'daki İngiliz varlığı Osmanlı İmparatorluğu'nun jeopolitik konumu açısından bir dönüm noktasıdır. Kıbrıs'a ve Süveyş Kanalı'na sağlam bir biçimde yerleşen İngiltere, Hindistan yolunu denetlemekte ve bu nedenle Boğazlar'ın durumu onu eskisi kadar ilgilendirmemektedir. Belki de bir gün gelecek, Kahire İngilizlerin önem sıralamasında birinciliği İstanbul'un elinden alacaktır, olamaz mı?

Almanya ile Yakınlaşma

Tunus'taki Fransız protektorası ve İngilizlerin Mısır'a el koyması, Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik durumunu çınlçıplak ortaya koyar: Osmanlılaruluslararası düzeyde tamamen tecrit olmuş durumdadır. Abdülhamid Büyük Güçler'i birbirine düşürmeyi denemiş, ama başarısızlığa uğramıştır. Mısır davasında Bismarck'dan destek görme umudu da mesnetsiz çıkmıştır. Tanzimat'ın diplomasi sisteminin -Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünden yana olan iki ülkenin, Fransa ile İngiltere'nin desteği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Camiası'na aidiyeti- yerinde çoktandır yeller esmektedir. 1871'den beri Fransa ne diplomatik düzeyde ne de askerî düzeyde etkin bir destek sayılabilir; on yıl sonra Tunus'taki müdahalesi onu tamamen devre dışı bırakır. İngiltere'ye gelince, 1878'de Osmanlı İmparatorluğu'na epey geç kalarak da olsa verdiği desteğin bedelini çok ağır ödetmiş -Kıbrıs'ın bırakılmasıyla- ve bu destekAnadolu'da yapılacak ıslahatlar lehine bir diplomatik baskı ve müdahale politikasına yolu açmıştır; bu desteğin ödenen en son bedeli de Mısır'ın işgali olmuştur. Osmanlıların "dostu" olan iki devlet de postpaylaşımına katılmışlardır ve sanki "hasta adam"ın işini bitirmeye hazırlanmaktadırlar. Büyük Güçler'i birbirlerine düşürüp, aralarındaki kapışmadan istifade etmeye yönelen geleneksel Osmanlı diplomasi alışkanlığı artık sınırına ulaşmıştır; İngilizler ve Almanlar Fransa'yı Tunus'a doğru iterken, Bismarck da Mısır'daki İngiliz politikasını onaylamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu tek başınadır ve Abdülhamid bu imparatorluğun bağımsızlığını sağlayıp, toprak bütünlüğünü korumak zorundadır. Elindeki çok kısıtlı imkânlarla bunu nasıl başaracaktır? Ordu 1878 bozgunundan sonra zayıflamış ve pek emin sayılamayacak -özellikle Balkanlar'daki yeni sınırlar-, çoğunlukla başkentten fazlasıyla uzak ve çok uzun sınırlan savunmak gibi gerçekleştirilmesi olanaksız bir görevi üstlenmiştir. Devlet bütçesinden ayrılan muazzam paya karşın, ordunun teçhizatı her türlü tehlikeyi engelleyebilecek düzeyden uzaktır. Abdülhamid Avrupalı alacaklıları Düyun-ı Umumiye İdaresi ile yatıştırmayı başarmıştır, ama şimdilik dışarıdan yeni bir istikraz bulmak olanaksız görünmektedir. Dolayısıyla tasarruf yapmak, vergileri artırıp vergi tahsilatını iyileştirmek gerekmektedir; ama bunlar da ancak zamanla yapılabilecek işlerdir.

Üstüne üstlük eldeki bu kıt olanaklarla imparatorluğun üzerine çöken tüm tehditlerle başa çıkılmak zorundadır. 1880'lerin başında emperyalizm en güçlü dönemini yaşar ve sömürgeci yayılma tam hız sürerken

büyük devletlerden kaynaklanan tehdite; diğeryandan Berlin Antlaşması'nın yatıştırmayı hiç başaramadığı Balkanlar'daki milliyetçi hareketlere; iç isyan, karışıklık tehlikelerine ve imparatorluğun Müslüman bölgelerinde bile bu karışıklıkları arkadan güden veya kendi amaçlarına alet eden büyük devletlerin yarattıkları provokasyonlara göğüs gerilmelidir. Gerçi Osmanlı devletinin de elinde jeopolitik konumu, azımsanamayacak askerî gücü, Boğazlar'ı elinde bulundurması, önemli bir ekonomik potansiyel, hilafet kaldıracmı kullanma, cihad tehdidi savurma imkânı gibi bazı kozlarvardır hâlâ. Ama tehditleri azaltıp bu kozlardan yararlanmak için ne yapılmalıdır?

1880'lerin başında imparatorluğun dramatik denebilecek diplomatik väziyeti, Osmanlı yönetici çevrelerinde birçok tartışmaya konu olur, yeni durumu tahlil eden pek çok muhtıra kaleme alınır. Yönetici sınıftaki moral bozukluğu had safhadadır. Sultanın bazı müşavirleri öylesine kötümserdir ki, işi bir yabancı protektorasını, İngiliz, hatta -niye olmasın?- Rus protektorasını gündeme getirmeye dek vardırırlar. Başkaları tecriti kırmakiçin bir Büyük Güç'le savunma antlaşması yapılmasını önerirler. Ama hangisiyle? Abdülhamid, İngiltere'ye karşı Asya ve Kuzey Afrika'da siyasi, Rusya'ya karşı da Balkanlar'da askerî güvenceler sağlamak istemektedir.

O zaman sultanın aklına Bismarck'ın Almanyası gelir. Berlin Kongresi'nin "namuslu sarrafı" o zamandan beri Avrupa diplomasisinin tartışılmaz hakemi haline gelmiştir. Demir Şansölye'nin güdümünde artık bir Büyük Güç olarak kabul edilen Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ne Balkanlar'da ne Yakındoğu'da ne de Afrika'da toprak ele geçirme emelleri vardır. Ayrıca Almanya en önde gelen askerî güçlerden biri olmuştur. Alman ordusu ve savaş sanayii Sadowa ve Sedan zaferlerinden beri muazzam bir itibar kazanmıştır. Ağır sanayide inanılmaz kalkınma hamleleri gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla Almanya, Osmanlı toprak bütünlüğünü zedelemeden Anadolu'yu ve Yakındoğu'nun Arap vilayetlerini değerlendirmekte ideal ortak olabilir; aynca böyle bir durum söz konusu bölgelerdeki Avrupa yatırımlarının da çeşitlendirilmesini sağlayacaktır. Son olarak şunu da belirtmek gerek ki, Almanya Osmanlı İmparatorluğu'nu her bakımdan korkutan iki kıta gücü, Avusturya-Macaristan ile Rusya üzerinde doğrudan bir baskı da oluşturabilecektir. Bu üç ülke arasmda 1872'de üç imparator ittifakı kurulmuştur; Rusya 1879'da ittifaktan çekilmiş, ama Bismarck azmi ve becerisiyle 1881'de ittifakı yeniden oluşturmayı başarmıştır. Dolayısıyla Osmanlılar Rusya'yı durdurmak ve Avusturyalıların Balkanlar'a yönelik emellerini engellemek konulannda ona güvenebilir-

ler. Sonuç olarak Almanya, Abdülhamid'in gözünde yeni bir diplomasinin -büyük Hamidiye diplomasisi- ideal ortağı olur.

Abdülhamid Nisan 1880'de Almanlar nezdinde ilk açılımını yapar. İstanbul'daki Alman sefiri Hatzfeld aracılığıyla Bismarck'tan, girişmeyi düşündüğü büyük ölçekli ıslahat hareketi için Osmanlı İmparatorluğu'nun emrine askerî ve sivil danışmanlar vermesini ister. Bu adımın atıldığı tarih elbette çok anlamlıdır. 3 Nisan'da Gladstone ve İngiliz liberalleri İngiltere'de seçimleri büyük bir farkla kazanmışlardır; Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türklerin açık bir düşmanının iktidara gelmesinin anlamını gayet iyi bilmektedir: Doğu Anadolu'da ıslahata girişilmesi ve Karadağ ile Yunanistan konularında Berlin'de öngörülmüş toprak düzenlemelerinin kabul edilmesi için giderek artacak baskılar.

Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğu'na hiçbir sempatisi yoktur. Kasım 1879'da Fransa'nın Berlin sefiri Waddington'a, "tabii ki Türkleri sevelim demiyorum" açıklamasını yapacaktır. Ama davranışları giderek değişmeye başlar, artık Berlin Kongresi'ndeki o aşağılayıcı tavrı bir kenara bırakmıştır. Rusların ve İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı benimsedikleri tutumu eleştirmeye başlar; bunu, Lafontaine'in *İki yaş dönemi ve iki metres arasında kalmış adam* fablindeki iki kadının tutumuna benzetir, şakayla karışık. Kadınlardan biri adamın beyaz saçlarını, diğeri de siyah saçlarını yolar; zavallı adam sonunda kel kalır.[8] Üç imparatorun ittifakı en sonunda Haziran 1881'de yenilense de, Bismarck Rusya konusunda pek emin değildir; savaş halinde Osmanlı ordusu Rus Çarlığı'nın güney kanadı için değerli bir destek kuvveti oluşturabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinin, sürmesinden daha vahim sonuçlar yaratacağına inanan Bismarck, Türkiye'nin "muhafaza edilmesi" siyasetinin yandaşlarından biri haline gelir.

Mayıs 1880'de Abdülhamid, orduda ıslahat yapma tasarısında, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmesini dilediğini bildirir. Alman eğitim subaylarına ve gerek Fransız gerekse İngiliz alacaklılarla pazarlık yapacak mali uzmanlara ihtiyacı vardır -Osmanlı borçlarının ödenmesi için acil bir çözüm aranmaktadır. Almanlar talebin ikinci kısmına olumlu yanıt verirler: 1880'in Ağustos ayında Almanya Abdülhamid'in yanına İngiliz ve Fransız tahvil hamilleriyle pazarlıklarda yardımcı olacak bir mali uzman gönderir: Wettendorf. 1881 kışında bir başka Alman uzman da gümrük işlerine yardımcı olması için gönderilir. Subayların gönderilmesi ertelenmiştir gerçi, ama yine de bu bir başlangıçtır.

---

8 Hajjar, age, alıntı yaptığı yer: *Documents diplomatiques français*, I/2, s. 589-592.

Abdülhamid bu işi yeniden başlatmayı denemek için Kasım 1881'de şansölye nezdine bir diplomatik heyet gönderir; bu heyete Ali Nizami Paşa ve hususi kâtibi Reşid Bey başkanlık etmektedir. Sadece ordu için eğitmen subaylar gönderilmesi talebinin yinelenmesi değil, Almanya ile Avusturya-Macaristan'a daha geniş ölçekte bir askerî ittifak önerilmesi ve Almanlara Bağdat'a kadargidecek bir demiryolu yapımına yatırım yapma olanağının sunulması söz konusudur. Bu diplomatik misyon başarısızlıkla sonuçlanır, ama Abdülhamid en fazlasını isterken daha azına da razı olmayı, yani eğitmen subayların gönderilmesine ilişkin pazarlıkların sonuca bağlanmasını hızlandırmayı amaçlamıştır kuşkusuz. Ve bu noktada başarılı olur. Mart 1882'de Bismarck bu talebi kabul eder ve iki ay sonra ilk Alman subay grubu Albay Kaehler'in yönetiminde İstanbul'a gelir.[9] Sonuçta Abdülhamid 1882'de hem mülki idarede hem de askerî eğitmen olarak çalışmak üzere on kadar Alman danışmanın gelmesini sağlamıştır. Onları başkaları da izleyecek, bunların içinde yer alan ve 1883'te gelen Colmar von der Goltz iki yıl sonra askerî heyetin başına getirilecektir.[10] Tam manasıyla bir askerî ittifaktan söz etmeye olanak yoktur, ama Abdülhamid ordunun yeniden yapılandırılmasına yönelik bir işbirliğini başlatmaya çalışmaktadır. Bu girişimin diplomatik anlamı da vardır: Osmanlı İmparatorluğu artık eskisi kadar tecrit olmuş bir halde gözükmemektedir. Yavaş yavaş Almanya ile ayrıcalıklı bir ilişki içine girecektir.

Osmanlı İmparatorluğu yabancı subayları, eğitmenleri ve askerî uzmanları ilk kez kullanmamaktadır. Ama daha öncekiler genellikle maceracılar veya paralı askerlerdi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetine girerken anavatanlarıyla köprülerini atıyor veya ihtida edip dönme haline geliyorlardı. Oysa bu defa gerçek bir yardım söz konusudur: Alman subayları komuta kademesinin dışında tutulsalar da, orduda görevleri ve rütbeleri vardır ve Abdülhamid onlara çok dolgun maaşlar ödemektedir. Alman subayların İstanbul'a yerleştikleri haberini veren *Times*'ın üslubunda belli bir panik havası sezilir.[11]

Reich'la yapılan askerîişbirliğinin bir diğer bölümü ise, Osmanlı subaylarının eğitimlerini yetkinleştirmek için Almanya'ya gönderilmesi-

9 Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII, 1979, s. 481-494.

10 C. Max Kortepeter, "Ottoman Military Reform during the Late Tanzimat (1885-1895): the Prussian General Von der Goltz and the Ottoman Army", 5. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara, 1990, s. 173-186.

11 Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 47-48, 58-59.

ni kapsamaktadır. Bu genç subaylarçoğunlukla gözleri Alman askerî gücüyle kamaşmış bir halde geri dönmektedir. Halbuki sultanın Osmanlı hazinesine "çok pahalıya mal olan" bu sistem hakkında ciddi kuşkuları vardır; ona göre Almanya'ya giden genç subaylar "Osmanlılara has olan itidal ve sadelik faziletlerini kaybediyorlar. Orada öğrendikleri ise içki içmek, ahlâka uygunsuzluk ve buna mümasil şeyler oluyor. Kendini beğenmiş, iddialı, şişinerek döndüklerinde, arkadaşlarına ve ihtiyar, fakat tecrübeli paşalara yukarıdan bakıyorlar."[12]

İmparatorluğa gönderilen Alman subaylarını, bir süre sonra Osmanlı ordusunu techiz etmek için yapılan silah sevkıyatları izleyecektir. 93 Harbi'nden önce de Boğazlar'ı savunabilmek için Krupp firmasına siparişler verilmişti. 1885'ten sonra bu siparişler artarak yenilenir -Krupp topları ve Mauser tüfekleri söz konusudur- ve Almanya yavaş yavaş Osmanlı ordusunun tekaskerî malzeme sağlayıcısı haline gelir. 1885'te von der Goltz'un araya girmesi sayesinde, Osmanlı ordusu 500 ağır top alır; ertesi yıl 426 salıra topu ve 60 havan topu alınır, deniz kuvvetleri için alınan *dreadnought*'ları [dretnot] ise hiç saymıyoruz bile. İki yıl sonra Mauser ve Loewe fabrikalarına 500.000 karabina ve tüfek ısmarlanır. 1890'da İngiliz gizli haber alma servislerinin birraporu alarm çanlarını çalar: Osmanlı piyadesinin hemen hemen tamamı Mauser tüfeğiyle donatılmıştır.[13] Birkaç yıl içinde Fransa ve İngiltere Osmanlı askerî pazarından silinmişlerdir. Bu önemli bir değişikliktir; çünkü daha önceleri Osmanlı devleti askerî techizat alımlarını farklı ülkeler arasında hep özenle paylaştırırdı.

Sonunda 1888'de Anadolu demiryolları imtiyazı da Deutsche Bank'a verilir. Abdülhamid Anadolu'nun içlerine kadar girecek bir demiryolu hattı yapılmasını istemektedir. Projeyi hazırlayıp planları çıkarmakla bir Alman mühendisini, von Pressel'i görevlendirir. Deutsche Bank'ı temsil eden Alman maliyeciler Kaulla ve von Siemens'le bir sözleşme imzalanır. Dört yıl sonra Anadolu'nungöbeğindeki Ankara garına ilk tren girer.

Kızıldeniz'den Rumeli'ye

Mısır işgal edildikten sonra Abdülhamid Kızıldeniz ve Rumeli taraflarında yeni karışıklıklarla karşılaşır. Yaşanan ilk güçlükler Sudan'a iliş-

12 Pensées et souvenirs, s. 40 [*Siyasi Hatıratım*, s. 63].

13 Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, s. 171.

kindir. Mehmed Ali'nin 19. yüzyıl başında fethettiği Sudan, 1840-1841'de Mısır hıdivlerin denetiminde özerk bir vilayet olarak Osmanlı denetimi altına geri dönünce, "memalik-i mahruse"ye katılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir gerçek gücü bulunmadığı ve bu bölgelerde sadece hıdiv aracılığıyla etkinliğini yürüttüğü için, Sudan üzerindeki egemenliği tamamen kâğıt üzerindedir. Kızıldeniz sahili için de aynı şey geçerlidir. Osmanlı, orada uzun süredir bir dizi limanı elinde bulundurmaktadır: Süakin, Musavva ve Zeyla. 1860-1870'lerde bu bölgenin denetimini Mısır'a bırakır. Hıdiv nüfuzunu Kızıldeniz'de daha güneye, Afrika Boynuzu'na kadar genişletmeye çalışır, ama karşısına Avrupa devletlerinin, özellikle de Obock'ta Fransa'nın, Assab'da da İngiltere'nin emelleri dikilir. Abdülhamid iktidara geldiğinde, hem Sudan'daki hem de Kızıldeniz'in batı kıyısındaki Osmanlı hükümranlığı tamamen sultanın hıdiv ile ilişkilerine bağlıdır.

Ancak bu bölgede Abdülhamid iki meydan okumayla karşı karşıya kalacaktır: 1883-1885 yıllarında Sudan'daki Mısır egemenliğinin çökmesine yol açan Mehdi isyanı ve 1884-1885'te Kızıldeniz kıyılarının Büyük Güçler tarafından işgal edilmesi.

Mehdicilik Sudan'da 1870'lerde ortaya çıkar. Hareketin kurucusu Muhammed Ahmed el-Mehdi'dir. Bu "bin yılcı" hareket, Allah tarafından gönderilen bir kurtarıcının, Mehdi'nin gelip adalet ve eşitliği yeniden kuracağı yönünde, popüler İslam içinde yüz yıllardır kökleşmiş bir inanca dayanır. Muhammed Ahmed Kahire'de ve İstanbul'da hüküm süren yozlaşmış rejimleri eleştirip kendisini Peygamber'in tek meşru halifesi ilan eder. Sadece Dârü'l-İslam'da ümmeti o başlangıçtaki saflığıyla yeniden canlandırmak değil, İslam'ın egemenliğini bu toprakların dışına da yaymak göreviyle gelmiştir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu her türlü meşruiyetini yitirmiştir. Mehdi'nin çevresinde toplanan bir grup bağnaz mürit, "Türkler"in (yani Türk asıllı Mısırlıların) yozluğunu, idarede Hıristiyanlara verilen yeri, Hartum'da bir Katolik misyon kurulmasını eleştirirler. Ama bu hoşnutsuzluğun bir nedeni de, çok kârlı köle ticaretine son vermek için sarf edilen çabalardır. Avrupalıların baskısı ve Arabi Paşa'nın isyanı karşısında hıdivin iktidarının zayıflaması, Mehdi'ye ve adamlarına eyleme geçme olanağını verecektir.

İsyan, Hartum'un güneyindeki Beyaz Nil vadisinde patlak verir, sonra batıya, Kurdufan ve Darfur'a ve güneyde Bahrü'l-Gazel'e doğru yayılır. Mehdiciler bir dizi "mucizevi" zaferin sonucunda 1883'ün Ocakayında el-Ubeyd'i alırlar, sonra aynı yılın Kasım ayında isyanı bastırmak üzere gönderilen bir Mısır ordusunu bozguna uğratırlar. Bu başarıların ar-

dından isyan doğuya, Kızıldeniz kıyısına doğru genişler, 1884 başında Suakin'i tehdit etmeye başlar. O zaman İngilizler iç bölgelerden çekilmeye, Sudan'ı boşaltmaya karar verir ve bu geri çekilişi düzenlemesi için General Gordon'u genel vali olarak Hartum'a gönderirler. Ama 1884 sonunda General Gordon Mehdici kuvvetler tarafından kuşatılır ve Hartum Ocak başında düşer, Gordon öldürülür.[14] Mehdi Haziran 1885'te muhtemelen tifüsten öldüğünde, Mehdici devlet Kızıldeniz kıyısı dışında tüm Sudan'ı kaplamıştır.

Mehdi sorunu Abdülhamid açısından karmaşık bir konudur. Daha 1883'ün yaz aylarında endişelenmeye başlamıştır. Ona göre Mehdi, "ikinci bir Arabi Paşa",[15] bir "asi", çevresine "ciğeri beş para etmez it kopuk takımı"nı toparlamış bir "şaki"dir; bir Arap hükümeti kurmak istemekte ve Arap vilayetlerinde Osmanlılara güçlük çıkarmaya çalışan ve onu Mısır'daki varlıklarının bahanesi olarakkullanıp gidişlerini geciktirmek isteyen İngilizler tarafından güdülmektedir.[16] Aslında Mehdicilik, Arabi Paşa hareketinden çok farklıdır; Arabi Paşa yerel bir vatanseverliği temsil etmekte ve bir "Arap hükümeti" kurma konusunda orta sınıflarla subaylara dayanmaktadır; oysa Mehdi halk katmanlarına dayanan devrimci, bin yılcı bir İslam'ı şahsında somutlaştırmaktadır. Osmanlı hilafetinin hiçbir geçerliliği bulunmadığını belirterek ve Sudan sınırlarının çok dışındaki Müslümanları da seferber etme isteğini dile getirerek kendisini dinsel düzlemde sultanın rakibi olarak görmektedir.[17] Ama iki isyan hareketi, aralarındaki temel farklılıklara karşın, Arap vilayetlerindeki Osmanlı egemenliğine ve halifenin İslam adına konuşma iddiasına karşı ürkütücü bir meydan okuma oluştururlar. Bunun dışında Mehdici hareket Kızıldeniz kıyısını da tehdit etmektektedir ve oradan Hicaz'a, Kutsal Yerler'e yönelik bir tehlike haline de gelebilir. Bu nedenle Abdülhamid bölgedeki garnizonları takviye etmek zorunda kalır.

Hıdiv Sudan'da bozguna uğrayınca, "metbu"su olan İstanbul'daki padişaha başvurur. Sudan'daki Mehdicilerle savaşmak üzere tüm imparatorluktan gönüllüler toplanmasını önerir. Bu yardım çağrısı Abdülhamid ile müşavirleri arasında tam bir tartışmaya yol açar. Sudan'a askerî müdahale yapılmalı mıdır? Abdülhamid'in nazırları onu eyleme geçmeye iterler; onlara göre İngiltere Sudan'daki fiilî egemenliğini Osmanlı İm-

14 P. M. Holt, *The Mahdist State in the Sudan*, 2. baskı, Oxford, 1970; *Cambridge History of Africa*, VI, 1870-1905, R. Oliver ve G. N. Sanderson (ed.), Cambridge, 1985, s. 592 vd.

15 Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, s. 192.

16 *Pensées et souvenirs*, s. 98 [*Siyasi Hatıratım*, s. 98].

17 Caesar Farah, "Reassessing Sultan Abdülhamid II's Islamic Policy".

paratorluğu'na bırakmaya hazırdır. Ama Abdülhamid tereddüt eder, İngiliz entrikalarından çekinir. 1884 başında İngilizler, Suakin savunmasını takviye etmek ve Mehdicilerin Kızıldeniz'e doğru yayılmasını engellemek amacıyla, General Graham komutasında küçük bir kuvvet gönderince Abdülhamid bu defa da İngilizlerin Hicaz'a ve Arabistan'a yönelik emelleri olduğundan kuşkulanır. Acaba İngilizler Arap hükümeti tasarılarını hayata geçirmeye mi koyulmuşlardır? Yoksa Midhat'ı Taif zindanından kurtarıp, eski Suriye valisini, Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nin "babası"nı bu hükümetin başına mı geçireceklerdir? Midhat Paşa'nın birkaç hafta sonra, Mayıs 1884 başında hapiste öldürülmüş olarak bulunması bir tesadüf müdür?[18]

Hicaz'ı ve Kutsal Yerler'i elinde tutmak, Abdülhamid'in hiç eksilmeyen bir kaygısıdır. Ama ister Sudan, ister Kızıldeniz söz konusu olsun, bir diğer temel kaygısını, Mısır sorununun çözüme kavuşturulmasını da hiç gözden kaçırmaz. İngilizlerden Mısır'ı boşaltacakları yönünde bir vaat koparabilmek için elinden gelen her şeyi yapar. 1885'in ilk aylarında Adliye nazırı Hasan Fehmi Paşa'yı elçilik göreviyle Londra'ya gönderip Gladstone hükümetiyle pazarlık masasına oturtur, ama bir sonuç alamaz.[19]

Haziran 1885'te İngiltere'de iktidara gelen Salisbury, Osmanlılara Mısır sorununun çözümünde işbirliği teklif eder. İki yüksek komiser atanır: İngiliz tarafında Sir Henry Drummond-Wolff ve Osmanlı tarafında Ahmed Muhtar Paşa. Uzun pazarlıkların ardından, 22 Mayıs 1887'de Osmanlı-İngiliz antlaşması imzalanır. Bu antlaşmaya göre, İngiltere Mısır'ı üç yıl içinde boşaltmayı taahhüt etmekte, ama buna karşılık ülkeye yönelik dış veya iç tehditler olursa yeniden asker gönderme hakkını saklı tutmaktadır. Fransa ile Rusya'nın açık düşmanlığıyla karşılaşan antlaşmayı, sultan son dakikada imzalamaktan cayar. 1880'lerin sonunda Mısır sorunu hâlâ çözümlenmemiştir.

Aynı dönemde İstanbul'a daha yakın bir yerde ve imparatorluk için daha büyük bir tehdit oluşturan yeni bir bela çıkar: Doğu Rumeli meselesi. Ayastefanos Antlaşması'nın "Büyük Bulgaristan"ı yerine, Berlin Kongresi iki ayrı toprak parçası yaratmıştı: Osmanlı'ya haraç veren ve başında sultan tarafından da onaylanan seçilmiş bir prens bulunan bir Bulgar Prensliği -Rus nüfuzu altında bir prenslik- ve sultanın "siyasi ve as-

18 Yasamee, *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers*; aynı yazar, "The Ottoman Empire, the Sudan and the Red Sea Coast, 1883-1889", *The Ottomans and the Africa* içinde, s. 87-102.

19 Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 119-130; Maccaferri, age.

kerî otoritesi" altında bulunan, ama ayrı anayasası ve başında Hıristiyan valisiyle özel bir statüden yararlanan "Doğu Rumeli" adındaki özerk bir vilayet. Bu vilayetkuzeydeki Balkan Dağları'ndan güneydeki Rodoplar'a kadaruzanır. Berlin Antlaşması'nın 15. maddesine göre, sultan orada gerekli gördüğü tahkimatı (hisar, sur, vb) yapma ve sınır boyunda garnizon bulundurma hakkına; ayrıca isyan veya yabancı istilası halinde, vilayete askerî müdahale hakkına sahiptir. Ama kendi ülkeleri olarak gördükleri toprağın ikiye bölünmesine yol açan bu vilayetin kurulması Bulgarları öfkelendirirve onlar "Doğu Rumeli" yerine "Güney Bulgaristan" demeyi tercih ederler.[20]

Ama Berlin Antlaşması'nın tanıdığı haktan yararlanmayan Abdülhamid, yeni vilayete garnizon yerleştirmez. Aslında Çar ordularının Doğu Rumeli'yi işgal ettikleri dönemde, Ruslar hem siyasi açıdan -kendi çıkarlarından yana bir valinin, Aleko Paşa'nın atanmasını sağlayarak- hem de Rus yanlısı Bulgar unsurlardan oluşan bir milis gücü kurarak askerî açıdan, vilayette kendilerini üstün bir konuma getirecek düzenlemeleri yapmışlardır. Mayıs 1879'da vilayeti boşalttıklarında Abdülhamid oraya garnizon yerleştirmekte tereddüde düşer; Bulgar milisiyle çatışma çıkmasından ve Rusların geri dönmek için bunu bahane etmesinden korkar. Üç imparator arasında Haziran 1881'de imzalanan ittifak antlaşmasında, Almanya ve Avusturya Rusya'ya güvenceler verirler; her iki devlet Balkan Dağları boyunca Osmanlı garnizonları yerleştirilmesine karşı olduklarını açıklar ve Doğu Rumeli'nin Bulgar Prensliği'yle birleşmesi fikrine sıcak baktıklarını belirtirler. Demek ki ufukta Bulgar Prensliği ile Osmanlı vilayetinin birleşmesi vardır; Balkanlar'da Rusların nüfuzu altında bir tür satraplık görünümünde bir Bulgaristan kurulması söz konusudur.

Ama Bulgar Prensliği'ndeki Rus nüfuzu hızla zayıflar ve bu prensliğin başına getirilmiş Prens Alexandre von Battenberg bağımsızlığını göstermekte gecikmez. Doğu Rumeli'de Bulgar milliyetçileri örgütlenir. 18 Eylül 1885'te vilayetin merkez sancağı olan Filibe'de (Plovdiv) prenslikle birleşmeyi amaçlayan bir devrim başlatırlar. O gün bir avuç Bulgar milisi ve köylüsü vilayetkonağını işgal edip Vali Gavril Paşa'yı kovarlar; paşa sınıra götürülür. Birkaçgün sonra Prens Alexandre von Battenberg Filibe'ye gelir, düzenlenen törenle Doğu Rumeli ile Bulgar Prensliği'nin birleştiğini ilan eder ve "Kuzey ve Güney Bulgaristan Prensi" unvanını alır. Çar III. Aleksandr, Rusya'dan habersiz gerçekleştirilen bu darbe karşısında çok

20 Mahir Aydın, "Doğu Rumeli Vilayeti", *Osmanlı*, II, s. 329-334.

öfkelenir, Bulgar ordusunda görev yapan Rus subayların hepsini geri çağırır, böylece sonraki olaylara müdahale etme olanağından yoksun kalır.

Abdülhamid, Berlin Antlaşması'nın kendisine tanıdığı hakka dayanarak, Doğu Rumeli üzerindeki otoritesini yeniden kurmak için Filibeli milliyetçilere karşı kuvvet kullanacak mıdır? Osmanlılar hazırlıksız yakalanmış gibidir. Kamuoyu enerjik bir tepki gösterilmesi için baskı yapmaktadır. Abdülhamid'in çevresi de, askerî müdahalede bulunması için sultanı sıkıştırmaktadır. 20 Eylül'de uzun bir Heyet-i Vükela toplantısı yapılır; nazırlar Berlin Antlaşması'nın 16. maddesinin iç veya dış tehdit halinde sultana Doğu Rumeli'yi işgal etme hakkı tanıdığını hatırlatırlar. Sadrazam Said Paşa da müdahaleden yanadır. Serasker Osman Paşa gerekli askerî kuvveti yirmi dört saatiçinde toplayabileceğini bildirir. Von der Goltz da Abdülhamid'e askerîyolu tavsiye eder.

Bununla birlikte çok ihtiyatlı olan sultan diplomatik yolu tercih eder. Önce bu işin Ruslar tarafından kotarıldığını düşünür, sonra III. Aleksandr'ın Bulgarlara karşı takındığı düşmanca tavrı görünce İngiltere'den kuşkulanır; bu işi, Bulgaristan'daki Rus nüfuzuna son vermek isteyen İngiltere düzenlemiştir herhalde ve bundan böyle Balkanlar'a ve Akdeniz'e yönelik Rus tehditlerinin önüne bu yeni devleti dikecektir. Abdülhamid 24 Eylül'de kabineyi değiştirir. Said Paşa'yı azledip daha ılımlı bir yaklaşımı olan Kâmil Paşa'yı sadrazamlığa getirir. Ona göre tehlike Büyük Güçler'den çok, küçük Balkan devletlerinden kaynaklanmaktadır. Bulgaristan'ın birden güçlenip büyüdüğünü gören Sırbistan ve Yunanistan da yeni toprak taleplerinde bulunmayacak mıdır? Gerçekten de bu iki devletseferberlik ilan eder. Osmanlı İmparatorluğu açısından vaziyet birden tehlikeli bir hal alır. Balkanlar'da her an genel bir yangın çıkıp, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ı da içine çekmesi söz konusudur. Böyle bir yangının Makedonya'yı kasıp kavuracağı kesin gibidir -1912-1913'te çıkacak Balkan Savaşları'nın bir tür ön provası gibi. Abdülhamid barışçı çözüm istediğini açıkça ilan etmesine karşın, kısmi seferberlik başlatıp redifleri silah altına çağırmak ve Bulgar sınırına asker yığmak zorunda kalır. Bu seferberlik Hazine'ye pahalıya mal olur. Biryıl boyunca 250.000 askeri savaş halinde tutmakgerekir ki, bu da sultanı tahta çıktığından beri ilk kez 1886'da 6.5 milyon liralık bir istikraz almak zorunda bırakır.

İmparatorluk Doğu Rumeli'den vazgeçmek zorunda kalır, ama protokolde yapılan bir kurnazlık Abdülhamid'in zevahiri kurtarmasını sağlar; Nisan 1886'da Alexandre von Battenberg'i vilayetin başına vali olarak "atar" ve Bulgar Prensliği de resmen Osmanlı devletinin "bağımlısı" olarak kalır. Acaba Abdülhamid askerî çözümü denese olayların akışı de-

ğişir miydi? Muhtemelen değişmez, ama o zaman imparatorluk çok ağır bir tehlikenin içine atılmış olurdu. Abdülhamid açısından, müşavirlerinin görüşlerine rağmen, askerî çözüm kesinlikle gündem dışıydı; 1878 bozgunundan sonra ordu yeniden toparlanamamıştı; kamu hazinesi boştu, askerlerin ve memurların maaşlarını ödemekten acizdi. Vilayetteki Osmanlı egemenliğini silah zoruyla korumak olanaksızdı, zaten bu egemenlik de "tamamen kâğıt üstündeydi."[21]

Abdülhamid İmparatorluğu'nda Büyük Güçler

1880'ler dünyada Avrupa egemenliğinin yayılması dönemidir. 1873 ekonomik krizi, büyük ekonomik depresyonun ilk etkileri, devlet korumacılığına geri dönüş Büyük Güçler'i sert rekabetlere, hammadde avına ve mamul maddelerle sermayeler için pazar kavgasına, bir itibar, güç ve hegemonya politikasına iter. Emperyalizm yol almaktadır.

Fransızların Tunus'a el koyması ve Mısır'da İngiliz işgaliyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu bu yayılmacılığın ilk kurbanlarından biri olmuştur. Yine de 1882'den sonra, Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki genişlemesi, Kızıldeniz'deki birkaç iskelenin işgali bir kenara bırakılacak olursa, geçici olarak durur. Ama imparatorluktaki nüfuzları tam tersine iyice yayılır. Büyük Güçler'in Osmanlı sınırları içindeki ekonomik, mali, siyasi, dinî veya kültürel çıkarları inanılmaz ölçüde gelişir; ama diplomatik varlık, yatırımlar, okullar ve dinî misyonlar gibi daha barışçı nüfuz yolları tercih edilir.

Büyük Güçler'in genişleme çerçevesini kapitülasyonlar, 1860'ların ticaret antlaşmaları ve Tanzimat yasaları oluşturmaktadır; tüm dünyada korumacılık tedbirlerinin ve engellerinin yeniden geçerli kılındığı bir dönemde, Avrupalılar bu aşırı liberal düzenlemeler bütününden istifade etmeyi akıllarına koymuşlardır. Üstelik 1875 iflasının sarstığı güven, Muharrem Kararnamesi'nden sonra yeniden geri gelmiştir. 19. yüzyılın son yirmi yılında yabancılar Osmanlı İmparatorluğu'na akın ederler. Tüccarlar, girişimciler, mühendisler, uzmanlar, mimarlar, hekimler, zanaatkârlar, din adamları asıl kalabalığı oluşturmakta, bu arada seyyahlar, turistler, arkeologlar da gelmektedir. Casusları da unutmamak gerek...[22] Bu ya-

21 Yalçınkaya, *Sultan II. Abdülhamid'in Notları*, s. 101.

22 F. A. K. Yasamee, "Some Notes on Bristish Espionage in the Ottoman Empire, 1878-1908", *The Balance of Truth. Essays in Honour of Prof. G. Lewis*, Çiğdem Balim-Harding, Colin Imber (ed.), İstanbul,

bancıların konsolosları tarafından himaye edildikleri ve yabancı düşmanlığından kaynaklanan taşkınlıklardan -aynı dönemde Çin'de yaşananlar gibi- korkmalarına gerek kalmayan büyük Osmanlı kentlerinde kesinlikle hatırı sayılır bir yabancı varlığı söz konusudur.

Büyük Güçler'in mali ve ekonomik çıkarları iki temel direğe dayanmaktadır: Fransız ve İngiliz iştiraki olan ve hem emisyon bankası hem de Osmanlı hükümeti nezdinde merkez bankası işlevi gören Bank-ı Osmanî-i Şahane [Osmanlı Bankası] ve Avrupalı alacaklılar namına imparatorluk gelirlerinin bir bölümünü işletip yöneten Düyun-ı Umumiye İdaresi. 1886'ya gelindiğinde, üç binden fazla insanı istihdam eden Düyun-ı Umumiye, vilayetlerde vergi tahsil etmek için yüzlerce şubeden oluşan bir ağa sahiptir. Düyun-ı Umumiye'nin uzantısı olarak 1883'te ayrı bir kuruluş daha oluşturulur: İmparatorluğun belli başlı tarım zenginliklerinden birinin tekelini elinde bulunduran ve esas olarak Fransız sermayesine dayalı Tütün Rejisi. Reji de muazzam bir firmadır, çünkü 1887'de 5600 ve 1891'de ise 8800 kişiyi istihdam eder; çoğunluğu Osmanlılardan oluşan -yönetici kadroların hepsi Avrupalıydı- bu personelin büyük bölümü tütün kaçakçılığının takibatı ve engellenmesiyle görevlendirilmiştir.

O sırada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avrupa yatırımlarında tam anlamıyla bir patlama (*boom*) yaşanır. 1881'de Fransız sermayesinin toplamı -Fransa yatırımcı ülkeler arasında ilk sıradadır- 85 milyon frankı; 1895'te üç mislinden fazla artan bu sermaye 292 milyona çıkmış, Abdülhamid devrinin sonunda ise 511 milyona erişmiştir. 1888'de Deutsche Bank da imparatorluğa yerleşir. Yabancı sermaye daha çok aslan payını kapan demiryollarına, liman tesislerine, ticarete ve maden işletmeciliğine; yani hamadde kaynaklarına ve onları nakletme yollarına yönelir. Deutsche Bank, İzmit'ten Ankara'ya giden, bir yan kolu da Eskişehir'den Konya'ya uzanan Anadolu Demiryolları imtiyazını alır. Fransızlar da İzmir-Kasaba hattının ve Suriye'de de Beyrut'u iç taraflardaki Suriye kentlerine bağlayan Şam-Hama hattının yapımına girerler. Demiryollarını geliştirmeye çok önem veren Abdülhamid, başlangıçta yeterince kârlı olmayan hatları işletmeleri için şirketlere inşa ettikleri kilometre başına gelir teminatı vermeye razı olur -bu teminatlara karşılık olarak, demiryollarının geçtiği bölgelerin aşar gelirleri gösterilir ve bu gelirler de Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılır. Hazine için ağır bir yüktür bu.

2000, s. 431-442.

Aym dönemde Büyük Güçler imparatorluktaki siyasal ve kültürel varlıklarını da genişletirler. Her biri çok sayıda konsolosluk açar. 1880'lerin sonuna gelindiğinde -Osmanlılarla sınırlı ticari ilişkiler yürüten ve imparatorlukta çok az uyruğu bulunan- Amerika Birleşik Devletleri bile otuz konsolosluk bir ağa sahiptir. Büyük kentlerde yabancı postaneler de çoğalır. Çoğu dinsel örgütler ve tarikatlar tarafından açılan yabancı okul sayısındaki artış da inanılmaz boyutlardadır. Gerçi yeni bir hadise değildir bu, ama en yüksek noktasına 1880'lerde ulaşır. Sayısı en çok olanlar da Fransız okullarıdır; Frerlerin Hıristiyan okullarına, Fransiskenlerin, Dominikenlerin, Cizvitlerin, Kapüsenlerin, Lazaristlerin, Filles de la Charité'nin, Notre-Dame de Sion'un ve diğer tarikatların eğitim kurumlarına on binlerce öğrenci -çoğu gayrimüslim- devam etmektedir. *American Board of Commissionners for Foreign Missions*'ın yönetimi altında, Amerikan Protestan misyonları da Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusu içinde hayırseverlik ve eğitim faaliyetlerini geliştirirler.[23] 1875'te Anadolu'da 244 Amerikan okulu vardır ve bunlara yaklaşık 8000 öğrenci devam etmektedir; 1890'da okul sayısı 464'e çıkar ve öğrencilerin sayısı iki katından fazla artarak 17.000'e ulaşır. Bu rakamlar 1904'te sırasıyla 465 ve 22.000'dir. Demek ki asıl artış Abdülhamid saltanatının ilk on beş yılında hissedilmiştir. İç ve Doğu Anadolu'daki büyük Amerikan kolejleri o yıllarda kurulmuştur: 1876'da Antep Koleji, 1878'de Harput'taki Fırat Koleji, 1886'da Merzifon Anadolu Koleji, 1888'de Tarsus Koleji; bu arada 1882'de Maraş'ta açılan Kız Koleji'ni de unutmamak gerekir.[24] Kilise, şapel ve okul yapımı dışında, Amerikalı misyonerler başka hizmetler de -dispanserler, matbaalar- sunmaya başlarlar, bu da yerel halkların gözünde varlıklarını daha çekici hale getirir.

Abdülhamid, Büyük Güçler'le Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik, ekonomik, kültürel ilişkilere yön veren sistemi seleflerinden miras almıştır. Yabancıların Osmanlı sınırları içinde yararlandıkları kapitülasyonlara ve imtiyazlara tabii ki çok karşıdır. "Halbuki bî-taraf bir kimse, ecnebilere verilen bu kapitülasyonlarla, *bizim* haklarımızın çiğnendiğini ve adaletsizliğin *bize* karşı yapıldığını gayet iyi görebilir" der. Avrupalıların imparatorluk içinde yararlandıkları "çok haksız imtiyazlar"dan söz eder. Hukuk işlerinde yabancıların vesayetiddialarını "haysiyetkırıcı" bulur. "Hususi mektepler"de -yabancı ve gayrimüslim mek-

23 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul, Arba, 1989.

24 Kocabaşoğlu, *age*, s. 148-150.

tepleri kastetmektedir- İslam dinine ve Osmanlı devletine karşı "nefret öğretilmesi"ne hayıflanır ve yeni okullar açılmasını hoşgören "Maarif nazırının bu hususta ki alakasızlığını affedilmez" bulur.[25]

Diğer yandan Abdülhamid, imparatorluğu modernleştirme işini hayata geçirebilmek için Avrupalıların yardımına, becerisine ve sermayesine ihtiyacı olduğunu bilmektedir. Bu nedenle imparatorluk ekonomisini kalkındırmanın tek yolu olan yabancı sermaye gelişine karşı değildir. 1880'de Nâfıa nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın sunduğu geniş bayındırlık işleri lâyihasında, demiryolları yapımı için yabancı şirketlere imtiyazlartanınmasının tavsiye edilmesi anlamlıdır.[26] Abdülhamid, eğer Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yönlü çıkarları olursa, "hasta adam"ın işini bitirmekten kaçmacakları kanısındadır. Tarih de bir anlamda ona hak verecektir: 1894-1896 yıllarındaki Ermeni krizi sırasında, mali açıdan Osmanlı İmparatorluğu ile fazlasıyla içli dışlı olmuş Fransa'nın imparatorluğu parçalamaya yönelik müdahale tasarılarından kaçmdığı görülecektir. Dolayısıyla yabancıların mali, ekonomik, kültürel ve hayırsevernitelikli yatırımlarını ve çıkarlarını sultanın genelde iyi karşıladığı, ama farklı devletler arasında belli bir dengeyi korumaya çalıştığı söylenebilir -zaten diplomatik düzlemde de büyük devletler arasındaki terazi oyunu imparatorluğun ayakta kalmasını sağlamaktadır.

Kapitülasyonlar sistemine karşı ne yapılabilir? Abdülhamid buraya cepheden saldıramayacağının bilincindedir. Bu nedenle önüne her çıkan fırsatta uygulama alanlarını daraltarak, Batılıların elindeki imtiyazlara karşı bir tür gerilla savaşı yürütür. Örneğin 1879'da adli sistemde yapılan reform sırasında, ceza muhakemesi usullerinin yabancılar için de geçerli olmasını kabul ettirmeye çalışır, ama diplomatik misyonlar bu dayatmaya boyun eğmez. Yine aynı şekilde Abdülhamid birçok kez büyük Osmanlı kentlerindeki yabancı postanelerin varlığından kaynaklanan imtiyaza saldırmaya çalışır, burada da başarısız olur. Bir diğer sorun imparatorluk içinde faaliyet gösteren yabancı şirketlerdir. Yurtdışında kurulup Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren bu şirketler yerel mahkemelere tabi değildir ve tamamen serbest bir şekilde, tam bir dokunulmazlıktan yararlanarak çalışmaktadırlar. Özellikle de sigorta şirketleri bu durumdadır -ve yangın riski nedeniyle sigorta şirketleri hızla çoğalmaktadır: 1890'ların başında 15 olan sayıları, 1898'de 44'e

25 *Pensées et souvenirs*, s. 48-49, 185 [*Siyasi Hatıratım*, s. 67, 141].

26 Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine dair Hazırladığı Lâyiha", *Belgeler*, 1968-1971, s. 5-8, 9-12.

çıkmıştır.[27] Bu şirketler hakkında prim ödemelerini yapmadıkları gerekçesiyle sayısız şikâyet gelir ve İstanbul Ticaret Odası da bu sorunu elinden geldiği kadar duyurmaktan geri kalmaz. Abdülhamid bu şirketleri Osmanlı kanunlarına uymaya zorlamayı dener. 1887'de yabancı anonim şirketler hakkında yayınladığı bir irade ve nizamname ile Ticaret Nezareti'nden ruhsat alınmasını zorunlu kılar. Ama Büyük Güçler yine ayağa kalkar: Bu önlem kapitülasyonların "*laissez-faire, laissez-passer*" [bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler] ruhuna aykırıdır, diye itiraz ederler ve uymayı reddettikleri nizamname mecburen rafa kaldırılır. Abdülhamid yabancı mekteplerin de ruhsata bağlanmasını ve teftiş edilebilmelerini sağlamaya uğraşır; yine diplomatik misyonların amansız direnişiyle karşı karşıya kalır. Sultan 1885'te Fransız okullarına devlet denetimi getirmeyi dener: Sefaret hemen, kapitülasyonlara uyulmuyor diye avaz avaz bağırarak durumu protesto eder. 1887'de yine sonuçsuz kalan yeni bir denemenin ardından, 1890'larda Fransız okullarının hızla gelişmesini sağlayan bir tür ateşkes yaşanır.[28] Abdülhamid hiç taviz vermeyen bir red cephesine toslamaktadır sürekli. Kapitülasyonlar sisteminde gedik açmak gerçekten olanaksızdır.

İmparatorlukta gelişen yabancı faaliyetleri arasında zirai kolonizasyon girişimleri de vardır. 1867 yasası yabancılara toprak satın alabilme hakkını vermiştir. Özellikle İzmir'in art-ülkesinde İngiliz tüccarlar ücretli tarım işgücünü ve makineleri kullanan kapitalist tipte büyük işletmeler oluşturmaya başlamışlardır. Özellikle de İzmir'in Londra'yla, Liverpool'la, Marsilya'yla, Hamburg'la ilişkili ticarethaneleri bulunan mültezim-tüccarları bu işe atılmıştır. Henüz sınırlı da kalsalar, bu gelişmeler Abdülhamid'i kaygılandırır.[29] Yabancıların toprak edinmesine sadece Yahudi yerleşimcileri sorununun yaşandığı Filistin'de değil, imparatorluğun diğer bölgelerinde, özellikle de Adana ve Ege bölgelerinde de karşı çıkmaya çalışır. 1890'larda yabancı toprak mülkiyetinin ne durumda olduğunu tam olarak saptamak ve daha etkili önlemler alabilmek amacıyla geniş soruşturmalar yaptırır. Yabancı toprak mülkiyetinin yayılması için çok çeşitli bir dizi yola başvurduğu anlaşılmaktadır: Kimi yerde yabancıların toprak satın almasının önüne bürokratik engeller çıkarılır; başka bir yerde Hazine-i Hassa geniş arazileri satın alır; bir başka bölgede -

27 Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul, TEB, 2001, s. 56 vd.

28 Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'empire ottoman*, s. 569-570.

29 Fikret Adanır, "II. Abdülhamid Döneminde Yabancıların Toprak Sahibi Olmaları Konusunda Osmanlı Kaygıları", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Yeni Türkiye yay., c. 2, s. 298-304.

örneğin İzmir'in art-ülkesinde- yabancı çiftçilerin cesaretini kırmak için eşkıyahğa göz yumulur, hatta el altından destek verilir.

Abdülhamid'i en çok endişelendiren ise, misyonların çoğalması ve yabancı okulların gelişmesidir. Devletin elindekilerden çok daha üstün maddi ve mali olanaklara sahip bu okullar Osmanlı kültüründen kopuk öğrenciler yetiştirmektedir. Vurguyu etnisiteye yapan, Osmanlı toplumu içine mezhepçiliği sokan misyonerler imparatorluk içindeki etnik ve dinî bölünmeleri derinleştirmek, sadece Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında değil, farkh Hıristiyan mezhepleri arasında, genelde cemaatler arasında gerilimleri artırmak tehlikesini de beraberlerinde getirmişlerdir.[30] Konsolosları tarafından himaye edilen misyonerler yerel topluluklar arasında büyük bir kuşku uyandırmakta, çoğunlukla Osmanlı toprağında bir tür yumuşak Haçlı seferi yürüten yabancı casuslar olarak algılanmaktadırlar. Belki de Abdülhamid açısından en kaygı verici olan, bu okulların giderek daha çok Müslümanı çekmesidir: Öncelikle Hıristiyanlara ve özellikle de Ermenilere yönelik Amerikan okulları, 1880'lerde henüz çok az sayıda olsa da genellikle zengin sınıflardan, burjuvaziden ve taşra bürokrasisinden Müslüman öğrencileri de kabul etmeye başlarlar. Örneğin Beyrut'tan sultana, çocuklarını Hıristiyan okullarına gönderen Müslüman aileleri bildiren raporlar gelir. Gerçekten kaygı verici bu raporlardan birinin yazarı -Boyacıyan adında bir Ermeni- 1891'de, yabancıların kültürel nüfuzunun böylesine yayılması karşısında "Osmanlı vatanseverleri"nin elinden, "elem gözyaşları dökmek"ten başka bir şey gelmediğini yazmaktadır.[31]

Misyonların ve yabancı okulların bu gelişimine karşı ne yapılabilir? Bu alanda farklı Büyük Güçler arasında bir dengeyi korumaya gayret etmek sorunu daha da ağırlaştırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. O halde önce hadisenin boyutlarını ölçmek, bu kurumların dökümünü çıkartmak, ilerlemelerini mümkün olduğunca takip etmek, onları denetim altına almaya çalışmak ve yasalara uydurmak gerekir -1869 yasası yabancı okulların hükümetten izin alarak kurulmasını şart koşar. Harcanan tüm çabalara karşın, 1894'te yabancı okulların sadece % 37'sinin resmi ruhsatı vardır. Bir diğer önlem, Müslüman öğrencilerin bu yabancı okullara alınmasını yasaklamaktır. 1880-1890 yıllarında Abdülhamid

30 Rogan, *Frontiers of the State*.

31 Atillâ Çetin, "II. Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", *Türk Kültürü*, XXII/253, Mayıs 1984, s. 316-324; Martin Strohmeier, "Muslim Education in the Vilayet of Beirut, 1880-1918", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* içinde, Caesar E. Farah (ed.), Kirksville, The Thomas Jefferson University Press, 1993, s. 215-241.

bu yönde birçokgirişimde bulunur, ama büyük bir başarı sağlayamaz. Sonuçta en etkili yöntem bu yabancı kurumlarla rekabete girebilecek bir devlet okulları ağını geliştirmek olacaktır.

Ama Abdülhamid tarafından harcanan çabalar ne olursa olsun, onun tahta çıkışını izleyen on beş yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batı varlığının hatırı sayılır ölçüde güçlendiği kesindir. Bununla beraber tartışma götürmez maddi, teknik ve kültürel ilerlemeler de imparatorluğa girer, ama yeni eşitsizlikler ve sosyal dengesizlikler de ortaya çıkar. Bu Batı varlığının simgesi olarak, ilk Orient Express treni 1888'in Ağustos ayında Sirkeci Garı'na girer. Önemli bir olaydır bu; o güne dek Marsilya'dan İstanbul'a buharlı gemiyle bir haftada gelinirken, Osmanlı başkenti artık Paris'e sadece üç günlük mesafededir. Orient Express Osmanlı İmparatorluğu'na Batı'yı biraz daha fazla ve biraz daha hızlı taşır. Yabancı bir gözlemci şu düşünceyi ileri sürer: "İstanbul ile Viyana arasındaki demiryolunun tamamlanması [...] şehrin yabancı fikirler ve yatırımlar tarafından ele geçirilişi olarak değerlendirilebilir", bu demiryolu "İstanbul'un Batı dünyasına eklenişi" anlamına gelmektedir.[32] Yani bir anlamda 1453'ün öcü alınmaktadır. Sultanın bu haberi büyük bir coşkuyla karşılamadığını eklemeye herhalde gerek yok...

32 Çelik, *The Remaking of Istanbul*, s. 102, aln. yap.: Van Millingen, *Constantinople*, Londra, 1906.

11. BÖLÜM

İslahatçı Sultan

"Eğer bizde bazı ıslahatlar kabul edilecekse, memleketin hakiki şartları göz önünde tutularak yapılmalıdır" diyen Abdülhamid, ihtiyatlı bir girişimden yanadır: "Islahat tatbikinde her adımı atmadan evvel zemini yoklayarak" hareket etmek gerekir. "Tabii şartlar dahilinde, içimizden gelmek suretiyle inkişaf etmeliyiz" diye yineler, "acele işe şeytan karıştığını" ekler. "Avrupa medeniyetinin en iyi taraflarını alıp, Şark kültürüyle meczetmek [birleştirmek] suretiyle meydana gelecek ve olgunlaşacak yepyeni bir medeniyeti bizde ancak müstakbel nesiller görebilecektir." Öte yandan Abdülhamid, "tabii şartlar dahilinde, içimizden gelmek suretiyle inkişaf" edilmesi ve "harici tesirler"in ancak "pek lüzumlu hallerde" alınması gerektiğini savunur. İnkişaf, "içimizden gelmeli, kendiliğinden, tabii" olmalıdır.[1] Bu yaklaşım, dışarıdan hoyratça dayatılan ıslahatları geçersiz kılmanın bir yoludur.

Sultanın ıslahat istekleri kısa sürede birçok zorluk ve direnişle karşılaşacaktır. İlk sırada, geniş bir ıslahat programının hayata geçirilmesi önündeki başlıca engeli oluşturan mali vaziyet gelmektedir. Ama nitelikli insan eksiği de önemlidir; sultan İngiliz sefir Henry Layard'a bu konuda yakınır: Osmanlıların gözünde devlette çalışmak bir bağlılık ve fedakârlık sergilemekten çok, servet edinip lüks içinde yaşama yoludur - bu yüzden rüşvetidarenin her kademesini sarmıştır.[2] Abdülhamid ortama egemen olan taassuptan, özellikle de ulemanın taassubundan şikâyet eder. Osmanlı ulemasının "aşırı mutaassıp" olduğunu kaydettikten sonra, Avrupa'dan gelen her şeyi şüpheyle karşıladıklarını belirtir. Yeri

1 *Pensées et souvenirs*, s. 195, 70 [*Siyasi Hatıratım*, s. 145-146].

2 Stanford J. Shaw, "A Promise of Reform: Two Complimentary Documents", *International Journal of Middle East Studies*, IV, 1973, s. 359-368.

gelir, orduda "askerî fes giydirilmesine" karşı çıkan şeyhülislamı "aptal" diye niteler. Gregoryen takvimin kullanılması, hatta Osmanlı dilinin öğrenilmesini kolaylaştıracak bir Latin alfabesine geçişi de kapsayan köklü ıslaharlar da düşünmüştür.[3] Ama koşullar işini kolaylaştırmaz. Berlin Antlaşması'nın tasfiye edilmesi ve Tunus meselesi 1881 sonuna kadar tüm vaktini alır. Düyun-ı Umumiye İdaresi'yle birlikte devletin maliyesine bir çekidüzen verdikten sonra yeni dış zorluklar başgösterir: 1882'de Mısır krizi, Sudan meselesi, sonra da Doğu Rumeli. 1885'ten sonra dış baskılar biraz gevşer, Abdülhamid iktidarın dizginlerini elinde sıkıca tutar, artık kendini yıllardır tasarladığı büyük esere, imparatorluğun yenilenmesi ve modernleştirilmesine bütünüyle hasredebilecektir.

Abdülhamid'e Göre Devlet

Nisan 1879'a doğru, başkent çevresindeki İngiliz-Rus cenderesi çözülmeye başladığı sırada, zihni biraz serbest kalan sultan her alanı kapsayan geniş bir ıslahat planını kâğıda döker.[4] Askerî aygıtı modernleştirmek, nezaretler için sorumluluk öngörerek siyasi yapıda ıslahata gitmek, vilayet yönetimlerini ve kamu idaresini yeniden yapılandırmak, istatistiki araçları geliştirmek, adliyenin işleyişini iyileştirmek, ticaretin, tarımın gelişmesi için gerekli tedbirleri almak, büyük bayındırlık çalışmalarına girişmek, eğitimi geliştirmek söz konusudur. Dolayısıyla devasa bir plan, bir tür yeniden Tanzimat'tır tasarlanan, ama bu kez Abdülhamid'in damgasını taşımakta, imparatorluğun "yenilenmesi ve refahı" hedeflenmektedir. Abdülhamid'in bu planı okuması için verdiği İngiltere sefiri Henry Layard, tasarlanan ıslahatların "sayısı ve çeşitliliği"nden, bunların esin kaynağını oluşturan "liberal ve aydın zihniyet"ten çok etkilenir.

Sultan 1880'lerin hemen başında, belli sayıda nazırdan kendi alanlarında girişilmesi gereken ıslahatlarla ilgili muhtıralar sunmalarını ister. Zaten sultan, gerçek bir ıslahatçı ruhla hareket eden nazırları ve sadrazamları çevresine toplamakta hünerlidir. Aralık 1878-Temmuz 1879 arasında sadrazamlık yapan Hayreddin Paşa da bunlardan biridir. Önce Fransızca yayınlanan, sonra 1878'de Türkçeye çevrilen meşhur eseri *Réformes nécessaires aux Etats musulmans (Akvam el-Mesalik fi Marifet-i*

3 *Pensées et souvenirs*, s. 186, 81 ve 190-193 [*Siyasi Hatıratım*, s. 146, 83].

4 Shaw, ayrı makale.

Ahval-i Memalik: Müslüman Devletler için gerekli Islahat Tedbirleri), devlet, hür teşebbüsün emniyetini, adaletini ve hürriyetini sağlarsa ülkenin ekonomik refaha erişebileceği fikrini savunur. 1882-1885 arasında sadrazamlık yapan Said Paşa'nın tavrı da aynıdır. O da birçok önemli ıslahat hamlesini başlatır. Önceliği ekonomik konulara vermek ister ve nafıa, ticaret ve ziraat işlerini aynı çatı altında toplayacak büyük bir nezaret kurulmasının iyi olacağını düşünür. Meslek eğitimini, özellikle de mühendis mekteplerini geliştirmeye uğraşır. Madenlerden sorumlu ilmi komisyonda sadece bir mühendis bulunması karşısında hayrete düşer. İstatistik çalışmalarına da büyük bir hız kazandırır; imparatorlukta 1881-1882'de başlayan bir genel nüfus sayımı yapılır ilk kez. Sonra zirai, sınai alanlarda salnameler çıkarılır; 1894-1895 yıllarındaki okullar ve maarif hakkında bir istatistik yayınlanır, 1897'de de ilk genel istatistik çıkarılır: *Devlet-i Aliyye-yi Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi*. 1891'de Bâbıâli bünyesinde, bu alandaki daha modern kurumları örnek alan bir İstatistik Heyeti kurulacaktır. Said Paşa da demiryolları yapımını, sadece askerî nedenlerle değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmanın da önünü açmak için destekler.

Abdülhamid'in ilk ele aldığı alanlardan biri adli reformdur. Zamanında Tanzimatçıların başlattığı ama sürdürülmesi gereken bir reformdur bu. Nitekim kaç tür mahkeme varsa, o kadar farklı Osmanlı adaleti yürürlüktedir: Kişisel hukuk konularında şeriat hükümlerini uygulayan ve kadılar tarafından yönetilen şeri mahkemeler; Tanzimat devrinde açılan nizamiye mahkemeleri; farklı "millet"lerin mahkemeleri; müslümanlarla gayrimüslimleri, Osmanlılarla yabancı uyrukluları karşı karşıya getiren ticari ihtilaflarda gündeme giren karma mahkemeler; son olarak da bulunulan yerdeki yabancılar için konsolosluk mahkemeleri. Adalet sadece çeşitlenmekle kalmamış, gırtlağına kadar rüşvete batmıştır, siyasi iktidara bağımlıdır ve hâkim yetiştirecek bir okul yoktur.

Abdülhamid 1878'de ceza hukukuna ve ticaret hukukuna ilişkin laik kanunları uygulayabilecek hâkimler yetiştirmek üzere Mekteb-i Hukuk'u açar. 1879'da çıkarılan bir dizi kanun ve nizamname ile adli sistem, en azından kâğıt üzerinde derinlemesine değiştirilir ve asliye, ticaret, ağır ceza davalarına bakacak dini olmayan mahkemelerden sorumlu bir Adliye Nezareti kurulur. Yargının yürütmedenayrılığı ilkesi ilan edilir ve nezaret kurumu oluşturulur. Hâkimlerin görevden alınamazlığı ve seçimle gelmeleri ilkeleri duyurulur. Ama aynı zamanda sultan, yabancıların adli imtiyazlarını ve konsolosluk mahkemelerini sürdürmek zorunda kalır.

Abdülhamid'in kaygısı, yetkin ve işine bağlı bir memur sınıfı yetiştirmektir. Onların eğitim kalitesini artırmak için 1859'dan beri açık olan Mülkiye Mektebi'nde önemli bir reforma gider. 1877'de okul müfredatı üç yıldan beş yıla çıkar, modern dersler de programa dahil edilir, taşradan gelen öğrenciler mektebin yatılı bölümüne kabul edilir. 1885'te 395 mezundan 295'i yatılıdır. Ayrıca Abdülhamid bir Mekteb-i Maliye ve bir Ticaret Mektebi de açtırır. 1878'de kurulan ve her devlet memurunun sicilini tutan Memurin-i Mülkiye Komisyonuile Ahval-i Memurin Sicil Komisyonu aracılığıyla mülki idare modernleştirilir. Bu iki komisyon 1896'da birleştirilecektir.

Tanzimatçılarm tökezledikleri en temel ıslahat konularından biri maliyeye çekidüzen verilmesidir. Devletin gelirleri nasıl artırılacaktır? İthalat resimlerini donduran kapitülasyonlar bir gümrük siyaseti izlenmesini olanaksız kılmaktadır. Abdülhamid, Mekteb-i Fünûn-ı Maliye[5] adında bir okul açarak maliye müfettişlerinin eğitimini iyileştirmeye ve vergi tahsilatı sistemini akılcılaştırmaya çalışır. Tanzimat'tan beri İstanbul, birçok istismara yol açan iltizam sisteminden kurtulmaya ve onun yerine devlet memurları tarafından gerçekleştirilecek doğrudan tahsilat sistemini geçirmeye uğraşmaktadır. Tanzimat bu alanda büyük ölçüde başarısızlığa uğramıştır. Abdülhamid de vergi tahsilat sisteminde derinlemesine bir ıslahatı gerçekleştiremez ve mültezimlerin egemenliği -imparatorluğun sonuna kadar- sürer.[6] Bu durum mali bakımdan devlet hazinesinin ciddi kayıplara uğraması, toplumsal açıdan ise hem taşra ileri gelenlerinin güçlenmesi hem de köylü dünyasında alttan alta büyüyen bir hoşnutsuzluk anlamına gelmektedir -bu hoşnutsuzluk Abdülhamid'in saltanatının sonuna doğru kendini açık bir biçimde gösterecektir. Vergi gelirlerini artırmanın bir diğer yolu, özellikle Doğu Anadolu ve Trablusgarp'ta göçebe aşiretler gibi çevresel veya marjinal nüfus gruplarını hedef alan vergilendirme "kampanyaları" düzenlemektir.

Abdülhamid'in girıştiği reformlardan bazıları Osmanlı ekonomisinin kalkınmasını teşvik etmeyi amaçlamaktadır; bu, Osmanlı İmparatorluğu'nu modern bir devlet haline getirmenin ve büyük güç statüsünü korumanın vazgeçilmez şartıdır. Abdülhamid veliahd şehzade olduğundan beri ekonomik konularla ilgilidir; önce kendi arazilerini ve çiftliklerini işletirken pratik bilgiler edinmiş, daha sonra Maarif nazırı Münif Paşa ta-

5 Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, 1, s. 157-158.

6 Donald Quataert, *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, Cambridge, 1994, s. 854-856.

rafından ekonomiyle tanıştırılmıştır. Ayrıca rejimin ideologu olan Ahmed Midhat'tan da muhtemelen etkilenmiştir. Bu gazeteci 1879'da ekonomi-politik konusunda birçok popüler eser kaleme almış, bu eserlerde çalışmaya övgüler düzüp Müslümanları ekonomik hayata daha çokkatılmaya çağırmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisini kalkındırmak için vazgeçilmez olan gümrük himayesinin sağlanmasını istemiştir.

Abdülhamid'in ekonomi konusundaki fikirleri, kaleme aldığı çeşitli muhtıralardan ve tasarılardan olduğu kadar, hatıratından da anlaşılmaktadır. Kapitülasyonların ve gümrükvergilerini artırmayı engelleyen -mal değerinin % 8'ini geçemezler- ve yerel sanayinin gelişimini durduran ticaret antlaşmalarının getirdiği ekonomik liberalizmin olumsuz etkilerinin bilincindedir. Sultan cam sanayiini örnek vererek bu noktayı izah eder: Avusturya rekabete girip iki katucuza mal satarken bu sanayii geliştirmek mümkün müdür? Bu nedenle sultan gümrük vergilerinin artırılmasını sağlamak için Büyük Güçler nezdinde birçok kez girişimde bulunur, ama sonuç alamaz -en azından 1907'den önce.

Sultanın ekonomik kaygılarının merkezinde ise ziraat yer alır, çünkü "ziraat, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk yeri işgal eder" ve "bütün canlıları besleyen odur."[7] Ziraatçilerin "modern ziraat ilmi"nin vardığı sonuçları özümsemeleri için, zirai tahsil görmeleri şarttır. Aynı zamanda bu işin zorluklarını da gizlemez: "Yavaş ve uyuşuk" diye nitelediği Osmanlı köylüsü ilmi kazanımları tatbik edinceye kadar epey zaman geçecektir. Devlet zirai uzmanlar yetiştirme işini, ya onları yurtdışında tahsile göndererek ya bölgelerde hem kuramın hem de uygulamanın öğretildiği ziraat okulları açarak üstlenir. En tanınmışı İstanbul'daki Halkalı Ziraat Mektebi'dir, ama Bursa ve Selanik'te başka okullar da açılır. Gübre ve tohum kullanımını yaygınlaştırıp köylüleri en çok talep edilen zirai ürünleri ekmeye teşvik etmek amacıyla örnek çiftlikler de kurulur. Daha iyi bir zirai eğitim sağlamak için alınan bu tedbirlerin yanı sıra, 1888'de kurulan Ziraat Bankası'nın hedefi de köylülere kredi temin ederek tefecilerin eline düşmelerini engellemektir; ama bu banka uygulamada en zengin köylülerin işine yarayacak, kırsal alandaki toplumsal eşitsizlikleri derinleştirip ticarete yönelik tarımın önünü açacaktır.

Bir diğer önemli adım, İstanbul Ticaret Odası'nın açılmasıdır. Bu projenin mimarı, imparatorluğun ekonomik alanda uzmanların görüşlerinden yararlanması gerektiğine inanan Hayreddin Paşa'dır. Oda resmen Ocak 1882'de, muhtemelen Abdülhamid'in mali desteğiyle açılır. 1885

7 *Pensées et souvenirs*, s. 187-188 [*Siyasi Hatıratım*, s. 142].

yılından itibaren *Journal de la chambre decommerced'Istanbul (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası)* adlı bir dergi yayınlamaya başlar. Kurucu üyeler bankerler, tüccarlar, armatörler, sigortacılardan oluşur; çoğu Ermenidir, ama içlerinde Rumlar, Müslümanlar ve Yahudiler de vardır. Ticaret Odası, tarımı geliştirmek, vergileri azaltmak, küçük sanayii korumak konularında hükümete tavsiyelerde bulunur. Ama yabancı işadamları bu kuruma kuşkuyla bakar; ticari çıkarlarını kollamak için kendi ticaret odalarını kurarlar; 1884'te açılan Fransız Ticaret Odası'nı, 1885'te İtalyan ve 1887'de İngiliz Ticaret Odaları izler.

Abdülhamid her vilayette bir Hamidiye Sanayi Mektebi açmak ister. Bu mekteplerin amacı, büyük okullardan çıkan memurların yanı sıra, özellikle Müslüman nüfus içinden teknisyenler ve mühendisler yetiştirmektir. Gerçekten de sultan, liberalizmin yabancıları ve gayrimüslimleri öne çıkarıp, sonunda ekonomik hayatın tamamen bunların eline geçeceğinden kaygılanmaktadır. Dolayısıyla adı geçen bu okulların açılması, taşra kentlerinde Ermenilerin ve Rumların ekonomik, sosyal ve kültürel dinamizmiyle rekabet edebilecek Müslüman orta sınıfları ortaya çıkartıp geliştirmeyi hedefleyen daha genel bir siyaset çerçevesine oturmaktadır. 1908'e kadar toplam 2500 öğrenci mevcutlu, on yedi sanayi mektebi açılacaktır.

Abdülhamid'e göre, Büyük Güçler'le rekabet etmek isteyen modern bir devlet sanat ve kültürle de ilgilenmekzorundadır. Bu alanda bir adam belirleyici rol oynar: Edhem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey. Belki de Gérôme ile Boulanger'nin talebesi olduğu Paris'te öğrenim gören Osman Hamdi Bey, ressam, mimar, etnoğraf, idareci, arkeologdur. Büyük Avrupa başkentlerinin sanat çevreleriyle çok yönlü ilişkileri bulunduğu için, Abdülhamid onu 1881'de Müze-i Hümayûn'un [Arkeoloji Müzesi] başına getirir. Osman Hamdi Bey, bu müzenin ilk Osmanlı müdürüdür. Çok önemli bir arkeolojik keşfin, Lübnan'da topraktan çıkarılıp İstanbul'a getirilen Sidon (Sayda) lahitlerinin sergilenebilmesi amacıyla müze genişletilir. Abdülhamid, imparatorluğunun arkeolojik zenginliklerinin başkentte de görülebilmesini ister; Hamid merkeziyetçiliği kültür için de geçerlidir.

1883'te Paris'teki Académie des Beaux-Arts'ı model alan Sanayi-i Nefise [Güzel Sanatlar] Mektebi açılır. Bu okul da Osman Hamdi Bey tarafından yönetilir ve resim, heykel, mimari ve gravür dersleri verilir. Yirmi kadar öğrenciyle açılan okulun mevcudu 1895'te 200'e çıkmıştır. Osmanlı kültürel mirasının, halıların, kumaşların, ipeklilerin, çinilerin, ciltlerin, sedef ve fildişi eşyaların, eski silahların, aşınabilecek ve yok olabi-

lecek tüm nesnelerin restorasyonu ve korunması için yetkin bir personel yetiştirilmesi de amaçlanmaktadır. Böyle bir okulaçılmasının, öğrencilerin de yurt dışına gitmesini engelleyip Osmanlı İmparatorluğu içinde kalmalarını sağlayacağı düşünülmektedir.

Abdülhamid imparatorlukta büyük arkeolojik kazılar da başlatır. Schliemann'ın Troya'daki keşiflerinden sonra, Bergama, Milet, Efes, Priene, Didim ve Sardis'de kazı şantiyeleri açılır; Osmanlılar bu şantiyelerin imtiyazlarını da değişik Büyük Güçler'e dağıtmaya özen gösterirler. Ama Nemrud Dağı'ndaki, Sayda'daki -meşhur lahitler- kazıları bizzat Osman Hamdi yürütür ve Milas yakınındaki Lagina'da bulunan Hekate Tapmağı'nın frizini süsleyen yüksek-kabartmaları topraktan çıkarır.

Diğer yandan Abdülhamid kazıları yürütmek, bir Eski Eserler İdaresi kurmak ve yağmaları engellemek amacıyla bir *Asar-i Atika (Eski Eserler) Nizamnamesi* yayınlar -bunun da yazarı Osman Hamdi Bey'dir; nizamnameye göre, bir kazı sırasında bulunan tüm nesnelerin İstanbul'daki Müze-i Hümayûn'a getirilmesi zorunludur. Çok belirgin bir modernite gösterisi peşinde olan sultan, eski uygarlıkların kalıntılarının değerlendirilmesine büyük önem vermekte, klasik antikçağın göz kamaştırıcı eserleriyle kendisinin teşvik etmeye çalıştığı kültürel yenilenme arasmda bir bağ kurulmasını istemektedir.

Orduyu Modernleştirmek

Rusya'ya karşı yaşanan bozgunun ertesinde yerine getirilmesi gereken ilk görev tabii ki orduyla ilgilenmekti. Savaş ordunun vasıflarını olduğu kadar ve ondan da önemlisi kusurlarını ortaya çıkarmıştı. Osmanlı ordusu yenilmiş, ama modernleştirilmişti; Avrupa'daki güçler dengesinde yeniden azımsanamayacak bir etken, dolayısıyla Abdülhamid'in dış siyasetinde bir araç olabilirdi. Ama sultan diğer yanda, iç siyasette başını ağrıtabilecek bir kurum olarak ordudan kuşku da duyar. Ona göre problemin denklemi şöyledir: Osmanlı ordusunu askerî düzeyde etkili, siyasi düzeyde ise güçsüz kılmak.

İlk aşama, ordunun koşullarını bilmek ve ihtiyaçlarını saptamaktır. 1877'de Rusya ile savaş patlak verdiğinde Osmanlı ordularının gerçek durumu bilinmemektedir -Abdülhamid, askermevcudundan başlamak kaydıyla ordunun gerçek gücü hakkında kendisini yanıltan erkân-ı harbiye-i umumiyeye [genelkurmaya] sitem eder. Orduya asker toplamak için ise, nüfusu bilmek gerekir. İmparatorluk önce 1831'de, sonra da

1844'te hem vergi için hem de askerî nedenlerle nüfus sayımı yapmıştır. Ama bu sayımlar kesin değildir. 1882'de tam anlamıyla nüfus sayımı denebilecek genel ve yeni bir sayım başlatılır, ama bu sayım ancak 1890'da tamamlanacak ve 1893'te yayınlanacaktır. Askerî olanakların da bir dökümü çıkarılır; bu döküm, askerî lojistik bakımından yaşanan muazzam eksiklikleri gözler önüne serer.

Orduda ıslahat için bir diğer temel koşul, maliyedir. Abdülhamid'in tüm saltanatı boyunca askerî harcamalar devlet bütçesinin yarıdan fazlasını yutar. Örneğin 1891'de toplam 19 milyon liralık bütçe içinde, ordu harcamaları 6.1 milyon, jandarma harcamaları 1.25 milyon, tersane giderleri 600.000, bahriye giderleri de 600.000 liraya çıkar; üstelik bu toplam bütçe içinden, Düyun-ı Umumiye'ye ayrılan gelirleri de düşmek gerekir. Buna olağanüstü krediler, silahlanma harcamaları, seferberlik masrafları eklenir.[8] Askerî bütçe sürekli sıkıntı içindedir. Kesenin ağzının sıkılabileceği tek kalem de maaşlardır. Subay ve asker maaşları, kışlalarda çok tehlikeli bir hoşnutsuzluk havası estirmek pahasına, genellikle çok düzensiz biçimde ödenir. 1888-1889'da ödenmeyen maaşlar yüzünden sağda solda ayaklanmalar çıkar ve bu hadise 1908 devrimine kadar giderek ağırlaşarak devam eder.

Sınırlı mali olanakları bulunan, bu olanakları da kısması gereken muazzam bir imparatorluk etkili bir biçimde nasıl savunulabilir? Muvazzaf ordumevcudunuazaltarakmı? Abdülhamid önce bu çareyi düşünür, sonra vazgeçer. Halktan gönüllü vergiler toplayarak mı? Ama halk, zaten suyu sıkılmış limon gibidir. Dış istikraz yolu da vardır ve Abdülhamid 1886'da Balkan krizi sırasında ilan edilen seferberlik masraflarını karşılayabilmek için yeniden bu yola başvurmak zorunda kalır. Bununla birlikte sultan, tüm orduyu modernleştiremeyeceğini ve belli tercihler yapması gerektiğini kısa zamanda anlar.[9] Abdülaziz bahriyeyi geliştirmişti; Abdülhamid'in hasımları ise sultanı, güçlü bir bahriye kendi güvenliğini tehdit edebilir endişesiyle, savaş gemilerini kaderlerine terk etmekle suçlarlar. İddiaya göre sultan, bir savaş gemisinin Yıldız tepesini ve içine kapandığı sarayı bombardıman edeceğinden çekinmektedir. Hiçbir zaman açık denize veya manevraya çıkmadan, Haliç'in dibinde çürüyen savaş gemilerinin onca karikatüre konu olmasının nedeni budur. Aslında ileri sürülen bahane saçmadır tabii ki. Abdülhamid'in bahriyeye daha az önem vermesi, bütçe sorunlarından ve stratejik tercihlerden kaynaklanmaktadır.

---

8 Griffiths, *age*, s. 85.

9 *Age*, s. 67.

Sultan pahalı bir gemi yapım programına atılmaktan vazgeçer, ama deniz savunmasını da bir kenara itmez: Bahriyeyi torpiller, mayınlar, sahil korumayı sağlayan sabit bataryalarla donatır. 93 Harbi'nde Rus donanmasından çok üstün olan Osmanlı donanmasının torpil ve mayın korkusuyla felç olduğunu fark etmiştir. Benzer araçların ve sabit müstahkem mevkilerin kullanımına dayalı aynı savunma stratejisini o da benimseyecektir.[10] Krupp topları satın alınarak Çanakkale Boğazı savunması güçlendirilir; öyle ki daha 1890'larda İngiliz askerî uzmanları bu mevzilerin ele geçirilemeyeceği yönünde görüş belirtirler.

Abdülhamid'in kara kuvvetleri lehindeki tercihi sadece mali nedenlerle belirlenmemiş, belki bir ölçüde gelenekten kaynaklanan değerlendirmeler de -yeniçerilerden beri piyade hep Osmanlıların en mükemmel oldukları sınıftı- rol oynasa bile, esas ağır basan yan stratejik bakış açısı olmuştur. İmparatorluğun üzerindeki tehditler esas olarak kara kaynaklı -öncelikle Balkanlar ve Kafkasya- oldukları için, bunların karşısına sabit savunma hatları, müstahkem mevki sistemleri, cephanelikler koymak zorunludur. Fetih zamanı geride kaldığı için, orduların hareketliliği bir kenara bırakılıp daha savunmaya dayalı, askerlik sanatı açısından daha statik bir anlayış öne çıkarılmıştır. Bu "kıtasal" -hatta "Prusyalı"- bakışta Alman subayların ve strateji uzmanlarının da payı vardır haliyle. Onlar, imparatorluğun deniz kuvveti boyutunu görmezden gelip, Osmanlı ordusunu kendi ordularının güneydoğu kanadı olarak görme eğilimindedirler. Savaş halinde bu kanadın görevi düşmanı sınırda tutmak ve Çanakkale sürgüsünü açtırmamak olacaktır. Her ne olursa olsun, Abdülhamid'in piyadeyi bahriyeliye, demiryolunu denizyollarına, müstahkem mevkileri kruvazörlere, kara kuvvetlerini deniz kuvvetlerine üstün tuttuğu açıktır. Müstahkem mevkilere ve iç iletişime, özellikle de demiryolları ve telgrafa verdiği önem buradan kaynaklanmaktadır.

Rus-Türk savaşı sırasında, ordu mevcudu kâğıtüzerinde öngörülenin çok altında kalmıştı. Bu mevcudu -esas olarak Anadolu Müslümanları arasından toplanmaktadır- artırmak için niye askerlik hizmetinin gayrimüslimlere de genişletilmesi düşünülmesin? Tanzimat, müslüman olsun olmasın herkesin kanun önünde eşit olduğunu açıkladığından ve 1856 hatt-ı hümayûnunda gayrimüslimlerin de askerlik yapacağı öngörüldüğünden beri gündeme gelmiş yakıcı bir sorundur bu.[11] Ayrıca ordu, imparatorluk içindeki çeşitli milliyetleri ve dinleri bütünleştirmek-

10 Çetin ve Yıldız, *Sulton II. Abdülhomid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 247.

11 Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul, Simurg, 2000.

te kullanılacak bir araç olamaz mı? Karma bir lise -Galatasaray Lisesi- yaratılabildiğine göre niye karma kışlalar açılamasın?

Bu sorun 1877'de Meclis-i Mebusan'da tartışılmış ve bazı Hıristiyan mebuslar kendi dindaşlarına da askerlik hizmeti konmasının en ateşli savunuculuğunu yapmışlardır. 1882'de Teftiş-i Umum-i Askerî Komisyon-ı Alisi, gayrimüslimlerin orduya alınmasını, iddiaya göre ittifakla, tavsiye etmiştir.[12] Ama Osman Paşa gibi, muhafazakâr yanları ağır basan yaşlı subaylarca desteklenen sultan, bu çözümü reddeder. Hangi nedenlerle? Gösterdiği ilk neden, daha önce Cevdet Paşa tarafından da ileri sürülmüştür: Müslüman askerler savaş meydanında Hıristiyan subaylardan emir alır mı?[13] Ayrı Yahudi veya Hıristiyan alayları teşkil etmek olanaksız gözükmektedir, çünkü bunlar devlete yeterince bağlılık göstermeyebilirler, üstelik bu, sultanın deyimiyle, "ordu içinde ordu kurmak demektir."[14] Üstelik gayrimüslimlerin orduya dahil edilmesi, askerlik hizmetinden muaf tutulma karşılığında alınan verginin (bedel-i askerî) ortadan kalkması anlamına gelecektir ki, bu da mali açıdan önemli bir kayıptır. Eski cizye, Tanzimat devrinde bedel-i askeriye dönüşmüştür. Abdülhamid, özellikle hilafete vurgu yaptığı bir dönemde ordunun İslami niteliğini zedelemekten çekinmiş de olabilir; tüm Osmanlı tarihi bu geleneğe dayanmaktadır ve imparatorluğun birliği de ona bağlıdır; bu nedenle 1886'da askerlerin dini vecibelerini büyük bir titizlikle yerine getirmelerine dikkat edilmesini buyurur ve kışlalara din eğitimi kitapları dağıttırır. Abdülhamid'e göre, "gayrimüslimlerden askerlik hizmeti istemeyi düşünmek hayal kurmaktır ve bizim için intihardan farkı yoktur." "Bu kadar saçma bir fikri hiçbir halife kabul etmez!" diye haykırır.[15] Bu yüzden Jöntürk Devrimi'nden sonra başlatılan 1909 reformlarına gelinceye dek -birkaç askerî hekim gibi az sayıdaki istisna dışında- Osmanlı ordusunda gayrimüslimler yer almayacaktır.

Demek ki geriye, ordu mevcudunu artırabilmek için, askere alma işini ıslah etmekten başka bir çare kalmamaktadır. Askere alma işini akılcılaştırmaya çalışan 1886 tarihli yasanın da amacı budur.[16] 20 yaşından büyük her Müslüman erkek için, zorunlu muvazzaf hizmetüç yıldır. Öte yandan muhacirler de askerlik hizmeti kapsamına alınmıştır. Yasa, be-

12 Griffiths, *age*, s. 46-47.
13 Lewis, *Islam et laïcité*, s. 296.
14 *Pensées et souvenirs*, s. 87 [*Siyasi Hatıratım*, s. 86].
15 *Age*, s. 86-88 [age, s. 86-87].
16 Griffiths, *age*, s. 73-74.

del-i şahsi ödeyerek yerine başka birini askere göndertme olanağını ortadan kaldırır. Üstelik aynı dönemde askerlik yoklamaları yeniden düzenlenir ve hem ulaşım hem de iletişim araçlarındaki ilerlemeleri de hesaba katan yeni bir seferberlik planı benimsenir.

Ordudaki modernizasyon hamlesi techizatı da kapsar. Askerî bütçenin büyük bir bölümü kara ordusu için askerî malzeme alımına gider; esas olarak Almanya'dan getirtilen Krupp topları veya Mauser tüfekleri gibi en modern techizat söz konusudur. Askerî reformların üçüncü kanadı, subayların daha iyi yetişmesini sağlamaya yönelik eğitimdir.[17] Bu alandaki çabalar da yeni değildir, ama yetersiz kalmıştır. Abdülhamid, kendisi tahta çıkmadan önce Süleyman Paşa tarafından kurulmuş askerî okullar ağını geliştirir. 1876'da İstanbul ve civarında 9 askerî rüşdiye vardı. Abdülhamid bu ağı vilayetlere de yayacaktır: On beş yıldan daha kısa bir zaman zarfında, imparatorluk sathındaki askerî rüşdiye sayısı 21'e çıkar. Sultanın bu okulları önce Arap vilayetlerinin büyük kentlerinde, Şam, Beyrut ve Bağdat'ta açmayı tercih etmesi anlamlıdır. Arkadaki asıl kaygı, tabii ki ordu aracılığıyla bu vilayetleri imparatorlukla daha fazla bütünleştirebilmektir.

Bu okullar sekiz ila on yaş arasındaki öğrencileri kabul eder, onlara önce dini, sonra dünyevi nitelikte bir eğitim verirler: İkinci sınıftan itibaren Fransızca, aritmetik, geometri, coğrafya öğretilir. Öğrenciler daha sonra askerî idadilere devam edebilirler. Sayıları yediyi bulan askerî idadiler her askerlik bölgesine bir okul düşecek şekilde İstanbul, Edirne, Manastır, Erzurum, Şam, Bağdat ve Bursa'da açılmıştır. Müfredatta fen dersleri ağırlıktadır. Bunun da ardından en iyi öğrenciler İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'ye ve en sonunda da Erkân-ı Harbiye'ye girebilirler.

Von der Goltz, Mekteb-i Harbiye'yi modernleştirmek için çaba göstermiştir. Müfredata taktik, strateji, harp tarihi, levazım gibi yeni dersler katmış, Fransızca dışında Rusça veya Almanca gibi yeni dillerin de öğrenilmesini sağlamıştır. Ayrıca askerî eğitimlerini mükemmelleştirmek amacıyla askerî öğrencilerin yurtdışına gönderilmesi de sürmektedir -önceki döneme göre en önemli fark, artık Fransa'ya değil Almanya'ya gönderilmeleridir.

Subay sınıfı üzerindeki bu reform çabaları ilk sonuçlarını 1890'larda hissettirmeye başlar. Askerî okullardaki öğrenci sayısının yanı sıra, okulların bulunduğu vilayetlerden gelen öğrencilerin oranı da artmaya başlamıştır. 1884'te yaklaşık 10.000 muvazzaf subayın aşağı yukarı % 10'u

17 *Age*, s. 93 vd.

Harbiye mezunuydu. On beş yıl sonra muvazzaf subay sayısı 18.000'e, mekteplilerin oranı ise % 25'e çıkmıştır.

Demek ki orduda tartışılmaz bir modernizasyon gayreti söz konusudur, ama yine de karanlıknoktalar mevcuttur. Askerlik hizmetinden muaf tutulanların sayısı hâlâ çok fazladır.[18] Kanunca tanınmış çeşitli muafiyetler İstanbul ve civarının sakinlerini, Hicaz, Yemen, Trablusgarp ve Arnavutluk'un bazı bölgelerinde yaşayanları, Kürt ve Arap göçebelerini kapsamaktadır; bunun dışında 1886 tarihli kanun, bedel-i nakdi ilkesini korumuştur. Gerçek anlamda muafiyetlerin dışında, çok sayıda askerlikten kaçma vakasına da rastlanmaktadır. Özellikle Anadolu'da askerden kaçmak için dağa çıkmak gelenektir. Aşırı uzunluğu -Tanzimat, muvazzaflık hizmetini üç yıla indirse de-, maddi koşulların zorluğu ve askerin techizatının yetersizliği yüzünden, askerlik hizmeti halk arasında hiç tutulmaz. Demek ki Osmanlı nüfusunun önemli bir bölümü, hâlâ Anadolu köylüsüne dayanan askerlik hizmetinden kaçmaktadır.

Osmanlı ordusunun karşılaştığı bir diğer güçlük, Abdülhamid devri boyunca 1877-1878'de olduğu gibi açık arazide ordularla değil, Makedonya'da, Ermeni vilayetlerinde, Havran'da, Arnavutluk'ta ve Yemen'de daha çok yerel gerilla savaşlarıyla baş etmek zorunda kalmasıdır. Diğer yandan hafiyelik ve muhbirlik ruhu orduya geniş çapta nüfuz eder. Şu veya bu subaya ilişkin jurnaller sultanın çalışma masasına yığılır. Sonunda orduyu bir korku havası sarar; subaylar gerçek durumu değil, sultanın duymayı istediğini düşündükleri şeyleri rapor etmeye başlarlar. Zaten sultan da tüm ayrıntıları, en küçük rütbeli subayın bile terfilerini denetleme iddiasındadır. Rejimin kusurları orduya da sıçrar.

Ama yine de Abdülhamid Osmanlı ordusunu kadrosu daha iyi tamamlanmış, daha iyi donatılmış, daha etkili, tek bir sözcükle daha modern bir ordu haline getirmeyi başarmıştır. 1897'de, Tesalya'da Yunanistan'a karşı verilen kısa savaşta vasıflarını gösterme fırsatını bulacaktır. Ordu harcamaları bütçenin sırtında ağır bir yük olmaya devam etse de, sultan orduyu aynı dönemde Çarlıkiktidarının da yaptığı gibi yeri geldiğinde sivil amaçlarla da kullanmayı bilir. Örneğin ordu, Mezopotamya'daki Hazine-i Hassa topraklarının değerlendirilmesinde azımsanamayacak bir rol oynar. Aynı şekilde sultan, kendi saltanatının en büyük eserlerinden biri olacak Hicaz demiryolunun yapımında da askerin işgücünden geniş ölçüde yararlanacaktır.

---

18 Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System, 1844-1914". *International Review of Social History*, 43, 1998, s. 437-449.

Maarif Alanındaki İlerlemeler

Tanzimat, kamu eğitimi fikrini, maarifin devletin işi olduğu yönündeki -o çağ için yeni olan- fikri miras bırakmıştı. Tanzimat çağının kurumsal modernleşme siyasetinin önemli araçlarından biri devlet okulları açılması olmuştu. Tanzimatçılarmasrafları devletin üstlendiği ama laikleştirilmiş bir sivil eğitim tasarlamışlardı; mevcut okulları -dini okulları, mektep ve medreseleri- modern eğitim ocakları haline getirmek söz konusu değildi onlar açısından. Bu nedenle Tanzimat döneminden itibaren biri din temelli ve "geleneksel", diğeri daha o zamandan daha laik nitelikli ve "modern" iki farklı okul ağı bir arada var olmaya başladı. Kamu eğitiminin kızlara da yayılması gerektiği fikri de aynı devre aittir. Üstelik Tanzimat, Fransız modelinden esinlenen ve ibtidaî'den (ilkokul) rüşdiye'ye (ortaokul), idadî'ye (hazırlık okulu), sultanî'ye (lise) ve dârülfünûn'a (üniversite) kadar eksiksiz bir maarif sistemi öngören ve tüm Osmanlılar için zorunlu ilköğretim ilkesini ilan eden 1869 tarihli kanunla kurumsal bir çerçeve de oluşturmuştu.

1876'da, Abdülhamid tahta çıktığında bu programın ne kadarı gerçekleştirilmişti? İlan edilen ilkelerle gerçekler arasında büyük bir mesafe vardı. Diğer güçlüklerin yanı sıra, mali zorluklar da düşünülenlerin hayata geçirilmesini durdurmuştu. 1869-1870'de bir dârülfünûn açma girişimi de muhafazakârların direnişi yüzünden başarısızlığa uğramıştı. Yukarıda sayılan okullar içinde, en çok rüşdiye açılmıştı, bunlar da özellikle İstanbul'daydı. Yine İstanbul'da bir Fransız-Türk lisesi olan Galatasaray'ın açılışını da bunlara eklemek gerek tabii ki. Ama tüm imparatorluk sathında yabancı okullar, misyoner okulları ve "millet"ler çerçevesinde açılan cemaat okulları çoğalırken, bu yapılanlar çok azdır.

1876 Kanun-ı Esasisi eğitim özgürlüğünü, devletin okullar üzerinde denetimini, Osmanlılara verilen eğitimi birleştirme ve düzene bağlama isteğini beyan edip, zorunlu ilköğretim ilkesini hatırlatır. Ayrıca sultan, imparatorluk için 1879'da hazırlanan geniş çaplı ıslahat projesinde kamu eğitimini modernleştirme gereğini dile getirir. 1869 kanununu sahiplenirve Sadrazam Said Paşa'nın şahsında hırslı birmaarif siyasetinin inançlı bir savunucunu bulur. Her ne olursa olsun talep güçlüdür: Merkez ve taşra idareleri, Düyun-ı Umumiye veya Tütün Rejisi gibi kuruluşlar, yabancı şirketler, bankalar daha vasıflı elemanlar istemektedir. Ama Osmanlı yöneticilerinin ve özellikle de Abdülhamid'in maarif siyaseti, gayrimüslimlere yönelik okulların gelişimini dengele-

me kaygısına da, hem bir rekabet ruhu hem de savunma refleksi içinde, cevap vermektedir.[19]

Abdülhamid'in "yeniden inşa" döneminden başlayarak maarif alanında gösterdiği gayret önemlidir. İstatistikler, 1879'da sayısı 277 olan rüşdiyelerin 1888'de 435'e çıktığını göstermektedir. Ama asıl etkileyici olan idadî sayısındaki artıştır: 1876'da tüm imparatorluk sathında sadece 6 idadî vardı; 1893'te sayıları 55'i bulmuştur ve bu sayı 1908'de 98'e çıkacaktır. Gerçek "patlama", 1884 ile 1890'ların ortası arasındadır; daha sonra bu ilerleme muhtemelen 1894-1896 krizi nedeniyle yerinde saymaya başlar, sonra yine tırmanışa geçilir, ama ivme daha düşüktür. Aynı dönemde kız okullarının sayısı da anlamlı bir biçimde artar. Buna, Hukuk Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Ticaret Mektebi gibi yeni yüksekokulların açılması ve Mülkiye Mektebi'nin modernleştirilmesi eklenir.

Bu maarif çabasındaki en dikkat çekici yan İstanbul'dan çok vilayetleri kapsamasıdır. Örneğin imparatorluğun genelinde idadî sayısı 1876'da 6 iken 1908'de 98'e çıkarken, aynı dönemde İstanbul'da 2'den 9'a çıkılır. Bir diğer unsur, 1890'lardan itibaren büyük kentlerde meslek okullarının ve yüksek okulların açılmasıdır: Her askerî bölgede açılan askerî okullar dışında, Şam'da bir tıbbiye, Selanik, Konya ve Bağdat'ta hukuk mektepleri, Selanik'te bir polis mektebi açılır. Demek ki Abdülhamid devri, eğitimi vilayetlere yayma yönünde bir isteğe işaret etmektedir; bu da sultanın modernleşmiş taşra seçkinlerine dayanma yönündeki siyasi isteğinin mantıki sonucudur. Sultanın maarif siyasetinin büyük başarısı vilayetlerde açılan idadîlerdir; bu eğitim kurumları için güzel taş binalar inşa edilir; elde yeterli mimar olmadığı için, Paris'ten planlar getirtilir, Fransız mimari modeli takip edilir. "Maarif perver" diye övgülere boğulan Abdülhamid'in camiden çok okul yaptırdığına kuşku yoktur.

İmparatorluğun yaşadığı tüm o mali güçlükler içinde nasıl böyle bir siyaset izlenebilmişti? 1884'te Said Paşa'nın sadrazamlığı sırasında "Maarif hisse-i ianesi" (maarif vergisi) başlatılır; aşar oranının artırılması söz konusudur, fazlalık imar işleri ile maarif arasında bölüştürülecektir. Bu yeni vergi elbette bazı dirençlerle karşılaşır; bazı yerlerde, örneğin Kosova'da, eşraf verginin tamamının maarife gitmesini isterken, başka yerlerde, özellikle de Yemen veya Trablusgarp gibi uzak bölgelerde eşraf tam aksine maarife yatırım yapmayı reddeder. Her ne olursa olsun, idadîler

19 Çetin ve Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 27-28; *Pensées et souvenirs*, s. 165-166 [*Siyasi Hatıratım*, s. 141-142].

açılması programı bu ek vergi sayesinde finanse edilebilmiştir. İbtidaîler ve rüşdiyeleriçin ise, geleneksel çizgide (vakıflar, bağışlar) yerel kaynaklara başvurulur; kaynaklar bir vilayetten diğerine çok değiştiği için bu okulların dağılımı da değişir. Merkezî bütçe ancak istisnai hallerde bu okulların da yükünü üstlenir -örneğin Şkodra ve Kosova vilayetlerinde, Avusturya ve İtalya okullarına karşı koyabilmek için.

Devlet okullarının çoğalması sadece mali değil, insan kaynakları açısından da sorunları gündeme getirir. En çok gereken şey hocadır ve bu alanda rastlanan zorluklar yüzünden, imparatorluğun sivil okullarının eğitim kadrosunda pek çok ulema yer alır. Adliyede de modern hukuk eğitimi almış yetkin hukukçuların eksikliği yüzünden ulema güçlü konumunu korumaktadır.

Bu maarif çabası ne tür amaçlara yöneliktir? Bazılarına ve en başta da Said Paşa'ya göre, okulun görevi esas olarak pratik bilgileri aktarmaktır; okullar mesleki eğitime, sanayiye ve ticarete yönelik olmalı, Hıristiyanların ve Yahudilerin gerisinde kalmış Müslümanların bu mesafeyi kapatmalarını sağlamalıdır. Bu zihniyet içinde Ticaret ve Nafıa nezaretlerine bağlı ticaret ve tatbiki sanat mektepleri açılır. İmparatorluğun liman ve ticaret kentlerinin idadîlerinde geleceğin ticaret kadrolarını yetiştirmek amacıyla Fransızca öğretilmeye başlanır.

Devlet okullarının bir diğer amacı da modern konularda yetkin ve aynı zamanda devletine ve sultan-halifesine bağlı, iyi idareciler yetiştirmektir. Manevi yönün ve toplumsal terbiye boyutunun giderek ağır bastığı ve Abdülhamid'in devlet okullarını tebaasının kendi şahsına, Osmanlı hanedanına ve hilafet kurumuna bağlılığını güçlendirmenin bir aracı olarak kullandığı, müfredattaki din ve ahlâk derslerinin saatlerini birkaç kez artırdığı gözlemlenecektir.

Bu siyaset ne sonuç verir? Maarif alanında harcanan tüm çabalara karşın, devlet eğitim alanındaki talebi karşılayamamıştır; Darüşşafaka -1873'te kurulur- gibi özel Müslüman okullar gelişir, ama pek çoğu devlet rüşdiyelerinin yetersizliklerini yamamak için açılmıştır. Peki başka bir açıdan bakıldığında, bu okullar düşünülen bütünleşmeyi sağlamanın bir aracı olabilmişler midir? Normalde sivil okullar [dini olmayan okullar], Müslüman olsun olmasın herkese açıktır; diğer milletlerden gelen öğrenciler için bir *numerus clausus** uygulanmaz. Tam tersine iktidar onları da okullara çekebilse çok memnun olurdu. Ama birkaç gayrimüslim

---

* Bir insan kategorisinin belli bir işe, kuruma veya okula alınışında getirilen ayırımcı sayı sınırlaması, bir tür kota; eskiden Avrupa'da Yahudi öğrencilere uygulanırdı-ç.n.

aile çocuklarını ibtidaîlere veya rüşdiyelere gönderse de, bunun biristisna olduğunu kabullenmek gerekir; idadîlerdeki gayrimüslim öğrenci sayısı biraz daha fazladır gerçi, ama yine de çok önemli sayılamaz. Gerçekten de bu devlet okulları kendi maarif ağlarına sahip olan, yabancı okulların ve misyoner okullarının da kapılarını ardına kadar açarak kabul ettikleri Hıristiyan ve Yahudi müşteri kitlesinden pay kapamazlar. Üstelik devlet okullarında dine giderek ağırlık verilmesi de gayrimüslimlerle bütünleşmeyi pek kolaylaştırmaz.

İlk Muhalifler

Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında baş eğmeyen dik kafalıları susturmayı başarmıştı. Yeni Osmanlıları ve liberalleri sürgün etmiş, Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı dağıtmış, mebusların ikinci Meclis döneminde iyice belirginleşen muhalefetine birson vermişti. Yine de 1880'lerde o modernizasyon hamlesiyle uğraşırken, henüz tek tek de olsa sultanı ve onun rejimini eleştiren birkaç ses imparatorluğun hem içinde, hem de dışında yükselir.

Bir kere, sabık sultan V. Murad'ın mücadeleden vazgeçmeyen yandaşları vardır. Ali Suavi'nin Mayıs 1878'deki başarısız darbe girişiminden sonra, "Scalieri-Aziz" Komitesi adı verilen bir grup tarafından aynı yılın yaz aylarında Murad'ı yeniden tahta çıkarmak amacıyla düzenlenen yeni bir girişim de aynı başarısızlığa uğrar. Anlaşıldığı kadarıyla bundan sonra bir daha eski sultanı kurtarmaya yönelik bir komplo düzenlenmez; ama onun savunucuları -kendi de tekris edilen Murad'ın masonlar içinde çok taraftarı vardı- mücadelelerini sürdürürler. Abdülhamid'in iktidara geliş koşullarını eleştirmeye ve sultanın meşruiyetini sorgulamaya devam ederler. Proodos Locası'nın üstad-ı azamı olan Scalieri, 1878 yazındaki başarısızlığa karşın, Büyük Güçler'den ve özellikle de İngiltere'den destek aramayı sürdürür, ama bir sonuç alamaz. Bir diğer Murad taraftarı, aynı komployа katılan Ali Şefkati de habire bu konuyla uğraşmaktadır. *İstikbal* adında bir gazete yayınlar, sonra Avrupa'ya kaçıp, sultana düşman neşriyatını oradan sürdürür. Bütün bu olayların ardından, imparatorluk içindeki masonluk faaliyetleri mercek altına yatırılır; sultan, sadece hayırseverlik işlerini ve yardım amaçlı faaliyetleri himaye etmekle yetinen İtalyan localarını hoşgörür.[20]

20 Koloğlu, *Abdülhamit ve Masonlar*, s. 147 vd.

Masonların yanı sıra, birde liberaller vardır.[21] İçlerinde Ziya Paşa, Namık Kemal ve Midhat Paşa'nın da bulunduğu, 1876 Kanun-ı Esasisi'nin kökeninde yer alan grup, 1877'den itibaren Abdülhamid tarafından dağıtılmıştı. Baskılar, liberallere 1884'te Taif zindanında öldürülen Midhat Paşa ile bir şehit, 1888'de sürgünde ölen Namık Kemal ile de bir kahraman vermişti. Namık Kemal'in ölümü simgesel anlamda bir muhalefet devrinin, 1860'larda Tanzimatçıların her yeri işgal eden iktidarına hürriyet adına karşı çıkmış Yeni Osmanlılar muhalefetinin kapanışına da işaret eder. Bundan böyle amaç, sultanı 1876 Kanun-ı Esasisi'ni yeniden ilan edip Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplamaya zorlamaktır.

1880'lerde başlıca liberal simalar, Araptır.[22] 1878'den ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın feshedilmesinden sonra, Arap entelektüeller -eski mebuslar veya gazeteciler- Avrupa'ya, Londra, Paris ve Napoli'ye sığınırlar. 1879'da Mısır hıdivi İsmail de Napoli'ye sürülür. Mısır'da da bu aydınlara rastlanır; İngiliz işgalinden sonra Mısır'da fikirlerini daha kolayca yayma olanaklarına kavuşurlar. Örgütlü bir muhalefet grubu oluşturmazlar, her biri kendi hesabına ve kendi olanaklarıyla çalışmaktadır. Bazıları İngiliz liberalizmini kendilerine özellikle yakın bulur, meşruti liberal bir rejimi savunur, Osmanlı hilafet kurumuna saldırır ve Hamid istibdadıyla mücadele eder, ama Mısır'ın işgali onların konumunu biraz sarsar.

O dönemin muhalif Arap simaları arasında Halil Ganem'in adı sivrilir. İkinci Osmanlı meclisinde Suriye mebusu olan Ganem, 1878'de sürülmüştür. Fransa'ya yerleşir ve orada Fransız hükümetinin sağladığı kaynakla Arapça haftalık bir dergi çıkarır: *el-Basir*. Bu dergide Abdülhamid'i ve onun rejimini eleştirir, imparatorlukta reform yapılmasını talep eder ve Tunus'ta Fransız çıkarlarını savunur. Abdülhamid o sırada hükümet reisi olan Gambetta'ya derginin kapatılması için baskı yapar, zaten dergi de çok geçmeden silinir. Ama Halil Ganem Paris ve Cenevre'nin çeşitli gazetelerinde fikirlerini savunmaya devam eder.[23] O zaman sultan para ve nişan teklif ederek onu susturmaya çalışır, ama başarılı olamaz.

O dönemin bir diğer Arap muhalifi Louis Sabundji'dir [Luis Sabuncuzade].[24] Diyarbakırlı olan bu adam, eğitimini Roma'da yapmış ve Suri-

---

21 Şerif Mardin, "Liberterian Movements in the Ottoman Empire, 1878-1895", *Middle East Journal*, XIV, 1962, s. 169-182.

22 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*.

23 Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1909*, s. 264-265.

24 Hourani, *age*, s. 269.

ye'de Katolik rahip olduktan sonra Londra'ya kaçmıştır. 1881'de Londra'da Arapça bir gazete çıkarır: *el-Hilafet*. Bu gazetede dönemin İngiliz siyasetinin dümen suyuna girerek Osmanlılarm hilafeti gaspetmesini eleştirir; I. Selim devrinde hilafetin Abbasilerden Osmanlılara geçtiği iddiasının bir masaldan ibaret olduğunu, çünkü hilafetin böyle aktarılamayacağını, ümmetin üzerinde mutabakata vardığı en iyiye verildiğini söyler.

Ama bütün bunlar bir muhalefet oluşturmaya yetmez. Rejime karşı çıkışlar dağınık ve kesintili bir biçimde dile getirilmektedir. Hamid rejiminin muhalifleri arasında bağlantı yoktur. Ayrıca Abdülhamid de bazı karşı çıkışları susturmayı başarmaktadır. Halil Ganem sarayın tekliflerine direnir belki, aına Sabundji için aynı şey söylenemez. Abdülhamid onu İstanbul'a getirtir, Hazine-i Hassa'da tercümanlık görevi verir, oğlunu da Hariciye Nezareti'nde birmemuriyete yerleştirir. Osmanlı hilafetinin eski muhalifi çok geçmeden sultanı öven bir yaşamöyküsü [tercüme-i hal], hükümdarın kişisel vasıflannı, dürüstlüğünü, dindarlığını, hayırseverliğini, eğitim ve ilim tutkusunu göklere çıkaran bir tür menakıbname kaleme alacaktır...[25]

1880'lerin sonunda Hamid düzenine karşı çıkış sınırlıdır. Bir saray ihtilali deneyenler başarısızlığa uğramıştır; birkaç sürgün mücadeleyi hâlâ sürdürmektedir, ama onlar da tecrit olmuştur. Bu muhaliflerin liberalizmi de emperyalizm olgusu tarafından bozulur; Arap entelektüeller Mısır'a kayar, ama bu Mısır da artık İngiliz işgali altındadır. Kısacası bir avuç muhalif vardır belki, ama bir muhalefetten söz edilemez. İçeride ise Abdülhamid merkezîleştirme ve güvenlik siyaseti sayesinde ipleri sıkıca elinde tutmaktadır. Satın alma gücü artan ve rejim tarafından kollanan bürokratlar açısından koşulların elverişli seyretmesi de buna yardımcı olmuştur belki.[26]

Ama Osmanlı aydınları arasında örgütlü bir muhalefet olmasa da, yüksek okulların öğrencileri arasında alttan alta közlenen hoşnutsuzluk en sonunda Abdülhamid açısından tehlikeli bir hal alacaktır.[27] 1880'lerde

25 Luis Albari Sabuncuzade, *Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, Mahir Aydın (ed.), İstanbul, Kitabevi, 1997.

26 Carter V. Findley, "Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 28/1, Ocak 1986, s. 81-106.

27 Şerif Mardin, "L'aliénation des Jeunes Turcs: essai d'explication partielle d'une conscience révolutionnaire", *Economie et société dans l'Empire ottoman, fin XVIIIe-début du XXe siècle* içinde, J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont (ed.), Paris, 1983, s. 157-165 ve aynı yazar, "Ideology, Student Identity and Professional Role: Istanbul, 1889", "Ideology, Education and the Formation of National Identity in the Ottoman Empire during the Hamidian Era, 1876-1909" adlı kollokyuma sunulan tebliğ, Bad Homburg, 12-14 Temmuz 1993.

Osmanlı başkentinde bir yüksek okul öğrencileri muhitinden söz etmek -ilk kez- mümkündür. Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye [sivil tıbbiye], Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane [askerî tıbbiye] ve Mülkiye gibi eskiden beri var olan okullara, Abdülhamid'in açtığı yeni mesleki eğitim kurumları da eklenmiştir. Artık İstanbul'da eskisinden çok daha fazla üniversite öğrencisi vardır: Toplam sayı muhtemelen birkaç bin civarındadır. Bu öğrenciler, Yeni Osmanlılar zamanında olduğu gibi basın yoluyla değil, okul içinde ve okul tarafından yetiştirilen yeni bir muhalefet kuşağının nüvesini oluştururlar. Birçok öğrenci yoksul taşralılardır; eğitim sayesinde çift yönlü bir tırmanma yaşamışlardır: eğitim masraflarının hükümettarafından karşılandığı idadîlersayesinde sosyal tırmanma ve payitahta "erişebildikleri" için coğrafî tırmanma.

Öğrenciler arasındaki çalkantı, maddi karşı çıkışlarla siyasi taleplerin iç içe geçtiği bir karışımdır. Öğrenciler kendilerine dayatılan koşulları, yani kantinlerdeki yemekleri, fazla katı yönetmelikleri, çok sert disiplini -ve bedensel cezaları-, ders kitabı olmamasını protesto ederler. Bazı eğitmenleri ve her sabah derse başlamadan önce Abdülhamid şerefine "padişahımız çok yaşa!" diye bağırmalarını şart koşan tören gibi kuralları protesto ederler. Öğrencilerde keskin bir özsaygı ve eşitlik duygusu vardır; kendilerini milletin seçkinleri olarak hissetmekte ve kötü muameleye maruz kalmayı, hatta dövülmeyi artık kabullenmemektedirler.

İltimas ve kayırmacılığa da şiddetle karşıdırlar. Sistem, okulda edinilen vasıfları ödüllendirmeye yönelik sınavlarıyla, liyakat üzerine dayanırken, Abdülhamid bunun içine belli bir oranda eş-dost, hısım-akraba kayırıcılığı (*nepotizm*) katmıştır. Örneğin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de tahsilleri bittikten sonra Avrupa'ya staja gönderilen öğrenciler 1887'den itibaren nüfuzlu aileler içinden seçilir; halbuki daha önceleri tercih, yetkinlik ölçütlerine göre yapılıyordu. 1889'da Mekteb-i Harbiye'de *zadegân*, yani büyük ailelerin ve paşaların oğulları için özel sınıflar açılır; bunlar yemeklerini diğer öğrencilerden ayrı yer ve diplomayı da daha kolay alırlar. Uygulanan farklı ölçüler, yoksul öğrencilerin öfkesini çeker.

Mekteb-i Harbiye'de alaylı subaylara karşı da bir düşmanlık gelişir. 1884'te subayların sadece % 10'u mekteplidir [Harbiye mezunudur]. Diğerleri alaylı biçimde, çoğunlukla hiçbir uzmanlık eğitimi almadan yetişmişlerdir. Jön Türk devriminin sonrasına kadar sürecek ve şiddetli biçimlere bürünecek bir çatışmanın, mektepli-alaylı kavgasının ilk işaretlerine 1880'lerde rastlanır.

Bu okullarda, coğrafya veya millet temelinde gruplaşmalar da sık sık yaşanır; Kürt ve Türkveya Kürt ve Arap ya da taşralı ve İstanbullu öğren-

ciler arasında çatışmalar, hatta kavgalar eksik olmaz. Ama her şeye karşın, aynı yaştaki bu insanlar arasında bir birlik ruhu eninde sonunda doğar. İşte bu, yeni bir olgudur: Onlar tecrübeye, yaşa dayandırılan otoriteye, geleneksel otorite sistemine karşı bayrak açacaklardır.

Öğrenci gençliğin politizasyonu 1880'lerde kendini göstermeye başlar. Bir kere Yeni Osmanlıların anısı ve özellikle de Namık Kemal figürü hâlâ canlıdır. 1888'de Sakız adasında sürgünde ölen Namık Kemal, gençlik nezdinde en önemli rollerden birini oynar. 1880'lerde kitapları henüz resmen yasaklanmamıştır ve öldüğü yıl 6000 nüsha olarak basılan *Osmanlı Tarihi'ne Medhal* [Giriş] adlı eseri kapış kapış gider. Eserleri 1892'den itibaren "evrak-ı muzırra", yani zararlı yayın olarak kabul edilir ve sansüre tabi olur. Ama öğrenciler onun vatanperver şiirlerini ezberleyip birbirlerine gizli gizli okurlar.

Namık Kemal başkentin tüm okullarındaki öğrencilerin gönüllerini tutuştururken, Mülkiye öğrencilerinin başka kılavuzları da vardır: Avrupa'nın siyasi tarihi konusunda ufuklarını genişleten öğretmenler. Daha çok Mizancı Murad adıyla tanınan Murad Bey bunun en iyi örneğidir. Dağıstanlı olan Murad Bey, 1873'te İstanbul'a göçmüş ve 1880'lerde Mülkiye'de tarih müderrisi olmuş, aynı zamanda da *Mizan* (Terazi) adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır.[28] 1882'de öğrencilerin ders kitabı olarak da kullandığı, bir genel tarih eseri yayınlar ve Guizot'nun etkisi altında kaleme alınmış bu eserde, tarihin belirli bir doğrultuda, hürriyet doğrultusunda ilerlediğini gösterir. Osmanlıcada ilk kez, İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nden söz eder. Murad'ın özellikle Fransız Devrimi tarihi dersleri çok canlı geçer; öğrencileri okulun bahçesine çıkarır ve onlara Danton, Robespierre, Marat rollerini oynatır. Eski öğrencilerinden biri, "Biz Mülkiye'deyken, Murad'ın tarih dersleri bizi saltanat düşmanı yapmıştı... İçimizde devrimci bir ruh yaratıyordu" demiştir.[29] Ama Murad'ın etki alanı Mülkiye öğrencilerinin ötesine uzanır. Sadece yüksek okul gençliğinin tamamına değil, daha da geniş bir kentli tabakaya ulaşmasını sağlayan *Mizan* gazetesi ona büyük bir popülarite kazandırmıştır. Murad önemlidir, çünkü hem yaşından -1856 doğumludur- hem de Midhat Paşa'ya duyduğu ve açıkça gösterdiği sempatiden ötürü, Yeni Osmanlılar kuşağı ile 1889'da ortaya çıkacak Jön Türkler kuşağı arasında bağlantıyı kurmaktadır.

---

28 Birol Emil, *Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, İÜEF Yay., 1979.

29 Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, Ekrem Işın (ed.), İstanbul, 1993, s. 85.

1889 Yılının Bazı Olayları

1889 yılının ilkbaharında, Doğu Anadolu'daki Muş bölgesinde güçlü bir Kürt aşiretinin reisi olan Musa Bey, Ermeni köylerine karşı şiddet olaylarına girişir, kaçırıp zorla alıkoyduğu bir Ermeni genç kızı daha sonra yine zorla Müslüman yapar.[30] Köy baskınları, yakılan samanlıklar, kaçırılan kadınlar, zorla ihtidalar. Uzun süredir bu tür şiddet olayları, Doğu Anadolu'nun gündelik hayatının bir parçası haline gelmiştir. Acaba Hıristiyan kadınların giderek daha sık kaçırılmasının nedenlerinden biri de, köle ticaretinin azalıp Çerkez cariye bulmanın zorlaşması mıdır? Ama başlangıçta çok sıradan gözüken bu hadise giderek büyüyüp hacimlenecek ve en sonunda Avrupa basınına yansıyıp Avam Kamarası'nda tartışma konusu olacaktır. Sonra da beklenmedik bir sonla noktalanacaktır: aynı yıl sonunda İstanbul'da açılan büyük bir kamu davası.

Yaz aylarında Erzurum'daki İngiliz konsolosu uzun bir Doğu Anadolu seyahatine çıkar.[31] On yıl kadar önce de dolaştığı bu bölgelerde vaziyetin çok değiştiğini görür. Genelde savaşın sonuçları silinmiş, açlık ortadan kalkmış, asayiş düzelmiştir. Karakollar, telgraf, jandarma, devriyeler, adliye, polis: Devletin varlığı çok daha net hissedilir. Ama İngiliz diplomat ekonomik sıkıntıları, özellikle geleneksel dokumacılık faaliyetlerindeki gerilemeyi, Hıristiyanların varlıklı yaşamları ve refahları karşısında Müslümanlardaki kıskançlık duygularını da fark eder. Ermenilere gelince, en eğitimlileri gözlerini Batı'ya dikmiş bir halde durumlarından yakınırken, halk tabakaları ise devlete daha bağlıdır. Yine de Ermeni milletinin genelinde gizli bir hoşnutsuzluk havası hüküm sürmektedir.

Musa Bey'in yaptığı türden şiddet hareketleri bu hoşnutsuzluğu körükler. Bu olayın bir kamu davasına dönüşmesinin birinci nedeni, Ermeni kurbanların gösterdikleri direniş ve kararlılıktır; hiç değilse bir kez olsun adaletin sesini Osmanlı hükümetine duyurmaya kararlıdırlar. Ama bir diğer neden de, sultanın da bu yönde karar almasıdır. Sadrazam Kâmil Paşa bu davayı olağan yoldan, yani Musa Bey ile ailesini Doğu Anadolu'nun ücra bir köşesine sürerek veya İstanbul'a getirip gözlerden uzakta bir yaşam sürdürerek halletmeyi yeğlerdi. Abdülhamid tam tersine davayı hasıraltı etmeyip etrafında azami gürültüyü koparmaya karar verir. Bunu yaparken beklentisi nedir? Osmanlı adaletinin iyi işlediğini gös-

30 Anahide Ter Minassian, "Mémoires mêlées", *Les Noces noires de Gulizar* içinde (yazan: Arménouhie Kévonian), Marsilya, Parenthèses, 1993, s. 103-136.

31 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, c. 2, s. 659-664.

termek mi? Ermenilere veya Kürtlere ibret vermek mi? Yoksa Batı kamuoyunu etkilemek mi?

O devirde bölgedeki Ermenilerin aktivizminin yeniden hız kazanması Abdülhamid'i endişelendirmektedir. Kürt kılığına girmiş Ermeni militanlar İran sınırından geçip, Doğu Anadolu'daki dindaşları arasında devrimci propaganda yapmaktadır. Fransa ve İngiltere'de Ermeni dostu hareketlerin gelişmesinden de kaygı duyar. Londra'da Ermeni Yurtsever Cemiyeti, Fransızca ve Ermenice bir gazete çıkarır: *Haïasdan*. Bu gazete, 1889 yazında Doğu Anadolu'daki Ermenilerin durumunu gözler önüne serip eleştirmek amacıyla tam bir kampanya açar. Abdülhamid gazeteyi kapattırmak için İngiliz hükümetine baskı yapar; Scotland Yard'ın *Haïasdan* bürolarına yaptığı baskın İngiliz kamuoyunda büyük tepki çeker ve İngiliz Parlamentosu'nda da konu gündeme gelir.

Abdülhamid, olayı reklam etmeyi seçerken, Ermeni milleti içindeki bölünmeleri de gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır muhtemelen. Ona göre üç tür Ermeni vardır: Çok küçük bir azınlık Ermenistan'ın bağımsızlığını düşlemektedir; biraz daha kalabalık bir grup Rusya'ya bağlanma özlemi içindedir; en büyük çoğunluk ise Osmanlı hükümetine hâlâ sadıktır.[32]

Gerçekten de Musa Bey davası münasebetiyle, Ermeni cemaati (milleti) içindeki bölünmeler gün ışığına çıkıverir. Dava İstanbul Ermeni patriği Horen Aşıkyan'ı rahatsız eder; Musa Bey'in ve birkaç Kürt aşiret reisinin bölgeden uzaklaştırılması gibi daha gürültüsüz, örtülü bir hal yolu ona göre de tercih edilecek bir çözümdür. İstanbul'un Ermeni burjuvazisi, Fransa konsolosunun söylediği gibi, "Türklerin hıncını kışkırtacak en küçük bir bahane bile vermemek" için, elini eteğini çekip uzakta durur. Doğu Anadolu'nun Ermeni ileri gelenleri ise, her türlü militan tavırla aralarına kalın çizgiler çekmeye büyük bir özen gösterirler. Sultana hitaben kaleme alınmış bir dilekçede, yüz kadar Ermeni ileri gelen sultan-halifeye bağlılıklarını dile getirirler.

Bununla birlikte dava, adli bir komediye dönüşür. Çoğu Doğu Anadolu'dan gelmiş Ermeni köylülerden oluşan davacılar Türkçeyi iyi bilmedikleri, adliye teşrifatından ve kullanılan gösterişli dilden fazlasıyla etkilendikleri için davalarını savunamazlar. Ermeni kamuoyunun ve Batı kamuoyunun öfkeli şaşkınlığı içinde, Musa Bey beraat eder. Ama İstanbul basını, Osmanlı adaletinin bu düzgün işleyişinden memnun kalmıştır.[33] As-

32 *Age*, s. 554.
33 *Age*, s. 673-674.

lında Abdülhamid'in dayattığı çözüm, Müslümanlarile Hıristiyanlar arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi keskinleştirmekten başka bir işe yaramaz.

Aynı yılın Temmuz ayında, Osmanlı başkenti çok farklı bir türde, ama aynı ölçüde beklenmedik bir başka olaya sahne olur: 14 Temmuz'da, Osmanlı bandırası çekmiş bir savaş gemisi Karaköy rıhtımından ayrılıp Japonya'ya gitmek üzere yola çıkar. Şubat ayında Abdülhamid Osmanlı bahriyesini böyle bir deniz yolculuğuna çıkarma kararını almıştır. İlk bakışta önemsiz bir olaydır bu; Osmanlı İmparatorluğu ile Güneş [Japon] İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, 93 Harbi'nden beri Meiji'nin Japonyası Osmanlı İmparatorluğu'na doğal bir müttefik olarak ilgi gösterse de, çok kısıtlıdır. İki devlet arasında karşılıklı birkaç ziyaretten başka bir temas olmamıştır. Abdülhamid'in bu girişimi, Japon imparatorunun yeğeninin iki yıl önce İstanbul'a yaptığı ziyarete resmi bir karşılık verme isteğinin sonucudur. Gemi, Mikado'ya Osmanlı sultan-halifesinin iyi dileklerini ve armağanlarını taşımakla görevlidir. Ama bu protokol bahanesinin ardında başka bir amaç gizlidir; gemi Japonya yolunda İngiliz Hindistanı'nın ve Hollanda Doğu Hindistanı'nın limanlarında mola verecek, çok sayıda Müslümanın yaşadığı bu sömürge ülkelerde verilen molalar İstanbul'un güzel sözlerini oraya taşımaya ve Osmanlı sancağını dalgalandırmaya bir vesile teşkil edecektir. Kısacası bu deniz yolculuğu, bir anlamda hilafet siyasetinin Asya'da sınavdan geçmesi gibi bir şeydir.

Ertuğrul fırkateynının gerektiği gibi donatılıp hazırlanması için aylarca uğraşılır. Bu eski ahşap yelkenliye, Gemi Süvarisi Osman Bey komutasında denize açılmadan önce, bir de buhar kazanı monte edilir. Gidiş-dönüşün sadece altı ay sürmesi gerekirken, *Ertuğrul* Yokohama'ya ancak on bir ayda ulaşabilecektir! Çok sayıda teknik sorun ve seyrüsefer sorunu, geminin ilerleyişini geciktirir. İki kez Süveyş Kanalı'nın kumluklarına oturur ve iki ay boyunca kızağa çekilir; Bombay'a uğradıktan sonra yeni zorluklarla karşılaşır. Kasım ayında vardığı Singapur'da muson rüzgârları esmektedir; deniz çok kabarmıştır ve gemi ancak Mart 1890'da yeniden denize açılabilir. Tüm bunlara mali sıkıntılar da eklenir, çünkü bu uzatmalı yolculuk Hazine'ye çok pahalıya mal olmaktadır. 1890 yazında Japonya'da kolera salgını gemi mürettebatına da bulaşır.

Yine de fırkateyn, Abdülhamid'in verdiği görevin bir bölümünü yerine getirmiş gibidir. Uğranan her limanda, Cidde, Aden, Bombay, Kolombo, Singapur'da Osmanlı denizcilerinin geldiği haberi o yörenin Müslümanlarının coşkulu karşılamalarına yol açar. Osman Bey -sefer sırasında Osman Paşa olmuştur- yazdığı raporlarda, Osmanlı sancağını selam-

lamaya gelen 30.000 kişilik kalabalıklardan söz eder. Bu coşkulu sahneler Osmanlı basınında da gereğince yer ve yankı bulur.

Bu bir "panislamizm" tezahürü müdür? Aslında Abdülhamid'in bu manevraya özellikle İngiltere'ye karşı girişiği anlaşılmaktadır. 1889'da Mısır sorunu hâlâ çözümlenmemiştir. İki yıl önceki Drummond-Wolff antlaşmasının uğradığı başarısızlıktan sonra, Abdülhamid *Ertuğrul* tecrübesi aracılığıyla sömürge Müslümanlarını seferber edebilme yeteneğini İngilizlere göstermek ister. Halifenin otoritesinin boş bir söz olmadığını kanıtlamaya çalışır. Eğer bir Osmanlı firkateyninin Hindistan sulanna girmesi böyle bir hareketlenme yaratıyorsa, İstanbul'dan bir cihad emri gelse neler olmaz? Abdülhamid'in karşı tarafa aktarmaya çalıştığı mesaj bu olsa gerek. Anlaşıldığı kadarıyla da bu çaba boşa gitmemiştir. *Ertuğrul*'un seyahati İngiliz hükümetini biraz heyecanlandırır ve *Times* da memnuniyetsizliğini gizlemez.

Her ne olursa olsun, bu olay tam bir faciayla sonuçlanır. Japonya'daki görevini tamamlayan *Ertuğrul*, 14 Eylül 1890'da denize açılma emri alır. Ama tayfun mevsimi başlamıştır ve Japonlar mürettebatı uyarırlar. Fakat emir İstanbul'dan gelmiştir. Birkaç gün sonra gemi Japon takımadalarının güneyinde seyrederken bir tayfunun ortasında kalıp kıyıya savrulur. Gemi batar. 610 kişilik mürettebattan sadece 69'u kurtulabilecektir.

Facia haberi Yıldız'a ulaşırulaşmaz hemen sansür edilir; günler boyunca deniz kazasından tek kelime edilmez. Sonra, hadiseyi daha fazla hasıraltı etmek imkânsız hale gelince, gereğince paylanıp tehdit edilmiş Osmanlı basını bunu öngörülemez ve kaçınılmaz bir "doğal" âfet gibi sunar. Ama facia, istibdad sisteminin tipik birürünü gibi gözükmektedir. Talihsiz kahramanı da parlak bir subaydır; muhtemelen Osmanlı bahriyesinin en seçkin adamlarından biridir ve Osmanlıların, yiğitlik, cesaret, kişisel değer sahibi olma gibi tüm geleneksel vasıflarına sahiptir. Ama 19. yüzyıl sonunda bu vasıflar artık tek başlarına geçerli değildir: Sadece tekniğe hâkim olmak yetmez, asıl gereken, sultana itaatsizlik korkusuyla en akıldışı emirlere bile körü körüne uymak yerine inisiyatif gösterebilmektir.

1889 yılında başka önemli olaylar da yaşanır. Sultan, Girit'te kargaşanın çoğalması üzerine, adaya 1878'den beri Hıristiyanları kollayan bir özerklik tanıyan Halepa Misakı'nı yürürlükten kaldırır. Almanya'nın gencecik imparatoru II. Wilhelm'in Kasım ayında İstanbul'a yaptığı ziyaret bir diğer önemli olaydır. Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında son zamanlarda görülen yakınlaşmanın -önceki yıl Deutsche Bank İzmit-Ankara demiryolu imtiyazını almıştır- yeni bir sayfasıdır bu ziyaret. Ama bir yandan bu çarpıcı hadiseler cereyan ederken, tam bir gizlilik için-

de başka bir olay daha yaşanmaktadır. O anda görülemese de gelecek açısından belirleyici olacak bu gelişme, Jön Türk hareketinin doğuşudur. 1880'lerde öğrenciler arasında yaşanan çalkantı ve hareketlenme başkentteki okulların çoğunu sarmıştır. Ama tüm yüksek okullar içinde en ele avuca sığmazı Askerî Tıbbiye'nin öğrenci gençliğidir. 1870'den beri eğitim dili olarak Fransızcanın yerini Türkçe almış, bu da Müslümanların oranını hatırı sayılır ölçüde artırarak okul öğrencilerinin büyük çoğunluğunu oluşturmalarını sağlamıştır. Aralarındaki birlik ruhu çok güçlüdür. Yasak gazeteler öğrenciler arasında elden ele dolaşmakta, öğrenciler imparatorluğun vaziyetini konuşmak üzere buluşmaktadırlar. Birçok hak talepleri dile getirmekte ve disiplinsizlik göstermektedirler; hatta işi "Padişahımız çok yaşa!" diye bağırmayı reddetme noktasına dek vardırırlar.

Haziran 1889'da bu okuldan bir avuç öğrenci ileride Jön Türk hareketini oluşturacak ilk nüveyi kurarlar. Bir araya gelenler bir Arnavut -İbrahim Temo-, bir Kürt -Abdullah Cevdet-, bir Çerkez -Mehmed Reşid- ve bir Türktür -İshak Sükûti. İttihad-ı Osmani Cemiyeti adını verdikleri, belki de İtalyan Carbonaro'larını örnek alan gizli bir cemiyet kurarlar. "Devletin ve milletin selameti için" Abdülhamid rejimine karşı mücadele etmeye kararlıdırlar. Cemiyet yaz ayları boyunca okul öğrencilerinden birkaçını daha kazanır, yemekler ve laboratuar malzemeleri konularında boykotlar düzenler. Ertesi yıl başkentin diğer yüksek okullarında ve bürokratlar arasında da yayılır. Doğru dürüst yapılanmamış bir grup öğrenciden, gerçek bir gizli cemiyete geçilmiştir.

Kurucular arasında taşralıların ve gayrimüslimlerin de yer alması dikkat çekicidir. Struga'lı (Manastır, Arnavutluk) İbrahim Temo doğduğu kentteki rüşdiyenin derslerine kısmen devam etmiş, bu kışla kentinden gelip geçen subaylar sayesinde aritmetik, coğrafya ve biraz da Fransızca öğrenmiştir. Sonra, yolculuğu muhtemelen yayan yaparak, İstanbul'a "çıkar." Osmanlı başkentine varınca Rumelililerin, özellikle de Arnavutların devam ettiği bir kahvehaneye gider. Birisinin tavsiyesi sayesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin müdürüyle temas kurup idadîye alınır, ama parasızlıktan ötürü bedava olan askerî idadîlere yönelmek zorunda kalır.[34] Abdullah Cevdet de üç aşağı beş yukarı aynı yolu izler. Arapkirli bir Kürt ailesinden gelen Abdullah Cevdet dinin çok ağır bastığı bir ibtidaîye eğitimi almıştır. Mamuretü'l-Aziz'deki [Elazığ] askerî rüşdiyeye devam ettikten sonra, İstanbul'daki Kuleli askerî tıbbiye idadîsine, son-

34 *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul, Arba, 1987.

ra da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kabul edilir.[35] Bu okulda yeni tür bir aydın yetişmekte; fen derslerinin öğrenilmesi okula girdiğinde çok dindar olan birçok gencin hızla egemen havanın, materyalizmin etkisine girip, radikal felsefi ve siyasi tavırlar almalarına yol açmaktadır.

Yine aynı yıl Bursa [Hüdavendigâr] vilayetinin maarif müdürü ve 1887 Meclisi'ndeki eski bir Âyan meclisi üyesinin oğlu olan Ahmed Rıza, Evrensel Sergi'yi -Eyfel Kulesi'nin açılışının yapıldığı sergi- görmek üzere Paris'e gitme izni koparır. Ahmed Rıza Paris'te kalıp sürgünde yaşamayı tercih edecek ve altı yıl sonra bir Auguste Comte yandaşı ve pozitivizm tutkunu olarak militanlığa soyunacak ve sürgündeki Jön Türk hareketinin başına geçecektir. Yani, Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılının kutlandığı sırada, bir başka devrimin, Hamid rejimini devirecek Jön Türk devriminin de temelleri atılmıştır. Ama 1889'da, rejimin devrilmesine daha çok vardır.

35 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal, 1981.

12. BÖLÜM

Sağlamlaştırma Çabaları

Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*'ın bir bölümünde Berlin Kongresi'nden sonraki toprak kayıplarını ima ederek şunu kaydetmişti: "İdaresi çok güç olan ve milli gücümüzü yiyip bitiren Balkan devletlerini kaybetmiş olduğumuza üzülmüyorum. Ne kadar küçülür, teksif olursak o kadar kuvvetlenir, 'hastalık'tan kurtuluruz. Dahilde kuvvetlendiğimiz gün, Avrupa devletleri, o kadar alay ettikleri 'hasta adam'ın iyileşip, 'kuvvetli adam' haline geldiğini göreceklerdir."[1]

"Dahilde kuvvetlenmek." Bu formül gerçekten de 1890'ların ilk yıllarının ayırt edici niteliğini ortaya koymaktadır. Ruslar karşısında alınan bozgunun korkunç sarsıntısının ardından, Osmanlı İmparatorluğu yaralarını sarmaya başlamıştır. Abdülhamid devletteki reformlar ve modernizasyonun ilk temellerini atar. Adalet, ordu ve maarif alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilir. 1889-1890'dan itibaren Hamid rejimi daha atak bir hal alır. Güçlenir ve giderek şahsileşip baskıcılaşır. Diğer yandan Abdülhamid, çevre vilayetleri ve marjinal nüfus gruplarını hedef alan, özellikle Anadolu ve Arap vilayetlerinde öne çıkan bir tür "iç yeniden fetih" hareketine girişir. Balkanlar'daki toprak kayıplarını karşılayabilmek için, merkezî devlete yeni gelir ve asker kaynakları sağlayabilecek bölgeleri ve nüfusları devletle daha iyi bütünleştirmeye uğraşır. Dışarıda da daha atak görünür ve tam bir propaganda siyasetiyle imajını düzeltmeye çalışır. Ne ilginçtir ki, aynı dönemde III. Aleksandr'ın yönetimindeki Rusya da benzer bir yola girer: eyaletler üzerindeki merkezî iktidarın güçlenmesi, polis, sansür, baskı. Ama bütün bunlar yine de sıkıntıların baş göstermesini engelleyemez. Henüz belirsizlik içindeki bir siyasi muhalefetin dışında, milliyetçi akımlar da

1 *Pensées et souvenirs*, s. 55-56 [*Siyasi Hatıratım*, s. 71].

boyun eğmez ve Ermeni vilayetlerindeki çalkantı endişe verici boyutlar almaya başlar.

Rejimin Güçlenmesi

Abdülhamid Berlin Kongresi'nden sonra iktidarını güçlendirmiş ve devlet işlerinin yönetimini Yıldız Sarayı'na toplamıştı. Bu eğilimler 1890'lar boyunca pekişerek sürer. 1891 yazında meşruti sistemin geri getirilmesine yönelik İngiliz baskıları Abdülhamid'in şiddetli tepkisine neden olur; Kanun-ı Esasi kadar "korkunç bir şey" imparatorluğun parçalanmasını kaçınılmaz hale getirecektir.[2] Sultan Eylül ayında öfkesini, İngiliz yanlısı tavrıyla bilinen ve güçlü bir kişilik olan Sadrazam Kâmil Paşa'dan çıkarır. Abdülhamid, "bir tür darbe" ile sadrazamından kurtulur.[3] Onun yerine silik bir şahsiyet olan Cevad Paşa'yı geçirir. Girit'teki Osmanlı birliklerinin eski başkomutanı olan bu paşa, birçokyabancı dil bilen, çok kitap okuyan, kültürlü bir adamdır. Ama itaatkâr bir sadrazam, hükümdarın iradelerinin basit bir uygulayıcısıdır. Nişanlara boğulan Cevad Paşa uysal bir karakteri olduğunu kabul eder: "Ben basit bir askerim; tek görevim Abdülhamid'in buyruklarını yerine getirmektir."[4] Cevad Paşa yaklaşık dört yıl boyunca, Haziran 1895'e kadar sadrazamlıkta kalacaktır.

Bu gelişmelere koşut olarak Saray, iktidarı giderek kendi tekeline almaya başlar ve görüşleri artık pek bir kıymet ifade etmeyen hükümeti ve Bâbıâli'yi aradan çıkarıp, memleketi neredeyse doğrudan idare etme eğilimine girer. Saray personeli genişler, özellikle de en önemli rolü oynayan mabeyncilerin sayısı artar: Saltanatın başında 5 olan sayıları, 1878'de 10'a, 1890'da 19'a, 1896'da 28'e çıkar.[5] Doğrudan Yıldız'da incelenen dosya hacmindeki büyümeyi yansıtan bir artıştır bu. Hamid döneminin siyasi yapısında temel kişilik olan -nazırlarla sultan arasındaki aracıdırmabeyn başkâtibi değişmiştir. Şahsiyetli yapısı ve yetkinliğiyle isim yapmış Süreyya Paşa Kasım 1894'te ansızın ölür ve yerine selefinden çok daha söz dinler bir yapıdaki Tahsin Paşa geçer. Taşra idarecileri -üstelik, sadece hiyerarşinin üst basamaklarında yer alanlar değil- ilgili nezaret-

2 *Age*, s. 15 [Age, s. 51].

3 Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrıazam Kâmil Paşa*, Ankara, 1954, s. 161; Akarlı, "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdülhamid II."

4 Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 297.

5 Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.) Yeni Türkiye yayınları, c. 2, s. 286-297.

leri aradan çıkarıp, şifreli haberleşme yoluyla doğrudan Yıldız Sarayı'yla iletişim kurmayı giderek alışkanlık haline getirirler.

Sonuç olarak, Yıldız Sarayı'nın iktidarı kendi tekeline alması süreci 1890'larda tamamlanır. Aynı zamanda sultan da giderek her şeyi bizzat denetleme yönünde neredeyse saplantılı bir eğilim içine girmektedir. 1880'lerin sonundan beri sultanı düzenli bir şekilde ziyaret eden Vambéry, birkaç yıl zarfında bu bağlamda meydana gelen değişiklik karşısında şaşkına döner. 1894'te Foreign Office'e gönderdiği bir raporda, sultanın "tüm yönetim mekanizmasının merkezi haline geldiğini", "tüm dizginleri eline geçirdiğini" bildirir; "her şeyi biliyor, yurt içindeki hayatın ve dış politikanın en küçük ayrıntılarından bile haberdar", "ülkede olup biten her şeyden haberi oluyor."[6] Paul Cambon da 1895'te, "Sonunda sultan her şeyi kendi içinde eritmiş" diye kaydeder.[7]

İktidarın şahsileştirilmesi yeni boyutlar alır. 1893'te göreve başlayan kadıların sadece devlete değil, padişaha da bağlılık yemini etmeleri gerekir. Ertesi yıl aynı düzenleme memurların tamamına yayılır.

Demiryollarındaki -Ankara 1892'de, Konya da 1896'da İstanbul'a bağlanır- ve iletişim araçlarındaki gelişmelerden sonuna kadar yararlanan Abdülhamid, merkeziyetçiliği artırır. 1890'ların başında basın ve matbuat üzerindeki sansür giderek ağırlaşır ve birçok gazete geçici kapatılma cezası alır. Rejimdeki müstebit yöneliş maarif alanında da kendini gösterir. Devlet okullarının müfredatında ve ders kitaplarında din ve ahlâk derslerinin ağırlığı artar. 1891-1892'den itibaren rüşdiyelerdeki din derslerinin saatleri çoğaltılırken, Fransızca iyice ihmal edilir. İdadîlerin müfredatına da din dersleri eklenir ve bu okulların talimatnamelerinde öğrencilerin günde beş vakit namazlarını kıldıklarının sıkıca denetlenmesi gerektiği belirtilir. 1880'lerin başlarına göre açık bir değişim söz konusudur. Misyonerlerin faaliyetlerine, onlarla aynı sahada, din alanında mı cevap verilmeye çalışılmaktadır? Gerçekten de devlet okulu, imparatorluğun Müslümanlarını kaynaştırmak ve padişahın şahsına daha sıkıca bağlamak için ideal bir yer olarak gözükmektedir.[8]

Bir diğer temel öneme sahip alanda, askerî ıslahat konusunda da Abdülhamid, ilk başlarda Alman askerî heyetine bırakılmış yetkinin bir bölümünü geri alır. Askerî danışmanların serbestçe hareket edebildikleri

6 Mim Kemal Öke, "Prof. A. Vambéry's Personnal Recollections of Abdülhamid II and his Reign", *Comité international d'études pré-ottomanes et ottomanes* (CIEPO), 1984, İstanbul, 1987, s. 259-273.

7 Paul Cambon, *Correspondance, 1870-1924*, I, Paris, Grasset, 1940, s. 386.

8 Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908*, s. 181-182.

dönem kapanmıştır. Onlar artık Osmanlı hükümetinin görevlileridir ve askerî siyaset üzerinde bir etkileri kalmamıştır. Von der Goltz 1890'da sultana ulaşamamaktan ve erkân-ı harp heyeti tarafından bir yabancı olarak görülmekten yakınır. Başlıca Alman askerî danışmanlarından biri olan ve askerî komisyonlara da katılan Kamphofner Paşa, 1890'lara gelindiğinde, Tahsin Paşa'nın ifadesiyle, Yıldız'da basit "bir süs"ten başka bir şey değildir.[9]

Diplomatik düzlemde de 1890'ların ilk yıllarında Hamid rejiminde hissedilir bir gelişme görülür. Önce Rusya ile belli bir yakınlaşma yaşanır. Rusya'nın birkaç yıldır Balkanlar'da aldığı bir dizi diplomatik darbeden sonra, panslavizm dalgası geri çekilmeye başlamıştır. Akdeniz yönünde hayal kırıklığına uğrayan Rusların ilgisi şimdi daha çok Sibirya ve Uzakdoğu'ya yönelmiştir. Bu yeni yönelişin işareti olarak, Transsibirya Demiryolu'nun yapım çalışmaları 1891'de başlar. 1881'den beri çar olan III. Aleksandr, selefinin liberalizmini terk edip siyasi polise, sansüre, Ortodoksluğa, "yerli halklar"ın Ruslaştırılmasına dayanan müstebit bir idare kurmaya girişmiştir. Gerçi iki imparatorluk arasında hava tamamen süt liman da değildir. Osmanlıların ödemesi gereken savaş tazminatı ilişkileri bozmaya devam etmekte ve Rus diplomasisi Boğazlar'ın stratejik ve ekonomik önemini unutmamaktadır -1891-1892 yıllarında Osmanlı başkentine nasıl el konulabileceğine ilişkin senaryolar dolaşmaktadır ortalıkta. Ama bütün bunlar bir yana, Rusya'nın daha çok statükoyu koruma eğiliminde olduğu söylenebilir.

Yakınlaşma çerçevesine giren bir diğer konu da, Ermeni sorunudur. "Yerli halklara" karşı yürüttüğü Ruslaştırma politikası bağlamında, III. Aleksandr Rusya Ermenilerine karşı baskı uygulamaya, Ermeni okullarını kapatmaya başlamıştır. Çarlık sınırlarında ulusal bir hareket gelişmesini de hiç arzulamadığı için, Ermeni milliyetçilerin Osmanlı Ermenileri lehine girişikleri faaliyetleri de bastırır. Özellikle de eylemcilerin sınırdan geçip Osmanlı topraklarına sızma girişimlerini engeller. Bu politika haliyle Abdülhamid'in işine gelmektedir.

Demek ki açık bir yakınlaşma söz konusudur. Osmanlıların eski Sen Petersburg sefiri Şakir Paşa -Rusya'da on bir yıl kalmış, Osmanlı-Rus ilişkilerini geliştirmek için çok çaba sarf etmiş ve Çarlık kurumları hakkında bilgi veren bir sürü rapor göndermiştir- 1890'dan 1895'e kadar Yıldız'da yaver olarak bulunur; bu beş yıl boyunca Abdülhamid'in kulak

9 Griffiths, *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II*, s. 91-92; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 26-27.

verdiği müşavirlerinden biri olacak, ona uzun Rusya tecrübesinden kaynaklanan katkılarda bulunacaktır.[10] Osmanlı cephesinde Abdülhamid'in 1893'te Ayastefanos'ta, Çarlık ordularının 1878'de vardıkları en son noktada bu çatışmaların anısına bir Rus Kilisesi inşa edilmesine izin vermesi, Osmanlı-Rus ilişkilerindeki söz konusu sıcaklığın işaretidir.

Çar ile Sultan arasında tartışma götürmez yakınlıklar vardır ve Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nda komşusu, Çar III. Aleksandr'ınkinden çok da farklı olmayan bir politika yürütmektedir. Eğer Boğazlar konusunda, "hiçbir şekilde uzlaşamayacak iki düşman olmasaydık, dünyanın en iyi iki dostu olabilirdik" der Abdülhamid; bu iki devlet, "can düşmanı olacaklarına, pekâlâ dost da olabilirlerdi." "Çünkü Çar'ın imparatorluğu ile bizim imparatorluğumuz arasında hem bütünü itibariyle hem de ayrı ayrı bakıldığında pek çok benzerlik vardır. İki halkın karakteri de birbirini çok andırır."[11] Yoksa büyük düşman, büyük modele mi dönüşmektedir? Batı Avrupa devletleri, rejimi liberalleşmeye ve özellikle de Kanun-ı Esasi'yi yeniden ilan etmeye zorlarken, Abdülhamid'in bakışları Rusya'ya yönelmiştir. 1891'de Çarlık ordusundaki Kazak birliklerini örnek alarak, Kürt süvari [Hamidiye] alaylarını kurar. Belki de hilafet siyasetinde de Ortodoksluktan esinlenmiştir. Ortodoksluğun Rusya'da sağladığı olanak gibi, onun da İslam'ı sınırların hem içinde hem de ötesinde bir nüfuz aracı haline getirmeye çalıştığı söylenemez mi?

Rusya'ya doğru bu şekilde birkaç adım atılırken, İngiltere ile ilişkiler ise hissedilir ölçüde soğumuştur. 1891'de İngiliz dostu Kâmil Paşa'nın azledilmesi Osmanlı politikası gözlemcileri tarafından da bu şekilde yorumlanır. Ertesi yıl Gladstone ve liberal parti İngiltere'de yeniden iktidara gelirler. Abdülhamid'in eski düşmanının, Eylül 1876'da, yani tam Abdülhamid tahta çıktığı sırada yayınladığı *Bulgarian Horrors* ile Türklerin aforoz edilmesini sağlayan adamın geri dönüşü de iki ülke arasındaki ilişkileri sertleştirir. Aynı döneme doğru Abdülhamid Mısır'ın statüsü ve İngiliz askerlerinin Mısır'ı boşaltması sorununu yeniden gündeme getirmeye çalışır. İstanbul'da ise yeni İngiliz sefiri Sir Philip Currie ile ilişkiler gergindir. Ermeni sorununda İngiliz diplomat tarafından yıpratılan Abdülhamid öcünü alır: Onu kış ortasında bir gün Yıldız'da, her yandan cereyan alan buz gibi bir salonda, sırtında kalın bir kürkle kabul eder. Beklenen sonuç gecikmez: Soğuk alan Sir Philip Currie on beş gün

10 Ali Karaca, *Anadolu Islâhatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, Eren, 1993, s. 28 vd.

11 *Pensées et souvenirs*, s. 153 [*Siyasi Hatıratım*, s. 122].

odasından çıkamaz. Abdülhamid de iki hafta başını dinler. "Hasta adam" intikamını çok iyi almıştır![12]

Abdülhamid ve Aşiretler

Artık devletin merkezi aygıtını tam olarak eline geçirdiğinden emin olan Abdülhamid, vilayetler, marjinal topluluklar, göçebeler ve heterodokslar konusunda daha atak bir siyaset yürütebilir, onları kendisine bağlayabilir, vergiye ve askerlik hizmetine tabi kılıp hilafet siyaseti perspektifinde kullanabilir.

Kendisi de göçebe kökenli olan bir imparatorlukta, aşiretler aslında oldukça eski bir sorunu temsil ederler. Arnavutluk'tan Trablusgarp'a kadar uzanan çok geniş bir hadisedir bu: Balkanlar'da, Doğu Anadolu'da, Suriye'de, Irak'ta, Arabistan'da, Hicaz'da ve Yemen'de göçebe aşiretlere rastlanmaktadır. Göçerlerin, yarı-yerleşiklerin ve yerleşik toplulukların yanyana yaşadıkları çok geniş alanlar -"aşiret" terimi Dürziler, Kürtler veya Yemen'deki Zeydileriçin kullanılır. Aşiretler vergilendirmenin ve askerlik yoklamasının önünde engeldir, devlet açısından daha az asker ve daha az vergi anlamına gelirler. Asayiş açısından bir tehdidi ve hükümetin otoritesine karşı bir meydan okumayı temsil ederler. Diğer yandan ticareti ve zirai faaliyeti sınırlayarak üretim kapasitesini düşürürler. Kendileri haraç toplar, kendi hakemlik, adalet sistemleri vardır, ayrı yerel bağlılık ve biat biçimlerine sahiptirler. Özetle merkezî devletle rekabet içindedirler. Üstelik bu aşiretler Büyük Güçler, özellikle de İngiltere tarafından kullanılabilirler. Bir anlamda imparatorluğun yumuşak karnını temsil ederler. 93 Harbi sırasında Doğu Anadolu'nun Kürt aşiretleri arasında karışıklıklar başgöstermiştir.[13]

Devletuzun süredir, hatta Tanzimat'tan da önceye dayanan, bir iskân politikası yürütmektedir. Tanzimat devrinde, 1860'larda bölgede yaşanan pamuk üretimi patlaması sırasında Çukurova göçerleri, gönderilen *fırka-i ıslahiye* [ıslah taburu] tarafından silah zoruyla iskân edilmişlerdir. Abdülhamid bu sorunlar karşısında farklı bir siyaset izleyecek, fazla pahalıya gelen ve ne sonuç vereceği belli olmayan zorunlu iskândan çok aşi-

12 Akarlı, *The Problem of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II*, s. 52.

13 Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, tez, University of Manchester, Department of Middle Eastern Studies, 1994, s. 167-220.

retleri, daha doğrusu aşiretreislerini kendisine bağlamaya ve bu bağlılığı aşiretler-arası sadakatten daha üstün bir konuma getirmeye çalışacaktır.

1890'ların başında oluşturulan iki yeni kurum bu siyasetin gereklerine göre düşünülmüştür: 1891'de kurulan Kürt "Hamidiye" alayları ve ertesi yıl kurulan Aşiret Mektebi. Hamidiye süvari alaylarının kurulması projesi 1890'ların başına dayanır ve bir yıl sonra da hayata geçirilmeye başlanır.[14] Abdülhamid bu projeye öyle gönülden bağlanır ki, yeni kurulan süvari alaylarına kendi adını verir. Bu alaylara alınanların etmeleri gereken bağlılık yemininde de sultanın şahsıyla kurulan bağ ifadesini bulur. Bu alayların kuruluşunun birçok amacı vardır. Öncelikle yeterince boyun eğdirilememiş bir bölgenin bütünü üzerinde devlet otoritesini duyurmak, çevre unsurları Osmanlı toplumuyla bütünleştirmek ve 19. yüzyılda merkezî devlete karşı ayaklanmaları çoğaltıp, Ermenilere yönelik sonu gelmez bir kargaşa kaynağı olmayı sürdüren Kürt aşiretleri daha sıkı bir denetim altına almak; Ermenilerin 1890'ların başında yeni bir hız kazanan devrimci faaliyetlerine karşı koymak; son olarak da doğu sınırını Rus ordusunun olası bir saldırısına karşı daha iyi korumayı sağlayacak bir takviye kuvvet kurmak söz konusudur.

Süvari kuvveti, Rusların Kazak birlikleri model alınarak oluşturulur. Aşiretler büyüklüklerine göre bir veya birçok alay çıkarmakta, bu alayların içinde aşiret dayanışmaları ve hiyerarşileri aynen korunmakta, süvarilerden kendi techizatlarını getirmeleri istenmektedir. Buna karşılık bu alayları oluşturan Kürt aşiretleri vergiden muaf tutulmaktadır. Toplam 30-35.000 süvarilik bir kuvvet toplanıp, Abdülhamid'in enişte lerinden, Zeki Paşa'nın komutasına verilir.

Abdülhamid, Hamidiye alaylarını kurarak, Doğu Anadolu'nun denetimi sorununda Ermenilere karşı Kürtleri tuttuğunu açıkça göstermiştir. Bunun tam tersinin geçerli olacağı, İstanbul'un Kürtlere karşı Ermenilerin üzerine oynayacağı da düşünülebilirdi; herşeyin ötesinde Kürtler 19. yüzyıl boyunca biri bitmeden diğeri başlayan isyanlarıyla imparatorluk için Doğu Anadolu'nun Ermeni köylülerinden çok daha büyük bir tehdit oluşturmuşlardı. Ama Abdülhamid hilafet siyasetini hayata geçirmekle, imparatorluktan geride kalanları, özellikle de Anadolu ile Arap vilayetlerini elde tutabilmek için İslam'ı bir ittihad (birleşme) ilkesi haline

14 Hamidiye alayları hakkında, Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia"; Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*; Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1987.

getirmekle meşguldür. Zaten mantıki olarak Anadolu'nun doğu vilayetlerine "Kürdistan" denmesi gerektiğini, çünkü orada yaşayan Kürtlerin Ermenilerden daha kalabalık olduğunu söyler.[15] Bununla birlikte Hamidiye gücünün kurulması ağır işler, birçok direnişle karşılaşır, birçok karışıklığa ve Doğu Anadolu'daki şiddet olaylarının artmasına yol açar.

1892'de kurulan Aşiret Mektebi ise, daha çok Arap aşiretlerine hitap etmektedir.[16] Biraz Faidherbe'in [Fransa'nın] İkinci İmparatorluk döneminde Senegal'de kurduğu "Şef Oğullarının Okulu" tarzında, büyük aşiretlerin reislerinin oğullarına yönelik bir okul söz konusudur başlangıçta. Ana fikir, bu çocukları İstanbul'a getirmek, onlara Osmanlı eğitimi vermek ve mezun olduktan sonra artık babaları gibi aşiretreisi veya şeyh değil, idareci, kaymakam olacakları bölgelerine geri göndermektir. Bu yeni türde aracılar sayesinde, aşiretler devletle daha iyi bütünleştirilebilecek, çevre bölgeler merkeze daha sıkı bağlanacak, göçerler İslam'ın halifesine daha büyük saygı gösterecektir. Ayrıca yerel reislerin çocukları İstanbul'da ikamet ettikleri süre boyunca bir anlamda sultanın elinde rehine gibi olacak, böylece bu süre zarfında babalarının sultana bağlı kalmaları sağlanacaktır. Ama aynı zamanda çevreye merkezin değerlerini taşımak, göçebe aşiretlere "medeniyet"in ilerlemelerini aktarmak söz konusudur. Nasıl ki Avrupalılar sömürgelerini "medenileştiriyorsa", İstanbul da imparatorluğun marjinal nüfus toplulukları nezdinde benzer bir işlevi yerine getirme iddiasındadır. Rudyard Kipling'in deyimiyle, "beyaz adamın yükü" İstanbul "efendi"sinin de omuzlarındadır.

Abdülhamid'in sadık adamlardan olan ve sırasıyla Hicaz mutasarrıflığı, Halep ve sonra da Şam valiliği yapan, dolayısıyla Arap vilayetlerini iyi bilen Osman Nuri Paşa 1892'nin Haziran ayında bu mektebin kurulmasına ilişkin bir muhtırayı sultana sunar. Daha sonra işler çok hızlı ilerler, çünkü Aşiret Mektebi 4 Ekim 1892'de, Peygamber'in doğumunun kutlandığı gün, açılır. Bir talimatnamesi vardır, bina verilmiş, hocalar atanmış ve Arap vilayetlerinden bir avuç öğrenci gelmiştir. Şu Osmanlı İmparatorluğu da az şaşırtıcı değildir hani! Tam her işin sürünmeye mahkûm olduğunu, mutlaka bürokratikdehlizlerde takılıp kaybolacağını düşünürken, kimi zaman bir bakarsınız göz açıp kapayıncaya kadar halledilivermişler! Bu işe sultanın şahsen müdahil olduğunu söylemek gerek;

15 *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi*, Ertuğrul Zekâi Ökte (ed.), II, İstanbul, 1989, s. 129, 157, 195.

16 Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, XXVIII, 1996, s. 83-107; Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997.

okulun kurulmasının ve projenin iyi işlemesinin önü Yıldız'dan gelen müdahalelerle açılmıştır ve Abdülhamid mektebin "velinimeti"dir -mektebe Hazine-i Hassa'dan önemli bir bağış da yapar.

İlk yıl, "en itibarlı ve en saygıdeğer aileler"den, yaşları 12 ile 16 arasında değişen elli kadar çocuğun getirtilmesi öngörülmüştür. Okul açılır açılmaz Trablusşam, Bağdat, Halep, Kudüs ve Zor'dan yirmi kadarçocuk gelir, ama Hicaz'dan gelen kimse yoktur. İlk başta sadece Araplar söz konusudur, ama okul kapılarını Kürtlere ve Arnavutlara da açacaktır. Çocuklar on ile on altı yaş arasında, beş yıl boyunca İstanbul'da kalır ve böylece "Osmanlılaştırılırlar." Müfredat, ibtidaî, rüşdiye ve idadînin bir karışımıdır; daha çok Türkçe öğretilmesine önem verilmiş, ama Fransızca da unutulmamıştır. Öğrenciler bu mektepte beş yılı bitirdikten sonra, kusursuz Osmanlı mülki görevlisi eğitimlerini, başkentin Mülkiye ve Harbiye gibi yüksek okullarında tamamlarlar. Mezun olduktan sonra, orduda ve sivil bürokraside mülazım veya kaymakam gibi orta kademelerde görev alırlar.

Sultanın siparişi üzerine gerçekleştirilen koleksiyonlarda yer alan fotoğraflar, bu kuruluşun amacını gayetiyi ifade eder. Bunlarda önce genç öğrencilerin mektebe girerken çekilmiş tek fotoğrafları yer alır; her biri aşiretinin geleneksel kıyafetiyle poz vermiştir. Daha sonraki tarihte çekilmiş toplu bir resimde, aynı sınıfın öğrencileri görülür; her biri farklı folklorik ve "etnografik" kıyafetler içindeki çocuklar, hepsi birbirine benzeyen, mükemmel bir düzen içinde hizaya girmiş, sık düğmeli birer redingot giyip fes takmış, Osmanlı delikanlılarına dönüşmüşlerdir.[17] Kısacası, Aşiret Mektebi'nden beklenen, sanki bir tür simya işlemi gerçekleştirir gibi, göçebeyi yerleşiğe, taşralıyı İstabulluya, Arabı veya Kürdü Osmanlıya çevirmesidir.

Abdülhamid'in bu mektep aracılığıyla yürüttüğü politika meyvalarını vermiş midir? İdari mevkiler kendilerine avantajlı konumlar arayan yerleşik aileler açısından çekici olmakla birlikte, göçerler için bu durum pek geçerli değildir, çünkü devlet çevre bölgelerde (periferide) pek yoktur. Mektep mezunları genelde Osmanlı devletine bağlı kalmış gibi gözükseler de, bu konuda tam bir tahmin yapmak güçtür. Bu mektebe, 1907'de kapanıncaya kadar, toplam 400 kadar öğrenci devam etmiştir. Her ne olursa olsun Abdülhamid'in Osmanlı toplumunun parçalara ayrılmasını azaltmaya, aşiretlere boyun eğdirip onları Osmanlı İmparatorluğu'nda o zamana dek geçerli olan baskıcı yöntemler ve zorunlu iskân

17 *Imperial Self-Portrait, The Ottoman Empire as Revealed in Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums*, s. 162-165.

değil de, eğitim yoluyla Osmanlı toplumuyla bütünleştirmeye yönelik ilginç ve özgün bir girişimi söz konusudur.

İç Kolonizasyon Çabaları

1890'larda devletin egemenliğini genişletme politikasını sürdüren Abdülhamid, imparatorluğun sınır ve çevre topraklarını hem ideolojik hem de siyasi düzlemde daha sıkı bir denetim altına almaya çabalayacaktır. Söz konusu olan, Hamidiye alaylarını kurarakveya Aşiret Mektebi'ni açarak devletle daha iyi bütünleştirmeye uğraştığı göçerler değildir sadece; heterodoks grupları ve sınır bölgelerinde yaşayan nüfus topluluklarını da hedefler. Amacı onları vergiye ve askerlik yoklamasına tabi kılmaktır. Ama genellikle Ermeni nüfus oranı yüksek, misyonerlerin yoğun faaliyet gösterdiği ve Müslümanların da Hıristiyanlığa dönmesinden çekinilebileceği, hassas bölgeler söz konusu olduğu için, sorun karmaşık bir hal alır. Bu bölgelerin misyonların nüfuzuna girmesinden veya büyük devletlerin hedefi haline gelmesinden sakınmak gerekmektedir. Avrupa kolonizasyonuna karşı, bir tür iç kolonizasyon uygulamaktan daha iyi bir direniş yolu bulunabilir mi?

Irak Şiileri örneğinde, korkulması gerekenler Hıristiyan misyonerler değil, komşu İran ve Şii din adamlarının etkisidir. Bağdat ve Basra vilayetlerinde geniş bir çoğunluğu oluşturan yekpare Şii kitlelerinin varlığı ve Şiilerin kutsal mekânlarının Osmanlı topraklarında bulunması -Necef ve Kerbela- 16. yüzyıldan beri İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sürekli bir gerilim ve sürtüşme kaynağı olmuştu. 19. yüzyılda Şiiler arasındaki Sünni karşıtı ve Osmanlı karşıtı duygular hâlâ güçlüdür. Bölgede yaşayan çok sayıda Şii müçtehid, komşu İran'dan birçok ziyaretçinin gelmesine neden olmaktadır. Kerbela kâğıt üstünde bir Osmanlı sancağıdır; ama aslında orada yaşayan halk merkezî iktidara düşmandır ve Bağdat valisi ne zaman buraya asker gönderse, karışıklık çıkar.

Devlet otoritesi Tanzimat'la birlikte güçlense de, Abdülhamid'in 1880'lerde Irak'ta yaptırdığı araştırmalar Şiiliğin kaygı verici bir biçimde geliştiğini göstermektedir; orduya ve polise de sızan Şiiler, özellikle güneydeki aşiretler arasında pek çok yeni mürit toplarlar. Sultana gönderilen bir rapora bakılacak olursa, Şiiliğin kutsal mekânları, İran'ın sürekli para akıttığı Necef, Kerbela, Kâzımiye ve Samarra, "potansiyel İran kentleri haline gelmiştir." Osmanlı makamları İran'ın yanı sıra, İngiltere'yi de Şii mollaları finanse etmekle suçlarlar.

Abdülhamid'in hilafete vurgu yaptığı bir dönemde, genişleyen ve halifenin ruhani otoritesini tanımayan bu azınlığın varlığı gerçek bir sorun yaratmaktadır. Üstelik Osmanlıların gözünde Şiiler güvenilmez bir azınlıktır ve Bağdat'ta konuşlanmış 6. Ordu içinde Şiilerin çoğunlukta olmasından kaygı duyarlar. Bu sorun diplomatik ilişkileri de etkiler, çünkü İngiltere Aşağı Mezopotamya'daki durumu çok yakından izlemektedir.

Osmanlılar tehlikeli bir eğilim olarak gördükleri olguya set çekebilmek için Bağdat medreselerine dayanınayı ve yetkin ulema kadroları yetiştirmeyi; Şiiliğin kutsal mekânlarını onarmayı; Şii törenlerindeki temsillerin, yani taziyelerin salınelenmesini yasaklamayı-halbuki aynı temsiller İstanbul'da serbesttir- tasarlarlar. Abdülhamid, heterodoks inançlar karşısında, Batılı modele çok yakın bir tür misyonerlik yapısı oluşturup heterodoks yığınlara gerçek imanı aşılamayı düşünür. Anlamlı bir proje gün ışığına çıkar: ibadet ve imanı tektipleştirmeyi sağlayacak bir tür Sünni İslam elkitabı olarak tasarlanan, *Kitabü'l-Akaid*.

O sırada gerçekten etkin bazı önlemler alınır. Sünnilik propagandası yapmaları için ulema gönderilir, medreseleryeniden canlandırılır, İstanbul'a getirtilen Şii çocukları Fatih Camii'nin medresesinde yetiştirilir ve Sünniliğe döndürülmeye çalışılır; diğer yandan devlet Irak'taki Şii kutsal mekânlarını restore etmeye girişir.[18]

Ama ne para ne de süreklilik olduğu için, bu siyaset başarılı olmaz. Abdülhamid Şii sorununu bu tür önlemlerle çözemeyeceğini kısa sürede anlar. O zaman daha da hırslı başka bir plan tasarlar. İslam içinde Sünnilerile Şiiler arasındaki mezhep ayrılığını, hem İslam dünyasını hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa karşısında zayıflatan bu etkeni ortadan kaldırmayı gündemine alır. İslam'ın iki dalı arasında bir yakınlaşma yaratmak Halife ile Şah arasında biruzlaşma yoluyla değil -zaten Şah, Şiiliğin başı da değildir- müçtehitlerle doğrudan bir anlaşmaya vararak sağlanabilir. Sultan 1892'de Cemaleddin Afgani'yi Yıldız'a hiç kuşkusuz böyle bir birlik çalışması için getirtmiştir. Büyük İslam reformcusu yıllardır bıkıp usanmadan Müslüman dünyanın birleşmesini ve Avrupa egemenliğine karşı ayaklanmasını va'zetmektedir. Şii ve İrani kökenli olsa da, kendini Sünni ve Afganlı olarak tanıtan Cemaleddin'in Abdülhamid

18 Deringil, *The Well-Protected Domains*; aynı yazar, "The Struggle against Shiism in Hamidian Iraq. A Study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islams*, 1990, s. 45-62; Çetinsaya, *age*, s. 221-280; Thomas Eich, "Abül-Hüda, the Rifâ-îya and Shiism in Hamidian Iraq", *Der Islam*, 80/1, 2003, s. 142-152.

tarafından tasarlanan yakınlaşma siyasetinde işe yarayabileceği düşünülmüştür; gerçi Abdülhamid onun aktivizminden de kuşkulanmakta ve Saray'da neredeyse göz hapsinde tutmaktadır. Afgani'nin önderliğinde Osmanlı ulemasından ve İstanbul'da bayağı kalabalık olan İranlı muhaliflerden oluşan küçük bir grup 1894'ten itibaren çalışmaya koyulur. Ama Şah neler hazırlandığını haber almıştır ve Doğu Anadolu'da ilk Ermeni hadiseleri patlak verince, Abdülhamid üzerinde baskı yapabilmek için, Ermeni militanlara İran'da sığınak temin eder.

Aleviler, Yezidiler, Nusayriler gibi diğer heterodoks gruplar da devletle yeterince bütünleşmemiştir. Abdülhamid onlara karşı da Irak Şiileriyle denediğine yakın bir siyaset yürütmeye çalışır. 1880'lerin ortasına doğru vilayetlerden gelen raporlar sultanın dikkatini bu nüfus topluluklarından kaynaklanan sorunlara çeker. Bir siyasetin yürürlüğe konması ve ilk etkili önlemler 1890'ların başında devreye girer. Amaçlar hemen hemen aynıdır. Bu heterodoks grupları Sünniliğe "kazanmak", sultan-halifeye sadakatlerini sağlamak, onları güvenilebilecek askerler haline getirip misyonerlerin etkilerinden ve sürekli imparatorluk içindeki çatlakları kollayan Büyük Güçler'in olası yönlendirmelerinden korumak söz konusudur. Kullanılan yöntemler genellikle aynı şemaya uymaktadır. Önce olay yerine, yerel ileri gelenlerle saygı duyulan dini önderleri de içeren bir istişare komitesi gönderilir; bu "ikna" aşamasıdır: paylamalar, tavsiyeler, nişan ve madalya dağıtımı, rüşvetler, bazı liderleri az çok rehine olarak tutulacakları İstanbul'a davet etmek. Eğer "yumuşak yöntem" işlemezse, daha zora dayalı yöntemlere başvurulur: tehditler, caydırıcı önlemler, cezalandırma seferleri. Tabii bu tür önlemler işlerin şiddet eylemlerine ve katliamlara doğru savrulması tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Kısa vadede kullanılan bu yöntemlere koşut olarak, hükümet okullar açmak, medreseler inşa etmek, dini eserler, *Kitabü'l-akaid* türü din kitapları ve mushaflar dağıtmak gibi yollara da başvurur. Hamid iktidarı, heterodoks gruplara Sünnilik propagandası yapmakla görevli gezici ulemaları, tüm bu marjinal topluluklar nezdinde bir nüfuz aracı olarak kullanır. Ulemalar bir anlamda imparatorluğun misyonerleri, Batılı misyonların meydan okumasına bir yanıt halini alırlar. Batı kolonizasyonunda olduğu gibi, devletle din el ele ilerler. Sünni İslam'a yapılan vurgu, Osmanlı Müslümanlarını birleştirmenin, dolayısıyla imparatorluğun içindeki toplumsal tutkunluğu güçlendirmenin bir aracı olarak gözükmektedir.

Yezidiler, gayrimüslim Kürtlerdir, "şeytana tapanlar" diye bilinirler; Anadolu'nun doğusunda ve Yukarı Mezopotamya'da yaşarlar. Abdülha-

mid'in zihniyetine göre, onlar "bir anormalliktir."[19] İslam'ın sapkın bir mezhebinin üyeleriymiş gibi görülürler -halbuki hiç doğru değildir bu- ve dolayısıyla "iman tazelemeleri gerektiği" düşünülür. Ayrıca Hamidiye alaylarına katılmaları da söz konusudur. 1892 yazında Fırka-i ıslahiye komutanı Ömer Vehbi Paşa, onlara karşı zor kullanmaya karar verir: Birkaç Yezidi köyünü yerle bir eder, birkaç boyun vurur, kitlesel bir din değiştirme sağlamakla övündüğü bir "ihtida töreni" düzenler. Aynı zamanda bir okul ve cami yapımı programı başlatır, ulemalar getirtir. 1892'nin Ekim ayı ortasında yine bir tedip seferine çıkar; Laliş Yezidi mabedi talan edilir ve medrese yapılır. Ama bu siyasetin aşırılıkları ve yol açtığı şikâyetler karşısında saray, Ömer Vehbi Paşa'yı İstanbul'a çağırır ve daha esnek yöntemlere dönmeyi tercih eder.[20]

Dönemin evraklarında "Kızılbaş" diye geçen Aleviler de, sultan vurguyu hilafete ve Sünniliğe yaptığı için sorun olarak görülen, Şii kökenli bir diğer heterodoks nüfus topluluğudur. Üstelik Ermeni nüfusun yoğun ve Protestan misyonerlerin çok faal olduğu bölgelerde, özellikle de Sıvas vilayetinde yerleşik durumdadırlar. Hükümet bölgedeki Alevi sayısının artışından kaygılanmaya başlar. Genç kuşaklara ulaşabilmek için, 1891'den itibaren köylerde birçok modern okul açtırır ve eğitmen imamlar gönderir.[21] Hıristiyan misyonerlerin yoğun propagandasının yaşandığı bir bölge olan, Beyrut vilayetinin kuzeyindeki Lazkiye sancağındaki Nusayrilere karşı da aynı siyaset sürdürülür. Orada da düşünülen çözüm, misyonerlerin etkisini engellemek için ulema yönetiminde modern okulların açılmasıdır.

Abdülhamid sadece marjinal toplulukları merkezle daha çok bütünleştirmeye değil, imparatorluğun sınır bölgelerindeki topraklar üzerinde devletin varlığını sağlamlaştırmaya çalışır. 1891'de Yemen'de, İstanbul'un egemenliğine karşı, binlerce kişinin katıldığı yeni bir isyan patlak verir. 1891'in Temmuz ve Eylül ayları arasında sultan, San'a'daki 7. Ordu'nun asayişi yeniden kurmasına yardım etmek üzere Yemen'e 13.000 redif askeri gönderir. İngiliz ataşe militeri bu muazzam çabayı, "toprağın değeriyle kıyaslanamayacak kadar büyük ve oransız" diye değerlendirir, ama bu çaba Yemen'in Osmanlılar açısından stratejik öneminden

19 J. Guest, *The Yezidis. A Study in Survival*, Londra ve New York, Routledge & Kegan, 1987, s. 126.

20 Selim Deringil, "Conversion and Ideological Reinforcement: The Yezidi Kurds", *Conversions islamiques, identités religieuses en islam méditerranéen* içinde, Mercedes Garcia-Arenal (ed.), Paris, Maisonneuve et Larose, 2001, s. 419-443.

21 Deringil, *The Well-Protected Domains*; Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire*, s. 82.

ve sultanın İslam dünyasındaki itibarına verilen önemden kaynaklanmaktadır.[22]

Mısır'daki İngiliz işgali Abdülhamid'i, Suriye'nin güneyinde ve Arabistan'ın kuzey sınırlarındaki, imparatorluk bünyesine katmak istediği bu yeterince belirlenmemiş sınır bölgesindeki Osmanlı varlığını güçlendirmeye iter.[23] Mayıs 1892'de, Suriye valisi Osman Nuri Paşa doğrudan idareyi Maveraiürdün'e de genişletmeyi, Maan'ı da bu bölgenin mülki merkezi yapmayı önerir. Sonunda yeni mutasarrıflığın -1895'te resmen kurulacaktır- merkezi olarak Karak seçilecektir. Bu yeni yerleşme çabasına bir inşa programı eşlik eder: camiler, okullar, su ikmal sistemleri, kamu binaları, iletişim hatları, hapisaneler, polis kışlaları. 1892'de Şam'la telgraf bağlantısı sağlanır -böylece *British Eastern Company*'nin hizmetine gerek kalmaz-;ileride Hicaz demiryolu hattı da telgraf hattının güzergâhını izleyecektir. Bu konuda da Osmanlı devletini harekete geçmeye sevk eden, sadece İngilizlerin hemen yakındaki Mısır'da olmaları değil, aynızamanda sahada da yoksul halka okullar, dispanserler sunan Katolik, Protestan ve Ortodoks misyonerlerin gösterdikleri yoğun faaliyettir. Bu bölgeye de imamlar ve ulemalar gönderilir; Suriye'nin güneyindeki ve Karak bölgesindeki köylere Hanefi "misyonerler" gider.

İmaj Politikası

Abdülhamid 1890'lardan itibaren bambaşka bir alanda da daha atak birpolitika izlemeye başlar: imaj politikası. Şehzadeliğinden beri Batı'nın olumsuz bakışının Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çok tatsız sonuçları olabileceğini kısa sürede anlamıştı. İngiltere'de Gladstone ve liberallerin yürüttüğü şiddetli Türk karşıtı kampanya St. James hükümetinin Osmanlıları desteklemesini engelleyip, 1878 felaketine yol açmamış mıydı? Eğer o zaman İngiltere parmağını kıpırdatamamış, aslında Osmanhlardan yana olan Disraeli ülkesini savaşa sürükleyemeyip pasif kalmışsa, bu büyük ölçüde İngiliz kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanca tavrından kaynaklanmıştı. Demek ki buna cevap vermeye çahalamakgerekir. Avrupalılar, İslam ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında yanlış fikirler edinmişlerdir. Bir ikna ve propaganda siyasetiyle -heterodoks toplulukların inançlarını düzeltir gibi- bu yanlış fikirleri de düzelt-

22 Griffiths, *age*, s. 131-132.

23 Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*.

mek gerekir. Sultanın imparatorluğun hem içinde hem de dışında kendisi ve rejimi hakkında kamuoyunda olumlu bir imaj yaratmasıdır söz konusu olan.

Abdülhamid tahta çıktığında, Osmanlıların ve Türklerin itibarı yerlerde sürünmektedir. 1867'deki Girit isyanı sırasında yeniden hortlayan romantik çağın Türk korkusu modasına -aslında Yunan dostluğuyla ilintilidir- 1875 iflasının yarattığı hoşnutsuzluk ve Mayıs 1876'da Bulgaristan'daki katliamların haberalınması üzerine insani yardım hareketlerinin öfkesi eklenir. Abdülhamid'in tahta çıkışından birkaç gün sonra Gladstone'un kaleme aldığı, Türklerin işlediği *Bulgarian Horrors*'ı kınayan yergi eserinin yayınlanmasıyla, bu duygu doruk noktasına çıkar. *The unspeakable [konuşulmaz] Türk*'e yönelik bu zehir zıkkım metinde, İngiliz liberal partisinin önderi barbar Türklere en şiddetli biçimde saldırıyor, onları derhal denklerini yapıp Avrupa'yı terk etmeye ve Asya'daki topraklarına geri dönmeye çağırıyordu. O zaman, imparatorluğun imajının ne denli zedelendiğinin bilincinde olan Londra sefiri Musurus Paşa, Osmanlı bakış açısını açıklayan İngilizce ve Fransızca bir karşı-propaganda metni yayınlamayı önerir.[24] Destansı Plevne müdafaası Osmanlıların imajını biraz düzeltse de, İslam'ın imajını etkilemez; Avrupa emperyalizmi Müslüman ülkelere yayıldıkça -Tunus'ta protektora, Mısır'ın işgali- İslam karşıtı propaganda da güç kazanır. Ünlü bilim adamı Renan 1881'de "İslamcılık ve Bilim" başlıklı meşhur konferansında, Müslüman müminin başını saran ve onu ilerlemeye kapalı hale getiren "demir cendere"den söz ederek, bilim adına küçük düşürdüğü İslam'a karşı şiddetli bir hicve girişir.

Ayrıca Avrupa kamuoyunun gözünde Abdülhamid'in ve rejiminin imajı da hızla bozulur. Tahta çıkış koşulları Murad yandaşlarının, yani İngiliz liberallerinin ve masonlarının hemen hepsinin düşmanlığını kazanmasını sağlamıştır; onlara göre Abdülhamid gayri meşru bir hükümdardır; Meclis-i Mebusan'ı dağıtıp, Kanun-ı Esasi'yi askıya alıp, Midhat Paşa'yı azledip, gülünç bir danışıklı mahkeme düzenleyince savunulan davanın adı çok net biçimde konmuş olur: Abdülhamid, tebaası üzerinde bir terör rejiminin hüküm sürmesine neden olan, acımasız bir müstebittir.

Barbar bir halk, fanatik bir din, bir ortaçağ imparatorluğu ve hepsinin de başında gayri meşru bir müstebit. İşte 1880'lerin sonuna doğru Ab-

24 Cevdet Küçük, "Bulgar İhtilâli'nin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9, 1979-1980, s. 117-166.

dülhamid'in ve imparatorluğunun imajı kabaca budur. Demek ki yapılması gereken çok iş vardır! Abdülhamid tam anlamıyla bir halkla ilişkiler politikası oluşturmakla bizzat ilgilenir ve ziyaretçileri "Yıldız canavarı"nı beklerken kibar, ince, çok özenli, aşırı terbiyeli, ufak tefek bir adamla karşılaşınca çok şaşırırlar. Ama Saray'da yapılan bir görüşme süresince birkaç yabancı konuğun gönlünü fethetmek yetmez. Abdülhamid bu alanda dört başı mamur bir politika yürütmesi ve aydın bir hükümdarın yönetiminde tam bir modernleşme hamlesi içine girmiş bir ülke imajını yayması gerektiğinin bilincindedir.

Bu politikanın en kayda değer yanlarından biri, evrensel sergilere katılımdır. Abdülhamid, bu sergilerin önemini çok erken bir dönemde anlamıştır. 1867'deki Paris Sergisi'ni gezen genç şehzade, sanayi gücünün bu şekilde gözler önüne serilmesi karşısında büyülenmişti. Buradan hareketle iki fikir geliştirir: İmparatorluğu, kendisinin aydın yönetimi altında kalkınan ve modernleşen "gerçek" Osmanlı'yı yurt dışında tanıtmak için bu tür fırsatlardan yararlanılmalıdır; öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu tür sergiler düzenlenmelidir. 1867 Sergisi'nin ardından, Osmanlı devleti 1873 Viyana Sergisi'ne katılmış ve bu etkinlikten imajını düzeltmek için yararlanmıştı.

Abdülhamid tahta çıktıktan sonra yapılan ilk büyük sanayi etkinliği, Trocadéro Sarayı'ndaki 1878 Paris Fuarı'dır. O sıradanekahat döneminde olan imparatorluk -savaştan yeni çıkmıştır- bu fuara katılamaz. 1889'da yeniden Paris'te düzenlenen öteki büyük serginin simgesi ise makineler galerisi, Eyfel Kulesi, elektrik perisidir. Ama Abdülhamid, Fransız Devrimi'nin 100. yıl kutlamaları vesilesiyle açılan bu sergiye Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî olarak katılmasını reddeder -bu kararında yalnız değildir; Avrupa'daki monarşilerin çoğu da sergiyi boykot eder. Paris'teki Osmanlı sefiri, "törene katılacak tek büyük devletsefirinin kendisi olacağını" Abdülhamid'e bildirip talimat isteyince, sultan, "monarşik hükümranlık fikrine böylesine zarar vermiş" bir hadisenin anma törenine katılmaktan sakınmasını bildirtmişti.[25]

Dolayısıyla uluslararası kamuoyunun belleğinde iyi bir iz bırakma çabaları için, Kristof Kolomb'un Yeni Dünya'yı keşfetmesinin anısına 1893'te düzenlenen büyük Chicago Sergisi'ni beklemek gerekecektir. Avrupalıların aksine, Amerika Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılma-

25 Deringil, "The Hamidian State and the World's Fairs: 'The Whole World is Watching' ", R. Motika, C. Herzog ve M. Ursinus, *Studies in Ottoman Social and Economic Life*, Studien zu Wirtschaft und Gesellschaft in Osmanischen Reich, Heidelberg Orientalverlag, 1999, s. 191-207.

sı işine katılmamıştır; Balkan meselelerinde ya da Hindistan yolunun denetimi mücadelesinde bir taraf değildir. Onun tek istediği Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapmaktır; Osmanlı da ABD ile ilişkilerinin gelişmesinden büyük yararlar sağlayabilir. Dolayısıyla Chicago Sergisi kaçırılmaması gereken bir fırsattır. Abdülhamid 1891'den itibaren bu sergiye hazırlanır. İmparatorluğu Müslüman dünyanın lideri, uygar milletlerin ayrılmaz parçası olan modern bir devlet olarak tanıtmak, Bâbıâli'nin itibarını lekelemeye yönelik her hamleyi boşa çıkarmak söz konusudur. Ama sultan aynızamanda egzotizm ve pitoresk manzaralar bekleyen Batılı izleyicinin beklentilerine ödün vermek gerektiğinin de farkındadır: Bu nedenle Osmanlı sanayi ve sanat ürünlerinin en güzellerinin -özellikle mücevher ve seramik başyapıtları- yanı sıra çarşısı, camii, Topkapı Sarayı'nın girişindeki Sultanahmed Çeşmesi'nin gerçek boyda bir kopyasıyla birlikte tam bir Osmanlı köyü kurulur. Masraflar, bu iş için ayrılan 7500 liralık dolgun bütçeyi de çok aşacaktır. İmparatorluk hakkında olumlu bir imaj yaratmanın bedelidir bu. Hatta bu vesileyle Türkçe bir gazete bile yayınlanır. Süleyman el-Bustani adında bir Suriyeli, İngilizce-Türkçe *Musavver Şikago Dergisi*'ni (*The Chicago Fair Illustrated*) çıkarır. Abdülhamid, Osmanlı katılımının elden geldiğince parlak olması için gereken her şeyi yapmıştır.

Bu büyük kalkınma âyinine katılıma koşut olarak, Abdülhamid 1894 yılında Osmanlı başkentinde düzenlenecek bir ziraat ve sanayi sergisi projesi başlatır. Amaç, "ülkenin servetini ve refahını geliştirmektir." Şişli yakınında 150.000 m^2lik bir arsa seçilir. Mimari projeye göre, bazı binalar "modern" olacak, diğerleri ise "milli karakteri" yansıtacaktır.[26] Temel atılır, ama 1894 Temmuzu'nda İstanbul'da şiddetli bir deprem olur. Projeden vazgeçilir ve öngörülen kaynaklar depremde hasar gören veya yıkılan binaların onarılmasına tahsis edilir.

İmaj politikasının bir diğer yönü, Abdülhamid'in tutkularından biri olan fotoğrafa başvurulmasıdır. Yıldız'da biriktirdiği fotoğrafları sadece imparatorluğun durumu hakkında bir haber kaynağı olarak değil, aynı zamanda propaganda aracı olarak da kullanır. Onları özenle seçtiğinde kendi saltanatında gerçekleştirilmiş toplumsal, kültürel ve teknolojik ilerlemeleri yansıtan, uygarlık yolunda yürüyen büyük birimparatorlu-

26 Çelik, *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, s. 35-36, 146, 151; Zeynep Çelik, *Displaying the Orient. Architecture of Islam at Nineteenth Century World's Fairs*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1992; Diana Barillari ve Ezio Godoli, *Istanbul 1900*, s. 51-54.

ğu gösteren farklı bir imaj üretmek mümkün olmaktadır. Osmanlıların genellikle folklorik ve etnografik "numuneler" haline indirgendiği aşırı "egzotik" yabancı fotoğraflardaki tasvirden çok uzak bir imparatorluk imajıdır bu. Abdülhamid, Avrupalıların çektiği ve "Osmanlı İmparatorluğu'na iftira edip gülünç düşürdükleri"ni söylediği bu tarz fotoğraflardan yakınır.[27]

Chicago Sergisi'nin düzenlendiği yıl olan 1893'te, Abdülhamid Washington'daki Kongre Kütüphanesi'ne muhteşem deri ciltli elli bir albüm göndertir; bu albümlerde imparatorlukta çekilmiş bin sekiz yüzden fazla fotoğraf yer almaktadır. Ertesi yıl, zat-ı şahanelerinin cömertliği sayesinde, aynı koleksiyona sahip olma sırası British Museum'a gelir.[28] Abdülhamid'in bu propaganda albümlerini Anglosakson izleyici kitlesine yönelik olarak düşünmesi bir rastlantı değildir herhalde: Misyonerlerin en büyük bölümü ABD ve İngiltere'den gelmektedir -Osmanlıların, Batı kamuoyunda imparatorluğun imajını lekelemekle suçladıkları misyonerler. Özenle seçilmiş ve herkesi imrendiren sultanın "resmî fotoğrafçıları" unvanına sahip Ermeni Abdullah biraderlerin de içlerinde yer aldığı yedi fotoğraf atölyesinin katıldığı bir derleme söz konusudur. Abdülhamid bu albümleri devletreislerine değil, büyük kamu kütüphanelerine armağan etmiştir. Böylece daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmayı mı hedeflemektedir? Aslında bu albümler söz konusu saygıdeğer kurumlara en küçük bir resmî tören düzenlenmeden, deyim yerindeyse arka kapıdan girerler. Kimsenin olaydan haberi yoktur. Ve tarihçiler söz konusu albümleri ancak yüz yıl sonra tozlu raflarda keşfedeceklerdir. Bir propaganda yapıtıdır, ama epey gecikmeli olarak farkına varılacaktır.

Bu albümlerin sayfaları karıştırılınca, sultanın imparatorluğu hakkında yaymaya çalıştığı imajın ne olduğu sezilir. Manzaraları ve anıtları gösteren albümler, eğitim, sanayi, silahlanma alanlarında kaydedilmiş ilerlemeleri yansıtmaktadırlar. En iyi tasvir edilmiş alanlardan biri "maarif"tir: Yepyeni veya inşa halinde okul binalarının, eğitime yönelik en modern malzemelerin, kusursuz şekilde hizaya girmiş üniformalı öğrencilerin -kızlar dahil- fotoğrafları, öğrenci portreleri görülmektedir. Sultanın, Osmanlı okullarına diğer öğrencilerle yanyana devam eden siyahi öğrencilerin fotoğraflarını ABD'ye göndermesi bir hınzırlık olarak

---

27 Deringil, "The Hamidian State and the World's Fairs: 'The Whole World is Watching' ", adı geçen makale.

28 *Imperial Self-Portrait. The Ottoman Empire as Revealed in Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums*; William Allen, "Abdülhamit II Koleksiyonu", *Tarih ve Toplum*, V, 1986, s. 432-435.

yorumlanabilir mi? İmparatorluğun bu bağlamda ırk ayrımcılığı ve linçler döneminin Amerika'sından daha hoşgörülü olduğunu hatırlatmanın biryolu mudur bu? Aynı dönemde Amerika'dan linç sahneleri Osmanlı basınında bu tarz olayları kınayan gravürlere konu olmaktadır. Belgelerin arasında en son model laboratuarları gösteren fotoğraflar da yer alır -özellikle de bakteriyoloji laboratuarları. Abdülhamid eğitim gibi tıbbı da saltanatında kaydedilen ilerlemeleri yansıtmak için kullanmaktadır.

Abdülhamid kamuoyunu gazeteler aracılığıyla da etkilemek gerektiğinin farkındadır. Şehzade iken basının kazandığı yeni önemi -Osmanlı İmparatorluğu açısından yeni- fark etmişti. Sarayında yabancı gazetecileri ve muhabirleri kabul eden ilk sultan odur; onların Batı ülkelerindeki kamuoyunun şekillenmesinde ne kadar belirleyici bir rol oynadıklarını bilir. Abdülhamid yeri geldiğinde basını yanına çekebilmek için gazetelere ve gazetecilere para akıtmaktan da geri kalmaz. Gazetelerin dışında, Prenses Annie de Lusignan veya Fransız köşe yazarı Charles Roger gibi gayretli propagandacıları da hizmetine alır. Roger 1887'de Hamid rejimini "halkının ve yabancıların huzurunu ve mutluluğunu düşünen, açık zihinli bir hükümdarın iyiniyetli ve babacan yönetimi" diye nitelemekten çekinmeyecektir.[29] Ama bu rejim dalkavukları, yağcılıkları yüzünden Abdülhamid'in davasına hiç hizmet etmezler.

Abdülhamid'in lehindeki köşe yazarları içinde yer alan en ilginç ve en karmaşık simalardan biri, Yahudi asıllı Macar türkolog Arminius Vambéry'dir; Abdülhamid onunla, gençliğinde kızkardeşine Fransızca dersleri verirken tanışıp yakınlaşmıştır.[30] Vambéry'nin 1888'de Macar Akademisi'nden bir heyetle birlikte Osmanlı başkentine yaptığı resmî bir gezi, Abdülhamid'in onu yeniden bulmasına vesile teşkil eder. Bu tarihten itibaren, 1901'e kadar, Vambéry sultanla buluşmak üzere İstanbul'a bir dizi yolculuk yapacaktır -kimi zaman yılda birçok kez. Macar profesörle onun hâmiliğini üstlenen sultan arasında bu görüşmeler sürecinde büyük bir yakınlık doğacaktır. Birçok dil bilen ve bu arada Osmanlıcayı da mükemmel konuşan Vambéry'nin sultanla iletişim kurmak için tercümana ihtiyacı yoktur. Ayrıca kusursuz bir Osmanlı görgü ve üslubuna sahiptir; fes takar, tam bir *efendi* gibi davranır. Sultan başbaşayken ona

29 Annie de Lusignan, *The Twelwe Years' Reign of H.I.M. Abdul Hamid II, Sultan of Turkey*, Londra, 1889; Charles Roger, *La Turquie sous le règne de S.M.I. Abdul-Hamid*, Paris, 1887.

30 Lory Alder ve Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambéry*, Londra, Bachman & Turner, 1979; Arminius Vambéry, *The Story of my Struggles; the Memoirs of Arminius Vambéry*, Londra, Unwin, 1904; aynı yazar, "Personal Recollections of Abdulhamid II and his Court", s. 980.

Reşid Efendi diye hitap eder, hatta bazılarının fazla laubali bulduklan bu ilişkiyle ilgili sarayda dolaşan söylentileri boşa çıkaracak tarzda *baba* dediği bile olur. Kimi zaman Abdülhamid bu tür eleştirileri susturmak için, şakayla karışık, "eski bir mümindir o" der.

Vambéry, sultan ile Foreign Office arasında aracılık rolünü üstlenmiştir -Foreign Office bu çabalarının karşılığını cömert bir biçimde ödemektedir. Bir tür çift taraflı ajan, daha doğrusu İngiltere'yle sultan arasındaki bağlantıyı kuran bir aracıdır ve iki monarşi arasındaki ilişkilerin gerginleştiği dönemlerde epey işe yarar -Mısır'ın işgalinden sonra bu tür gerginlikler sıklaşacaktır. Bir Macar yurtseveri olarak Ruslara derinden karşıdır ve İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin düzelmesine katkı yapmayı samimiyetle istemektedir. İngiliz muhafazakârlarına yakın olan Vambéry, Mısır konusunda zevahiri kurtarması için sultana yardımcı olmaları ve böylece İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eski ekonomik ve mali konumuna geri dönmesinin sağlanması konusunda muhataplarını ikna etmeye çalışır. Abdülhamid, Vambéry'nin Foreign Office'le olan özel ilişkilerinden haberdardır haliyle, ama bunu İngiliz hükümetine mesaj iletmek için kullanmaktadır.

Sultan, Avrupa kamuoyu nezdinde bir propagandacı olarak da, Vambéry'den yararlanır. "Profesör Vambéry'yi çok alaka çekici buluyorum" der.[31] Sultanın ilgisini asıl çeken, Müslüman dünya ve Türkler konusundaki bu büyük uzmanın, İslamiyet'in asla medeniyet düşmanı olmadığı tezini savunmasıdır. Budapeşteli profesör basında ve İngiliz dergilerinde, bu konuda en yetkin kalemlerden biri sayıldığı için, büyük önem taşıyan makaleler yazar. Örneğin 1890'da *The New Review*'da yayınlanan bir makalesinde, Vambéry okuyucularına Osmanlı sultanı ve rejimi hakkında çok olumlu bir portre çizer.[32] Abdülhamid, dedesi II. Mahmud'un iradesini ve babası Abdülmecid'in tatlı dilini ve nezaketini şahsında birleştirmiştir, diye yazar; çok çalışkandır, kibardır, olağanüstü bir belleği vardır; Doğu Rumeli meselesinde gösterdiği gibi, barışçıdır, asla fanatik değildir, gayrimüslimleri korur, sanatla ilgilenir -İstanbul'da bir güzel sanatlar okulu [Sanayi-i Nefise Mektebi] kurmuştur-, modern eğitimi teşvik eder. Vambéry, eleştiriler karşısında Abdülhamid'in avukatlığını üstlenir; Avrupa'daki ittifaklardan uzak durmakla mı suçluyorsunuz onu? Tamamen haklı gerekçeleri var. Kurduğu rejim, bir polis devleti mi? Fark-

31 *Pensées et souvenirs*, s. 160-161 [*Siyasi Hatıratım*, s. 127].

32 Professor Vambéry, "Sultan Abdul Hamid", *The New Review*; bu makale *Living Age*, 186, Temmuz 1890, s. 109-114'te yeniden basılmıştır.

lı milletler arasında asayişi korumak için böyle yapıyor. Hafiye ordusu ise, sadece Pera ve Galata sakinlerinin zengin hayal gücünde mevcut. Vambéry sözlerini bitirirken, Türkiye hakkında dengeli hüküm verilmesi çağrısında bulunur; sultanın giriştiği medenileşme hamlesinin sihirli değnekle dokunmuş gibi hemen gerçekleşemeyeceğinin unutulmamasını ister.

Yurtdışında imparatorluğun ve Osmanlı uygarlığının imajını düzeltmek için gösterilen çabalara kendilerince katılmak üzere, sanatçılar, yazarlar ve diplomatlar da seferber edilir. Abdülhamid imparatorluğu en iyi şekilde temsil edecek en parlak beyinleri kullanmayı gayet iyi bilir. Örneğin çok verimli bir yazar, gazeteci ve canlı bir ansiklopedi olan Ahmed Midhat Efendi'yi 1889'da Stockholm'de toplanan Doğubilimcileri Konferansı'na Osmanlı ilim dünyasını temsil etmeküzere gönderir. Bir başka yetenekli adama, Osman Hamdi Bey'e Müze-i Hümayün yönetimini -müzenin ilk Osmanlı müdürü olur- sonra da Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulması görevini verir. Zarif, eğitimli, Fransız kültürü almış -babasıyla Fransızca yazışır-, yerigeldiğinde arkeologluk da yapan Osman Hamdi Bey, aynı zamanda değerli bir "oryantalist" ressamdır; Gérôme ve Deutsch üslubunda resim yapar ama örnek aldığı Avrupalılardan farklı olarak, egzotik ve çökkün bir imparatorluğu göstermek yerine, tam tersine eski ve parlak Osmanlı kültürünü, açık ve hoşgörülü bir İslam'ı yansıtır. Osman Hamdi, gerekyaşam tarzı gerekse eserleriyle başarılı Doğu-Batı bireşiminin canlı bir örneğidir; bu anlamda da hem modern hem de Müslüman bir imparatorluk düşleyen sultanın görüşüyle tam bir uyum içindedir.[33]

Milliyetçi Karışıklıklar

Bununla birlikte, Abdülhamid iktidarını sağlamlaştırmaya, devletin imtiyazlarını genişletmeye ve imajını düzeltmeye çalışırken, imparatorlukta yaşayan farklı milliyetler giderek karışmakta ve Osmanlı baskısına ve rejime karşı gösterdikleri sabırsızlık büyümektedir. Bu ulusal hareketler özellikle gayrimüslimleri kapsamaktadır. 1877-1881 yıllarında Müslümanlar, yani Arnavutlar, Kürtler arasında ve bazı Arap vilayetlerinde ortaya çıkan çalkantı yatışmıştır; 1890'ların başında imparatorluğa yönelik tehlike bu taraftan gelmez -belki hep isyanın kenarında bek-

33 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'yo Açılış ve Osman Hamdi*, 2. baskı, 2 c., İstanbul, Erol Aksoy yay., 1995.

leyen Yemen hariç. Büyük tehlike Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki Hıristiyan topluluklardan kaynaklanmaktadır.

Balkanlar'da Doğu Rumeli'nin Bulgar Prensliği'ne bağlanması, Hıristiyan toplulukların ulusal özlemlerini yüreklendirir. O zaman, Berlin Kongresi'nin sonucunda ortaya çıkan kaynaşma döneminin yerini devrimci örgütler devri alır. 1886'da Makedonya'daki Sırp ulusal bilincini uyandırmak amacıyla kurulan Aziz Sava Cemiyeti daha kültürel ağırlıklı olsa da, 1893'de kurulan Makedonya İç Örgütü açıkça Makedonya'daki Osmanlı egemenliğini sona erdirmek için mücadeleye atılır.

1890'ların başında Ermeniler arasında süren çalkantı ise iktidar için çok daha tehditkâr bir görüntü sergiler. Bir avuç Osmanlı Ermenisi öğretmenin 1885'te Van'da Armenakan Partisi'ni kurmalarından sonra, Kafkas asıllı Ermeni entelektüelleri iki devrimci parti kurarlar: 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak (Çan) Partisi ve 1890'da Tiflis'te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun, Taşnak Partisi). Bu iki parti açıkça sosyalizmi sahiplenir ve Ermenilerin özgürlüğünü sağlamak amacıyla terörizme ve silahlı mücadeleye başvurmayı öngörürler. Avrupa'nın yardımına da güvenir ve Batı kamuoyu nezdinde yoğun bir propaganda etkinliğine atılırlar. Hınçakçılar bağımsızlıktan söz eder ve Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve İran'da yaşayan Ermeni nüfusun birleşmesini talep ederler. Taşnaklar ise Osmanlı siyasi çerçevesi içinde Berlin Antlaşması'nca Ermeni vilayetleri için öngörülmüş idari ve iktisadi ıslahatın uygulanmasını isterler.

1890 yılına Ermeni milliyetçilerin gözüpek girişimleri damgasını vurur. Birkaç ay içinde Osmanlı başkentinde yüzlerce militan toplayan Hınçakçılar Temmuz ayında İstanbul'da bir gösteri düzenlemeye karar verirler.[34] 15 Temmuz'da parti üyeleri Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi'nin merkezini işgal eder ve patriği, sultandan ıslahat yapılmasını isteyen bir dilekçeyi kendileriyle birlikte Yıldız'a götürmeye zorlarlar. Polis olaya müdahale eder, birçok kişi ölür. Ama bu olayın simgesel bir önemi vardır; Hıristiyanlar ilk kez Osmanlı payitahtında iktidara meydan okumayı göze alabilmişlerdir.

Doğu Anadolu'da, Osmanlı sınırı yakınında İran'a üslenmiş durumdaki Taşnaklar, Ermeniler arasında propaganda yapan ve Kürtleri de kendi davalarına kazanmaya çalışan birkaç militanı imparatorluğa sızdırmayı başarırlar. Eylül ayında Sen Petersburglu eski üniversite öğrencisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri kurtarmayı düşleyen Sarkis Gu-

34 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 117, 118-120.

gunyan, Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye çalışır; Transkafkasya'da yetiştirilmiş yüz kadar militanı yanına alıp sınırı geçtikten sonra Türklere karşı gerilla eylemlerine girişmeyi, kaos ortamı yaratmayı ve sonunda Büyük Güçler'in müdahalesine neden olmayı amaçlar. Ama bu girişim fiyaskoyla sonuçlanır; küçük grup daha sınıra varmadan Kazaklar tarafından tutuklanır ve elebaşı Sibirya'ya sürgüne gönderilir. Ama bu olay Osmanlı Ermenileri üzerinde çok büyük bir etki yapar. Gugunyan devrimci romantizmi temsil etmektedir ve hürriyet için hayatını feda etmeye hazır kahraman tipinin, *fedai*'nin habercisidir.

Sonraki yıllarda Ermeniler arasındaki karışıklık yayılır. İki büyük örgüt arasındaki birleşme denemesinden sonra, 1891'de nihai bölünme yaşanır. Hınçak Partisi Doğu Anadolu'nun büyük kentlerinde Ermeni taleplerine yönelik bir afişleme kampanyası yürütür. Türkçe yazılmış bazı afişler Müslüman nüfusu da kendileriyle omuz omuza mücadele etmeye ve istibdat rejimine karşı ayaklanmaya çağırmaktadır. 1893'te Merzifon hadisesi patlak verir. Bozguncu faaliyetlere katıldıklarından kuşkulanılan ve Amerikan misyoner kolejinde çalışan iki Ermeni öğretmen, Ankara'daki bir mahkeme tarafından idam cezasına çarptırılır, ama İngilizlerin yoğun baskısı sonucunda sultan tarafından affedilip sınırdışı edilirler. Olaylar sırasında kolej yakılır; bu işe Müslüman görevliler karıştığı için Abdülhamid çok zor durumda kalır ve binaların onarımı için iki bin iki yüz dolar bağışlar.[35]

Artık Abdülhamid'in Ermeni sorununu görmezden gelme olanağı kalmamıştır. Ermenilerin çoğunluğunun özlemi imparatorluktaki yaşam koşullarının iyileştirilmesinden başka bir şey değilken, sultan, özgürlük ve reformlar için mücadele eden, az sayıda ama kararlı militanlara sahip iki devrimci partinin eylemleri, ABD ve İngiltere ve İsviçre'de güçlü bir Ermeni dostu akım ve bunu Osmanlı sınırları içinde temsil eden Protestan misyonları ve Ermeni davasına -özellikle de Gladstone 1892'de iktidara döndüğünden beri- iyiniyetli yaklaşan İngiliz hükümetiyle karşı karşıya kalır.

Sultanın elinde, yükselen Ermeni milliyetçiliği dalgasına karşı koyabilmek için ne gibi olanaklar vardır? Balkanlar'da devletleri ve milletler birbirine düşürebilir: Rumların, Bulgarların, hatta Rumenlerin çıkarları birbirleriyle çatışmaktadır ve bunlara dayanarak siyaset yapmak mümkündür, Abdülhamid de zaten bu tarz siyasetin ustasıdır. Doğu Anado-

35 Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*, s. 64-66; Deringil, *The Well Protected Domains*, s. 129.

lu'da eldeki tek olanak Kürtleri kullanmaktır. Ama Kürtler de 19. yüzyıl boyunca birçok kez merkezî iktidara karşı ayaklanmışlardır; onları fazla zorlamak da tehlikeli olabilir ve zaten sultan da bu nedenle onları Hamidiye alayları içinde bir çerçeveye alıp dizginlemeye bakar.

Abdülhamid Ermenilere karşı asla önyargı beslememiştir. Onu bu şekilde suçlayanlara, devlette yüksek görevlere getirdiği bütün Ermenilerin adlarını sayarak cevap verir: İçlerinde iki Hazine-i Hassa nazırı, Agop ve Portakal paşalar, Hariciye'de Artin [Harutyun] Paşa Dadyan, Adliye Nezareti'nde Vahan Efendi ve Nafıa Nezareti'nde Odyan Efendi gibi birçok nezaret müsteşarı vardır. Doğu Anadolu'da yaşanan idari sıkıntıları sultan da kabul eder ve Kürtlerin neden olduğu kargaşa ve şiddet olaylarını inkâr etmez. Ama bu sorunları çözmek için "zamana ve sabra" ihtiyacı olduğunu ve İngilizlerin yangına körükle gideceklerine bu görevde ona yardımcı olmaları gerektiğini söyler.

1890'ların başında devlet taşrada, özellikle de imparatorluğun periferisinde yer alan vilayetlerde bir sağlamlaştırma ve modernleştirme çabasına girişiği sırada, Ermeni militanlığındaki tırmanma Abdülhamid'i ciddi ciddi kaygılandırmaya başlar. O dönemde Vambéry, Ermeni sorununun sultanda diğer tüm sorunları gölgede bırakan bir saplantı haline geldiğini saptar. Sultan bir gün Vambéry'ye, yakında Ermenileri "yatıştıracağını", onlara "iyi bir ders verip" devrimci emellerinden vazgeçmelerini sağlayacağını açıklar.[36] Ermeni bağımsızlığının ne anlama geleceğini mecazi bir biçimde açıklar: Avrupa imparatorluğun ayaklarını -Romanya ve Yunanistan- ve ellerini -bir yanda Bulgaristan ve Sırbistan, diğer yanda Mısır- zaten aldı; şimdi de Ermeni karışıklığından yararlanıp imparatorluğun yaşamsal bölümlerine el atmak, hatta iç organlarını çıkartmak istiyor. Tam bir yok oluşun başlangıcı olur bu, diye izah eder: "Buna karşı var gücümüzle savaşmak zorundayız." Bir başka seferinde Vambéry'ye, Ermeni sorununa bir çare bulmaya hazır olduğunu, ama bir Ermenistan'ın kurulmasına izin vermektense başının kesilmesini tercih edeceğini itiraf eder.[37] Bağımsız bir Ermenistan hem kendi iktidarı hem de imparatorluk açısından intihar anlamına gelir ve Doğu Anadolu Müslümanlarına karşı düşünülebilecek "en açık haksızlık" olur.[38]

Abdülhamid, Avrupa'daki ve ABD'deki Ermeni yanlısı hareket hakkında çok iyi haber almakta ve sefirleri, özellikle de Washington'da gö-

36 Lory Alder ve Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, s. 359-360.

37 Marsell, *Constantinople, la ville que désirait le monde*, s. 338.

38 Salt, *age*, s. 67; Çetin ve Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 50.

revli bir Rum olan Mavroyeni Bey ve imparatorluğu Londra'da temsil eden İtalyan asıllı Katolik Rüstem Paşa aracılığıyla devrimci komitelerin faaliyetini yakından izlemektedir. Ama Doğu Anadolu'da olup bitenler hakkında nasıl bilgi almaktadır? Haber alma gücü bölgeye gönderilen idarecilere, valilere, kaymakamlara, ordu komutanlarına ve resmî haber almaya eşlik eden kişisel hafiye ağına dayanmaktadır. Aslında bilgi ve haber yok değildir. Ama çoğunlukla yerel koşulları bilmeyen idareciler Ermeni devrimcilerinin sayısını ve gücünü abartma, fazla gösterme eğilimindedir. Doğu Anadolu'ya yerleşmiş genel kuşku havası içinde her dini, kültürel veya hayırseverlik amaçlı etkinlik, fazla işgüzar memurlar tarafından kolaylıkla yıkıcı faaliyet diye yorumlanabilmektedir. Gevşeklikle suçlanıp padişahın gazabına uğrama korkusuyla veya sadece nişan ve mansıp koparma amacıyla sultanın bölgedeki adamları bu tür hadiseleri şişirme eğilimindedir.[39] Milliyetçiliğin yeni yeni ortaya çıkıp yükseldiği bu evrede, her şeyi yerli yerine oturtmak güçtür.

Abdülhamid'in karşı karşıya kaldığı güçlüklerden biri, Ermeni cemaatiyle iletişim kopukluğudur. Araplar, Kürtler veya Arnavutlarla uğraşırken ileri gelenlerveya büyük ailelerle görüşebildiği halde, Ermeniler söz konusu olduğunda bu iş daha karmaşık bir hal almaktadır. Abdülhamid kilise hiyerarşisine, patriklere ve katolikoslara dayanmaya çalışır. Ama onların otoritesi çoğunlukla kendi cemaatleri içinde bile sorgulanmaktadır - 1894'te İstanbul patriği Monsenyör Aşıkyan fazla gevşek bulunur ve genç bir Ermeni yurtseverin suikastgirişiminde yaralanır. Ermeni milleti içinde, 1863'te "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ilan edildiğinden beri, iktidar kısmen laiklerineline geçmiş, ama Abdülhamid, Hınçakçıların yol açtığı çalkantıların ardından bu nizamnamenin uygulanmasını askıya almıştır. Üstelik 1878'den beri Ermeni mebus diye de bir şey kalmamıştır. Dolayısıyla Abdülhamid, zaten zor olan bir diyaloğu kurabilmek için, aslında pek de bir temsil yetkisi bulunmayan Artin Paşa Dadyan gibi şahsiyetlere başvurmak zorundadır.

39 Nalbandian, *age*, s. 102.

13. BÖLÜM

Yeni Bir Doğu Krizi

10 Temmuz 1894 salı günü, öğle namazı vaktinin geldiğini haber veren müezzinlerin sesleri minarelerden yükselirken, İstanbul, tarihinin en şiddetli depremlerinden biriyle sarsılır. Maddi hasar büyüktür. Cami veya kilise kubbeleri çöker, minarelerdevrilir, surlar çatlar, çok sayıda kamu binası -kervansaraylar, okullar, hastaneler, garlar, polis karakolları, nezaretler- ağır hasar görür. Kapalıçarşı, altında birçok kurbanın can verdiği bir harabe yığınına dönüşmüştür. Depremde hasar görmüş binaların sayısı yüzleri bulmaktadır. Paniğe kapılan başkent sakinleri sokaklara kurdukları çadırlarda veya derme çatma barakalarda kalmaya başlarlar. Resmî olarak 474 ölü ve 482 yaralı saptanır, ama gerçek rakamlar hiç kuşkusuz bunun çok üstündedir, çünkü Hamid sansürü kurban sayısıyla ilgili her türlü tahmini hiç vakit yitirmeden yasaklamıştır.[1]

Abdülhamid derhal duruma el koyar. Ülke çapında büyük bir yardım kampanyası başlatır ve yurt dışına da yardım çağrısında bulunur. Kurbanlara bedava ekmek dağıttırır, onları hastanelerde tedavi ettirir, geçici barakalarinşa ettirir. Gazeteler, masrafları kendi kesesinden karşılayarak çocukları ameliyat ettiren, okulları onartan, hatta yardım için beş bin lira bağışlayan sultanın cömert davranışlarının haberleriyle doludur. Sultan için bu durum, hem cömertliğini hem de idaresinin etkili işleyişini göstermenin bir vesilesidir. Ama aynı zamanda kendisini, hiçbirini özel olarak kollamadığı *millet*lerin üstünde, onlara hükmeden bir hakem konumunda sunma fırsatıdır. Yardımlar, *millet* aidiyetine bakılmaksızın dağıtılır: Abdülhamid tüm uyruklarının babasıdır.[2]

---

1 Fatma Ürekli, *İstanbul'da 1894 Depremi*, İstanbul, İletişim, 1999; Mehmet Genç ve Mehmet Mazak, *İstanbul Depremleri, Fotoğraf ve Belgelerde 1894 Depremi*, İstanbul, İğdaş, 2000.

2 Mehmet Ö. Alkan, "Toplumsal ve Siyasal Açıdan 1894 İstanbul Depremi Üzerine", *Toplumsal Tarih*, XII/70, Ekim 1999, s. 11-17.

Birkaç hafta sonra Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'nun doğu ucunda bir başka depremin ilk sarsıntılarını hisseder; bu kez doğal bir âfet değil, çok daha tehlikeli, çok daha öldürücü bir siyasal âfet söz konusudur: 1894-1896 Ermeni krizi. Bu krizin içinde üç doruk noktası öne çıkar: 1894 yazında Sason'da yaşanan ve Abdülhamid'i Büyük Güçler'in dayattıkları reformlarla karşı karşıya bırakan şiddet olayları; 30 Eylül 1895'te Hınçak Partisi'nin Bâbıâli önünde düzenlediği gösteri ve bunun ardından Doğu Anadolu'da yaşanangeniş çaplı katliamlar; 26 Ağustos 1896'da Taşnak Partisi'nin İstanbul'da örgütlediği Osmanlı Bankası baskını verehine krizi, sonra da payitahtta yaşanan ve Abdülhamid'in iktidarını sarsan tam bir *pogrom*.

Ama Abdülhamid'in iktidarını ve imparatorluğu uçurumun kıyısına getiren bu yıllara sadece Ermeni sorunu damgasını vurmaz. Önce Doğu Anadolu'nun sınırlı bir bölgesinde kalan kriz, yavaş yavaş tüm Doğu Anadolu'ya, hatta başkente sıçrar; ona Balkanlar'daki ve Yakındoğu'daki karışıklıklar eşlik eder, başkentte Meşrutiyetyanlısı ve liberal bir muhalefetin uyanışına önayak olan kriz, diğer yandan da Büyük Güçler'in müdahale, imparatorluğu paylaşma ve sultanı tahttan indirme tehditlerine dek varan büyük bir diplomatik krize dönüşür. Bu 1894-1896 krizi birçok açıdan 1875-1878 krizine benzemektedir; o zaman da imparatorluğun en batı ucundaki Hersek'te Hıristiyan köylüler arasında çıkan bir isyan, barut fıçısına düşen kıvılcım görevini üstlenmişti. Yirmi yıl sonra, 1894'te ise bu kez imparatorluğun diğer ucunda, doğusunda patlak veren bir Hıristiyan köylü ayaklanması da tam bir yangına dönüşme tehlikesi gösterir. Abdülhamid yeni bir Doğu kriziyle mi karşı karşıya kalmıştır?

Ermeni Islahatı Karşısında Abdülhamid

Bitlis vilayetinde, Muş şehrinin güneydoğusunda kalan Sason, dağlar ve yüksek yaylalarla kaplı bir bölgedir; nüfusunun çoğunluğu çiftçi Ermenilerden ve yazın sürülerini yayladaki otlaklara çıkaran göçebe Kürtlerden oluşur. Uzun süredir bu iki topluluğu karşı karşıya getiren bir ihtilaf yaşanmaktadır. Ermeniler, emniyetlerini sağlamak üzere ödenen geleneksel haracı Kürt aşiret reislerine vermemek için ayak diremektedir. Her yıl kış bitip bölgeyi kaplayan karlar eriyip insanların hareketsizliği sona erince, sürtüşmeler çıkar. Ama birkaç yıldır çatışmalar şiddetlenmiştir. 1894 ilkbaharında Ermeniler haracı ödemeyi reddeder, Ermeni çeteleri Kürtlere saldırır, onlar da cevap verir. Peki ama, bölgede epey sıradan

sayılabilecek bu olay niye dramatik bir hadiseye, tüm Doğu Anadolu'yu kana boyayacak bir şiddet olayları dizisinin başlangıcına dönüşür?[3]

1890'ların başlarından itibaren Ermeni devrimciler Sason'a yerleşir. 1893'te Osmanlı yetkilileri tarafından tutuklanan Damadyan veya 1894 ilkbaharında Fransızların *Livre jaune*'unda [*Sarı Kitap*][4] kullanılan deyimle, "gizli bir siyasi amaç"la gelen Murad, namı diğer Hamparsun Boyacıyan gibi birkaç Hınçakçı militan bölgeye sızmayı başarmıştır. Bu eylemciler Sason halkının siyasi bilincini uyandırmaya çalışır ve ahaliyi Kürtlere karşı direnmeye teşvik ederler. Sason'u, Ermenistan'ın özgürlük kavgasını başlatacakları bir üs olarak mı seçmişlerdir? Yaşananlar, Ermeni devrimcilerin başlattıkları bir genel ayaklanmanın başlangıcı mıdır?

Her ne olursa olsun Osmanlılar, en başta da çalkantının boyutlarını abartan -veya abartıyormuş gibi yapan- yerel merciler olayları böyle yorumlarlar. İlk alarmı veren Bitlis valisi, Martini tüfekleriyle silahlanmış "üç bin asi"nin Sason'da toplandığını söyler: Dolayısıyla daha yumurtadayken ezmek gereken bir ayaklanma girişimi söz konusudur. Resmî söyleme göre, Ermeni "isyanının nüvesini",[5] kamu düzenini ve huzurunu bozan "eşkıya" ve "bozguncular" oluşturmaktadır ve bunlar, mutlaka zararsız hale getirilmelidir.[6]

Bu karışıklıkların haberi Yıldız'a ulaşınca, Abdülhamid çok öfkelenir; bu boyutta bir ayaklanmanın ancak yerel mercilerin muazzam bir ihmalinin sonucu olabileceği kanısındadır. Yine de bir ölüm kalım sorunu söz konusudur. Eğer hızla ve canlı bir biçimde tepki gösterilmezse, 1875'te Bosna-Hersek'te ve 1876'da da Bulgaristan'da yaşananlar tekrarlanabilir. Yerel bir isyan zamanında bastırılmadığı için zeytinyağı lekesi gibi yayılıp Büyük Güçler'e aradıkları müdahale bahanesini verebilir. Dolayı-

---

3 Anahit Ter Minassian, "L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800-1914)", Dédéyan, *Histoire des Arméniens* içinde, s. 437-482; Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*; Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, s. 160 vd.; Vahakn Dadrian, *Histoire du génocide arménien*, Paris, Stock, 1996; Christofer J. Walker, "From Sasun to the Ottoman Bank: Turkish Armenians in the Mid-1890's", *The Armenian Review*, XXXI/3-123, Mart 1979, s. 227-261; *Correspondance relating to the Asiatic Province of Turkey*, I, *Event at Sassoon and commisssion of inquiry at Moush*; II, *Commission of inquiry at Moush*, 2 c., Londra, 1895; *Documents diplomatiques ottomans, affaires arméniennes*, c. III-IV; *British Documents on Ottoman Armenians*, c. III-IV; Jelle Verheij, " 'Les Frères de terre et d'eau': sur le rôle des Kurdes dans les massacres arméniens de 1894-1896", *Les Annales de l'autre islam*, 5, 1998, s. 225-276; Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, IX/2, Mayıs 1973, s. 139-155.

4 *Livre jaune. Documents diplomatiques, affaires arméniennes. Projets et réformes dans l'Empire ottoman, 1893-1897*, ve *Supplément (1895-1896)*, Paris, Imprimerie nationale, 1897, s. 99.

5 Bu ifade Eric J. Hobsbawm'dan alınmıştır: *Les Primitifs de la révolte dans l'Europe moderne*, Paris, Fayard, 1966.

6 *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi*, Ertuğrul Zekâi Ökte (ed.), I, İstanbul, 1989.

sıyla süratle ve sert bir biçimde eyleme geçmek, asilere iyi bir ders verip her türlü tekrar hevesini boğup karışıklığın yayılmasını engellemek gerekir.[7] O halde Ermeniler sindirilecek, ama belki de aynı fırsattan yararlanılarak uzun süredir devletin fiili denetimi dışına çıkmış bir bölgede devletin varlığı da pekiştirilecektir.[8]

Abdülhamid, IV. Ordu ve Hamidiye alayları başkomutanı Zeki Paşa'ya, Kürt alayları, redif kuvvetleri ve sahra topçusu dahil olmak üzere elindeki her türlü olanağı kullanarak kamu düzenini yeniden sağlaması konusunda tam yetki verir. Yanlarında Kürt süvarileri olduğu halde Muş'tan gelen düzenli ordu birlikleri, günlerce süren yürüyüşün ardından olay mahalline varırlar. 21 Ağustos'ta Anduk Dağı'na sığınmış Ermeni çetelerine saldırırlar. Tam birmeydan savaşı başlar ve Osmanlı birlikleri ancak bir haftada asilerin hakkından gelebilir. Eylül ayında Zeki Paşa ordunun müdahalesi sayesinde asayiş ve huzurun yeniden tesis edildiğini Saray'a bildirir[9] -"kolonyal" dille ifade edilecek olursa, bölge "yeniden barışa kavuşturulmuştur." Gerçekten de "asiler" savaş dışı bırakılmıştır; Murad, belli sayıda adamıyla birlikte ele geçer. O zaman bölgenin üzerine çöken misilleme harekâtında Ermeni halkı birçok kurban verir. Sason hakkında kurulan soruşturma komisyonuna katılan Avrupalı konsoloslar öldürülen 265 Ermeniyi isim isim sayan bir liste çıkarırlar -İngiliz konsolosunun kanısına göre bu sayı 900'e çıkarılmalıdır. Ama bazı tahminlerde binlerce ölüden söz edilir. Misillemenin boyutlarını tam olarak kestirmek güçtür, ama çok vahşice bir saldırının söz konusu olduğuna inanmak için tüm belirtiler mevcuttur.

Eğer Abdülhamid, Batı kamuoyu hemen olayı haber alıp seferber olmadan, Ermenilere "bir ders verme"nin mümkün olabileceğini düşünmüşse, ağır bir yanılgıya düşmüştü. Misilleme hakkındaki haberler kısa sürede sızmaya; bölgedeki konsoloslar, misyonerler haberleri iletmeye başlarlar. Kasım ortasından itibaren Sason olayları Batı basınında yer bulur ve özellikle ABD ile -1894 yazında Hınçak Partisi'nin genel karargâhını yerleştirdiği- İngiltere'de derhal Ermenileri destekleyen bir kampanya gelişir. İngiltere'de *Anglo-Armenian Committee* ve *Evangelical Alliance* seferber olup, Gladstone hükümetini de harekete geçmeye zorlarlar. ABD'de protesto yürüyüşleri, Kongre'ye sunulan dilekçeler, Protestan kiliseler tarafından örgütlenen mitingler birbirini izler. Tanıkların ve

7 *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi*, I, s. 160 vd.

8 Verheij, *agm*, s. 244.

9 *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi*, I, s. 301.

misyonerlerin bölgede işlenen vahşice eylemleri kınayan ve Osmanlı hükümetini suçlayan anlatıları raporlar, broşürler, kitaplatla nakledilir. Amerikalı bir misyoner, Frederick Davis Greene Nisan 1895'te Londra'da, *The Armenian Crisis and the Rule of the Turk* başlığıyla bir kitap yayınlar ve Doğu Anadolu'da bizzat sultanın emriyle yaşandığını ileri sürdüğü "devasa katliam"a dikkat çeker.[10]

Sason olaylarının aydınlatılmasını isteyen Büyük Güçler'in baskısı altında, Abdülhamid bölgeye bir soruşturma komisyonu göndermeye razı olur. Üç Avrupalı konsolos, İngiliz, Rus ve Fransız konsolosları da -Erzurum'da konsolosluk düzeyinde temsil edilen üç devlet- "Osmanlı hükümetiyle işbirliği içinde" komisyona katılırlar. Bu komisyon vardığı sonuçları Temmuz-Ağustos 1895'te açıklar; Osmanlı müfettişlerine göre gerçekten bir ayaklanma çıkmış ve Osmanlı ordusu buna son vermiştir; eğer bir katliam yaşanmışsa, bu Ermeni "eşkıya"nın marifetidir. Avrupalı temsilciler ise tam zıt yönde sonuçlara varırlar; bölgedeki Ermeni nüfusun içinde Hınçakçı devrimcilerin de barındığını ve Ermenilerin de münferit eşkıyalık olaylarına giriştiğini kabul etmekle birlikte, konsoloslar ordunun sergilediği aşırı şiddeti kınar, Osmanlı mercilerinin ellerindeki güç ve yetkiyi istismar ettiklerini, hatta yaşananlarda Saray'ın da sorumluluğu olduğunu ileri sürerler.

Bu arada, diplomatları ve konsolosluk görevlileri tarafından uyarılan Büyük Güçler, en başta da İngiltere -on yıldır rafa kaldırılmış durumdaki- Doğu Anadolu'da reform yapılması fikrini yeniden gündeme getirirler. İstanbul'daki İngiltere, Fransa ve Rusya sefirleri, soruşturma komisyonunun vardığı sonuçları açıklamasını bile beklemeden, Anadolu'nun altı doğu vilayetinde, yani Erzurum, Bitlis, Van, Sıvas, Mamuretü'l-Aziz [Elazığ] ve Diyarbakır'da yapılacak reformlarla ilgili bir tasarıyı Mayıs ayında Bâbıâli'ye sunarlar. Tasarıda, Doğu Anadolu'nun idari bölümlenmesinin yeniden düzenlenmesi öngörülmekte; siyasi nedenlerle hapiste bulunan Ermeni tutuklular için af çıkarılması istenmekte; reformların hayata geçirilmesini denetlemek üzere Büyük Güçlertarafından onaylanacak bir yüksek komiser atanması; İstanbul'da karma bir denetleme komisyonu kurulması; Ermeni milletinin ve ruhbanının hak ve ayrıcalıklarının sürdürülmesi talep edilmektedir. Ayrıca valilerin, sefirlerin de rızası alınarak, beş yıllığına atanması, onların altında Hıristiyan kaymakamların çalışması, polise ve jandarmaya Hıristiyanların da kabul edilmesi öngörülmektedir.

10 Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*, s. 131.

Bu reform programı hakkında, "mütevazı" ve "çok sınırlı" olduğu yazılmıştır.[11] "Ahaliyi olabildiğince türdeş etnografik topluluklara bölme"yi amaçlayan ve Hıristiyan toplulukların yakın bir gelecekteki özerkliğinin habercisi sayılabilecek, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan siyasi temellerine ters bu bakış açısını paylaşmak zordur.[12] Her ne olursa olsun, Abdülhamid Avrupa tarafından dayatılan ıslahatları, "muhakkak bizim mahvımıza sebep olacak" yenilikler, "mahvımıza sebep olacak hastalığı havi oldukları" bilinen kötülükler olarak görmektedir.[13] Kendi hükümranlık haklarını ve imparatorluğun itibarını hiçe sayan, Büyük Güçler'in imparatorluğun iç işlerine hoşgörülemez bir "müdahalesi 'anlamına gelen tasarıya karşı çıkar. Abdülhamid ıslahatları kabul etmeye hazır olduğunu, ama bunları sadece Ermenilerin yaşadığı vilayetler için değil, tüm imparatorluk ve tüm halklar için düşündüğünü açıklar; aksi bir durumda yaşanabilecek tehlikeler konusunda Avrupalı diplomatları uyarır: Müslümanlar -içlerindeki en tutucu kesimler, uzun süredir ıslahatların Osmanlılara sadece Hıristiyanların çıkarına dayatıldığını düşünenler- bu duruma şiddetli tepki gösterebilir. Abdülhamid'e göre, Avrupalıların tasarısı kaçınılmaz olarak Ermenilerin özerkliğine ve daha uzun bir vadede de Ermenistan'ın impratorluktan ayrılması sonucuna varacaktı. Sadrazam Cevad Paşa'ya gönderdiği birmuhtırada, "bir düşerse bir daha çıkamayacağı bir uçurumun" kıyısında bulunduğunu, dinine, devletine, memleketine karşı ödevleri olduğunu ve Ermenilere özerkliğe yakın bir statü tanımaktan daha beter bir vaziyet düşünemeyeceğini açıklar.[14]

Sonraki aylarda Abdülhamid Büyük Güçler'in tasarısına karşı koyabilmek için elindeki tüm olanakları seferber edecektir. Onun taktiği, tam bir şeyi kesin olarak reddederken hemen ardından tavize yönelmek, sonra yine reddetmek ve böyle bir süreç izlemektir. Haziran ayında kumaşı böylesi zorlu koşullara uygun olmayan ve Büyük Güçler'e teslim olmaya meyilli Sadrazam Cevad Paşa'yı azleder. Onun yerine çok daha tecrübeli bir adam olan Said Paşa'yı getirir. Sonra aynı ay içinde, ıslahatları denetleyecek bir yüksek komiser talebini karşılamak üzere, bir umumi ıslahat müfettişi atar: Şakir Paşa. Bu ustaca bir tercihtir, çünkü uzun süre Sen Petersburg sefirliği yapmış Şakir Paşa'yı Ruslar da tutmaktadır.[15] Sul-

11 Langer, *age*, s. 162; Walker, *agm*, s. 239; Anderson, *The Eastern Question*, s. 254.

12 Salt, *age*.

13 *Pensées et souvenirs*, s. 194 [*Siyasi Hatıratım*, s. 145].

14 Akarlı, *The Problem of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II*, s. 130.

15 Ali Karaca, *Anadolu Islâhatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, Eren, 1993.

tan, Hıristiyanların da polis ve jandarmada görev yapmalarını kabul ettiği bir plan önerir -ama valilerin beş yıllık bir süre için atanmaları koşulunu reddeder. Temmuz ayında Ermeni siyasi tutukluları için af ilan eder. Ona göre en önemlisi, Avrupalıların buyruklarına boyun eğiyormuş izlenimi uyandırmamaktır.

Ama Abdülhamid'in asıl yaptığı, Büyük Güçler arasındaki ayrılıkları kullanmaktır. Oyunu sürdüren üç gücün -İngiltere, Rusya ve Fransa- birleşik bir cephe gibi gözükseler de, Ermeni reformları konusunda ne aynı yaklaşıma ne de aynı çıkarlara sahip olduklarını hemen fark eder. Rusya açıkça ayak sürümektedir. Resmen İngilizlerin tavrını desteklese de, Ermenilere bir özerkliğe, hatta bağımsızlığa yol açabilecek "olağanüstü ayrıcalıklar" tanınmasına karşıdır. II. Aleksandr'ın öldürülmesinden ve III. Aleksandr'ın saltanatının başlamasından beri Rusya genel bir Ruslaştırma politikası izlemekte ve bunu özellikle de Kafkasya Ermenilerine uygulamaktadır. Bu koşullarda Osmanlı Ermenilerinin özgürleşmesi uygulamakta olduğu asimilasyon politikasında kanşıklığa yol açabilir. Diğer yandan Rus hükümeti radikalizmin, popülizmin, sosyalizmin ve nihilizmin damgasını taşıyan Ermeni devrimci hareketlerinin sağa sola sıçramasından da endişe etmektedir. Mart 1895'te Hariciye Vekili olan Kont Lobanov, Rusya'nın sınırlarında Ermenilerin oluşturacağı "ikinci bir Bulgaristan" görmek istemediğini açıklar. Fransa'ya gelince, Fransız-Rus ittifakının coşkusu içinde yeni müttefikinin tavrına ayak uydurmaktadır. Quai d'Orsay'de [Fransız Hariciye Vekaleti] Gabriel Hanotaux "müdahale, Haçlı seferi ve macera zihniyeti"ni reddederek, Osmanlı İmparatorluğu'nun "duvarları çatlamış binası"na dokunmak istemediklerini, bunun Fransa'nın mali ve ekonomik çıkarlarına zarar verebileceğinden korktuklarını bildirir.

Dolayısıyla Abdülhamid'in düşmanı bir kez daha İngiltere'dir -insani idealleri, çıkar hesaplarını ve Kıbrıs Sözleşmesi'yle Ermeni reformu konusunda taahhüde girildiği için sorumluluk duygusunu iç içe geçiren birdizi nedenden ötürü işin başını çeken bir İngiltere. Haziran ayında Salisbury iktidara gelince Abdülhamid İngiliz baskısının biraz gevşeyeceğini umar.[16] Ama bu hayalleri hızla kırılır; başvekillik ve Foreign Office sekreterliği [hariciye vekilliği] görevlerini kendi elinde toplayan Salisbury'nin aklında tek bir düşünce vardır: Reform tasarısını Abdülhamid'e her ne pahasına kabul ettirmek.

16 Keith M. Williams, "Constantinople or Cairo: Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire, 1886-1897", *Imperialism and Nationalism in the Middle East, The Anglo-Egyptian Experience* içinde, Londra, Mansell, 1983, s. 26-55.

Salisbury, sultana boyun eğdirmek için, İngiltere'nin tek başına eyleme geçmesi pahasına çeşitli senaryolar tasarlar: örneğin Cidde'nin işgal edilmesi, Dicle üzerinde İngiliz deniz kuvvetlerinin bir gövde gösterisi yapması, İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'na yollanması. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalabileceğine artık inanmayan, parçalanmasının kaçınılmaz olduğuna kanaat getirmiş Salisbury, paylaşım konusunda ellerini çabuk tutmanın pek de fena olmayacağını da düşünür. Temmuz ayında Almanya ile gizli görüşmeler yürütür; Londra'daki Alman sefiri Hatzfeldt'e, Türkiye'nin "fazla çürüdüğünü", kendisinin bir paylaşım halinde Rusya'nın İstanbul'u ve Boğazlar'ı işgal etmesine izin vermeye bile hazır olduğunu açıklar. Ama Almanya daha ihtiyatlıdır; Rusya'nın başının Uzakdoğu'da meşgul olmasını ve İngiltere ile arasının açık olmasını tercih etmekte, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının tehlikeli olabileceğini düşünmektedir. Dolayısıyla Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu Büyük Güçler arasında paylaştırma girişimi başarısızlıkla noktalanır; ne Rusya ne Fransa ne Avusturya-Macaristan ne de Almanya böyle bir çözümden yanadır; hepsi de sultan üzerine baskı uygulama pahasına da olsa imparatorluğun sürmesini tercih eder. 1895 yaz sonuna gelindiğinde reform sorunu hâlâ çözümlenmemiştir.

Sonbaharla Gelen Büyük Katliamlar

30 Eylül 1895 pazartesi günü Hınçak Partisi, defalarca müjdelenmiş reformları sultandan koparıp almayı denemek için, İstanbul'da bir gösteri düzenler.[17] Öğlene doğru yüzlerce gösterici Kumkapı'da, Ermeni Patrikhanesi önünde toplanır. Amaçları Bâbıâli'ye gidip hükümete bir dilekçe vermektir. Bu dilekçede Doğu Anadolu'daki Ermenilerin maruz kaldıkları kötü muameleden, Kürtlerin ve vergi tahsildarlarının topladıkları haraçlardan, yaptıkları zulümden şikâyet edilmekte ve kanun önünde eşitlik, çeşitli özgürlükler, ıslahatları gözetim altında tutmak için bir Hıristiyan valinin atanması, Kürtleri silahsızlandırmak olanaksız olduğuna göre Ermenilere de silah taşıma hakkı verilmesi gibi talepler dile getirilmektedir. Hınçak Partisi iki gün önce Büyük Güçler'in sefaretlerine ve Bâbıâli'ye bir mektup ulaştırmıştır: Bu mektupta, tasarlanan gösterinin amacının Osmanlı hükümetini reformları yapmaya zorlamak olduğu, "tamamen barışçı" bir gösteri yapılacağı ve bu gösteride bazı olay-

17 gösterisi hakkında, bkz. Nalbandian, *age*, s. 122-126; Walker, *agm*.

lar çıkarsa bunun sorumluluğunun tamamen Osmanlı yetkililerine ait olacağı belirtilmektedir.

Gösterinin barışçı olacağı iddia edilse de, tabancalar ve bıçaklarla silahlanmış bazı Hınçak militanları başkentte kargaşa yaratıp Büyük Güçler'i müdahaleye zorlayacak bir duruma yol açmak niyetindedirler. Şehirde çok katı güvenlik önlemleri alınmıştır: İdari binaların çevresine asker yerleştirilmiştir, polis devriye gezmekte, Bâbıâli yolunu süvari birlikleri beklemektedir. Göstericiler hükümet merkezine yaklaşınca kolluk kuvvetleri araya girer, çatışmalar çıkar, bir polis zabiti öldürülür ve gösteri bir anda çığrından çıkar. Karşılıklı yaylım ateş açılır, birçok jandarma ve altmış kadar gösterici öldürülür. Polis kaçan göstericilere saldırır, ellerine sopalar almış softalar da işe karışır ve Ermeni avına çıkarlar. Sonraki günlerde başkentin hemen her yerinde Ermeniler saldırıya uğrar; birçoğu selameti kiliselere sığınmakta bulur. Polis birçok kişiyi tutuklar. Gösteri drama dönüşmüştür.

Abdülhamid artık köşeye sıkışmıştır; Büyük Güçler'i birbirine düşürmesi söz konusu değildir. Çünkü bu devletler uygulanan baskıyı ittifakla protesto etmektedir. İstanbul'daki temsilcileri 6 Ekim'de Bâbıâli'ye çok sert bir sözlü nota verirler ve böylelikle, Fransa'nın İstanbul sefiri Cambon'un söylediği gibi, "Avrupa Camiası'nın gerçekten var olduğunu" gösterirler. 17 Ekim'de Abdülhamid baskılara boyun eğer; bir ıslahat programı açıklayan iradeyi yayınlar. Bu irade bütünü içinde Avrupalıların tekliflerini yinelemektedir: Islahatlar imparatorluğun tamamı için değil Doğu Anadolu'daki altı vilayet için geçerli olacak; ıslahatların uygulanıp uygulanmadığını denetlemek üzere -Anadolu'da göreve hazır bekleyen- bir yüksek komiser, yanında gayrimüslim bir yardımcıyla birlikte gönderilecek; valilere de gayrimüslimler yardımcı olacak, gayrimüslimler nüfus içindeki oranlarına göre polise ve jandarmaya kabul edilecek, Kürtlerin üzerinde sıkı bir denetim uygulanacak; vergi tahsilatı ve adalet ıslah edilecektir. Ayrıca bu reformların uygulanmasını denetlemek üzere, Bâbıâli eşit sayıda Müslüman ve gayrimüslimden oluşan kalıcı bir komisyon kuracaktır.

Bu iradenin yayınlanacağının duyurulması üzerine, Büyük Güçler rahatladıklarını açıklar; İstanbul'daki temsilcileri de sultana "minnetleri"ni bildirir. Diğer yandan Hınçakçılar da zafer çığlıkları atmakta, "vahşi celladı", "Ermeni halkının haklarını tanımak, sesini duymak, özlemleri ve manevi gücü önünde eğilmek" zorunda bırakmayı başarmakla övünmektedirler.[18] Aslında bu kadar sevinmekte biraz aceleci davran-

18 Nalbandian, *age*, s. 126.

mışlardır. Ekim ayının sonundan itibaren bir dizi Ermeni karşıtı ayaklanma Doğu Anadolu vilayetlerini kana boyar. 21 Ekim'de Erzincan'da başlar, sonra bir şok dalgası gibi kentten kente yayılır; Ekim ayının sonuna gelindiğinde Bitlis, Bayburt, Erzurum da bu dalganın etkisine girer; Kasım'da sıra Diyarbakır, Malatya, Harput, Sıvas, Amasya, Antep, Kayseri, Urfa'ya gelir. Şiddet olayları iki ay içinde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne yayılmıştır.

Senaryo hemen her yerde üç aşağı beş yukarı aynıdır: Başlangıçta sıradan bir dalaşına, karşılıklı küfürler, çıkan bir kavga, silah sesleri ve *pogrom* işareti verilmiş olur. Şiddet olayları çoğunlukla çarşıda başlar, saldırganlar Ermeni esnafı hedef alır, dükkânlarına ve ambarlarına hücum eder, buraları yağmalayıp ateşe verir, dükkân sahiplerini hırpalar veya öldürürler. Örneğin Erzurum'da Ermenilere ait yüzlerce dükkân talan edilip yakılır. Sonra ayaklanan güruh Ermeni mahallelerine yönelir; buralarda yağma, cinayet, tecavüz, kadın kaçırma, zorla Müslüman yapma sahneleri yaşanır.

Kurban sayısını kestirmek çok güçtür. Şubat 1896'da Amerikalı misyonerler 37.000 Ermeninin -29.000'i altı Doğu Anadolu vilayetinde olmak üzere- ve 1800 Müslümanın öldürüldüğünü ileri sürüyorlardı.[19] Ayrıca tamamen yakılıp yıkılmış Doğu Anadolu'da sefalete düşen insan sayısını 300.000 civarında tahmin ediyorlardı. Başkalarının tahminleri daha da yüksektir ve 100.000, hatta 300.000 kurbandan söz ederler. Her ne olursa olsun Osmanlı tarihinde bu boyutta bir başka katliama rastlayabilmek için epey eskilere uzanmak gerekir; 16. yüzyılın başında Alevilere yönelik baskılar40.000 kadar can almıştı.

Bu zincirleme şiddet olaylarını tetikleyen neydi? 1890'ların başından itibaren bölgede Müslümanlar ile gayrimüslimler, Ermeniler ile Kürtler arasındaki gerilim artmıştır. Sason olaylarının ve Avrupa'nın "ıslahatlar" lehindeki baskılarının ardından hava iyice bozulur. 1895 yazında konsoloslar, reformlar benimsendiği takdirde yeni karışıklıkların patlak verebileceğinden duydukları kaygıyı belirtirler. Hınçakçıların yaptığı gösterinin haberi zihinleri iyice kızıştırır; başkentin göbeğinde düzenlenen bu gösteri Müslümanlar tarafından Ermenilerin meydan okuması olarak algılanır. Birkaç gün sonra Trabzon'da tam bir *pogrom* yaşanır ve yüzlerce Ermeni öldürülür. Ama olayları gerçekten tetikleyen belirleyici hadise, 17 Ekim'de sultanın ıslahatları kabul ettiğini açıklamasıdır. Haber telgraf yoluyla bir barutizi gibi dört bir yana yayılır. Çok haklı olarak işa-

19 *Livre Jaune*, s. 238.

ret edildiği gibi, "Ermeni karşıtı duyguları asıl körükleyen, Ermeni partizanların eylemlerinden çok, Avrupa'nın dayattığı reformlardır. Müslümanlar, bu reformların Ermenilere bağımsızlık vermeye yönelik olduğu inancındadırlar."[20]

Tetikleyici hadise bu diyelim, peki sorumluluklar nasıl paylaştırılacaktır? Kendiliğinden bir şiddet patlaması mı söz konusudur? Her ne olursa olsun Abdülhamid'in savı bu yöndedir: Ona bakılacak olursa, Ermenilere yönelik katliamlar "hükümetimizin kudretsiz" kaldığı ve kendiliğinden "halkın içinden doğan bir infial"dir.[21] 1877-1878 bozgunlarından, Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki toprak kayıplarından, topraklarından kovulan yüz binlerce Müslümanın tehcir edilmesinden beri Müslüman nüfusta derin bir hınç duygusunun algılandığı doğrudur. Şiddet olaylarını başlatanların çoğunun halk tabakalarından oldukları da doğrudur. Ama kendiliğinden bir şiddet patlaması söz konusu idiyse, olayların yayılmasının aldığı biçim biraz zor açıklanabilir. Gerçekte halkın Ermenilere karşı öfkesinin kullanılıp yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Ama kimin tarafından?

Bu katliamlarda Abdülhamid'in sorumluluk payı nedir? Sultan daha o devirde bu katliamların emrini vermek, hatta Yıldız'da bunları planlamakla suçlanmış, çağdaş tarihçiler de bu suçlamayı sık sık yinelemişlerdir; iddiaya göre, Abdülhamid Büyük Güçler'e boyun eğmek zorunda kalışının "intikamını almak"[22] veya iradesine rağmen zorla ilan ettirilen reformların uygulanmasını engellemek için bu yola sapmıştır. Yine de Abdülhamid'in tüm saltanatı boyunca gerek diplomasisini, gerekse iç siyasetini yürütürken gösterdiği aşırı ihtiyat, bu varsayımın aksi yönündedir. Diğer yandan Yıldız'dan planlanmış bir hareket söz konusu idiyse, bazı bölgelerin, Ermeni vilayetlerindeki bazı şehirlerin karışıklıkların dışında kalması nasıl izah edilebilir? Bazı kaymakamların ve mülki âmirlerin şiddet olaylarına göreli bir başarıyla karşı koyup kendi kazalarında asayişi korumaları nasıl açıklanabilir? Örneğin merkezî iktidarın Muş'ta, Mersin'de, Tokat'ta, Mardin'de, Ankara'da, Van'daki temsilcileri burada bir vali, şurada bir mutasarrıf, başka bir yerde komutan veya kadı şiddet alevlerinin etrafını çevirip zarar vermelerini engelleyebilmişlerdir. Yani böyle davranarak padişahın emirlerine itaatsizlik mi etmişlerdir?

---

20 Verhaij, *agm*, s. 251.

21 *Pensées et souvenirs*, s. 28 [*Siyasi Hatıratım*, s. 28].

22 Langer, *age*, s. 203.

1895 katliamları, Doğu Anadolu Müslümanlarının, eşrafın, tarikat üyelerinin, ulemanın, Kürt aşiretreislerinin kışkırtmalarının sonucu gibi gözükmektedir. Bir Ermeni özerkliği veya bağımsızlığı hayaleti Doğu Anadolu üzerinde dolaşmaya başlayalıberi, yani 1878'den itibaren, bu grupların uzun vadede kendilerini muhacir haline getirebilecek bir telıdidin karşısında ellerini kollarını kavuşturup beklemedikleri varsayılabilir. Eğer Büyük Güçler'in dayattıkları reformlar benimsenirse, tutucu Müslümanların Ermenilere saldıracağı söylentileri 1895 yılı boyunca ortalıkta dolaşıp durmuştu. Sonbaharda vâizler camilerde tam anlamıyla cinayet çağrısı yapıyor, ajitatörler Ermeni bağımsızlığının eli kulağında olduğu söylentisini yaymak, halkı eline silah alıp Ermenilere saldırmaya kışkırtmak için şehirden şehire dolaşıyorlardı. İsyanların ve saldırıların birşok dalgası gibi Doğu Anadolu'nun tümüne yayılması bu durumla açıklanabilir. Müslüman kitleler Ermenilerin üzerine hücum eder. Ve bir süre sonra zincirlerinden boşanan şiddeti hiç kimse denetim altına alamaz; bu şiddet dalgası içinde hesaplaşmalara, kıskançlıkların, her türden toplumsal, kültürel, hatta cinsel doyumsuzlukların dışa vurumlarına rastlanır. Ekonomik etken de rol oynar; yaklaşık yirmi yıldır ekonomik bunalım hissedilmekte, tarım ürünlerinin fiyatları sürekli düşmektedir; birçok Müslüman, Ermeni tefecilere borçlanmıştır; şiddet olayları da çarşıda, pazarda Ermenilere ait dükkânların ve atölyelerin yağmalanıp yıkılmasıyla başlar.

Bu katliamları yapanlar genellikle yerel yetkililerden de yardım görmüşlerdir. Zaman zaman bizzat mülki âmirler suç ortaklığı yapmış ve Diyarbakır'daki Enis Paşa ya da şu ordu komutanı bu jandarma komutanı gibi, dindaşlarını yüreklendirmişlerdir. Kimi zaman yapılanlara göz yummuş, kimi zaman da yağma ve katliamlara bizzat katılmışlardır. Harput'ta subaylar, askerler, jandarmalaryağmaya katılır. Zaman zaman asilere silah dağıtılır. Bazı durumlarda da yerel yetkililer asi güruhuna müdahale etmeyi göze alamazlar.

Kasım ayı başında Paul Cambon "hükümetin şu anda bastırmaktan âciz kaldığı genel bir hareketle karşı karşıya olunduğu"nu yazar.[23] Gerçekten de durum çok belirsizdir. Doğu Anadolu tam bir anarşi manzarası içindedir. DoğuAnadolu sahnesinin bazı aktörlerinin -özellikle de Osmanlı merkezîleşmesi yüzünden yitirdikleri hakları geri alma fırsatını yakaladıklarını uman Kürtlerin- istifade etmeye çalıştığı bir kaos söz konusudur.[24] Sultan

23 Paul Cambon, *Correspondance, 1870-1924*, I, *age*, s. 396.

24 Verheij, *agm*, s. 254.

da, Hamidiye alaylarını kurarak, seyrine hâkim olamayacağı olaylar dizisini başlatmış sayılmaz mı bir anlamda?

Müslümanlar açısından reformlar Ermenistan'ın bağımsızlığı anlamına gelirken, Ermenistan'ın kurulması ise Hıristiyan bir iktidar altında yaşama zorunluluğunu veya yüz yıldır Kırım, Kafkasya, Balkanlar'da yaşayan yüz binlerce Müslümanın kaderini paylaşmayı, göçü, topraklarını ve mallarını yitirmeyi ifade etmektedir. Diyarbakır Müslümanları İstanbul'a gönderdikleri telgrafta tehditler savururlar: Eğer reformlar uygulamaya konursa, "sultanın yetkesini artık tanımayacak"larını bildirirler.[25] Doğu Anadolu Müslümanları, Saray'ın kendilerini terk etmekte olduğu duygusuna kapılmışlardır, üstlerinde İstanbul'un himayesini hissetmemektedirler. Dolayısıyla Ermenilere karşı girişilen katliamlar bir anlamda Büyük Güçler'in elinde oyuncak haline gelmekle suçlanan Abdülhamid'e karşı bir isyan hareketi oluşturmaktadır -taşranın İstanbul'a karşı ayaklandığı bu türden başka örnekler de görülecek, bunların ilk sırasında da Makedonya'daki 1908 Jön Türk devrimi yer alacaktır.

Yine de Abdülhamid her türlü sorumluluktan bağışık tutulabilir mi? Bir kere, şiddet olayları patlak verdikten sonra, Büyük Güçler'in İstanbul'da kendisinden zorla kopardıkları tedbirleri bölgede uygulanmaz kılmak için bu olaylara seyirci kaldığı veya el altından desteklediği olasılığı kesinlikle dışlanamaz. 1894 yazında Sason'da yürüttüğü çok sert misilleme harekâtı Ermenilere karşı şiddete başvurulmasını meşrulaştırmada herhalde rol oynamıştır; bu misillemeye katılanlardan bazıları 1895 sonbaharındaki katliamları gerçekleştiren asiler arasında da karşımıza çıkıyor. Diğeryandan Abdülhamid'in orduyu Müslümanların üzerine göndermekten hiç hoşlanmadığı açıkça bilinmektedir; bu nedenle Bâbıâli önündeki gösteri sırasında Said Paşa ile aralarında anlaşmazlık çıkar ve aynı şekilde Doğu Anadolu'da da Müslümanlara karşı ordunun devreye girmesini çoğunlukla reddeder; Sıvas'da vali isyanı bastırmak için redif kuvvetlerini ve jandarmaları toplar, ama asayişi sağlamak amacıyla onları kullanmak için izin alamaz. Acaba bu, sultanın -subay, asker, jandarma, birçok unsuru şiddet olaylarına zaten karışmış durumdaki- orduya karşı güvensizliğinin bir ifadesi midir? Olay yerindeki güvenlik güçlerinin fazla zayıf kaldığını mı düşünmektedir? Kürtlerin bir tepkisinden mi çekinmektedir?

25 Gustave Meyrier, *Les Massacres de Diarbekir. Correspondance diplomatique du vice-consul de France, 1894-1896*, Claire Mouradian ve Michèle Durand-Meyrier (ed.), basım yeri belli değil, L'Inventaire, tarih yok, s. 141.

Kriz Büyüyor

Doğu Anadolu'daki ıslahatlar konusu ve süregiden katliamlar devletin başında çok ağır bir siyasi krize yol açarlar. Abdülhamid'in Haziran ve Kasım 1895 arasında, beş aylık bir süre zarfında dört kez sadrazam değiştirmesi bu krizin göstergesidir. Sultanlar açısından, devlet yapısının üstündeki konumlarını korumak için sadrazam değiştirmek, her zaman kullanılmış bir çözüm yolu olmuştu: Eğer bir şeyler yolunda gitmiyorsa kabahat sadrazamındır ve değiştirilir. Ama üst üste dört sadrazam "eskitilmesi" krizin epey derin olduğunun bir işaretidir.

Abdülhamid, durumun gerektirdiği çapta olmayan ve Büyük Güçler'in baskılarına teslim olmaya hazır görünen Cevad Paşa'dan Haziran ayında kurtulur. O zaman, İngiltere'nin baskılarına direnme misyonuyla, Said Paşa'yı göreve çağırır. Ama İstanbul'daki Bâbıâli gösterisi sırasında sultan ile sadrazam arasında anlaşmazlık çıkar; Said Paşa, asayişi sağlamak üzere ordunun olaylara müdahale etmesini ister, Abdülhamid ise bunu kesin bir biçimde reddeder. Sultan, 2 Ekim'de Kâmil Paşa'yı hükümetin başına geçirir, ama Said Paşa'yı da hariciye nâzırı olarak tutar: Osmanlı devletinin yaşadığı en ağır krizlerden birine karşı koymak üzere şaşırtıcı bir "tandem" seçilmiştir. Kâmil Paşa İngilizlere duyduğu sempatiyle bilinir; dolayısıyla St. James kabinesinin ateşli Osmanlı karşıtı tavrını yatıştırmak için ideal isimdir. Ama yeni sadrazam bu kriz durumundan yararlanarak iç siyaset alanında da bir koz ele geçirmeye çalışır; Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı devleti üzerindeki baskısını azaltmak için, siyasi sistemde sadrazamın yetkilerini geri veren ve nazırları sorumlu kılan bir ıslahata gitmek gerektiğini sultana açıklar. Kâmil Paşa, Ermeni krizinden yararlanıp, Bâbıâli'nin otoritesini yeniden kurmaya çalışmakta; özetle, Tanzimat devrindeki siyasi formüle geri dönülmesini önermektedir. Abdülhamid bu manevrayı hemen fark eder: Kendisinin yerleştirdiği ve kişisel iktidarı üzerine dayandırdığı tüm siyasi sistemin hedeflendiğini anlar. Kâmil Paşa'yı hemen azledip Aydın valisi olarak bir tür yarı-sürgüne gönderir -sabık sadrazam on iki yıl boyunca orada ömür tüketecektir. Sultan 7 Kasım'da eski Sıvas valisi Halil Rıfat Paşa'yı göreve çağırır; o, çok daha uysal çıkar. Ama siyasi kriz henüz sona ermemiştir. Kasım ayının sonunda Abdülhamid bir kez daha Said Paşa'yı hükümetin başına geçirmeyi dener. Saray'ın sonu gelmez manevralarından usanan Said Paşa görevi reddeder. Bu red yüzünden can güvenliğinin tehlikeye gireceğinden korkarak, 4 Aralık'ta İngiltere Sefareti'ne sığınır, imparatorluktan ayrılmak istediğini bildirir. Abdülhamid açısından tam bir

yüz karasıdır bu durum. Öfkeden çılgına dönen sultan, elindeki her olanağı kullanarak onu sefaretten dışarı çıkartmaya çalışır. Sonunda kriz çözümlenir: Abdülhamid, bu çok alçaltıcı bir durum olsa da, İngiliz sefiri Sir Philip Currie'ye Said Paşa'nın başına bir şey gelmeyeceği konusunda güvence vermekzorunda kalır; Said Paşa da 9 Aralık'ta sefaretten çıkmayı kabul eder ve konağına kapanır.

Aynı anda Abdülhamid başka bir soruna daha göğüs germek zorunda kalmıştır: Jön Türk muhalefetinin uyanışı. Grup 1889'da kurulduğundan beri, yüksek okullara sıkışıp kalmış muhalefet fazla etkin olmamıştı; ilk militanlaryüksek okul öğrencileri arasından birkaç üye kazanmakla, birkaç gizli toplantı yapmakla, Yeni Osmanlıların eserlerini veya Londra'dan gelen gazeteleri gizli saklı okumakla yetinmişlerdi. Birçok kez tutuklanan İbrahim Temo kısa sürede af edilip serbest bırakılmıştı. Aslında bütün bu olup bitenler basit bir öğrenci çalkantısını aşmıyordu. Jön Türkleri asıl uyandıran, Ermeni milliyetçilerin payitahtın göbeğinde girişikleri eylemler olur; bu eylemler onları kendi ataletleri üzerinde düşünmeye iter, imparatorluğun çok ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu ve sultanın bununla başa çıkamadığını anlamalarını sağlar. O halde harekete geçme vakti gelmiştir. Bâbıâli gösterisinin ertesinde, İstanbul sokaklarında Jön Türk esinli duvar ilanları belirir: Ermenilerin "küstah girişimi"nden üzüntü duymakla birlikte, rejimi, kötü idareyi, istibdadı suçlar ve yaşananlardan Bâbıâli ile Yıldız'ı sorumlu tutarlar. Sultan bu kez daha canlı bir tepki gösterir; 1895 sonunda Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti gibi bazı ajitatörleri sürgüne gönderir.

İmparatorluk dışında ise sayıları her geçen gün artan sürgünler, örgütlenmeye başlamıştır.[26] 1877 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda görev yapmış ve sonra Konya'ya sürülmüş bir âyan meclisi üyesinin oğlu ve Bursa vilayetinin eski maarif müdürü olan, Paris'e 1889'da gelip pozitivizmi benimseyen Ahmed Rıza, 1895 sonunda açık muhalefete geçer ve başlıca Jön Türk örgütlenmesi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderi olur. Aralık 1895'te, Halil Ganem'le -o da Osmanlı Meclisi'nin eski mebuslarındandır- işbirliği içinde, *Meşveret*'i Osmanlıca ve Fransızca yayınlamaya başlar.[27] 1895 sonunda Avrupa'nın büyük başkentlerinde ve Mısır'da birçok muhalif bulunmaktadır. Rusya üzerinden kaçan Mizancı Murad

26 Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*; Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*; Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*; aynı yazar, *Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks*, School of Business Administration and Economics, Robert College, tarihsiz.

27 Hanioğlu, *age*, s. 78.

Aralık 1895 başında Paris'e gelir. Orada Fransız basınına Yıldız Sarayı'na düşman demeçler verir, sonra Londra'daki Ermeni komiteleriyle temasa geçmek ve Salisbury ile buluşmak üzere İngiltere'ye geçer.

Abdülhamid, bu yeni sürgünlerin faaliyetlerinden ne kadar korksa haklıdır. Avrupa kamuoyu zincirinden boşanmış gibi üstüne hücum etmektedir. Basın avazı çıktığı kadar, Türk ve Müslüman barbarlığını, Ermenilerin maruz kaldığı vahşice baskıyı kınamakta, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı açılacak savaş ve imparatorluk topraklarının paylaşımı tasarıları gazete sayfalarını kaplamaktadır. Eğer Jön Türk sürgünler de seslerini bu çığlıklara eklerlerse, imparatorluğun ve sultanın imajı iyice lekelenebilir. Üstelik Avrupa'da yayınlanan ilk Jön Türk gazeteleri ve risaleleri de yabancı postaneler üzerinden gizlice Osmanlı sınırları içine sokulmaya başlanmıştır. Uzaktaki muhalefet bu yolla imparatorluk içinde de bir yankı bulabilir.

Ama Abdülhamid'in o sırada asıl çekindiği, Ermeni krizinin bir zeytinyağı lekesi gibi yayılarak öteki bölgelere de sıçraması, merkezî hükümetin zayıflığından faydalanmak isteyebilecek öteki topluluklara da bulaşması ve bu karışıklıkların Avrupalı devletlerin yeni müdahalelerine yol açmasıdır. Nitekim Girit'te böyle bir durum yaşanmaktadır; 1895'te karışıklık ve isyan durumu yeniden ve şiddetlenerek ortaya çıkmıştır. Avrupalıların baskılarına boyun eğen Abdülhamid, Mayıs ayında Hıristiyan bir vali atar: Karatodori Paşa. Ama Yunanistan'daki Girit yandaşları, Ermeni krizinden faydalanmak isterler; Girit'e ajanlar sızdırıp, çeteler örgütlerler ve Hıristiyanlarile Müslümanlar arasındaki çatışmalar çoğalır. Mayıs 1896'da Hanya'da olaylar çıkar, birçok Hıristiyan öldürülür. Büyük Güçler'in savaş filoları ada çevresinde devriye gezmeye başlar. Abdülhamid Haziran ayında, 1889'da yürürlükten kaldırdığı Halepa Misakı'nı yeniden geçerli kılmayı kabul eder ve Ağustos ayının sonunda adanın, Büyük Güçler'in de onayı alınarak beş yıllığına atanan bir vali tarafından idare edilmesine razı olur. Sultanın Girit konusunda -Ermenilere tanımaya asla yanaşmayacağı- birçok taviz vermeye hazır olduğu açıktır. Zaten Berlin Kongresi'nden sonra, Tesalya'da emniyetli bir sınır sağlamaya karşılık adayı teklif etmeyi düşünmemiş miydi? Ama şimdi, öteki milletlere, özellikle de Ermenilere kötü örnek ve bir teşvik unsuru olabileceği kaygısıyla, ipleri tamamen gevşetmesi olanaksızdır.

Haziran ve Temmuz aylarında Havran'daki Dürziler arasında karışıklıklar çıkar. 1894 sonundan beri Dürziler, Osmanlıların idareyi genişletmek, toprakların tahririni yapmak, nüfus sayımı ve askerlik yoklamasını uygulamak yönündeki çabalarına karşı kaynaşma halindedir. Abdülha-

mid, Bedevi, Çerkez, Kürtçetelerinin de eşlik ettiği orduyu gönderir, ama birlikler ağır kayıplara uğrar, yüzlerce Osmanlı askeri öldürülür. Bir türlü birleşemeyen ve bir liderleri olmayan Dürziler sonunda, Şubat 1896'da teslim olurlar, ama maruz kaldıkları kötü muamele, konan vergiler ve askerlik hizmeti tehdidi yüzünden Haziran 1896'da yeniden ayaklanırlar. Büyük Güçler'in, özellikle de Cebel-i Lübnan'daki Dürzilerin geleneksel koruyucusu İngiltere'nin -Fransızlar ise Marunilere dayanırlar- bir müdahalesine doğru mu gidilmektedir? Şam'daki İngiliz konsolosu, Avrupalı devletlerin müdahalesinin "var olmak için savaşan" bir halkın yanında girişilecek "bir insanlık eylemi" olacağı kanısındadır. İngilizler Dürzilerin imdadına koşmaz, ama Mart 1897'de genel af ilan edilir.[28] Ağustos 1896'da Makedonya'da da gerilim yükselir: Makedon militanlar durumdan istifade etmeye bakarlar, Türk-Bulgar sınırında çatışmalar çıkar.

Abdülhamid Hal Edilecek mi?

Doğu Anadolu'daki şiddet olayları hakkında haberler gelmeye başlayınca, Büyük Güçler'in Abdülhamid üzerindeki baskısı derhal iki katına çıkar. Artık ıslahatları dayatmak değil -sultan en sonunda bunları resmen kabullenmiştir- sultanı akan kanı durduracak etkili tedbirler almaya zorlamak söz konusudur. İngilizler donanmalarını Limni adası yakınında toplayıp Çanakkale Boğazı'ndan geçip İstanbul'a saldırmaya hazır halde bekletirler. Avusturya da alışıldık ihtiyatlı tutumunu bir kenara bırakarak, tavır alır: Haziran ayında hariciye vekili Goluchowski, bütün Büyük Güçler'in deniz kuvvetlerini bir araya getirip Çanakkale Boğazı'nı zorlamalarını önerir. Ama Ruslar ayak sürür, Boğazlar sorununu uluslararası platforma taşıyacak bir toplu hareketin gündeme gelmesini istemezler.

Trajik katliamlar dizisi Aralık 1895'te sona erer. 1895-1896 kışı -kar nedeniyle mahsur kalan Doğu Anadolu'nun bütün kışları gibi- daha sakin geçer, ama Kilikya'daki Zeytun'da Şubat ayına kadar karışıklıklar sürer: Ekim 1895'te Hınçak Partisi'nin önderliğinde tam bir silahlı ayaklanma örgütlenir. Orada olayların gelişim şeması farklıdır; Zeytun'da çok eskilere dayanan bir özerklik geleneği vardır. Kale-kent, merkezî iktidara hiçbir zaman tam anlamıyla boyun eğmemiştir ve Osmanlı birlikleri çok sert çatışmalara girip ağır kayıplar vermek zorunda kalırlar; dört ay-

28 Shakeeb Salih, "The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran", *Middle Eastern Studies*, XIII/2, Mayıs 1977, s. 251-257.

lık bir sürecin sonunda, Büyük Güçler'in de arabuluculuğuyla, olaylar yatışır. Haziran 1896'da Van'da da Ermeni devrimcilerle Osmanlı birlikleri arasında ciddi savaşlar yaşanır.

Hınçakların örgütlediği Bâbıâli gösterisini eleştiren Taşnaklar da daha sonra terörist yöntemlere başvurmaya karar verirler. 26 Ağustos 1896'da, çoğu hamal kılığına girmiş yirmi altı Taşnak militanından oluşan bir grup, Osmanlı Bankası'nın İstanbul'daki merkez binasına girerler; ama sırtlarında para çuvalları yerine, silahlar ve bombalar vardır. İki bekçiyi öldürüp, banka çalışanlarından ve müşterilerinden yüz elli kişiyi rehin alırlar. Osmanlı topraklarındaki ekonomik ve mali emperyalizmin simgesi olan Osmanlı Bankası'nı hedef alan Ermeni teröristler, doğrudan Büyük Güçler'e ve onların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarlarına saldırmışlardır; amaçları, Avrupa devletlerinin eline böylece koz verip sultan üzerindeki baskıyı artırmalarını ve vaat edilen reformları hayata geçirmesi için zorlamalarını sağlamaktır. Bombalar, tabancalar, tüfekler ve dinamitlerle silahlanmış teröristler, talepleri karşılanmazsa bankayı içindeki herkesle birlikte havaya uçuracaklarını bildirirler. Ermenistan için Büyük Güçler tarafından seçilecek ve bölge valilerini atama yetkisine sahip olacak Avrupalı bir yüksek komiser belirlenmesini şart koşarlar; tüm Ermeniler için genel af ve sürgündekilere geri dönüş izni de talepler arasındadır.[29]

Banka yönetimi, Avrupalı diplomatlar ve asiler arasında görüşmeler hemen başlar. Pazarlığı, Rusya Sefareti'nin dragomanı Maksimov yürütür ve Abdülhamid'i, baskın timinin gitmesine izin verilmesi konusunda ikna eder. Ermeni teröristler sıkı koruma altında Osmanlı Bankası müdürünün yatına kadar götürülür, sonra da bir Fransız gemisine, *Gironde*'a aktarılıp Marsilya'ya gönderilirler. Anlaşıldığı kadarıyla banka saldırısı toplu bir planın parçasıdır; polise göre, bir kargaşa ve terör ortamı yaratıp Avrupa'nın silahlı müdahalesini ve Osmanlı payitahtını denetim altına almasını kaçınılmaz hale getirmek amacıyla, kamu binalarının yakınlarına bombalar yerleştirilmişti.

Baskın timinin şefi olan Garo'nun, "kurban sayısı ne kadar artarsa, davamız için o kadar yararlı olur" dediği ileri sürülmektedir.[30] Osmanlı Bankası'na saldırı haberi duyulur duyulmaz Ermenilere yönelik şiddet

29 Nalbandian, s. 176-178; Mansel, *Constantinople, la ville que désirait le monde*, s. 340-344; Louis Rambert, *Notes et impression de Turquie; l'empire ottoman sous Abdul-Hamid*, Cenevre, 1900; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 62-64; Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, s. 233.

30 Eldem, *age*, s. 237 [Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktay, s. 234].

eylemleri patlak verir ve 27 Ağustos akşamına kadar devam eder. Ermeniler sokaklarda saldırıya uğrar, bir tanığın sözleriyle, "tavşan gibi avlanırlar." Saldırganlar en çok da sıradan insanları, tersane işçilerini, hamalları hedef alırlar -bu olayların ardından İstanbul'da hamallık tamamen Kürtlerin tekeline geçer. Binlerce Ermeninin can verdiği gerçek bir *pogrom* yaşanır. Osmanlı Bankası'nın idarecilerinden Louis Rambert, 8000 ölüden söz eder.

Hemen söylentiler dolaşmaya başlar: Hükümet terörist eylemi aslında haber almış, ama bu *pogromu* başlatmak için eylemin yapılmasına göz yummuştu. Bir başka söylentiye göre, Ermeniler olayı önceden biliyorlardı ve en zenginler o sabah kenti terk etmişti. İngilizler Rusya'dan kuşkulanır, çünkü Osmanlı Bankası'na yönelik saldırı "İstanbul'a Rusların el koyması için mükemmel bir fırsat" oluşturabilirdi.[31]

Ermeni teröristlerin bu gözüpek darbesi Avrupa'da hemen hiçbir kesimden tasvip görmez. İş çevreleri, Batı kapitalizminin en değerli parçalarından birini hedefleyen bu eyleme karşı ayağa kalkarlar. Hükümetler Ermeni baskın timini mahkûm eder; İstanbul'daki İngiliz ticaret ataşesi, "bu caniler ne kadar mahkûm edilse yine de az" der. Batı basını da terörist eylemi kınamak konusunda ağız birliği eder. Ama İstanbul'un göbeğinde yaşanan katliamların haberi Avrupa'da ve ABD'de yeni bir protesto dalgasına neden olur ve Ermeni nüfusa karşı girişilen misilleme hareketleri öfkeyi doruk noktasına çıkarır; sultan bu vahşete izin vermekle suçlanır. Ertesi gün Büyük Güçler'in temsilcileri bizzat sultana göz dağı veren bir telgraf çekerler -en hafif deyimiyle, hiç alışılmadık bir girişim. İmparatorluk açısından "gerçek bir felakete yol açabilecek", "daha önce hiç işitilmemiş bu vaziyete derhal son vermek" amacıyla "hiç vakit geçirmeden kesin ve sert emirler vermesi"ni isterler. Ayın 27'sinde sefirlerin topluca imzaladığı bir nota Bâbıâli'ye verilir: Bu notada, hükümetin katliamı derhal durdurmak için gereken tedbirleri alması şart koşulmaktadır. 2 Eylül'de sefirlerin verdiği yeni bir toplu notada, Osmanlı mercileri, pek de örtülü sayılamayacak bir üslupla, katliamlarda suç ortaklığı yapmakla suçlanırlar; notada, bu katliamlar, devlet yetkilileri tarafından yönetilmese de, onların bilgisi dahilinde eyleme geçmiş "özel bir örgüt"ün işidir denmektedir.

Büyük Güçler ne yapacaktır? İmparatorluğun veya sultanın işini bitirmek mi isteyeceklerdir? Büyük Güçler'in önündeki ikilem de budur işte. Bu koşullarda imparatorlukta bir reforma gidilebilir mi? Olanaksız.

31 Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, s. 183.

Peki imparatorluğu paylaşmak mümkün olabilir mi? Fazla tehlikeli. Geriye tek olasılık kalıyor: İmparatorluğu koruyup sultanı değiştirmek. Abdülhamid 1896'da Büyük Güçler'in gözünde açıkça bir engel haline gelmiştir: 1895'teki siyasi krizler sırasında Bâbıâli'nin başında birbirini izleyen sadrazamların -Cevad Paşa, Said Paşa, Kâmil Paşa- taviz vermeye hazır olduklarını, ama hemen azledildiklerini gözlemleyebilmişlerdi. Giderek mutlakıyetçi hale gelen bir rejimin mantıki sonucu olarak, bundan böyle sorumluluk tek başına sultanın omuzlarındadır. Helen dostu Victor Bérard'ın 1897'de çıkan eleştiri kitabının başlığını yineleyerek söyleyecek olursak, demek ki asıl suçlanan "sultanın politikası"dır *[La Politiquedu Sultan]*.[32]

Dolayısıyla ana fikir, sultanı tahttan indirip yerine daha uyumlu bir şahsiyetin, örneğin liberal birisi diye bilinen kardeşi veliahd şehzade Reşad'ın geçirilmesinin gerektiğidir. "Sultan tahttan indirilmelidir." İstanbul'da yaşanan vahşet olaylarının ardından II. Wilhelm'in tepkisi bu olmuştur. O zamana dek Hamid rejimine karşı daha dostane bir tutumu benimsemiş bir ülkenin hükümdarı bile artık çok kararlı bir tavır almaktadır. Alman imparatoru, "sefirler arası sonu gelmez konferanslar" yerine, "Yıldız'ı hedef alan top atışları" talep eder. Salisbury de gerçek çözümün Abdülhamid'i tahttan indirmek olduğu kanısındadır; o zaman yeni sultan da Büyük Güçler'in isteklerine direnirse, kendi başına da aynı şeyin geleceğini anlayacaktır.

Ama Salisbury'nin bu planı gerçekleştirebilmek için ortaklarının, en başta da Rusya'nın desteğine ihtiyacı vardır. Eylül ayında İngiliz kraliyet ailesinin yazlık konutu olan İskoçya'daki Balmoral Şatosu'nda Kraliçe Victoria'yı ziyarete gelen II. Nikola ile görüşür. "Yaşanmış en son vahşet olayları"nın tekrarını engellemek için, sultanın değiştirilmesinin "muhtemelen" arzu edilebilecek bir çözüm olduğunu belirtir.[33] Ama II. Nikola'nın desteğini almak üzere ona Boğazlar'ın denetimi konusunda taviz vermeye yanaşmaz: 1895'te bunu yapmaya hazırdı, ama artık fikri değişmiştir, çünkü iyi ilişkiler sürdürdüğü Avusturya-Macaristan'ı gücendirmek istemez.[34]

Çar, bu koşullarda, Salisbury'nin tasarısını pek sıcak karşılamaz: Sultanı değiştirmenin birçok tehlikeyi de içeren, "çok büyük bir mesele" ol-

32 Victor Bérard, *La Politique du Sultan*, Paris, Armand Colin, 1897.

33 Manoug J. Samokian, *Empires in Conflict. Armenians and the Great Powers, 1895-1920*, Londra, I. B. Tauris, 1995, s. 30-31.

34 Anderson, *age*, s. 257.

duğunu belirtir. Rusya'nın böyle bir plandan kazanacağı hiçbir şey yoktur. Rusya'nın çıkarı, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü "olabildiğince uzun süre" korumaktan yanadır. Çar, Rusya'nın Ermeni sorununda da kâğıt üzerinde verilmiş reformların hayata geçirilmesinden fazlasını istemeye "hazır olmadığını" belirtir. Rus hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin vaziyetinin bilincindedir, ama dikkati şu anda Uzakdoğu'ya yoğunlaşmış durumdadır, hazırlıksız olduğu bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai biçimde parçalanmasını "arzulamamaktadır." Ruslar açısından, İstanbul'da Büyük Güçler'in savaş gemilerindense Türklerin bulunması yeğdir.[35] Aslında İngiliz politikası karşısında genel bir kuşku havası hâkimdir. II. Wilhelm, bir yandan yalancı pehlivanlık yaparken, diğeryandan "elini Ermeni sorununa atıp da yakma" işini İngilizlere bırakmayı tercih eder. Büyük Güçler'in her biri, sefaretlerini ve uyruklarını korumak için ikinci bir karakol gemisi göndermekle yetinir.

İngilizlerin sultanı tahttan indirme girişimleri başarısız olsa da, Rusların da kendi planları vardır. Rusya'nın İstanbul sefiri Nelidov yıllardır bu konuda çalışmaktadır; ona göre, Büyük Güçler'in Osmanlı başkentine ve sultana karşı topluca girişecekleri bir saldırı Rusya'nın temel çıkarlarının aleyhinedir; Rusya'nın Karadeniz'deki güvenliği, Akdeniz'le bağlantısı üzerinde bir tehdit oluşturabilir, Rusya altı müdahil güçten sadece biri olacağı için nüfuzunu azaltabilir;[36] Abdülhamid rejimi yerine daha etkili ve dirençli bir idare kurulabilir. Nelidov'un planında ise Rusya'nın tek taraflı eylemi, Rus donanmasının İstanbul Boğazı'nı ele geçirmeye yönelik ani ve hızlı bir saldırısı söz konusudur; böylece Rusya bir köprü başı, "ikinci bir Cebelitarık" oluşturacak ve kendi evinin anahtarlarını sonunda eline geçirmiş olacaktır. Bu gözüpek plan, 5 Aralık'ta Çarkoi Selo'da toplanan bir Çarlık Konseyi'nde tartışılır. Boğaz'ın savunması Rusların bir deniz saldırısını durdurabilecek ve birliklerin karaya çıkartılmasını engelleyebilecek çapta olmadığı için, askerî düzlemde gerçekleştirilebilir olduğu kabul edilir.[37]

Ama Nelidov Maliye vekili Witte'nin kararlı muhalefetiyle karşılaşır; Witte bu girişimi, "aşırı riskli" ve "en meşum sonuçlara" yol açabilecek bir macera olarak değerlendirir. Bir genel savaş tehlikesini göze batırır;

35 A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford, Oxford University Press, 1954, s. 369.

36 Langer, *age*, s. 337 vd.; Anderson, *age*, s. 258-259.

37 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 117-121.

ama Witte'nin asıl derdi, Rus Uzakdoğusu'nu değerlendirmeye yönelik devasa projelerinde Fransız sermayesine ihtiyaç duymasıdır. Fransızların İstanbul'a yönelik böyle bir plan karşısındaki tavrı ise olumsuzdur; Hanotaux, Fransa'nın onların peşinden böyle bir maceraya atılmasının ve bunun sonucunda bir genel savaş patlak verirse askerî açıdan desteklemesinin söz konusu olmayacağını Ruslara anlatır. Fransız hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun devamından yanadır ve herhangi bir büyük devletin tek yanlı eylemini reddetmektedir. Nelidov planından vazgeçmek zorunda kalır.

İşin aslı, Fransızların Rus planını kabul etmemelerinin nedeni kendi kafalarında farklı bir eylem planı olmasıdır. Buna göre ne sultandan kurtulmak ne de Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalanları bölüşmek söz konusudur. Düşünülmesi gereken, maliye aracılığıyla imparatorluk üzerindeki denetimin güçlendirilmesidir.[38] Fransa, Türk istikrazı tahvillerinin % 60'ını elinde bulundurmaktadır ve Osmanlı topraklarındaki Fransız yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki oranı % 9'dur. İmparatorluğun çökmesi veya paylaşılması olasılıkları, Fransa'nın çıkarlarına yönelik gerçek bir tehdittir. Hanotaux, Ermeni krizinden yararlanarak, sultana Osmanlı maliyesinin Avrupa denetiminde tepeden tırnağa yeniden yapılandırılmasını dayatmayı önerir: Kurulduğundan beri Osmanlı tahvil senedi hamillerinin özel çıkarlarını temsil eden Düyun-ı Umumiye İdaresi, bu plan uyarınca, devletleri temsil eden ve Osmanlı maliyesinin sadece bir bölümünü değil tamamını denetimi altında tutan bir kamu kuruluşu haline gelecektir.[39] Ayrıca bu yeni konsey, Fransa'nın o zamana dek Düyun-ı Umumiye'den dışlanmış yeni müttefiki Rusya'yı da kapsamına alacak, savaş tazminatı sorunu bu devletin Osmanlı İmparatorluğu'ndan alacaklılar kulübü içindeki varlığına meşruiyet kazandıracaktır. Kısacası Fransızlar Osmanlı maliyesi üzerinde bir denetim, Mısır'a dayatılana benzer bir ortaklaşa mali Batı egemenliği kurulmasını önermektedirler. Maliye üzerindeki bu eksiksiz vesayet, örtülü bir protektora anlamına gelecektir. Böyle bir tasarının Abdülhamid tarafından kabul edilmesi tabii ki olanaksızdır. Ama bu kez sultanın karşı çıkmak için elindeki diplomasi cephanesini kullanmasına gerek bile kalmaz; bu işi Ruslar üstlenir. Onlara göre Fransız şeması, ilk bakışta ne denli çekici gözükürse gözüksün, aslında Osmanlı İmparatorluğu sorununun uluslararası platforma taşınmasının yeni bir biçiminden başka bir şey değil-

38 Langer, *age*, s. 332-335.

39 Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'empire ottoman*, s. 530-539.

dir ve Ruslar "karşılarında Türklerden başka muhatap" istemedikleri için bunu reddederler.[40]

Yıldız'a karşı top ateşi, Boğaziçi'ne baskın, maliyeyi denetim altına alma planı, sultanın hal edilmesi: Tüm bu tasarılardan hiçbir sonuç çıkmaz. Gerçeği söylemek gerekirse, sultanı devirmeyi düşünenler sadece Büyük Güçler'in yöneticileri değildir. Jön Türk muhalefeti içinde de bu fikir filizlenmeye başlamıştır. Büyük Güçler'in başarısızlığa uğradığı bir yerde bu muhalefet amacına ulaşabilecek midir? Jön Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün güvencesi olarak görülen Osmanlı monarşisini korumakla hasımları Abdülhamid'den kurtulmak isteği arasında bölünmüşlerdir. Sürgünler arasında sultanın değiştirilmesi fikri dile getirilmektedir. Örneğin, *Mizan*'ı Mısır'da yeniden yayınlamaya başlayan Murad bu görüştedir. Sultana karşı üslubu iyice sertleşmiştir; Abdülhamid'in gayrimeşru bir hükümdar olduğunu, tahttan indirilmesi gerektiğini yazar. Temmuz 1896'dan itibaren Paris'e yerleşip, Ahmed Rıza'nın yerini alarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başına geçen Murad, sultana karşı saldırılarını artırır; sultan kendisinin ve ailesinin istikbalini güvenceye almak için servet istifleyip durmaktadır; Osmanlı memurlarının maaşları ödenmezken Avrupa'daki propaganda faaliyetleri için çok büyü paralar harcamaktadır. Gerçi Osmanlı hanedanı kutsaldır, ona yönelik bir saldırı söz konusu değildir, ama Abdülhamid'i hal edip veliahd şehzade Reşad'ı tahta çıkarmak gerekir.[41]

Bu fikre sıcak bakan sadece imparatorluğun dışındaki Jön Türk muhalefeti değildir. İçerideki muhalefet de aynı fikirdedir. 1895 baskısından ve belli sayıda Jön Türk militanın sürgün edilmesinden sonra, başkentte hızla yeniden bir çekirdek oluşturulmuştur; üstelik artık sadece mekteb-i şahane öğrencilerini değil yüksek rütbeli bürokratları, subayları, ulemayı ve bazı tarikat üyelerini de kapsadığı için daha da tehlikeli bir hal almıştır. Teşkilat, seraskerliğe de sızar. Komplocular arasında çok popüler bir komutan olan Müşir Fuad Paşa, İstanbul'un askerî komutanı [3. Ordu Komutanı] Kâzım Paşa, Kocamustafapaşa Bedeviyye dergâhının şeyhi olan Şeyh Naili gibi nüfuzlu şeyhler, bir Şûra-yı Devlet üyesi, eski bir sefir de vardır. Ana fikir, Abdülhamid'i -Büyük Güçler'in de onayıyla- hal etmek, komplocuların zaten temasta oldukları veliahd şehzade Reşad'ı tahta çıkarmak ve Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe sok-

40 Thobie, *age*, s. 532.
41 Birol Emil, s. 158 vd.

maktır.[42] 1896 sonunda koşullar elverişli gözükmektedir: Harbiye öğrencileri çalkantı içindedir, softalar İstanbul'da gösteri yapmakta, Taşnak Partisi'nden Ermeniler Müslümanları da kendi hareketlerine katılmaya çağıran bildiriler dağıtmaktadır. Eyleme geçmek için her şey hazırdır, ama ya suç ortaklarının birinin ihaneti -Nadir Bey diye biri- ya da beceriksizliği yüzünden, Saray bu komployu keşfeder. Bunu bir tutuklama dalgası izler, İngiltere sefiri Sir Philip Currie'nin verdiği rakama göre üç yüz elli kişi tutuklanır: İçlerinde ordu, jandarma ve polis komutanlarının yanı sıra, ulemadan da isimler vardır. Çoğu sürgün veya uzak yerlere tayin edilir. Komplonun ruhu olan Kâzım Paşa ise gözden düşerek, Arnavutluk'ta Şkodra valiliğine tayin edilir. Abdülhamid, ordu ve polis üzerindeki denetimiyle hafiyeleri sayesinde, başkentteki önemli bir muhalif şebekeyi çözmeyi ve başsız bırakmayı başarmıştır. Öyle ki Jön Türk devrimine gelinceye dek İstanbul'da yüksek bürokratlar arasında bir daha böyle bir örgütlenmeye rastlanmayacaktır.

"Kızıl Sultan"

Üç yıl süren ağır bir krizin ardından, 1896 sonuna gelindiğinde Abdülhamid ve imparatorluk için nasıl bir bilanço çıkartılabilir? Sultan, çeşitli devirme tasarılarına karşın, iktidarda kalmayı başarmış, tahtını kurtarmıştır. Doğu Anadolu'nun Rus sınırına yakın bölgelerini kana boyayan katliamlara ve Makedonya, Girit veya Suriye gibi çeşitli vilayetlerde ortaya çıkan çalkantılara karşın, imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumayı, parçalanmasını engellemeyi başarmıştır. Bu kez Anadolu'nun doğusunda beliren yeni toprak kaybı tehlikeleri geçici olarak bertaraf edilmiştir. Büyük Güçler'in silahlı birmüdahalesi söz konusu olmamış, Boğazlar'dan hiçbir savaş filosu geçmemiştir. İmparatorluk mali vesayet altına sokulamamıştır.

Demek ki Abdülhamid Büyük Güçler'e kafa tutmayı başarmış; onların arasındaki bölünmelerden ve zıtlıklardan, özellikle de Rusya ile İngiltere arasındaki uzlaşmaz çelişkiden yararlanmayı bilmiştir -1876-1877'de bunu yapmayı başaramamıştı. Bu kez iki büyük imparatorluğun güçleri karşılıklı birbirlerini iptal etmiş; Ruslar İstanbul Boğazı'nı, İngilizler de Çanakkale Boğazı'nı tehdit etmiş, ama sultan bu iki güç arasında serbest kalıp manevra alanı bulmuştur. Gerçi büyük devletler "reform-

42 Ramsaur, *The Young Turks*, s. 30-34; Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 84-86.

lar"dan söz etmeyi sürdürür. 8 Şubat 1897'de sefirleri Bâbıâli'ye yeni bir tasarı, bizzat II. Wilhelm'in "şaklabanlıklar" diye nitelediği yeni bir tedbirler külliyatı sunarlar. Abdülhamid de hiç zorlanmadan görmezden gelir bunları. Ermeniler lehine yapılması gereken reformlar sorunu kesin bir biçimde gömülmüştür.

1894-1896 krizinin sonuçlarından biri Ermeni ulusal hareketinin zayıflamasıdır.[43] Hınçak Partisi tüm girişimlerinde başarısızlığa uğramıştır. Abdülhamid'in üzerinde baskı yapmakiçin Avrupa'nın müdahalesine yol açma taktiği hedefine ulaşamamış ve kanlı sonuçlar vermiştir. Parti yönetimi -Avrupa'yı ürküten- sosyalist çizgisi ve yöntemleri nedeniyle eleştirilir; parti içinde bir bölünme yaşanır. Artık Ermeni Devrimci Federasyonu, Taşnaksutyun sahnenin önüne çıkmıştır. Ama onların da başarısızlığı ortadadır. Osmanlı Bankası'nı işgal eden teröristler canlarını kurtarmış, ama onların bu girişimi binlerce vatandaşlarının hayatına mal olmuştur. Buna rağmen Taşnak Partisi, 1896 sonunda zafer çığlıkları atmaktan geri kalmamıştır.

Bulgar milliyetçilerinin yöntemlerini örnek alan Ermeni devrimcileri,[44] kendilerinin de Avrupa'yı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı seferber edebileceklerini sanmış; Büyük Güçler'in Abdülhamid üzerinde uygulayabilecekleri veya uygulamak isteyecekleri baskıları fazla abartmış ve 19. yüzyıl sonundaki Osmanlı devletinin ve bizzat sultanın gücünü çok ağır bir hatayla küçümsemişlerdi. Ruslar Bulgarların özerkliğini destekliyorlardı; halbuki Ermenilerin özerkliğine kesin bir tavırla karşıdırlar. Üstelik hem Hınçakçılar hem de Taşnaklar bir çelişkiye düşmüştür: Sosyalizmi savunan devrimci partiler nasıl olur da taktiklerini kapitalist ve emperyalist Avrupa'nın müdahalesi üzerine kurabilirler? Bu çelişkiyi çözmek için atılan adım, Osmanlı Bankası baskını ve rehine krizi olur, bu olay da dramatik sonuçlara yol açar.

Doğu Anadolu'daki Ermeni toplumu o yılların şiddet olaylarından ve katliamlarından derinden etkilenir. Kurban sayısının fazlalığı nedeniyle nüfus açısından zayıflarken, binlerce yetimin varlığı ve İslam'a döndürme çabaları toplumsal yapıyı da bozar. Şiddet olaylarının yol açtığı göç hareketleri de Ermeni toplumunu zayıflatır; Ermeni nüfusunun göçüne karşı çıkan Abdülhamid idaresinin koyduğu engellere karşın, yaklaşık 60.000 Ermeni Kafkas sınırının öteki tarafına geçip Rus topraklarına sığınmayı başarır; ABD'ye göç de -bölgedeki Protestan misyonerlerin var-

43 Nalbandian, *age.*

44 Ter Minassian, *Histoires croisées, age.*

lığına bağlı olarak- hissedilir ölçüde artar; 1891 ile 1899 arasında yaklaşık 12.000 Ermeni ABD'ye göç eder.[45]

Toprak bütünlüğü korunup Ermeni milliyetçiliği durdurulabilmişse, bu, toplumsal bütünlüğü yitirme pahasına sağlanmıştır. Cemaatler arası ilişkiler gerilmiş, Doğu Anadolu'da farklı *milletler* arasında bir kuşku ve düşmanlık uçurumu açılmış, Osmanlı toplumunda derin çatlaklar belirmiştir. Bir örnek vermek gerekirse: Sason'daki zulmün sorumlularından biri olan ve 1895'te hacca giderken Diyarbakır'a uğrayan bir Kürt şeyhi, kent Müslümanları tarafından törenlerle karşılanır.[46] Bunun karşıtı, Ermeni milleti içinde jandarmalara saldıran özgürlük savaşçısı, *fedai* artık bir kahraman olarak kabul edilmektedir.[47] İmparatorluk içindeki milletlerden birinin başına gelenlerden tedirgin olan Osmanlı seçkinleri kendilerine sorarlar: Büyük Güçler'in ekmeğine yağ sürmek ve dolayısıyla imparatorluğu zayıflatmak pahasına Abdülhamid rejimine karşı çıkıp bu yapılanları kınamalı mıyız? Arap seçkinlerin, hürriyeteksikliğine karşın, modernizasyon çabaları nedeniyle 1890'ların ortalarına dek Hamid rejimini destekleyen bir bölümü -özellikle de Hıristiyan Araplar- Ermeni katliamlarının ardından az çok açık bir biçimde rejimden kopuşur.

Abdülhamid iktidarı bu kriz yıllarından biraz değişmiş olarak çıkar. Daha önceden belirmiş kimi eğilimler iyice ağırlık kazanır: sansürün sertleşmesi, iktidarın şahsileştirilmesi, yönetim araçlarının tek elde yoğunlaşması, ihbarcılığın ve hafiyeliğin gelişmesi. Sultan, zor dönemlerde düzenli olarak danıştığı iki çaplı siyasetçinin -yanında bu çapta başka siyasetçi de yoktur-, Said Paşa ile Kâmil Paşa'nın güvenini de yitirmiştir. Sırayla hükümetin başına geçirilen bu iki paşa, birkaç hafta sonra yeterince uysal davranmadıkları için kaba bir biçimde azledilmişlerdir. Dolayısıyla kriz, Saray'ın Bâbıâli üzerindeki gücünü biraz daha artırmaya yaramıştır. Yıldız'ın içinde ise, sultanın çevresinde yeni bir sima öne çıkar: İzzet Paşa, Hamid saltanatının son on yılına damgasını vuracaktır.[48]

Karşısında bütün Hıristiyan Avrupa'nın birleştiği sultan, başka yerlerden destek arar. O dönemde İran'a yönelmesi bir rastlantı değildir. Müçtehidlere dayanarak Irak Şiilerini yanına çekmekte tam bir başarısız-

45 Robert Mirak, *Torn Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I*, Cambridge, Harvard University Press, 1983, s. 46-48.

46 Duguid, *agm.*

47 Rouben, *Mémoires d'un partisan arménien, fragments*, Waik Ter-Minassian (ed.), yer belli değil, Editions de l'Aube, 1990.

48 Caesar Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'Izzet el-'Âbid", *Archivum Ottomanicum*, 15, 1997, s. 189-219.

lığa uğradığını saptayan Abdülhamid, siyasetini yüz seksen derece değiştirir; şimdi doğrudan Nasreddin Şah'la anlaşmaya çalışmakta, üstelik Ermenilere artçı destek sağlamaması için Şah'ın gönlünü hoş tutmaya uğraşmaktadır. Dolayısıyla Abdülhamid İran'a karşı bir dizi jest yapar. Muharrem ayında düzenlenen Şii halk ritüellerinin, Aşure törenlerinin açıkça düzenlenmesine ilk kez izin verir.[49] 1896'da İran'a bir elçilik heyeti gönderir; bu heyetin reisliğine en yetenekli Osmanlı diplomatlarından birini, aynı zamanda tanınmış bir kelam âlimi olan Maarif nazırı Münif Paşa'yı atamıştır.[50] Heyetin amacı, Şah'a iki devlet arasında siyasi düzlemde bir birliğe yol açabilecek bir yakınlaşma sağlanmasını önermektir. Ama heyet İran'a vardığında artık çok geçtir; Şah, Mayıs 1896'da öldürülmüştür. Abdülhamid, bu suikaste karışan belli sayıda İranlıyı, İran'a sığınmış Ermeni eylemcilere karşılık sınırdışı eder. Sonra da Münif Paşa'yı Tahran sefirliğine atar ve önüne hedef olarak, İran'ın yeni hâkimi Muzafereddin Şah'la bir uzlaşmaya varılmasını koyar.

Abdülhamid açısından bu kriz yıllarının en olumsuz yanı, dışarıdaki imajıdır. Kendisinin ve rejiminin itibarını yeniden kazanmak amacıyla birkaç yıldır yürütülen tüm o propaganda siyaseti bir anda mahvolmuştur. Katliamların çapı karşısında dehşete kapılan Batı kamuoyu, tüm öfkesini sultana yöneltir -bazı katliamlar İstanbul'da, Yıldız Sarayı'nın yanı başında gerçekleşmiştir. 19. yüzyılda, Yunanistan bağımsızlık savaşında, Delacroix'nın ölümsüzleştirdiği "Sakız Adası Katliamları" sırasında yaşanan ilk büyük Türk düşmanlığı dalgasında durum böyle değildi. En başta Victor Hugo olmak üzere romantikler, aydın, iyi niyetli, ama koşulların kurbanı olmuş ve tecrit edilmiş bir hükümdar olarak gördükleri Sultan II. Mahmud'dan çok, bir halkın barbartutumunu suçluyorlardı -"oradan Türk geçmiş".[51] Ama 1896'daki tavır çok farklıdır. Düşmanlık Abdülhamid'in şahsına odaklanır. Bunun manası, bir halk olarak Türkler hakkındaki kanının düzelmiş olması değildir tabii. Ama İstanbul'da iktidarın şahsileştirilmesi, haber alma ve propaganda teknikleri sultanı bir anda ramp ışıklarının en önüne çıkarmıştır. Mutlak iktidar madalyonunun öteki yüzüdür bu yaşanan: Her şey onun sırtına yıkılır, böylece Osmanlı sisteminin derinlemesine bir tahlilinden vazgeçilip, Büyük Güçler'in sorumluluk payları da ıskalanır.

---

49 Sabrina Mervin, *Un réformisme chiite. Ulémas et lettrés du Gabal 'Amil (actuel Liban-sud) de la fin de l'Empire ottoman à l'indépendance du Liban*, Paris, Karthala, 2000, s. 242, 280, 415.

50 Landau, *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization*, s. 44-45.

51 Claudine Grossir, *L'Islam des Romantiques*, I, Maisonneuve et Larose, 1984, s. 83-84, 104, 152-153.

Abdülhamid bundan böyle "Kızıl Sultan" olmuştur. O, artık "*grand assassin*" [büyük kaatil] veya o dönemde Fransa'da çokmoda olan birsözcük oyunuyla, "*grandsaigneur*"dür.* Basında ve matbuatta Abdülhamid'e yağmur gibi hakaret ve sövgü yağmaktadır. O dönemde çıkmış bir polemik eserine şöyle bir göz atmak hadisenin boyularını anlamaya yeter. Sultan, "*Assassin*", "Kaatil"dir, üstelik "A" büyük harfle yazılmıştır; "sefil yaratık", "yırtıcı hayvan", "İstanbul'un vahşi hayvanı", "iğrenç dehşet eylemleri"nin ve "cinayet çılgınlığı"nın pençesine düşmüş "Yıldız Köşkü canavarı" diye nitelenir. Bu "canavar", "üç yüz bin insanın celladıdır"; "her şey onun emriyle yapılmıştır": Dolayısıyla "Ermenistan'da yaşanan tüm dehşetten, her kurbanın gırtlağına bıçağı kendi saplamış kadar gerçek anlamda, o sorumludur."[52]

Abdülhamid'in o zamana kadar da Batı kamuoyunda pek iyi bir şöhreti yoktu. Ama bu kez tam bir şeytanlaştırma kampanyasına hedef olur, birkaç ayda bir tür halk düşmanı, mutlaka ortadan kaldırılması gereken bir adam haline gelir. Bir açıdan talihsizliği de söz konusudur; 19. yüzyıl sonu Avrupa'da basının çok görkemli bir gelişme gösterdiği bir dönem olduğu kadar, karikatürün de altınçağıdır. *Assiette au beurre*'le Fransa'da -Temmuz 1881 tarihli yasa ile karikatüristlerin kalemleri serbest bırakılmıştır- *Punch* ile İngiltere'de ve *Simplicissimus* ile Almanya'da, karikatüristler sanki zincirlerinden boşanmışlardır. Abdülhamid dergilerde ve kartpostallarda kâh elinde koca bir bıçak veya meşum bir çengel olan, elleri kan içinde bir kasap, kâh kana susamış ve insan etiyle beslenen yırtıcı bir hayvan olarak tasvir edilir.

Ama 19. yüzyıl sonuna şiddet olaylarında genel anlamda bir tırmanış damgasını vurmuştur aslında. Sömürgeci rejimlerin zulmü doruk noktasına çıkar; 1895'te, Ermeni katliamlarının yaşandığı yıl, -o sırada Kral II. Leopold'un şahsi mülkü olan- Belçika Kongosu'nda yapılan bir "asayişi koruma" operasyonunda askerler subaylarına 1357 kesilmiş el getirip teslim ederler. Batı kamuoyunun "Kızıl Sultan"a karşı amansızca saldırıya geçmesi, başka yerlerde ve "asayişi korumak", marjinal veya sömürge ahalisi konumundaki toplulukları "etkisizleştirmek" söz konusu olduğunda tam bir vicdan rahatlığı içinde uygulanan şiddetin gözlerden gizlenmesini sağlar bir anlamda.

---

* Okuma benzerliğinden kaynaklanan sözcük oyunu: *grond seignеur*-padişah, *grand saigneur*-büyük kasap, kan dökücü -ç.n.

52 Malcolm Mac Coll, *Le Sultan et les grandes puissances, essai historique*, Fr. çev. Paris, Félix Alcan, 1899; alıntılar Fransızca çevirinin Urbain Gohier tarafından kaleme alınmış önsözünden yapılmıştır, s. V-XVI.

ABD'de, İngiltere'de, İsviçre'de Ermeni davasına duyulan sempati güçlü bir dinsel renge bürünür ve özellikle Protestan kiliseleri tarafından örgütlenir. Fransa'da bu konuda daha ketum davranan basının karşısında, Ermeni davası üniversitelileri, gazetecileri, köşe yazarlarını, Katolik -Denys Cochin gibi- veya sosyalist -bu vesileyle, sanki "Dreyfuss davasının genel provası"nı yapan Jaurès gibi- mebusları seferber eder. Kısa bir süre sonra "entelektüeller" diye anılacak olanlar -çünkü bu terim "Dreyfuss davası"yla birlikte siyasal söz dağarcığına girer- katliamları lanetleme -bu katliamlar "resmî cinayet" diye nitelenir- ve "susuş kumkuması"nı kınayıp, Abdülhamid'in istibdat rejimini desteklemekten suçlu buldukları Hanotaux'nun mezhebi geniş diplomasisini reddetme cephesinde buluşurlar.[53] II. Enternasyonal ve kısa bir süre sonra, 1898'de kurulur kurulmaz İnsan Hakları Birliği, Ermenilerden yana açıkça tavır alırlar.

1894-1896 krizi, sultanın şahsının ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Abdülhamid rejimine karşı nasıl bir tavır almak gerektiği konusunda da bir tartışma yaratır. Bazıları, geleneksel diplomatik tavırların baştan aşağı gözden geçirilmesini ister. Örneğin 1896'da çıkan bir kitapta,[54] Dük d'Argyll Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin İngiliz diplomasisine çok eleştirel bir bakış yöneltir; İngiltere bu imparatorluğun toprak bütünlüğünü her ne pahasına savunarak hata etmiştir, der; Rusya'yı Türklere karşı fetih politikasında serbest bırakmalıydı; bu devletin yenilenebileceğini sanmakla da hata etmiştir. O sırada birçokları Dük d'Argyll gibi düşünmektedir. 1895-1896'dan sonra Abdülhamid kendisini Batı'da savunacak veya propagandasını yapacak hiç kimseyi bulamaz. Yorulmak nedir bilmeyen Vambéry bile emperyal hamisine karşı mesafesini koymuştur artık. "Abdülhamid adındaki bu korkunç adam"a karşı İngiliz siyasetini onaylamaya pek uzak değildir ve Foreign Office'deki muhataplarına "Türk toplumunun İngiliz dostu olan bir bölümünü, Jön Türkleri"[55] dikkatle izlemelerini tavsiye eder. Ama Vambéry Türklere karşı beslediği sempatiden vazgeçmez. Ona göre sultan içinde yetiştirildiği ortamın, "zihniyetin ve fikirlerin o eski Asyalı damgadan hâlâ kurtulamadığı" sarayın kurbanı olmuş; bu durum Abdülhamid'i "sınırsız bir mutlakıyet" rejimi kurmaya itmiştir. Türkiye'yi savunmaya ve onun "Batı me-

53 Vincent Duclert ve Gilles Pécout, "La mobilisation intellectuelle face aux massacres d'Arménie (1894-1900)", *Les Exclus en Europe, 1830-1930* içinde, André Gueslin ve Dominique Kalifa (ed.), Paris, les Editions de l'Atelier, 1999, s. 323-343.

54 George D. C. Duc d'Argyll, *Our Responsabilities for Turkey. Facts and Memories of Forty Years*, Londra, J. Murray, 1896.

55 Lory Alder ve Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, s. 424-425.

deniyetini özümseme" yeteneğine inanmaya devam eder Vambéry.[56] Ama artık oldukça yalnızlaşmış bir sestir onunki.

56 A. Vambéry, *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*, Fr. çev., Paris, Stock, 1898.

DÖRDÜNCÜ KISIM

DORUK NOKTASI VE DÜŞÜŞ

14. BÖLÜM

Sultan ve Tebaası

19. yüzyıl başının Osmanlı İmparatorluğu, çok sınırlı sayıda hizmet sağlayan, "asgari" bir devlet diye betimlenmiştir. Sonra Tanzimat'la birlikte, kanunlar, nizamnameler ve genel hukuk külliyatları çıkaran devlet, nüfus sayımları yapıp askerlik hizmetini yerleştirerek, vali konakları, belediye binaları, okullar, jandarma karakolları, kışlalar, hastaneler gibi her türden kamu binaları inşa ederek, toplum içindeki varlığını daha çok hissettirmeye başlar. Devletin dili bile -Kanun-ı Esasi tarafından resmî dil olarakkabul edilen Osmanlı Türkçesi- geleneksel kullanım alanının dışına taşıp başka diller ve lehçelerle karşılaşır. Devletin sergilediği, toplum içinde daha derinlere nüfuz etme yönündeki bu eğilim 1876'dan sonra daha da gelişir ve bu açıdan Tanzimat devriyle Abdülhamid devri arasında tam bir süreklilik söz konusudur.

Bu hadiseye koşut olarak Osmanlı toplumunun açılması da hızlanır. İletişimin, buharlı deniz ulaşımının, demiryollarının, karayollarının gelişmesi, limanların yeniden düzenlenmesi, bunlarla birlikte kent çerçevesinin modernleşmesi, basının ve okulların gelişmesi ister dinsel, ister dilsel, toplumsal veya coğrafi olsunlar, geleneksel parçalanmışlıkların ve kapalılıkların aşılmasına ve Osmanlı toplumu bünyesindeki hareketliliğin artmasına katkıda bulunmuşlardır. Tüm bu etkenlerin tesiriyle Osmanlıların, en azından büyük kentlerde oturanların gündelik yaşamı Abdülhamid devrinde derin bir dönüşüm geçirmiştir.

Sadece Yirmi Beş Milyon Osmanlı mı?

Osmanlı İmparatorluğu'nda sayım kaygısı çok eskilere dayansa da, nüfusu saptama ihtiyacından çok, daima vergi ve askerlik düzenlemele-

riyle ilintilenmiştir. Devletin gerçekleştirdiği defterler ve tahrirler genel sayımlardan çok, yerel dökümlerdi. II. Mahmud devrinde yetişkin erkek nüfusun genel sayımına girişildi; 1826'da yeniçeri ocağı ortadan kaldırıldıktan sonra yeni orduyu kurabilmekiçin askerîpotansiyelin ve vergi bakımından da, cizye vergisine tabi gayrimüslimlerin sayısının saptanması hedeflenmişti. Dolayısıyla çok kısmi bir sayım söz konusuydu; hem askerlik hizmetinden hem de vergi yükümlülüğünden muaf tutulan İstanbul, birtakım başka vilayetler gibi, nüfus sayımı işlemlerinin dışında kalmıştı. Sonuçta 2.5 milyonu Müslüman, toplam 3.750.000 erkek sayılmıştı. Gerçek bir nüfus sayımı yapma tasarısı ancak Abdülaziz devrinde geliştirildi; 1874'te bir nüfus sayımı idaresi kuruldu, ama Rus Harbi bu tasarının hayata geçirilmesini engelledi.[1]

Savaş sona erdikten sonra, Abdülhamid büyük ve genel bir nüfus sayımı yapmaya karar verir. Dahiliye Nezareti'ne bağlı Nüfus İdaresi tarafından gerçekleştirilen sayım 1881'de başlar ve ancak 1893'te sona erecektir. Bu kez -Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk kez- gerçek bir nüfus sayım işlemi söz konusudur. Sayımın temelinde yaşına, cinsiyetine, servetine ve *millet* aidiyetinin ne olduğuna bakılmaksızın, birey yer almaktadır. Sayımın amaçlarından biri de, bir medeni hal kütüğü oluşturmaktır; böylece merkezî devletin o zamana dek farklı milletlerin mahremiyetine terk edilmiş görevleri yerine getirme konusundaki yeni isteği de sergilenmiş olmaktadır. 1906'da aynı temellerde başlatılan ikinci bir sayım Jön Türk devriminden sonra tamamlanacaktır.

Nüfus sayımları, Osmanlı nüfusunu ilk kez etnik-dinsel gruplar, "milletler" temelinde böler. 1881-1893 sayımında nüfus, on bir kategori halinde tasnif edilir: Müslümanlar, Ortodoks Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Katolikler, Yahudiler, Protestanlar, Latinler, Monofizitler, gayrimüslim Çingeneler, yabancılar. 1906'da, öncekilere birçok yeni kategori eklenir: Kazaklar, Valaklar, Maruniler, Süryaniler, Samiriler, Yakubiler ve Yezidiler. Kategorilerdeki bu evrim anlamlıdır: O zamana dek sadece büyük dinleri tanıyan Osmanlı devleti, artık çok çeşitli etnik grupları ve dinsel aidiyetleri dikkate almak zorunda kalmaktadır.

İlk sayımın sonucunda bulunan nüfus sayısı 17.5 milyon, ikincisinde ise 20.8 milyondur. Bu sayımlar artık sadece kâğıt üstünde devlete bağlı görünen vilayetlerde, Mısır, Bulgaristan, Tunus, Kıbrıs'ta yapılma-

1 Cem Behar, "Qui compte? "Recensements" et statistiques démographiques dans l'Empire ottoman, du XVIe au XXe siècle", *Histoire et mesure*, 1998, XIII/1-2, s. 135-146; Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*.

mışlardır haliyle; ama Girit, Cebel-i Lübnan ve Yemen vilayetlerini de kapsamazlar. Bazı nüfus kategorilerinin -özellikle kadınlar ve göçerler- normalde olması gerektiğinden daha az sayıda kayda geçirilmesi ve bazı bölgelere -dağlık bölgeler- ulaşmanın zorluğu, imparatorluk nüfusunun azımsanamayacak bir bölümünün sayımın dışında kaldığını düşündürmektedir. 1900'e doğru imparatorluk nüfusunun 25 milyon civarında olduğu tahmin edilebilir. Merkezî hükümetin bu istatistiklerine, salnamelerde düzenli olarak yayınlanan vilayet dökümlerini ve çeşitli dinî cemaatler -Rum ve Ermeni patrikhaneleri- tarafından gerçekleştirilen sayımları eklemek gerekir. Batılı seyyahların, uzmanların veya diplomatların genel veya yerel çok sayıda tahminini ise hiç belirtmiyoruz bile.

Demografik nitelikli malzemede görülen bu ani bollaşmaya karşın, Osmanlı nüfusu hakkındaki bilgiler belirsizliğini korumaktadır. Berlin Kongresi'nden itibaren, farklı milletleri karşı karşıya getiren tam bir "istatistik savaşı" patlak vermiştir. İmparatorluktaki Ermeni nüfusu örneği bu durumu gayet güzel yansıtmaktadır. Ermeni Patrikhanesi'nin verdiği rakamlara göre, bu nüfus 1882'de 2.660.000 ve 1912'de 2.100.000'dir. Devletin resmî sayımlarında ise bunlara yakın tarihlerde çok farklı sonuçlara varılmaktadır: 1881-1893 sayımında 1.080.000 ve 1914'te 1.170.000. Dolayısıyla bu rakamlar nicelik bakımından uyumsuz olduğu gibi, demografik evrimin yönü [nüfus artışı veya azalması] bakımından da ters düşmektedir.

Kesin olan bir şey varsa, o da imparatorluğun, nüfusu az bir coğrafya görünümü çizmesidir. Veba salgınlarının artık görülmemesine ve koleranın da seyrekleşmesine karşın, halkın sıhhi koşulları henüz çok yetersiz, ölüm oranı da çok yüksektir. 3.4 milyon km² üzerinde yaşayan 25 milyon kişi, km² başına 7 kişilik bir nüfus yoğunluğu demektir ki, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleriyle kıyaslandığında çok düşük bir yoğunluktur bu. Rus Çarlığı'nın nüfusu 1897 sayımında 125 milyonu, Birinci Dünya Savaşı arifesinde ise 159 milyonu bulur. Bazı büyük Avrupa ülkelerinde bir nüfus fazlalığı, yer darlığı duygusu öne çıkmaya başlamıştır. İtalya nüfusu 1850 ile 1900 arasında % 37 oranında artar ve bu ülkenin gözünü Osmanlının elindeki Trablusgarp'a ve onun zengin kıyı ovalarına dikmesinin bir nedeni de, uzaktaki Amerika'ya göçün tam emmeyi başaramadığı nüfus fazlalığıdır. Aynı dönemde Almanya'nın nüfusu % 60 oranında artarak 68 milyona ulaşır; 1891'de kurulan Pancermen Birliği'nin, Alman mühendislerince inşa edilen demiryolu hattı boyunca Alman yerleşimcilerinin ve çiftçilerinin Anadolu'ya iskân edilmesini tasarlaması rastlantı değildir. Ağzına kadar insan dolmuş bir

Avrupa'nın yanı başında az nüfuslu bir bölge olmak göze hiç hoş gelmemektedir.

Dolayısıyla kaygı verici birdurum söz konusudur ve Abdülhamid bunun bilincine varır. Önce göçü engellemek ister. 19. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki topluluklar da özellikle ABD'ye doğru göç dalgasına kapılmışlardır; ama daha sınırlı bir ölçüde Orta ve Doğu Avrupa ile Avrupa'nın Akdeniz sahillerine -başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu'nun komşularına- göç de yaşanmaktadır. Çoğu Hıristiyan, özellikle de Lübnanlılar ve Ermenilerden oluşan, ama içlerinde Suriyeli Müslümanların da yer aldığı binlerce Osmanlının gurbet yollarına düştüğüne kuşku yoktur. Onları bu göçe iten, sefalet, siyasal koşullar, kimi zaman da aşırı nüfus fazlasıdır -örneğin Cebel-i Lübnan'da. Ama özellikle sultanın göçü engellemek için yürüttüğü politika yüzünden, bu hareket belli boyutları aşmaz.

Abdülhamid'in bu politikası nüfusla, vergiyle ve askerlikle ilgili nedenlere dayanmaktadır: Müslümanlara yönelik olarak, vergi mükelleflerini veya askerlerini yitirmemek söz konusudur. Ama Abdülhamid, imajına ve meşruiyetine zarar verebilecek, sefalet nedeniyle göçten de endişe eder; tebaasının "babası" olarak onları korumak ve yardım etmek görevidir. Propaganda faaliyetlerine girişebilecek siyasi sürgünlerden de çekinmektedir. Dolayısıyla göç yasadışı yollardan yapılmaktadır; adaylar önce bir iç pasaport temin edip en yakın limana ulaşır, sonra da yetkili mercilerden habersiz bir gemiye binerler. Bununla birlikte 1898'den sonra Osmanlı devleti bu politikasını yumuşatır ve göç yine hız kazanır. Abdülhamid devrinde toplam yüz binlerce insanın göç ettiği söylenebilir.

Ama nüfus hakkında edinilen istatistiki bilgiler Abdülhamid'in gözünde bir başka kaygı verici hadiseyi daha doğrular; imparatorluktaki Müslümanlar, özellikle İstanbul'da ve Batı Anadolu'da, diğer milletler kadar canlı bir demografik gelişim göstermemektedir.[2] Sultan bir Alman hekimi, Ankara ve Kastamonu vilayetlerindeki Müslüman nüfus üzerinde inceleme yapmakla görevlendirir: Onun verdiği raporun sonuçları öylesine ürkütücüdür ki -söz konusu nüfus topluluğunun, yani Müslümanların eriyip kaybolmak üzere olduğunu bildirmiştir- rapor basılmaz. Aslında daha önce de saptanmış bir olgudur bu; örneğin William Ramsay Ege bölgesinde Müslüman nüfusta benzer bir azalma hadisesi gözlemlemişti.[3]

---

2 Duben ve Behar, *Istanbul Households*, s. 181-184.

3 Théodore Herzl, *Journal, 1895-1904. Le Fondateur du sionisme parle*, Paris, Calmann-Lévy, 1990.

Bunun nedenleri ne olabilir? Tıptaki ilerlemeler Müslümanlara daha yavaş nüfuz etmektedir; İngiliz konsolosluk raporlarının da saptadığı gibi, çocuk ölüm oranları Müslüman nüfus arasında daha yüksektir; buna askerlik hizmetinin sadece Müslümanları etkilemesi eklenmektedir -Yemen savaşı çok can almıştır. Ama belki de asıl neden, Müslüman kadınlar arasında daha yaygın olan çocuk düşürme uygulamasıdır. İstanbul, İzmir ve Bursa vilayetlerinde yoksul köylü kadınlar bu yönteme sık sık başvurur. 1900'e doğru bu hadise endişe verici boyutlar alır. Bizzat sultan, "son zamanlarda çokartan gayrisıhhi düşük uygulamaları"nı eleştirip bunların "Müslüman nüfusta azalma"ya yol açtığını açıklar ve müşavirlerinden uygun tedbirler önermelerini ister. Müslüman kadınlar arasındaki bu alışkanlığa karşı camilerde vaaz verecek ulemalar göndermeyi kararlaştırır.[4] Sultan, Müslüman nüfustaki bu azalmaya karşı, muhacirlere güvenebilir neyse ki.

Müslüman Muhacirler: Hamid İmparatorluğu Açısından Bir Şans

18. yüzyılın sonundan beri Osmanlı İmparatorluğu Karadeniz'e, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru ilerleyen Rus genişlemesi önünden kaçan Müslüman toplulukları kabul etmektedir. Nüfuz azalmasını askerî ve ekonomik bir sorun olarakgören ve bol miktarda boş araziye sahip bir devlette, dışarıdan gelen bu göçler olumlu bir katkı olarak kabul ediliyordu. Göç, özellikle Kırım Harbi ve Kafkasya'daki Rus fetihleri sırasında yoğunlaştı.[5]

1875-1876 Balkan krizi ve Rus Harbi Müslümanların yeniden Türkiye'ye doğru akın etmesine yol açtı. Balkanlar'da hemen her yerden, Romanya, Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan, Tesalya'dan muhacir yağdı. Göç dalgası özellikle 1877 ile 1879 arasında kabarıp, sonra sakinleşse de, hiçbirzaman tamamen durmadı. 1878'den sonra Balkanlar'dan Anadolu'ya ve Yakındoğu'ya göç eden Müslüman sayısı yaklaşık 1.5 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu rakama, Rusların ilhak ettiği Kars ve Ardahan'dan binlerce Müslümanı ve Kafkasya'dan gelmeye devam edenleri, Müslüman Gürcüleri ve özellikle de 1881 ile 1914 arasında Osmanlı İm-

4 Karpat, *The Politicization of Islam*, s. 371; Ramsay, age; Duben ve Behar, *oge*.

5 Nedim İpek, *Rumeli'den Anodolu'yo Türk Göçleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994; Alexandre Toumarkine, *Entre Empire ottomori et Etot-notion turc: les immigrés musulmons du Caucase et des Bolkons du milieu du XIXe siècle à nos jours*, yayınlanmamış tez, Paris, Univ. Paris IV-Sorbonne, 2000.

paratorluğu'na sığınan yaklaşık 500.000 Çerkezi eklemek gerekir. 19. yüzyıl sonuna doğru, III. Aleksandr'ın yürüttüğü Ruslaştırma politikasından kaçıp kurtulmakisteyen küçük Kırım Tatarı, Kazan Tatarı ve Azeri grupları da Türkiye'ye sığınırlar. Aynı şekilde 1897'de Girit'e özerklik verilmesinden sonra on binlerce Müslüman adayı terk edip Anadolu sahillerine ve Ege adalarına göç ederler. Abdülhamid devrinde Balkanlar'dan ve Rusya'dan gelen toplam iki milyondan fazla Müslüman muhacir -yani Osmanlı nüfusunun % 10'una yakın bir topluluk- Osmanlı İmparatorluğu'na yerleştirilmiştir.

Sultan, muhacirler sorununu kişisel bir dava haline getirir. Annesinin Çerkez olması -bir Osmanlı şehzadesi için oldukça sıradan bir durum- onu gözlerinin önünde cereyan eden bu insanlık dramına daha mı duyarlı kılmaktadır? Muhacirlereyardımcı olmak için elinden geleni yapar, koca koca köylerin kuruluş masraflarını kendi kesesinden karşılar, bu köylere camiler ve mektepler yaptırır; bu davaya bağlılığının bir simgesi olarak ve adını onurlandırmak için, birçok köye "Hamidiye" adı verilmiştir. Abdülhamid, bu göç olaylarının büyüklüğü ve yönetime getirdikleri çok sayıda insani, ekonomik, mali sorun karşısında birçok komisyon kurar ve 1878'de kurulan İdare-yi Umumiyye-yi Muhacirin Komisyonu'na Yıldız Sarayı'nda bizzat riyaset eder. Bu komisyon on beş yıl boyunca muhacirlerin naklini kolaylaştırmak ve iskânını düzenlemekle uğraşacaktır.

Sultana göre, muhacirlerin kabulü ve yerleştirilmesi bir "ölüm-kalım sorunu"dur. Balkanlar'dan gelen "Müslüman akını"nı getirip, bu göç sayesinde "imparatorluğun sadece milli değil, iktisadi gücünü de artırmak" söz konusudur. Abdülhamid muhacirleri, elden çıkan toprakları yeniden fethetmek amacıyla kulanmaya çalışmaz; bu muhacirleri geri dönecekleri güne kadar kamplara yerleştirmek, terk edilmiş topraklara yönelik bilinçli bir irredantizm beslemek söz konusu değildir. Sultan onları Osmanlı toplumuyla bütünleştirmek ister, çünkü hem Berlin'de yaşanan nüfus kayıpları böylelikle telafi edilebilecek, hem de her şeyden çok ihtiyaç duyduğu vergi mükelleflerini ve askerleri bu muhacirler sağlayacaktır. Dolayısıyla onlara karşı bir entegrasyon siyaseti sürdürür; ama "Osmanlı usulü" bir entegrasyon söz konusudur: Onları iskân eder, toprak dağıtır, ama asimile etmeye, "Türkleştirme"ye uğraşmaz -kendi dillerini ve törelerini sürdürürler. Dolayısıyla iskân edildikleri bölgelere büyük bir etnik ve dilsel çeşitlilik taşırlar.

Muhacirlerin iskânı demografik ve ekonomik olduğu kadar, dinsel gereksinimleri de karşılar, çünkü sultan muhacirleri Müslüman nüfus yoğunluğunun düşük olduğu bölgeler kadar, Çanakkale Boğazı gibi strate-

jik bölgelere de yerleştirir. Mevcut boş arazilere, onları zirai açıdan değerlendirmeleri için dağıtıldıkları gibi, yeni demiryolu hatları boyunca da yerleştirilirler. Anadolu'daki muhacir sayısı, genelde batıdan doğuya doğru gidildikçe azalır. Batıda Bursa bölgesine, İç Anadolu'da Ankara'ya ve Konya civarına, ayrıca Yakındoğu'ya çok sayıda muhacir yerleştirilir. Abdülhamid, Çerkezleri Rusya ile çizilen yeni sınır boyunca yerleştirip bu hassas bölgedeki Müslüman unsurun ağırlığını artırmayı düşünür, ama Çarlık hükümetinin baskıları sonucunda bundan cayar.

Bu muhacir akını, Abdülhamid'in imparatorluğunda birçok sonuca yol açar. Birincisi, sadece demografik açıdan bakıldığında, gelen göç giden göçü çok geride bırakıp nüfusu artırmış, imparatorluk gönderdiğinden çok daha fazla sayıda insan almıştır. Göç, 93 Harbi'nden ve Berlin Antlaşması'ndan sonra kaydedilen insan kayıplarını en azından kısmen telafi etmiştir. Ama Berlin Antlaşması'nın toprak düzenlemeleri sonucunda zaten, deyim yerindeyse, mekanik bir biçimde artan Müslümanların oranı da iyice güçlenmiştir. Nitekim Balkan veya Rusya kökenli iki milyondan fazla Müslümanın gelişine karşı, 1878 ile 1914 arasında yaklaşık 300.000 göçmen Rusya'ya sığınmak -Ermeniler- veya ABD'de talihlerini denemek üzere imparatorluğu terk etmiştir ve bunların çoğunluğu Hıristiyandır -Ermeniler, Rumlar ve Araplar. Dolayısıyla göç hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami niteliğini güçlendirdiği söylenebilir; bu da Abdülhamid'in muhacirleri iyi karşılaması için fazladan bir nedendir tabii ki.

İmparatorluğa yönelik bir başka göç hareketi Abdülhamid'in saltanatının başlangıç döneminde yoğunlaşır, ama bunun çapı ve sonuçları öncekinden çok farklıdır: Bu kez söz konusu olan Yahudi göçüdür. Yine de muhacir hadisesiyle kıyaslandığında, daha küçük çaplı bir hareket gündemdedir -en fazla birkaç on bin kişi- ama bu olayın siyasi boyutları hatırı sayılır bir önem kazanmaktadır.

1880'e kadar Filistin'e yerleşmiş Yahudi nüfus sınırlıydı: Çok düzensiz bir göç akımının sonucunda oraya gelip yerleşmiş yaklaşık 24.000 kişi vardı. Ama 1880'lerin başında, Orta ve Doğu Avrupa Yahudileri kısıtlayıcı tedbirlere maruz kalıp *pogrom*lara kurban gitmeye başlayınca iş değişir. Binlercesi göç yollarına düşer ve çoğunlukla Batı Avrupa ile ABD'ye yönelirler, ama içlerinde küçük bir bölüm de Karadeniz ve İstanbul üzerinden Kutsal Topraklar'a ulaşmaya çalışır. Yahudi milliyetçi örgütü Sion Âşıkları, Filistin'deki ilk tarımsal yerleşimi (koloniyi) 1882'de kurar. Bunun daha birçok yerleşim izler; bunların içinde Baron Edmond de Rothschild tarafından desteklenenler dikkat çekmektedir.

Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmeleri bir gelenektir. İmparatorluk 15. yüzyıl sonunda da Katolik kralların İspanya'dan kovduğu Yahudileri kabul etmişti - 1892'de bu olayın dörtyüzüncü yıldönümü kutlanır. Ama bu kez koşullar oldukça farklıdır. Abdülhamid, Filistin'e Yahudi göçünün Osmanlı devletini ne gibi tehlikelerle karşı karşıya bırakabileceğini derhal kavrar. Gerçekten de böylesi bir göç Avrupalı devletlere yeni bir nüfuz ve müdahale kapısı açabilir; onlar bunu gayrimüslim bir azınlığa yardım ve himaye götürme vesilesi haline getirip yine içinden çıkılmaz bir ulusal sorunun başlangıç noktasına dönüştürebilirler. Abdülhamid, Filistin'de bir özerk Yahudi bölgesi, hatta bir Yahudi devleti kurulmasından çekinir. Ayrıca Arap vilayetleri lehine bir siyaset geliştirdiği bir dönemde, "Kudüs'ü Yahudilere vermek" hiç de mümkün görünmemektedir. O dönemde siyonizme karşı ciddi bir yerel muhalefetten söz edilemese de, Filistin'in Arap tüccarları ve ileri gelenleri Yahudi yerleşimcilerin bölgeye gelişi karşısında duydukları kaygıları Bâbıâli'ye iletmeye başlamışlardır. Her şeye karşın böyle bir gelişim yaşanacaksa, o zaman hiç değilse Yahudilerin Büyük Güçler'in himayesinden yararlanmayıp, Osmanlı tebaasına geçmeleri ve imparatorluk yasalarına tabi olmaları gerekir.[6]

Kasım 1881'de Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na girişine ve yerleşmesine ilk kısıtlayıcı tedbirler getirilir. Yahudilere Filistin hariç her tarafa yerleşme hakkı tanınırken, devletin yasalarına uymaları ve Osmanlı tabiyetine geçmeleri şart koşulur. Diğer yandan, zaten Filistin'e yerleşmiş durumdaki Yahudilere toprak satılması yasaklanır. Rusya'da Yahudi karşıtı politika şiddetlendiği için, gelen mültecilerin Selanik veya İzmir vilayetlerine iskân edilmesine çalışılır. Abdülhamid'in tüm saltanatı süresince bu sorun karşısındaki politikası hemen hiç değişmeyecektir.

19. yüzyıl sonuna doğru Theodor Herzl, önce 1896'da *Yahudi Devleti* adlı eseri yayınlayıp sonra da ertesi yıl Basel'de birinci siyonist kongreyi toplayarak, siyonist hareketi başlatınca, olay daha politik bir boyut alır. Bu kongrede Filistin'deki Yahudiler için bir ulusal ocak, bir vatan kurulması tasarlanır. Avrupa'daki siyonist hareketleri yakından takip eden Abdülhamid, Herzl'in tasarılarını bilmektedir. Siyonizmin kurucusunun Osmanlı topraklarındaki niyetlerini gerçekleştirebilmesi için, sultanın onayını alması şarttır. Sonuçsuz birçok girişimin ardından, 1901'de sultanın huzuruna çıkmayı başarır.[7] Ama Filistin'deki tasarılarını gerçek-

6 Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley, University of California Press, 1976.

7 William M. Ramsay, "The Intermixture of Races in Asia Minor: some of its Causes and Effects", *Proceedings of the British Academy, 1915-1916*.

leştirme olanağına karşılık imparatorluğun mali durumunu rahatlatmayı vaat eden Herzl, yine de sultandan güzel sözler dışında bir şey koparamaz.

Bununla birlikte Abdülhamid'in yürüttüğü, Yahudi göçüne kısıtlayıcı tedbirler getirme siyaseti de büyük ölçüde başarısızlığa uğrar. 1908'e gelindiğinde Filistin'eyerleşmiş Yahudilerin sayısı 80.000'i bulmuş, yani otuz yıllık bir süre zarfında Filistin'in toplam nüfusu içindeki oranları % 5'den % 10'a çıkmıştır. Kuşkusuz bir ölçüde yerel Osmanlı idaresinin zaaflarından da kaynaklanan, ama esas olarak Büyük Güçler'in, özellikle de siyonist hareketi teşvik eden Rusya ile Almanya'nın politikasının yol açtığı bir başarısızlıktır bu.

Hiçbir Zaman Olmadığı Kadar Çokuluslu

Abdülhamid şöyle der: "Bizim bahtsızlığımız, imparatorluğumuzun mütecanis bir kütleden teşekkül etmeyip kendi aralarında da mezhep birliği olmayan Hıristiyan unsuru da havi olmasıdır. (...) Bir devlet içinde muhtelif dinlerin ve mezheplerin mevcudiyeti zararlıdır."[8] Ama sorun şu ki, deyim yerindeyse, bu "zarar", bu "hastalık" onun saltanatında iyice ağırlaşır! İmparatorluk, "mezhepsel ve dinsel çoğulluğun doruk noktası" olan bu devirdeki kadar çeşitliliği daha önce hiç göstermemiştir.[9] Yamalı bohçaya yeni unsurlar, yeni nüfus toplulukları eklenmiştir. 1878'deki toprak kayıpları imparatorluktaki çoğulluğu azaltmaya yardım etmek yerine, tam tersine artırıp yoğunlaştırmıştır. Balkanlar, Kafkasya ve Girit'ten göçler, Kırım Tatarlarının, Kazan Tatarlarının, Boşnakların, Müslüman Gürcülerin, Çeçenlerin, Çerkezlerin, Giritli Müslümanların gelişiyle birlikte, imparatorluğun insani mozaiğini iyice öne çıkarmıştır. Rusya ve Romanya'daki *pogrom*lardan kaçan Eşkenaz Yahudileri, Osmanlı Museviliğini zenginleştirmişlerdir. İngiliz seyyah ve arkeolog William Ramsay, 19. yüzyıl sonunda Doğu Anadolu'daki bir kasabanın sakinlerinin yedi farklı dinde ibadet ettiklerini ve en az on beş ayrı dil konuştuklarını belirtmişti.[10] Aynı devirde, Bağdat'a sürülmüş eski bir Osmanlı ordusu subayı, Irak'ta sekiz etnik topluluk, yirmi ayrı din ve

8 *Pensées et souvenirs*, s. 162-163 [*Siyasi Hatıratım*, s. 128-129].
9 Courbage ve Fargues, *Chrétiens et juifs dans l'Islam arabe et turc*, s. 213.
10 W. M. Ramsay, *agm*, s. 359-422.
11 Fortna, *Imperial Classroom*, s. 63.

mezhep ve konuşulan beş dil saptamıştı.[11] Bunlara "*Levant* [Doğu Akdeniz] iskeleleri"ndeki Levantenleri, yani vaktiyle buralara yerleşmiş Avrupalıların torunlarını eklemek gerekir. İmparatorlukta macera aramaya veya servet yapmaya gelen yabancıların sayısı da durmadan artmaktadır. Avrupa'daki devrimlerin ardından gelen baskılardan kaçan Macar, Leh, Sardinyalı siyasi mültecilerden sonra, göç seli iyice kabarır; artık sadece maceracılar, diplomatlar, misyonerler değil, işadamları, bankerler, mühendisler, uzmanlar, imparatorlukta faaliyet gösteren yabancı şirketlerin çalışanları, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin, Osmanlı Bankası'nın, Tütün Rejisi'nin kadroları da kafileye katılmıştır.

Milliyetçilikler çağında ve tam da Abdülhamid'in Müslüman milletine dayanmaya çalıştığı bir sırada, Osmanlı İmparatorluğu çokuluslu vasfını her zamankinden çok gözler önüne sermektedir. Eğer bu görüngü uzun vadeli bir perspektife yerleştirilir ve Doğu Anadolu Ermenileri işin dışında tutularak bakılırsa, 19. yüzyıl sonunun gayrimüslim cemaatler açısından bir "*belle époque*" [parlak dönem] oluşturduğu söylenebilir. Bu parlaklığın ilk unsuru, nüfusa ilişkin rakamlardır. Ermeniler ve Rumlar hiçbir zaman böylesine kalabalık olmamışlardır. 1877-1878'in toprak kayıpları Osmanlı devletinin Müslüman niteliğini öne çıkarmıştır gerçi, ama aynı zamanda Ermenilerin ve Rumların oranı da hissedilir ölçüde artmıştır. Bu topluluklar 1880'lerde nüfusun % 21'ini temsil etmektedir. Üstelik, "demografik devrim"in etkisine daha erken girdikleri için, nüfus artış oranları da Müslümanlarınkinden yüksektir.[12]

Bu topluluklar açısından cemaatörgütlenmesi düzleminde de bir doruk noktası yaşanmaktadır. Gerçekten de Abdülhamid devri milletlerin özerkliğinin zirvesidir: Milletler, 1860'larda Tanzimatdevrinde modernleştirilen kurumlarda laik [ruhban olmayan] seçkinler lehineyapılmış reformlar çerçevesinde özerklik imtiyazlarından yararlanmayı sürdürmektedir; kendi cemaat kurumlarına, kiliselerine, okullarına, mahkemelerine sahiptirler, kendi vergileri vardır. Tanzimatçı devlet adamları milletleri laikleştirmeye yardımcı olarak, ruhbanın ve din adamlarının milletler nezdindeki gücünü laikler [ruhban olmayanlar] lehine azaltarak bu toplulukların kimliklerini zayıflatacaklarını ve laikleştirilmiş bu yeni seçkinler aracılığıyla bir "Osmanlı milleti" kuracaklarını umut ediyorlardı. Bu hesaplar tutmadı: Din, milliyetin malıfazası olsa da milliyetçiliğin öncüleri daha çok bu yeni seçkinlerin -öğretmenler, avukatlar, hekimler, tüccarlar, gazeteciler- arasından çıktı.

12 Courbage ve Fargues, *age*, s. 215.

Milletler çerçevesinde, Yahudi, Rum ve Ermeni cemaatleri 1900'e doğru serpilip gelişir. Hayırseverlik kurumlarının oluşturduğu ağdaki gelişme sayesinde, etkili birtıbbi ve eğitsel çerçeve sağlar, yoksulluğa karşı mücadele ederler; okuma yazma seferberliği dev adımlarla ilerler, hayırseverlik eserleri, yardım kurumları, yetimhaneler çoğalır. Avrupa'nın imparatorluk içindeki ekonomik yatırımlarının artmasından da yararlanırlar: Şirketler, bankalar, sigorta kumpanyaları personellerini öncelikle gayrimüslimlerden seçerler. Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu içindeki ekonomik ve kültürel genişlemesi Yahudilerin, Rumların ve Ermenilerin toplumsal tırmanışıyla kolkola yürür. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı, bu yeni burjuvazi için tam bir altınçağdır. Daha o zamandan gayrimüslimlerin kentlerdeki oranı artmıştır. Gerçekten de imparatorluğun toplam nüfusunun sadece beşte birini oluştururken, kent nüfusunun üçte biri onlara aittir. Ama tüccarlar, işadamları, girişimciler hep onların arasından çıkar. İzmir'de bu toplumsal sınıfın 19. yüzyılın son çeyreğinde oluştuğu gözlemlenir; eskiden Rumlar ve Ermeniler İngiliz ticaret firmalarına aracılık ve acentelik etmekle yetinirken, kendi ticarethanelerini kurup ithalat-ihracata atılmaya başlarlar. Ticari ve ekonomik faaliyetlere bu şekilde el konması sadece kıyı bölgelerini kapsayan bir durum değildir; Ankara'da Rumlar angora yünü ticaretini ele geçirmiş, Ermeniler de transit ticareti denetimleri altına almışlardır; kent nüfusunun üçte birini oluşturan bu iki topluluk ticaret faaliyetinin hemen hemen tamamını elinde tutmaktadır.

Rumlar ve Ermeniler artık dış ticarette olduğu kadar, bankacılık ve sanayi faaliyetlerinde de egemen konumdadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez 1913-1915'te yapılan sınaî "sayım" da bu eğilimi doğrulayacaktır: Sayımı yapılan sanayi kuruluşlarına yatırılmış sermayenin % 50'si Rumların elindedir, % 20'si Ermenilere, % 5'i Yahudilere aittir. Geriye kalan yabancılar (% 10) ile Müslümanlar (% 15) arasında paylaşılmaktadır. Demek ki Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde sanayi sermayesinin dörtte üçü gayrimüslim Osmanlıların denetimindedir.

Milletler özerklik sisteminden yararlandıkları gibi, konsolosların himayesinden ve devletin modernleştirilmesinden de istifade ederler. Devlet onlara, en azından ilke olarak, daha fazla eşitlik ve emniyet sağlamaktadır. Dinsel özgürlük -yani din değiştirme hakkı- ilan edilmiştir; kıyafet yasakları kaldırılmıştır; aynı şekilde müsadereler de artık yoktur; Hıristiyanlara ve Yahudilere yönelik hakaret içeren hitap tarzları kâğıt üstünde yasaklanmıştır. Gerçi her şeyin güllük gülistanlık olduğu söylenemez, gayrimüslimlerin damgalanması tam anlamıyla yok olmamıştır he-

nüz. Ama yine de o güne dek maruz kaldıkları "simgesel şiddet" biraz azalmıştır. Gayrimüslim cemaatler imparatorluk içinde "yabancı, sonradan gelme" olarak görülmez; okullarda *numerus clausus* olmadığı gibi, aynı dönemde Rus Çarlığı'nda uygulanan türden, şu veya bu cemaate getirilmiş bir seyahat kısıtlaması da yoktur. Abdülhamid de bu cemaat çerçevesine saygılıdır, bazı alanlarda denetimini artırmak istese de, millet-lere savaş açmaz. Denetimini artırmak istediği alanlar ise, okulların yanı sıra, kısıtlamaya çalıştığı ama başarılı olamadığı farklı ruhban sınıflarına ait adli ayrıcalıklardır.

Diğer yandan Tanzimat'la birlikte başlayıp Abdülhamid devrinde de süren kent modernleşmesi, eskiden bitişik ama ayrı ayrı bir yaşam süren farklı milletler arasında belli bir kaynaşmaya da olanak verir. İletişimin gelişmesi, kamusal alanların ortaya çıkışı, kahvehanelerin çoğalması, tiyatro, hatta sinema gibi yeni eğlenceler, basının gelişmesi, kıraathaneler, hanlar ve oteller gibi toplumsallaşma (*sociabilité*) mekânlarının çoğalması ve karşılıklı alışverişin artması, her gün aynı firmalara gidip gelme, bazı karma okulların -1868'de kurulan Galatasaray Lisesi gibi- açılması, "öteki" ile yan yana gelme, iç içe geçme, tanışma, cemaatler arası kaynaşma alanında bir sürü yeni olanak sunmaktadır.

Böylece seçkinler düzeyinde kozmopolitizm güçlenir; 19. yüzyıl sonuna doğru farklı cemaatler tarafından paylaşılan bir Osmanlı kültürü böyle gelişir; örneğin ilk restoranların açılması ve büyük ailelerde Ermeni ve Rum aşçıların üstlendiği rol gibi etkenler sayesinde mutfak kültürü yaygınlaşır. Aynı şekilde musiki de, tıpkı mutfak kokuları ve lezzetleri gibi, cemaatler, mahalleler, hizipler, loncalar arası sınırları aşar. Karagöz temsilleri veya Nasreddin Hoca fıkraları gibi kültürel biçimlere de her milletin içinde az çok benzer biçimlerde rastlanır. Bu ortak ve -günümüzdeki çeşitli nostaljileri besleyen- paylaşılmış kültür olgusu, görece yeni bir hadisedir ve asıl gelişimini Abdülhamid devrinde yaşamıştır.

Siyasal düzlemde gayrimüslimlerin Hamid devletindeki yeri nedir? Tanzimat devrinde milletlerin yükselişi, "Osmanlıcılık" şeklinde yansımış, bu öğreti, cemaatler arası eşitlik temelinde, bir "Osmanlı milleti" yaratmaya çalışmıştı. 1877-1878 Meclis-i Mebusan deneyimi, cemaatlere "milli temsil" hakkı tanıdığı için, bu siyasetin doruk noktasını oluşturmuştur. Meclis kapatıldıktan sonra, gayrimüslimler daha mütevazı bir ölçüde vilayet meclislerine ve belediye encümenlerine katılmışlardır. Ayrıca nezaretlerde, kordiplomatikte, idarenin çeşitli kademelerinde de gayrimüslimlere görev verilir, ama en yüksek sorumluluk mevkilerine kadar tırmanabildikleri pek görülmez. Zaten devletişlerindeki bu varlık

da bir sürü etkene bağlıdır. Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, imparatorluktaki Rumlaridare içindeki konumlarını yitirmiş ve yerlerini çoğunlukla Ermenilere kaptırmışlardır. 1895'ten sonra ise bu kez Ermenilerin sayısı azalıp, Yahudilerin veya Hıristiyan Arapların sayısı artmaya başlar.

Abdülhamid, Hıristiyan ve Yahudi tebaasını yeniden "himaye" altına almayı önermektedir. Halifelik niteliğini öne çıkararak, kendisini İslam geleneğinde *zimmi* statüsü tanınan dinsel cemaatlerin "hâmisi" olarak göstermektedir. Peki ama, dinsel çerçevenin dışına çıkan cemaatler içten içe milliyetçilik tarafından işlenmeye ve artık bu "himaye" onları tatmin etmemeye başladığında ne olur? Devlet artık koruyuculuk rolünü üstlenmez, halife ödevlerini yerine getirmezse ne olur?

Toplumsal Sahnede Yeni Aktörler

Abdülhamid saltanatının otuz üç yılı boyunca, Osmanlı toplumu henüz pek gözle görülmeyen ama Jön Türk devrimi sırasında su yüzüne çıkacak dip akıntılarına maruz kalır.

Bunlardan birincisi, henüz rüşeyın (oğulcuk) halinde de olsa, bir proletaryanın oluşmasıdır;[13] bu gelişim, ekonomik kalkınmanın ve büyük yabancı şirketlerin -liman, demiryolu, deniz ulaşımı şirketleri- ülkeye yerleşmesinin bir ürünüdür. Bu hadise imparatorluğun İstanbul, Selanik ve İzmir gibi birkaç büyükkentiyle sınırlı kalır ve boyutları da henüz çok dardır. Ama 1908 yazında Jön Türk devriminin hemen ardından patlak veren bir dizi grevle birlikte ilk kez büyük ölçekte bir işçi sorunu kendini açığa vurur.

1908'de büyükyaz grevleri başladığı sırada, imparatorluktaki işçi nüfusunun yaklaşık 250.000'i bulduğu tahmin edilmektedir; 70.000'i kadın olan bu işçiler, esas olarak dokuma fabrikalarında, tütün manüfaktürlerinde ve gıda sanayiinde yoğunlaşmıştır. İş koşulları çok ağır, işgünü uzun ve ücretler de sefalet düzeyindedir. İşçi örgütleri yoktur, ama birtakım hayırsever kulüpler, 1894-1895'te İstanbul'da kurulan Amele-i OsmanîCemiyeti gibi emekçi dernekleri ve 1880'lerden itibaren madenlerde, tersanelerde, demiryollarında ve deniz ulaşım şirketlerinde gelişmeye başlayan yardım ya da emekli sandıkları vardır. Bu işçi nüfusu-

13 Quataert ve Zürcher (ed.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic (1839-1950)*.

nun -o dönemde gerçek bir işçi sınıfından söz etmek güçtür- savaşçılığı, grev silahına başvurmasıyla kendini gösterir; grev yasak olmasına karşın, 1872 ile 1908 arasında yaklaşık elli kez iş bırakıldığı saptanmaktadır. Bu grevlerin çoğu, ücretödemelerindeki aşırı gecikmelerden kaynaklanır. Yabancı firmalarda gerçekleşen grevler daha sert bir biçimde bastırılır: Yabancı sermayeyi ürkütmeye gelmez. Bu yabancı şirketlerde, henüz rüşeym halinde de olsa bir sınıf bilincinin ortaya çıkmasına genellikle etnik rekabetler eşlik eder. Örneğin Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nda Türk işçiler birçok kez Rum ve Ermeni uzman işçilere ya da ustalara karşı düşmanlıklarını gösterirler.

Abdülhamid devrinde kadının durumu da gelişir ve bir feminist hareketin doğuşuna tanık olunur. Osmanlı kentlerinin "insan manzarası"na bakıldığında, aile örgütlenmesinin ve evin temeli olan cinsiyetler ayrılığının 19. yüzyılda güçlendiği veya daha doğrusu kamusal yerlerin çoğalması nedeniyle görünürlük kazandığı ve modern konfor sayesinde pekiştiği söylenebilir. Örneğin Boğaziçi ve Haliç'te çalışan buharlı gemilerde, kadınlar için özel bir kompartıman açılmıştır; aynı şekilde yirmi yıl kadar sonra sahneye çıkan atlı tramvaylarda da bir bölme duvarı veya birperde kadınların bölümünü erkeklerinkinden ayırır. Abdülhamid devrinde denize girme alışkanlığı Osmanlı yüksek sosyetesinde yaygınlaşınca, kadınların da bu zevki paylaşabilmesi için özel düzenlemeler yapmak gerekir. Saltanatın son yıllarında beliren sinema ve tiyatro salonlarında da ayrı hadise gözlemlenir ve kadınlarla erkekler için ayrı ayrı localaryapılır. Sonuç olarak, kent modernleşmesi cinsiyet ayrımını azaltacağına, tam tersine yaygınlaştırma eğilimi gösterir, çünkü kadın kamusal alana daha çok çıktıkça, ayırım daha görünür hale gelmektedir.

Ama aynı anda özellikle Osmanlı toplumunun üst katmanlarında tam tersi yönde bir akım da şekillenir. Haremlere girip çıkan erkekler -hekimler, musiki hocaları- o devirden bir turistrehberinin sözleriyle, "sinsi bir içtimai inkılâb"ın sorumlularıdır. Doğal olarak cinsiyetler tamamen ayrılmamıştır: Arada belli "geçişler" her zaman mümkündür.

Kızların da okula alınmasının bir sonucu olarak, kadınlar da toplumsal yaşamda söz almaya başlar. Kadın gazeteleri belirir. Bu söz alış, esas olarak büyük ailelerden gelen kadınların eseridir. Örneğin 19. yüzyılın büyük ulemasından ve tarihçilerinden Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'nin, Müslüman kadınlar hakkında yazdığı kitap, *Les Musulmanes* başlığıyla Fransızcaya da çevrilir; Aliye bu eserinde, kadının durumunun Osmanlı ve Müslüman gelenekleri çerçevesinde modernleştirilmesi gereğini savunur. İhtida etmiş bir Macar mültecinin kızı olan, edebiyatçı ve

şair Nigâr Hanım da tam anlamıyla bir edebiyat salonuna ev sahibeliği etmekte, bu salonda bir araya gelen kadınlar ve erkekler musiki, edebiyat, sanat, şiir konularında tartışmaktadır.

Aynı zamanda cinsiyetler arası ayrıma, çokeşliliğe ve köleliğe dayanan harem modeli de evli çiftin, seçici aşkın, paylaşılan aşkın giderek güçlenen rekabetiyle karşı karşıyadır. İmparatorluğu istila eden Avrupa duygusal edebiyatında -özellikle de Fransızromanları- bu tür aşkın birçok örneği verilmektedir. Tekeşlilik modeli sultanın ailesine kadar girer; Abdülhamid'in büyük oğlu Şehzade Selim Efendi yasal nikâh yapar ve tekeşli bir hayat sürer.

Ama bu tür tavırlar yine de istisnadır. Entelektüel çevrelerde bile, özgürleşme yavaş yavaş gerçekleşir. İlerleme ve modernleşme davasını benimseyen Jön Türklermuhalefette kaldıkları yirmi yıl boyunca, Osmanlı kadınının yaşam koşullarını eleştirmekten ve kadının kurtuluşu için mücadele etmekten geri kalmazlar. Yine de onların saflarında da öne çıkan bir tek kadın sima yoktur. Jön Türk hareketinin 1889 ile 1908 arasındaki tarihi hakkında çıkmış en son ve en ayrıntılı incelemede, bir kadının izini aramak boşunadır.[14] Çünkü Jön Türk hanımlar yoktur -en azından 1908'den önce.

Abdülhamid devrinde Osmanlı toplumunda gerçekleşen bir diğer değişiklik, gençliğin öne çıkışıdır. Bu toplumda yaş, tecrübe, patronaj geleneksel otorite temellerini oluştururlar. Saltanat veraseti sisteminde, ailenin en yaşlı üyesi sultanın yerini alır. Köylerde ihtiyar heyeti diye bir kurum vardır. Aile bünyesinde bile yaşlılar hürmetifade eden terimlerle anılır. Kısacası her düzeyde otoritenin temelindeyıllar boyunca biriktirilmiş tecrübe yatar.

Ama okulların, özellikle de İstanbul'daki yüksek okulların gelişmesi bu durumu değiştirir. Artık fen alanında ve modern konularda yetkinlik en gençlerin eline geçmiştir. Dilleri onlar öğrenir, modern bir devletin düzgün işlemesi için gerekli olan hukuk, mülkiye, fen bilimleri dallarında onlar eğitim alır. Seçkinleri okul aracılığıyla yetiştirmeyi hedefleyen, uzmanlığa ve liyakate dayalı yeni sistem çıraklığa, tecrübeye olduğu kadar nüfuz ilişkilerine, iltimasa, hısım akraba kayırıcılığına da dayanan geleneksel sistemle çatışmaya başlar. En güçlü hiyerarşiye sahip kurumda, orduda bu çatışma çok keskin biçimde yaşanır; özel bir uzmanlığı olmayan, çoğu okuma yazma bile bilmeyen, ama savaş alanlarında edinilmiş tecrübeye sahip "alaylılar"ın karşısında artık Harbiye'den yeni me-

14 Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition ve Preparation for o Revolution.*

zun olmuş, genç "mektepli" subaylar vardır. Osmanlı seçkinleri içinde çok şiddetli biçimde yaşanan bu gerilim bir anlamda Jön Türk devriminin de zeminini hazırlayacaktır.[15]

Ama maarifin, henüz çok eksik ve kusurlu olsa da, yaygınlaşmasının önemli sonuçlarından biri de giderek yaş esasına dayalı sınıfların oluşturulmasıdır. Aynı yaştaki çocukların ve gençlerin okul sıralarında yan yana dirsek çürütmeleri, Osmanlı İmparatorluğu açısından yeni bir hadisedirve 19. yüzyıl sonunda başkentin yüksek okullarında açıkça gözlemlenmeye başlar. Genellikle taşra kökenli olan bu gençler leylî (yatılı) olarak okumaktadır. Aynı maddi sorunlarla karşı karşıyadırlar; okulda aynı kültürü edinir, aynı kitapları okur, aynı şiirleri ezberleyip söyler, aynı öğretmenlere hayran olurlar. Böylece okul, aile ortamından uzakta, ayrı bir ocak, ayrı bir çevre haline gelmeye başlar.

Bu gençliği, onun yetkinliğine ve sadakatine güvenerek ilk kullanan Abdülhamid olur; mabeynine ve mülki amirlik görevlerine en iyi kadroları toplama kaygısıyla, Mülkiye mezunlarını işe alır. Aslında birçok genç rejime ve sultana hizmet ederken, mesafesini koyup muhalefet saflarına katılanların sayısı da epey kabarıktır. Bu süreç, okul sıralarında "padişahımız çok yaşa!" diye haykırmaktan bıkan öğrencilerin, bu formülü "padişahımız başaşağı!" diye tersyüz etmesiyle başlar. Devlette liyakatleri ve yetkinlikleriyle orantılı bir rol oynamak için sabırsızlanan bu öğrenciler, Jön Türk hareketini besleyeceklerdir. Milliyetçi hareketlerin yönetici kadroları ve militanları da gençlerden çıkar; hem Ermeni eylemcilerin hem de ilk Arap milliyetçilerin ne kadar genç olduklarını görünce, insan şaşırır.

Şimdilik bu toplumsal dönüşümlerin hiçbiri görünürlükkazanmamıştır. Ama 1908 Jön Türk devrimi, toplumsal sorunu, kadının özgürleşmesi sorununu, gençliğin öne çıkmasını bir anda gözler önüne serecektir.

Sansüre Rağmen Kültür

Abdülhamid devrinin ayırt edici özelliği, okulların daha önce hiç görülmemiş bir gelişme kaydetmeleridir. Milletlerin içinde çocukları okutma çabası hatırı sayılır boyutlardadır ve gerek okuma yazma oranı gerekse okur kitlesi üzerinde benzer sonuçlara yol açmaktadır. 1880'de kurulan Birleşik Ermeniler Cemiyeti'nin amacı Doğu Anadolu ve Kilikya'da

15 Karş. Şerif Mardin, "L'aliénation des Jeunes Turcs: essai d'explication partielle d'une conscience révolutionnaire", *age*, s. 157-165.

okullar açmaktır.[16] İstanbul'daki Zappion Rum Kız Lisesi'nin binası 1885'te açılır; buna birkaçyıl sonra Halki Ticaret Mektebi ve Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi eklenir. Yahudi cemaati içinde *Alliance israélite universelle*, Doğu Yahudilerini geliştirmek amacıyla okulları çoğaltır, böylece cemaat içinde Fransızca çok yaygınlaşır. Balkanlar'ın Manastır gibi orta ölçekli kentlerinde farklı cemaatler arasında tam bir okul yarışı yaşanır.

Sultanın gösterdiği çabalara karşın, Müslümanlar diğer milletlerle aralarında açılmış mesafeyi kapatamazlar. Üstelik coğrafi anlamda da bir eşitsizlik söz konusudur. İmparatorluğun büyük kentlerindeki yüksek okula gitme oranlarına karşılık, Osmanlı Libyası gibi ücra bir yöredeki Trablusgarp vilayetinde 19. yüzyıl sonunda sadece 157 mahalle mektebi vardır; Bingazi'de ise bu sayı 22'dir. Toplam öğrenci sayısı sadece 4500'dür, bu sayı, okul çağındaki çocukların % 5'ini bile temsil etmez.[17]

Her şeye karşın okullardaki bu gelişme çok kayda değer sonuçlar verir. Tam ölçülmesi çok güç de olsa, okuma yazma bilmeme oranı düşer. Devlet, o çağın gereğine uyup, 1894-1895'te on yaşından büyük nüfus içindeki okuma yazma bilmeyenlerin oranını saptamak üzere istatistiki bir anket yaptırmaya başlar; elde edilen veriler hiç güvenilir gözükmese de -vilayetlerin çoğunda okuma yazma bilmeme oranı % 30 ile 45 arasındayken, İstanbul'un on yaşından büyük nüfusu içinde bu oranın sadece % 10 olduğu iddia edilmektedir-, böyle bir anketin gerçekleştirilmesi bile Osmanlı devletinin sorunun öneminin bilincine vardığını göstermektedir. İyi haber alan bir gazeteci olan Ahmed Emin, Abdülhamid devrinde okuma yazma bilen insan sayısının üç katına çıktığı kanısındadır.[18]

Tüm bu veriler, potansiyel okur sayısında net bir artışı ifade etmektedirve zaten hem matbuathem de basın kayda değer bir gelişme gösterirler. Yıllık ortalama matbu kitap sayısı yarım yüzyılda yedi katına çıkar: Abdülmecid devrinde (1839-1861) 43 olan bu sayı, onun ardılı Abdülaziz devrinde (1861-1876) 116'ya ve Abdülhamid devrinde 285'e yükselir. Aynı şekilde matbaa preslerinin sayısı da 1883'te 54, 1908'de ise 99'dur.[19] Günlükgazetelere gelince, sayıları az olmakla birlikte, o de-

16 Ariahide Ter Minassiari, "Sociétés de culture, écoles et presse arméniennes à l'époque d'Abd-ul-Hamid II", *Revue du Monde arménien moderne et contemporain*, III, 1997, s. 7-30.

17 Michel Le Gall, Pashas, *Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902*, doktora tezi, Princeton University, 1986, s. 107.

18 Ahmed Emin, *The Development of Modern Turkey as measured by its press*, New York, 1914, s. 78-79.

19 Johann Strauss, "Les livres et l'imprimerie à Istanbul (1800-1908)", Paul Dumont (ed.), *Turquie, livres d'hier, livres d'aujourd'hui* içinde, Strasbourg-İstanbul, 1992, s. 5-24.

vir için azımsanamayacak tirajları vardır: *İkdam* 15.000, *Sabah* ise 12.000 basar. Siyasi koşullar eleştirel değerlendirme yapmalarını engellese de, Osmanlı seçkinleri arasında her gün bir gazete okuma alışkanlığının yayılmasına katkıda bulunurlar. Ayrıca geniş okuyucu kitlesi için artık resimli dergiler de çıkarılmaktadır; Fransa'daki *L'Illustration*'un rolüne soyunan yarı-resmî *Malumat* bunlardan biridir.

Yazarların, gazetecilerin ve genelde kalem ehlinin ele aldıkları konularda sansürün de belirleyici bir etkisi olmaktadır. Doğrudan siyasi sorunlara eğilmekten çekinen yazarlar, bozgunculuğundan daha az kuşkulanılan çevirilere, özellikle de roman çevirilerine sığınmayı tercih etmektedirler. 1875'e kadar yabancı bir dilden Osmanlıcaya çevrilen eserlerin, matbaa ülkeye girdikten beri basılan toplam kitap sayısına oranı % 6.4'tü. Abdülhamid devrinde bu oran % 23'e çıkar. Çevrilen eserlerin türü de değişmiştir. Tanzimatdevrinde az çeviri yapılıyor, ama Avrupa edebiyatının büyük başyapıtları seçilip çevriliyordu. 1880'den sonra özellikle Fransızcadan çevrilen eserlerin büyük bölümü çok satan popüler kitaplar, töre romanları, macera öyküleri, bilimkurgu kitaplarıdır. Tefrika romanlara ve polisiye kitaplara çok düşkün olan sultan da, eğitim görmüş bu yeni toplumsal katmanların zevklerini kuşkusuz iyi yansıtmaktadır. Resimli dergilerde kullanılan gravürler ve fotoğraflar, sanayi devrimi dünyasını, demiryollarını, büyük imar çalışmalarını Osmanlı okurların gözleri önüne serer. Böylece sansüre rağmen -belki de kısmen onun yüzünden- Batı modernitesi zihinlerde kendine yol açmayı sürdürür.

Hamid devrinin entelektüel ve sanatsal yaşamı da, ahlâkçı atmosferin ve sansürün darbesini yemiştir. Örneğin Osmanlı tiyatrosu, 1870'lerin başında bir Ermeninin, Güllü Agop'un etkisiyle parlak bir dönem yaşadıktan sonra, 1884'ten sonra sıkı bir biçimde denetlenmeye başlar. Artık Fransız vodvillerinden başka bir şey oynanmaz. Kültürel yaşamı gayrimüslimler ve yabancılar hareketlendirir. Tiyatroda kurnpanya müdürlerinin, yönetmenlerin ve aktörlerin çoğu Ermenidir. Birçok mimar ve müzisyen de yabancıdır. Bunun dışında her alanda Batı'dan esinlenilmeye çalışılmaktadır. Resimde muhtemelen Gérôme'un ve Boulanger'nin atölyelerine devam etmiş Osman Hamdi, esin kaynağını çağdaş Batılı ressamların "oryantalist" yöneliminde bulur. Aynı zamanda Batıcılık eğilimine karşı tepkiler de bu dönemde şekillenmeye başlar. Mimari alanında geleneksel değerlere ve anlayışlara yeniden belli bir yer vermek yönünde ilk denemelere Abdülhamid devrinde rastlanır.

Edebiyat alanında ise, Tanzimat edebiyatına derinlemesine nüfuz etmiş Batı etkisi, "edebiyat-ı cedide" adı verilen akım içinde doruk nokta-

sına çıkar. Bu hareket, Tevfik Fikret'in başını çektiği *Servet-i Fünûn* dergisi çevresinde belli şair ve yazarları bir araya getirir. Simgecilikten etkilenen bu topluluk "sanat için sanat" fikrini geliştirir ve Arapça veya Farsça kökenli az rastlanan pek çok terimin kullanıldığı özentili bir üslupta yazar. Aynı dönemde ansiklopedik bir yazar, Ahmed Midhat çok farklı bir batılılaşma anlayışını gündeme getirir. Batı uygarlığının başlıca unsurlarını en geniş kitlenin anlayabileceği, basit bir biçim ve dille aktarmaya çalışır. "Dekadanlık"la suçladığı *Servet-i Fünûn* şairlerinin seçkinciliğine karşı Avrupa'nın bilgilerini kitlelerin anlayabileceği bir hale sokan kendi yazarlık işlevini, zıt bir seçenek olarak sunar.

19. yüzyılın sonuna doğru âlimler ve yazarlar kültürel yaşamı farklı bir doğrultuya, ulusal bir kültür arayışına doğru yönlendirirler. Tarih, gelenekler ve dil aracılığıyla sürdürülen bu kimlik arayışı farklı ölçülerde tüm milletleri kapsar. Türkler de Avrupalı türkoloji araştırmacılarının -Türk dilinin en eski anıtları olan Orhon yazıtları 19. yüzyıl sonunda çözülmüştür- ve Rusya'dan göç edip İstanbul'a gelen, beraberlerinde de Türk kavimlerinin dil ve kültür birliği fikrini getiren Müslüman entelektüellerin etkisiyle bu arayışa girerler. 1897'de Yunanistan karşısında kazanılan zaferden sonra, Mehmed Emin'in *Türkçe Şiirler*'i yayınlanınca, Türkler arasında ortaya çıkan bu "ulusal edebiyat" akımı biranlamda manifestosuna kavuşmuş olur. Bu, Türk edebiyatında önemli bir tarihtir, çünkü yazar yüce vatanperverlik duygularını ifade etmek için halk diline yakın basit bir dil kullanmakta; üstelik Osmanlı divan edebiyatındaki alışılmış aruz vezni yerine geleneksel Türkçe hece veznini tercih etmektedir. Son olarak da dizelerinde -Osmanlıların değil- Türklerin ululuğunu yüceltmektedir: "Ben bir Türküm; / Dinim, cinsim uludur."

Sultan-Halifenin Payitahtı

Abdülhamid'in isteği, İstanbul'u, 1867'de şehzade iken amcası Abdülaziz'le birlikte çıktığı seyahatte ziyaret ettiği Paris, Londra, Berlin ve Viyana gibi büyük Avrupa başkentleriyle rekabet edebilecek modern bir başkent haline getirmektir. Ayrıca İslam dünyasının öncü kenti, hilafet merkezliğine layık bir payitaht olmasını da ister.

Abdülhamid, Paris'teki Osmanlı sefiri Salih Münir'le yaptığı bir görüşmede, Avrupalı seyyahların İstanbul'a yönelik bazı eleştirilerini haklı bulduğunu itiraf eder; Eminönü, Karaköy, Galata Köprüsü gibi kamusal yerleri ve meydanları düzenlemek gerek; Marmara Denizi kıyısı da

Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar yeniden düzenlense yeni bir Riviera haline gelebilir, der; sokakların bakım ve temizliğini sağlamak gerektiğini de ekler. Kısacası sultan, başkenti -aslında kentin tarihsel kısmını, eski "suriçi" İstanbul'u- temiz, güzel ve modern bir kent haline getirmeyi düşlemektedir.

Salih Münir'i bu işin altından kalkabilecek çapta bir şehirci-mimar bulmakla görevlendirir. Sefirin tercihi, dönemin en gözde Fransız mimarlarından Joseph Antoine Bouvard olur. O sırada şöhretinin doruğunda olan Bouvard, bu ünü evrensel sergilerde edinmiştir; 1878 Sergisi için Paris Kenti'nin pavyonunu, 1889 Sergisi için Champ-de-Mars'daki muazzam Sanayi Sarayı'nı (*Palais de l'industrie*) inşa etmiş ve büyük 1900 Sergisi'nin baş mimarlığına atanmıştır. Bouvard tercihi, evrensel sergilerin Osmanlıları -özellikle de Abdülhamid'i- nasıl büyülediğini bir kez daha göze batırır.

Bouvard İstanbul'a gitmek yerine, fotoğraflardan hareketle çalışır. Dört büyük alanın, Atmeydanı'nın, Bayezid Meydanı'nın, Galata Köprüsü'nün ve Eminönü Meydanı'nın düzenleme planlarını hazırlar. Buralara, düzenlilik, ana eksenler çevresinde simetri, anıtların öne çıkarılması, perspektifler yaratılması gibi 1900 yılının şehircilik ilkelerini uygulama iddiasındadır. Eski İstanbul'un o çok karmaşık şehir dokusunu kesip atan planları, şehirtopoğrafyasını, hatta yıkmayı düşündüğü bazı tarihsel anıtları -Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı dahil- hiç dikkate almaz. Bouvard İstanbul'u, parizyen bir üslûba göre düzenlemeyi tasarlar; çok sayıda heykel ve sokak feneriyle III. Alexandre Köprüsü'nün -1900 Sergisi için inşa edilmiştir- ikizi olacak yeni bir Galata Köprüsü ve Fransız usulü çiçek tarhlarının ortasında -zaten mevcut- Dikilitaş'ıyla Concorde Meydanı'nı andıracak bir Atmeydanı düşünür.

Proje, Abdülhamid'in aklını çelecek denli kapsamlıdır. O zaman Osmanlı başkenti düzensiz, "pitoresk", "doğulu", "egzotik" bir kentgörüntüsü vermekten kurtulacaktır -Loti ise, bu "doğulu" kentin yok oluşunun ilk işaretleri karşısında ağlamaktadır. Sultan, Bouvard'ın planlarının hayata geçirilmeye başlanması için emirler verir. Ama anlaşıldığı kadarıyla mali olanakların yetersizliği yüzünden, eski suriçi İstanbul'u altüst edip Abdülhamid'in damgasını vuracak bu devasa tasarı hiçbir zaman gerçekleştirilmeyecektir.

Bu sayede payitahttaki Hamid damgası sınırlı kalır. Kimi zaman başkentin "Müslüman" yakası olarak kabul edilen, Asya tarafında daha gözle görülür bir haldedir. Abdülhamid devrinde yaptırılmış iki büyük modern bina, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Haydarpaşa Gan, Asya yakasının şehir

görüntüsüne heybetli siluetleriyle hâkim olurlar. Biri okul diğeri demiryolu gan olan bu iki bina, Abdülhamid'in modernleşme isteğini gayetiyi simgelemekte ve o zaman dek Asya yakasının manzarasına tek başına egemen olan askerî amaçlı bir diğer binayla, yapımı yüz yıl önce III. Selim devrinde başlamış muazzam Selimiye Kışlası'yla çarpıcı birzıtlık oluşturmaktadırlar. Abdülhamid'in selefleri kuzeyde, Beşiktaş yakınında, kocaman Dolmabahçe ve Çırağan saraylarını inşa edip, onların upuzun cephelerini gösterişli bir biçimde Boğaziçi boyunca sereserpe sergilemişlerdi. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı ise duvarların ve korulukların arkasına gizlenir.

Abdülhamid'in eski başkentte bıraktığı simgesel iz, daha sınırlı ve daha az göze çarpıcıdır. Onun saltanatında meşhur suriçi İstanbul siluetine iki yeni bina eklenir ve Galata Kulesi'nden görülen kent panoramalarındaki yerlerini alırlar: Düyun-ı Umumiye İdaresi binası ve Fener Rum Mektebi [Mekteb-i Kebir]. Emperyalizmin kudretini ve milliyetçiliğin gücünü simgeleyen iki bina. Buna karşılık yeni cami yapılmaz, yeni minareler göğe doğru tırmanmaz, manzarada göze çarpan yeni kamu binaları yükselmez. Bu durum bir anlamda, Bouvard projesini gerçekleştiremeyen Abdülhamid'in İstanbul'daki siyasal simgesellik kavgasını kaybettiğini gösterir.

Ama Abdülhamid'in tek düşü modern bir başkent değildir; aynı zamanda hilafete layık bir payitaht peşindedir. Bunun için kentte, en azından Müslümanlann arasında, tam bir manevi düzenin hüküm sürmesi gerekir. Saray veya şehremaneti menşeli birçok talimatname Müslümanları, "hilafet merkezine uygun düşecek" tavır ve davranışlara çağınr. Hamid iktidan, şeriata ve hilafet kurumuna tam olarak uyan bir siyaset yürüttüğünün bilinmesine önem verir -ve bunu özellikle Ramazan ayında hatırlatır. Ahlâka veya İslami edebe uyulmasını sağlamak için alınan tedbirler, özellikle kadınların kıyafeti ve alkol tüketimi alanlannda uygulanır.

Birinci noktada iktidar, İstanbul kadınlarının ferace ve yaşmak yerine tercih ettikleri çarşafa saldırır. Yakındoğu kökenli bir giysi olan çarşaf 19. yüzyıl ortasında yaygınlaşmaya başlar ve 1880'lerde payitahtta büyük bir tutku haline gelir. İlk bakışta bolluğu nedeniyle İslami edebe daha uygun görünen bu giysiye karşı Abdülhamid niye savaş açar? İlk önce güvenlik nedenlerinden ötürü. Tam da bu bolluğu yüzünden, bir çarşafa sarınıp kıvrımları içinde gizlenmek kolaydır. Abdülhamid saltanatının başlarında bu şekilde kılık değiştiren iki kişi Murad'ı kurtarmak

20 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Murad ile Oğlu Salâhaddin Efendi'yi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar", *Belleten*, VIII/32, Ekim 1944, s. 589-597.

amacıyla saraya sızmayı başarmıştı.[20] Sonra haremlere girmek için üstlerine bir çarşaf geçirip kadın kılığına giriveren adamlar da örnek gösteriliyordu. Çarşafın mercek altına alınmasının bir diğer nedeni, kadınları daha iyi koruduğu için daha çok dışarı çıkmalarına ve kamusal mekânlara girmelerine olanak vermesidir. Son olarak da çarşafı, belini fazla sıkarak giyme şekli, sansürcüleri öfkelendirmiştir. 1892'de çarşafı yasaklayan bir ferman çıkarılır; gerekçeler arasında, kadınların bellerini sıktıkları, Hıristiyan kadınlarınmatem giysilerine benzeyen siyah çarşaflar giydikleri ve bütün bunların İslam'a uymadığı belirtilmiştir. Bu ferman dokumacıları öfkelendirir; onların iddiasına göre, çarşaf, Bağdat veya Halep'ten gelen yerli kumaşlardan dikilen bir örtüdür, oysa ki ferace, Avrupa'dan ithal kumaşlardan imal edilmektedir! İktidar olaya şeyhülislam aracılığıyla da müdahale eder; ama ister kamusal iktidardan, ister dinî mercilerden gelsin, art arda yinelenen yasaklar Hamid iktidarının moda karşısında âciz kaldığını göstermektedir aslında.

Alkole gelince, onun tüketimini -geçmişte bazı sultanların yapmaya çalıştıkları gibi- tamamen yasaklamak, 19. yüzyıl sonu İstanbulu'nda olanaksız hale gelmiştir. Sultanın yapabileceği tek şey, Müslüman mahallelerinde alkol satışını yasaklamaktır -kaldı ki kendisi de ara sıra bir kadeh konyağı reddetmez. Ayrıca düzenli aralıklarla çıkarılan bir dizi irade, Müslümanlariçin alkol tüketiminin yasak olduğunu hatırlatır. Bu iradelerde, "[içki tüketimi] hilafet merkezi olan bir şehre uygun düşmez" denir.[21] Ama özellikle Bâbıâli bürokratları açısından rakı tüketimi artık yerleşik âdetler arasına girmiş, redingotgiymek, fes takmak veya gazete okumak gibi bir modernite işareti haline gelmiştir. 1902'de Müslümanların alkollü içki tüketmesini yasaklamakyönünde yeni bir deneme yapılır. *Revue commerciale du Levant*'da, "meyhaneciler, birahane sahipleri, yerli içki imalatçıları büyük bir kaygı içinde" denmektedir -bu da hastalığın ne kadar derinlere kök saldığını gösterir! Haliyle bu yeni girişim de başarısızlığa uğrar. Sultan, tüm çabasına karşın -sarayın yanı başındaki Beşiktaş mahallesinde meşhur Yedi-Sekiz Hasan Paşa oruç yiyenleri veya içki içenleri hiç duraksamadan falakaya çekse de- İstanbul'u faziletli başkent, düşlerini kurduğu "hilafet" payitahtı yapamayacaktır.

1900 yılının gerçek İstanbulu, sultanın düşlediği payitahtın çok uzağında, yaklaşık 900.000 nüfuslu kalabalık ve büyük bir kenttir. Aynı devrin öteki Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, toplumsal zıtlıklar öne çıkmakta ve etnik, dinsel bölümlemeleri bozmaktadır. Eski suriçi İstan-

21 Erasları, s. 228-229.

bul'un seçkinleri üzerinde, Pera ve Galata'nın çekim gücü giderek artmaktadır. Bugün İstiklal Caddesi diye bilinen yaklaşık bir buçuk kilometrelik *Grande Rue de Pera* [Büyük Pera Sokağı] boyunca büyük sefaret binaları, tiyatrolar, kafe-konserler, oteller, moda mağazaları, fotoğraf stüdyoları sıralanmıştır. Bina sayısı kadar farklı mimari üslup gözlemlenmekte, neoklasikten modern stile, rokokodan Art nouveau'ya kadar çeşitli üsluplar göze çarpmaktadır -bugün yeniden keşfedilen ve "yeni kozmopolitizm"e de kusursuz biçimde uyan bir İstanbul 1900 dekoru. Bu cadde, eski Ceneviz mahallesi Galata'yı Taksim üzerinden kuzeyde kurulan yeni kent alanlarına bağlar. Şişli'den Beşiktaş'a kadar uzanan bu yeni ve karma nitelikli ikâmet semtlerinde, hepsi de yüksek sosyeteye dahil olan Avrupalılar, Levantenler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve Türkler yan yana yaşar. Bu kozmopolit nüfus Fransızca konuşur, cemiyetlerde veya kulüplerde, hatta her millete ve her dine açık bazı mason localarında - Grand Orient de France'a [Fransa Maşrık-ı Azamı'na] bağlı Union d'Orient gibi- buluşur; Fransız kumpanyalarının temsiller verdikleri tiyatrolara gider, yerel bir reklamda "yaşayan fotoğraf" adı verilen sinemaya hemen büyük bir tutkuyla bağlanır: "Tüm Paris'i peşinden koşturan bu harika ve etkileyici temsil ilk kez İstanbul'da."

Ama Osmanlı payitahtı, bu modern dekorun arkasında, pek çok sefaleti ve çökkünlüğü gizlemektedir. Sayıları her yıl biraz daha artan seyyahlar ve turistler konforsuzluktan, yolların bozukluğundan, kaldırım olmamasından, iletişimin zorluğundan, kötü kokulardan yakınırlar. Dönemsel yangınlar eski kenti hâlâ kemirmekte, kent dokusunda açık yaralar bırakmaktadır; salgın hastalıklar hâlâ ciddi birer tehdittir. Nüfus artışı hem kırsal kesimden gelen göçlerden hem de muhacirlerden kaynaklanır. Balkan ve Rusya muhacirleri için İstanbul bir "huni" gibidir. Abdülhamid'in siyaseti, onları vilayetlere iskân etmeyi amaçlar, ama bunu hayata geçirinceye kadar akan sürede on binlerce muhacir İstanbul'da konaklar; işsiz, yoksul ve aç bir halde sokakta kalır, camilerde dağıtılan çorba ve halkın yardımlarıyla yaşarlar. Çok hareketli bir nüfus ve oldukça tehlikeli bir sınıftır söz konusu olan. Kentte muhacir mahalleleri kurulur. Muhacirlerin, Yahudi tüccarlardan satın aldıkları tenekelerle Yedikule'de, Bizans surlarının dibinde kurdukları derme çatma barakalardan oluşan Teneke Köy (*"le village de bidons"*) yeni sefaletin simgesi olur - herhalde tarihte adlı adınca yer alan ilk gecekondu semti burasıdır.*

* Gecekondu semtine Fransızcada *bidonville*, teneke kenti denir-ç.n.

15. BÖLÜM

Saltanatın Doruk Noktası

İki yıl süren çok ağır bir krizin ardından, Abdülhamid tahtta, rejimi de hayatta kalmış, hatta güçlenmiştir. 1876-1878 yıllarının Balkan krizi imparatorluk açısından felaket sayılabilecek bir savaşla ve hatırı sayılır toprak kayıplarıyla noktalanmıştı. 1894-1896 krizi ise Avrupa'nın müdahalesine yol açmaz, Osmanlı sınırları tehlike yaşamaz, imparatorluğun paylaşılması fikri giderek silinir. 1897'den sonra patlak veren uluslararası çatışmalar, Küba'yla ilgili olarak çıkan İspanya-Amerika savaşı (1898), Güney Afrika'daki Boerler savaşı (1899-1902) veya Çin'deki Bokserler savaşı (1900-1901) Osmanlı İmparatorluğu'ndan uzaktadır ve onu etkilemezler.

Osmanlılar, sonradan diplomatik bir yenilgi ile sonuçlansa bile, yıllardır ilk kez askerî bir zafer kazanmışlardır. Abdülhamid iç siyasette Jön Türk muhalefetini köşeye sıkıştırır; dış siyasette de II. Wilhelm'in ziyareti ve Bağdat Demiryolu projesinin başlatılması rejim açısından tam anlamıyla birer başarıdır. 1 Eylül 1900'de Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yıldönümünü kutlamak üzere düzenlenen görkemli merasimler, bir anlamda saltanatın doruk noktasına işaret etmektedir.

İmparatorluk Zaferle Yeniden Tanışıyor

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından beri, Girit ani sıçrayışlarla çalkalanmaktadır. Ada nüfusunun üçte birini oluşturan Müslümanların çoğu Yunanca konuşmaktadır ve büyük bir bölümü de ihtida etmiş Rumların torunlarıdır; ada nüfusunun çoğunluğu ise Ortodoks Rumlardan oluşur; onlar da Osmanlı devletine karşı öteki Hıristiyanların beslediği sitemleri dile getirmekte, daha fazla adalet, daha az vergi istemekte-

dirler; ayrıca asıl istekleri adanın Yunanistan Krallığı'yla, anavatanlarıyla birleşmesidir. *Enosis* (birleşme) bir Kıbrıs spesiyalitesi olmadan önce, Girit konusunda dile getirilmiştir.

Girit'te en ciddi isyan 1866-1867'de patlak vermişti. O zaman Sadrazam Ali Paşa asayişi yeniden sağlamak için, olay yerine gidip tüm enerjisini kullanmak zorunda kalmış; her Hıristiyan veya Müslüman mutasarrıfın yanında iki milletin eşit sayıda yer aldığı karma birer idare meclisi öngören bir özel Girit nizamnamesi yayınlamıştı.

93 Harbi sırasında adada görülen karışıklık üzerine, sultan daha geniş bir özerklik tanıyan Halepa Antlaşması'nı kabul eder (Ekim 1878): Valinin yanında çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşan bir vilayet meclisi kurulacak, Rumca ve Türkçe birlikte adanın resmî dilleri olacaktır.

Bununla birlikte yer yer karışıklıklar sürer. Yeni bir ayaklanmanın ardından, Abdülhamid Halepa Antlaşması'nı 1889'da yürürlükten kaldırır. Sultan 1895'te, Ermeni krizinin en civcivli günlerinde, ortamı yatıştırmak için Hıristiyan bir vali atar: Ortodoks Rum Aleksandr Karatodori. Bu kez Müslümanlar durumu protesto eder. O zaman onun yerine bir Arnavutu geçirir; bu kez ada Hıristiyanları memnuniyetsizliklerini gösterirler. Aslında Cebel-i Lübnan'da "uzun barış"ı[1] sağlamış Lübnan usulü bir özerkliğin Girit'te işlemesi olanaksızdır, çünkü Giritli asilerin gözleri Atina'ya dikilidir ve amaçları anavatanla birleşmektir.

Mayıs 1896'da Kandiye ve Hanya'da Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında şiddetli çatışmalar yaşanır. Anarşi artar, Hıristiyanlar Müslüman köylerine saldırır, Müslümanlar kentte Hıristiyan mahallelerini ateşe verir. Şubat 1897'nin ilk günlerinde Hanya'da çatışmalar çıkar, kentin çeşitli mahalleleri alev alev yanar. 6 Şubat'ta Giritli asiler adanın Yunanistan'a bağlandığını ilan eder ve Hellas Kralı'nı yardıma çağırırlar. İyice kızışmış kamuoyunun da baskısı altında kalan Yunan hükümeti adaya bir ordu gönderir.

Büyük Güçler bu duruma nasıl bir tepki gösterecektir? Helenizm dostluğu modasına ve Yunan Krallığı ile Avrupa monarşileri arasındaki hanedan bağlarına, Ermeni katliamlarının yarattığı genel Türk düşmanı havaya karşın, devir ihtiyatlı olma devridir. Büyük Güçler, adanın Yunanistan'a bağlanmasını kabul etmenin Balkanlar'da Pandora'nın kutusunu açmakanlamına geleceğini bilmekte ve hiçbir Avrupa başkentinde Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir kriz içinde paylaşılması arzulanmamaktadır. Büyük Güçler donanmalarıyla bir gövde gösterisi yapmaya ka-

1 Akarlı, *The Long Peace*.

rarverir ve karaya asker çıkarırlar. 2 Mart'ta çarpışan taraflara benzer notalarvererek, Girit'in sultanın metbuluğu altında tamamen özerk olmasını ister ve Yunanistan'a da askerlerini geri çekmesini dayatırlar.

Ama yükselen milliyetçilik dalgası ve aşırılık yanlısı liderlerin entrikaları Yunan hükümetini aşar. 1896 yazında yeniden örgütlenen *Etniki Hetairia* (Ulusal Cemiyet) bir Yunan İmparatorluğu *Megali İdea*'sını ("Büyük Fikir") beslemektedir. Girit, "yeniden fetih" politikasının parçalarından biridir sadece; asıl hedefler ise, Tesalya, Epeiros ve özellikle de Makedonya'dır. Tesalya sınırına gönüllüler yığılır. Birçok Yunan subayı *Etniki Hetairia* üyesi olduğu için, Atina hükümetinin elinden hareketin peşine takılmaktan başka bir şey gelmez; onlar da sınıra düzenli birliklerle yığınak yaparlar. Şubat sonuna gelindiğinde harekete geçmek için bir işaret bekleyen adamların sayısı 25.000'i bulmuştur. Nisan ayında düzensiz çeteler ve Yunan ordusuna bağlı kuvvetler sınırı aşarlar. 17 Nisan'da Osmanlı hükümeti savaş ilan eder.

Daha iyi örgütlenmiş, daha iyi techizatlı Osmanlı ordusu, Yunan savunmasını hiç zorlanmadan dağıtır. Olympos'un güneyindeki, Tesalya ovasına hâkim Meluna geçidini alan Osmanlı ordusu Larissa'ya doğru ilerlerken, Yunan birlikleri Farsala'ya doğru çekilir. Attika yolu Osmanlıların önünde açılır. Yunan hükümeti, ordularının yaşadığı bozgun ve Büyük Güçler'in baskıları neticesinde, kuvvetlerini Girit'ten çekip adayı boşaltır. Osmanlı hükümeti de çok ağır bir baskı altına alınır: 19 Mayıs'ta ateşkes ilan edilir.

Demek ki çatışma en fazla bir ay sürmüştür. Küçük bir savaştır bu, ama Osmanlı İmparatorluğu açısından büyük sonuçlar vermiştir. Osmanlıların askerî zaferi, diplomasi alanında bir bozguna dönüşür. Girit resmen Osmanlı toprağı olarak kalsa da, fiilen imparatorluk denetimi dışına çıkar. Büyük Güçler -İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya- Türk birliklerinin adadan ayrılmasını sağlarken, Almanya ve Avusturya bu tedbirlere karşı çıkarlar. Rus önerisi üzerine, Yunan Kralı'nın ikinci oğlu Prens Georgios "ada valisi" ilan edilir. Ada, artık sadece kâğıt üstünde İstanbul'un denetimi altındadır. Bu denetim de Hanya Kalesi'nde dalgalanmaya devam eden Osmanlı sancağıyla sınırlıdır. Osmanlı "egemenliği" değil, olsa olsa "metbuluğu" söz konusudur. Her ne olursa olsun, imparatorlukla resmî bir bağ -pamuk ipliği gibi olsa da- korunmuştur ve sultanın gözünde en önemlisi de budur. Yine de güvenlerini yitiren Girit Müslümanları Anadolu'ya göç etmeye başlar, böylece muhacir dalgasının iyice kabarmasına neden olurlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun kazandığı askerî zafer boşa çıkarılmıştır.

Ama Tesalya Savaşı, tüm diğer düzlemlerde gerçek bir zaferdir. Önce, Abdülhamid için kişisel bir zafer söz konusudur. Savaşı istemese de komutayı Müşir Edhem Paşa'dan çok o üstlenmiştir. Harekâtlar sırasında Jön Türklerin Abdülhamid'e karşı itiraz gerekçelerinden biri, savaşın yönetimine el koymasıydı: Savaşın zaferle sonuçlanması ise bunu sultanın zaferi haline getirdi. Rusya'ya karşı girişilen talihsiz savaşın ilk günlerinde kendisine verilen *Gazi* unvanının 1897 zaferinden sonra, sultanın diğer unvanları arasında yeniden yerini alması anlamlıdır.[2]

Bu zafer, sultanın askerî reform planının başarısını da gösterir. Büyük Güçler'in diplomatları ve haberalma görevlileri savaşı yakından izlemiştir. Osmanlı ordusunun örgütlenme ve disiplin yeteneklerini ortaya koyan savaş, aynı zamanda yeni askerî okullar sistemi içinde, özellikle de Mekteb-i Harbiye'de yetişmiş genç subayların değerini gösterdiği gibi, erkân-ı harbin demiryolları sayesinde birlikleri hızla seferber edip, Anadolu'dan ve Karadeniz kıyılarından Balkan cephesine sevk edebilme kapasitesini de kanıtlar.

Hepsinin Makedonya'da gözü olan Balkan devletleri ise Osmanlı devletinin düşündüklerinden daha çetin ceviz bir düşman olacağını anlarlar. Avrupa devletleri ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform yapamasa bile direnebildiğini görür. Ada sakinlerini korumak, çatışmaların bir iç savaşa dönüşmesini engellemek, savaşın Balkanlar'a sıçramasını durdurmak için müdahale ederler. İngiltere'nin tek başına eyleme geçeceği ve Malta ile Kıbrıs'ın ardından yeni bir Akdeniz adasının, Girit'in de İngiliz hâkimiyetine gireceği korkusuyla topluca harekete geçerler. Ama müdahalenin ana ilkesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda statükonun korunmasıdır.

Bu zafer, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı bir dizi askerî bozgunun ardından gelmiştir; bu akımı tersine çevirir; 93 Harbi'nin yol açtığı travmayı bir noktaya kadar siler, Osmanlıların atalarının savaşçı ruhunu yitirmediklerini gösterir.

Osmanlılar, İngiliz askerî ataşesi Albay Ponsonby'i hayretler içinde bırakarak, mayıs ayı boyunca da birliklerini seferber edip, haziran ayında, ateşkesten çok sonra bile, Tesalya cephesine takviye kuvvet göndermeye devam ederler. Serasker Rıza Paşa, bunun Balkanlar'ın kuzeyindeki Slavlara bir mesaj olduğunu, onları Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik saldırgan düşüncelerinden caydırmayı amaçladığını açıklar.[3]

---

2 Eldem, *A History of the Ottoman Bank*, s. 188-189, 192; *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 275.

3 Griffiths, *The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdülhamid II, 1880-1897*, s. 148.

Ayrıca Osmanlı ordularının zaferi Müslüman dünyada çok olumlu yankılar uyandırır ve sultan-halifenin itibarı iyice yükselir. Hindistan Müslümanları savaşı dikkatle izlemiş, mitingler düzenlemiş, bağış toplamış, art arda demeçler verip Osmanlıların başarısı için dualar etmişlerdir. Zaferi coşkuyla kutlar, evlerini ve dükkânlarını süsler, Türklerin kahramanlığını ve yiğitliğini öve öve bitiremezler. Sultana tebrik mesajları gönderilir. Osmanlı zaferi onlar için de bir teşviktir sanki. Hindistan vekili Lord Hamilton, Ağustos 1898'de, "Osmanlıların Yunanlara karşı kazandığı zafer her şeyi değiştirdi" diye yazarken hiç de yanılmamaktadır. "Bundan sonra, diye ekler, Müslümanlar iyice sorun haline gelecek."[4]

Jön Türklerin Yola Getirilmesi

1897'de Abdülhamid askerî zaferinden ve bunun kendisine kazandırdığı itibardan yararlanarak, Jön Türk muhalefetine imparatorluğun hem içinde hem de dışında ağır bir darbe indirecektir. 1896 komplosunun bastırılmasından sonra, Şubat 1897'de İstanbul yeniden karışır.[5] Karışıklık bu kez başkentin yüksek okullarıyla sınırlıdır, ama Harbiye'nin yanısıra Bahriye ve Mühendishane'ye de sıçrar. Öğrenciler taleplerini sefaretlere de duyurmayı ve camilerde birkaç miting düzenlemeyi başarırlar. Bir darbe girişimi yapılacağı sanılır. Mekteb-i Harbiye'de Abdülaziz'in tahttan indirilmesi hadisesinin iki kahramanının adlarını alan, "Süleyman Paşa" ve "Hüseyin Avni Paşa" diye iki gizli grup oluşur. Askerî Mektepler Nazırı Zeki Paşa'ya suikast yapmayı planlarlar. Ama bazı ihbarların ardından komplo hızla ortaya çıkarılır. 1897'nin Haziran ve Temmuz aylarında çoğu Harbiye'nin öğrenci subaylarından oluşan yaklaşık seksen öğrenci, Taksim yakınındaki Taşkışla'da kurulan divan-ı harbe çıkarılırlar. İktidar o zamana dek muhaliflere karşı nispeten daha yumuşak davranmıştır; ama bu kez, bu tür karışıklıkların Abdülhamid'de uyandırdığı kaygılarla orantılı bir biçimde, eli ağır ve tepkisi de haşin olur. On iki idam cezası verilir, sultan bunları müebbet kürek cezasına çevirir. Eylül 1897 başında mahkûmlar *Şeref* gemisine bindirilip Trablusgarp ve Fizan'a gönderilir. Bu olay tarihe geçer: Jön Türk muhalefeti belki ciddi bir darbe yemiş, ama dava ilk kurbanlarını kazanmıştır.

---

4 Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, s. 148-151.

5 Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 104-105.

Sürgündeki Jön Türklere karşı bir kampanyaya girişmek için de koşullar sultanın lehinedir. Bu sürgünler arasında hızla iç kavgalar ve bölünmeler ortaya çıkmıştır. Temmuz 1896'da Paris'e dönen Murad, kendisini rakip gören Ahmed Rıza ile ihtilafa düşer. Yaklaşımları biraz farklıdır: Her ikisi de imparatorluğu kurtarabilmek için meşruti bir düzen istemekte, ama Ahmed Rıza pozitivizme sadık kalırken, Murad İslam'ı daha çok öne çıkarmaktadır. Ahmed Rıza ne ihtilalden ne de dış müdahaleden söz edilmesine izin verir. Sonunda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin başından uzaklaştırılır ve yerine Murad getirilir. Esas olarak bir kişilik çatışması söz konusudur: Katı, tekdüze bir şahsiyet olan Ahmed Rıza'da, Murad'ın ne popülaritesi ne de karizması vardır. Çeşitli gruplar, özellikle de Paris ve Cenevre grupları arasındaki ilişkiler de gergindir.

Tesalya'daki askerî zafer sultanın itibarını artırır. Jön Türkler Abdülhamid'i gerek Doğu Rumeli davasında gerekse Girit krizinde eylemsizlikle suçlamışlardı. Savaşta da harekâtı yürütme tarzını, birliklerin hareketlerine tek başına karar vermesini eleştirirler. Zafer, Jön Türkleri kontrpiyede bırakır; farklı fraksiyonlar arasındaki ayrılıkları keskinleştirir. Murad ve şürekâsı Osmanlıların kazandığı başarının haberiyle sevinç çığlıkları atarken, Ahmed Rıza ve onun çıkardığı *Meşveret* gazetesi Helenizmi desteklemekle suçlanır. Bu bölünmelerin ve iç kavgaların dışında da, hareket dağınık durumdadır, giderek bir grupçuklar ve topluluklar kümesine dönüşmüştür. Ayrıca sürgündeki Jön Türklerin olanakları öylesine kıttır ki gazetelerini basmakta ve yayınlamakta, hatta geçimlerini temin etmekte çok zorlanırlar ve bu güç koşullar Abdülhamid'e düşlediği harekete geçme fırsatını verir.

1897'nin ilkbaharında Tesalya savaşının ardından, Abdülhamid sürgündeki Jön Türklere karşı bir kampanya başlatmaya karar verir. Bunun için elinde birçok olanak vardır. Jön Türk sürgünlere barmak sağlayan hükümetlere baskı yapabilecek sefirleri aracılığıyla harekete geçebilir. Bu şekilde Ahmed Rıza'nın *Meşveret*'i Fransa'da Léon Bourgeois hükümetince yasaklanır, ama güçlü bir kamuoyu kampanyasından sonra yeniden çıkmaya başlar. Bu hükümet baskıları yüzünden sürgündeki Jön Türk liderleri genellikle gezgin bir hayat sürdürmek, Paris, Cenevre, Brüksel, Londra, hatta Kahire arasında mekik dokumak zorunda kalırlar. Kahire'de ise *Mizan*'ı yeniden yayınlamaya başlayan Murad, İngilizler tarafından sıkı göz hapsine alınmıştır ve Temmuz 1896'da Paris'e dönmeye karar verir.

Osmanlı iktidarının elindeki bir diğer eylem aracı, Avrupa'daki Jön Türklerin bir bölümüne ödediği burslar ve aylıklardır. Çünkü selefleri

olan Yeni Osmanlıların aksine -onlar Mısırlı prens Mustafa Fazıl Paşa'dan, mali konular da dahil olmak üzere, destek görmüşlerdi- Jön Türkleri maddi açıdan destekleyen hâmileri yoktur ve genelde maddi durumları oldukça bozuktur. Abdülhamid bu noktada çok etkili bir baskı aracına sahiptir, çünkü kimi zaman bazı Jön Türkler kendisine yönelik yergi eserlerini bastırmak için devletten aldıkları maaşı kullanmaktadırlar. Sürgünler kitlesi içinde sahte Jön Türkler, Osmanlı hükümetini para sızdırma umuduyla tehdit eden maceracılar ve fırsatçılar da vardır. Böylesi şahsiyetler gerçek muhaliflerin imajını da ciddi anlamda zedelemektedirler.

Abdülhamid, hafiye ağının başındaki Ahmed Celaleddin Paşa'yı da Jön Türklerle pazarlığa oturup faaliyetlerinden vazgeçme noktasına getirmesi için Avrupa'ya gönderir. Paşa'nın bu alanda çok hünerli olduğu ortaya çıkar. Jön Türkler faaliyetlerine son verirlerse genel af ve ıslahat vaat eder; kendilerinin de çeşitli mevkilere getirileceğine söz verir. Temmuz ayında bir anlaşmaya varılır: İktidara düşman tavırlarını sürdürüp zararlı yazılarına devam edenler Osmanlı tabiyetinden çıkarılacak ve bir daha imparatorluğa geri dönemeyeceklerdir. Ötekiler için sultan af çıkaracaktır; ülkeye dönmek isteyenlere pasaport ve yol parası temin edilecek ve ülkeye döner dönmez bir iş verilecek; Avrupa'da öğrenimlerine devam etmek isteyenler ise saraydan maaş alacaktır. Abdülhamid, Jön Türklerin zayıf noktasını bilir; muhalefete geçmelerinin nedeni, rejimin onların vasıflarını değerlendirecek iş olanakları sunmamasıdır. Mevki ve burs dağıtarak, konumlarını resmen tanıyarak onları ikna etmek mümkün olabilir. Bu bakışın doğru olduğu ortaya çıkar. Jön Türkler, Abdülhamid'in vaatlerine direnemeyeceklerdir.

Hamid rejiminin baştan çıkarma çabalarına ilk boyun eğenlerden biri ise azımsanamayacak bir isimdir: Murad. Temmuz ayında Contrexéville'de yürütülen pazarlıkların ardından geri dönmeye karar verir. Belki de Murad'ın Jön Türk şebekesinin "zayıf halkası"[6] olduğunu anlayan, sultanın kendisi gibi Kafkasya kökenli temsilcisi Ahmed Celaleddin tarafından ikna edilmiştir. Vaat edilen reformlar yapılıp genel af ilan edilinceye kadar, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Yıldız arasında bir "ateşkes" yapılması söz konusudur. Murad Ağustos 1897'de geri döner. Gazeteler sultanın tahta çıkışının yıldönümü münasebetiyle, 1 Eylül'de genel af ilan edeceğini ve bu affın tüm siyasi tutukluları kapsayacağını yazarlar. Yine de birkaç gün sonra Taşkışla'daki mahkûmlar Trablusgarp'a giden

6 Ramsaur, *The Young Turks*, s. 47.

Şeref gemisine bindirilirler. Ne Murad'a vaat edilen af çıkarılır ne de ıslahatlar yapılır.

Murad'ın İstanbul'a dönüşü Jön Türk muhalefetine çok ağır bir darbe indirir. Onun yandaşlarından bir bölümü de başkentin yolunu tutar. Geri kalanlar ya suskunlukları karşılığında mevkilerle mükâfatlandırılır veya para alırlar. Ama bazıları da tavırlarını hiç değiştirmez. Onlara göre Murad'ın davranışı tam bir ihanettir. Hiç sarsılmadan mücadeleyi sürdüren Ahmed Rıza böyle düşünenlerdendir. Abdullah Cevdet veya Cenevre'deki İshak Sükûti de teslim olmaz. Aralık 1897'de yeni bir muhalefet gazetesi çıkarırlar: *Osmanlı*. Ama mali zorluklar nedeniyle onlar da Abdülhamid'le pazarlık masasına oturmak zorunda kalırlar. Trablusgarp mahkûmlarının durumunda bir yumuşama sağlarlar ve Trablusgarp'daki sürgün halleri devam etse de artık hapiste tutulmazlar. Bu pazarlığa karşılık İshak Sükûti Roma'daki Osmanlı sefareti bünyesinde hekimliğe; Abdullah Cevdet de Viyana'da benzer bir göreve getirilir.[7] Abdülhamid sadece Jön Türkleri susturmayı başarmakla kalmamış, içlerinden bazılarını "döndürüp", kendi rejiminin savunucuları haline getirmeyi de becermiştir.

1897 baskısının ardından ülke içinde muhalefet kalmamıştır. Ama liberal entelektüeller rejime ve sultana karşıtlıklarını dolaylı yollardan ifade etmektedirler. Aykırı bir biçimde, imparatorluğun toprak bütünlüğünü savunmayı bıraktığı ve çok yönlü bir emperyalizmi devreye soktuğu bir dönemde İngiltereyine de özgürlüklerin ve demokrasinin modeli, liberallerin umudu olarak gözükmeye devam etmektedir. 1899'da Güney Afrika'da Transvaal Savaşı patlak verince, bazı Osmanlı entelektüelleri hemen Boerlere karşı İngilizleri savunmaya koyulurlar.[8] Bir heyet İngiliz Sefareti'ne İngilizlerin davasına duyulan sempati ve desteği ve İngiliz ulusuna Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmak için yaptığı her şeyden ötürü şükranlarını bildiren bir mesaj götürür. Bu entelektüellerden birinin dediği gibi: "Boerler savaşında, İngilizler kadar Büyük Britanya taraftarı olduk."[9] Abdülhamid'in tepkisi gecikmez: Bu gösterinin elebaşılarını tutuklatır ve bazılarını uzak diyarlara sürgün eder.

---

7 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet*, İstanbul, Üçdal, tarihsiz, s. 40.

8 *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 285-287; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid. Tahsin Poşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 322; Ubeydullah, *Amerika Hâtıraları*, s. 17, 60; Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, 1888-1923, I, İstanbul, Ahmet İhsan Matb., 1930, s. 105 vd.; Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 139-140.

9 Ahmet İhsan, *age*, s. 107.

Abdülhamid, Jön Türk muhalefetini zaaflarından ve onu içinden vuran rekabetlerden yararlanarak hatırı sayılır ölçüde zayıflatmayı bilmiştir. Bu muhalefet iki yıl boyunca sessizliğe gömülecektir. Payitahtta da polis baskısı, hafiyelik ve jurnal sistemi sayesinde ayaklanma veya darbe heveslerini kalıcı biçimde bastırmayı başarmış, bu sistem etkili olduğunu kanıtlamıştır: Jön Türkler Bâbıâli bürokratlarının veya İstanbul'un yüksek okullarındaki subayların ve öğrencilerin arasına bir daha sızamayacaklardır. Abdülhamid yaklaşık on yıl boyunca başkentte göreli bir huzuru sağlamıştır.

Ama aynı süreçte, Abdülhamid'i ve sarayını geçici olarak koruyan bu baskı, sürgün adaylarını çoğaltmak ve bozguncu fikirlerin vilayetlere yayılmasına yol açmak gibi çifte bir tehlike de içermektedir. Uzun vadede rejim açısından tehlikesiz sayılamayacak bir politikadır söz konusu olan.

II. Wilhelm'in Ziyareti, Diplomatik Bir Zafer

Abdülhamid sürgündeki muhalefetin ağzını kilitlemeyi ve imparatorluğun içindeki, özellikle de başkentteki Jön Türk kaynaşmasını boğmayı başarırken, diğer yandan diplomatik alanda çok yankı yaratan bir başarıya daha imza atar. Almanya İmparatoru II. Wilhelm ve İmparatoriçe, 1898'de Osmanlı İmparatorluğu'na uzun süreli resmî bir ziyaret yapıp, ekim ve kasım aylarını orada geçirirler.

Alman-Türk ilişkilerinde ve Abdülhamid'in dış politikasında bir dönüm noktası mıydı bu? Aslında sultan, 9 yıl önce de II. Wilhelm'i İstanbul'da ağırlamıştı. 1882'den beri iki ülke arasındaki ilişkiler çok gelişmiştir. Alman subaylar Osmanlı ordusunda hizmet etmekte, ticari ilişkilerde tam anlamıyla bir patlama yaşanmakta, Alman yatırımları Anadolu Demiryolu Kumpanyası'nın inşa ettiği, 1892'de tamamlanan İzmit-Ankara ve 1896'da tamamlanan Eskişehir-Konya hatlarının da gösterdiği gibi, büyük adımlarla ilerlemektedir.

Yine de Kayzer'in 1898 seyahatinin çok farklı bir boyutu daha vardır. 1889'da henüz deneyimsiz genç bir imparator olan II. Wilhelm -1888'de taçgiymişti- henüz Bismarck'ın sultasından kurtulamamıştı. On yıl sonra ise artık özgürleşmiştir. Demir Şansölye'den kurtulmuş ve ülkesini, sömürge imparatorluklarının kurulduğu bir çağda "güneşin altında yerini alabilmesi" için, bir "dünya politikası"na (*Weltpolitik*) doğru sevk etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Alman ekonomik yayılması için ayrıcalıklı alanlardan birini oluşturmaktadır. Abdülhamid açısından ise, 1898

yılında Almanya İmparatoru'nu ağırlayabilmek hiç beklenmedik ve hatırı sayılır bir destektir. Ermeni ulusal hareketinin çok sert bir biçimde bastırılmasından iki yıl sonra, Büyük Güçler tarafından tahttan indirilmesine ramak kalmasının üzerinden iki yıl bile geçmeden, Avrupa'nın en önde gelen ekonomik, askerî ve siyasi güçlerinden birinin başı Sultan Abdülhamid'i ziyaret etmektedir. Gerçi Almanya'da II. Wilhelm'i eleştiren sesler yükselmiş, kanlı bir eli sıkacağını söyleyenler çıkmıştır. Yine de "Kızıl Sultan" Avrupa tarafından istenmeyen adam ilan edilmişken, Almanya İmparatoru onunla tokalaşmaya gelmektedir. Ermeni katliamlarının unutulduğunu söylemenin bir biçimi değil midir bu?

Kayzer ile Abdülhamid arasında bir dostluktan söz edilebilir mi? Abdülhamid buna inanmaktadır -veya inanmış gibi yapar. "Haşmetli Kayzer"e duyduğu "dostluk"tan söz eder, "gayr-ı ihtiyarî sevilen, itimat telkin eden, hakikaten hayran olunacak bir insan" der.[10] Ermeni krizi sırasında Avrupa'nın müdahalesine II. Wilhelm'in karşı çıktığına, dolayısıyla tahtını ona borçlu olduğuna inanmış gibi yapar. Aslında kriz sırasında II. Wilhelm, "İstanbul'un cellatları"na karşı çok yankı uyandıran demeçler vermiş, hatta 1896'da bir raporda, "sultan tahttan indirilmelidir" diye yazmıştı.[11]

Abdülhamid açısından Kayzer'in ziyareti çok iyi bir zamana denk gelir. Girit'te vaziyet tehlikeli bir hal almaktadır. Eylül 1898'de Kandiye'de yeni bir şiddet dalgası patlak verir, yüzlerce Hıristiyan ve on dört İngiliz askeri öldürülür. Büyük Güçler verdikleri birleşik notada Türk birliklerinin adadan tamamen çekilmesini isterler. Kasım ayında, Abdülhamid bir Osmanlı valisinin atanmasında ısrar ederken, yüksek komiserlik görevini Yunan Kralı'nın oğullarından Prens Georgios'a vermeyi kararlaştırırlar. Herkes bu kararı, adanın kısa süre içinde Yunanistan Krallığı'na bağlanacağı şeklinde yorumlar. Dolayısıyla II. Wilhelm İstanbul'a geldiği sırada, Büyük Güçler'in Abdülhamid üzerindeki baskısı çok yoğunlaşmıştır. Almanya ise Mart 1898'den beri Girit'e yapılan müttefik müdahalesiyle arasındaki bağı koparmış, askerlerini ve savaş gemilerini geri çekmiştir. Bu koşullarda Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve Abdülhamid rejiminden yana tek Avrupa gücü olarak gözükmektedir.

Diğer yandan imparatorun ziyareti sırasında, Fransa ile İngiltere arasındaki ilişkiler hiç olmadığı kadar gergindir. Kitchener, Marchand misyonuyla burun buruna geldiğinden beri, Fachoda krizi doruk noktasına

10 *Pensées et souvenirs*, s. 106, 109-110 [*Siyasi Hatıratım*, s. 98, 100].

11 Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 260, dipnot 400.

tırmanmıştır. Ekim ayının sonunda savaş kaçınılmaz görünmektedir. Bir İngiliz-Fransız çatışmasının II. Wilhelm'in çok işine geleceği bellidir: "Vaziyet giderek ilginç bir hal alıyor" der. Abdülhamid de, eğer gerçekten böyle bir çatışma çıkarsa, on beş yıllık İngiliz işgalinin ardından hâlâ vazgeçmediği Mısır'da yeni gelişmeler olmasını umut edebilir.

Alman imparator ve imparatoriçesi ziyaretlerine, 18 Ekim 1898'de imparatorluk yatı *Hohenzollern*'den indikleri İstanbul'da bir hafta kalarak başlarlar. Çift kenti atla dolaşır, Bizans kalıntılarını, surları ve müzeleri ziyaret eder, Almanya Sefareti'nde verilen büyük bir resepsiyona katılır, sultanın Yıldız'da tertiplediği büyük akşam yemeğinde hazır bulunur. II. Wilhelm, Abdülhamid'le siyasi görüşmeler yapar. Kısacası, olağan bir diplomatik ziyaret söz konusudur.

Aslında bu ziyaretin diğerlerinden farklı olduğunu gösteren birçok işaret de mevcuttur. II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ay kalır ve her role girer: devlet reisi, diplomat, turist, hacı, propagandacı, işadamı. Abdülhamid o zamana dek Avrupa ülkelerinin hiçbir büyük yöneticisini kabul etmemiştir. Yıldız Sarayı'ndan dışarı hiç çıkmayan sultan, *Hohenzollern*'den karaya inişlerinde imparator ile imparatoriçe'yi bizzat karşılamak üzere Dolmabahçe'ye gider. Misafirlerini ağırlamak için Yıldız'da özel olarak bir köşk inşa ettirmiş, daha doğrusu zaten var olan Şale Köşkü'ne yeni bir kanat, bir Merasim Köşkü ekletmiştir. Aslında İstanbul'da saray sıkıntısı yoktur, ama Abdülhamid Yıldız'da kalmayı tercih eder: II. Wilhelm, Osmanlı devletinden önce, onun şahsi misafiridir. Kayzerin ağırlandığı köşk, adına bakılacak olursa İsviçre tarzı bir yapıdır, çift eğimli geniş çatısı ve kısmen ahşap olması da bunu düşündürmektedir. Ama aslında İstanbul'un en iyi mimarı Raimondo d'Aronco tarafından inşa edilmiş lüks, konforlu, elektrik tesisatı konmuş -o tarihte İstanbul'da ender görülen bir özellik- ve masraftan hiç kaçınılınamış bir konuttur: İtalyan mermerinden merdivenler, Bohemya kristalinden avizeler, altın tabaklar, kristal kadehler. Tören salonu en az 400 m^2dir ve bu salon için özel olarak dokunmuş, gri, kırmızı tonlarda ipekli Hereke halısıyla kaplanmıştır; halının ağırlığı en az yedi tondur.

Misafirini bu şekilde ağırlamanın, Abdülhamid'in imaj siyasetinin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır; imparatorun gözünü kamaştırmaya, Osmanlı'nın zenginliğini ve ondan da önemlisi sultan-halifenin gücünü göstermeye çalışmaktadır. İmparator, imparatoriçe ve maiyetleri armağanlara boğulur. Aslında bu seyahat çok pahalıya mal olur. Bir Fransız diplomatın tanıklığına göre -Fransızların bu konuda çok nesnel davranmaları da beklenmemelidir tabii ki- bu seyahat Osmanlı hazinesine otuz milyon

franka mal olmuş -yani 1.300.000 lira, imparatorluk bütçesinin yaklaşık onda biri- ve söz konusu tutarın altı milyonu armağanlara harcanmıştır.

Bir hafta sonra Kayzer ve eşi, Abdülhamid'den ayrılıp seyahatlerinin Kutsal Topraklar'a uzanan ikinci bölümüne çıkarlar. İmparator ile imparatoriçe Hayfa'da karaya çıkıp Kudüs'e giderler. Orada da görkemli bir karşılama töreni düzenlenir. Osmanlı ileri gelenlerinden, merasim üniformalarını giymiş askerî ve mülki erkândan oluşan bir tören alayı, beyaz bir ata binmiş Kayzer'e, Kudüs'e girinceye kadar eşlik eder. Hacı olan II. Wilhelm Ağlama Duvarı'nı, Rum Kilisesi'ni, Kubbetüssahra'yı ziyaret eder. Farklı dinlerin ve mezheplerin temsilcilerini, Filistin'deki Alman kolonilerinin Katolik, Protestan ve Yahudi üyelerini kabul eder. Sultan ona Zeytindağı'nda Lutherci bir kilise, Erlöserkirche'yi inşa ettirmesi içinarazi tahsis eder. Kutsal Topraklar'daki Katolikler üzerinde sadece kendilerinin protektora sahibi olduklarını iddia eden Fransızları kahreden bir davranışla, Katolik Dormition Kilisesi'ni de ona verir. Kayzer'in seyahati Şam ziyaretiyle sona erer. II. Wilhelm Ümeyye Camii'ne gider, Salaheddin'in türbesini ziyaret eder. Şam yetkililerinin hoşgeldin dileklerine sonradan meşhur olan bir cümleyle cevap verir: "Dünyada yaşayan üç yüz milyon Müslüman bilsinler ki, ben en iyi dostlarıyım." Yüz yıl önce Mısır'a çıkarken Bonaparte'ın yaptığını andırır bir tarzda, II. Wilhelm de kendini İslam'ın koruyucusu ilan eder. Ama Reich'ın imparatoru, ordusunun başına geçmiş bir general değildir; fetih niyeti olmadan barışçı bir biçimde ilerlemektedir. II. Wilhelm 16 Kasım'da, Osmanlı topraklarında bir ay kaldıktan sonra, Almanya'ya geri döner.

Bu seyahatin Abdülhamid'in hem imajı hem de itibarı açısından önemi çok açıktır. Nitekim Avrupa'nın en güçlü devlet reislerinden biriyle iki eşit olarak ilişki kurmuştur. II. Wilhelm'in ziyareti Hamid diplomasisinde de bir dönüm noktasıdır. O zamana dek Abdülhamid bir denge tavrını yeğlemiş, büyük devletleri ustaca birbirlerine düşürmüştü. Bu kez bir devletle olan ilişkilerinde daha ileri gitmektedir. Almanya'ya önemli imtiyazlar tanımıştır: elektrik aydınlatması, Haydarpaşa limanı. Bağdat demiryolu konusunda ise henüz ilk pazarlık aşamaları sürmektedir. Özellikle de II. Wilhelm'im Şam'da yaptığı ve kendisini "üç yüz milyon Müslüman"ın koruyucusu olarak gösterdiği konuşma, birdenbire hilafet siyasetine yeni bir boyut kazandırır. O zamana dek hilafet siyaseti, daha çok farklı milliyetçiliklere iyi cevap verebilmek amacıyla, imparatorluğun temeli olarak İslam'ı öne çıkarmayı hedefleyen bir iç siyaset unsuru olarak görülüyordu. Ama bir tür *made in Germany* panislamizmi yükselten II. Wilhelm'in Almanyası'nın desteğiyle, hilafet siyasetinin daha

atak bir görünüm alıp Abdülhamid'in elinde ürkütücü bir silah haline gelebileceği ortaya çıkar.

Devasa Bir Proje: Bağdat Demiryolu

II. Wilhelm'in ziyareti sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasında büyük bir projenin tartışmaları sürmektedir: Osmanlı başkentini Bağdat'a bağlayacak bir demiryolu hattının, meşhur Bağdat demiryolunun (*Bagdadbahn*) inşası.[12] İstanbul'u demiryoluyla İran Körfezi'ne bağlamak eski bir projedir aslında, ama özellikle 1878'den sonra, imparatorluk daha "Asyalı" bir hal alınca, Osmanlı yöneticileri açısından bir zorunluluk haline gelmeye başlamıştır.

Bu demiryolu tasarısını ilk ortaya atanlar, Berlin Kongresi'nden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını Ruslara karşı kuvvetlendirmek isteyen İngilizler olmuştu. Ama 1888'de İzmit-Ankara hattının imtiyazını alıp ertesi yıl Alman sermayesiyle kurulan Anadolu Demiryolu Kumpanyası faaliyete başlayınca, Almanlar yarışta öne geçer.

Abdülhamid uzun süredir böyle bir demiryolu hattı inşa edebilmeyi düşlemektedir. Genel anlamda imparatorluktaki modern iletişim olanaklarının gelişmesinden yanadır. Anadolu'yu ilk kez boydan boya katedecek bir demiryolu askerî düzlemde de önem taşıyacaktır. 1897'de Yunanistan'a karşı girişilen harekât, demiryollarının askerî stratejide nasıl bir rol oynayabileceğini göstermiştir. En uzaktaki ayaklanmanın bile üzerine birliklerini hızla sevk edebilmek, hiç kuşkusuz sultanın başlıca kaygılarından biridir. Demiryolu katettiği bölgelerde sultanın siyasi otoritesini sağlamlaştırmak için de bir olanak, yani başka bir ifadeyle bir merkezîleştirme aracıdır. Almanya'nın İstanbul sefiri Marschall von Bieberstein'ın dikkat çektiği gibi: "Sultan, o çok güçlü otorite duygusuyla, büyük imparatorluğu içinde başkentten uzaklaşıldıkça gücünün azaldığını ve bunun tek çaresinin iletişim araçları sayesinde başkenti ücra bölgelere yaklaştırmak olduğunu kabul ediyor."[13]

Askerî ve siyasi değerlendirmelerin dışında, ekonomik nedenler de büyük bir yer tutar - Osmanlı yönetici sınıfı içinde bazıları böyle bir girişimin kârlılığından kuşku duysa bile. İmparatorluğun Asya kesiminde-

12 Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul, Arba, 1988; Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 73 vd.

13 Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, s. 567.

ki ilk demiryolları -sömürgelerdeki demiryolu hatları gibi- büyük limanları art-ülkelerine bağlamakla yetinirken, Bağdat Demiryolu ekonomik kalkınmayı tüm ülke sathına yayacaktı. Muhacirleri hat boyunca iskân ederek demiryolunun geçtiği bölgeler tarıma açılabilecek, kurak bölgeler sulanabilecek, ihracata yönelik çiftçilik geliştirilip Anadolu yaylasında İstanbul'un iaşesi için buğday ekiminin önü açılabilecekti. Baron von Oppenheim'ın 1900'de çıkan *Vom Mittelmeer zum persischen Golf* (Akdeniz'den İran Körfezi'ne) adlı kitabını[14] tercüme ettirip okuyan sultanın, Dicle ve Fırat vadilerinin ekonomik önemi hakkındaki fikri iyice pekişir. Bu nehirler, demiryolunun açılması ve "akıllıca bir sulama tertibatı" sayesinde bölgeyi, "bundan binlerce sene evvel olduğu gibi cennet haline" getirebilirler.[15]

Diğeryandan bu girişimi, daha önce Anadolu demiryolunda ve Eskişehir-Konya hattında olduğu gibi, Almanlara vermek ister. Abdülhamid, Mısır'ı Hindistan'a bağlama emellerinden kuşku duyduğu İngiltere'ye güvenmez. Bağdat demiryolunu İngiltere'ye vermek, bir anlamda onun bu tasarılarını hayata geçirmesine yardım etmek anlamına gelecektir. Sultan, Fransızların Suriye ve Lübnan konusundaki niyetlerinden de kaygılıdır. Almanya, hem siyasal hem de teknik düzlemlerde en iyi çözüm gibi gözükmektedir. Almanlar, Ankara ve Konya hatlarındaki çalışmaları çok hızlı bir biçimde yürütmüştür. Yine de Almanya tercihi belli direnişlerle karşılaşır. Sultanın çevresinde Damad Mahmud Celaleddin Paşa veya Said Paşa gibi İngiliz yanlıları vardır, ama sultan terazide tüm şahsi ağırlığını Almanya lehine koyar. 1890'ların sonundaki koşullar da onu işleri hızlandırmaya iter. Ermeni karışıklıkları, ayaklanma tehdidi, Büyük Güçler'in müdahale etmesi riskleri onu, askerî birlikleri hızla Doğu Anadolu'ya sevk edebilmenin gerekliliğine ikna etmiştir.

1897'den itibaren, tartışmalar yoğunlaşır. O dönemde Almanya Abdülhamid'i Yakındoğu ile daha yakından ilgilenmeye yönlendirir. Böyle olursa Almanya'nın Avusturya ile Rusya arasında Balkanlar'daki dengeyi sürdürmesi kolaylaşacaktır. Alman askerî heyetine riyaset eden von der Goltz yıllar yılı sultana Araplara yönelik daha dinamik bir politika benimsemesini telkin etmiştir. 1897'de askerî heyetteki görevinden ayrıldığında, *Deutsche Rundschau*'da çıkan bir makalesinde, Osmanlılara başkentlerini Anadolu'nun merkezine taşımalarını önerir: Böylece Osmanlı hükümeti, "Osmanlı nüfusunun iki temel bileşeni", yani Türkler

14 Oppenheim Max Freiherrn, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf*, 2 c., Berlin, D. Reimer, 1900.
15 *Pensées et souvenirs*, s. 46-47 (*Siyasi Hatıratım*, s. 66).

ve Araplar üzerinde eşit bir etki sahibi olabilecektir. Von der Goltz'a göre, "Arapları Osmanlı hilafetiyle gerçek anlamda barıştırabilmek, Türkiye açısından Makedonya'nın bir bölümünü kaybetmekten çok daha önemlidir."[16]

Aynı yıl Marschall von Bieberstein, Almanya'nın İstanbul sefirliğine atanır. II. Wilhelm'in *Weltpolitik*'inin ateşli savunucusu, Alman ulusal çıkarlarından başka bir şeyi gözü görmeyen bu diplomat on beş yıl boyunca genelde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman nüfuzunun, özelde de Bağdat Demiryolu projesinin hayata geçirilmesinin baş mimarı olacaktır. İstanbul'a atanır atanmaz demiryolu projesi konusunda Abdülhamid'le görüşmeye başlar. Alman sefiri, Anadolu demiryolu hattının Boğaziçi'ndeki köprübaşı olarak Haydarpaşa Limanı'nın yapım imtiyazını Anadolu Demiryolu Kumpanyası'na vermesi konusunda sultanı ikna etmeyi başarır. Bununla birlikte Deutsche Bank'ın kurucusu ve genel müdürü olan Georg von Siemens gibi Alman sermayedarları ihtiyatlıdır, bazıları projenin ticari öneminden emin değildir. Abdülhamid Almanları ikna etmek için, gelen başka teklifleri baskı aracı olarak kullanır. Bu tekliflerin en önemlilerinden biri de, kilometre başına teminat istemeden hattı Konya'dan Bağdat'a kadar uzatmayı tasarlayan bir Fransız projesidir.

II. Wilhelm'in 1898'deki ziyareti sırasında Siemens de İstanbul'a gelir. Sultanla görüşür. Sultan, demiryolunun kuzey güzergâhını -yani Ankara'dan sonra Dicle vadisi, Diyarbakır ve Musul üzerinden Bağdat'a giden hat- Konya'dan hareket edip İskenderun, Halep ve Bağdat'a uzanan güney güzergâhına tercih ettiğini söyler. Öte yandan proje II. Wilhelm ile sultanın bir görüşmesine de konu olur. Her ikisi de Bağdat Demiryolu'nu Basra'ya kadar uzatma ve demiryolu boyunca Mezopotamya'da bir sulama sistemi geliştirme projesi konusunda mutabık kalırlar.

II. Wilhelm'in yaptığı ziyaretin ilk sonuçlarından biri, Haydarpaşa Limanı imtiyazının Anadolu Demiryolu Kumpanyası'na verilmesi olur. Özellikle demiryolu yapımının finansmanı konusundaki tartışmalar sürer: Fransız ve İngiliz sermayelerinin iştirakiyle mi yapılmalıdır? Hangi güzergâh izlenecektir? Osmanlıların ve Abdülhamid'in askerî nedenlerle, Rusya ile bir savaş çıkarsa askerî birlikleri hızla Doğu'ya sevk etmeyi sağlayacağı için, tercih ettikleri kuzey güzergâhı mı, yoksa Almanların tercihi olan ve Konya'dan geçen güney güzergâhı mı seçilecektir?

Osmanlılara başka teklifler de gelir. En ilginci de Macar bir bankerden,

16 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*.

Rechnitzer'den gelenidir; İngiliz sermayesini temsil eden bu banker İskenderun-Bağdat hattını inşa etmeyi önerir; bu proje İstanbul'daki İngiliz sefiri Nicholas O'Conor'ın ve Abdülhamid'in çevresindeki bazı yöneticilerin, özellikle de enişteşi Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın desteğini alır. Aslında İngilizler Alman projesinden kaygı duymakta, özellikle de hattın Basra'ya ve İran Körfezi'ne kadar uzatılması, Hindistan'daki varlıklarını tehlikeye düşürebileceği için onları endişelendirmektedir. Ama Ekim 1899'da Boerler savaşı patlak verir ve İngilizler geçici olarak Güney Afrika'daki olaylara yoğunlaşmak zorunda kalırlar.

Alman projesi Rusların ve İngilizlerin olduğu kadar, Osmanlı maliyesinin kilometre başına teminat verme yükünün altından kalkamayacağını düşünen bazı Osmanlı nazırlarının da muhalefetiyle karşılaşır. Abdülhamid de bu konuda tereddüde kapılır. Bu konuda pek çok kişinin, bu arada şeyhülislamın da görüşünü alır. Kendine sorular sormaya devam eder: Rusya ve İngiltere bu işe ne tepki verecek? Kilometre başına teminat hazineye çok ağır bir yük değil mi? Demiryolu boyunca bir Alman nüfuz bölgesi yaratma tehlikesi yok mu? Marschall von Bieberstein Abdülhamid'in kaygılarını yatıştırmak için elinden geleni yapar ve işi bir an evvel bitirmek amacıyla imtiyazın Anadolu Demiryolu Kumpanyası'na bırakılmasını öngören bir ön anlaşma yapılmasını teklif eder.

Ön-sözleşme 23 Aralık 1899'da imzalanır ve bir irade-i seniyye ile onaylanır: Bağdat demiryolunun inşaatı imtiyazı sekiz yıllığına Anadolu Demiryolu Kumpanyası'na bırakılmış, Konya üzerinden Bağdat'a giden "güney güzergâhı" tercih edilmiştir. Bu, Abdülhamid için muazzam bir başarıdır. Ama daha çözümlenmesi gereken birçok sorun vardır: Ruslarla ve İngilizlerle diplomatik sorunlar, siyasi sorunlar -bazı Osmanlı yöneticileri projeye karşıdır-, mali sorunlar, çünkü böylesine devasa bir girişim için muazzam sermayelerin seferber edilmesi gerektiği açıktır. Jön Türkler de susmaz; Cenevre'de çıkan *Osmanlı* gazetesindeki bir makalede Abdülhamid'in imparatorluğu haraç mezat satan siyaseti eleştirilir: "Sultanın imtiyaz haline getirip vermediği bir tek hava kaldı; er geç onu da satacak ve halk havasız kalıp boğulacak..."

Abdülhamid'in Jübilesi

1 Eylül 1900'de, Abdülhamid saltanatının yirmi beşinci yıldönümünü çok özel bir şatafatla kutlatır -tahta yirmi dört yıl önce, 1 Eylül 1876'da çıkmıştır. Bu vesileyle Bursa'da düzenlenen törenleri anlatan *Moniteur*

oriental şöyle yazar: "Millet, ırk ve din ayrımı yapılmaksızın tüm ahali, yirmi beş yıllık bir saltanatı taçlandıran bu unutulmaz günü aynı coşku ve heyecanla kutladı. Bu yirmi beş yıl boyunca, Haşmetli Padişahımızın yüce bilgeliğiyle yönetilen imparatorluk, azametin ve refahın doruğuna çıktı."[17]

Her yıl sultanın tahta çıkışının yıldönümü büyük törenlerle kutlanır. Dinî bayramların -Kurban bayramı, Şeker bayramı ve Mevlid- dışında hanedana ilişkin mutlu olaylar, şehzadelerin doğum ve evlenmeleri, sünnet düğünleri de kutlanır. Ama Abdülhamid devrinde padişahın şahsına bağlı iki büyük ritüel, Müslüman takvimine göre Şaban ayının 15'inde kutlanan sultanın doğumgünü -Abdülhamid, 15 Şaban 1258'de (22 Eylül 1842) doğmuştur- ve Gregoryen takvime göre her yıl 1 Eylül'de kutlanan tahta çıkış yıldönümü. Hüküm süren sultanın tahta çıkış yıldönümünün kutlanması yakın tarihli bir uygulamadır, II. Mahmud devrinde başlatılmıştır. Ama Abdülhamid bu törene yeni bir boyut kazandırmaya, onu her yıl özel bir şatafatla kutlanan büyük bir emperyal bayrama dönüştürmeye karar vermiştir. Kısacası Osmanlı İmparatorluğu gibi çokuluslu bir bütün içindeki bir "büyük milli bayram"dır söz konusu olan.[18]

Dolayısıyla her 1 Eylül'de imparatorluk nüfusu padişahın şahsına parlak bir hürmet gösterisi yapmak için seferber olur. O gün kamu binaları ışıklandırılır ve üzerinde "Padişahımız çok yaşa!" yazan büyük panolarla süslenir. Büyük mağazaların, restoranların, bankaların, tiyatroların cepheleri ışıklı yazılarla kaplanır. Önemli şahsiyetler konaklarını, köşklerini veya yalılarını süslemek ve ışıklandırmak konusunda birbirleriyle yarışırlar. Padişahın onuruna şairler kasideler, musikişinaslar gazeller düzer, herkes övgü ve pohpohlama yarışına girer. Gazeteler baş sayfalarını, padişahın din ve devlet yararına yaptığı işleri anlatmaya ayırırlar. Dalkavukluk ve yağcılık doruk noktasına çıkar.[19] Örneğin 1892'deki yıldönümü kutlamalarında bir Osmanlı dergisi "son yıllarda Doğu'da gerçekleştirilen tüm ilerlemeleri" borçlu olduğumuz padişahın "bitmek tükenmek bilmeyen iyiliği"nden dem vurur. "Zat-ı şahanelerinin saltanatı, parlak fiillerden, hayata geçirilmiş dahiyane fikirlerden, terakkilerden oluşan upuzun bir manzumedir. (...) Tüm milletleri aynı sevgi atılımıy-

17 *Moniteur oriental*, 10 Eylül 1900.

18 "Büyük millî bayram" (*id-i ekber-i milli*) deyimi saltanatın yirmi beşinci yılı münasebetiyle yayınlanan derlemede geçmektedir (*Tebrikname-i milli*, s. 4). Chicago Uluslararası Sergisi'nde Osmanlılara milli bayramlarının hangi gün olduğu sorulduğunda, önce duraksar, sonra da sultanın tahta çıkış yıldönümünü bildirirler: Deringil, *Well Protected Domains*, s. 156.

19 Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 1999, s. 118-119, 125.

la O'na dönmekte ve en samimi, en derin sevgi hislerini gösterebilmek için önünde secdeye varmaktadır." "O, faziletleri sayesinde, Halklarının Babası unvanını hak etmektedir."[20]

1900'deki yıldönümü için sultan 19. yüzyıl hükümdarlarında moda olan "jübile" terimini kullanacaktır. 1897'de İngiltere Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi Victoria, eşi benzeri görülmemiş bir şatafatla saltanatının altmışıncı yıldönümünü, "pırlanta jübilesi"ni kutlamıştır - 1837'de tahta çıkmıştı. Avrupa'nın taçlı başları arasındaki yerini korumaya önem veren Abdülhamid de mutlaka kendi jübilesini yapmalıdır. Onunki, saltanatının yirmi beşinci yılını vurgulamak üzere, "gümüş jübile" olacaktır. Bu jübileyi, hem modernite değerlerine hem de İslam'ın ilkelerine bağlılığını ifade etme, meşruiyetini güçlendirme ve çeyrek yüzyılda gerçekleştirdiği işlerin bilançosunu çıkarma vesilesi olacak göz kamaştırıcı bir bayrama dönüştürmeye kararlıdır. Sürdürdüğü münzevi hayatını telafi etmenin bir biçimidir bu aynı zamanda; o, bir anlamda gizli sultandır, ama cömertliği ve hayırseverliği imparatorluğun en ücra köşelerinde bile varlığını somut bir biçimde hissettirmesini sağlamıştır.

Abdülhamid bu münasebetle bile kuralı bozmaz, Yıldız Sarayı'ndan çıkmaz. Sabah Şale Köşkü'nün büyük merasim salonunda tebriklerini arz etmeye gelen sadrazamı, nazırları, yüksek memurları, devlet ricalini, paşaları, şeyhülislamı ve patrikleri kabul eder. Sultan akşamüstü, yine Şale Köşkü'nde, bir orkestranın milli marşlarını çalarak karşıladığı yabancı devlet temsilcilerini ve sefirleri kabul eder. Akşam ise bayramı kendi mahremiyeti içinde kutlamak amacıyla hareme geçer.

Saray ve civarı gibi tüm şehir de çok sayıda kandil, kâğıt fenerler, havai fişeklerle parıldar. Boğaziçi'nin yalıları ve konakları, Boğaz'da demirlemiş karakol gemileri, nezaretler, sefaretler, bankalar binlerce ışıkla aydınlatılmıştır. Evler ışıl ışıldır, sokaklar bayraklarla süslenmiştir. Abdülhamid bu münasebetle -aslında patlamalardan ürker- havai fişeklere izin verir. Tüm anıtların ve kamu binalarının üzerinde, "Padişahımız çok yaşa" yazıları görülür. Orkestralar, bandolar ve pâre pâre top atışları duyulur.

Taşra kentleri de bayraklarla donatılmıştır. Vilayetmerkezlerinde vali bir *garden-party* -çok moda olan bu terim Osmanlıcaya *gardenparti* biçiminde geçmiştir- düzenler ve yerel erkânın, eşrafın tebriklerini kabul edip, yaptığı konuşmayla sultanın bilgece yönetimi altında imparatorluğun kaydettiği ilerlemeleri över. Her yerde, "milliyet, ırk ve din ay-

20 *Revue médico-pharmaceutique*, no: 8, 31 Ağustos 1892 (İstanbul'da yayınlanmaktadır).

rımı yapılmaksızın" tüm cemaatlerin [milletlerin] kutlamalara katıldığı açıkça belirtilir. Çeşitli patrikhanelerin -Rum Ortodoks, Apostolik Ermeni, Katolik Ermeni ve Bulgar Eksarhlığı- kiliselerinde *Te Deum*'lar söylenir. Jübile, tek bir millete seslenmez; bu emperyal bayram, sultanın tebaası olan tüm Osmanlıları kapsar.

Ama jübilenin Abdülhamid açısından asıl önemi, imparatorluğun başındaki faaliyetinin iki boyutunu öne çıkarmaya vesile olmasıdır: inşaatçı sultan ve hayırsever sultan. Hazine-i Hassa'nın kendisine sağladığı olanaklar sayesinde, Abdülhamid çok çeşitli türde yapılar inşa ettirir: okul, idare binası, kışla, hastane, şadırvan, köprü, yol, kanalizasyon, han, imaret. Mezarlıkları ve evliya türbelerini de tamir ettirir. Jübile günü, birçok açılış ve temel atma töreni yapılır: Yalova'da bir şadırvan ve bir konak, Ankara'da kanalizasyon, Şam'da Hamidiye Hastanesi'nin bakteriyoloji laboratuarı. O gün Abdülhamid de saltanatına damgasını vuracak iki büyük projeyi başlatır: Darülfünûn'un açılışı ve Hicaz Demiryolu'nun yapımına başlanması. Şam'da, Kutsal Yerler'e kadar uzanacak hattın başlangıç noktasında inşa edilecek şadırvanın ve namazgâhın ilk taşlarını koydurur. Aynı münasebetle, Şam'ı Mekke'ye bağlayacak telgraf hattının ilk direği de dikilir.

Abdülhamid birçok rüşdiye ve idadî de inşa ettirmiştir. 1900'e doğru, Haydarpaşa'daki muazzam Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane binası gibi prestijli yapımlar sürse de, bu inşaat humması biraz yatışır.[21] Abdülhamid'in payitahtta inşa ettirdiği en büyük sivil yapı olan Mekteb-i Tıbbiye'nin mimarları Vallaury ve D'Aronco'dur. Ama binanın yapımı 1895'te başlamasına karşın jübileye yetişmez (iki yıl sonra bitecek ve 1903'te Abdülhamid'in doğumgününde açılacaktır).

Buna karşılık Abdülhamid 1900'e doğru Hazine-i Hassa bütçesinden dinsel yapıların, camilerin, tekkelerin ve mezarlıkların onarımına çok para harcar. Ama büyük bir cami inşa ettirmez. İstanbul'da -çok özel ihtiyaçlara cevap versin diye yapılan ve selamlık töreni için kullanılan- Hamidiye Camii dışında bazı seleflerinin mimari eserleriyle kıyaslanabilecek hiçbir inşaata girişmez. Ne heybetli bir bina ne de anıtsal bir cami yaptırır. Buna karşılık mahalle içlerine, kasabalara ve köylere varıncaya kadar birçok küçük cami ve namazgâhı kendi adına inşa ettirir veya onarttırır. Örneğin İstanbul'da, Asya yakasının uzak mahallelerinde küçük camiler yaptırır.[22] 1900 tarihli resmî bir evrakta dökümü çıkarılmış 1300

21 Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, İletişim, 1991, s. 121-122.

22 Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, İstanbul, Risale, 1991, s. 341-350.

hayırseverlik işinden 442'si cami yapım veya onarımına ilişkindir. Amaç görkemli bir anıtla insanları şaşırtmak değil, çok sayıda hayırseverlik eseriyle sultanın cömertliğini olabildiğince yaymaktır.

Belki de 1900'deki bu jübileyi -ve inşaatçı Abdülhamid'in faaliyetini- en iyi simgeleyen hadise, 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinde bir yenilik olan saat kulelerinin açılış veya temelatma törenleridir. 1 Eylül 1900'de Yanya, İzmir, Şam, Niğde, Adana, Yozgat gibi vilayet merkezlerinde bu yeni yapıların açılışları veya temel atma törenleri yapılır. Bu daldaki en büyük inşaatçı Abdülhamid'dir. Bugün Anadolu kentlerinde var olan 71 kamusal saat kulesinden 33'ü onun saltanatında yapılmıştır.[23] Bu kamusal kulelerin inşası, iktidarın imparatorluğun en ücra kasabalarında bile var olduğunu ifade etme kaygısının bir göstergesidir.[24] Tıpkı sivil okullar, hastaneler, vali konakları, demiryolu garları, yeni kamusal çeşmeler gibi bunlar da imparatorluğun modernleşmesini simgeleyen yapılardır. Üzerlerine çakılan yazıtlar, tebaasının refahını ve iyi yaşamasını her zaman düşünen sultanın cömertliği sayesinde inşa edildiklerini hatırlatır. Ama alaturka değil alafranga saati gösteren bu saat kulelerinin -alaturka saatte güneş batarken saat on ikidir- bir işlevi de yeni bir zaman bölümlemesini Osmanlıların beynine kazımaktır. Kısacası sultan, imparatorluğun saatlerini yeniden ayarlamak, "medeniyet" saatine göre kurmak istemektedir. Bunu yaparak Müslümanlara, cami zamanının yanısıra bir başka zamanın, devlet zamanının da var olduğunu ve dinsel ile din-dışı bu iki zamanın bir arada yaşamaları gerektiğini hatırlatır. Burada da Abdülhamid'in imparatorluğu modern ve Müslüman bir devlet haline getirme isteğinin bir simgesi kolayca bulunabilir.

Jübile sultanın inşaatçı yanından da çok hayırseveryanına vurgu yapmasını sağlar.[25] Bir baba gibi tebaasıyla ilgilendiğini, özellikle de en muhtaçları koruyup kolladığını en parlak bir biçimde gösterme olanağı verir. Unvanları arasına, *velinimet bi-minnet* de eklenir. Ama hayırseverlik eserleri, eskiden olduğu gibi vakıflara dayanmak yerine, şimdi doğrudan Hazine-i Hassa'dan ve imparatorluk arazilerinin gelirlerinden gelmektedir. Hayırseverlik Abdülhamid'in şahsi eseri haline getirilmiştir. Bu işten yararlananlarla hayırseverliğini en geniş ölçekte yaygınlaştırmaya uğraşan sultan arasında doğrudan bir bağ kurulması söz konusudur. Ayrıca her

23 Hakkı Acun, *Anadolu Saat Kuleleri*, Ankara, 1994.

24 Deringil, *age*, s. 29-31; Aydın Talay, *age*, s. 330 vd.

25 Nadir Özbek, "The Politics of Poor Relief in the Late Ottoman Empire, 1876-1914", *New Perspectives on Turkey*, no: 21, 1999, s. 1-33 ve aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet. Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İstanbul, İletişim, 2003.

yıldönümünde olduğu gibi, cezasının üçte ikisini çekmiş mahkûmlar için af ilan edilir; sultan, aftan yararlanacakları, kendisine sunulan mahkûm fotoğraflarına bakarak seçer.[26] Ayrıca Abdülhamid, dinî bayramların veya Ramazan'ın arifesinde olduğu gibi, memurların 1 Eylül'den birkaçgün önce maaşlarını alabilmeleri için gerekli düzenlemeleri yapar; devlet kasası boş olduğu için kapıkullarının jübilesini hakkıyla kutlayabilmeleri için, Osmanlı Bankası'ndan 100.000 lira hazine avansı istemek zorunda kalır.[27] Abdülhamid çıkardığı bir iradeyle, en yoksul mükelleflerin vergi borçlarının da affedildiğini ilan eder. Çünkü padişahlığın iyiniyeti öncelikle dargelirliye, yoksullara ve muhtaçlara seslenmektedir. Ne zaman bir kamu binasının açılışı yapılsa, kesilen kurbanlıkların etleri mahallenin yoksullarına dağıtılır. Bir şehzadenin sünnet düğününde veya hanedana ilişkin bir başka şenlikte, Abdülhamid en muhtaç durumdaki ailelerin çocuklarının sünnetmasraflarını da üstlenir; örneğin Edirne'de beş yüz çocuk Hamidiye Hastanesi'nde en iyi sıhhi koşullarda sünnet edilir. Aynı şekilde Şam'da yoksullariçin bir hastane [Gureba Hastanesi] ve dargelirli ailelerin kız çocukları için bir meslek ve sanat okulu açılır. Sultan, fakirlere bedava çorba çıkarttığı gibi, kış aylarında muhtaçlara bedava yakacak odun ve kömür dağıttırır. Sonuç olarak kamusal bir yardım sistemi değil, padişahın şahsi hayırseverliği söz konusudur.

Abdülhamid 1890'larda iki büyük kurum inşa ettirmiştir: 1896'da açılan Darülaceze ve 1899'da Şişli'de inşa edilen Hamidiye Etfal Hastane-i Alisi. Bu yapıları 1902'de inşa edilecek Darülhayr-i Ali [yetimhane] tamamlayacaktır. Sultan bu kurumlar aracılığıyla sosyal yardım, hayırseverlik ve muhtaçlara yardım alanındaki tekeli eline geçirir.

İster kamusal binalarınyapımı ister cömertlik işleri söz konusu olsun, Abdülhamid hayırseverlik faaliyetlerinin alabildiğine reklamını yapar. Bunun için kullandığı kanallardan biri, resimli bir dergi olan *Musavver Malumat*'tır; adının tam çevirisi "resimli haberler" olan bu dergi Fransızların *L'Illustration*'una öykünmektedir. 1895'te çıkarılan ve Hamid iktidarı tarafından yakından denetlenen bu dergi, oldukça değerli bir iç propaganda aracıdır. Bu haftalık derginin hemen her sayısı sultana sunulan şükranlar, iltifatlarveya övgülerle başlar; aslında Abdülhamid devrinin alışılmış bir retoriğidir bu. Ama *Malumat*, dalkavukluğu ve yağcılığı çok ileri götürür. Mesela, ülkede yapılmış ve yapılmakta olan her iyi şeyin padişahın cömert teşviki sayesinde olduğunu söylemekte bir sa-

26 *Imperial Self-Portrait*, s. 7.
27 Eldem, *age*, s. 246.

kınca görmeyen *Malumat*, zat-ı şahanelerinin cömertliğini -fotoğraflarla da destekleyerek- öne çıkarmak konusunda hiçbir fırsatı kaçırmaz: Mekke'de masrafları Hazine-i Hassa'dan karşılanarak yaptırılmış bir imaretin açılışı veya Hicaz'da hacıları ağırlamaküzere yaptırılan bir misafirhane inşaatıyla ilgili röportajlar, "Hamidiye" diye anılan kamusal yerlerin, Bayrut'ta Hamidiye Parkı'nın veya Trablusşam'da Hamidiye Gureba Hastanesi'nin illüstrasyonları. Her defasında sultanın "babaca ilgisi"nden, "tükenmek nedir bilmeyen lütufları"ndan dem vurulur. Sonuç olarak muazzam bir mizansen söz konusudur: Aslında sultan, Yıldız'dan dışarı adımını bile atmadan, her yerde hazır ve nazırdır, tüm ilgi ve özeniyle her bir tebaasının mutluluğunu ve refahını kollar.

Dolayısıyla jübile kutlamalarının Abdülhamid açısından bir başarı olduğu söylenebilir. Halk katmanları nezdindeki popülaritesi bu sayede pekiştirilir; bu katmanlar sultanın sadeliğini ve dindarlığını takdir etmekte, kendi kaderleriyle ilgilendiği, şikâyetlerini işittiği ve taleplerine cevap verdiği, yangın veya deprem kurbanlarını giydirmek ve yedirmekle uğraştığı için ona şükran duymaktadırlar. Jübile, imparatorluk dışındaki -Uzakdoğu'ya kadar- Müslümanlar arasında da büyük yankı uyandırır ve hilafet lehine yapılan propagandayı desteklemeye yarar. Bir noktaya kadar diplomatik bir başarı da sağlanmıştır: Çok sayıda yabancı delegasyon sultana tebriklerini sunmaya gelir. O günkü törenlere katılmış, dönemin gözlemcilerinden ve Osmanlı Bankası müdürlerinden Louis Rambert şu gerçekçi yorumu yapar: "Birkaç yıl öncesinin Kızıl Sultan'ı tüm Avrupa'yı ayağına getirdiği için böbürlenebilir."[28] Ama Büyük Güçler'in bu saygı gösterisi herkesin hoşuna gitmez: Sürgünde muhalif tavırlarını koruyan bazı Jön Türkler, Osmanlı tahtını işgal eden "modern Neron"un, "ortaçağ zorbası"nın, "kanlı müstebit"in bu şekilde meşrulaştırılmasını protesto eder ve Büyük Güçler'i suçlarlar; bu devletlerin "Kızıl Sultan'ın suçları"nı hoşgördükleri için "muazzam bir vebal altına girdikleri"ni ileri sürerler.[29] Ama 1900 yılında bu söylem kimin umurunda olabilir ki?

Saltanatın doruknoktası mıdır gerçekten? Sadece dış görünüşte. Çünkü 1897-1900 yıllarının tartışmasız başanları sorunlan ve sıkıntıları gözden kaçırmamalıdır. 1895-1896 katliamlarının yaraları tabii ki kapanmamıştır. Yunanistan'a karşı savaş, meydanda kazanılsa da bir Pyrrhus zaferidir bu, çünkü Girit fiilen yitirilmiştir. Jön Türklere diz çöktürül-

28 Aln. yap. Deringil, s. 145.

29 *Atatürk Ansiklopedisi*, I, s. 265; Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 152

müştür, ama muhalifler varlıklarını sürdürmektedir: Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın 1899 sonundaki firarı bunun kanıtıdır. Alman desteği diplomatik alanda bir zafer sayılabilir mi? Kuşkusuz; ama rejim Almanya'ya giderek daha sıkı bir biçimde bağlanmaktadır ki, Avrupa'daki ittifakların yeniden şekillendiği bir dönemde bu gelişme belli riskler de içermektedir. Muzaffer bir jübile denebilir mi? Evet, ama sultan memurlarının maaşlarını ödeyebilmek için Osmanlı Bankası'ndan borç almak zorunda kalmıştır. Başlayan yeni yüzyıl sultan, rejim, hatta imparatorluk açısından tehlikelerle dolu olacağa benzemektedir.

16. BÖLÜM

Emperyalizmlere ve Milliyetçi Akımlara Karşı

Yüzyıl dönümünde, Yıldız Sarayı'nda belli bir iyimserlik hüküm sürmektedir. Yirmi beş yıl önce Abdülhamid tahta çıkarken egemen olan atmosfer çok değişmiştir. Sultan, *Siyasi Hatıratım*'da, 1900 yılı için "hasta adamın kuvveti" diye kayıt düşer. Ulaşımdaki, özellikle de 1896'da Konya şehrine erişen Anadolu demiryolundaki ilerlemeler karşısında ellerini oğuşturur: "İlerliyoruz, hatta çok süratle ilerliyoruz!" "Anadolu için iyi bir istikbal" hazırlandığını belirtir.[1] Diplomatik alanda Büyük Güçler'in baskısı gevşemiştir. Abdülhamid, 1880'lerin başında ıslahat hamlelerini gerçekleştirmek için öylesine beklediği o soluklanma zamanını sonunda yakalamış mıydı? Her ne olursa olsun, "tüm devletleri uzakta tutmayı başardığı" için Vambéry'ye övünür. Ekonomik düzlemde de atmosfere iyimserlik egemendir. Konjonktür birkaç yıldır yeniden olumlu bir hal almış, fiyatlar yükselmiş, tarım ürünlerinin ihracatı için elverişli koşullar oluşmuştur. Bir Osmanlı iktisatçısı, Cavid Bey o yıl kalın bir ekonomi-politik eseri yayınlar; tam bir ekonomik liberalizm manifestosu olan bu eserde, imparatorluğun Avrupa'ya oranla geri kalmışlığını hızla gidereceği konusundaki umudunu ifade eder.[2]

Ama umutlar hızla dağılır. Gerçek bir ekonomik kalkınma söz konusu olmadığı için, imparatorluk müslümanları arasında milliyetçilik mevzi kazanmaya başlar. Ermenistan katliamlarının ve Yunanistan savaşının tepkisi olarak, hemen her yerde milliyetçi özlemler uyanmaya başlar. Çarpıcı bir eşzamanlılığa sahip metinler bunun işaretlerini verir. 1899'da

1 *Pensées et souvenirs*, s. 55, 62-63 [*Siyasi Hatıratım*, s. 70-71, 75].

2 Cavid Bey, *İlm-i İktisad*, 4 cilt, İstanbul, 1899-1901. Karş. F. Georgeon, "Un manifeste du libéralisme économique dans l'Empire ottoman au tournant du siècle", *Des Ottomans aux Turcs* içinde, s. 241-251.

Arnavut asıllı bir yazar olan Şemseddin Sami Fraşeri Bükreş'te, "Arnavutluk. Ne idi, Nedir, Ne Olacak?" başlıklı bir broşür yayınlar. Bu eserde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da tutunma yeteneğine inancını artık yitirdiği için, Arnavutluk'un özerkliği fikrini -en azından bağımsızlık kazanılıncaya kadar- savunur.[3] Aynı döneme doğru Halep asıllı bir Suriyeli, Abdurrahman el-Kevakibî Arap davasının avukatlığına soyunarak, İslam'ı sadece Arapların kurtarabileceğini ileri sürer ve merkezi Mekke olacak bir Arap hilafeti fikrini savunur. Kürtlerin içinde de ilk kez yurtseverlik duygularını ifade eden bir gazete, *Kürdistan*, Nisan 1898'de Avrupa'da yayınlanmaya başlar. Aynı dönemde Türkler de kendi kimlikleri üzerine düşünmektedir. 1897'de Mehmed Emin'in şiirleri Türklerin şanını övüyordu -dinlerinin ve "ırkları"nın ululuğunu.[4] Birkaç yıl sonra, 1904'te, Kazanlı bir Tatar, Yusuf Akçura Osmanlılara imparatorluğu, Türk milliyetçiliği temeline dayanarak kurtarmalarını önerir; ama bu ses o sırada fazla yankı uyandırmaz. O dönemde Abdülhamid, Vambéry'ye bilgiç bilgiç "milliyet sorununa dokunmamak" gerektiğini izah etmektedir: "Bütün Müslümanlar kardeştir ve her türlü milli bölünme ciddi ayrılıklara neden olur."[5]

Yeni tehditler belirir ve yaşlı imparatorluğun kalıntılarından paylarına düşeni almakisteyen yeni güçlerin sesleri duyulur. İmparatorlukla yeni bir ilişki ve sızma tarzı geliştiren Almanya bunlardan biridir. Osmanlı İmparatorluğu'na yakın bir Akdeniz ülkesi olan İtalya da, Balkanlar ve özellikle Arnavutluk'la, ayrıca Trablsugarp ve Bingazi sahilindeki Osmanlı topraklarıyla yakından ilgilenmektedir. Balkanlar'da uzun süredir küllenen ateş 1902-1903'te Makedonya'nın sahne olduğu bir dizi ayaklanmayla yine alevlenir. Anadolu'da ise 1904'te Sason'da çıkan yeni karışıklıklarla Ermeni milliyetçiliğinin utangaç biçimde de olsa canlandığı görülür. İmparatorluğun Yakındoğu'da ise yeni olmasa da yeniden güncellik kazanan bir başka sorunu göğüslemesi gerekir: Filistin ve siyonist projeler. Abdülhamid birçok güçlükle karşı karşıyadır.

Sultan bu arada kendini büyük eserine, Hicaz Demiryolu'nun inşasına vakfetmiştir. Ama Büyük Güçler arasında sahip olduğu manevra sahası daralma eğilimindedir. Avusturya-Macaristan ve Rusya, Balkanlar konusunda birlikte hareket etmekte, İtalya Fransa'ya yaklaşmaktadır; İngiltere de yakında Fransa ve Rusya ile anlaşacaktır -İtilaf devletleri. Yıl-

3 Gawrych, *age.*

4 David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Londra, Frank Cass, 1977, s. 54-55.

5 Vambéry, "Personal Recollections of Abdülhamid II and his Court", s. 83.

lar geçtikçe, Abdülhamid'in Büyük Güçler'i birbirine düşürmesi iyice zorlaşacaktır.

Avrupa'nın Vesayetini Sarsmak

Ama yüzyıl başında, başarılarından hız ve cesaret alan Abdülhamid henüz kendisini Avrupa'ya meydan okumayı deneyebilecek kadar güçlü hissetmektedir. Daha doğrusu amacı, Büyük Güçler'in en göze çarpan imtiyazlarına, özellikle de Büyük Güçler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çok eşitsiz ilişkiler kuran ve sultanın "adaletsizlik" ve "aşağılama" olarak gördüğü meşhur kapitülasyonlara saldırmaktır. Koşullar da elverişli gözükmektedir: Fransızların 1896-1897'de dayatabileceklerini düşündükleri mali denetimden sıyrılmış, Ermeni davası sırasında Büyük Güçler'in olaylara müdahale etmesinden sakınabilmiş, Yunanistan'a karşı açtığı savaşta askerî bir başarı kazanmıştır; diğer yandan Büyük Güçler de Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı konusunda hemfikirdir. Hareket serbestliğini yeniden ele geçirmek için en uygun zamandır. Olayların gidişatından son derece hoşnut olduğunu; Avrupa'daki siyasi ve ekonomik çekişmelerin onu ani bir saldırıya karşı koruduğunu, en büyük arzusunun kapitülasyonlardan kurtulmak olduğunu ve bunu yakında gerçekleştireceğini Vambéry'ye bu dönemde söyler.[6]

Bu konuda ilk girişimi, gümrük resimlerini yükseltmeye çalışarak sergiler. Osmanlı gümrük tarifesi 1860'lara aittir; o sırada imparatorluğa ithal edilen malların değeri üzerinden % 8 gümrük alınıyor ve hükümet kapitülasyonlar yüzünden bu oranı artıramıyordu. Ama 1860'tan beri ekonomik ortam değişmiş, ülkelerin çoğunda devlet korumacılığı gelişmiş -Fransa'da "Méline tarifesi" 1892 tarihlidir-ve sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun kapıları "ardına kadar açık" kalarak gümrük gelirleri bir türlü yükselmemişti. Mart 1900'de Abdülhamid ithalatta gümrük resimlerini % 3 oranında artırmaya karar verir -böylece % 8'den % 11'e çıkacaklardır. Hariciye nazırı Tevfik Paşa Hazine'nin ihtiyacını gerekçe olarak gösterir, ama Muharrem Kararnamesi'nin maddelerine göre, gümrük geliri fazlası Hazine'ye değil Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne aittir. Demek ki iş mali olmaktan çok, siyasal ve simgesel niteliktedir: Kapitülasyonların bir düzenlemesine, bu konuda büyük devletlerin bölüneceklerı umuduyla saldırılması söz konusudur. Ama girişim başarısızlığa uğrar.

6 Ramsaur, *The Young Turks*, s. 47.

Büyük devletler topluca itiraz eder; verdikleri toplu protesto notasında Osmanlı tarifelerindeki her türlü tek yanlı değişikliğe karşı olduklarını bildirir ve böyle bir ıslahata gitmek için kendi onaylarının alınmasının şart olduğunu hatırlatırlar. Abdülhamid çekişmeyi hemen bırakır ve ancak 1907'de çokzorlu tavizler pahasına Makedonya'daki asayişin korunmasını ve ıslahatları finanse etmek amacıyla bu % 3'lük gümrük artışını koparır.

Yabancı postaneler konusu, Abdülhamid'in yabancı vesayetini sarsmak yönündeki ikinci girişimidir. 18. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezî devletin denetiminin tamamen dışında kalan yabancı kurye hizmetleri ve postaneler mevcuttur; Osmanlı posta sisteminin kusurlu örgütlenmesi ve yönetimi de bu işin bahanesi olmuştur. Bu imtiyaz sonunda bir kapitülasyon imtiyazına dönüşmüştür. Abdülhamid'e göre, yabancı postaneler hem "külliyetli bir para kaybı"dır hem de "devletin haysiyeti de rencide olmaktadır."[7] Ne zaman elinden gelse, onların varlığını ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu girişimler 1881'de, sonra 1884'te yinelenir. 1888'de, İstanbul-Viyana demiryolu bağlantısı tamamlanınca Osmanlılar yabancı posta sandıklarını taşımayı reddederler, ama bu girişim de bir sonuç vermez. Hükümet, Osmanlı posta sisteminde gerçekleştirilen reformdan sonra, yabancı postanelerin gereksizleştiğini savunmakta, ayrıca bunların Posta Birliği'ne (*Union postale*) ilişkin Bern Sözleşmesi hükümlerine -Osmanlı İmparatorluğu bu birliğe 1874'te kurulduğundan beri üyedir- aykırı olduklarını ileri sürmektedir. Bu mücadelenin hem simgesel -posta bir "sultanlık" hakkıdır- hem vergiye ilişkin -değerli eşyalar yabancı postaneler üzerinden gönderilip gümrük denetiminden kurtulmaktadır- hem de siyasi nedenleri vardır. Yabancı posta kuruluşları, Abdülhamid'e ve rejimine düşman gazete ve broşürlerin, en başta da Jön Türk edebiyatının imparatorluk içine sokulmasını ve dağıtımını sağlamaktadır. Demek ki konu önemlidir. Mayıs 1901'de Abdülhamid hücuma geçmeye karar verir; polise verdiği talimatla, yabancı postanelere teslim edilmek üzere İstanbul'daki Sirkeci garına gelmiş çuvallara el koydurur ve içindekilerin dağıtımını Osmanlı postaneleri aracılığıyla yaptırır. Aynı zamanda Osmanlı demiryolu posta hizmeti de, yabancı postanelerden çıkan kuryeyi almayı reddeder.

Bu güç gösterisine büyük devletler çok şiddetli tepki gösterir. Sefaretler posta çantalarını silahlı dragomanlara taşıtırlar ve özellikle Avustur-

7 *Pensées et souvenirs*, s. 80-81 [*Siyasi Hatıratım*, s. 83].

ya-Macaristan, İngiltere ve Fransa hükümeti donanmalarının gövde gösterisi yapabileceğini söyleyerek tehdit ederler. Osmanlı hükümeti 20 Mayıs'ta geri adım atar; Büyük Güçler'in sefaretlerine "üzüntüleri"ni bildirir ve bundan böyle yabancı postanelerin düzgün işleyişinin "keyfî davranışlar"la bozulmayacağı konusunda güvence verir.

Demek ki Abdülhamid'in kapitülasyonlar sisteminde bir gedik açmak için yaptığı her iki girişim de sonuçsuz kalmıştır. Daha da kötüsü, Nisan 1908'de bu kez İtalya, yeni postaneler açabilme izni almak üzere, Türk karasularında deniz kuvvetlerine gövde gösterisi yaptıracaktır. Japonya ise, Bâbıâli ile diplomatik ilişkiler kurmanın önkoşulu olarak kapitülasyon sistemine alınmayı talep edecektir. Yani 20. yüzyılın başına gelindiğinde kapitülasyonlar her zamankinden daha çok sağlık ve afiyettedir. Abdülhamid bu konu hakkında büyük devletleri bölüp birbirine düşürebileceğini sanmış, ama tam bir başarısızlığa uğramıştır. Yine de aşağılanma bu kadarla sınırlı kalmaz.

Yabancı postanelere yönelik saldırıdan birkaç hafta sonra, Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasındaki ilişkileri anidengeren yeni bir hadise yaşanır. Konu, Fransız uyruklarının himayesi ve özel çıkarların savunulmasıdır. İki Fransız işadamı, Lorando ve Tubini 1875-1876'da Osmanlı hükümetine borç vermiş ve İstanbul mahkemesinin 1895'te onların lehine verdiği hükme karşın o tarihten beri alacaklarını tahsil edememişlerdir. Alacak, faizlerle birlikte 750.000 lira gibi bir meblağı bulmaktadır -üstelik üzerinde anlaşılan dostane bir çözümle tutar birazazaltılmıştır. Buna *Compagnie du port de Constantinople* [İstanbul Limanı Kumpanyası] davası da eklenir; bu Fransız şirketi de hakkını tam olarak tahsil edememiştir. Temmuz 1901'de, sertpolitika yanlısı Delcassé'nin desteğini alan İstanbul'daki Fransız sefiri Constans, bu konuyu gündeme getirmeye karar verir. Osmanlı hükümetinin tavrının Fransa Cumhuriyeti'ne karşı "açık bir hakaret" olduğu değerlendirmesiyle birlikte ve güzel vaatlerden başka bir şey elde edememenin bıkkınlığı içinde, 26 Ağustos'ta aniden İstanbul'u terkederek krizi tırmandırır.[8] O zaman Osmanlılar bazı tavizler verir, Rusya ile Almanya'nın desteğini almaya çalışır ve ruhsatsız çalışan dinsel eğitim kurumlarını ve yurtları kapatacakları tehdidiyle Fransa'ya boyun eğdirmeye çalışırlar. Bu yanlış bir hesaptır. Fransız hükümetinin tepkisi hiç gecikmez: Şartlarını ağırlaştırır; sadece mali ihtilaf konularının borçların derhal ödenerek kapatılmasını istemekle kalmaz, tüm Fransız dinsel ve kültürel kurumlarının yasal ola-

8 Thobie, *Intérêts et impérialisme français*, s. 566.

rak tanınmasını, bu kurumların içinde zarar görenlere de tazminat ödenmesini ister. Delcassé, Abdülhamid üzerinde baskı yapmak için, Midilli'ye birkaç savaş gemisi gönderir. Bu filo 30 Ekim'de Toulon'dan hareket eder. 5 Kasım'da ada açığında demir atar ve tek el silah atmadan gümrüğü ele geçirir.

Bu gövde gösterisine çok öfkelenen sultan, olayı Büyük Güçler nezdinde protesto etse de boşuna bir çabadır bu; sonunda her konuda pes eder: 11 Kasım'da Fransız donanması Midilli'den ayrılır. Constans 23 Kasım'da İstanbul'a döner. Sultan onu 29 Kasım'da Yıldız Sarayı'nda, Fransız diplomatik belgelerinde kaydedildiğine göre, "çok candan bir karşılamayla" kabul eder.[9] Öteki büyük devletler Abdülhamid'i desteklememekle kalmaz, üstelik Fransızlarm açtıklarıgedikten onlar da içeri dalar: Hiç gecikmeden Almanlar, Ruslar ve İngilizler de aynı avantajları, yani Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm kültürel kurumlarının resmen tanınmasını temin ederler.

Abdülhamid için çok acı bozgunlardır bunlar: Kapitülasyonları ve Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki imtiyazlarını azaltmak şöyle dursun, bunların yayıldığını ve güçlendiğini görmüştür. Böyle bir başarısızlık nasıl açıklanabilir? İşin aslı, emperyalizm değişmektedir. Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu'nun devamından, ama kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde devamından yanadır. Siyasi çekişmeler dönemini -bu çekişmeler Abdülhamid'in bir devleti diğerine karşı kullanmasına olanak veriyordu- ekonomik uzlaşmalar dönemi izler. Abdülhamid, büyük devletlerin gümrük tarifesi veya postaneler sorunlarında bölüneceklerini düşünür. Hata eder: Tam tersine iyice omuz omuza gelip, safları sıklaştırırlar. Fransa ile ihtilafında Almanya, Rusya veya İngiltere'nin kendisini destekleyeceğini hesaplar. Yine hata: Onlar bunu Osmanlı İmparatorluğu üzerinde daha fazla baskı yapmak için bir fırsat olarak değerlendirirler. Bu farklı sorunlarda Büyük Güçler'i birbirine düşüremediği gibi, Kayzer'in dostluğu da ona hiçbir yarar sağlamamıştır: Almanya onu desteklemez. "Emperyalizmler arasında barış içinde bir arada yaşama"[10] dönemi geçerlidir ve 1906'da Almanya ile Fransa arasında çıkan Fas krizine kadar bu durum sürecektir. Bu koşullarda sultanın manevra alanı birdenbire çok daralmıştır.

Bir diğer önemli değişiklik: Ekonomik çıkarların savunulması insani amaçlı müdahalelerin ve pastayı paylaşmak konusunda uzlaşmalar çe-

9 *Age.* s. 582.

10 Deyim René Girault'ya aittir: *Diplomatie européenne et impérialismes*, s. 173.

kişmelerin önüne geçer. Bu bağlamda Fransa'nın İstanbul sefirinin değiştirilmesinden daha anlamlı bir gösterge olamaz: 1890'dan 1898'e kadar sefirlik yapan, diplomasi konusunda ahlaki ve idealist bir anlayışı olan Paul Cambon'un yerini, çok daha atak ve gerçekçi bir üslubu olan, her şeyden önce Fransız çıkarlarını genişletmekle uğraşıp, Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya ile uzlaşmayı savunan Constans alır. Midilli hadisesine yol açan da odur: Abdülhamid, özel borçların ödenmesini sağlamak için Fransızların donanma gönderebileceğini asla düşünemezdi. Emperyalizm değişmektedir ve bunu ne sultan ne de Osmanlı idaresi henüz anlayabilmiştir.

Rejimin Rayları: Hicaz Demiryolu

Ama bu başarısızlıklar Abdülhamid'i büyük eserinden vazgeçirmez. Jübile günü iki büyük çalışmanın ilk adımları atılmıştır: İstanbul'da Darülfünûn'un açılmasının yanısıra, Hicaz Demiryolu'nun yapımı. İstanbul'u bir demiryolu hattıyla İslam'ın kutsal yerlerine bağlamak: Devasa bir proje, çılgın bir düş... Mali sıkıntılar tarafından kuşatılmış, subaylarının ücretlerini ve memurlarının maaşlarını düzenli ödeyemeyen bir devletin neredeyse tamamen çöl denebilecek bir güzergâh üzerinde hiçbir ekonomik değeri olmayan, iki bin kilometreden uzun bir hat inşa etmesi... Ama diğer yandan bu bahis bir tutarsa, ne büyük bir zafer kazanılacaktır! Kalkınmanın ve ilerlemenin en açık işareti olan demiryolu, İslam'ın gayrimüslimlerin ayak basamadığı kutsal merkezine, Hicaz'a kadar sokulacaktır. Tam bir simge: Mekke garında müezzinlerin sesine karışan lokomotif düdükleri...

Gerçeği söylemek gerekirse, yepyeni bir fikir değildir bu. Demiryolları imparatorlukta ortaya çıktığından beri, kutsal kentlere uzanacak bir hat düşünülmüştür. Kızıldeniz ve Yemen'de görev yapan subaylar, Bâbıâli tarafından görevlendirilmiş valiler Cidde-Mekke demiryolunun yapılmasını önerirken, kimileri de Suriye'yi kutsal kentlere bağlayacak bir hat tasarlamışlardır. 1892'de Şam'ın büyük bir ailesinden gelen zengin bir Osmanlı paşasının, Holo Paşa'nın oğlu olan İzzet, yakın geleceğin İzzet Paşa'sı -o sırada Cidde Evkaf müdürüdür- padişaha bu yönde bir proje sunar. Bu hattın Haremeyn'in korunması ve bakımı için şart olduğu, Osmanlıların siyasi, askerî ve dinî amaçlarına hizmet edeceği fikrini savunur. Proje çeşitli mercilerde incelenir, fikir yavaş yavaş mevzi kazanır. 1898'de Suriye ile Hicaz arasına telgraf hattı çekilir. Nihayet Mayıs

1900'de karar alınır: Abdülhamid çalışmalara başlanmasını buyuran bir irade-i seniyye yayınlar. Projenin resmen başlatılması ise 1 Eylül 1900'deki jübileye denk getirilir.[11]

Böylesi bir girişimin ilkamacı tabii ki haccı kolaylaştırmaktır. Şam'dan kalkan bir kervan Mekke'ye tam elli günde ulaşıyor ve yolda genellikle büyük sıkıntılar ve tehlikelerle karşılaşıyordu: kavurucu sıcak, susuzluk, yol üzerindeki Bedevilerin saldırıları ve yağmaları, salgın hastalıklar. Demiryolu bitirilince Mekke'ye bir haftada, gayetiyi güvenlik koşulları içinde ulaşılabilecektir. Kervanla yapılan hac seyahatinin örgütlenmesi Osmanlılar için çok pahalı bir işti, çünkü tüm güzergâh boyunca armağan ve rüşvet dağıtmak gerekiyordu. Buna karşılık hac seyahatinin iyi koşullarda yapılması da halifenin sorumluluğundaydı. Dolayısıyla, daha önce de gördüğümüz gibi, Abdülhamid'in emirü'l-müminin olarak meşruiyet kazanması söz konusudur. Üstelik üzerine oynanan şey, sadece imparatorluk Müslümanlarının değil, her yıl İslam'ın temel ritüellerinden birini yerine getirmek üzere buluşan tüm dünya Müslümanlarının bağlılığıdır. Sultanın ifadesiyle, "Müslümanlar arasındaki bağları güçlendirmek" söz konusudur.

Ama Abdülhamid'in zihninde, bu projenin dinî yönün ötesine geçen boyutları vardır. Hicaz Demiryolu hep ayaklanmanın kıyısında yaşayan hassas bir bölgeye, Hicaz'a, Asir'e ve özellikle de Osmanlı egemenliğine hâlâ karşı çıkılan Yemen'e hızla asker sevk edilmesine olanak verecektir. Süveyş Kanalı'nın çevresinden dolaşarak asker gönderilebilecek, böylece İngilizlerin keyfine bağlı kalınmayacağı gibi, pahalı bir iş olan kanaldan geçişin masraflarından da kurtulunacaktır. Aslında Hicaz Demiryolu projesi, Arabistan'a ve kutsal yerlere yönelik daha kapsamlı bir girişimin parçasıdır. Osmanlılar Arap Yarımadası'nın merkezini hiçbirzaman denetim altına alamamış, çevresine yerleşmişlerdir; ama bu çevre bölgelerartık İngilizlerin tehdidi altındadır. Ağustos 1899'da Abdülhamid Yemen'de bir demiryolunun, bu vilayetin merkezine ulaşacak 300 kilometre uzunluğunda Hudeyda-Sana'a hattının yapımı için Almanlar nezdinde teklifte bulunur. Ama Bağdat Demiryolu için de kendisine başvurulan Alman sermayesi bu işin peşine düşmez ve Fransızların bir girişimi-

11 Hicaz Demiryolu hakkında: Ochsenwald, *The Hijaz Railway*, Charlottesville, 1980; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, Eren, 1994; Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000; Orhan Koloğlu, "Hicaz Demiryolu (1900-1908): Amacı, Finansmanı, Sonucu", *Çağını Yakalayan Osmanlı* içinde, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (ed.), İstanbul, IRCICA, 1995, s. 289-334; Jacob M. Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage. A Case of Ottoman Political Propaganda*, Detroit, 1971; *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, İstanbul, Albaraka Türk Yay., 1999

ne karşın bu proje "kumlara gömülen bir demiryolu" olarak kalır.[12] Aralık 1899'da Bağdat Demiryolu imtiyazı, uzun çekişmelerin ardından, Deutsche Bank'a verilir; ilk projede hattın İran Körfezi'ne kadar uzanması söz konusudur. Birkaç ay sonra Hicaz Demiryolu projesi başlatılır. Demek ki hemen hemen eşzamanlı olarak başlatılan üç proje vardır ve hepsi de Arabistan'ın denetimini hedeflemektedir: batıda Kızıldeniz kıyısı, güneyde Yemen, doğuda İran Körfezi. Arabistan çevresindeki İngiliz girişimlerine cevap arandığı açıktır. Böylece Kızıldeniz'den İran Körfezi'ne kadar uzanan bölgede İngilizler ile Osmanlılar arasında bir tür zamana karşı yarış başlar.

Aynı zamanda bu proje Abdülhamid'in "Suriye politikası" çerçevesine de oturur ve imparatorluktan, Osmanlı egemenliğinden yana Arapların desteğini alır. Şam asıllı bir Suriyeli, Muhammed Arif bu girişimi savunmak için Arapça bir eser yazar; Hicaz Demiryolu, bölge nüfusunun artmasını, ticaretin ve tarımın gelişmesini, Suriye'nin güneyindeki arazilerin değer kazanmasını sağlayacak ve böylece Arap vilayetleri üzerindeki Osmanlı egemenliğini güçlendirecektir, der.[13] Ayrıca kıtalar-ötesi demiryolları o sırada modadır. Rus Çarlığı'nın "Transsibirya Hattı" gibi, Osmanlı İmparatorluğu da bir "Transarabistan Hattı"na sahip olmak ister -kat edilen coğrafya çok farklı olsa da amaçlar birbirine benzer: toprağın değerlendirilmesi, kolonizasyon, siyasi denetim, askerî birlik sevkıyatı, uzak denizlere ulaşma, ayrıca Osmanlı örneğinde dinî boyut.

Böylesi bir girişimin getireceği muazzam güçlükler nasıl aşılacaktır? Bu güçlükler öncelikle mali niteliktedir. "Kutsal bir hat" söz konusu olduğu için yabancı sermayeye başvurulamaz. Aynı dönemde imparatorluk çok büyük mali sıkıntılar içindedir: Bu kadar büyük bir projenin -5 ilâ 10 milyon liraya çıkacağı tahmin edilmektedir- finansmanı nasıl karşılanacaktır? Çözüm, bağış kampanyaları düzenleyerek tüm dünya müslümanlarının katkısını sağlamaktır. Hac demiryolu "onların" hattı olacak, sonuçta bu hattı onlar kullanacak ve en çok onlar yararlanacaktır. Bir "Osmanlı" teşebbüsünden çok, en azından ilkesel anlamda tüm müslümanları ilgilendiren bir "İslam" davası söz konusudur. Hindistan'dan Mısır'a uzanan bir alanda, en ücra köye varıncaya dek tüm müslümanlar seferber edilmelidir. Hicaz Demiryolu bu bağlamda "panislamist" bir girişimdir.

12 Jacques Thobie, "Pouvoir, espace, finance: le Hodeida-Sanaa, un chemin de fer dans les sables", *La France et l'Est méditerranéen depuis 1850*, İstanbul, İsis, 1993, s. 163-182.

13 Landau, *age*; Rogan, *Frontiers of the State*, s. 65-66.

Osmanlı vilayetlerinde ve dışarıda müslüman nüfus toplulukları arasında bağış toplamak için kampanyalar düzenlenir. Bizzat sultan 50.000 lira bağışlayarak örnek olur. Taşrada mülki âmirler, eşraf ve subaylar birbirleriyle yarışarak örnek olurlar. Müslüman ülkelerde görevli Osmanlı diplomatları, yerel "ruhban" ve Nakşibendiyye gibi tarikatlar hareket geçirilir. Bağışçılar gümüş bir Hicaz Demiryolu madalyasıyla ödüllendirilir. Propaganda ve seferberlik çabalarında yerel gazeteler çok önemli rol oynar. Kampanyalar Hindistan Müslümanları arasında büyük bir coşku dalgasına yol açar ve bu coşku sonunda İngilizleri endişelendirir, çünkü Osmanlıların bu çabasına katkıda bulunmak Hindistan'daki sömürgeci iktidara karşı tepkisini de göstermek anlamına da gelmektedir. Girişim çekicidir, çünkü Avrupalıları, özellikle de İngilizleri hedef alan bir proje gibi gözükmektedir. Mısır'da da bağış kampanyası büyük başarı kazanır: Mısır, hukuki açıdan Osmanlı toprağı olduğu için, kampanyayı oradaki Osmanlı yüksek komiseri Ahmed Muhtar Paşa düzenlemekte ve Arap gazeteleri de kampanyaya geniş ölçüde destek vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu adına toplanan bu bağışlara bozulan sömürgeci güçler, iyi niyetlilerin cesaretini kırmaya çalışırlar: Bu bir hayal, derler, asla gerçekleşmeyecek, koca bir sahtekârlıktan başka bir şey değil, Osmanlı yöneticileri böylece ceplerini dolduruyorlar. İmparatorluğun içinde de bağışlar görevli valiler tarafından toplanmaktadır. Ama bu da yetmez ve bazı cebri yöntemlere başvurulur, örneğin maaşlardan kesinti yapılır, yani bir anlamda özel bir vergi alınır. Bağışların toplamı eserin finansmanının üçte birini karşılar. İslam âleminden gelen bağışlar çok mütevazıdır, toplam meblağın % 10'unu, demiryolunun toplam finansmanının ise sadece % 2.8'ini temsil ederler. Ziraat Bankası % 12.2'si oranında kredi açmış, finansmanın geri kalanı cebri borçlardan, maaş kesintilerinden, pul resimlerinden toplanmıştır.

Abdülhamid başından beri projenin içindedir. Onun açısından "eski bir düş"ün gerçekleştirilmesi söz konusudur. Çevresindeki direnişleri ve kuşkuculuğu, özellikle de Sadrazam Said Paşa'nın muhalefetini yenmek zorunda kalmıştır. Said Paşa bu girişimin ekonomik, hatta askerî yararına inanmaz. Sultan çalışmaların gelişimini aşırı bir dikkatle izler. Tüm önemli kararlar ona kadar çıkar. Tüm gar ve hat parçası açılışları 1 Eylül tarihlerinde, sultanın tahta çıkışının yıldönümlerinde yapılır ve sevinç gösterilerine vesile olur: Bağışçılara paralarının iyi kullanıldığının kanıtı sunularak, eleştirilere ve düşmanca propagandalara böylece cevap verilmektedir.

Abdülhamid, Hicaz Demiryolu'nun "babası" olarak gözükse de, İzzet Paşa da projede ve demiryolunun yapımında kilit bir rol üstlenmiştir.[14] "Çöl kervanı"nın yola çıkış noktası olan Şam'da geçen gençliğinde, İzzet Paşa hacıların Mekke'ye kadar ne zorluklarla nakledildiğini, asker sevkıyatında ve mal taşımacılığında ne tür sorunlar yaşandığını kendi gözleriyle görmüştür. Rusların Transsibirya Hattı'nı ne şekilde inşa ettiklerini inceler ve bu örneği takip etmek ister; masrafları sınırlamak için de hükümete demiryolu yapımında zaten orada bulunan ordu birliklerinin çalıştırılmasını önerir. Girişimin finansmanını sağlamak için tüm dünya Müslümanlarının yardımına başvurulmasını öneren de İzzet Paşa'dır.

"Kutsal" bir hat olan Hicaz Demiryolu Müslümanlar tarafından finanse edilmeli, Osmanlılar tarafından inşa edilmeli ve imparatorlukta imal edilmiş, yerli malzemeyle donatılmalıydı. İlk nokta gerçekleştirilse de, diğer iki nokta için aynı şey geçerli olmaz. Osmanlılar yeterince tecrübeli olmadıkları için, yabancı, özellikle de Alman mühendislere ve teknisyenlere başvurulmak zorunda kalınmıştır. Şantiye şefi, tüm tecrübesini Osmanlı demiryollarında edinmiş, iyi ve bağlı hizmetlerinden ötürü 1904'te paşalığa terfi ettirilen Dresden'li bir mühendis, Heinrich Meissner'dir. Abdülhamid, mühendis mektebinden mezun olmuş öğrencilerin istihdam edilmesinde ve bunların öğrenimlerini mükemmelleştirmek için Almanya'ya gönderilmesinde ısrar eder. Sonuçta hat yapımı ilerledikçe, Müslüman mühendislerin oranı artar ve hattın Hicaz'daki son bölümünü onlar tamamlar -zaten gayrimüslimlerin bu bölgeye girmesi yasaktır. Ağır malzemeler de -raylar, lokomotifler, vagonlar- Avrupa'dan, esas olarak Almanya'dan gelir.

Sonunda güçlükler öngörüldüğünden daha kısa sürede aşılır. Girişimin bazı avantajları da vardır; istimlak sorunu yaşanmamıştır; Maan'dan sonra dümdüz uzanan arazi daha elverişlidir, daha az altyapı çalışmasını gerektirmekte ve yapım daha hızlı ilerleyebilmektedir. Diğer yandan dar, az masraflı bir hat söz konusudur. 1903-1904'te biryan kolun, 161 kilometre uzunluğundaki I-layfa-Deraa hattının yapılması malzemenin ve su, odun, kömür ikmalinin en son çalışma noktasına daha hızlı sevk edilebilmesini sağlar. 1904'e gelindiğinde, geçen dört yıllık sürede 621 kilometre ray döşenmiştir. Abdülhamid, İzzet Paşa'nın bu işi çok hızlı ve etkili bir şekilde yürütmesine sevinmekte ve projenin gerçekleştirilme-

14 Caesar Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'Izzet al-'Âbid", *Archivum Ottomanicum*, 15, 1997, s. 189-219.

sinin önüne İngiltere'nin çıkardığı engelleri hatırlatarak, mutluluk içinde haykırmaktadır: "Artık Süveyş Kanalı'na ihtiyacımız yok!" Demiryolu 1908'de Medine'ye varır: İslam'ın iki kutsal kentinden biri olan Medine garının açılışı, daha önceden kararlaştırıldığı üzere sultanın tahta çıkışının yıldönümünde, 1 Eylül 1908'de yapılır. Ama o tarihte Jön Türk devrimi gerçekleşmiş ve Abdülhamid yetkileri askıya alınmış bir meşruti hükümdar haline gelmiştir.

Bu arada, 1903'te Bağdat Demiryolu Şirketi kurulur ve Almanların yönetiminde çalışmalar başlar. Şirkete, demiryolu hattı boyunca uzanan ormanları, madenleri ve taş ocaklarını işletme, hatta arkeolojik kazı yapma imtiyazı da verilmiştir. Gerçekten de, Osmanlı İmparatorluğu içinde tam bir Alman "koridoru" söz konusudur.[15] Çalışmalar yavaş ilerler; 1908'e gelindiğinde aralarındaki bağlantılar yeterince kurulmamış hat parçalarından başka bir şey yoktur elde. Balkanlar'dan veya Rusya'dan gelen muhacirlere hat boyunda araziler verilmiş, yeni topraklar müsadere edilip açılmış, Konya ovasında sulama başlamış ve Adana ovasında da pamuk ekiminde ilerlemeler kaydedilmiştir. Şirkete ödenen kilometre başına teminat ve bunun karşılığı olarak taahhüt edilen hattın geçtiği vilayetlerin aşar gelirleri nedeniyle demiryolu devlete çok pahalıya patlamaktadır. Demiryolu yapımı ve işletilmesi istihdam yaratmakla birlikte, Müslüman Türk demiryolu işçileri ile genellikle Ermeni ve Rum olan ustabaşılar arasında sosyal sıkıntılar ve gerginlikler de yaşanmaktadır. Hat boyunda 1907'de yaşanan karışıklıklar, Ağustos 1908'deki grevlerle doruk noktasına çıkar.

Abdülhamid, diplomatik düzlemde imparatorluğun merkezindeki Alman yatırımlarını geliştirerek Rusları ve İngilizleri etkisizleştirmeye, imparatorluğun parçalanmasını engellemeye çalışmıştır. Aslında Bağdat Demiryolu'nun yapımı imparatorluğun henüz çok belirgin olmayan nüfuz bölgelerine -hemen her Büyük Güç bir nüfuz bölgesine sahiptir- paylaşımını hızlandırır. Örneğin Rusya 1900'de, Karadeniz Antlaşması adı verilen antlaşmayla, Anadolu'nun kuzeydoğusunda demiryolu inşa etme imtiyazını kendi tekeline alır. Elinde bu iş için ayrılmış bir sermaye de olmadığı için, antlaşma bölgenin demiryolundan mahrum bırakılacağı ve Osmanlı ordusunun kuzeyindeki büyük komşusuyla bir savaş çıkarsa, doğu cephesine hızla askerî birlik ve malzeme sevk edebileceği bir demiryolu hattına sahip olmayacağı anlamına gelmektedir. Fransızlar da Suriye demiryolu ağı üzerinde bir tür tekel talep ederler; Alman projele-

15 Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 73.

rinin kamçıladığı Fransızlar 1892 ile 1902 arasında 700 kilometre demiryolu inşa etmişlerdir. Üstelik Bağdat Demiryolu'nun yapımı, Büyük Güçlerarasındaki ittifakların yeniden şekillenmesini de hızlandırır; 1906-1907 yıllarındaki İngiliz-Rus yakınlaşmasında -Abdülhamid açısından ürkütücü bir senaryo- rol oynayan etkenlerden biri de budur.

Balkanlar'da Karışıklıklar

Abdülhamid, 20. yüzyıl başından itibaren saltanatının en ağır sorunlarından biri olan Makedonya meselesiyle karşı karşıya kalır. Makedonya, Balkanlar boyunca Arnavutluk'tan Trakya'ya kadaruzanan ve Kosova, Manastır, Selanik vilayetlerini kapsayan [Vilayet-i Selâse] geniş bir toprak parçasıdır. Makedonya'nın en büyük bölümü Ayastefanos Antlaşması'yla Büyük Bulgaristan içine katılmış, ama Berlin Antlaşması söz konusu üç vilayeti Osmanlı İmparatorluğu içinde bırakmıştı. Bu topraklarda çok sayıda etnik topluluk yanyana yaşamaktadır: Türkler, Arnavutlar, Rumlar, Sırplar, Bulgarlar, Yahudiler, Çingeneler, Valaklar; burada birçok din de bir arada var olmaktadır. İslam'ın yanında Musevilik ve Hıristiyanlık da olduğu gibi, Ortodoksluğun içinde de Bulgar Eksarhlığı ile Rum Patrikhanesi mevcuttur. Dört devletin, Osmanlı İmparatorluğu, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın kapıştığı bir topraktır burası; bu arada Valak azınlıkla ilgilenen Romanya'yı da unutmamak gerekir. Bu farklı devletlerin özlemlerine, tamamen Makedonlara ait ve tüm komşu devletlerin iddialarını reddeden bir iç milliyetçilik de eklenir. Doğu Rumeli 1885'te fiilen Bulgaristan'a bağlanınca, her türlü milliyetçilik cesaret bulur. Herkes bu toprak üzerindeki tarihsel haklarını öne sürer; bazıları iddialarına dayanak olarak II. Philippos ile Büyük İskender'in Makedon Krallığı'nı, kimileri de Ayastefanos Antlaşması'nın Büyük Bulgaristan'ını gösterirler.[16]

1890'larda amacı Makedonya'ya el koymak olan devrimci örgütler belirir: 1893'te Selanik'te Makedonya İç Örgütü, 1894'te Yunanistan'da

16 Makedonya sorunu hakkında, Fikret Adanır, *Die makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden, Steiner, 1979; Nadine Lange-Akhurst, *The Macedonian Question, 1893-1908, from Western Sources*, New York, Columbia University Press, 1998; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu. Jön Türk İhtilali'nin Kökenleri (1903-1908)*, İstanbul, Afa, 1996; Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, 1989, s. 77-99; Fikret Adanır, "The Macedonian Question: the Socio-Economic Reality and Problems of its Historiographic Interpretations", *International Journal of Turkish Studies*, III/1, 1984-1985, s. 43-64.

Etniki Hetairia, Ulusal Cemiyet kurulur; ertesi yıl Sofya'da Bulgaristan'a ilhak yönünde faaliyet gösteren Makedonya Yüksek Komitesi veya Dış Örgütü ortaya çıkar. Bunlara -1886'da Rum Patrikhanesi'ne ve Bulgar Eksarhlığı'na karşı Aziz Sava Cemiyeti'ni kuran- Sırpların ve Valakların hak iddiaları eklenir. 1894-1896 yıllarının Ermeni çalkanrısı ve belki de ondan da önemlisi Girit örneği bu örgütlerin hepsini yüreklendirir.

1897'de Balkanlar'da iki önemli hadise yaşanır. Makedonya davasının militanları Türk-Yunan Savaşı'nı çok yakından takip ederler; Osmanlı ordularının zaferi imparatorluğun hâlâ yenilmesi zor bir askerî güç olduğunu hatırlatır; diğeryandan da Giritliler, ayaklanmaları sayesinde Büyük Güçler'in müdahalesini kışkırtarak neredeyse tam bir özerklik elde ederler. Üstelik aynı yıl Avusturya-Macaristan ve Rusya Balkanlar'da statükoyu korumak konusunda anlaşırlar. Bunun anlamı, o güne dek Yunan, Sırp, Rumen veya Karadağlı olsun, Balkanlar'daki Hıristiyanların kurtuluş hareketlerine yardım eden Rusya'nın Makedonya için parmağını kımıldatmayacağıdır. Bu iki hadise aynı sonuca varır: Balkanlar'da mücadele halinde olan milliyetçi hareketleri çeteler kurup terörist eylemlere başvurmaya sevk ederler.

Makedonya 19. yüzyıl sonunda, devrimci komite üyelerinin, *komitacıların* çok sayıda şiddet eylemine sahne olur. Teröristlerin yöntemleri köyleri yağmalamaktan adam kaçırıp fidye istemeye, camileri veya kiliseleri yakmaya, banka soygunlarına ve heyecan uyandıran tren baskınlarına kadar büyük birçeşitlilik gösterir. 1899 sonundan itibaren olaylar giderek tehlikeli bir hal alır. Terörist gruplar cinayet işlemeye başlar, sağa sola bomba yerleştirir, köprülere, demiryollarına, telgraf hatlarına sabotajlar düzenler, posta arabalarıyla trenlere saldırıp, yabancılara yönelik ses getiren adam kaçırma eylemlerine girişirler; bu tarz saldırıların ilk kurbanlarından biri Haziran 1899'da bir Fransız olur: Cassandra gümüş madenleri şirketinin müdürü Louis Chevalier. Teröristlerin amacı yabancıların dikkatini çekmek ve silah temin edebilmek için yüksek fidyeler almaktır. Özellikle Bulgarlar, kâğıt üstünde kalan Berlin Antlaşması'nın 23. maddesinin uygulanmasını sağlamak amacıyla İngiltere'yi müdahale ettirmeye uğraşırlar. Saldırı girişimlerinin çapı giderek büyür; 1901'de bir treni ele geçiren bir çete Alman yolcuları soyar; aynı yıl Amerikalı bir misyoner kadın, Miss Stone kaçırılır ve aylarca rehin tutulduktan sonra yüklü bir fidye karşılığında serbest bırakılır. Makedonya sorunu Avrupa ve Amerika gazetelerinin manşetlerine taşınmıştır artık.

Bu ağır sorunla karşı karşıya kalan Abdülhamid, terörist grupların birbiriyle rekabet etmesinden yararlanır. Örneğin Makedonya İç Örgütü,

Makedonya vilayetinin özerkliğini ve bağımsızlığını hedeflerken, Dış Örgüt Bulgar Prensliği'ne bağlanmasını ister. 1897'den itibaren Balkanlar'da yükümlülük altına girmeyip statükoyu savunan Rusya'nın politikası da işine gelir. Ama Abdülhamid asıl, Balkan devletleri, milliyetler ve örgütler arasındaki rekabeti kullanır. Osmanlılar Balkanlar'da daha önce de "böl ve yönet" politikasına başvurmuş, 1870'te Yunanları zayıflatmak ve Ortodoksları bölmek için Bulgar Eksarhlığı'nı kurmuşlardır. Taktik sonuç vermiş, Yunan emellerinin önüne bir set çekmiştir; ama diğer yandan da 1876 Doğu krizinden itibaren kendini gösterecek Bulgar milliyetçiliğinin doğum belgesini de imzalamıştır. O tarihten sonra başka başrol oyuncuları, Sırplar, Arnavutlar ve bizzat Makedonlar da Makedonya sahnesinde boy göstermeye başlamışlardır. Abdülhamid şu veya bu cemaate diyakosluk merkezi, mezarlık, dinî yapı ve en önemlisi okul yapma ruhsatı vererek şiddetli bir rekabet ortamını canlı tutmakta ve çeşitli tarafların ihtiraslarını karşı karşıya getirip etkisizleştirmektedir. 1897'de Sırplara Makedonya'da okul açma hakkını tanır ve Bulgarların da üç piskopos atamasına izin verir. Ertesi yıl Sırplar Üsküp'te bir piskoposluk alırlar. Abdülhamid çeteleri de birbirine düşürür, ama en çok Yunanları kollar; öyle ki Bulgar çetelerine karşı bir Yunan-Osmanlı işbirliğinden söz edilir. Bu yüzden Bulgarlar bölgede Osmanlılardan çok Yunanlar ve Sırplarla kapışmak zorunda kalırlar. Hıristiyanlar kendi aralarında dövüşürken, Abdülhamid de ellerini oğuşturur. Başmabeynci Tahsin Paşa'nın söylediği gibi, Abdülhamid'in Balkanlar'da takip ettiği siyaset, "Balkanları birbirine karıştırıp, Bulgarlar ve Sırplar ve Yunanlar arasında nifak ve ihtilaf yaratmak"tır.[17] Sultan bu tarz oyunların ustasıdır. 1899'da Balkanlar'da görev yapan bir Fransız diplomat, Abdülhamid'in "Macchiavelli'nin betimlediği 'prens' tipi hakkında tasavvur edilebilecek en kusursuz örneği" temsil ettiğini açıklamıştı.[18]

Bununla birlikte bir süre sonra bu ustaca manevralar da yetersiz kalır. Bu politika 1902'ye dek sonuç almıştır, çünkü çeteler küçük ölçekli hareketlerle, kırsal alanlarda karışıklık çıkarmakla yetinmekte, olaylar bir genel ayaklanma noktasına varmamaktadır. Ama Eylül 1902'de Dış Örgüt büyük bir darbe indirmeye karar verir. 23 Eylül'de, Selanik vilayetinin kuzeyinde, Bulgar sınırı yakınındaki Cuma-i Bala kazasının birçok köyünde aynı anda isyan çıkar. Ama isyan iyi hazırlanmamıştır, İç Örgüt katılmayı reddeder, köylüler tereddütlü davranır. Kasım ayında Osman-

17 Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 85.
18 Aln. yap. Lange-Akhund, *age*, s. 72.

lı kuvvetlerinin hakkından gelmeyi başardığı asilerin pek çoğu Bulgaristan'a sığınır.

30 Kasım 1902'de Abdülhamid Makedonya'nın üç vilayetinde [Vilayet-i Selâse'de] yapılacak ıslahat için bir irade çıkarır. Bu ıslahatlarda valilerin yetkilerinin genişletilmesi, Hıristiyanları ve Müslümanları da kapsayacak bir karma polis ve jandarma kurulması ve en önemlisi geniş yetkilerle donatılmış bir Vilayet-i Selâse Umumi Müfettişliği kurulması öngörülmüştür. Sultan bu göreve eski Yemen valisi Hüseyin Hilmi Paşa'yı atar. Bu iyi bir tercihtir, çünkü iyi niyetli, anlayışlı bir adam olan bu paşa Makedonya'da asayişi hâkim kılmaya, farklı devletler, farklı milliyetçi hareketler, farklı çeteler arasında hakemlik yapmaya uğraşacaktır -kendisi bu işi "ıtmarlıane bekçiliği" diye adlandırıyordu.[19]

Diğer yandan Avusturya-Macaristan ile Rusya da, Makedonya için bir reform planı hazırlarlar. Büyük Güçler tarafından onaylanan bu plan Şubat 1903'te Osmanlı hükümetine sunulur. Abdülhamid, bu kez zaman kazanmaya uğraşmadan, planı hemen kabul eder. Çünkü Büyük Güçler aralarında anlaşmaya varmıştır ve üstelik planda yabancıların Makedon sorununun çözümüne doğrudan müdahalesi söz konusu edilmemektedir. Ayrıca Avusturya-Macaristan planı, Osmanlıların hayata geçirmeye başladıkları plana da yakındır. Mali önlemler de önerilmiştir ve bu acil bir sorundur, çünkü Makedonya krizi devlete çok pahalıya mal olmakta ve valiler ne memurların ne de Balkanlar'da görev yapan askerlerin maaşlarını ödeyebilmektedir.

Ama şiddet olayları sona ermez. Nisan 1903'te Selanik limanına bir dizi saldırı düzenlenir. Bir Fransız gemisi, *Guadalquivir*, limanda havaya uçar, şehirde gaz boruları patlar ve Osmanlı Bankası'nın binasına bombalı saldırı düzenlenir. Ertesi gün demiryolu garı havaya uçar, bu arada kahvehanelerde, bankalarda ve kamusal mekânlarda bombalar patlar. 2 Ağustos'ta, Aya İlya yortusunda, Makedonya İç Örgütü, Manastır vilayetinden Makedonya'nın geri kalanına, hatta Doğu Trakya'ya kadar yayılan bir genel ayaklanma başlatır. Böge üç ay boyunca kan ve ateş içinde kalır. Komitacılar -örgüt, 25.000 kişiyi seferber etmeyi başarmıştır- ulaşım yollarına saldırır, köprüleri, demiryollarını, telgraf direklerini havaya uçurur, karakollara, küçük kışlalara saldırır, Müslüman köylerine baskınlar düzenler, buraları yağmalarlar. Yaklaşık on gün boyunca Manastır'ın kuzeyindeki Kruşevo kasabası tamamen asilerin denetiminde ka-

19 René Pinon, *L'Europe et l'Empire ottoman. Les aspects actuels de la question d'Orient*, Paris, Librairie académique Perrin, 1917, s. 158.

lır -hatta bir ara "Kruşevo Cumhuriyeti"nden bile söz edilir. Asilerin amacı etrafa dehşet saçıp Müslümanları misilleme yapmaya kışkırtmak ve böylece Büyük Güçler'in kendi lehlerine olaylara müdahale etmesini sağlamaktır. Bulgaristan'ın da yardımlarına geleceği umudunu taşımaktadırlar.

Yaklaşık 10.000 km²lik bir alana yayılan bu gerilla savaşı karşısında Osmanlı ordusu epey zorlanır. Osmanlılar, Hıristiyanlara karşı misilleme tuzağına düşmekten, ayaklanmayı çığrından çıkarabileceği için çekinirler; Müslümanların adaleti kendi başlarına tesis edip intikam almaya girişinesine vakit kalmadan, ordu isyanı hızlı ve etkili bir biçimde ezmelidir. Eylül ayında gerilim doruk noktasına çıkmıştır ve Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir çatışma ihtimalinden söz edilmektedir. Bazı yöneticiler, örneğin Sadrazam Mehmed Ferid Paşa savaş kışkırtıcılığı yapmaktadır.[20] Ama Abdülhamid çok ihtiyatlıdır. Savaşın ve özellikle de Osmanlı ordularımn zaferinin Rusya'yı da işe dahil etmesinden çekinmektedir. Oysa ki Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük şansı, Balkan meselelerinin doğrudan ilgilendirdiği iki büyük devletin, Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın çetelerin yarattıkları karışıklıklara karşı ve Makedonya'da Osmanlı hâkimiyetinin sürmesinden yana olmalarıdır. Ağustos 1903'te Rusya'mn Manastır konsolosu bir Osmanlı askeri tarafından öldürülünce, bu hadise Abdülhamid'i korkunç rahatsız eder. Rusların bu olayı bahane edip müdahale edeceklerinden korkar. Kuzeydeki büyük komşuyu yatıştırmak için, adaletin hızla yerine getirilmesini emreder. Asker hemen yargılamp oracıkta asılır.

Aya İlya ayaklanması patlak verdikten sonra, Büyük Güçler yeniden seferber olur. 30 Eylül'de II. Nikola ve François-Joseph Viyana yakınındaki Mürzsteg'de buluşup yeni bir reform programı geliştirirler. Bu reformların uygulanmasını sağlamak için umumi müfettişe biri Avusturyalı diğeri Rus iki sivil memur destek verecektir. Vilayet-i Selâse'deki Osmanlı jandarmasının ıslahatı konusu Avrupalı bir generale bırakılacak; onun emrinde de 25 yabancı jandarma subayı görev yapacak, Büyük Güçler'in her biri Makedonya'nın kendisine ayrılmış bir kesimindeki asayişten sorumlu olacaktır. Son olarak da farklı milliyetleri dağılımını daha iyi ayarlamak üzere idari harita yeniden düzenlenecektir.

22 Ekim 1903'te Mürzsteg programı Abdülhamid'e sunulur. Bu kez sultan plana karşı çıkar, çünkü Avusturya-Rusya planı en ürktüğü şeyi, komuta kademelerinde Avrupalıların varlığını ve "milli" ölçütlere göre

20 Adanır, *Die makedonische Frage*, age.

yapılan idari bölümlemeyi -bunun parçalanmanın ilk aşaması olduğu kanısındadır-, dolayısıyla kendi hükümranlık haklarının sınırlanmasını, sultan-halife olarak itibarının zedelenmesini içermektedir. Karşı çıkmaya kararlıdır, zaman kazanmaya uğraşır, Büyük Güçler'in kendileri açısından Girit veya Ermenilerin durumundan daha riskli olan Makedonya sorununu kesip atmakta tereddüt edecekleri umuduyla engellemeler yapar. Abdülhamid Almanya'dan medet umar, ama ona teklifi kabul etmesini öneren Almanya arabuluculuğu reddeder. 25 Kasım'da sultan içi sızlayarak Mürzsteg planını kabul eder. Aralık ayında Hüseyin Hilmi Paşa'ya yardımcılık edecek sivil memurlar atanır, jandarma reformu bir İtalyan generaline, Degiorgis'e verilir ve her bölge için bir büyük devleti temsil eden beş subay atanır. Bu arada Makedonya'ya geçici olarak sükûnet geri gelmiş, ama isyan binlerce can almış ve yüzlerce köy de yıkılmıştır. Vilayet-i Selâse'deki Osmanlı egemenliği sürse de, giderek zayıflamaktadır.

Rusya'nın Japonya karşısında yaşadığı bozgun ve 1905 Devrimi, başka sonuçların yanısıra, Makedonya sorunundaki dengeleri de değiştirir. Balkanlar'da Rusya'nın zayıflayıp Avusturya-Macaristan'ın güçleneceğinden korkan İngiltere, bölgeye daha fazla el atmaya başlar. Aralık 1905'te Foreign Office'in başına geçen Sir Edward Grey, Almanya'ya karşı Fransa'yı desteklemektedir ve Sen Petersburg'la yakınlaşmaktan yanadır. Rusya'nın yeni hariciye vekili olan İsvolski de ülkesinin Uzakdoğu'da yaşadığı kayıplardan sonra, Avusturya-Macaristan ile yaklaşık on yıldır devam eden işbirliğini zedelemek pahasına, Balkanlar'da daha etkin bir siyaset sürdürmeye kararlıdır. Dolayısıyla zaten çok güç bir durumla karşı karşıya olan Abdülhamid, Büyük Güçler'den gelecek daha büyük baskılara hazırlıklı olmalıdır.

Bölgede ise Mürzsteg Antlaşması gerilla savaşını sona erdiremez. Gerçi Makedonya İç Örgütü baskılar ve 1903 ayaklanmasının uğradığı başarısızlık nedeniyle zayıflamış ve Bâbıâli ile Bulgaristan arasında 1904'te varılan bir anlaşmanın ardından Dış Örgüt'e bağlı çetelerin sesleri kesilmiştir. Ama Makedonya sahnesinde şimdi başka aktörler daha görünür hale gelmektedir: Ülkede, İç Örgüt'ü örnekalan Yunan çeteleri türemekte, Belgrad'da 1903'de gerçekleşen darbenin ardından Sırplar giderek daha faal hale gelmekte, Valaklar da daha çok boy göstermektedir.

Abdülhamid bu çatışmalardan ve bölünmelerden yararlanmaya devam eder. Manastır bölgesinde Yunan çetelerinin Makedon komitacılara karşı eyleme geçmesine göz yumar; aynı şekilde onları Üsküp çevresinde de Bulgarlara karşı kullanır. Sonra fazla güçleneceklerinden korkup

Valakları onlara karşı kışkırtır. 1906'dan itibaren Arnavut çeteleri Kosova'da giderek etkinleşir, bazıları rejime karşı gerilla savaşını sürdürürken, bazıları da sultanın güdümünde hareket eder.[21]

Makedonya'da yıllardır süren bu kriz durumu Osmanlı hükümeti açısından hatırı sayılır bir mali yüktür, çünkü çok sayıda asker ve jandarmayı savaş hali içinde tutmak gerekmekte, gerilla savaşı hasarlara yol açmakta ve vergilerin tahsilatını da zorlaştırmaktadır. Vilayet-i Selâse'nin bütçe açığı 600.000 lirayı geçer. Valiler artık ne memurların ne de askerlerin maaşlarını ödeyebilmektedir. Maaşların ödenmesi için yapılan baskıları karşılayabilmek amacıyla Bâbıâli'ye yaptıkları ardı arkası kesilmeyen başvurular hep cevapsız kalmaktadır. Ayrıca Büyük Güçler'in dayattıkları reformlar da vilayetlerin bütçesinin sağlayamayacağı -merkezî hükümetin de sağlamak istemediği- yeni mali olanakları gerektirmektedir.

Büyük Güçler, Osmanlı hükümeti üzerinde zaten mevcut olan denetimlerini daha da artırmak için bu durumdan istifade ederler.[22] Ocak 1905'te Avusturya-Macaristan ve Rusya, Osmanlı devletine bir mali reform planı sunarlar. Bu plana göre, Vilayet-i Selâse'nin mali idaresini Osmanlı Bankası üstlenecek, bu bankanın Selanik, Manastır ve Üsküp şubeleri vergilerüzerindeki mali denetimi sağlayıp genel hazine rolünü oynayacak, hatta memurların maaşlarını bu banka şubeleri ödeyecektir. Ayrıca Vilayet-i Selâse'yi oluşturan üç vilayetin ayrı ayrı bütçeleri olması ve bu bütçelerin önceki yıl atanmış iki sivil memur tarafından onaylanması öngörülmektedir.

Böyle bir uluslararası vesayetin fiilen temsil ettiği şey -tahta çıktığından beri bu tür bir vesayetten hep kaçınmaya çalışmıştır- ve hükümranlık haklarının yeniden çiğnenmesi üzerine Abdülhamid zaman kazanmayı dener. İngiltere de mali denetimin Avusturyalılara ve Ruslara imtiyazlı bir konum sağlamasını reddeder. Nisan ayında bir anlaşmaya varılır: İki sivil memurun dışında, öteki dört Büyük Gücü temsil edecek Avrupalı dört mali denetçi atanacak ve hep birlikte vilayetin bütçesini onaylayacak bir mali komisyon oluşturacaklardır. Mayıs ayında bu yönde bir birleşik nota Bâbıâli'ye verilir.

Abdülhamid yine bu önerilerin kendi hükümranlık haklarını zedelediği kanaatine vararak, bunların ertelenmesini ve büyük devletlerin mali denetçi göndermekten vazgeçmelerini ister. Bir kez daha Almanya'nın

21 Nathalie Clayer, "Le Kosovo: berceau du nationalisme albanais au XIXe siècle?", *Religion et nation chezles Albanais, XIXe-XXe siècles*, İstanbul, Isis, 2003, s. 197-220.

22 Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929, s. 154 vd.

desteğine güvenmiştir. Ama Almanlar, "Balkanlar'ın barışa kavuşturulması için zorunlu bir çare" olarak gördükleri bu tasarıyı kabul etmesini öğütlerler. Osmanlı vetosunu hiç dikkate almayan Büyük Güçler'in atadıkları mali denetçiler derhal Selanik'e gönderilir. Bâbıâli bunları tanımayı reddedince, iş kuvvet gösterisine kalır. O zaman Büyük Güçler son bir girişimde daha bulunurlar: Sefirleri, 27 Ekim 1905 tarihindeki selamlıktan sonra, Abdülhamid'le topluca görüşme talebini iletirler. Hariciye nazırı Tevfik Paşa, daha önce böyle bir davranışın emsali bulunmamasını gerekçe göstererek kesin bir dille karşı çıkar ve sefirlere Bâbıâli'yle olağan tartışmalarını yürütmelerini önerir.[23] Abdülhamid'in uzlaşmaya hiç yanaşmayan bu tutumu karşısında, Büyük Güçler Rusya'nın önerisiyle deniz kuvvetlerinin bir gövde gösterisi yapmasına karar verirler. Hücumbot siyaseti yeniden gündemdedir.

Almanya bu harekâtta yer almayı reddedince, diğer beş devletin gemileri Pire'de toplanır ve Boğazlar'a doğru ilerlerler. 26 Kasım'da uluslararası filo Midilli'ye çıkarma yapar, gümrüğü ele geçirir, postaneyi ve telgrafhaneyi işgal eder. Birkaç gün sonra Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Limni adasında da aynı senaryo yinelenir. Abdülhamid 4 Aralık gecesi pes eder. Uluslararası mali komisyonu kabul eder, ama yabancı denetçilerin sadece "danışman" unvanı taşımalarını da kabul ettirir. İmparatorluğun, her halükârda Avrupa'da kalan bölümünün vesayet altına alınmasında yeni bir adım daha atılmıştır.

Sürekli ayaklanma halinin ve Makedonya'da büyücek bir ordu bulundurma gereğinin neden olduğu mali sorunları göğüsleyebilmek, vilayet bütçelerindeki açıkları azaltmak ve aynı zamanda uluslararası mali komisyonu gereksiz bir hale getirmek için, Abdülhamid 1905 Şubatı'nda başka bir formül önermişti: İthalat üzerindeki resimleri % 8'den % 11'e çıkartarak imparatorluğun gümrük gelirlerini artırmayı öneriyordu. Ama bunun için Büyük Güçler'in onayı şarttır, çünkü kapitülasyonlar nedeniyle -nitekim 1900'deki sonuçsuz girişim bu şartı hatırlatmıştır- imparatorluk kendi gümrük tarifeleri üzerinde söz sahibi değildir.

Abdülhamid, büyük devletlerin onayını alabilmek için, önce Paris sefiri Salih Münir Paşa aracılığıyla Fransa'yı yoklar. Fransa, Avusturya ve Rusya bu önerinin lehinde gözükür, ama bazı koşullar öne sürerler: Gümrük gelirlerinin fazlası Makedonya'da tutulacak ve bu devletler tarafından denetlenebilecektir. Osmanlı ticaretinin % 60'ını denetlediği için il-

23 *British Documents on the Origin of the War, 1898-1914*, c. 5, belge 51 (aln. yaz. *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 3399).

gili devletlerin ilk sırasında yer alan İngiltere, çeşitli teminatlar ister; özellikle de imparatorluğun Makedonya'daki askerî harcamalarını kısmasını talep eder. Aslında İngiltere bu artışa onay vermemek için bahane aramaktadır.

Büyük Güçler sonunda gümrük tarifesindeki artışı kabul ederler, ama ancak Nisan 1907'de razı oldukları bu artış karşılığında yeni tavizler koparırlar. Abdülhamid, bu yeni gelirlerin Düyun-ı Umumiye tarafından idare edilmesine razı olmak zorunda kalır. İngilizler de İzmir-Aydın demiryolu hattı imtiyazının uzatılmasını, Almanlar ise Anadolu demiryolunda kilometre başına teminata zam yapılmasını sağlarlar. Bu da, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin ağırlığının artması yolunda atılmış yeni bir adımdır. Bundan böyle, Foreign Office'den sorumlu devlet sekreteri Sir Edward Grey'in ifadesiyle, bu kuruluş Büyük Güçler'in koruması altında ve onların "aracısı" gibi çalışacaktır.[24] Demek ki Abdülhamid tek noktada -gümrük tarifelerinin yükseltilmesi- istediğini elde etmiş, ama bunun için uzun bir savaş ve önemli tavizler vermesi gerekmiştir.

Arap Vilayetlerinde Krizler

Makedonya sorunu 1902-1903'ten itibaren büyük devletlerin ve sultanın başlıca kaygısı haline gelirken, -Abdülhamid'in büyük önem verdiği- Arap vilayetleri de sıkıntıların, karışıklıkların ve krizlerin dışında kalamaz. Sorunlar bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösterir. Filistin'de siyonist hareketin kurucusu Theodor Herzl'in girişimleri Yahudi yerleşimi sorununu yeniden gündeme getirir. Herzl, sayısız teşebbüsün ardından, sonunda 1901'de Abdülhamid'le görüşmeyi başarır. Ama onun, Yahudilere Filistin'de bir vatan verilmesi karşılığında Yahudi sermayesinin Osmanlı borçlarını ödemesi tekliflerini, Abdülhamid hiç duymazdan gelir. Zaten aynı yıl Osmanlı hükümeti Filistin'e Yahudi göçüne yeni sınırlamalar getirir.

Trablusgarp'da da yüzyılın ilk yıllarında veriler değişir; artık başlıca tehdit, Tunus üzerinde protektoranın kurulduğu sırada olduğu gibi, Fransa'dan değil İtalya'dan kaynaklanmaktadır. İtalya'nın birliği sağlandığından beri, Çizme'nin siyasetçileri, entelektüelleri ve gazetecileri henüz çokzayıf durumdaki ulusal birliği pekiştirmeyi ve nüfus patlamasına yeni yerleşim alanları açmayı sağlayacak bir yayılma politikasını teşvik et-

24 Blaisdell, *age*, s. 174.

mektedirler. Tunus'taki hayal kırıklıkları, 1896'da Habeşistan'da yaşanan acı bozgun bakışların daha yakındaki, kolayca ulaşılabilen, seyrek ve dağınık nüfuslu, iyi bir iklimi olan, sahil boyunca verimli topraklara sahip Trablusgarp'a dönmesine neden olur. İtalya'nın malları için pazara ve ucuz hammaddeye ihtiyacı vardır. Osmanlılar İtalyan tehlikesinin tamamen bilincine varmıştır. Trablusgarp ve Bingazi'yi tahkim eder, İstanbul'dan takviye kuvvetler gönderir, şeyhler ve aşiretlerle ilişkiler kurar, iletişim ağını modernleştirmeye çalışırlar. İtalyanların her an Afrika'daki son Osmanlı toprağını ele geçirmeye kalkışabileceklerinin farkındadırlar.

Ama 20. yüzyılın ilk yıllarında manşetlerin en önde gelen konusu Arap yarımadasıdır. Almanya sahneye girip, Hicaz Demiryolu güneye doğru ilerledikçe ve Bağdat Demiryolu da Basra ve İran Körfezi'ne yöneldikçe, İngiliz-Osmanlı rekabeti sertleşir. Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a yerleşen İngilizler Kızıldeniz'in bir bölümünü denetlemekte, Aden'i de ellerinde tutmaktadırlar. Yüzyılın başında İran Körfezi'nde daha faal bir siyaset izlemeye başlarlar. 1900'de Hindistan kral naibi Lord Curzon'un girişimi üzerine, Kuveyt Emiri ile gizli bir anlaşma imzalamışlar, Emir önceden İngiltere'ye bahsetmeden hiçbir uluslararası antlaşmaya imza koymamayı taahhüt etmiştir.

Yüzyılın ilk yıllarında Osmanlılar da Yemen'le meşguldür. 1880'lerin sonundan beri Yemen ve kuzeyindeki Asir, İstanbul'a karşı sürekli gizli isyan halindedir. Aslında Osmanlı idaresi orada kendini tam anlamıyla kabul ettirmeyi hiçbir zaman başaramamıştır. Zeydilik -Şiiliğin ana kolundan 8. yüzyılda kopup Yemen'e yerleşmiş mezhep- Sünniliğe karşı dinsel muhalefetin zeminini oluşturmaktadır. Aşiret reisleri de İstanbul egemenliğini tanımaz. Zemin gerilla savaşına ve ani baskınlara çok elverişlidir; asiler Hudeyda-Sana'a yolunu kestikten sonra kolayca dağlara sığınabilirler. Zaten Osmanlıların bölgedeki varlığı, toplam otuz bin kadar mevcutlu VII. Ordu'yla [Yemen Ordusu] sınırlıdır. Bu adamları besleyip bakmak -ve Yemenliler askerlik hizmetinden muaf tutulduğu için, öteki vilayetlerden getirtmek- gerekir. Donatımı yetersiz, hummanın ve dizanterinin kırıp geçirdiği, vilayetteki asayişi korumaya yetmeyen bir ordu. Buna, bir avuç mülki amiri ve Abdülhamid politikasının kurbanı olmuş, idari hizmetlerde, mahkemede, jandarmada, hastanede çalıştırılan çok sayıda sürgünü eklemek gerekir.

1904'ün sonunda Yemen yeni bir imamın, İmam Yahya'nın yönetiminde yeniden ayaklanır. İsyana yol açan dinsel nedenlerin dışında, kuraklık, kötü mahsul, Arabistan'ın güneyindeki İngiliz hâkimiyetini ka-

bul ettikleri için zaten suçlanan Osmanlılara yönelik rüşvet iddiaları da bardağı taşıran diğer etkenler olmuştur. Ama Osmanlılar bu sonuncu suçlamayı İmam'ın yandaşlarına aynen iade ederler: İsyan eden İmam'ın gerisinde, dokunulmaz saydıkları Hindistan yolu boyunca Osmanlıların mevzilerini zayıflatmak isteyen İngiltere'nin elini görürler. Kuşkusuz en akıllıca önlem Osmanlı hâkimiyetini liman şehirleriyle sınırlı tutup İmam'a istediği özerkliği tanımak olacaktır. Ama Abdülhamid böyle bir çözümü duymak bile istemez.

İmam Yahya 30.000 adamıyla Sanaa'yı kuşatır.[25] Türk garnizonu ve kentsakinleri aşırı bir sıkıntı içindedir. Açlığın ve salgın hastalıkların pençesine düşen ahali önce kuyulardan su çeken öküzleri, sonra da develeri kesip yemek zorunda kalır. Kuşatılmış kent etrafındaki ablukayı kırmaya yönelik bir girişim başarısız olur. Erzincan'dan ve Şam'dan Rıza Paşa komutasında takviye kuvvetler gönderilir, ama Suriyeli askerler Yemenli vatandaşları üzerine yürümeyi reddeder ve silahlarını atarlar. Kuşatılanların başka bir seçeneği kalmamıştır: Nisan 1905'te teslim olurlar; böylece çok miktarda askerî malzeme asilerin eline geçer ve Türk birlikleri kenti boşaltır.

Osmanlı yöneticileri Sanaa'nın düştüğü haberini büyük bir üzüntüyle öğrenirler. Sultan, Yemen'den gelen haberlere çok katı bir sansür koyar. Osmanlı bozgununun Arap vilayetlerinde yaratabileceği etkiden çekinmektedir. Her zamanki alışkanlığı gereğince ikili oynamaktadır: İmam'ın pazarlık tekliflerine cevap verirken, diğer yandan askerî bir seferin hazırlıklarını hızlandırır. Kızıldeniz ve Hicaz'da Osmanlı varlığının sürdürülmesi açısından vazgeçilmez görünen şehrin geri alınmasını hazırlar. Abdülhamid, uzun süre Yemen'de görev yapmış Feyzi Paşa'ya kenti asilerin elinden geri almakla görevlendirilmiş bir ordunun komutasını almasını emreder. Feyzi Paşa, bastıran kavurucu sıcaklara, salgın hastalıklardan kaynaklanan kayıplara karşın, 1905 yazında yola koyulur: Ağustos ayının sonunda Sanaa'yı geri alır. Sonraki aylar Yemen'in kuzeyinde yürütülen harekâta ayrılır. 1906 başına gelindiğinde asayiş hemen hemen -geçici olarak- sağlanmıştır.

Ama ne büyük bir bedel ödeyerek! Osmanlı birliklerinin kayıpları çok büyüktür: Ölü sayısı, 6000'i sadece Sanaa kuşatmasında olmak üzere, toplam 30.000 olarak tahmin edilmekte, buna hastalıktan can veren 9000 asker eklenmektedir. Yemen, Türk ordusuna mezar olmuştur. Askerlik

25 Sinan Kuneralp, "Military Operations During the 1904-1905 Uprising in the Yemen", *Studies on Turkish-Arab Relations*, II, 1987, s. 63-70.

koşulları çok yıpratıcı olduğu gibi maaşlar da her yerde olduğundan daha düzensiz ödenmektedir. Birlikler ayaklanır, asker kaçakları çoğalır. Bu uzak ve korkunç ülke için çekilmiş ıstıraplardestanlara konu olur, türküleri yakılır. Folklorda "Yemen", Osmanlı askerinin kötü durumunu anlatan bir terim haline gelir -asıl yük Anadolu Türkleri'nin omuzlarına binmiştir. 1906-1907'de Anadolu'da, özellikle de Yemen'e gönderilen acemi erlerin geleneksel sevkıyat limanı olan Trabzon'da isyanlar çıkar.[26]

Osmanlılar Yemen'de tam bir sömürge savaşı yürütürler; insan kayıpları açısından bedeli çok yüksek, çok masraflı bu savaş halk arasında da hiç tutulmaz –Müslüman Müslümanı kırmaktadır çünkü. Anadolu köylüsü bu savaştan sağ dönme umudunun fazla olmadığını bilir. Bir Anadolu limanında görev yapan bir İngiliz konsolosu, yürüttüğü sıkı bir soruşturmanın ardından, Yemen'e giden beş askerden en çok birinin evine geri dönebildiğini söylüyordu.[27]

Yemen'de geçici bir sükûnet hüküm sürerken, Abdülhamid yeni bir krizle karşı karşıya kalır: Akabe krizi yüzünden İngiltere ile kapışır. Hicaz Demiryolu'na ilişkin 1892 tarihli ilk projelerden birinde, hattın bir kolunu da Akabe Körfezi'ne doğru inşa etmenin ekonomik ve stratejik öneminden söz edilmişti. Böyle bir köprübaşı Osmanlıların Kızıldeniz ticaretine açılmasını sağlayacağı gibi, Hicaz'a veya Yemen'e sevk ettikleri birliklerini Süveyş Kanalı üzerinden taşımalarına da gerek bırakmayacaktı. Süveyş'ten geçmek hem Osmanlı hazinesi için ciddi bir yüktü hem de İngilizlerin keyfine kalmıştı. Eğer İngilizler bu geçişi engellemek istese, Arabistan'daki Osmanlı topraklarıyla bağlantı bir anda kesiliverirdi. Buna karşılık Osmanlılar, Akabe'ye uzanan bir demiryolu hattıyla Şam'dan hızla asker sevk edebilirlerdi. Bu da Hicaz ve Yemen'deki Osmanlı egemenliğinin işini hayli kolaylaştırırdı.

Hicaz Demiryolu Arabistan'a doğru ilerlerken, Akabe hattı giderek acil bir ihtiyaç haline gelmeye başlar. 1904 yazında demiryolu Maan'a eriştikten sonra, 120 kilometrelik bir hat yapımı konusu gündeme gelir. Yukarıda sıralanan avantajlara bir yenisi daha eklenmiştir: Malzeme ve erzak ikmali Akabe körfezi üzerinden sağlanabilirse, Kutsal Yerler'e doğru giden hattın inşası kolaylaşacaktır. Öte yandan 1904'te Yemen'den dönen Osmanlı askerleri, Maan kasabasına kadar korkunç sıcaklık ve susuzluk koşullarında yaya dönme seçeneği karşısında isyan etmişlerdi.

26 Ramsaur, *The Young Turks*, s. 130; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 106, 121.

27 Ramsaur, *age*, s. 119; Edward F. Knight, *The Awakening of Turkey, a History of the Turkish Revolution*, Londra, J. Milne, 1909, s. 52.

Mısır'daki Osmanlı yüksek komiseri Ahmed Muhtar Paşa, Osmanlı hükümetini bu hattı yapmaya ikna etmek için söz konusu hadiseyi de bir gerekçe olarak ileri sürmüştü. Osmanlı Heyet-i Vükelası da bu projenin "her açıdan" çok yararlı olduğu yönünde görüş bildirmişti. Abdülhamid bu konudaki kararını Nisan 1905'te alır, ama muhtemelen İngiltere'nin tepkisinden çekindiği için hayata geçirilmesini erteler. 1906 başında bu kez tam karar vermesinin nedeni, belki de İngiltere'de liberallerin iktidarı yeniden ele geçirmesidir. Ya da Avrupa devletlerinin Fas sorunu için Algeciras Konferansı'nda kapıştıkları bir dönemde, Akabe körfezinin dibindeki ufak ve ücra bir vahanın işgalinin pek dikkat çekmeyeceğini düşünmüş olmasın? Eğer böyle düşünmüşse, yanılmıştı.

Gerçekten de -yapılacağına hiç inanmadıkları- Hicaz Demiryolu güneye doğru ilerleyip Kızıldeniz'e yaklaştıkça, İngilizlerin de kaygıları artmıştır. Bu demiryolu Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a yönelik ciddi bir tehdit oluşturabilir. Yoksa Osmanlıların gerisinde, Alman gücü Kızıldeniz'e ve Hindistan yoluna doğru sızmak için fırsat mı kollamaktadır? İngilizlerin, Sina yarımadasının savunmasını örgütlemek için gönderdikleri bir hecin süvarisi bölüğü, Akabe'nin birkaç kilometre batısında kalan Taba adındaki yeri Ocak 1906'da işgal etmiş bir Osmanlı müfrezesiyle karşılaşır. Osmanlılar açısından garnizon komutanının yerel bir inisiyatifi mi söz konusudur, yoksa Abdülhamid Maan-Akabe hattını inşa macerasına atılmadan önce İngilizlerin tepkisini mi ölçmektedir? Her ne olursa olsun, Osmanlı müfrezesi Taba'dan ayrılmayı reddeder ve iş büyümeye başlar.[28]

Önce hukuki bir görünüm alır. Taba kime aittir? Mısır'a mı, Osmanlı İmparatorluğu'na mı? Osmanlılar ve İngilizler tavırlarını desteklemek üzere metinler ve haritalar öne sürerler. Bunların ilk sırasında 1841 tarihli ferman yer almaktadır; sultan bu fermanla Mehmed Ali'ye Mısır'ın yönetimini vârislerine bırakabilme hakkını tanımış ve vilayetin sınırlarını ekteki haritayla belirlemiş, ama söz konusu harita hiçbir zaman bulunamamıştı. Fiilen ise Sina yarımadası hac seyahatinin iyi yürümesini ve emniyetini sağlamakla görevlendirilmiş hıdiv kuvvetlerinin denetimine bırakılmıştı. Sonra Süveyş Kanalı açılıp, bunun ardından İngilizler Mısır'ı işgal edince, Sina İngiliz ve Osmanlı imparatorlukları arasında bir tampon bölge haline geldi. 1892'de yeni hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın gö-

28 Akabe hadisesi hakkında: Arthur Goldschmidt Jr., "The 1906 Taba Affair", *al-Abhath*, XXXIII, 1985, s. 23-39; Rashid Ismail Khalidi, *British Policy towards Syria and Palestine, 1906-1914*, Londra, Ithaca Press, 1980, s. 1-49 (St Antony's Middle East Monographs, no: 11)

reve atanması münasebetiyle, Abdülhamid yeni hıdivin Sina üzerindeki Süveyş'e kadar uzanan Osmanlı hâkimiyetini tanımasını sağlamak istemiş, ama İngilizlerin itirazları üzerine konu bir sonuca bağlanamamıştı.

Abdülhamid Taba'yı boşaltmayı reddedince, iş karşılıklı güç gösterisine doğru kaymaya başlar. Osmanlılar ve İngilizler, Sina'nın iki yanından takviye kuvvetler getirirler. İngiliz basını üslubunu sertleştirir, Abdülhamid'i bu şekilde meydan okumaya Almanya'nın teşvik ettiğinden kuşkulanılır. Londra tehditler savurur, Akabe körfezinde devriye gezmek üzere *Diana* savaş gemisini gönderir. İstanbul'daki İngiliz sefiri Sir O'Conor, hücumbot siyasetinden nefret ettiği için, dostça bir çözüm yolu aramayı yeğler. Sınırın çizilmesi için karma bir heyet kurulmasını önerir, ama bu çözüm Osmanlılar tarafından Mısır'ın resmen imparatorluğun bir parçası olması gerekçesiyle bir "sınır" mevcut olamayacağı ileri sürülerek reddedilir. Mısır'da ise Mustafa Kâmil öncülüğündeki vatanseverler 1904'te *Entente cordiale* diye bilinen İngiliz-Fransız antlaşmasından beri Fransa'nın desteğinden umutları kalmadığı için, İstanbul'a ve sultan-halife'ye dönerler. Akabe krizi onlar açısından da İngilizlere karşı Osmanlıların tarafını tutarak Abdülhamid'e bağlılıklarını ifade etmenin bir yolu olur. İngiliz işgaline karşı düşmanlık tırmanır; Aralık 1905'te İskenderiye'de gösteriler düzenlenir, Şubat 1906'da Kahire'deki hukuk öğrencileri greve başlar. Haziran ayında Denshaway'de bir fellahın bir İngiliz subayını öldürmesi, İngilizlerin ağır bir misilleme ve bastırma hareketi başlatmalarına yol açar.

Mısır'da giderek büyüyen çalkantı İngiltere'nin elini çabuk tutmasına neden olur. İngilizler Mısır'a takviye kuvvetler ve sultana baskı yapmak amacıyla Ege denizine de savaş gemileri gönderirler. 3 Mayıs'ta O'Connor Bâbıâli'ye tam bir ültimatom niteliğinde bir nota verir: Eğer Osmanlılar Taba'yı on gün içinde boşaltmazlarsa, imparatorluk bunun ağır sonuçlarına katlanmak zorunda kalacaktır. İngiltere, Fransa'nın ve Rusya'nın desteğini alırken, Abdülhamid bu krizde de yalnız kalır. Almanya geri çekilmesini tavsiye eder. Zaten başka bir seçenek de kalmamıştır. Ayın 12'sinde Osmanlı birliklerinin Taba'dan çekilmesine karar verir ve sınırın çizilmesi için bir Osmanlı-Mısır karma komisyonu kurulmasını onaylar. 2 Ekim 1906'da bir anlaşma sağlanır. Sınır çizgisi Refah'dan Akabe körfezine uzanmakta, ama Akabe kasabası Osmanlıların elinde kalmaktadır.

Osmanlıların Akabe-Maan hattını inşa etmesi kâğıt üzerinde mümkündür. Ama bunu yapmazlar. İngilizlerin gösterdiği direniş mi Abdülhamid'i bu işten caydırmıştır? Yoksa demiryolunu Medine'ye kadar de-

vam ettirmek için teminat mı almıştır? İngilizler ise Osmanlıları kendileriyle Mısır arasında bir sınırın varlığını kabule zorlamış, böylece Nil vadisindeki ve özellikle Süveyş Kanalı'ndaki kendi varlıklarını meşrulaştırmışlardır. Yine de Taba meselesinde bazı karanlık yönler kalmıştır. Başlangıçta bölgedeki Osmanlı subaylarının yerel bir inisiyatifi mi söz konusuydu? Yoksa Mısır'daki Osmanlı yüksek komiseri Ahmed Muhtar Paşa kişisel bir kumar mı oynamıştı? Abdülhamid Mısır sorununu yeniden gündeme getirmek mi istemişti? Yoksa -artık Almanya'nın desteğine oynamak isteyen- sultanın daha atak bir aşamaya geçişi mi söz konusuydu?

17. BÖLÜM

Hedef

Abdülhamid, 1897-1898'de uyguladığı baskıyla Jön Türk muhalefetine diz çöktürmüştü. 1900'e doğru imparatorluğun gerek içinde gerekse dışında Avrupa'da kalmış sürgün toplulukları arasında bu muhalefet artık sultana yönelikciddi bir tehdit niteliği taşımıyordu. Hafiye ağı, polisi, aynı zamanda kimi zaman yabancı rejimlerin işbirliğine girmesi sayesinde sultan bu muhalefetin iplerini elinde tutmayı başarmıştı. İlk Jön Türklerin beceriksizliği ve tecrübesizliği de bu işte rol oynamıştı. Ama sekiz yıl sonra, Temmuz 1908'de imparatorlukta "Jön Türk" devrimi adı verilen hadise gerçekleşir: Devrimci fikirleri benimsemiş Makedonya ordusunun baskısı sonucunda, sultan pes etmek zorunda kalır; Kanun-ı Esasi'yi yeniden ilan etmeyi, seçimleri düzenlemeyi ve Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplamayı kabullenir.

Çünkü 1900'den itibaren Jön Türk muhalefetinin yeniden doğuşuna tanık olunur. 1905'ten sonra olaylar hızlanır: Jön Türkler örgütlenir, ordu çevresine sızar, Ermeni devrimcileriyle temasa geçer, Doğu Anadolu'daki karışıklıktan yararlanırlar. 1908 başında Makedonya ordusu ayaklanma halindedir. Bu arada Jön Türkler de çok değişmiştir: Makedonya'daki 1908 darbeci subaylarının 1900'ün Paris, Londra veya Cenevre'deki pozitivist hayalcileriyle uzaktan yakından bir ilgisi yoktur. Abdülhamid de değişmiştir: 1900'ün, tahta çıkışının yirmi beşinci yıldönümünü şaşaa ile kutlayan muzaffer mutlak hükümdarı, giderek müstebitleşen bir rejimin sapmalarına karşı âciz kalmış, tam bir açmaz içindeki, yaşlı bir padişaha dönüşmüştür. 1905'teki bir suikastten mucize eseri kurtulan Abdülhamid, "son günleri"ni yaşar gibidir.

Jön Türklerin Yeniden Uyanışı

Jön Türk hareketi 1897'den beri "uyku hali"ne girmişti; ülkeye "geri dönüşler" ve İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencilerine karşı yöneltilen ağır baskı, hareketi zayıflatmıştı. Sadece Ahmed Rıza gibi birkaç tavizsiz adam yerinde kalmıştı. Ama Osmanlı sisteminin önemli üyelerinden Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın Avrupa'ya kaçması, Jön Türk muhalefetini birdenbire ve hiç beklenmedik bir biçimde güçlendirir.

Abdülmecid'in kızlarından Seniha Sultan'la evlenen Damad Mahmud Celaleddin Paşa, bu yüzden Abdülhamid'in eniştesidir. Genç yaşında Paris sefirliğinde bulunmuş, sonra Şûra-yı Devlet üyesi olmuş ve Adliye nazırlığı yapmıştı. 1899'un son günlerinde, iki oğlu Sabahaddin ve Lûtfullah'la birlikte, *Messageries maritimes*'in İstanbul limanında demirli bir gemisine sığınır ve birkaç gün sonra Marsilya'da karaya çıkar. Başkentte büyük yankı uyandıran bu kaçışın sebebi nedir?

İdeolojik bir sorun mu vardır? Aslında daha çok bir çıkar sorunu söz konusudur. Damad Mahmud Celaleddin, İran Körfezi'ne doğru yapılacak demiryolu projesinde, Deutsche Bank'ın rakibi olan bir İngiliz grubuyla bağlantılıdır. Ama Kasım 1899'da Abdülhamid imtiyazı Alman grubuna verir. Bu karar İngiltere ile çıkar bağı bulunan bazı Osmanlı çevrelerini rahatsız eder. Çok öfkelenen Damad Mahmud Celaleddin birkaç hafta sonra İstanbul'dan kaçar. Günümüzün bir tarihçisinin yorumuna göre, "Alınanların önimtiyazı almaları karşısında duyduğu öfkeyle, Jön Türk olmaya karar verir."[1]

Bu, Abdülhamid için çok ağır bir darbedir. Damad Mahmud Celaleddin Paşa, saraydan çıkmıştır, sultanın eniştesi olarak önemli bir mevkiye sahiptir. Kaçışı muhalefete birdenbire propaganda olanağı verir. Paşa Jön Türk hareketine, sosyal konumunun sağladığı itibarı ve en çok eksiği duyulan şeyi, parayı temin eder -çünkü Damad Mahmud Paşa zengindir. Bunun da ötesinde, onun harekete katılması çok sayıda sürgün ve muhalifin de harekete katılmaya karar vermesini sağlar. Bu olay, Jön Türklerin tarihinde bir dönüm noktasıdır.[2]

Abdülhamid, eniştesini geri getirtebilmek için her çareye başvurur. Saraya şantaj yapmak amacıyla Avrupa'ya gittiğini düşündüğü için, ona para teklif eder -50.000 liracık!-, ama bu çabalar boşuna olur. O zaman hafiye teşkilatının başındaki Ahmed Celaleddin Paşa'yı onun yanına gönderir.

---

1 Akşin, İttihat ve *Terakki ve Jön Türkler*, s. 42.

2 Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 144-145.

1897'de Jön Türk muhalefetini çözmekte çok başarılı olan Ahmed Celaleddin, paşayı geri dönmesi için ikna edemez; sultan o zaman onu ortadan kaldırmasını isteyince, bunu da reddeder. Bu arada Abdülhamid, enişteşine baskı yapabilmek için, karısını -yani kendi kızkardeşi Seniha Sultan'ı- saraydarehine olarak tutar. Avrupa başkentlerindeki diplomatlarını ve haber alma servislerini harekete geçirerek onu sınırdışı ettirmeye uğraşır. Fransız hükümeti nezdinde paşanın iki oğlunu hem tehlikeli hem de İngiliz yanlısı anarşistler olarak ihbar eder. Hiçbir sonuç alamaz, sadece Damad Mahmud Celaleddin Paşa'yı Fransa, İtalya, İsviçre, Belçika arasında gezgin bir hayata mahkûm etmiş olur. Damad Mahmud Celaleddin Paşa, Yıldız Sarayı'nın kâbusu haline gelir. Ocak 1903'te Brüksel'de ölür, ama ölümü bile sultanı rahatlatmaz; cenaze töreni Avrupa'daki Osmanlı muhalefetinin Hamid rejimi aleyhine düzenlediği büyük bir gösteriye dönüşür!

Jön Türkler, Hızır gibi yetişen bu takviyenin dışında, İngiltere'nin de kendilerine karşı daha olumlu bir tutum benimsediğini fark ederler. Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya'nın ağırlığı arttıkça, İngiltere Osmanlı liberallerine ve İngiliz yandaşlarına daha çok dikkat eder. Kasım 1899'da bir grup entelektüel İstanbul'daki İngiliz sefaretine gidip, Güney Afrika'da yeni başlayan savaşta Boerlere karşı İngilizleri desteklediklerini ifade etmişlerdir. Ekim ayında ise Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Avrupa'ya kaçar. Birkaç ay sonra İngiliz yanlısı Arnavutlardan İsmail Kemal ülkeden uzaklaşır. Aynı dönemde İngiliz işgali altındaki Mısır'da sürgün bulunan Jön Türkler birden daha etkin bir hale gelirler.

Damad Mahmud Celaleddin Paşa, 21 Ocak 1900 tarihli açık mektubuyla, Abdülhamid'e karşı ilk eleştiri salvosunu yöneltir; Hamid rejiminin ne hilafetle ne de Avrupa türü bir yönetimle ilgisi olduğunu, bu rejimin antikçağın tiranlıklarını andırdığını söyler. Kaçak paşanın Avrupa'ya gelişinin sonuçlarından biri de, iki oğlunun, özellikle de büyüğü Sabahaddin'in Jön Türk hareketi içinde oynayacağı roldür. Yirmi üç yaşındaki Sabahaddin, Ahmed Rıza'dan -o, kırk bir yaşındadır- sonrakikuşağa aittir. Tanzimad devrini yaşamamış ve Abdülhamid rejiminden başka bir rejim görmemiş gençlerden oluşan yeni bir kuşaktır bu. 1901 sonunda Sabahaddin ve kardeşi Lûtfullalı Paris'te genel bir Osmanlı muhalefeti kongresi toplamaya karar verirler ve Avrupa'ya dağılmış durumdaki farklı gazetelerle eylemci gruplarına çağrı yaparlar. Sabahaddin hareketin liderliği konusunda hızla Ahmed Rıza'nın rakibi haline gelir. Sabahaddin, imparatorluğun selametini adem-i merkeziyet ve özel teşebbüste gören inançlı bir liberaldir. Kararlı bir pozitivist olan Ahmed Rıza ise giderek merkeziyetçilikle Türk milliyetçiliğini birleştiren bir formü-

le doğru yönelmektedir. Ama her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarının siyasi çözümünü Batılı fikirlerde arayan entelektüellerdir.

Jön Türk muhaliflerin bir genel kongre toplayacakları haberi Yıldız Sarayı'nda neredeyse paniğe yol açar. Abdülhamid bunu engellemek için tüm olanaklarını seferber eder: Jön Türk liderleri sınırdışı ettirmek için Avrupa hükümetlerine baskı, İsviçre ve Fransız polisleriyle temas, sultana suikast hazırlayarak meşru bir hükümeti devirmeye çalışan tehlikeli komplocular olarak gösterilen Jön Türklere karşı başlatılan suçlama kampanyası. Paris'teki Osmanlı sefiri Salih Münir Bey, Hariciye vekili Delcassé'ye kongreyi yasaklaması için baskı yapar. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hatırı sayılır ekonomik çıkarları nedeniyle, konu Fransız hükümeti açısından da hassastır ve tam da o dönemde Delcassé, Fransız sermayesinin de Bağdat Demiryolu'nun yapımına iştirak etmesini istemektedir. Bu nedenle İstanbul'u gücendirmekten kesinlikle kaçınmalıdır. Sonunda bir orta yol bulunur: Jön Türkler, özel bir mekân bulmak koşuluyla, kongrelerini Paris'te toplayabilecek, kongrede yapılan konuşmaların zaptı da Dahiliye Nezareti'ne teslim edilecektir.

Şubat 1902'de kırk yedi delege Sabahaddin'in başkanlığında buluşur. Tüm kongre süresince çok etkin davranan Ermeni komiteleri ve Rumlar önemli bir oranda temsil edildiği gibi, birkaç Arnavut da kongreye katılmıştır. Ama Ermenilerin, Rumların ve Arnavutların desteklediği Sabahaddin'le azınlıkta kalan Ahmed Rıza grubu arasında hızla derin bir anlaşmazlık ortaya çıkar. Özellikle iki noktada uyuşamazlar: Avrupa'nın müdahalesi ve şiddete başvurulması. Ahmed Rıza ve dostları bu iki konuya da mutlak surette karşı çıkarlar; özellikle de Avrupa'nın imparatorluğun iç işlerine karışmasının Osmanlıların bağımsızlığına son vereceği kanısındadırlar.

Dolayısıyla Jön Türk muhalefeti esas olarak Avrupa'nın rolü ve Osmanlı iç işlerine müdahalesi konusunda bölünür. İngiltere'yi algılayış tarzlarından, iki grup arasındaki uçurumu kestirmek mümkündür. Sabahaddin ve yandaşları için, İngiltere hâlâ büyük liberal ulus örneğidir; Mısır'daki İngiliz işgalini Mısırlılar için bir refah dönemi olarak kabul ederler. İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiyi, Tanzimat devrindeki haline geri döndürmeyi düşlerler: Osmanlı İmparatorluğu'nu koruyan ve medeniyete doğru yönlendiren İngiltere. Ahmed Rıza ve adamlarına göreyse, İngiltere sömürgeci bir güçtür ve Mısır'da kendi ekonomik ve stratejik çıkarlarını savunmaktan başka bir şey yapmamaktadır.

Jön Türk muhalefetinin parçalanmasını resmileştiren kongreden sonra Sabahaddin 1903'te sultanı devirmek için, az çok İngilizlerin de des-

teğini almış bir darbe girişimine atılır. Trablusgarp valisi ve komutanı olan Recep Paşa'nın işbirliğiyle, askerler Trablusgarp'tan gemilere bindirilip Çanakkale Boğazı'nı geçecek ve eski Topkapı Sarayı'na saldırıp, sancak-ı şerifi ele geçireceklerdir. İngiltere de destek sözü vermiş olabilir, çünkü Abdülhamid'in hal edilmesi öncelikle Almanların İstanbul'daki mevzilerinin çökmesi anlamına gelecektir. İddiaya göre İngiltere, Rusların tepkisi halinde denizden destek vermeyi vaat etmiştir. Ama komplo gerçekleşmez.[3] Daha sonra Sabahaddin kendisini, Osmanlı toplumunu anlamanın ve ıslahata tabi tutmanın anahtarlarını vereceğini düşündüğü "toplumsal ilme" verir. Ahmed Rıza ise, rakibinin savunduğu ademi merkeziyet fikrinin sadece ve sadece imparatorluğun dağılması anlamına geleceği tespitini yapar.

Abdülhamid, Damad Mahmud Celaleddin Paşa'yı etkisizleştirememiş, 1902'deki muhalefet kongresinin yapılmasını da engelleyememiştir. Jön Türkleri susturmayı da başaramaz. 1903-1904'ten itibaren Jön Türkler Avrupa'da daha serbest seyahat edip fikirlerini dile getirirler. Bu değişim önemli ölçüde Avrupa kamuoyunun hakkında çok olumlu bir önyargıya sahip olduğu Sabahaddin'in kişiliğinden kaynaklanır. Osmanlı hükümeti ise Jön Türkleri tehlikeli anarşistler olarak tanıtmayı sürdürür. Kahire'de çıkan yeni bir Jön Türk gazetesini, *Şûra-yı ümmet*'i yasaklatmak için hükümet hıdive baskı yapmayı dener. Yine başarısız olur.

Avrupa ve Mısır'daki sürgünler arasında görülen bu Jön Türk canlanmasına koşut olarak, imparatorluk içindeki işlerde de daha yavaş ve göze görünmez bir biçimde ilerleyen bir kıpırdanma söz konusudur. İstanbul'da polis ince eleyip sık dokur. Şehir dışına çıkarmalar ve sürgünler devam eder. 1902'de tutuklanan Şair Eşref Mısır'a kaçar ve oradan Abdülhamid'e ürkütücü hiciv okları gönderir. 1904'de Ahmed Celaleddin Paşa, bazı Jön Türkleri "geri döndürmeyi" başarmış olan adam, sürgün yollarına düşer. 1897-1898'deki baskı döneminden sonra, ne ciddi bir öğrenci hareketi ne de sultana karşı ciddi bir komplo girişimi kalmıştır - 1905 suikasti bir kenara bırakılırsa. Polis ve hafiye ağı sayesinde başkenti çok sıkı bir denetim altına alan Abdülhamid, tehlikeyi uzaklaştırmayı başarmıştır. Jön Türkler bu çok sıkı denetim yüzünden İstanbul'a yerleşemezler. Abdülhamid payitahtını korumayı bilmiştir.

Bununla birlikte Jön Türklerin fikirleri imparatorluk içinde dolaşmaktadır. Sultanı ve rejimini hedef alan yergiler, broşürler, hiciv şiirleri gizlice dağıtılmakta, trenlerin camlarından atılmakta, el altından memurlara

3 *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 308-311; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 16-27.

dağıtılmakta ve hemen yok edilmektedir. Karikatürler elden ele dolaşır; gizlice basılan bu tek yapraklardan birinde *Hürriyet* gazetesini ayaklarının altında çiğneyen ve 80.000 lira fazla vermiş hayali bir bütçeyi görünce sevincinden dans eden bir sultan çizilmiştir![4] Yazıların ve karikatürlerin yanı sıra, daha geleneksel muhalefet biçimleri de varlıklarını korur. Namık Kemal'in vatansever şiirleri kulaktan kulağa yayılmaktadır. Bir diğer büyük şair, Tevfik Fikret, Sis başlıklı 1901 tarihli bir şiirinde, simgesel bir tarzda Osmanlı payitahtını saran "dûd-ı muannid"den [inatçı duman], "kilitlenmiş ağızlar"dan söz eder ve "bâr-ı hazerle iki kat gezmeye me'lûf" [korku yükü altında iki kat gezmeye alışmış] kent sakinlerini eleştirir.

Ama imparatorluk içinde liberal düşünceler, başkent dışına çıkarılanlar, uzak görevlere tayin edilenler veya iç sürgünler kalabalığı aracılığıyla da yayılmaktadır. Abdülhamid payitahtta düzeni korumayı başarmış, ama tehlikeyi vilayetlere taşımıştır! İç sürgün Osmanlı geleneğinde her vakit görülen bir cezalandırma biçimidir. Ama liberalleri ve muhalifleri imparatorluğun dört bucağına göndermek, sonunda Jön Türk hareketinin vilayetlere yayılmasına hizmet eder. Kimi zaman sürgünlerin sayısı gönderildikleri yerin mülki erkânından fazladır ve sonunda oraya hâkim olurlar. Örneğin sürgün mahalli olarak sık sık kullanılan Trablusgarp'da durum böyledir. Meclis-i Mebusan askıya alındıktan sonra ilk rejim muhalifleri oraya gönderilir. Örneğin 1879'da bir komploya karışmakla suçlanan Damad Mahmud Paşa -sultanın iktidara çıkmasına yardım eden öteki enişte- oraya vali olarak atanır; Amerikan konsolosu Bâbıâli'nin Trablusgarp'daki yeni temsilcisinin yanında maiyet olarak bir yaver ve bir mahkûmla karaya nasıl çıktığını alaycı bir dille anlatır. 19. yüzyıl sonunda sürgün akını epey hızlanmıştır: Eylemciler, milliyetçiler, Jön Türkler gelip durmaktadır. Ya Trablusgarp'da zindana atılır, ya da kürek mahkûmu olarak Fizan'a gönderilirler. Tunus'a kaçmayanlar çoğunlukla Trablusgarp'daki sivil ve askerî memuriyetlerde çalıştırılır: Kâtip, karantina memuru, vergi tahsildarı, tabib, gümrüksubayı, telgrafçı, ücra garnizonlarda subay, maliye müdürü, hatta vali ve mutasarrıf olarak görevlendirilirler. İmparatorluk içindeki her milletten sürgün vardır: Suriye ve Yemen Arapları, Bulgarlar, Rumlar, Arnavutlar. Abdülhamid devrinin son valisi olan Recep Paşa rejime düşman bir asker ve bir Jön Türk sempatizanıdır ve bu uzak vilayete tayin edilmiştir. Bir yazarın ifadesiyle, "Trablusgarp bir sürgün şehri haline gelmişti."[5]

---

4 John Grand-Carteret, *La Crète devant l'image*, Paris, tarihsiz, s. 47.

5 Feridun Karidemir, *Jöntürklerin Zindan Hatıraları*, 2. baskı, İstanbul, 1975, s. 120.

Ama siyasi sürgünlersadece Trablusgarp'da değildi. Anadolu'nun Kastamonu, Erzurum veya Konya gibi bazı kentleri de birçok rejim karşıtı için sürgün, tayin, payitahttan uzaklaştırma yeri olarak kullanılıyordu. Onların bu kentlerdeki varlığı önemlidir: Bu sürgünler arasında güçlü bir dayanışma duygusu hüküm sürer, Jön Türklerden etkilenir, gazete yayınlamaya uğraşırlar. Dönemin bir gözlemcisi şu saptamayı yapar: "Böylelikle tüm imparatorluk devrime hazırlanıyordu!"[6]

Rejimdeki Sapmalar

Sultan yaşlanmıştır. Arminius Vambéry gibi onu iyi tanıyanlar fizyonomisinde bir değişiklik olduğunu kaydederler. 1900 Eylülü'ndeki jübilesinde yanında olan Macar doğubilimci, 1901 Mayısı'nda tekrar görmeye gittiği sultanı dalgın, yitik bir havada bulur: "Bu yakın zamanda onda olağanüstü bir değişiklik olmuş. Yaşı daha elli dokuz, ama iki büklüm olmuş, sinirleri yıpranmış, direnç yeteneği kırılmış. Herkesin içinde bu zaaf halini örtmek için elinden geleni yapıyor, ama özel yaşamında kendini çok bitik hissediyor, zaman zaman bayılıyor."[7] Ama Abdülhamid çevresini kandırmaya uğraşır; benzi o kadar soluk görünmesin diye makyaj yaptırır, saçını sakalını özenle boyatır.

Herzl de onunla ilk kez 1901 Mayısı'nda karşılaşmıştır; *Günce*'sinde sultan hakkında pek de övücü sayılamayacak bir tanıklık bırakır. "Kötü kötü bakan yırtıcı kuş gözleri" onu rahatsız etmiştir; Herzl sultanı "ufak tefek, çelimsiz, kocaman gaga burunlu, boyalı koca sakallı, kısık sesli ve titrek bir adam" olarak görür. Abdülhamid'in zayıf hali, sararmış iri dişleri, kepçe kulakları, titrek sesi Siyonizm'in kurucusunu şaşırtmıştır.[8] Herzl'in, bu tanıklıkla, sultan nezdindeki girişimlerinin uğradığı başarısızlığın da öcünü aldığına kuşku yoktur. 1907'de İstanbul'a uğrayan Mısırlı bir Kıpti, Salama Musa, selamlık törenine katılır: Uzaktan, arabası içinde geçen sultanı görür; başı neredeyse dizlerine değecek, iyice çökmüş bir ihtiyardan söz eder.[9]

Sultanın kuşkuları da artmıştır. Sarayda işgal ettiği alan daha da daralır: Dairelerinin bulunduğu binada artık sadece üç odada yaşamaktadır.

6 Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, Londra, Herbert Jenkins, tarihsiz, s. 227.
7 Lory Alder ve Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, *age*, s. 364.
8 Théodore Herzl, *age*, s. 269.
9 L. O. Schuman, *The Education of Salama Musa*, Leiden, E. J. Brill, 1961, s. 47.

Gündüzleri, mobilya olarak sadece Hereke ipeklisi kaplanmış bir kanepe, iki koltuk ve küçük bir iskemle bulunan çalışma odasından hiç çıkmaz.[10] Önceleri imparatorluğun idaresiyle en ince ayrıntılara varıncaya dek uğraşırken, zaman içinde kendini daha çok eline ulaşan jurnalleri okumaya vermiştir, hatta bu nedenle bir kenara bıraktığı birçok dosya sürüncemede kalır. Saltanatının sonunda çalışma masasının üstü ele alınmamış evraklarla doludur.

9 Kasım 1901'de, altı yıl boyunca sadrazam olarak kalmış Halil Rıfat Paşa -Abdülhamid'in sevdiği türden, silik ve itaatkâr bir sadrazamdı- yetmiş beş yaşında ölür. Yerini önce Adliye nazırı Abdurrahman Nureddin alır, ama Bâbıâli'nin saray üzerinde daha güçlü bir nüfuz sahibi olmasından yana olan bu sadrazam on gün içinde istifa etmek zorunda kalır. Abdülhamid o zaman yeniden barıştığı eski suç ortağı Said Paşa'yı göreve çağırır ve onu altıncı kez sadrazamlığa atar. Bu yeni sadaret dönemine Makedonya reformları, Vilayet-i Selâse Umumi Müfettişliği merciinin kurulması ve ıslahat komisyonunun göreve başlaması damgasını vuracaktır.

Said Paşa bir seneden biraz fazla bir süre görevde kalabilir. Ocak 1903'te istifa eder. Bu istifanın gerisinde eski bir ihtilaf vardır; Said Paşa, sarayın her işe karışmasından, kendi görüşünü almadan valileri doğrudan atamasından şikâyetçidir. Rivayete göre, sadrazam bir gün Heyet-i Vükelâ toplantısında hiç tanımadığı bir sima görmüş; Abdülhamid'in ondan habersiz atadığı yeni Maarif nazırıymış bu adam![11] Ama sorunun temelinde, Makedonya'da yapılacak ıslahat konusunda Said Paşa ile Yıldız arasında çıkan anlaşmazlık yatmaktadır. Said Paşa, valilerin düzensiz çetelerin takibine asker gönderme yetkisine sahip olmalarını ister. Ama Abdülhamid'e göre fazla büyük bir risktir bu; o zaman bir vali pekâlâ ordusuyla İstanbul üzerine yürüyüp kendisini tahttan indirebilir.

Abdülhamid, Said Paşa'nın yerine bir Arnavutu, Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa'yı atar. Şûra-yı Devlet üyesi olan Mehmed Ferid Paşa, Konya valisiyken sultanın güvenini kazanmıştır. Orada eşkıyalığa karşı mücadelesi, kente içme suyu getirme çalışmalarını tamamlaması, yollar yapması, kentin eski anıtlarını onarması ile idarecilik yeteneklerini sergilemiştir. Bu eski Mevlevi kentini modernleştirmeyi başarmış ve belki de sultan açısından asıl önemlisi, Mevleviyye tarikatının veliahd şehzade Mehmed Reşad'la -o da Mevlevidir- temas kurduğundan kuşkulanılan şeyhini çok sıkı bir göz hapsinde tutmuştur.

---

10 Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 355.

11 İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 10-16.

Bâbıâli'nin yeni önderi, Güney Arnavutluk'un en zengin ve nüfuzlu ailelerinden birinin üyesidir -ailesinin Avlonya (Vlore) bölgesinde çok geniş arazileri vardır. Makedonya krizinin en civcivli günlerinde sultan, Rumeli'yi ve Makedonya'yı savunmak için, onun aracılığıyla Arnavutların desteğini seferber edebileceğini umar. Bir yandan Arnavut milliyetçiliğine karşı tedbirler alırken -Arnavut okullarının kapatılması ve Arnavutça yayınların yasaklanması- diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'deki "demirden engeli" veya Tahsin Paşa'nın ifadesiyle, Balkanlar'daki Hamid politikasının "kalelerinden biri" olmaya devam etmeleri konusunda, Müslüman Arnavutlara her zamankinden çok güvenmektedir. Sultan, Arnavutlar "en sadık askerlerimizdir" dedikten sonra ekler: "Avrupa'da bulunan Arnavutlar, her halükârda itimat edebileceğimiz Müslüman kardeşlerimiz"dir.[12] Ama Mehmed Ferid Paşa, sultana Arnavutların -en azından bir bölümünün- bağlılığını temin etmesi dışında, aynı zamanda son derece itaatkâr bir sadrazam, irade-i seniyyelerin basit bir uygulayıcısıdır. Ama o bile sultanın her şeye karışmasından, bu koşullarda sadrazamlık yapmaktan şikâyet eder, "rıhtımdaki hamallara gıpta ediyorum" der.[13]

Sadrazam ast konumundan bir türlü kurtulamasa da, saltanatın son yıllarına Arap İzzet Paşa'nın giderek büyüyen siyasi rolü damgasını vurur. Abdülhamid'in gözdesi denebilir mi? Kuşkusuz bu kadarı biraz fazla olur. Daha çok, becerikli, zeki ve kendini vazgeçilmez kılmayı kısa sürede başarmış, sultanın güvendiği bir adamdır söz konusu kişi. İzzet Paşa en yüksek mevkilerde bulunmaz. Arapça yazışmalardan sorumlu olduğu Mabeyn'de, ikinci kâtiptir sadece. Ama aslında her yerde o vardır: Tercümanlık yapar ve sarayda toplanan birçok komisyona riyaset eder.

İktidara sadık eski bir Suriye ailesinden gelen İzzet Paşa, Lübnan Lazaristlerinin yanında önce Arapça, sonra Fransızca mükemmel bir eğitim almıştır.[14] Arapça, Türkçe ve Fransızcayı kusursuz konuşan, halkla ilişkiler konusunda yetenekli bu adam 1895'te saraya çağrılır ve o andan itibaren nüfuzu sürekli artar. Büyük Şam aileleriyle sultan arasında aracılık yapar. "Yıldız şeyhleri", Zafir Madani ve Ebulhüda saray ile Arap vilayetlerindeki tarikatlar arasındaki bağlantıyı kurarken, o da eşraf aileleriyle bağları kurarak biranlamda düzeneği tamamlar; bu aileler taşra ida-

12 *Pensées et souvenirs*, s. 54 [*Siyasi Hatıratım*, s. 70].

13 Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 271; Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 243.

14 Caesar Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'Izzet al-'Âbid", *Archivum Ottomanicum*, 15, 1997, s. 189-219.

resindeki kilit mevkileri ele geçirirler. Sarayla yabancı misyonlar arasındaki ilişkiyi de İzzet Paşa sağlar.

Sultan, İzzet Paşa'yı çok takdir eder, ondan "benim İzzet" diye bahseder, "fevkalâde akıllı bir zat" olduğunu söyler. Hicaz Demiryolu işiniyürütmekte gösterdiği beceriyi över, "bu gayemde benimle işbirliği yapacak İzzet'ten daha iyi birisini bulamazdım" der. Bununla birlikte Abdülhamid onun etkisi altında olduğu iddialarını da reddeder: "Söylendiği gibi, İzzet Bey'in dahi üzerimde tesiri yoktur."[15] Ancak İzzet Paşa sağlam bir ağ kurmuştur. Ailesinin üyelerini yüksek idari makamların hemen hepsine yerleştirmiştir. Saray o sırada Başınabeynci Tahsin Paşa ile İzzet Paşa arasındaki amansız bir nüfuz mücadelesine, savaşına sahne olmaktadır. Sultana yaklaşma gayretleri içinde her iki adamı da tanıyan Theodor Herzl, Tahsin Paşa'dan "buz gibi bir hesap adamı", İzzet Paşa'dan ise "her an insanın üzerine sıçramaya hazır bir kaplan" diye bahseder.[16]

Abdülhamid imparatorluğa hâlâ hâkim midir? Onu son olarak 1901 Mayısı'nda gören Vambéry, sadece bedeninde gözlemlenen fiziksel bozulmadan değil, sarayda gerçekleşmiş siyasal değişimden de söz eder. Eskiden sultan en üstteydi; artık öyle değil; şimdi saray sultana egemen; sultan, kendisini kişisel çıkarları için kullanan namussuz ve düzenbaz mabeyncilerin elinde bir oyuncağa dönüşmüş, der.

1900'den sonra entelektüel yaşam üzerine hiç görülmemiş bir baskı çöker. Gazetecileri ve yazarları susturmak için her yol mübahtır. Tanınmış bir dergi olan *Servet-i Fünûn*, Fransız İhtilali'nden söz eden ve sansürcülerin isyan kışkırtması olarak değerlendirdikleri basit bir makale yüzünden kapatılır. Gazetelere yönelik ihtarlar ve kapatma cezaları dört kat artar. Hem sansür hem de otosansür doruk noktasına çıkar. Gazeteler, sansürün yıldırımlarına yakalanmamak için sakınılması gereken kelimelerin ve deyimlerin listesini çıkarırlar. Bu yasak kelimeler nelerdir? Arnavut asıllı sözlük yazarı Şemseddin Sami'nin *Dictionnaire français-turc*'ünün [*Kamûs-i Fransevi*: Fransızca-Türkçe Sözlük] art arda yapılan baskıları -okulda Fransızca öğrenen genç Osmanlıların hepsi o dönem çok meşhur olan bu eseri kullanıyorlardı- bu sorunun yanıtını ortaya koyarlar. 1882'de çıkan birinci baskıda hiçbir sansür uygulanmamış gibidir: "Anarşi", "komünizm", "demokrasi", "cumhuriyet" gibi en "hassas" terimler ve Osmanlıca karşılıkları bulunabilmektedir. Bu terimler 1898'deki ikinci baskıda yer almaz, ama yine de siyasi söz dağarından

15 *Pensées et souvenirs*, s. 57, 90-91 [*Siyasî Hatıratım*, s. 72, 88].
16 Herzl, *age*, s. 280.

birçok kelimeye hâlâ rastlanmaktadır: "müstebit", "hürriyet", "anayasa", "parlamento", "ihtilal", "sosyalizm", "terörizm". Ama 1901 ve 1905'te çıkan sonraki baskılarda bu maddelerin hiçbiri yer almaz. İhtilal karşılığı olan "*Révolution*" sadece astronomik anlamıyla, müstebit karşılığı olan "*tyran*" ise Amerika'da bir kuş olarak lügate girer.[17]

Sansür sadece dili değil, kitapları da kapsar. 1902 tarihli ilginç bir fihristte, imparatorluğa girişi ve dağıtımı yasaklanmış eserlerin listesi verilir.[18] Yüz sayfaya yakın bu fihristte 350'ye yakın başlık yer almaktadır. Türkçe eserler arasında Namık Kemal'e ve Yeni Osmanlılara ait kitapların yanı sıra, tüm Jön Türk yayınları da haliyle yer almaktadır. Yabancı başlıklar arasında, Rus göçmenleri tarafından Karl Marx, sosyalizm, sosyal-demokrasi hakkında yayınlanmış bazı Rusça eserler görülmektedir. Ama aslan payı Fransızca kitaplarındır: Yasaklanmış eserlerin yarıya yakını. İslam ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında çok sayıda tanıklık, Muhammed'e, Haçlı seferlerine, İslam âlemindeki Avrupa sömürgelerine ilişkin eserler, hatta Lamartine'in *L'Histoire de la Turquie*'si bile -halbuki Osmanlıları öylesine över ki, Sultan Abdülmecid yazara Ege bölgesinde muazzam bir arazi armağan etmiştir- yasaklanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla rejim, İslam ve imparatorluk hakkında kendi bilgisi haricinde hiçbir şey yazılmasın istemektedir. "Siyasi" eserler bölümünde sayılan kitaplar arasında, Machiavelli'nin *Prens*'i, 18. yüzyıl filozoflarının eserleri, 19. yüzyılda da Chateaubriand, Hugo, Zola'nın kitapları ve Renan'ın *İsa'nın Hayatı* adlı eserine rastlanır. Tüm bu yasakların sonucunda, saltanatın son yıllarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu bir tür entelektüel uyuşukluğa, fikirlerin boğulması haline gömülmüş gibidir; öyle ki 1908 Devrimi muazzam bir kurtuluş, özgürleşme olarak algılanacaktır.

Maarif alanında da gericilik hüküm sürmektedir. İstanbul'da 1900'de Darülfünûn'un açılması, liberal fikirlerle zehirlenmesinden korkulan gençliği sürgündeki Jön Türk saflarını kalabalıklaştırmasın diye, imparatorluk içinde tutmak gerektiği düşüncesinden kaynaklanmıştır kısmen. 1899'dan itibaren okullar üzerindeki ideolojik denetimi sıkılaştırmak amacıyla yeni tedbirler alınır. "Milli âdetleri ve dini koruyacak"[19] bir eğitime yol açmak maksadıyla, din ve ahlâk derslerinin saatleri yeniden artırılır. 1903'ten 1908'e kadar Maarif nazırı olan Haşim Paşa bu eğilimi

17 Louis Bazin, "Censure ottomane et lexicographie: le *Kamus-i Fransevî* de Sâmi Bey", *Economies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin XVIIIe-début XXe siècles)*, 1983, s. 203-206.

18 *Memalik-i Mahruse-i Şahane'ye duhul ve intişarı memnu' bulunan kutub ve resail-i muzırra'nın esamisini mübeyyin cedvel*, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1318 [1902].

19 Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire*, s. 183.

neredeyse karikatürleştirerek temsil eder. İzlediği politika tatbiki eğitimi geliştirmeyi, okulun ahlâki ve dinî boyutunu güçlendirmeyi, Müslüman çocukların Hıristiyan okullarına gitmesini engellemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca devlet okullarında ulemaya daha büyük bir yer verirken, birçok aydın eğitimci ve öğretmen İstanbul'dan uzaklaştırılıp taşraya tayin edilir; bu tedbir de yeni fikirlerin yayılmasına hizmet eder. Haşim Paşa'ya göre, Avrupa'nın, özellikle de Fransa'nın "hep hâkim" durumdaki kültürel etkisi, sağlam bir iman edinilmesi önünde bir engeldir ve Galatasaray Lisesi bu yönde tehlikeli bir yol açmıştır.[20]

Daha birçok olgu, rejimin 1900'den sonra sergilediği tehlikeli sapmayı kanıtlamaktadır. Muhbirlik giderek yaygınlaşır, hastalık artık sadece sıradan basit insanları kapsamamakta, kangren devletin ve iktidarın en yüksek katlarını sarmaktadır.[21] Uzak yerlere sürme usulüne her zamankinden çok başvurulmaktadır. Daha çok Abdülhamid'in lehinde olduğu söylenebilecek meşhur yazar ve yayıncı Ebüzziya Tevfik, bir Jön Türk kongresi için -böyle bir kongre hiçbir zaman yapılmamıştır- davetiye basmakla suçlayan bir jurnal yüzünden, 1900'de Konya'ya sürülür. 1876'dan beri Çırağan Sarayı'nda kapalı tutulan sabık sultan V. Murad 29 Ağustos 1904'te ölünce, Abdülhamid'in korkuları depreşir. Murad yandaşlarının ve liberallerin cenaze töreni münasebetiyle gösteri yapabileceklerinden çekinen sultan, kardeşini hiçbir resmî tören düzenlemeden çabucak defnettirir -kamuoyu, göz göre gore yapılan bu saygısızlık karşısında şaşkına döner.

Suikast

Abdülhamid'in Yıldız'a kapanarak yaşamayı tercih etmesinin başlıca nedeni, suikast korkusudur. Sarayın çevre duvarlarını bizzat tahkim ettirmiş, muhafızları artırmıştır. Özellikle her cuma selamlık töreni için dışarıya adım attığında ise -gittiği cami, sarayın cümle kapısının sadece birkaç yüz metre uzağındadır- güvenliğini sağlamak üzere olağanüstü tedbirler alınmaktadır. Abdülhamid'deki cinayet korkusu, kanlı saray dramlarının izlerini taşıyan hanedan tarihiyle ve ve kendi kişisel tarihiy-

20 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, İletişim, 1991, s. 114-115; Yahya Akyüz, "Maarif Nazırı Haşim Paşa ile İlgili Orijinal bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler", *Belleten*, 45, 1981, s. 205-213; Somel, *age*, s. 183-185.

21 Tahsin Paşa, *age*, s. 203.

le yakından ilintilidir. Onun tahta çıkışı, Abdülaziz'in ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın doğal olmayan ölümlerinin ardından gerçekleşmiş, bu arada saltanatının ilk yıllarında sayısız komplo birbirini izlemiştir.

Daha sonra birçok yabancı taç sahibinin ve devlet reisinin devrimcilerin veya ihtilalcilerin mermileriyle can vermesine tanık olur. Bu dizi, 1881'de Rus devrimcileri tarafından öldürülen II. Aleksandr ile başlar. Aynı yıl ABD başkanı Garfield öldürülür. Bir süre sonra anarşist suikastler dalgası ortalığı kaplar; Auguste Vaillant Fransız Parlamentosu'na bomba attıktan sonra, Fransız cumhurbaşkanı Sadi Carnot bir suikaste kurban gider. Sonra sıra Avusturya Kraliçesi Elisabeth'e, İtalya Kralı Umberto'ya, ABD Başkanı McKinley'e gelir. 1896'da İran'da Nasıreddin Şah'ın öldürülmesi, sonra ardılı Muzafereddin Şah'a karşı anarşistlerin 1900'de Paris'te giriştikleri suikast girişimi de Abdülhamid'de iz bırakır. Osmanlı sansürü insanlara kötü fikirler vermemek için, bu suikast haberlerini hasıraltı eder, ama kamuoyu da enayi değildir. Osmanlı gazeteleri McKinley'in ölüm haberini hiç yorumsuz verir; sonra İstanbul'da çıkan *Moniteur oriental* "başkanın sağlık durumunun iyiye" gittiğini, "merminin çıkarıldığını" haber verir; ama üç gün sonra başkanın kangrenden öldüğü haberi gelir.

Sultandaki bu suikast korkusu, onu komplolara inandıran çevresindekiler tarafından kullanılır. Örneğin 1904'te Abdülhamid'in güvendiği adamlarından gizli servisin başındaki Ahmed Celaleddin -Jön Türklere karşı mücadeleyi başarıyla yürüten odur- bir jurnale kurban gider. Fehim Paşa tarafından, sultanı öldürtmek üzere parayla bir Arnavut tutmakla suçlanır. Başına kötü bir şey gelebileceğinden korkan Ahmed Celaleddin Paşa Fransa Sefareti'ne sığınır ve mallarının mülklerinin bulunduğu Mısır'a sığındıktan sonra, oradaki Jön Türklere yardım eder.[22] Onu jurnalleyen Fehim Paşa ise gizli servisin başına geçer...

21 Temmuz 1905 Cuma günü, her zamanki gibi sarayda selamlık merasimi yapılmaktadır. Sultan öğle namazı vakti gelince dört at tarafından çekilen kupa arabasına biner, yanında yaverleri olduğu halde sarayın cümle kapısından çıkar, tanınmış misafirlerin ve yabancı şahsiyetlerin sıralandığı Seyir Köşkü'nün taraçası boyunca ilerler ve namazını kılmak için Hamidiye Camii'nin avlusuna girer. Namaz sona erdikten sonra onu saraya geri götürecek arabaya doğru ilerlenir, askerî bir komut işitilir ve tam sultan camiden çıkarken çok büyük bir patlama olur: Caminin yanı başında bir bomba patlamıştır. Etrafı kalın bir duman bulutu kaplar, parçalar ha-

22 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 80-81.

vada uçar, acı haykırışlar duyulur. Biran sonra sultan camiden dışarı çıkar ve dehşet içinde manzarayı görür. Tüm tanıklar onun ne kadar soğukkanlı davrandığını kaydeder. Güçlü bir sesle bağırır: "Sakın korkmayın, olduğunuz yerde kalın", sonra da arabasına binip saraya döner.[23] Suikastte çoğu subay, asker ve seyis olmak üzere, 26 kişi ölmüş, 58 kişi yaralanmıştır.

Olay yerinde bulunan ipuçları sayesinde sultanın atadığı soruşturma komisyonu, İstanbul'da yaşayan ve Ermeni davası için mücadele eden Edouard Jorris adında Belçikalı bir anarşiste çok hızlı bir biçimde ulaşır. Jorris'in 1904'te yaptığı plan, sultanı öldürdükten sonra İstanbul'daki belli başlı birkaç binayı daha havaya uçurarak bir panik havası yaratmak ve Büyük Güçler'i müdahaleye zorlamaktı. Soruşturma, suikastin çok titiz bir biçimde hazırlandığını ortaya çıkarır. Suikastçiler Viyana'dan "Victoria" stili bir araba getirtmiş, patlayıcı maddeleri yasadışı yollardan ülkeye sokmuş ve selamlık merasimini birçok kez izleyerek sultanın camiden ne kadar sürede çıktığını hesaplamışlardı; sonra arabayı patlayıcı maddeler ve hurda demirle doldurarak caminin hemen yanı başındaki Yıldız Saat Kulesi'nin dibine çekmişlerdi. Abdülhamid namazdan sonra şeyhülislamla karşılıklı birçift laf edip, dışarıya birkaç saniye geç çıktığı için canını kurtarabilmişti.

Soruşturma sonucunda, 41 kişinin suikaste karıştığı ortaya çıkar. Pek çoğu tedbirli davranıp izini çoktan kaybettirmiştir. Abdülhamid, Edouard Jorris'i affeder, ona beş yüz lira verir ve Avrupa'daki Ermeni faaliyetleri hakkında haber alma ajanı olarak kullanır. Her ne olursa olsun bu suikast girişimi, önceki yıl Doğu Anadolu'da, Sason'da çıkan yeni birisyanla kendini belli eden Ermeni militan mücadelesinin yeniden hız kazandığının açık bir işaretidir. Jön Türklere de örnek olur. Abdülhamid'in birçok hasımı açısından suikastin başarısızlığa uğraması bir şanssızlıktır. Şair Tevfik Fikret, suikastçilerden "şanlı avcılar" diye söz eder. Jön Türk devriminden hemen sonra Abdülhamid hakkında yazılmış bir eser, "Ermeni yurtseverlerin Osmanlı milletini Abdülhamid istibdadından kurtarmak için gerçekleştirdikleri kahramanca eylem" der.[24]

Suikastin ardından, Yıldız'a ve imparatorluğa sanki saltanatın sonu gelmiş gibi bir hava egemen olur. 1906 yılı boyunca Abdülhamid'in hastalığı üzerine söylentiler alıp yürür. 10 Ağustos Cuma sabahı sultan ra-

23 Tahsin Paşa, s. 257-311; Celal Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, Ekrem Işın (ed.), İstanbul, 1993; Osmanoglou, *Avec mon père le sultan Abdulhamid*, s. 114-117 [Osmanoğlu, s. 58-62]; *Atatürk Ansiklopedisi*, I, s. 342-344; "Bomba Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde; "The Attempt on the Sultan", *Times*, 25-26 Ocak 1906.

24 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, c. III, s. 1135.

hatsız olduğu için selamlık merasiminin yapılmayacağı duyurulur. 13 Ağustos tarihli İstanbul gazeteleri basit bir "üşütme"den dem vurup sultanın sağlığına kavuştuğunu müjdelerler. Ama sultanın tedavisi olmayan daha ağır bir hastalığa, kansere yakalandığı söylentilerinin önü alınamaz. Gerçekten de Abdülhamid hasta gibi görünmektedir. Sadık sırdaşı Mavroyeni Paşa da artık yanında olmadığı için -1902'de az çok gözden düşmüş bir halde ölmüştür- özel olarak Almanya'dan bir doktor getirtir: Dr. Bergmann.

Abdülhamid'in hastalığı hakkındaki söylentiler, veraset konusunu ve veraset kuralındaki değişiklik sorununu yeniden gündeme getirir. Mevcut kurala göre, Abdülhamid'in ardından tahta çıkmak önce kardeşi Reşad'ın, sonra da Abdülaziz'in oğlu olan kuzeni Yusuf İzzeddin'in hakkıdır. Selefleri Abdülmecid ve Abdülaziz gibi, Abdülhamid'in de veraset sırasını değiştirmeye niyeti var mıdır? *Siyasi Hatıratım*'da belirttiğine göre, bu konu birkaç yıldır aklındadır; "saltanat veraseti mevzuunda âdetlerimizi, Avrupa prenslerininkilere benzer şekilde değiştirip değiştirmemek hususunda çok düşündüm" der.[25] Türk kanunlarına göre aile büyüğünün padişah olması âdetinin "hanedan için meşum" sonuçları olduğunu, erkek kardeşler ve yeğenler arasına rekabet sokup karşılıklı şüphe ve entrika ortamı yarattığını belirtir. Saltanat vârisinin ailenin büyüğü değil, padişahın büyük oğlu olması gerektiğini söyler. Sultanın ifadesinden bu konuda birkaç kere şeyhülislama müracaat ettiği, ama berikinin çekincelerini açıkladığı anlaşılıyor. Bununla birlikte veraset söylentileri dolaşmaya başladığında Abdülhamid'in büyük oğlu Şehzade Mehmed Selim'in değil, dördüncü oğlu olan 1885 doğumlu Burhaneddin'in adı zikredilmektedir. Sultanın çok sevdiği bu oğlunu öne çıkarmaya çalıştığı doğru mudur? O zaman sadece ailenin büyüğünün hak sahibi olması değil, en büyük oğulun tahta çıkması kuralı da ihlal edilmiş olacaktır. Jön Türk basını dedikoduları sahiplenir. *Şûra-yı Ümmet*'e göre, sultan büyük devletlerin görüşünü sormuş ve Almanya ile İtalya'nın desteğini almıştır. Gazetenin 31 Ağustos tarihli sayısında şu satırlar bile yer alır: "Bazı hainler saltanat verasetinin sırasını değiştirmek istiyor. Biz yaşadığımız sürece bunu yapamazlar." Makale şöyle sonuçlanır: "Yaşasın Sultan Mehmed Reşad, yaşasın vatan!"[26]

Başarısız suikast girişiminin ardından, çeşitli hadiseler ve skandallar rejimi lekeler. 1906'da Abdülhamid'in sadık adamlarından, İstanbul şeh-

25 *Pensées et souvenirs*, s. 41-42 [*Siyasi Hatıratım*, s. 63].
26 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 184.

remini Rıdvan Paşa, Bedirhan ailesinin -Abdülhamid tarafından İstanbul'da tutulan büyük bir Kürt ailesi- bir üyesi tarafından tabancayla vurulup öldürülür. Çevresinin adli kovuşturma yapılması için ısrar etmesine karşın, sultan bunu reddeder ve hiçbir dava açmadan Bedirhanları İstanbul'dan uzaklaştırmakla yetinir.[27]

1907'de rejimin iç yüzünü ortaya koyan bir diğer skandal patlak verir: Fehim Paşa davası. Sultanın sütkardeşi olan Esvabcıbaşı İsmet Bey'in oğlu olan Fehim Paşa, sarayın gözdelerindendir; çok genç yaşta sultanın hususi yaveri olur, henüz yirmi beş yaşında iken paşa yapılır. Abdülhamid'in gizli polisinin başına getirilir ve sultanın güvenliğinden sorumlu olur. Geniş bir muhbir ve hafiye ağı oluşturur; İstanbul'un ayaktakımı arasından toplanmış külhanbeyilerden ve fedailerden oluşan tam bir "kara çete" kurar; ortalığa dehşet saçan bu takım, insanlara şantaj da yapar. Almanya sefiri Marschall von Bieberstein Fehim Paşa'ya, Conan Doyle'a gönderme yaparak, "suç dünyasının Napolyon'u" adını takar. Fehim Paşa sonunda fazla ileri gider. Bir gün Alman bir tüccara karşı yetkisini fazlasıyla aşan bir davranışta bulunur. O zaman aynı Marschall von Bieberstein, Abdülhamid üzerinde öyle bir baskı uygular ki, Fehim Paşa 1907 Şubatı'nda Bursa'ya sürülür.

Bir ay önce ise bir başka hadise çıkmıştır. Gözden düştükten sonra 1895'ten beri İzmir valiliği yapan yaşlı Kâmil Paşa, Abdülhamid tarafından birden azledilir. Sultan, onu müebbet hapse mahkûm edip Rodos'a sürmek istemektedir. Suçu nedir peki? Sultanın Burhaneddin yararına değiştirmek istediği söylenen saltanat veraset kanunuyla oynanmasına karşı olduğunu herkesin içinde açıkçık ifade etmesi. Kâmil Paşa'nın kentteki İngiliz konsolosluğuna sığınmaktan başka çaresi kalmaz. Kıbrıs'a -doğduğu yer- yerleşme izni ister, sultan bunu reddeder. O zaman İngiltere, Kâmil'in canı nereye gitmek isterse gidebileceğini belirten yazılı bir teminat ister, hatta Abdülhamid'i savaş gemilerinin yeni bir gövde gösterisiyle bile tehdit eder. Sultan pes eder. Kâmil İstanbul'a gelir, orada yeni azledilmiş Bahriye nazırının konağı ona verilir.

Büyük gürültü koparan bu hadise, Büyük Güçler karşısında Abdülhamid'in manevra alanının ne kadar daraldığını gösterir. 1881'de aynı İzmir kentinde, vali Midhat Paşa Fransız konsolosluğuna sığınmış ve Quai d'Orsay [Fransız hariciye vekaleti] onu çok gecikmeden Hamid adaletine teslim etmişti. On altı yıl sonra aynı senaryo Kâmil Paşa ile yinelenir, ama bu kez sultan pes eder. Abdülhamid'in iktidarının nasıl gerile-

27 İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1611-1612.

diğinin bir simgesidir bu olay. Kendi payitahtında, onun namına asayişe uyulmasını sağlamakla görevli kişiler terör estirmektedir. Ve büyük devletlerin baskılarına boyun eğen sultan, bir gözdesini taşraya sürmek zorunda kalırken, aynı önlemi bir valisine, üstelik gözden düşmüş eski bir sadrazama uygulayamamaktadır. Sultanın "kadir-i mutlak" iktidarı sonuna gelmiştir artık.

Çalkantı ve Muhalefet

Ne 1903'ün ölü doğan komplosu ne 1905 suikasti ne de 1906'nın gerçek veya hayali hastalığı Abdülhamid'in hakkından gelmeyi başarabilir. Sultan talihlidir; birkaç yıl önce de Dolmabahçe'de tepesine ağır bir avize düşmüş, ama o mucize eseri yine kurtulmuştur. Bir gazeteci 1907'de çıkan ve büyük gürültü koparan eserinde, "Abdülhamid'in son günleri"nden dem vursa da,[28] sultan hâlâ yerinde, imparatorluğun başındadır. Gerçi yaşlanmıştır, etrafında maiyetiyle birlikte kapandığı sarayında her zamankinden daha yalnızdır, ama görevine sadıktır.

Ama rüzgâr dönmeye başlamıştır aslında. 1905'te, suikastin yapıldığı yıl, Osmanlı İmparatorluğu'nu yakından ilgilendiren iki olay yaşanır: Rusya, Japonya karşısında bozguna uğrar ve Rus devrimi yüzünden Çar Duma'yı toplamak zorunda kalır. Abdülhamid muhalifleri açısından çifte zafer söz konusudur: Birincisi, geleneksel düşman askeri bozguna uğramıştır -bu noktada sultan da onların memnuniyetini paylaşır- ve ikincisi, mutlakiyetçi bir rejim liberalleşmeye ve parlamenter bir sistemi kabullenmeye zorlanmıştır. Bu olayın imparatorlukta yarattığı genel coşku havası içinde, Abdülhamid'in zihni berraklığını korur; Japonların kazandığı başarılara sevinse de -"onların Rusya'ya karşı kazandıkları zafer bizim için de zafer sayılır"- Rusya'nın Uzakdoğu cephesinde biraz ferahlar ferahlamaz Osmanlı İmparatorluğu'na karşı "gene hücuma geçecekleri"nin de farkındadır.[29] Öte yandan, sultan 1905 devriminin manasını gayet iyi sezmiş, mutlakiyetçilik ilkesinin tehdit edildiğini anlamıştır.[30] Ertesi yıl yine imparatorluğa komşu bir ülkede yaşanan bir başka olay da aynı ölçüde kaygı uyandırıcıdır; İran'da da bir devrimin ardından meşruti bir idare kurulur. Müstebitler için tatsız rüzgârlar esmektedir!

28 Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris, Marcel Rivière, 1907.

29 *Pensées et souvenirs*, s. 152 [*Siyasi Hatıratım*, s. 121-122].

30 Sir Charles Eliot, *Turkey in Europe*, Londra, E. Arnold, 1908, s. 426.

1906 yılı Jön Türk hareketinin tarihinde bir dönüm noktasıdır. İmparatorluğu kurtarmak için belli fikirleri yaymaya çalışan entelektüel bir hareketten, amacı iktidarı ele geçirmek olan gerçek bir örgüte geçilir. O yıl Ahmed Rıza'nın grubu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne takviye kuvvet olarak her ikisi de doktor olan iki sürgün katılır: Bahaeddin Şakir ve Doktor Nâzım. Ahmed Rıza daha çok bir entelektüel ve teorisyen, yeni gelen iki kişi ise örgütçüdür. Onlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bir merkez komitesi ve bir sekreteryası olan, bir mali sorumluluğu ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na komşu devletlerde yerel şubeleri bulunan, özellikle Osmanlı ordusundaki askerlere ve subaylara yönelik propaganda faaliyeti yürüten tam bir devrimci yapıya dönüştürürler. Birkaç ay içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, yapılanmış ve etkili bir kuruluş haline getirmeyi başarırlar.

[Prens] Sabahaddin ise 1906'da Paris'te Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurar. Bu örgütün adı bile başlıbaşına bir programdır. Sonra da *Terakki* adında bir gazete yayınlayarak, Osmanlı devletinin merkeziyetçiliğini temel hastalığı olarak tanımlar ve eleştirir. İmparatorluğu kurtarmak için Avrupa müdahalesinin gerekliliği fikrine sadık kalarak, Ermeni komiteleriyle işbirliği yapıldığı takdirde böyle bir müdahalenin daha kolay sağlanabileceğini tahmin eder. Doğu Anadolu'daki Taşnak örgüt ağlarının yardımıyla ve adem-i merkeziyet mantığı içinde, taşra seçkinlerini kendi davasının yanına çekmeye ve bölgenin hoşnutsuzluğunu örgütlemeye gayret eder.

Gerçekten de imparatorluk içinde 1906-1907 yıllarına, hoşnutsuzlukların ve giderek çoğalan karışıklıkların yükselişi damgasını vurmuştur. Doğu Anadolu'da ve Karadeniz bölgesinde bir dizi isyan patlak verir.[31] Kastamonu, Trabzon, Diyarbakır, Van ve özellikle Erzurum'da çıkan bu isyanların senaryosu aşağı yukarı hep aynıdır. Başlangıçta ahali vergileri -özellikle de ağnam resmini- ödemeyi reddeder ve müstebit bir mülki âmire karşı öfkesini dışa vurur. İsyancılar önce telgrafhanenin denetimini ele geçirir, sonra Yıldız'ı ve Bâbıâli'yi dilekçe bombardımanına tutar, vergilerin kaldırılmasını ve kötü idarecinin görevden alınmasını şart koşarlar. Rejimin merkeziyetçilik aracı olan telgraf, bir tür bumerang etkisiyle, yerel hak taleplerinin ifade aracı haline gelir. Anadolu'daki bu karışıklıklar, Rus devriminin ve 1905'te Kafkasya'da, 1906'da da İran'da yaşanan çalkantıların sonuçlarıyla ilintili oldukları gibi, ekonomik güç-

31 Doğu Anadolu'daki isyanlar hakkında: Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 94-129; Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*.

lüklerden de kaynaklanırlar. Birkaç yıldır fiyatlarda görülen sürekli artış sabit gelirlileri çok olumsuz etkilemiştir. Bazı yerlerde, örneğin Erzurum'da devrimci komiteler özü itibarıyla yerel olan bu talepleri Kanun-ı Esasi lehinde siyasal taleplere dönüştürmeyi başarırlar. Ama derin bir rahatsızlığın göstergesi olan bu olaylar, aynı zamanda taşra kentlerinin orta katmanlarında sultana bağlılığın hâlâ ne kadar güçlü olduğunu da kanıtlarlar. Abdülhamid -genellikle valiyi görevden alarak- asilerin taleplerine cevap verince, kalabalık telgrafhanenin önünde toplanıp, "Padişahımız çok yaşa!" diye haykırmaya başlar ve camilere koşup sultana hayır dualar eder.

Bu yerel isyanlara koşutolarak, kışlalarda da hoşnutsuzluk artar.[32] Askerler imparatorluğun hemen her yerinde genellikle maaşlarını alamadıkları için, ama bazen de Yemen'e gönderilme korkusuyla ayaklanır. 1906'da 4, 1907'de 13 ve 1908'in ilk altı ayında 28 ayaklanma saptanır. 1907'de Beyrut'ta, uzun yıllar kaldıkları Yemen'den dönen binin üzerinde asker, maaşlarının ödenmemesinden usanıp kazan kaldırırlar; limana çıkarlar, valiyi, defterdarı ve bölge komutanını rehin alıp ancak maaşları ödendikten sonra serbest bırakırlar.

Özellikle Makedonya'da hoşnutsuzluk çok kuvvetlidir. Eylül 1906'da Selanik'te bir grup militan, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı altında bir araya gelir. Gizli bir cemiyet olarak kurulan bu topluluk genç bürokratlar ve subaylararasında örgütlenir. Bazı mason locaları ve bazı tarikatlarla da temas kurar. Bu örgütlenmenin başını, Selanik Posta-Telgraf Müdürlüğü'nde memur olan Talat Bey çekmektedir. Onun örgütçülük yetenekleri sayesinde, bu cemiyet Makedonya'ya hızla yerleşir, en çok da II. ve III. orduların subayları arasında güç kazanır.

1907'de önemli iki yeni gelişme olur. Eylül ayında, uzun görüşmelerin ardından, Ahmed Rıza grubu ve Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti tek bir örgüt halinde birleşmeye karar verirler. Yeni örgüt de İttihat ve Terakki Cemiyeti adını koruyacaktır. Diğer gelişme, Aralık 1907 sonunda Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyeti militanlarını, Taşnak komitacılarını ve Prens Sabahaddin yandaşlarını bir araya getiren ikinci bir kongrenin -1902'deki birinci kongrenin ardından- toplanmasıdır. Çok farklı ideolojilere sahip örgütler arasında bir ortak cephe, taktik bir ittifak kurulması söz konusudur -Taşnaklar sosyalist-devrimci, İttihat ve

32 Mehmet Şehmus Güzel, "Prélude à la 'révolution' jeune-turque: la grogne des casernes", *Première rencontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne*. Edhem Eldem (ed.), İstanbul, İsis, 1991, s. 247-285.

Terakki Cemiyeti ise muhafazakâr milliyetçi bir gruptur. Cephenin amacı, gerekirse şiddete başvurarak, Abdülhamid'in tahttan çekilmesini sağlamaktır.

1907 Kongresi'nde yayınlanan sonuç bildirisi, sultana karşı çok sert ifadeler içerir. Yıldız'ın efendisine karşı Jön Türklerin tavrının ne ölçüde değiştiğinin anlaşılmasını sağlar. Jön Türkler sultanı uzun süre idare etmişlerdi; evlatlarına sahip çıkan bir baba figürünü temsil eden sultan kötü olamaz, diyorlardı; onu, çevresindeki mabeynciler ve nazırlar bozmuştu; onları defedip bir anlamda sultanı kurtarmak gerekiyordu. Ama 1900'den sonra bu tarz kayırmalara pek rastlanmaz. Hareketin emekleme döneminde varlığını sürdüren saygı gösterileri yerini daha eleştirel tavırlara bırakır. Abdülhamid, Jön Türk yayınlarında, keskin hicivlere ve acımasız karikatürlere konu olur -sadece *l'Assiette au beurre*'de değil.[33] Jön Türklerin Abdülhamid'e karşı tavrını belirleyen, Osmanlı monarşisine ve hanedanına verdikleri yerdir. Çoğu Osmanlı'yı savunur. Çok büyük bir çeşitlilik içeren ve her tür tehdidin pençesindeki bir imparatorlukta, hanedan sistemin kilit taşını oluşturmaktadır; Jön Türklerin söylediğine göre, eğer hanedan yok edilirse imparatorluk çöker. Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun önündeki dalgakıran olduğuna inanan Ahmed Rıza'nın kanısınca, eğer Osmanlı hanedanı yok olursa, Bulgar, Rum ve Ermeni dalgaları Türklerin üzerini örtecektir.[34] Jön Türkler, dinin toplumsal bağlarda oynadığı rolü bilen pozitivistler olarak, monarşik kurumun kutsal niteliğine de büyük önem verirve hilafetten yararlanmak isterler. Kısacası, onların görüşünce, imparatorluk hanedan sayesinde "dayanmaktadır."

Bu koşullarda Jön Türklerin farklı bir rejim düşüne kapılmamalarında şaşırtıcı bir yan yoktur. Pek çoğu Üçüncü Cumhuriyet döneminde Fransa'da sürgün olsa da, çok azı cumhuriyetçi bir rejim ütopyasının peşinden gider.[35] "Cumhuriyet" kelimesi -devrin sansürcülerinin kargaşa ve anarşi ile eşanlamlı sayıp, en çok üzerine saldırdıkları kelimelerden biri- Jön Türk muhalefeti içinde bile tabu bir terim olarak kalır. Bununla birlikte muhalefetin önde gelen liderlerinden olan ve her zaman her koşulda marjinal kalan Abdullah Cevdet, imparatorlukta cumhuriyetçi bir rejim kurma fikrini dile getirir. Ekim 1906'da, Théodule Ribot'nun ka-

33 Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, I, *Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-1908)*, İstanbul, Adam yay., 1986; aynı yazar, *Burun. Abdülhamit Karikatürleri Antolojisi*, İstanbul, Adam yay., 1988; Ali Nouri, *Abdul-Hamid en caricature*, İstanbul, 1931.

34 Hanioğlu, *Preparation*, s. 270.

35 *Age*, s. 296-297.

lıtım kuramına dayanarak, esaret altında tutulan bir hayvana, atalarının ırksal özelliklerinin kalıtım yoluyla geçmediğini hatırlatır. Abdullah Cevdet'in buradan vardığı sonuç, Osmanlı hanedanının saraylarının içinde, kafese kapatılmış gibi bir münzevi hayatı süre süre sonunda bozulduğu ve bu nedenle Osmanlı monarşisine son verip bir cumhuriyet kurmak gerektiğidir.

Ama Abdullah Cevdet bu konuda yalnız kalır. Jön Türklerin önünde iki çözüm vardır: Ya Abdülhamid'i Meşrutiyet'i yeniden kurmaya zorlamak veya ona zorla tahttan el çektirip saltanat veraseti usulünce yerine liberal olduğu söylenen veliahd şehzade Mehmed Reşad'ı geçirmek. Jön Türkler bu açıdan tamamen "lejitimist"tir.* Deyim yerindeyse, sultandan çok sultancıdırlar. Sultanın yerine -veliahd şehzade olan kardeşi Reşad'ın değil de- oğlu Burhaneddin'in geçeceği söylentileri dolaşmaya başlayınca, Jön Türk saflarında bir anda kazan kaldırılır; saltanat veraseti usulünün değiştirilmesi söz konusu olamaz, yoksa bu durum monarşiyi ve dolayısıyla imparatorluğu zayıflatabilir, diye itiraz ederler.

Jön Türkler, zamanın akışı içinde sultana karşı giderek sertleşen bir söylem kullanmaya başlayacaklardır. 1907 Jön Türk Kongresi'nin sonucunda yayınlanan bildiride, Abdülhamid'e takındığı tavır nedeniyle "büyük kaatil", "kızıl sultan" gibi lakaplar takıldığı hatırlatılır. Sultan, maarifin gelişmesi önünde engeldir, acımasız bir sansür uygulatmakta, haksız vergiler toplamakta, halkı ezmekte, seyahat özgürlüğünü kısıtlamaktadır. O, tarımın ve ticaretin gerilemesinin nedenidir; yabancıların gözünde imparatorluğun itibarını ayaklar altına almıştır, etrafa dehşet saçmaktadır ve imparatorluk onun yüzünden paylaşılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bazı muhalifler Abdülhamid'e karşı neredeyse saplantı haline gelmiş bir hınç duymaktadırlar artık.

Devrim Makedonya'da Başlar

1907 sonunda ve 1908 başında Avrupa devletlerinin Makedonya konusunda imparatorluk üzerindeki baskısı hiç olmadığı kadar sertleşir. Abdülhamid'in öngördüğü üzere, Rus Çarlığı Japonya karşısındaki bozgunun ardından Balkan sahnesine geri döner. Eylül 1907'de Avusturya-Macaristan'la ortaklaşa bir adalet reformu tasarısı sunar. İngiltere de, bölgede vaziyetin giderek bozulmasını bahane ederek, Vilayet-i Selâse'de

* Birinin hükümdar olması için hükümdar soyundan gelmesi gerektiğini savunan kişi -ç.n.

uluslararası jandarmayı güçlendirecek ve Osmanlı birliklerinin sayısını azaltacak yeni tedbirler geliştirir. Şubat 1908'de sultan, Yenipazar Sancağı'ndan geçecek bir demiryolu yapımı için Avusturyalılara imtiyaz verir; bu hat onlara, Selanik ve Ege Denizi yolunu açmaktadır. Bu karar, Balkanlar'daki dengeleri değiştirir. Abdülhamid'i adalet reformu cephesinde biraz rahatlatsa da, Rusya'nın İngiltere'ye yaklaşınasma ve Makedonya'nın özerkliğine doğru yeni bir adım anlamma gelen İngiliz önerilerini desteklemesine neden olur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti de aynı dönemde stratejisinin ilk evresini başlatır. Söz konusu olan, Makedonya'daki ordulara sızmak ve özellikle de mektepli genç subayları Jön Türk davasma kazanmaktır. Bu politika sonuç verir. Kış ayları boyunca, III. Ordu subayları arasmda tutuklamalar çoğalır, ama yeterli kanıt bulunamadığı için tutuklananların çoğu serbest bırakılır. Haziran başmda Hüseyin Hilmi Paşa, saraya tehlike çanlarını çalan bir istihbarat iletir: Jön Türklerin ve Ermeni komitacıların Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilan edilmesini ve Meclis-i Mebusan'm açılmasını sağlamak üzere, Makedonya'da eyleme geçecekleri söylenmekte; devrimcilerin daha şimdiden II. ve III. ordularda pek çok yandaşları olduğu, ayrıca Selanik'teki mason localarından da yardım gördükleri bildirilmektedir.

Kararlaştırılmış takvimi hızlandıran Jön Türkler, Haziran 1908'de Abdülhamid rejiminin hesabını görmeyi kararlaştırırlar. İki neden onları böyle bir karara iter. Bir yandan, gizli faaliyetlerinin Yıldız tarafından keşfedilmesinden korkmaktadırlar. Özellikle de Abdülhamid'e durmadan jurnaller gönderen Selanik garnizon komutanı Ömer Nâzım Bey'in bu konudaki gayretkeşliği onları ürkütmüştür. 11 Haziran'da, "rapor vermeye" gittiği İstanbul'dan dönen Nâzım Bey'e Selanik'teki evinde bir suikast düzenlenir; komutan hafîf yaralanır, ama saldırgan kaçmayı başarır. Jön Türklerin tertiplediği bu suikast, sarayın adamları olarak görülen subaylara ve sivil idarecilere karşı düzenlenecek cinayet girişimleri dizisinin ilkidir. Bu suikastlerin asıl hedefi tabii ki sultandır. Yani İttihat ve Terakki Cemiyeti, rejimi devirme stratejisinin yeni bir evresine, Makedonya'da rejimin suç ortaklarını ortadan kaldırma aşamasma geçmiştir.

Diğer yandan bu suikastin arifesinde Estonya'daki Reval'de (Tallinn) VII. Edouard ile II. Nikola arasındakigörüşme tamamlanır. İngiltere kralı ve Rus çarı iki imparatorluk arasında askıda kalan, özellikle de toprak paylaşımıyla ilişkili sorunları ele almışlardır. Osmanlı kamuoyu, iki devletin Balkanlar'da kalmış son Osmanlı topraklarını da aralarında payla-

şıp Makedon sorununu nihai bir çözüme kavuşturma kararı aldığına inanmaktadır. Makedonya'daki Jön Türkler de bu tahlili yapmaktadır; bu nedenle acilen harekete geçmek gereklidir. Devrim kahramanlarından [Resneli] Niyazi Bey, "Anılar"ında, ülkesinin kaderi hakkında duyduğu endişe yüzünden üç gün üç gece uyuyamadığını anlatacaktır. Birkaç gün sonra, Haziran ayının sonuna doğru subaylar ve bürokratlar Manastır vilayetindeki Resne'de buluşup, imparatorluğun üzerindeki tehditleri, özellikle de Vilayet-i Selâse'nin yabancı işgaline uğraması tehlikesini ele alırlar. Resne taburu komutanı olan Niyazi Bey de aralarındadır. 3 Temmuz günü yüz kadar adamıyla kentin cephaneliğini basıp gerekli silah ve mühimmatı aldıktan sonra Ohri'de dağa çıkar. Onu örnek alan Enver Bey ve Eyüb Sabri gibi diğer genç subaylar da birliklerinin başında dağa çıkarlar.

Niyazi'nin bu eylemiyle birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti stratejisinde doğrudan Makedonya'daki durumdan esinlenmiş yeni bir evreye girer: Askerî komuta denetiminde çeteler oluşturmak. Makedonya Müslümanları arasında giderek artan hoşnutsuzluğu, onları savunamadığı görülen ve eylemsizliği, aczi yüzünden yakında onları muhacir durumuna düşürebilecek bir rejime karşı yönlendirmek söz konusudur. 5 Temmuz'da Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilan edilmesini isteyen ilk afişler Manastır sokaklarında görülür.

Niyazi'nin dağa çıktığı haberi, Ömer Nâzım'a karşı girişilen suikastle birleşince saraya kaygı egemen olur. Abdülhamid'e göre durum çok endişe verici bir hal almıştır; eğer Niyazi'nin isyanı bastırılmazsa hızla yayılıp tüm Makedonya'da açık bir ayaklanmaya dönüşebilir. Sultan önce Makedonya'da gerçekten neler olup bittiği hakkında istihbarat toplamaya çalışır. Münferit eylemler mi yoksa genel bir kalkışma stratejisi mi söz konusudur? Mülki âmirlerden ve orduda görevli subaylardan, ayrıca muhbirler ve hafiyelerden aldığı telgraflar dışında, Abdülhamid bölgeye soruşturma komisyonları gönderir. Ama Nâzım Bey'e karşı girişilen suikasti ve III. Ordu'nun durumunu soruşturmakla görevlendirilen komisyon, umulan sonucu elde edemediği gibi, üyelerinden pek çoğu yeni suikastlere kurban olur. Aslında haber alma ağındaki yetkinliğe karşın, Abdülhamid Makedonya'da olup biteni tam anlamıyla öğrenmekte zorluk çekmektedir. III. Ordu'dan iki subayı İstanbul'a getirtir, onları Yıldız'da sorguya çektirir, ama bu iki subay sarayı yanlış bilgilendirmek üzere özel olarak seçilmiş iki İttihat ve Terakki üyesidir![36] Temmuzun ilk on beş günü boyunca Abdülhamid isyanın boyutları, kesin amaçları veya

36 Tahsin Paşa, *age*, s. 359-360.

olaya karışanların kimlikleri hakkında tam bir fikir sahibi olamaz. Bu durum, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurduğu sistemin etkili olduğunu kanıtlar.

Abdülhamid askerî ve siyasi sorumluların değiştirilmesi yoluna gider: III. Ordu komutan vekili Esad Paşa ve erkân-ı harb reisini görevden alıp yerlerine Seres komutanı İbrahim Paşa'yı atar. Birçok subay tutuklanıp divan-ı harbe gönderilmekle tehdit edilir. Niyazi'nin dağa çıktığı duyulunca Abdülhamid 1. sınıf Anadolu redif kuvvetlerine seferberlik emri verir. Bunlar isyanın bastırılmasını sağlayabilecek sadık birliklerdir. Üstelik onların biraz vakit alabilecek gelişlerini beklemeden, Mitrovitza [Metroviçe] 18. Tümen Komutanı [Ferik] Şemsi Paşa'ya Ohri bölgesine gidip isyanı bastırmasını emreder. Şemsi Paşa ordudakırk yıllık iyi ve şerefli bir hizmeti olan, bu sürenin büyük bölümünü Kosova'da geçirmiş, okuma yazmayı bile doğru dürüst bilmeyen, ama Abdülhamid'e tamamen bağlı, Arnavut asıllı alaylı bir subaydır.

Şemsi Paşa 7 Temmuz sabahı Manastır'a gelir. Topladığı ilk istihbaratı saraya tellemek üzere telgrafhaneye gider. Çevresinde muhafızlarıyla telgrafhaneden çıkıp arabasına binmeye hazırlanırken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden aldığı emirle hareket eden bir subayın art arda sıktığı kurşunlarla vurulup ölür. Bu, Abdülhamid için korkunç bir darbedir. Şemsi Paşa, Tahsin Paşa'nın ifadesiyle, "güçlü bir umut"tu.[37] "Yüzlerce Arnavuttan oluşan bir taburun ortasında, soğukkanlılıkla öldürülmesi, ordunun kararlılığını kanıtlıyordu" diye de ekler. Sultan kendisine sadık bir subayını kaybetmekle kalmaz, Jön Türkler onun otoritesine açıkça meydan okumuş olurlar. Hükümet aciz, yerel yetkililer inisiyatifsizdir. Abdülhamid Şemsi Paşa'nın yerine, Üsküp komutanı Müşir Osman Fevzi Paşa'yı, veya daha çok kullanılanismiyle Tatar Osman Paşa'yı atar. Ayrıca, askerlerden sultana sadık kalmalarını istemek üzere güvendiği iki subayı Selanik'e gönderir, ama bu subaylar adamları tarafından yuhalanır. 17 Temmuz'da Manastır'da subaylarına sultanın kendilerinden itaat isteyen bir telgrafını okuyan Ferik Hidayet Paşa vurulur ve ağır yaralanır. Ayrıca askerden kaçma ve cinayet hadiseleri çoğalır.

Abdülhamid ikili bir siyaset götürmektedir: Asilere karşı görünüşte uzlaşmacı yaklaşmakta, onlara af sözleri vermekte, ama aslında isyanı zorla bastırmakiçin Anadolu birliklerinin gelmesini beklemektedir. İşin en tehlikeli yanı, iktidar temsilcilerinin çoğunluğu Abdülhamid rejiminin artık imparatorluğun çıkarlarını koruyamadığı kanısındadır. Sarayın

37 Age, s. 377.

talimatlarına uyuyormuş gibi yapar, ama aslında isyanın çapı karşısında onunla doğrudan bir çatışmayı göze alamazlar. Kosova valisi Mahmud Şevket Paşa, Selanik valisi Rauf Paşa, hatta geleceğe yatırım yapmak isteyen Vilayet-i Selâse Müfettiş-i Umumisi Hüseyin Hilmi Paşa hep bu durumdadır.

Abdülhamid'in bir diğer korkusu, İngiltere'nin bu karışıklıklardan istifade etmeye kalkmasıdır. Yabancı devletler nezdinde büyük bir propaganda harekâtına girişir: Makedonya'da yaşanan çalkantı basit bir eşkıyalık hadisesi; bunlar, kanun ve asker kaçaklarından oluşan başıbozuk çeteleri, diye açıklamalar yapar; İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne gelince, Müslüman yobazlığını Hıristiyanlara karşı kışkırtmaya çalışmaktan başka bir şey yapmıyor, der.[38]

Ama saray en ağır darbeyi henüz almamıştır: 14 Temmuz'da Anadolu birlikleri Selanik'e çıkmaya başlar -zaten bu birliklerin Anadolu'da silah altına alınmaları yeterince zor olmuştur, çünkü tam hasat mevsimidir ve bu yeni seferberlik gayreti büyük bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Birlikler karaya çıkar çıkmaz asilerin üzerine yürümeyi reddeder ve silah bırakırlar. Önceki yıl İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesinin, Doktor Nâzım'ın bu birlikler içinde yürüttüğü çalışmayı da unutmamak gerek. Tütün tüccarı kılığına giren Nâzım Bey, orduya sızmayı başarmış ve Makedonya'da Jön Türklerin üzerine yürümeyeceğinden emin olmuştur. Bu noktada da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin stratejisi ve örgütlenme zihniyeti sonuç getirmiştir.

Anadolu redif kuvvetlerinin silah bırakmasının indirdiği korkunç darbenin ardından, Abdülhamid Kosova'dan kaygı verici haberler alır. Jön Türklerin tek eksiği halk desteği ve kitlelerdi: Firzovik (Urosevaç) ayaklanması bu eksiklerini karşılar. Başlangıçta sıradan bir vaka söz konusudur: Üsküp'teki Avusturya-Alman mektebi Kosovo vilayetinde, Priştine'nin güneyine düşen Firzovik'e bir gezi düzenler. Bölgede yabancı işgalinin başladığını sanan ahali ayaklanır, Arnavutlar silahlanmaya ve demiryolları boyunda nöbet tutmaya başlar. Bir süre sonra Firzovik'e hâkim olurlar. İttihat ve Terakki Cemiyeti de bu durumu ustaca kendi lehine çevirir. Arnavutları, İstanbul'dan Kanun-Esasi'nin yeniden ilanını istemeleri konusunda ikna ederler. Arnavutlarla Abdülhamid arasındaki özel bağlar bilindiği için, sultanı hedef almaktan kaçınırlar: Jön Türkler, Kanun-ı Esasi'nin hem imparatorluğu hem de Arnavutların sevgili padişahını kurtaracağını söylerler. 20 Temmuz'da saraya Firzovik'ten bir telgraf gelir. Böl-

38 Hanioğlu, *Preparation*, s. 270.

genin 194 uleması ve ileri geleni tarafından imzalanmış telgrafta, bu kişiler, Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilan edilmesi konusunda şerefleri üzerine yemin ettiklerini (*besa*) açıklarlar. Bu istek yerine getirilmezse Üsküp üzerine yürüyecekleri tehdidini savururlar -sayıları 6000'i bulmuştur.

Abdülhamid elindeki tüm müdahale olanaklarını yitirmiştir: Ona sadık adamlar birer birer ortadan kaldırılmaktadır; İttihat ve Terakki Cemiyeti Makedonya ordusuna sızmış, Anadolu'dan gönderilen birlikler silah bırakmış, Arnavutlar da Jön Türklerden yana tavır almıştır. Tahsin Paşa, o sırada sultanın ne denli yıkık, kaygılı, ıstıraph olduğunu, tüm iştahını ve uykusunu yitirdiğini, yüzünün bir an olsun gülmediğini, kuşlarıyla hiç ilgilenmediğini, ne tiyatrodan ne de musikiden zevk aldığını, Rumeli'den gelen ve her gün biraz daha kaygı verici bir hal alan raporları okumaktan başka bir işle uğraşmadığını anlatır.[39]

Bu aşamadan sonra olaylar hızlanır. 16 Temmuz'da Manastır'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti, saraya tam ültimatom niteliğinde bir telgraf çeker: Eğer sultan Kanun-ı Esasi'yi yeniden ilan etmeye razı olmazsa, Jön Türkler zora başvurmaktan çekinmeyecektir. Niyazi'nin çetesi Eyüb Sabri'ninkiyle birleşir ve asiler Manastır'a inerler. Telgrafhaneyi, kamu binalarını ele geçirdikten sonra, Tatar Osman'ı da yakalayıp dağa kaldırırlar. 23 Temmuz'da, Manastır kışlasının önünde, valinin ve vilayetin askerî ve mülki erkânının önünde, Meşrutiyet ilan edilir. Haber çığ gibi yayılır; aynı gün Serez, Drama, Ohri, Üsküp ve bir düzine başka yerleşim Manastır örneğini takip eder. Saraya her yerden tehditkâr telgraflar yağar: Eğer sultan Meşrutiyet'i ilan etmezse, III. Ordu İstanbul üzerine yürüyecek ve -biraz daha örtülü bir başka tehdit- Abdülhamid boyun eğmezse, Jön Türkler Reşad'ı sultan ilan edeceklerdir.

Abdülhamid'in seçeneği kalmamıştır. 11 Temmuz'da iki sadık paşasını, Said ve Kâmil paşaları durumu istişare etmek üzere saraya getirtir. 21 Temmuz'da onları bir kez daha Yıldız'a çağırtır. Said Paşa, nazırları istediği gibi atamak konusunda serbest bırakılması koşuluyla, sadrazamlığı kabul eder; Kâmil Paşa da herhangi bir nezaretin sorumluluğunu almadan kabineye girer. Ertesi gün Avlonyalı Ferid Paşa azledilir ve aynı gün Said Paşa yedinci kez sadrazam olur. 23 Temmuz'da Yıldız'da yapılan kabine toplantısı bütün gün sürer. Abdülhamid nazırlardan, krizden nasıl çıkılabileceği konusunda görüş belirtmelerini ister. Günün sonuna doğru nazırlar bir türlügerekli adımı atma cesaretini gösteremeyince, ka-

---

* Bu olay, *Firzovik besası* diye bilinir -ç.n.

39 Tahsin Paşa, *age*, s. 356-358.

rar alır: "Ben de suyun akıntısına gideceğim" der.[40] İzzet Paşa'ya şu açıklamayı yapar: "Kanun-ı Esasi'nin ilanı benim zamanımda olmuştur. Bunun müessisi benim; bir müddet hasbe'l-lüzum mer'iyeti tatil edilmişti. Heyet-i Vükela'ya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilanı için mazbatanın yazılmasını irade ettiğimi tebliğ ediniz." Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiğini ve yakında seçimler yapılacağını bildiren telgraflar imparatorluğun her köşesine gönderilir. Ertesi sabah İstanbul gazeteleri haberi yorumsuz yayınlamakla yetinirler. Ertesi gün cuma olduğu için, sultan her zamanki gibi selamlık merasimine gider. Akşama doğru kentte ilk bayraklar ortaya çıkar. Abdülhamid'in mutlakiyet devri sona ermiştir. Şimdi sultan için yeni bir boy ölçüşme dönemi başlamaktadır: Jön Türklerle bir arada yaşama.

40 *Age*, s. 373.

18. BÖLÜM

Devrimden Devrilmeye

23 Temmuz 1908, Abdülhamid saltanatında yeni bir sayfa açar: Mutlak hükümdar, Jön Türklerin eleştiri oklarına hedef olan "müstebit" birkaç aylığına meşruti bir hükümdara dönüşür. 1876-1877'ye geri mi dönülmüştür? Fransa'daki İkinci İmparatorluk döneminde olduğu gibi, otoriter bir imparatorluğun yerini başında aynı hükümdarın bulunduğu liberal bir imparatorluk mu alacaktır? Aslında bağlam çok farklıdır. Abdülhamid, askerî darbe tehdidi altında Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe sokmak zorunda kalmıştır ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ordunun önemli bir bölümünün gözetimi altındadır. Ama bu meşruti monarşi devri sadece dokuz ay sürer. Bu arada 1908 sonbaharında seçimler yapılır, Aralık ayında da Meclis-i Mebusan toplanır. Meşruti bir monarşi yerleşir. Ama rejim yeni krizlerle sarsılır.

İlk zamanlar Abdülhamid'e yönelik bir teveccüh sergilenir, bu durum çok geçmeden Jön Türklerle kapışmaya yol açar. O zaman Jön Türkler Hamid sistemine saldırmaya ve onu zayıflatmaya başlarlar, ama yine de birkaç ay boyunca "müstebit"le bir arada yaşamak zorunda kalırlar. İstanbul'da 13 Nisan 1909'da gerçekleşen askerî ayaklanma onlara sultanı devirip sürgüne gönderme fırsatını verir. Abdülhamid, Jön Türk devriminin ardından tahtta sadece dokuz ay kalabilir.

Abdülhamid ve Jön Türk Devrimi: Bir Teveccüh Hali mi?

23 Temmuz akşamı, Abdülhamid seçimler yapılacağını ve Meclis-i Mebus'un toplanacağını ilan ederek, Meşrutiyet'i yeniden yürürlüğe sokmayı kabul eder.[1] Başkent, Makedonya'nın kaynayıp durduğundan, or-

1 1908 Jön Türk Devrimi hakkında: Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in*

dunun duruma hâkime olduğundan ve Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiğinden henüz habersizdir. Ertesi sabah haber İstanbul basınında tekrarlanır: Gazeteler, "Zat-ı Şahanelerinin eseri olan Kanun-ı Esasi hükümleri uyarınca, Meclis-i Mebusan'ın toplanmaya çağrıldı"ğını duyururlar. Haber metni, "Mebusların seçimi"ne gidilmesi için vilayetlere talimat verildiğini bildirerek devam eder.

Aynı gün büyük haber yavaş yavaş İstanbul'a yayılır: Meşrutiyet yeniden ilan edildi! Başkentsakinleri habere önce inanmaz, ama akşam olur olmaz sevinçgösterileri başlar. Ertesi gün kentbayraklar, flamalar, fenerlerle kaplanır, gösterilere, geçit resimlerine, vatanperver nutuklara sahne olur. Bâbıâli'nin, Bayezid meydanındaki Seraskerliğin, Bâb-ı Meşihat'ın [şeyhülislamlığın] önünde kalabalıklartoplanır. Bu gösterilere erkek, kadın, çocuk, ihtiyar, ulema, memur, asker, esnaf, zanaatkâr, öğrenci, herkes katılır. Milletler kardeş olur, Ermeniler, Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Arnavutlar sokaklarda kucaklaşırve birbirlerini tebrik ederler. Aynı sevinç sahneleri imparatorluğun tüm büyük kentlerinde -belki olayın bu kadar büyük bir coşkuyla karşılanmadığı bazı Arap kentleri hariç- yinelenir. Jön Türk devriminin ilk özelliği budur zaten: Muhteşem bir coşku ve kardeşlik duygusu patlaması. Tam bir şenlik, kurtuluş havası egemendir. Bu hava, rejimle Osmanlılar arasında açılmış uçurumun derinliğinin ve Hamid sisteminin nasıl ittifakla reddedildiğinin göstergesidir.

Bu sevinç gösterilerinin ortasında rejim dağılmaya başlar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin veya sokağın baskısıyla, Said Paşa hükümeti rejimin en sevilmeyen yanlarını yok edecek tedbirleri hızla alır. Basın üzerindeki sansür kaldırılır, siyasi tutuklular için af ilan edilir, hafiye şebekesi dağıtılır, siyasi polis sanki sihirli bir değnek değmiş gibi buharlaşıp kaybolur, Vilayet-i Selâse'de kurulmuş olağanüstü mahkemeler feshedilir. Basın birdenbire inanılmaz bir atılım yapar ve sürgünler uzak vilayetlerden veya yurtdışından dönmeye başlarlar.

Temmuz gösterileri sırasında, göstericiler "Yaşasın Meşrutiyet", "Yaşasın hürriyet", "Yaşasın millet" gibi sloganlar atar, üzerine "hürriyet" sözcüğü işlenmiş kokartlar, kırmızı kolluklar takar, üzerinde "hürriyet, musavat, adalet, uhuvvet" yazan pankartlar açarlar. Ama Abdülhamid

---

Turkish Politics, 1908-1914; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*; Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*; Victor R. Swenson, *The Young Turk Revolution: A Study of the First Phase of the Second Turkish Constitutional Regime from june 1908 to may 1909*, The Johns Hopkins University, doktora tezi, 1968; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*; Turfan, *Rise of the Young Turks*; o dönemde yaşamış bir tanığın yayını: *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996.

lehine haykırışlar da duyulur: "Padişahım çok yaşa!" ve o zamana dek hiç görülmemiş bir şey, kalabalık içinde sultanın portrelerini taşıyan göstericiler dikkat çeker. O günlerin bazı tanıkları bu olay karşısında şaşkınlıklarını gizleyemezler: Jön Türk devrimi Abdülhamid'e ve onun rejimine karşı değil miydi?

Aslında ilk bir hafta boyunca Abdülhamid halkarasında yeniden sempati kazanır. Kendisini Kanun-ı Esasi'yi yeniden getiren kişi olarak gösterir -*onun* Kanun-ı Esasisidir söz konusu olan, 1876'da *onun* çıkardığı, sonra "şartlar"ın zorlaması altında askıya almak zorunda kaldığı Kanun-ı Esasi. Hep yeraltı faaliyeti yürütmüş ve gizli bir cemiyet olarak kalmaya önem vermiş İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin varlığı Makedonya dışında, hele İstanbul'da hiç bilinmez. Dolayısıyla Meşrutiyet'in ilanı, yakında seçimlerin yapılıp Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanacağının duyurulması hep sultanın yüce gönüllü jestleri gibi gözükür. Diğer yandan Abdülhamid "istibdad"ın sorumluluğunu ustaca çevresindekilerin sırtına yıkar: Halkla bağlarını koparan müşavirleri tarafından aldatılmıştır. Eski bir siyaset usulüdür bu: Hükümdar adildir; eğer istibdat yaşanmışsa, sorumlusu onun çevresini sarıp halkına yakın olmasını engelleyenlerdir. Ve sanki bu sava inandırıcılık kazandırmak istermiş gibi, sultan çok sağlam bir biçimde imparatorluğun başında durmayı sürdürürken, rejimin en çürümüş ileri gelenleri tedbirli bir şekilde savuşmaya bakarlar, bazıları da tutuklanır. Kamuoyu bu senaryo aracılığıyla "işletilir." Devrimin ilkgünlerinden itibaren serpilip gelişen hiciv basını ve karikatürlerde Abdülhamid'e saygı gösterilirken, yakınları aşağılanıp kötülenir. Halkın öfkesi, sultanı kollarken, onun "yozlaşmış çevresi"ne yoğunlaşır. En şiddetli saldırılara ise İzzet Paşa hedef olmakta ve bir anlamda "sigorta" işlevi görmektedir. Bu "ikinci sultan" sürgüne gittikten sonra, rejimin tüm kötülüklerinin sorumluluğu onun sırtına yıkılır; Abdülhamid'i yoldan o çıkarmıştır; istibdat politikasının, sansürün, rüşvetin, iltimasın sorumlusu odur.

İki büyük gösteri, halkın Abdülhamid lehine nasıl bir sevgi duyduğunu kanıtlar. 26 Temmuz'da gösterici kalabalığı neşeli bir kortej halinde ellerinde davullar ve bayraklarla Yıldız Sarayı'na doğru yürür. Talebeler, halktan insanlar Büyük Mabeyin binası önüne yığılır ve büyük bir gürültü patırtı çıkararak padişahı görmek isterler. Abdülhamid, epey tereddüt geçirdikten sonra, kalabalığın "Yaşa!" haykırışları arasında, bir pencerenin aralığından gözükür.

Ertesi cuma, 31 Temmuz'da selamlık resmi yapılır: Padişahı görmek üzere muazzam bir kalabalık toplanmıştır. Bunun, ölçülü ve protokole uygun, o alışılmış selamlık merasimleriyle hiç ilgisi yoktur. Yıldız yoku-

şu tam bir insan deniziyle kaplanmıştır -kimileri 50.000, kimileri de 150.000 kişiden söz eder- göstericiler ağaçlara tırmanır, duvarların üstüne çıkar, sokak fenerlerine ve parmaklıklara asılırlar. Ortalık öyle iğne atsan yere düşmeyecek bir haldedir ki, Abdülhamid'in arabası saray kapısından birkaç yüz metre ilerideki Hamidiye Camii'ne kadar bir yol açmakta çok zorlanır. Muzika-yı Hümayûn'un çaldığı Hamidiye marşı, kalabalığın haykırışları ve "Padişahımız çok yaşa!" sloganları altında işitilmez. "Bütün İstanbul halkının Efendimize karşı [gösterdikleri] son derece muhabbet ve tezahürat"ın[2] ortasında, Abdülhamid alışılmadık bir hareket yaparak arabasının içinde ayağa kalkar ve caminin önünde aşağı inerken kalabalığı selamlar. Sultan yeniden halkının ortasındadır, yeniden görünürlük kazanmıştır.

Bir haftada, şu birkaç gün içinde Hamid düzeninin bir şeyleri halk baskısı altında çatırdayıp kırılmış; padişah ile tebaası arasına özenle çekilmiş sur yıkılmaya başlamıştır. Abdülhamid Meşrutiyet'i şaşırtıcı bir biçimde yeniden ilan etmek zorunda kalmış, ama ödediği bu bedel karşılığında bir tür kahraman olmuştur. Hedefi kendisini devirmek olan bir devrimin kazancını gerçekten de cebe indirebilecek midir? Karizmatik bir hükümdara dönüşebilecek ve otuz iki yıllık mutlakiyet idaresinin ardından gelen bu yeni popülaritesini kullanmayı deneyecek midir?

Abdülhamid'in artık elle tutulur ve gözle görülür hale gelmiş bu iktidarı karşısında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeni ama gizli, gözle görülmez iktidarı dikilmektedir. Ama Cemiyet iktidarı almaz. Makedonya'ya iyi yerleşmiş olsalar da, İstanbul'da sağlam bir örgütlenmeleri yoktur. Yöneticilerinin çoğu kimse tarafından tanınmaz. Üstelik aralarında hiçbir tecrübeli siyasetçi yoktur: Genelde küçük burjuva asıllı olan bu avukatlar, gazeteciler, memurlar, genç subaylar topluluğu siyaset dünyasıyla dirsek temasına geçme fırsatını henüz bulamamıştır. Sabit fikir haline getirdikleri Meşrutiyet'in yeniden ilanı dışında gerçek anlamda bir siyasi programları da yoktur ve sultana ne yapılması gerektiği konusunda da bölünürler. Bu koşullarda imparatorluğu yönetme iddiası taşıyamazlar. Meydanı, en başta sultan ve sadrazam olmak üzere, eski rejimin adamlarına bırakmak zorundadırlar. Zaten sultan elini daha çabuk tutmuştur. Jön Türklerin muhalefette kaldıkları tüm o yıllar boyunca hep düşledikleri şeyi gerçekleştirip, Abdülhamid'in icabına bakmaları, berikinin yeniden kazandığı bu popülarite havası içinde imkânsızdır. Tek çare, onu yakından gözetim altında tutup, Kanun-ı Esasi'yi ve Meclis-i Me-

2 A. Osmanoglou, *age*, s. 132 [A. Osmanoğlu, s. 136].

busan'ı tek taraflı bir kararla askıya aldığı 1878 "darbesi"ni tekrarlamasını engellemektir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti "kendi" kentinde, Selanik'te kalacak, yeraltı faaliyetini sürdürecek, siyasi yaşamı da denetimi altında tutacaktır. Devrimin sonuçlarının uygulanmasını gözetmekle görevlendirilmiş bir baskı grubu gibi davranacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu kadar ihtiyatlı bir tavır alması biraz da ordunun yüzündendir. Makedonya ordusu, III. Ordu olduğu gibi Jön Türk davasına kazanılmıştır gerçi, ama aynı şey tüm Osmanlı ordusu, özellikle de başkentte konuşlanmış I. Ordu için geçerli değildir. Ordunun denetimini ele geçirmek en önemli hedeflerden biridir. Abdülhamid askerleri yanına çekmek için, II. ve III. Ordu subaylarına -III. Ordu tam anlamıyla Jön Türk ordusudur- bol bol rütbe ve nişan dağıtır. İttihatçılarise ordunun sadakatini sağlamak için, kışlalarda Meşrutiyet'e bağlılık yemini kampanyası başlatırlar.

28 Temmuz'da Edirne'deyaşanan bir olay, hem sıra neferinin Abdülhamid'e bağlılığını hem de ordunun denetimini ele geçirmenin İttihatçılar için ne denli zor olduğunu gösterir. Edirne'de konuşlanmış İkinci Ordu Makedonya ordusu gibi devrimin hazırlanmasında rol almamıştır. Meşrutiyet ilan edildikten üç gün sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti oraya Selanik'ten bir subay heyeti gönderir. Heyet garda, "Padişahımız çok yaşa!" yazılı pankartlarla karşılanır. İttihatçı bir subay buna şiddetle tepki gösterir, pankartları yırtar, Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinin sultanın değil İttihatçı subayların eseri olduğunu açıkladığı sert bir konuşma yapar. Edirne garnizonu Meşrutiyet'e bağlılık yemini etmeyi kabul eder, ama birkaç gün sonra askerler kazan kaldırır, endişelidirler, sultanın hayatının tehlikede olduğundan korkmuşlardır; sultanın sağ salim olduğunu öğrenmek için İstanbul'a bir temsilciler heyeti göndermeye karar verirler. Neden sonra işler yoluna girer.

Zaten sultan ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki kapışmanın ilk raundu da ordunun denetimi konusunda yaşanacaktır. Buna, 1 Ağustos'ta çıkarılan ve Bâbıâli önünde halka okunan hatt-ı hümayûn vesile olur. "Memleketin artık meşruti rejime elverişli" hale geldiğini saptayan sultan, şartların Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymaya izin verdiğini açıklar ve "Kanun-ı Esasi'ye birdaha asla dokunulmayacağını" resmen bildirir. Ama bu hatt-ı hümayûn sultana, sadrazam ve şeyhülislam dışında, Harbiye ve Bahriye nazırlarını da tayin etmek hakkını vermektedir. Bu noktada 1876 Kanun-ı Esasisi net değildir ve farklı biçimlerde yorumlanmaya açıktır. Aslında anayasal bir sorundan çok, temelde siyasal bir sorun söz konusudur: Ordu üzerinde kim iktidar sahibi olacaktır?

Abdülhamid, Harbiye nazırını seçme yetkisini kendi eline alarak, genç subaylara, özellikle de Makedonya ordusunun genç subaylarına dayanan Jön Türklerin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ana desteğini tehlikeli bir biçimde tehdit etmeye başlamış sayılmaz mı?

Dolayısıyla tepki çok şiddetli olur: Hatt-ı hümayûnun okunması bir protesto fırtınası yaratır;[3] önceden bilgilendirilmemiş bazı nazırlar öfkelerini dile getirir, şeyhülislam istifa etmek ister, basın Kanun-ı Esasi'ye karşı gerçekleştirilen bu manevrayı eleştirir. Said Paşa kendini haklı çıkarmaya çalışır: Abdülhamid, Kanun-ı Esasi gereğince, kara ve deniz ordularının başkumandam olduğu için ilgili nazırların tayin işlerine onun karar vermesi de mantıklıdır, der. O sırada İttihat ve Terakki üyelerinden oluşan kalabalık bir heyet -ilk heyet- Selanik'ten İstanbul'a gelir. Mustafa Rahmi Bey yönetimindeki bu heyette Talat ve Cavid beyler de yer almaktadır. Heyetin sadrazamla toplantısı epey fırtınalı geçer, İttihatçılar Harbiye ve Bahriye nazırlarının atanma hakkına ilişkin hükmün iptalini isterler. Bu durum bir kabine krizi yaratır. Said Paşa 4 Ağustos'ta istifasını Abdülhamid'e sunar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yoğun baskısı altında kalan sultan, 5 Ağustos'ta siyasetteki öteki eski kurdunu, Kâmil Paşa'yı sadrazam tayin eder. Daha da beteri, uzun süredir Jön Türklere duyduğu sempatiyle tanınan Trablusgarp valisi Recep Paşa'nın Harbiye nazırı olarak dayatıldığını görür Abdülhamid. Dolayısıyla tam bir bozgun söz konusudur: Sultan, Harbiye nazırını kendisi atayamamakla kalmamakta, her ne pahasına olursa olsun istemediği bir şahsiyet bu makam için kendisine dayatılmaktadır! Abdülhamid başka seçeneği olmadığını bilir. Selanik'ten gelmiş Jön Türk heyetine şu açıklamayı yapar: "Bütün efrad-ı millet Terakki ve İttihat Cemiyeti âzasındandır. Ben de reisleriyim. Artık birlikte çalışalım, vatanımızı ihya edelim." Sultan, yeni sadrazam ve Jön Türklerin bir arada yaşama dönemi başlamıştır.

Sultan, İhtiyar Paşa ve Jön Türkler

Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa atanmasıyla, iktidar üç otorite arasında paylaşılır: Saray, Bâbıâli, İttihat ve Terakki Cemiyeti. Uzun süre Saray ile Bâbıâli arasındaki mücadeleye hapsolmuş Osmanlı siyaseti, birden üç başlı bir hal alır.

---

3 Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 294; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1066; Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, c. II, s. 457 vd.

Sultan, uğradığı yenilginin ardından yelkenleri suya indirir. Kanun-ı Esasi oyunu oynamaya kararlı görünmektedir. Kanun-ı Esasi'yi korumak için elinden geleni yapacağını her önüne gelene söyler. Temmuz sonunda bu konuda şeyhülislamın huzurunda yemin etmiştir. 31 Temmuz tarihindeki selamlık merasiminden sonra da büyük devletlerin diplomatik temsilcilerinin önünde bu konuda törenle söz vermiş, 1 Ağustos hatt-ı hümayûnunda da bu taahhüdünü yinelemiştir. Birkaç gün sonra Osmanlı Bankası ile Düyun-ı Umumiye İdaresi müdürlerini sarayda kabul eder ve onları da Meşrutiyet konusunda iyi niyetli olduğuna ikna etmeyi başarır -bu durum imparatorluğun kredisi üzerinde hemen olumlu bir etki yaratır. Başkâtibi ve sırdaşı Ali Cevad Bey'e ise, demokratik Avrupa'nın göbeğinde imparatorluğu mutlakiyetle idare etmenin artık imkânsız hale geldiğini anladığını itiraf eder.[4]

Böylece olayların dayatmasıyla meşruti sistemin savunucusu haline gelen Abdülhamid, Temmuz sonunda beliren popülarite sermayesini kullanmaya yeltenmez. Örneğin bazı müşavirlerinin halka açık bir Kanun-ı Esasi'ye bağlılık yemini töreni düzenleme yönündeki telkinlerini reddeder. Gerçekten de Abdülhamid kalabalıkla temastan uzak durmaya bakmaktadır. Korkuları mı depreşmiştir? Belki de bu tavrın anahtarı, 31 Temmuz tarihli selamlık merasimidir. Anılarında o güne değinen ve özellikle de padişaha duyduğu sevgiyi haykırmaya gelmiş coşkulu kalabalığı anlatan Ayşe Osmanoğlu'nun -Abdülhamid'in kızı- aklında bu hadiseden geriye kalan resim, "intizamsız, disiplinsiz, dehşetli bir manzara"dır.[5] Bu tavrın, hanedanın ve saraylıların karakteristik bir tepki biçimi olduğuna kuşku yoktur ve büyük olasılıkla babası da söz konusu hadiseyi bu duygularla yaşamıştır. Karizmatik bir sultan olamayan Abdülhamid, Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyarken kullandığı formüle şimdilik sadık kalmaktadır: "Akıntıya uymak gerek." Zaten kalabalıkların coşku patlaması birkaç hafta sonunda yatışır. Hâlâ görülen birkaç gösteri de en tanınmış Jön Türk sürgünler memlekete geri döndüklerinde düzenlenir.

Kâmil Paşa'nın sadaret makamına getirilmesi, Bâbıâli ile Saray, Osmanlı bürokrasisi ile sultanlar arasındaki mücadelede yeni bir sayfadır. II. Mahmud'un saltanatında başlayan ve Tanzimat devrinde Bâbıâli'nin kazandığı zaferin damgasını taşıyan bu mücadelede Abdülhamid'le birlikte saray üste çıkmıştır. Kâmil Paşa ile, Bâbıâli öcünü alır. Seksen ya-

4 Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 39.

5 Osmanoglou, *Avec mon père le sultan Abdulhamid*, s. 130 [Osmanoğlu, s. 134].

şındaki Kıbrıs doğumlu bu sadrazam eğitimini İngiltere'de yapmıştır, Rumca, Almanca, İngilizce ve Fransızca bilir. Kâmil Paşa bir reformcudur, Tanzimat devrinde yetişmiştir. İngiltere yandaşı olduğu için Osmanlı İmparatorluğu'nu, sultanın yönetmeden saltanat süreceği ve başrolü sadrazama, yani kendisine bırakacağı İngiliz usulü bir meşruti monarşi haline getirmeyi düşlemektedir. Kâmil Paşa'ya göre asıl tehlike Abdülhamid ve saraydır. İttihatçıları sultana karşı bir savunma silahı olarak kullanabileceğini ve sultanın icabına baktıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile de kozunu paylaşabileceğini düşünmektedir.[6] Kısacası Kâmil Paşa da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gücünü küçümseyerek veya temsil ettiği yeni güç türünü anlayamayarak, Abdülhamid'le aynı değerlendirme yanılgısına düşer -sultan ise Jön Türkleri "çoluk çocuk" olarak görmektedir.

İşin aslı, sultanın ve sadrazamın böyle bir değerlendirme hatası yapmalarının bir mazereti vardır: İttihat ve Terakki Cemiyeti ele avuca gelmemektedir. Selanik'teki merkez komitesi aracılığıyla bir tür gölge kabine işlevi görerek gizli cemiyet statüsünü korumakta, İstanbul'a sultan, sadrazam veya yabancı sefaretler nezdine temsilci heyetleri göndererek siyasal yaşamın iplerini elinde tutmakta, hatta gerektiğinde hükümete belli kararları dayatabilmektedir. İttihatçılar şimdilik yaşlı Kâmil Paşa'dan memnundur; sonuçta İngiltere'nin desteğini alabilme avantajına sahip tecrübeli bir siyasetçi söz konusudur. Abdülhamid'den kuşkulanır, onun Kanun-ı Esasi lehine demeçlerine inanmazlar. Ama aynı zamanda sultanlık makamını da fazla zayıflatmamak gerektiğini bilirler. Başkente henüz yeterince sağlam biçimde yerleşemeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, şimdilik iktidarını vilayetlere taşımaya çalışmakta, bu amaçla yeni rejime karşı çekinceli davranan Arap vilayetlerinde görüldüğü gibi, zaman zaman "mini darbeler" bile kışkırtmaktadır.[7] Cemiyet, ağını vilayetlere doğru genişleterek, bir yandan da seçimlere hazırlanmaktadır. 24 Eylül'de Selanik'teki İttihatçıların resmî yayın organı olan *İttihat ve Terakki*'nin sütunlarında bir tür program yayınlar; burada maarif, mülki idare, ordu alanlarındaki ıslahat istekleri ve nazırların meclis karşısında sorumluluğuna ve halk egemenliğine dayalı gerçek bir meşruti rejim kurma dileğini dile getirir. Bu program, sultanın biçimsel ve protokol ağırlıklı bir rolle sınırlanarak ikinci plana itileceğini göstermektedir.

6 *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 323.

7 Elie Kedourie, "The Impact of the Young Turk Revolution in the Arab-speaking Provinces of the Ottoman Empire", *Arap Political Memoirs and Other Studies* içinde, Londra, 1974.

Kâmil Paşa hükümeti imparatorluğu modernleştirme ve reform yapma görevini cesurca üstlenir. Yeni hükümetin 16 Ağustos'ta sunulan programı mali alanda yeniden yapılanmayı, idarede yapılması gerekli tensikat, Müslüman olanlarla olmayanlar arasında eşitlik, dolayısıyla Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin de orduya alınması üzerinde durduğu gibi, kapitülasyonları kaldırma isteğini de dile getirir. Ama bu program ciddi güçlüklerle karşılaşacaktır. Önce Ağustos ayının ortasından itibaren İstanbul'daki tramvay ve tersane işçileriyle birlikte bir grev dalgası başlar ve diğer iş alanlarıyla öteki kentlere yayılır, öyle ki hayatı felç edecek bir boyuta gelir. Daha sonra hükümet derin mali sıkıntılarla karşı karşıya kalır; Maliye Nezareti büyük hoşnutsuzluklara neden olmayı göze alarak, nezaretlerde ve diğer devlet dairelerinde tensikata ve ücret azaltma yoluna giderek bu sıkıntıları aşmaya çalışır.

Bu arada hükümetle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti otuz yılı aşkın bir süre boyunca Abdülhamid tarafından yerleştirilmiş sisteme saldırmaya başlarlar. Temmuzun son günlerinde hafiye teşkilatının dağıtılmasından, siyasi polisin ve sansürün kaldırılmasından sonra, sultanın hareket olanaklarını sınırlamayı ve iktidarını kemirmeyi amaçlayan başka tedbirler de gündeme sokulur.

İlk yapılan, eski rejimin en yozlaşmış şahsiyetleri üzerinde uygulanan baskıdır. İzzet Paşa, serhafiye Ziya Paşa veya eski Ziraatnazırı Selim Melhame gibileri kaçmayı başarır. Ama diğerleri, bazen halkın da baskısıyla tutuklanır; sultanın en çok nefret edilen sadık adamlarının konakları önünde gösteriler düzenlenir, kalabalık onları yakalar ve Harbiye Nezareti'ne hapsettirir. Tutuklananlar arasında eski Bahriye nazırı Hasan Rami Paşa, eski Dahiliye nazırı Memduh Paşa, eski mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa, eski İstanbul şehremini Reşid Paşa, Tophane müşiri Zeki Paşa ve Abdülhamid'in meşhur Arap müşaviri Ebulhüda da vardır.

Bu şahısların istif ettikleri servetler hakkında söylentiler yayılır. İzzet Paşa'nın milyonları yanına alıp öyle kaçtığı ileri sürülür; Necib Melhame'nin 63.000 lira ve gizli evraklarla birlikte yakalandığı iddia edilir.[8] Zaten ilk görev, bu paşalardan bazılarının sultanın "hediyesi" olan mülkiyetlere dayanarak kanunlara aykırı bir biçimde biriktirdikleri servete el koymaktır. Mallarını, mülklerini "geri vermeleri", "geri ödemeleri", "iade etmeleri" konusunda ikna edilirler. Böylece Hamid rejiminin çürümüşlüğü gazetelerin baş sayfalarında çarşaf çarşaf yayınlanır. Tutuklandıktan sonra yeni rejimin başına bela olan bu şahıslar Adalar'da göz

8 Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 133 vd.

hapsinde tutulurlar. Abdülhamid böylece güvenebileceği, kendisine bağlı bir avuç adamı da kaybeder. Sadıklar çemberi daralmaktadır.

Diğer yandan, "mabeyn sistemi", sarayın mülki idare aleyhine iktidarı tekelleştirmesi yavaş yavaş iptal edilir. Taşra yetkilileri yazışmaları artık sarayla değil, doğrudan Bâbıâli ile yapmak zorundadır. Valilerin, Bâbıâli'yi veya Dahiliye Nezareti'ni es geçmesi söz konusu değildir; nezaretlerin otoritesi yeniden kurulmuştur. Öte yandan sarayda genellikle sultanın riyasetinde düzenlenen ve nezaretlerin bir anlamda "atlatılması"na yol açan komisyonlar sistemi de Temmuz 1908'den sonra sona erer. Örneğin memurların atamalarına son aşamada Abdülhamid'in kurduğu Memurin-i Mülkiye Komisyonu karar veriyordu. Ekim 1908'de bu komisyon feshedilir ve yerine Dahiliye Nezareti'ne bağlı Sicill-i Ahval Komisyonu kurulur. Memurlarla ilgili tercihler bundan böyle ilgili nezaretlerde yapılmakta, saray bu işlere müdahale edememektedir.[9] Aynı şekilde, sultanın riyasetinde Seraskerlik'ten bağımsız bir organ gibi sarayda toplanan ve üyelerinin dörtte üçü fahri üye statüsünde olan Teftiş-i Umum-i Askerî Komisyon-ı Alisi de Eylül ayında feshedilir ve yerine Harbiye Nezareti'nde, bizzat nazırın başkanlığında toplanan Meclis-i Mehamm-i Harbiye kurulur.

Ordunun denetimi bir diğer can alıcı konudur. Abdülhamid ordu üzerindeki otoritesini Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyesi, yani doğrudan kendi komutası altındaki bir icra heyeti aracılığıyla tesis etmektedir. Bu heyet, sultanla bir tarafta Seraskerlik, diğer tarafta Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye reisi [Genelkurmay Başkanı] arasındaki bağı kurmakta, aracılık yapmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise genç subaylara ve Makedonya'daki III. Ordu'ya dayanır. Ağustos ayının ortasında askerî hiyerarşide önemli değişiklikler olur: Mahmud Muhtar Paşa Hassa Ordusu komutanlığına getirilir, Ahmed İzzet Paşa -Abdülhamid tarafından Şam'a sürülmüş, sonra Yemen'de tümen komutanı olmuştur- Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye reisi yapılır ve Sıvas'ta sürgünde bulunan Salih Paşa Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye ikinci reisi olur.[10] Ordu komutanları da değiştirilir. Bu atamaların çoğu, liberal düşünceleri veya Jön Türklerle olan ahbaplıkları yüzünden komuta kademelerinden uzak tutulan veya ücra yerlere sürülen subayları kapsamaktadır. Aynı zamanda 64 saray yaveri -toplam sayı 400'dür- görevlerinden alınıp Harbiye Nezareti emrine verilir. Birçok terfi de iltimas sonucu olduğundan, Kâmil Paşa hükümeti bu

9 Billioti ve Sedad, *Législation ottomane*, s. 55-56; Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 296.

10 Turfan, *Rise of the Young Turks*, s. 222, dipnot 21.

hastalığa karşı mücadele etmek amacıyla terfileri gözden geçirmekle görevlendirilen bir komisyon kurar.

Bu çabalara koşut olarak yeni hükümet hassas bir işi, "idari yeniden yapılanma"yı (*tensikat*) da üstlenir. Memur sayısını azaltmak ve idareyi Hamid yanlısı unsurlardan, başka bir deyişle hafiyelerden ve "kapıkulları"ndan temizlemek söz konusudur.[11] Bu iki amaç kısmen kesişir, çünkü Abdülhamid ödüllendirme amaçlı tayinleri çok artırmıştır. Temizlik öncelikle üst düzey devletmemurlarını kapsar: Belli başlı sefirler geri çağırılır ve birçok vali azledilir. Daha sonra sıra nezaretlere gelir. Ağustos ayının ortasına gelindiğinde işine son verilmiş memur sayısının 3000'i bulduğu tahmin edilmektedir. 1909'da bir İngiliz kaynağı, idarenin farklı dallarından 27.000 kişinin maaş cetvellerinden çıkarıldığını belirtir.[12] Ama tüm personelin yenilenmesi için biraz daha vakit gerekecektir; 1910 Martı'nda, Jön Türk devriminden yirmi ay sonra, sefirlerin ve valilerin hepsi, taşra müdürleriyle ticaretataşelerinin çoğu değiştirilmiştir.[13] İdari personeldeki bu derinlemesine yenilik ve gençleştirme, zamanında eski rejimden istifade edip birdenbire gelir kaynakları ellerinden alınanlarda keskin bir hoşnutsuzluk yaratarak iz bırakacak, özellikle İstanbul açısından hassas bir sorun haline gelen, büyük bir işsizler ve küskünler kitlesinin ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Hamid sistemi sadece ordunun ve sivil idarenin denetimine değil, aynı zamanda muazzam birmali aygıta, Hazine-i Hassa'ya ve sultanın şahsi servetine dayanıyordu. Hazine-i Hassa Abdülhamid devrinde, "devlet içinde devlet"[14] haline gelmişti ve sultana hatırı sayılır bir eylem olanağı sağlıyor, özellikle de rüşvet dağıtarak insanları, gazeteleri, kurumları satın almasına izin veriyordu. Abdülhamid'i zayıflatmak -ve devlet hazinesini yeniden doldurmak- için bu örgütü dağıtmak zorunluydu.

Eylül 1908'de, Jön Türklerin baskısı altında, Abdülhamid Hazine-i Hassa'nın bazı gelirlerini devlet hazinesine aktarmayı kabul eder. 14 Eylül tarihli bir irade-i seniyye, çok sayıda mülkiyetin ve çiftlikat-ı hümayûn gelirinin devlet hazinesine bırakıldığını açıklar; bu mülkiyetlerin ve tapuların toplamı yılda 400.000 liranın üstünde bir gelir temin etmektedir. Acaba bu, -yeni rejime karşı iyi niyetini göstermek isteyen- Abdülhamid'in cömertliğinin bir ifadesi midir? Yoksa -basında sunulduğu gibi-

11 Findley, *age*, s. 296-298; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 287.

12 Findley, *age*, s. 96-97.

13 Hanioğlu, *age*, s. 287.

14 Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1960, s. 66.

sultanı milletin elinden aldığı tapuları ve malları iade etmeye zorlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir başarısı mıdır? Aslında gerçek epey farklıdır; 1908'de Hazine-i Hassa zor bir durumdadır, borcu toplam 1.250.000 lirayı bulmuştur. Devlet hazinesine aktarılan gelirler, boşalmış kasalarını yeniden doldurmak için aldığı bir milyon liralık borcun teminatıdır. Jön Türkler açısından bir enayi pazarlığıdır bu, ama onlar da sultanı idare etmek zorundadır: Bu nedenle Abdülhamid'in mali imkânlarına el koyma işi daha geç bir tarihe -tahttan indirildikten sonraya- ertelenir.

Bir Kez Daha Meşruti Sultan

Devrimden iki ay sonra, Abdülhamid tartışma götürmez bir biçimde zayıflamıştır. Güvendiği adamların çoğu kaçmış veya içeri atılmıştır; birçok sadık kulu, nazırlar, sefirler, valiler, mutasarrıflarişlerini kaybetmişlerdir; ordunun denetimini de büyük ölçüde yitirmiştir. Sarayın iktidarı Bâbıâli zararına elinde toplaması, giderek tasfiye edilmektedir. Yabancı gözlemcilere göre, Abdülhamid bundan böyle bir "gölge"den başka bir şey değildir.[15]

Ama daha sırtı yere gelmemiştir. Elinde daha birçok koz tutmakta; bunların en başında da sultan ve halife olarak taşıdığı saygınlık, güçlü kişiliği, uzun iktidar deneyimi, dosyaları iyi bilmesi, diplomatik oyunlar konusundaki alışkanlığı gelmektedir. Devrimin ilkgünlerinde ortaya çıkan ve kullanmak zorunda kalabileceği o ani ve beklenmedik popülarite de bunlara eklenmektedir. İstanbul'da, özellikle Hassa Ordusu'nda hâlâ padişaha sadık birlikler vardır. Son olarak da, kâğıt üstünde Kanun-ı Esasi'nin verdiği çok geniş yetkilere sahiptir. Jön Türkler bu konuyu düşünse de, Meclis-i Mebusan toplanmadığı için henüz hiçbir anayasal reform yapılmasına olanak yoktur.[16] Gerek Jön Türkler gerekse Kâmil Paşa açısından sultan bir tehdit olma özelliğini tartışmasız sürdürmektedir. Bir kriz ânında durumdan istifade etmeyi denemeyecek midir?

Ve Ekim ayının başında imparatorluk birdenbire çok ağır bir diplomatik krizle karşı karşıya kalır. 5 Ekim'de Bulgaristan Prensliği tek taraflı bir kararla tam bağımsızlığını ilan eder; ertesi gün Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıklar; ve hepsinin üzerine tüy diker gibi,

15 Swenson, *age*, s. 303.

16 Kanun-ı Esasi'deki ilk değişiklikler ancak Ağustos 1909'da oylanacak ve sultana sürgün etme hakkını tanıyan 113. madde iptal edilecektir.

birkaç gün sonra Girit, Yunanistan Krallığı'na bağlandığını ilan eder. Yeni Osmanlı rejiminin güçlenmesi bu devletlerin hepsi için bir endişe kaynağıdır: Meclis-i Mebusan toplanacağına göre, imparatorluğa bağlı topraklarda seçimler düzenlenip söz konusu bölgelerin meclise mebus göndermeleri sağlanacak demektir. Böyle bir durum söz konusu devletlerin özerkliğini ciddi bir tehlikeye sokabilir.

Bu olaylar dizisi imparatorlukta büyük bir üzüntüye neden olur. Gerçi Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit artık sadece kâğıt üstünde İstanbul'a bağlıydı, ama bu topraklar Osmanlı haritalarında yer alıyordu ve statüleri büyük devletlerin güvencesi altındaydı. Avrupa'nın ihanetine uğramış olmak duygusuyla iki katına çıkan, büyük bir öfke söz konusudur. Abdülhamid "son derece müteessir"dir ve özel konuşmalarında krizin geldiğini göremeyen idarecilerin "tedbirsizliği"ni eleştirmekten geri kalmaz.[17]

Hükümet aciz kalmıştır. Sadrazam ne yapabilir? Diplomatik bir girişimde bulunmak mı? İmparatorluk tecrit olmuştur. Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te, Berlin Antlaşması'nın tanımladığı türde ihlaller söz konusu olmasına karşın, Büyük Güçler parmaklarını kıpırdatmaz ve Osmanlıların tarafını tutmayacaklarını bildirirler. Askerî bir müdahale mi? Sadrazam, Harbiye nazırına bu olasılıktan söz edince, beriki askerlerin ayaklarına geçirecek nalınları bile olmadığını söyler.[18]

Hem Jön Türkler hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti sert bir darbe yemiştir. Onlar Temmuz ayında imparatorluğun parçalanmasına son vermek, Avrupa'nın müdahalelerinden korumak için Makedonya'da dağa çıkmışlar, ama Osmanlı İmparatorluğu tüm Hamid istibdadında olduğundan daha fazla toprağı birkaç gün içinde yitirivermiştir işte! İnandırıcılıklarını yitirmeleri söz konusudur. Ama İttihat ve Terakki Cemiyeti olaylara tepki vermekte gecikmez: Birkaç gün içinde Avusturya mallarına yönelik etkili bir boykot örgütlemeyi başarır. Böylece esnaf topluluğunu seferber etme gücünü gösterir ve halkın öfkesini kısmen Avusturya-Macaristan'a yönlendirmeyi başarır.

Yine o sırada din adamlarından, hocalardan, softalardan kaynaklanan bir başka öfke de giderek büyümektedir. 7 Ekim'de, Ramazan ayının tam ortasında, Kör Ali diye birisi camilerden ve medreselerden çıkan bir gösterici kalabalığını peşine takar. Bunlar Cemiyet'e saldırır, onu dinin etkisini zayıflatmak, batılılaşmanın ve ahlâktaki gevşekliğin önünü açmak-

17 Osmanoglou, s. 134 [Osmanoğlu, s. 139].
18 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 12.

la, özellikle de en tutucu beyinleri gerçekten afallatan kadınları serbestleştirmek olgusuyla suçlarlar; şeriatın ödünsüz biçimde uygulanmasını ve ahlâki düzenin geri getirilmesi için çeşitli tedbirler alınmasını isterler: kadınların evden dışarı çıkartılmaması, meyhanelerin ve tiyatroların kapatılması, fotoğrafın yasaklanması. Camilerde olaylar çıkar; bunlardan birinde bir hoca toplanmış cemaati, "söyleyin bana, hâlâ bir padişah var mı?" diye haşlar. Kör Ali'nin başını çektiği göstericiler Yıldız Sarayı'na kadar ulaşır ve Abdülhamid'i isterler. Sultan pencerede görününce, Kör Ali ondan Kanun-ı Esasi'yi feshedip şeriatı yeniden hâkim kılmasını ister. "Bize bir çoban lazım" diye haykırır, "sürü, çobansız olmaz." Abdülhamid tatlı dille göstericileri yatıştırmaya çalışır ve şeriatın tehlikede olmadığını söyleyerek içlerini rahatlatır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti tehlikeyi derhal hisseder: Kitleleri ve Osmanlı toplumunun muhafazakâr unsurlarını seferber edecek dinî nitelikte bir muhalefet, sultan-halife ile birleşebilir ve o da bu hareketten yararlanıp yetkilerini ve eski düzeni yeniden geri getirebilir. O zaman Ekim'deki hadiseler daha geniş ölçekte yeniden yaşanabilir. Bu nedenle İttihatçılar hiç gecikmeden karşı harekete geçerler. Gösterinin başını çekenlerin tutuklanmasını sağlarlar: Kör Ali önce mahkûm, birkaç hafta içinde de idam edilecektir. Abdülhamid karışıklığı çıkaranlara en ufak bir sempati işareti göstermemiş de olsa, İttihatçıların ona karşı besledikleri kuşkular artmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 18 Ekim-7 Kasım tarihleri arasında Selanik'te toplanan genel kongresinde -kısmen gizli, ama alınan kararlardan on üçünün halka açıklandığı bir kongre- Cemiyet, sultan Kanun-ı Esasi'ye saygı gösterdiği sürece onu korumaya devam edeceğini hatırlatır. Ama içinde bulunulan koşullarda bu hatırlatmada tehditkâr bir tını da vardır. O dönemde İttihatçılar, Abdülhamid'in ne yapıp ettiğini gözlemek ve ziyaretçilerin geliş gidişlerini not etmek üzere gece gündüz sarayda nöbet tutmaktadırlar.[19] Cemiyet, asayişin bozulduğu bahanesiyle, Selanik'ten yeni avcı taburları getirtir; bunlar, sultana fazla bağlı oldukları düşünülen Hassa Ordusu birliklerinden nöbeti devralacaktır. Cemiyet, Yıldız'ın çevresindeki muhafız alayı konumundaki Arnavutlardan ve Suriyelilerden oluşan zuhaf alaylarının içine, bu alayların sultana koşulsuz bağlılığını kırmak için, Anadolu askerlerini de katmaya karar verir. Abdülhamid'e yönelik ek bir uyarı mı söz konusudur? Aralık ayında Abdülhamid'in sadık adamlarından Arnavut İsmail Mahir Bey, başkent sokaklarında öldürülür.

19 *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 322.

Yine de Abdülhamid yeni rejime güvenceler vermeye devam eder. Bu konuda ilk fırsatı 17 Aralık'taki Meclis-i Mebusan açılışında bulur. O tarihte dolaylı oyla düzenlenmiş seçimler ancak sona ermiş ve en uzak seçim bölgelerinin bazı mebusları başkente henüz ulaşamamıştır. İmparatorluk ölçeğinde örgütlenmiş tek gerçek siyasi güç olan İttihatçılar meclise ezici bir çoğunluğa sahiptir; seçime giren öteki siyasi parti, Eylül 1908'de Sabahaddin yandaşları tarafından kurulan ve gayrimüslim cemaatler tarafından desteklenen Osmanlı Ahrar Fırkası'dır (liberal parti) ve meclise sadece bir mebus gönderebilmiştir. İstanbul'da Ahrar Fırkası'ndan seçime giren sadrazam bile acı bir kişisel yenilgi yaşar. 288 mebusdan 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav ve 4'ü Yahudidir.

Abdülhamid, epey tereddütgeçirdikten sonra, açılış merasimine bizzat katılmaya karar verir. Mebuslarçok ısrar etmiş, Kâmil Paşa da eğer sultan gelmeyi reddederse istifa edeceği tehdidini savurmuştur.[20] 17 Aralık sabahı İstanbul kıpır kıpırdır ve sultanı Yıldız'dan Meclis-i Mebusan'a götürecek tören alayını şenliklerle kutlamaya hazırlanmaktadır. Askerî birlikler tören için hazırlanır, işçiler ve zanaatkârlar 1878'den beri kapalı duran Meclis-i Mebusan'ın elden geçirilmesi çalışmalarını bitirmek için hızlanırlar. Bayram yapan kalabalık, şenliğe katılmak için Haliç üzerindeki köprülerden karşıya geçer. Abdülhamid, yanında oğlu Mehmed Burhaneddin ve sadrazam olduğu halde, dört atın çektiği bir arabaya kurulur. Ona, Söğüt taburundan birlikler eşlik eder. Tören alayı, "yaşa" sesleri ve genel bir coşku havası içinde, şehirden geçer; güzergâh üzerinde yoğun bir kalabalık vardır, hele Meclis civarında iğne atılsa yere düşmez; en gözüpek seyirciler Ayasofya'nın kubbesine bile tırmanmışlardır...

Abdülhamid saat 12.30'da Hamidiye marşı eşliğinde, Meclis binasının önüne gelir, göndere Osmanlı sancağı çekilmiştir. Mebus, âyan, ulema, subay ve diplomat kalabalığıyla dolu meclis salonu, siyah redingotlu ve kırmızı fesli mebusları,.yeşil ve beyaz sarıklı ulema ve hocaları, mavi üniformalarıyla ordudan gelen bir düzine mebusuyla rengârenk bir manzara sunmaktadır. Sade bir askerî kıyafet içindeki sultan, dinleyici kitlesinin karşısına çıkar. Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad, padişahın açış nutkunu okur. Abdülhamid bu metinde Kanun-ı Esasi'nin kendi eseri olduğunu, halkın meşruti hükümete henüz hazır olmadığı kanısındaki müşavirlerinin tavsiyelerine uyarak meclisi tatil ettiğini; artık impratorluğun her yanında açtığı mektepler sayesinde eğitim düzeyi yükseldiği için,

20 Cevat, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 28.

Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanmasının doğal olduğunu hatırlatır. Sultan, sonuç bölümünde, Kanun-ı Esasi'yi yürürlükte tutma kararının "mutlak ve değişmez" olduğunu açıklar. Bu son cümleyi alkışlayan mebuslar, daha sonra Kanun-ı Esasi'ye ve sultana bağlılık yemini ederler. Dışarıda Meclis-i Mebusan'ın resmen açıldığını duyuran yüz bir pâre top atışı yapılır. İmparatorlukyenîden birmeşruti monarşi olmuştur; başında da yine Abdülhamid vardır.

Birkaç gün sonra Abdülhamid'den rejime yeni ve daha da beklenmedik bir bağlılık güvencesi gelir. Sultan 31 Aralık'ta mebusları Yıldız Sarayı'nda ağırlar![21] Halkın seçtiği ve içlerinde birçok Jön Türk muhalifin de yer aldığı vekillerin bir gün Şale Köşkü'nde, sultanın masasında davetli olarak oturacakları kimin aklına gelirdi? Bu tarihsel buluşma fikriyle çok heyecanlanan Abdülhamid, şölenin ayrıntılarıyla bizzat ilgilenir: Teşrifatı o düzenler, menüyü seçer, masaların dizilişiyle ilgili emirler verir, Muzika-yı Hümayûn'dan yemek sırasında milli havalar çalmalarını ister. Mebuslar, Muzika-yı Hümayûn'un nağmeleri arasında gelirve Merasim Salonu'nda toplanırlar. Abdülhamid, yanında Sadrazam ve Dahiliye nazırı olduğu halde, tören üniformasıyla içeri girer, "Yıldız'daki müstebiti" nihayet bu kadaryakından görünce biraz da sinen mebusların karşısına dikilir.

Masalar at nalı biçiminde dizilmiştir ve Abdülhamid tam ortadaki masanın başında oturmaktadır. Sağında Sadrazam, solunda ise Meclis Reisi seçilen Ahmed Rıza vardır. Sultan, mebuslara karşı çok cana yakın davranır, eski düşmanı Ahmed Rıza ile uzun uzun sohbet eder. Ahmed Rıza, Jön Türk militanlığı döneminde Paris'teki sürgün yaşamını anlatır; Osmanlı mutfağını Fransız mutfağına tercih ettiği için yemeklerini kendisinin hazırladığını söyler; sultanın çok hoşuna gider bu.

Yemeğin sonunda Mabeyn Başkâtibi, Abdülhamid'in nutkunu okur. Sultan, Kanun-ı Esasi'yi korumak için elinden gelen her şeyi yapacağı konusunda mebuslara güvence verir. Bu nutuk, "Padişahımız çokyaşa!", "Yaşasın hür bir halkın hür sultanı!" haykırışları arasında uzun uzun alkışlanır. Mebuslardan biri iskemlesinin üstüne çıkıp, "Ne mutlu padişahımıza, ne mutlu milletimize!" diye haykırır.[22] O zamanAhmed Rıza, padişaha cevaben bir konuşma yapmak üzere ayağa kalkar, Abdülhamid de Meclis reisinin konuşmasını ayakta dinler. Ahmed Rıza, bunun ömrünün en mutlu ânı olduğunu, Doğu halkının böyle bir mutluluğu on üç yüzyıldır,

22 Swenson, *age*, s. 308.

21 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 1976, s. 60-63.

İslam'ın ilk günlerinden bu yana tanımadığını açıklar. Kadehini, "uzun süre milletinden ayrı kaldıktan sonra şimdi onunla birlikte aynı masada oturan padişah"ın şerefine kaldırır. Konuşmaların ardından mebuslar büyük salona geçerler, Ahmed Rıza içlerinden bazılarını Abdülhamid'e takdim eder. Bazıları sultanın elini öper, hatta biri yere kapanıp ayaklarını öpmek ister. Abdülhamid bu buluşmadan çok memnun kalır, "milletinin mebuslarıyla" yemek yediği için çok mutlu olduğunu açıklar. Acaba gerçekten meşruti bir sultan olabilir miydi? Olaylar ona bu fırsatı vermez.

31 Mart [13 Nisan] Ayaklanması

1909'un başında vaziyet Abdülhamid'in lehine gibidir. Meclis-i Mebusan'ın açılışını bizzat yaparak ve özellikle de Yıldız Sarayı'ndaki o göz kamaştırıcı ziyafeti vererek, mebusların iyi niyetini sağlamış ve meşruti hükümdar rolünü inandırıcı bir biçimde üstlenebilmiştir. Üstelik bu yeni rol Jön Türkleri de pek kaygılandırmaz. Gerçi gözlerini hiç üzerinden ayırmazlar, ama Meclis-i Mebusan artık toplandığı için Abdülhamid'in bir tehdit olmaktan çıktığı kanısına vararak, onun meşruti bir hükümdar olarak davranmasında sakınca görmezler.[23]

1909 yılı başında Jön Türklere asıl sorun çıkaran Kâmil Paşa'dır. 13 Ocak'ta neredeyse ittifakla güvenoyu alan Sadrazam, Meclis'teki bu başarısından güç alarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile boy ölçüşebileceğini düşünmektedir; Cemiyet'in Meclis üzerindeki gizli iktidarına ve askerlerin siyasete sokulmasına son vermek niyetindedir. Kâmil, Cemiyet'e askerî alanda meydan okur: Cemiyet tarafından "Meşrutiyet'in bekçileri" (*nigâhbân-ı Meşrutiyet*) olarak İstanbul'a getirtilmiş avcı taburlarını, bu askerlerin sultana karşı bir darbe hazırlığında oldukları bahanesiyle, Makedonya'ya geri göndermeye karar verir. Ayrıca askerî aygıt üzerindeki denetimini sağlamak için 10 Şubat'ta iki adamını Harbiye ve Bahriye nazırlıklarına getirir. Bu gelişme Abdülhamid'e, "Kâmil Paşa'yı bilirim; diktatör olmak istiyor bu adam" dedirtir.

Sultanın hal edileceği söylentilerinden oluşan fon perdesi önünde, Kâmil Paşa'nın bu girişimleri tam bir siyasi krize yol açar: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden yana olan nazırlar istifa eder, *Tanin* "hükümet darbesi"den söz eder.[24] Sadrazam, genç subaylara güvenebilen ve Meclis'te

24 Ahmad, *The Young Turks*, s. 34.

23 McCullagh, *The Fall of Abdul-Hamid*, s. 16; Ahmad, *The Young Turks*, s. 30.

çok büyük bir çoğunluğa sahip olan İttihatçıların kararlılığını küçümseyerek, ciddi bir hata yapmıştır. Bir güvenoylamasının ardından Kâmil Paşa 12 Şubat'ta azledilir ve yerine hemen eski Makedonya müfettişi ve İttihatçılara yakın biradam olan Hüseyin Hilmi Paşa geçirilir. Aynı günün akşamı, Enver Bey ve avcı taburunun komutanı Remzi Bey, saraya giderek darbe söylentilerini yalanlar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bağlılığı konusunda sultana güvence verirler.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazam olmasıyla birlikte, hâlâ gizli bir baskı grubu olarak kalsa da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet işleri ve siyasi yaşam üzerindeki egemenliği artar; bu durum, iki taraftan muhalefetle karşı karşıya kalmasına neden olur. Birinci muhalefet Ahrar Fırkası'ndan gelir; Kâmil Paşa'nın desteğinden yoksun kalan fırka, liderlerinden biri olan İsmail Kemal'in sözleriyle, "meşruti birrejim içinde gayritabii bir durum"[25] oluşturan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı sert bir kampanya başlatır. Siyasi yaşama şiddetli bir üslup hâkim olur: Kişisel saldırılar ve hakaretler birbirini izler. Ahmed Rıza, Ahrar'cıları "ihanet"le suçlar.

Muhalefetin ikinci kanadı ise bazı dinci çevreler, özellikle de alt kademe ulema, medrese öğrencileri (softalar) ve tarikat şeyhleridir. Aralık 1908'de Kıbrıslı bir Nakşibendi şeyhi olan Vahdeti tarafından kurulan *Volkan* gazetesi, dinsizlikle suçladığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı sert saldırılar yapar. Vahdeti Mart ayında siyasi bir cemiyet kurma kararı alır: İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti.[26] Bu cemiyet, İttihatçıların Batıcı ıslahatçılığına karşı kararlı ve düşmanca bir tavır alarak, şeriata harfiyen uyulması çağrısında bulunur; meşruti rejimi "şeytani rejim" diye niteler. Dinsel duyguları istismar eden Vahdeti, Osmanlı toplumunun muhafazakâr unsurlarını olduğu gibi alaylı askerleri de yanına çeken bir programla, kamuoyunun bir bölümünü Cemiyet'e karşı seferber etmeyi başarır.

İster Alırarcı ister dinci olsun, muhalefet açısından elverişli bir zemin de mevcuttur: Jön Türk devriminin yarattığı, askerlik hizmetinden muaf kalamama tehdidiyle karşı karşıya olan softalardan, tensikat kurbanı memurlar ve görevlilerden, yerlerini mekteplilere kaptıran alaylı zabitlerden, işsiz kalan eski Jön Türk militanlarından oluşan -esnaf ve işçiyi hiç saymıyoruz- hoşnutsuzlar ve hayal kırıklığına uğramışlar kitlesi. Hiç durmadan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dini bir kenara ittiğini, unut-

25 *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 322.

26 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, s. 182-205.

tuğunu söyleyip eleştiren Valıdeti'nin ve *Volkan* gazetesinin propagandası halk tabakalarına nüfuz etmektedir.

Meşrutiyet'i korumak üzere Selanik'ten getirtilmiş avcı taburları arasında da dinci propaganda hız kazanır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne düşman eski subaylar ve softalar bu taburlara sızıp İttihatçıların, siyasi yöneticilerin ve mektepli subayların "farmason" ve "gâvur" olduklarını anlatırlar.

1909 Nisanı'nın ilk günlerinde gerginlik biraz daha tırmanır. Regaip kandiline denk düşen 3 Nisan'da İttihad-ı Muhammedi ilk mitingini düzenler; Valıdeti'nin ateşli konuşmasını dinlemek üzere ellerindeki yeşil sancakları dalgalandıran muazzam bir kalabalık toplanmıştır; konuşmanın ardından mevlid okunur. 6 Nisan'ı 7 Nisan'a bağlayan gece, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne çok karşı olan liberal bir gazetenin, *Serbesti*'nin başyazarı Hasan Fehmi, Galata Köprüsü üzerinde tabancayla vurularak öldürülür. Cinayet hemen İttihat ve Terakki'ye yüklenir. Öldürülen gazetecinin 8 Nisan'daki cenaze töreni İttihatçı aleyhtarı bir gösteriye dönüşür ve otuz, kırk bin kişiyi bulan kalabalık "Adalet istiyoruz!" diye haykırır.

Fırka siyasetine pek alışık olmayan Abdülhamid, siyasi yaşamın aldığı biçim, görüşlerin sertliği, basının saldırgan üslubu, Meclis'te şeyhülislama yöneltilen saldırılar karşısında şaşkına dönmüştür. Kışlalarda yürütülen propagandadan ve bunun yol açabileceği sonuçlardan kaygılanır. İngiltere sefiri Sir Gerard Lowther'a, durumdan büyük endişe duyduğunu gizlice açıklar.[27]

Nisan ayının 12'sini 13'üne bağlayan gece bir askerî ayaklanma patlak verir. Hassa Ordusu'nun avcı taburlarından binlerce asker subaylarına karşı isyan eder, onları kışlalarına hapseder ve Ayasofya ile Sultanahmed'e, Meclis-i Mebusan binasının önüne doğru yürürler. Softalar, ulema, bahriye erleri, Temmuz ayından sonra görevlerinden alınmış eski subaylar da yavaş yavaş onlara katılırlar. Asilerin talepleri nelerdir? "Şeriat isteriz" derler. Ayrıca Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile Bahriye nazırının istifasını, İttihatçı subayların görevden alınmasını, Meclis reisi Ahmed Rıza'nınazledilmesini, İttihatçımebusların sürülmesini ve isyancıların affedileceği konusunda güvence verilmesini isterler. Gündüz ve gece boyunca münferit şiddet olayları yaşanır. Asiler Meclis-i Mebusan'ı, sonra da Harbiye Nezareti'ni işgal eder, mektepli subaylara saldırırlar.[28]

---

27 Ahmad, *age*, s. 37; aynı yazar, "Gret Britain's Relations with the Young Turks", s. 312.

28 13 Nisan 1909 ayaklanması ("Otuzbir Mart Vak'ası") hakkında oldukça zengin bir edebiyat mevcuttur.

Nisan'ın 12'sini 13'üne bağlayan gece, dışarıdan gelen silah seslerinin işitildiği Yıldız Sarayı'na ise büyük bir endişe hâkimdir. Abdülhamid, Hüseyin Hilmi Paşa'dan derhal Bâbıâli'ye gidip, asayişi yeniden temin etmek için gerekli tedbirleri almasını ister. Sabah erkenden bir grup mebus saraya gelir; ne yapacaklarını bilmez bir halde, durumun denetimden çıktığını anlatır ve sultanın askerlere seslenip asayişi sağlamak üzere bizzat gelmesini isterler. Bir tuzak kokusu alan Abdülhamid, bu işten kaçınır: "Beni parçalatmak istiyorlar!" dediği söylenir.[29] Onun yerine, uzlaştırıcı bir iradeyle birlikte, başkâtibi Ali Cevad Bey'i isyancıların yanına yollar: Abdülhamid, isyan eden askerlerden hemen kışlalarına dönmelerini isterken, affedileceklerine söz verir ve şeriata bundan böyle "daha dikkatli" biçimde uyulacağını temin eder.

Ayaklanmayla başa çıkamayan Hüseyin Hilmi Paşa, sultana istifasını verir. Abdülhamid de onun yerine güvendiği taraf sız bir insanı, uzun süre Hariciye nazırlığı yapmış Ahmed Tevfik Paşa'yı atar.

Ama isyan sona ermez. Asi askerler İttihatçılara saldırır, Jön Türk yanlısı iki gazetenin, *Tanin* ve *Şûra-yı Ümmet*'in matbaalarını yağmalar, mektepli subaylara saldırıp yirmi kadarını öldürür, ayrıca iki mebusu katlederler. En önde gelen İttihatçılar ya gizlenir ya da kaçarlar. İstanbul bütün gece isyanın başarısından başları dönen askerlerin sevinç naralarıyla inler. 14 Nisan sabahı payitaht isyancıların eline geçmiştir. Ertesi gün karışıklıktaşraya sıçrar; Adana'da 14 Nisan günü kanlı ayaklanmalar patlak verir, binlerce Ermeni katledilir.

Sultanın bu olaylardaki gerçek payı nedir? Özellikle hasımları tarafından tahttan indirilmesini gerekçelendirmek için genellikle ileri sürüldüğü gibi, gerçekten bu olayları o mu kışkırtmıştır? Büyük olasılıkla hayır. Abdülhamid, 31 Mart Vak'ası'nda masum olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Talat Paşa da bir sohbet sırasında, Abdülhamid'in bu işte hiçbir dahli olmadığını kabul etmiştir.[30] Zaten sultan, hadisenin tamamen aydınlatılması için bir soruşturma komisyonu kurulmasını da önerir. Sultanın bir diğer hasmı, üstelik konumu gereği olayları yakından takip

---

Özellikle bkz.: Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*; Akşin, *31 Mart Olayı*; David Fahrı, "The Şeriat as a Political Slogan - or the 'Incident of the 31st Mart' ", *Middle Eastern Studies*, VII/3, Ekim 1971, s. 275-299; Victor R. Swenson, "The Military Rising in Istanbul 1909", *Journal of Contemporary History*, V, 1970, s. 171-184; E. J. Zürcher, "The Ides of April: a Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909?", *Statecraft Islam* içinde, C. Van Dijk ve A. H. de Groot (ed.), Leiden, Research School CNWS, 1995, s. 64-76.

29 Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 50.

30 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 31.

edebilen Selanik polis müdürü Tahsin Bey de Abdülhamid'in bu isyanda hiç parmağı olmadığını açıklamıştır.

Abdülhamid bu sırada çok ihtiyatlı davranır. Bilinçli olarak geride kalır. Ama hiçbir sorumluluk da almaz: Jön Türkler hakkında, "Bu durumu kendileri yarattı, kendileri halletsin!" der. Meşruti rejime desteğini kararlı bir biçimde ifade etmeyi sürdürür ve askerlerin "Yaşa!" sesleri arasında yapılan 16 Nisan selamlık merasiminde de bunu hatırlatır. Asilerle açıkça uzlaşan bir tavır alsa da, özel konuşmalarında orduyu saran disiplinsizlik karşısında dehşete kapıldığını itiraf eder. "Yeniçeriler devrine geri döndük!" diye yakınır. Başlangıçta ayaklanma, dinci unsurları kullanmaya çalışan Sabahaddin ve Ahrar Fırkası -İttihat ve Terakki Fırkası'nın merkeziyetçi eğilimlerine karşı olup, onları destekleyen Arnavutların bir bölümü- tarafından örgütlenmiş gibidir; ama olaylar düşündükleri gibi gelişmez, isyan dinci gericilik ve Meşrutiyet karşıtı bir hareketgörünümüne bürünür. Olayların Ahrar Fırkası'nı aştığı ve isyanın liberallerin denetiminden çıktığı hızla anlaşılır.

Bununla birlikte birkaç gün boyunca hükümetin zayıflamasının ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağılmasının yarattığı iktidar boşluğu içinde, saray 1908 yazından beri yitirdiği yerine kısmen yeniden kavuşur. Abdülhamid basit bir kurumsal oyunla, sadrazamı kendisi atadığı için yetkilerinin bir bölümünü yeniden ele geçirmiş, siyaset sahnesinin merkezine yeniden yerleşmiştir. Onun görüşü alınır, ona biat edilir, ondan tavır alması istenir. Her ne olursa olsun, sanki eski imkânlarına kavuşmuş gibidir. İsyanın ilk günleri boyunca Abdülhamid kendine hâkim bir görüntü çizer. 14 Nisan sabahı merasim üniformasını giymiş sultan, İsmail Kemal'i huzuruna kabul eder; İsmail Kemal onu "çok iyi bir fiziksel ve manevi durum"da görünce şaşırır,[31] sultanı en az on yıl gençleşmiş bulur. Dinci kışkırtıcılar sultanı durumdan istifade etmesi için sıkıştırırlar. İsyanın doruk noktasında, Vahdeti bir provokasyon yapıp Abdülhamid'i durumdan vazife çıkarmaya iter: *Volkan* gazetesi, 14 Nisan tarihli sayısında, sultanı Kanun-ı Esasi'yi askıya alıp Meclis-i Mebusan'ı dağıtmaya, yani otuz yıl önce, Şubat 1878'de meşruti aygıttan kurtulduğu zamanki duruma dönmeye çağırır.

Sultan, ayaklanmanın kışkırtıcısı olmasa da, koşullardan yararlanıp kişisel bir koz oynamaya yeltenmiş midir? Hadiselerden çıkar sağlamaya çalışmış mıdır? İhtiyatlı tavrını korumuş, ama şiarına da sadık kalmıştır aslında: "Akıntıya uymak gerek." Böylece taraf sız kalmış, böylece Jön

31 *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, s. 341.

Türklerin gözünde affedilmez bir hata işlemiştir. Krizin tam ortasında yaşanan bir olay, iktidarının bir bölümünü yeniden ele geçirme umudunu belki de tamamen yitirmediğini göstermektedir: Sadrazam değişiminden istifade ederek, Harbiye ve Bahriye nazırlarını atama hakkını yeniden ele geçirmeyi dener. Bu yeni girişimi de başarısızlıkla sonuçlanır. Bu kez, yaşananlardan iyi ders çıkarmış yeni sadrazam Tevfik Paşa sultanın heveslerine karşı çıkar: Abdülhamid ısrar ederse sadrazamlığı kabul etmeyeceği tehdidini savurur, sonunda Abdülhamid bu girişimden cayar.[32]

Bu arada isyan, tam bir kargaşa içine sürüklenmiştir. İstanbul'da esamesi okunmayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, taşrada, özellikle de Makedonya'da mevzilerini korumaktadır. Selanik'te direniş hızla örgütlenir, ordu Mahmud Şevket Paşa'nın telkinleriyle harekete geçer. Paşa, Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe sokup asileri cezalandırmak üzere başkente yürüyecek bir "Hareket Ordusu" kurar. 19 Nisan'da Hareket Ordusu, isyanı ezmeye ve Abdülhamid'in hesabını görmeye kararlı bir biçimde, başkente doğru yürümeye başlar.

Devrilme ve Sürgün

Abdülhamid'in isyana gerçekten katılıp katılmaması, Jön Türkler açısından pek de önemli değildir; onlar bu fırsattan yararlanıp sultandan kurtulmaya kararlıdır. Temmuz 1908'deki devrimden beri sultan hakkındaki hüküm tecil edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti onu o devirde hal edememiş, Abdülhamid uysal davranarak yerini korumayı başarmıştır. Cemiyet onun iktidarını sınırlasa da, sultan potansiyel bir tehdit olmayı sürdürmektedir. Jön Türklerin birçoğu, o tahtta kaldığı sürece, hiçbir şeyin mümkün olmayacağına inanmaktadır. Ağustos ayında İttihat ve Terakki yandaşı bir diplomat Londra'da *New York Times* muhabirine, devrimin ancak Abdülhamid'in yerine liberal fikirleriyle tanınan veliahd şehzade Mehmed Reşad tahta çıktığında tamamlanmış sayılacağını açıklamıştı.[33] O zamandan beri "hal" söylentilerinin ardı arkası kesilmez. 31 Mart ayaklanması Jön Türklere bu konuda harekete geçmek için uzun süredir bekledikleri fırsatı vermiş olmaz mı? Öyle ki, bazıları bu işte onların parmağı olduğundan bile kuşkulanmıştır...

33 Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 155.

32 Akşin, *age*, s. 57.

Hareket Ordusu İstanbul'a egemen olmayı başarırsa, Abdülhamid'in sonunun geleceği herkesin gözünde açıktır. 19 Nisan'da Yeşilköy'e ordugâh kurulunca, sultana karşı tam bir kamuoyu kampanyası açılır. O zamana dek İttihat ve Terakki aleyhtarı bir tutum sergileyen gazeteler, şimdi Abdülhamid'e karşı hücuma geçerler. Devrilme olasılığından çok saygısızca ve patavatsızca söz edilmeye başlanır. Sultan, Meşrutiyet'e ve Meclis-i Mebusan'a karşı eyleme geçmek, askerleri isyana kışkırtmak, sansürü ve istibdadı geri getirmeye niyetlenmekle suçlanır.[34] *Serbesti* gazetesi, başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi işini sultanın finanse ettiğini ima eder. Bâbıâli'ye ve Saray'a, taşradan yağmur gibi telgraf yağar. Çoğu yerel İttihat ve Terakki cemiyetleri tarafından yazdırılmış bu teller, Cemiyet'e bağlılıklarını yinelemekte ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesini talep etmektedir.[35]

Her yerde çok çeşitli söylentiler, en çılgınca dedikodular dolaşır, hatta basında bile yer bulurlar: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sultanın tahttan çekilmesini istediği ve gerekirse bu tedbiri zorla hayata geçirmeye hazır olduğu ileri sürülür -bu söylenti, saraya komşu Ortaköy ve Beşiktaş mahallelerinde paniğe neden olur ve mahalle sakinleri evlerini boşaltmaya başlar. Öteki dedikodular: Almanlar gelip sultanı kurtarmaya hazırlanıyormuş, Makedonya'da yeni bir padişah ilan edilmiş; Abdülhamid son bir provokasyon yapıp yabancı müdahalesine neden olmak için başlıca Avrupa devletlerinin sefaretlerini bombalatacakmış.[36] Aslında bu kampanyanın ve bu söylentilerin tek bir amacı olduğu anlaşılmaktadır: Kamuoyunu padişahın devrilmesine hazırlamak.[37]

Hareket Ordusu, Yeşilköy'de yaptığı açıklamayla, İstanbul'da nizamı yeniden tesis edip suçluları cezalandırmaya niyetli olduğunu bildirir. Olaylara karışmış liberaller [Ahrar ve Sabahaddin yanlıları] ve dinciler misilleme korkusuyla şehri terk etmeye başlarken, birçok mebus da Hareket Ordusu'nun saflarına giderler. 21 Nisan'da başlarında Ahmed Rıza'nın yer aldığı yüz kadar mebus, Meclis-i Mebusan'la Meclis-i Âyan'ı Yeşilköy'e nakledip, Said Paşa'nın başkanlığında bir tür "Meclis-i Milli" bünyesinde birleştirmeye karar verirler. Ertesi gün yaklaşık yüz yirmi mebus ve yirmi âyan Yeşilköy Yat Kulübü'nde toplanıp, sultanın hal edilerek yerine Mehmed Reşad'ın geçirilmesi konusunu tartışmaya başlar-

34 Swenson, *The Young Turk Revolution*, s. 373-374.

35 Akşin, *age*, s. 92-95.

36 Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*, Leiden, E. J. Brill, 2000, s. 109, 114; Akşin, *age*, s. 174.

37 Akşin, *age*, s. 174.

lar. Ama Mahmud Şevket Paşa'nın gelişiyle tartışma kesilir. Paşa, sultanın tahttan indirilmesi kararının ertelenmesini ister. "Eğer askerler, sultanı devireceğimizi öğrenirlerse, bu bizim sonumuz olur" der.[38] Gerçekten de ordunun resmen açıklanmış amacı, Meşrutiyet'e ve sultana saldırmaya cüret edenleri cezalandırmaktır.

Başlangıçta Abdülhamid Hareket Ordusu'na inanmaz, İttihatçılardan yana bir "blöf"ün söz konusu olduğuna, ordunun İstanbul üzerine yürümeyi göze alamayacağına inanır.[39] Sonra askerlerin kararlılığını fark edince, boyun eğer. Beklemekle geçen bu günler boyunca kızı onu, "son derece üzgün", "kederle omuzları çökmüş bir halde", "bezgin" olarak betimler; onu hiç bu kadar "bitkin ve me'yus" görmediğini, tüm sevincinin uçup gittiğini nakleder. Babasının yaptığı şu acı saptamayı aktarır: "Düşmanlarımın muradı oldu."[40] Abdülhamid kendisini bekleyen son hakkında hiç hayale kapılmaz. Hareket Ordusu'ndan gelen ve ordunun sultana bağlı kaldığını, onu korumak, ayrıcalıklarını savunmak istediğini bildiren yatıştırıcı mesajlara rağmen devirme kararı sızmıştır bir kez. 22 Nisan'da Enver Bey *Le Matin* muhabirine ihtiyatsızca bir demeç vererek, "Abdülhamid'in tahtta tutulmasının vatanın malı olması anlamına geleceği"ni ve canının kurtulmasından başka bir şey bekleyemeyeceğini açıklar. Ayın 24'ünde bu haber İstanbul gazetelerine yansır.[41]

23 Nisan Cuma günü sultan son kez selamlık merasimini gerçekleştirir. Aynı gün Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yürür, surdışı mahallelerde mevzilenir ve ertesi gün dört koldan payitahta girer. Asi birliklerin kamp kurduğu Topkapı Sarayı'nın yakınında ve kuzeyde Taksim kışlası ve Taşkışla civarında şiddetli çatışmalar yaşanır. Ama isyancı askerler genelde direnmeden teslim olurlar. Çatışmalarda toplam 400 kişi ölür ve 800 kişi yaralanır.[42] Akşam Mahmud Şevket Paşa sıkıyönetim ilan eder. Artık duruma tam anlamıyla hâkim olmuştur.

Geriye Yıldız Sarayı sorunu kalır. Hareket Ordusu'nun geldiğini haberalır almaz, Abdülhamid Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa'nın ve Harbiye nazırının da yardımıyla kan dökülmesini engellemek için elinden gelen her şeyi yapar. Asi askerleri direnmemeleri için ikna etmek gerekmektedir. Özellikle de Abdülhamid saray muhafızlarını silahlarını bırakmaya ikna etmek için uğraşır. 24 Nisan Cumartesi akşamüstüne doğru

38 Akşin, s. 182.
39 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. I/2, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1940, s. 198.
40 Osmanoglou, s. 140 [Osmanoğlu, s. 143-144].
41 Akşin, *age*, s. 183.
42 Swenson, *age*, s. 394.

Selanik'ten gelen ordunun ilk unsurları Yıldız Sarayı'nın çevresindeki bahçelerde mevzilenir ve kitabına uygun bir kuşatmaya hazırlanırlar.

Aslında İstanbul'dan gelen top seslerinin duyulduğu Yıldız paniğe yenik düşmüş ve hızla boşalmaya başlamıştır. Tam bir ana baba günü yaşanmaktadır: Gece bekçileri, Arnavut kapıcılar, hizmetçiler, bahçıvanlar, kilerciler, aşçılar, haremağaları, muhafızlar, mabeynciler ve diğer görevliler hiç gecikmeden kaçarlar. Sarayı korumakla görevlendirilmiş II. Ordu'ya bağlı birlikler direnmeden teslim olurlar ve geride otuz kadar muhafızdan başka kimse kalmaz. Ertesi gün Yıldız tamamen boşalmış gibidir: Ayşe Osmanoğlu, "kadınlardan başka kimseler kalmamıştı" diye kaydeder.[43]

26 Nisan'da başkentte asayiş yeniden sağlanmıştır. Mebuslar ve âyan Yeşilköy'den ayrılıp İstanbul'a gelir ve Ayasofya yakınındaki Meclis-i Mebusan binasında buluşurlar. Ertesigün 240 mebus ve 34 âyan Abdülhamid'in kaderini belirlemeküzere gizli bir oturum yaparlar. Bazıları bu son adımı atmakta hâlâ tereddütlüdür: Sonuç olarak Abdülhamid'in ayaklanmaya karıştığına dair bir delil yoktur ve öte yandan Kanun-ı Esasi'ye göre (5. madde) padişahın şahsı, sorumluluktan muaf ve kutsaldır. Kurallara uygun bir hal için, Osmanlı geleneğine göre, fetva emini tarafından yazılıp şeyhülislam tarafından mühürlenen bir fetva gerekir. Sorumlulukları hatırlatılan her iki görevli de çeşitli bahaneler ileri sürerek yan çizmeye çalışırlar. Ama İttihat ve Terakki Cemiyeti kararlıdır: Meclis ikinci reisi ve Cemiyet merkez komite üyesi Talat Bey onların tereddütlerini kırmayı başarıp meclise gelmelerini sağlar. Bir fetva taslağı zaten hazırdır; tahttan indirme ile tahttan çekilme arasında tercih yapma hakkı Meclis'e bırakılmıştır. Ama Meclis'te "hal edilsin" haykırışları yükselir ve sonunda bu seçenek ittifakla onaylanır. Aynı zamanda mebuslar, yine ittifakla, yeni sultan V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkışı lehine görüş bildirirler.

Geriye, meclisin kararını Abdülhamid'e bildirmek kalmıştır. Meclis, alınan kararı sultana bildirmek üzere dört mebusdan oluşan bir heyet göndermeye karar verir. Bu arada, daha heyet gelmeden, Yıldız'da yeni sultan Mehmed Reşad'ın tahta çıkışını haber veren yüz bir pâre top atışı duyulur. Abdülhamid'in kızı, "beklenilen müthiş gün ve saat gelip çatmıştı" diye yazar. Heyetiki âyan ve iki mebustan oluşmaktadır: Eski Bahriye nazırlarından Arif Hikmet Paşa, Katolik bir Ermeni olan Aram Efendi; mebuslar ise, Selanikli bir Yahudi olan Emanuel Karasu ile Draç'tan

43 Osmanoglou, s. 142 [Osmanoğlu, s. 146].

Arnavut mebus Esad Toptani'dir. Grup Yıldız'a geldiğinde, Hareket Ordusu'nu temsilen jandarma miralayı Galip Bey de onlara katılır.

Abdülhamid, heyeti Küçük Mabeyin Köşkü'nde kabul eder. Esad Toptani söz alır. Arnavut mebus sultana hitap ederken kâh "sen" kâh "siz" der: "Biz Meclis-i Mebusan tarafından geldik. Fetva-yı şerif var. Millet seni hal' etti. Ama hayatınız emindir." Sonra Arif Hikmet Paşa, sultana fetvayı okur. Sultan "kararlı ve vakur bir sesle" cevap verir: "Bu işi ben yapmadım. Sebeb olanları millet arasın bulsun (...) Yalnız bir ricam var. O da hayatının Çırağan Sarayı'nda muhafaza edilmesidir (...) Hiçbir şeye karışmam. Milletten bunu rica ederim."[44]

Ama heyetin, hal edilmiş sultanın nerede ikametedeceğine karar verme yetkisi yoktur. Bu dileği Meclis'e bildireceklerine söz verirler. Aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti bu konudaki kararı zaten vermiştir: Abdülhamid'i İstanbul'da tutmanın güvenli olmayacağı kanısındadırlar. Cemiyet, onu daha sıkı gözetim altında tutabilmek için, biran önce tam anlamıyla bir Jön Türk kenti olan Selanik'e getirtmeye çalışır. Talat ve Cavid beyler, Meclis-i Milli reisi Said Paşa ile buluşup Cemiyet'in aldığı kararı bildirirler: Abdülhamid Selanik'e sürülmelidir.

Gece geç saatte, bire doğru yeni bir heyet Yıldız Sarayı'na gidip Abdülhamid'e Selanik'e sürgün edildiğini bildirir. Heyet subaylardan oluşmuştur: Hareket Ordusu'nun iki komutanı Hüsnü Paşa ve Hamdi Paşa, jandarma miralayı Galip Bey ve erkân-ı harp subayı Fethi Bey. Abdülhamid itiraz eder: "Ben burada ölmek istiyorum. Ecdadımın medfeni [mezarları] buradadır. Beni götürmek istemeniz meşrutiyete mugayirdir [aykırıdır]." Abdülhamid'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden koparabildiği tek istek, ailesi ve çocuklarıyla birlikte gitmek olur.

28 Nisan 1909'un ilk saatlerinde, Abdülhamid Yıldız Sarayı'ndan ayrılıp Sirkeci Garı'na gider ve orada derhal özel bir trene yerleştirilerek Selanik'e doğru yola çıkarılır.

---

44 Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 82.

Sonsöz

19. BÖLÜM

Bir Sultanın Ölümü, Bir İmparatorluğun Ölümü

27 Nisan 1909'da Abdülhamid hal edilir ve yerine kardeşi, veliahd şehzade Reşad, V. Mehmed Reşad adıyla tahta çıkarılır. Abdülhamid bir on yıl daha yaşayacak ve mecburi inziva hayatı sürecektir. Önce Ekim 1912'ye kadar Jön Türklerin kenti Selanik'te kalır. O tarihte Yunan ordularının Birinci Balkan Savaşı çerçevesinde Makedonya'nın başkentine doğru ilerlemesi üzerine, Jön Türklersabıksultanı İstanbul'a getirip Beylerbeyi Sarayı'nda sıkı gözetim altında tutmaya karar verirler. Devrik sultan son nefesini 10 Şubat 1918'de orada verecektir. Gerçeği söylemek gerekirse, Abdülhamid'in son yılları daha çok küçük bir tarihin konusudur; neredeyse mutlak bir tecrit içindeki sultan her türlü etkisini yitirmiş, 27 Nisan onun siyasi ölüm tarihi olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük tarihi ise artık başka yerde, siyasal yaşama giderek daha açık biçimde hükmeden İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde; İttihatçılar ile liberaller arasındaki nüfuz kavgalarının pençesinde kalmış Meclis-i Mebusan duvarları içinde; siyasal yaşamı çokyakındanizleyen Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye'de (genelkurmayda); Saray'ın ve Bâbıâli'nin çevresinde dalgalanıp duran siyasi cemiyetlerde cereyan etmektedir. En önemlisi de savaş alanlarında. Osmanlı İmparatorluğu Ekim 1911'den 1918 sonuna kadar hemen hiç ara vermeden savaşır. Önce Trablusgarp'ta İtalya'ya karşı, sonra son iki Balkan Savaşı ile Balkanlar'da; en sonunda da Birinci Dünya Savaşı'nda her cephede savaşır; bu arada Arnavutluk ve Yemen'de verilen gerilla savaşlarını da unutmamak gerekir. Abdülhamid öldükten birkaç ay sonra, köşeye sıkışmış, soluğu tükenmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun Mondros Mütarekesi'ni imzalamaktan başka çaresi kalmamıştır. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar imparatorluk resmen varlığını sürdürse de, aslında mütarekeyle birlikte fiilen sona ermiştir. 1918, meşum yıl: Abdülhamid ve İmparatorluk *sahneden çıkarlar.*

Abdülhamid'siz İmparatorluk

Abdülhamid'in sürgüne gönderilmesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde bir sayfa çevrilmiş olur. 27 Nisan 1909 sadece onun devrilmesini değil, Osmanlı hanedanının zayıflamasındaki son aşamayı da temsil eder. Jön Türkler, Abdülhamid'i saf dışı bırakarak, aynı zamanda sultanın imparatorluğun merkezindeki kişi olduğu fikrini de bir kenara itmişlerdir. Hanedan daha bir on beş yıl sürecektir. 1918'de ölen V. Mehmed Reşad'dan sonra son padişah VI. Mehmed Vahideddin -Abdülhamid'in en küçük kardeşi- 1918'den 1922'ye kadar tahtta kalacak, ama Osmanlı topraklarının iyice küçülmüş bir parçasında ve fiilen İngilizlerin himayesinde hüküm sürecektir. Zaten Kasım 1922'de de bir İngilizgemisine binerek kaçacaktır. O zaman geride Abdülaziz'in oğlu, Halife -çünkü saltanat artık yürürlükten kaldırılmıştır- II. Abdülmecid'den başka kimse kalmaz. 1924'te çıkarılan bir kanunla hilafetin de kaldırıldığı ve hanedan üyelerinin memleketten sürüldüğü ilan edilir. Kurulalı altı yüz yıldan fazla olmuş Osmanlı hanedanı tarih sahnesinden çıkar. Aslında hanedanın sonu, Abdülhamid'in Osmanlı İmparatorluğu'nun son gerçek padişahı olduğunu gösterecektir. Bir anlamda gerçekten "son sultan"dır o.[1]

Ama biz anlatımızda, henüz o noktaya gelmedik. Şimdilik, V. Mehmed Reşad hâlâ sultan. Siyasi ihtirasları olmayan, silik bir kişilik. Tahta çıktığında altmış dört yaşında -selefleri içinde tahta bu kadar ileri bir yaşta çıkmış başka birisi yok. Otuz iki yıl boyunca, Balmumcu ve Ortaköy'deki saraylarına kapanmış bir halde, veliahd şehzade olarak sultanın hafiyelerinin yakın gözetimi altında yaşamıştı. Mevleviyye tarikatına mensup olan Reşad, açık, hoşgörülü bir insandır. Jön Türklerin ona yüklemek istediği figüranlık rolünü kendi rızasıyla kabullenir. Ama yine de bir simge olarak kalır, Osmanlı birliğini temsil eder. 1911'de Rumeli yine Balkan devletlerinin emellerinden ve Arnavut isyanından kaynaklanan tehditle karşı karşıya kalınca, Jön Türklerin isteği üzerine Osmanlı hanedanının otoritesini hatırlatmaya ve bölgedeki etnik, dinsel düşmanlıkları durdurmaya yönelik büyük bir Rumeli seyahatine çıkmayı kabul eder.

Yeni sultanın ne kişisel tarihi ne de karakteri onu bir başrol oyuncusu haline getirmeye elverişlidir. Ayrıca Ağustos 1909'da tahta çıktıktan birkaç ay sonra, İttihatçılar padişahın yetkilerini iyice kısıtlayan bir dizi anayasal değişiklik tasarısını meclisten geçirirler. Artık sultanın hüküm-

1 Michel de Grèce, *Le Dernier Sultan*, Paris, Pocket, 2002.

ranlığı koşulsuz değildir: O da meclisin önünde şeriata ve Kanun-ı Esasi'ye, ülkesine ve milletine bağlı kalacağına yemin etmek zorundadır. Sultan, sadrazamı ve şeyhülislamı atamaya devam eder, ama nazır atama yetkisi artık onda değildir, sadrazamın eline geçmiştir. Antlaşmaların Meclis-i Mebusan tarafından onaylanması gerekir. Meclis reisi ve vekili artık onun tarafından atanmayıp, meclis tarafından seçilirler. Ayrıca sultanın devletin güvenliği için bir tehdit olarak gördüğü şahısları -1876 Kanun-ı Esasisi'nde olduğu gibi- Osmanlı toprakları dışına sürme yetkisi söz konusu değildir. Kısacası sultan hükümetin veya meclisin aldığı kararları onaylamakla yetinir. Tahttadır, ama artık yöneten o değildir.[2]

İktidar kimdedir? Bâbıâli'de mi? Aslında Ağustos 1909'da yapılan meşruti ıslahat sadece sultanın değil, sadrazamın da iktidarını zayıflatmıştır. Sadrazam, bundan böyle meclis karşısında sorumlu kılınmış kabinenin üzerinde daha az yetki sahibidir. Diğer yandan Nisan 1909 krizinin ardından sadrazamlık görevine geri dönen Hüseyin Hilmi Paşa, her şeye karşın Hamid devrinin yaşlı paşalarından daha uysaldır. 1910 yılının başında onun yerine geçen eski Roma sefiri İbrahim Hakkı Paşa ise dürüst bir adamdır, ama çapı sınırlıdır ve kendi kişiliğini dayatmaya pek eğilimli değildir. Sonuç olarak, Sarayile Bâbıâli arasında yaşanan ve Osmanlıların tüm 19. yüzyılına damgasını vuran büyük siyasi rekabet artık geride kalmış gibidir.

İktidar şimdi, farklı kabinelere kendi adamlarını yerleştiren ve meclis çoğunluğunu elinde bulunduran İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ve ordunun elindedir. Orduda ağır basan sima ise, İstanbul'da ilan edilen örfi idarenin (sıkıyönetimin) komutanlığını da üstlenen -örfi idare Temmuz 1912'ye kadaruzatılır- hatta bir ara Harbiye nazırlığı da yapan, Hareket Ordusu komutanı Mahmud Şevket Paşa'dır. 13 Nisan 1909'dan sonra çokzayıflayan liberal muhalefete gelince, 1911 sonuna doğru Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulmasıyla yeniden su yüzüne çıkar. Temmuz 1912'de başlayan kısa bir Hürriyet ve İtilaf iktidarının ardından İttihatçılar, Ocak 1913'te, "Bâbıâli Baskını" diye bilinen darbeyi gerçekleştirirler. Bu darbenin başını, silahlı adamlarıyla birlikte kabinenin toplantı yaptığı odayı basıp hükümeti istifayazorlayan Enver çeker. Artık iktidar Jön Türklerin denetimindedir. Sadrazam Mahmud Şevket Paşa Haziran 1913'te öldürüldükten sonra, 1918 sonuna dek sürecek tam bir diktatörlük kurarlar -Enver, Cemal ve Talat paşaların öne çıktığı bir tür "triumvira." Kısa bir çoğulcu ve görece liberal rejimin ardından, imparator-

2 Ahmad, *The Young Turks*, s. 58-61; Billioti ve Sedad, *Législation ottomane*, s. 334-363.

luk birkaç yıl içinde -hemen hiçbir ara dönem de yaşamadan- Hamid istibdadından Jön Türk diktatörlüğüne geçmiştir. Ama sonuç itibarıyla, Jön Türk diktatörlüğünün daha sert ve imparatorluk için daha zararlı olduğu ortaya çıkacaktır.

İmparatorluktan Yoksun Kalan Abdülhamid

Bu sırada Abdülhamid Selanik'teki yeni inzivasına çekilmiştir.[3] Niye Selanik? Bu Makedon şehrinin seçilmesinde Mahmud Şevket Paşa'yı ikna etmeyi başaran Talat Bey'in etkili olduğu anlaşılıyor. Selanik, Abdülhamid'in hâlâ çok sayıda taraftarının bulunabileceği payitahttan daha güvenlidir. Jön Türk devriminin başlıca ocağı olan bu şehir, İstanbul'da isyan çıktığında, rejime bağlı kalmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi hâlâ oradadır: Dolayısıyla sultan onun denetimi altında olacaktır. Abdülhamid, ömrünün sonunu doğduğu ve kardeşi Murad'la birlikte yaşadığı Çırağan Sarayı'nda geçirmek istemişti. Başkentten ayrılmak onun açısından kuşkusuz itibarına indirilen en ağır darbeydi. Kızı Ayşe Osmanoğlu'nun amlarında belirttiği gibi, bu sürgün karşısında öfkelenen Abdülhamid şöyle demişti: "Ecdadımızdan tahttan indirilmiş olanlar burada yaşamış, burada ölmüşlerdi. Hatta öldürülen dahi olmuş, fakat bir vilayete nakledilen kimse görülmemişti."[4]

Abdülhamid'in ikamet edeceği Alatini Köşkü, mimar Vitaliano Poselli tarafından Selanik Yahudisi bir banker ve sanayici ailesi olan Alatini'ler için inşa edilmişti. Yalılar mahallesindeki denize hâkim bir tepede bulunan köşk, neo-Rönesans stilinde, kırmızı kiremitli bir çatısı olan, yüksek parmaklıklı ve çiçeklerle kaplı bir bahçenin ortasında yükselen, üç katlı, geniş bir yapıydı. Köşk iki yıl önce bir İtalyan generaline, Makedonya'daki uluslararası jandarma kuvvetine komuta eden Robilant Paşa'ya kiralanmıştı. Bu general onu kendiliğinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin emrine mi vermiştir, yoksa köşke el mi konmuştur? Sultan'ı denetim altında tutmak için, bir piyade alayı ve bir jandarma müfrezesi yerleştirilir ve köşkün çevresinde kuş uçurtulmaz. Parmaklıkların yerine yüksek duvarlar örülür. Bahçede aceleyle bekçilerin kalacağı ek binalar inşa edilir. Ziyaretler yasaklanır ve dışarıdan gelen her şey çok sıkı denetlenir.

3 Selanik sürgünü hakkında, karş. Yavuz Selim Karakışla, *Exile Days of Abdülhamid II in Salonica (1909-1912) and Confiscation of his Wealth*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

4 Osmanoglou, s. 148 [Osmanoğlu, s. 153].

Sultan'ın yanında kimler gitmiştir? İkballerinden beşi, üç kızı, Şadiye, Ayşe ve Refia, son doğan iki oğlu, Abdürrahim ve Mehmed Abid; musâhibleri, hazinedarları, bendegânları, hademeleri, ayrıca odahklarve diğer hizmetçiler. Toplam otuz kişi kadar. Abdülhamid ve bu küçük dünya, Yıldız sakinlerinin alışık oldukları konforu sunamayan dairelere yerleşirler. Saraydaki hamamlar yerine, burada sadece bir "alafranga" banyo odası vardır. Vızıldaşıp duran sivrisinek sürüleri, saraylıların beyaz ve hassas ciltlerine bayılmıştır. 1910'da kenti vuran kolera salgınıyla ilgili anlatılanlar, köşk sakinlerinin huzurunu iyice kaçırır.

Abdülhamid, Adriyatik Denizi'nden İran körfezine, Kafkasya'dan Sahra çölüne kadar uzanan muazzam bir imparatorluğu yönettikten sonra, şimdi bir köşkün iki katına ve birkaç düzine insana hükmetmektedir. Ama köşk kısa sürede, tam bir "emperyal" teşrifatın sürdürüldüğü minyatür bir imparatorluğa dönüşür. Sultan artık evişleriyle sınırlanan emirlerini verir ve kendisine itaat edilir. Sadece davranışlarda değil sözlerde de saray adabı sürdürülür. Musâhibler kendi aralarında konuşurken "Zatı Şahaneleri" diye söz ettikleri Abdülhamid'e doğrudan hitap ederken yine eskiden olduğu gibi "Sultanım" derler. Yeni sultan Mehmed Reşad'ın Abdülhamid'i 1911'de ziyarete gelen yeni mabeyn başkâtibi, ona saygıyla "Haşmetlü" diye hitap eder. "Sabık sultan" veya "devrik sultan" gibi terimler haliyle yasaktır.

Bu küçük dünyanın başındaki Abdülhamid düzeni sürdürmeye uğraşır. Sultan iken büyük devletler, cemaatler, etnik topluluklar, dinler arasında hakem konumundaydı. Burada da günlük yaşamın iç içelikten kaynaklanan küçük tartışmalarını, kıskançlık kavgalarını, sinir krizlerini halletmek, şikâyetleri ve geçmişte kalmış hayata duyulan özlemleri yatıştırmak söz konusudur. Belki de bu vaziyetten en az sıkıntı çeken, inzivaya eskiden beri alışık olan Abdülhamid'dir. Sultan, alışkanlıklarına hızla geri döner. Erkenden kalkıp salonun çevresinde volta atar -bahçeye çıkması yasaktır. İkballerini ve çocuklarını köşkün üst katına yerleştirilmiş haremde ziyaret eder. Kızlar babalarını eğlendirmek için piyano veya ud çalar ya da şarkı söylerler. Kimi zaman Abdülhamid *Le Crime du moulin rouge* veya *Les Mystères de Paris* gibi romanlar okutur. Tütün ve kahve tiryakiliğini sürdürür. Salonlardan birine kurdurduğu atölyede, gençliğinin vakit geçirme uğraşlarına dönerek saatçilik ve marangozluk işleriyle oyalanır. Eğlence az, ziyaret yasaktır. Özenle gözlemlediği Halley kuyrukluyıldızının geçişi genel bir merak uyandırır ve tüm sohbetlerin konusu olur; 18 Mayıs'ta yıldızın kuyruğunun dünyaya çarpacağı iddia edilmektedir. Hiçbir felaket yaşanmaması üzerine Sultan doktoru

Hüseyin Atıf Bey'le konuşurken, "ilim adamları"nın teşhis hatasıyla alay eder: "Gülerek kabul etti, elimi sıktı. Gördünüz mü? Dediğim gibi kuyrukluyıldız boş çıktı, bir şey olmadı..."

Jön Türkler Abdülhamid'den kuşkulanmaya, bir kurtarma girişiminde bulunulabileceğinden kaygu duymaya devam ederler. Hürriyet ve İtilaf çıların onu yeniden iktidara getireceği söylentileri dolaşmaktadır. Dolayısıyla hükümet denetimi daha da sıkılaştırır, dışarıyla iletişim kurmasını engeller, gazete okumasını yasaklar. İttihatçılar, "geri dönüş" iddiası taşıyamasın diye onu fanusta tutmakta, eleştirilerinden de her halde çekinmektedirler. Yıldız'da iken dikkat çekici bir haber alma ağı kuran Abdülhamid'in haberlerle bağı birden kesilmiş, güncel gelişmeleri izleme olanağı elinden alınmıştır. Bu mahrumiyetten dolayı acı acı yakınır: "Canilerin bile hapiste gazete okumaya hakkı vardır" diye haykırır.[5] Haberden ve ziyaretten yoksun bırakılan Abdülhamid, gevezelik etmek ve iyi kötü haber almaya uğraşmakiçin kala kala bekçilerine kalır. Olağanüstü hafızasını koruyan Sultan onlara çocukluk ve gençlik anılarını anlatır ve hiçbir alakasının bulunmadığı 31 Mart Vak'ası'nın kurbanı olduğu için çok acı duyduğunu söyler.

Sultan, kuşkusuz hayatında ilk kez, babalık görevini de yerine getirebilir ve içinde bulunduğu durum onu, sultan iken hiç görmediği çocuklarına yaklaştırır. Evlenme çağına gelmiş kızlarının ve okuldan uzak kalan oğullarının geleceğinden endişe duyar. Özellikle de 1905 doğumlu son çocuğu Mehmed Abid için endişelenir; muhafazasına verilmiş subaylardan birinin özel okuma yazma dersleri verdiği Mehmed Abid'in dışarı çıkıp okula gitmesi için de izin alır.

Sabık Sultanın Servetini Nasıl Ele Geçirmeli?

Jön Türkler 1908 devriminden önce de sultanın servetini eleştirmiş ve ülkenin zenginliklerini zimmetine geçirdiğini iddia etmişlerdi. Temmuz 1908'den sonra Hazine-i Hassa'ya ait mal varlıklarının bir bölümünü geri almaya çalışmışlardı. Abdülhamid, Şubat 1909'da elindeki madenlerin ve tekellerin büyük bir bölümünü devlet hazinesine devretmişti.

Sultanın hallinden ve Selanik'e sürülmesinden sonra, Jön Türkler Abdülhamid'in servetine el koymayı her zamankinden çok istemeye baş-

5 Karakışla, *age*, s. 71.

larlar.[6] Bu zenginliklerin millete ait olduğu ve sultanın onları gasp ettiği kanısındadırlar. Ayrıca sultanın elinde önemli mali olanaklar bulundurmaya devam ederse, entrika çevirebileceğinden, insanları satın alabileceğinden, kendine taraftar toplayabileceğinden kaygı duyarlar. Sultanın, İzzet Paşa gibi bazı eski mesai arkadaşları yurtdışına kaçmıştır. Şu halde gerçek bir tehlike söz konusudur. Sultanın servetini ele geçirmek, onun elindeki son kozu da almak demektir.

Jön Türkler ilk aşamada Abdülhamid'in bankalardaki, Deutsche Bank, Osmanlı Bankası ve Crédit Lyonnais'deki mal varlıklarını almaya uğraşırlar. Bu serveti müsadere etmek olanaksız olduğu için, sultanın onları kendiliğinden teslim etmesini sağlamak gereklidir. Alatini Köşkü'nü bekleyen subaylar bu konuda sultanı ikna etmekle görevlendirilirler, onun vatanseverliğine seslenir, bu paranın orduya harcanacağı üzerinde ısrarla dururlar. Sultan kabul eder, ama şartlarını da ileri sürer: Köşkün satın alınmasını, kendisine ve inziva yoldaşlarına onurlu bir yaşam tarzı sağlanmasını, çocuklarının evlenmek veya öğrenimlerine devam edebilmek için köşkten çıkmalarına izin verilmesini; can güvenliği konusunda teminat verilmesini ister. Birçok pazarlığın ardından, işlem Haziran ayında gerçekleştirilir. Abdülhamid'in elindeki mal varlıkları Deutsche Bank ve Osmanlı Bankası temsilcileri tarafından, Almanya başkonsolosunun nezaretinde köşke getirilir ve sultan bunları kendi eliyle subaylara teslim eder. Bu mal varlığı, Osmanlı Bankası'nda 52.000 lira -yaklaşık 40.000'i önceki borçlar karşılığında Deutsche Bank ve Osmanlı Bankası'na ödenecektir-, Deutsche Bank'ta 16.000'den fazla Anadolu Demiryolu Şirketi hissesi ve 3000 Selanik Limanı hissesi. Crédit Lyonnais ile hesap kapatma işlemi daha sonra, 1912'de gerçekleştirilir ve buradan da Osmanlı hükümetinin cebine 70.000 lira girer.

Her ne olursa olsun Jön Türkler sözlerini tutar ve Abdülhamid'in koyduğu şartlara uyarlar. Alatini Köşkü ordu tarafından satın alınır, bir adının da "Ordu Köşkü" olmasının nedeni budur. 1910'da Abdülhamid'in üç kızı köşkten ayrılıp evlenmek, oğlu Abdürrahim de öğrenimine devam etmek üzere İstanbul'a dönerler. Abdülhamid'in hane halkının nüfusu azalmış; yanında iki ikbali, en küçük oğlu Mehmed Abid ve bir düzine kadar da musâhib kalmıştır.

Sabık sultanın servetine el konması sürecinde yaşanan bir diğer hadise, Abdülhamid ayrıldıktan sonra bulunan ganimete ilişkindir. İttihatçılara ve Hareket Ordusu askerlerine yönelik bir suçlama olarak sık sık di-

6 Karakışla, *age*, s. 122-164.

le getirildiği gibi, gerçekten de Yıldız Sarayı yağmalanmış mıdır? Aslında ordu ile İttihat ve Terakki Cemiyeti kadar, Meclis-i Mebusan, hatta yeni sultan Mehmed Reşad da Yıldız'da bulunan hazinelerin korunmasına büyük önem verirler. Abdülhamid ve yakınları saraydan alelacele ayrılınca, değerli eşyaların çoğu yerlerinde kalmıştır. Bir komisyon bunların sayımını yapar. Komisyon Yıldız'da nakit olarak 550.000 lira -bu para Osmanlı ordusuna teslim edilecektir- sanat eserleri, mobilyalar ve çok sayıda mücevher bulur. O çağda yaşamış bir tanık, "öyle çok mücevher vardı ki, saraylıların gözünde çakıl taşından farkları kalmamıştı" der. Tüm değerli eşyalar güvenlik nedeniyle Harbiye Nezareti'ne taşınır. Bulunan birçok evrak ve kayıt da arşive teslim edilir; sadece jurnaller Harbiye Nezareti'ne gönderilir ve incelendikten sonra yetkililer tarafından yakılır.

Yıldız'da bulunan mücevherlere gelince, -nişanlar ve tarihsel değeri olan parçalar dışındakiler- müzayedede satılırlar ve elde edilen hasılat Osmanlı bahriyesine verilir. Bunların arasında pırlanta kolyeler, elmas küpeler, üzerleri pırlantalarla, elmaslarla veya zümrütlerle süslenmiş broşlar, bilezikler, taçlar vardır. Bu vesileyle bir katalog yayınlanır: *Les bijoux de S. M. le Sultan Abdul-Hamid [Zat-ı Şahaneleri Sultan Abdülhamid'in Mücevherleri].*[7] 25 ve 26 Kasım 1911 tarihlerinde Paris'te yapılan müzayedede tüm rekorlar kırılır ve 1887'de yapılan Fransa kraliyet mücevherlerinin satışını bile geride bırakan bir tutara ulaşılır.

Demek ki Jön Türkler, Abdülhamid'in biriktirdiği servetin bir bölümünü Osmanlı devleti adına geri almayı kısa sürede başarmışlardır. Sultanın kendisine fedailer satın almasından veya kendisini kurtaracak bir darbe tezgâhlamasından çekinecek bir şeyleri kalmamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla sultan da böyle bir şeye hiç niyetlenmemiştir zaten. Aslında Abdülhamid Nisan 1909'da siyaseten ölmüştür. Hiçbir yandaşı onu savunmak için ayaklanmamış, hiçbir siyasi grup onu sahiplenmemiştir. Onu kurtarmak ve kaçmasını sağlamak veya onu yeniden Osmanlı tahtına çıkarmak amacıyla hiçbir girişimde bulunulmamıştır. Devrildikten sonra kamuoyu ona karşı amansız bir saldırıya geçer. Halkın uzun süredir birikmiş ve Temmuz 1908'den beri içeride tutulan tüm hıncı su yüzüne çıkar. Basın, özellikle de mizalı basını Alatini Köşkü'nün artık acz içine düşmüş konuğuyla hiç sıkılmadan alay eder, onu ülkeyi otuz yıl boyunca sağmal inek gibi kullanıp terör estirmekle suçlar.

---

7 *Catalogue de la vente aux enchères des perles, pierreries, bijaux et objets d'art précieux, le tout ayant appartenu à S. M. le Sultan Abd-ul Hamid II...*, Paris, Galerie Georges-Petit ve Hôtel Drouot, Kasım-Aralık 1911.

Beylerbeyi'nde Sürgün Günleri

Bu sırada imparatorluğun durumu da hızla bozulur. Ekim 1911'de İtalya Trablusgarp'a asker çıkartır, sahil şeridini işgal eder ve birkaç ay sonra da On İki Adalar'ı ele geçirir. Arnavutluk, İstanbul'a karşı açık isyan halindedir. 1912 yazında Jön Türkler iktidarı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na bırakırlar. Birkaç ay sonra, Ekim 1912'de Osmanlı İmparatorluğu Trablusgarp ve Bingazi'yi İtalya'ya bırakmak zorunda kalırken, Balkan devletleri, yani Osmanlı devletinin Avrupa'da kalmış son topraklarını -aslında Makedonya'yı- paylaşmak üzere ittifak yapmış Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan savaş ilan ederler. Bu savaş Osmanlılar açısından bir felakete dönüşür. Birkaç hafta içinde Bulgarlar Edirne'yi kuşatıp, Doğu Trakya'da İstanbul'dan önceki son savunma hattı olan Çatalca'ya ulaşırlar. Yunan orduları da Epeiros'u ve Güney Makedonya'yı işgal eder. Kasım ayının başında Selanik hem Bulgar hem de Yunan ordularının tehdidi altına girer.

Abdülhamid, içinde tutulduğu tecrithaline rağmen, sonunda Osmanlı ordularının uğradığı felaketi öğrenince, çöker. İzlediği tüm siyaset Balkan devletlerini birbirine düşürerek ustaca bir dengeyi sürdürmekten ibaret olan sultan, bu devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı koalisyon yapabilmiş olmalarına inanamaz. Özellikle de Jön Türklerin nasıl olup da Bulgarlarla Yunanların anlaşmasına izin verebildiklerini kavrayamaz. "Yunanlılarla Bulgarların birleşmesi nasıl olur? Başta bulunanlar bu ittifakı anlayamadılar mı?" diye itiraz eder.[8]

Hükümet açısından, sabıksultanı Selanik'te bırakmak artık söz konusu değildir. Karargâhını Makedonya'nın başkentine kurmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de zaten İstanbul'a taşınmıştır; Abdülhamid'in düşmanın eline bırakılması düşünülemez. Ama İstanbul'a nasıl götürülecektir? Bulgar orduları Selanik-İstanbul demiryolu hattını kesmiştir; Ege Denizi Yunan donanmasının denetimindedir, bu nedenle Osmanlı bandıralı bir gemi gönderilemez. Bu zor durumu halletmek üzere II. Wilhelm, Almanya sefaretinin karakol gemisi *Lorelei*'i, sabık sultanı Selanik'ten alıp getirmek üzere Osmanlıların emrine verir. Abdülhamid, İstanbul'a nakledileceğini öğrenince, dehşete kapılır. Selanik'ten ayrılmayı kesin bir dille reddeder. "Selanik, İstanbul'un anahtarıdır. Düşmana verilir mi?" Hatta teatral bir jest yaparak, şehri sonuna kadar savunmak üzere kendisine de bir tüfek verilmesini ister, sonra mantık yeniden ağır

8 Osmanoglou, s. 208 [Osmanoğlu, s. 216].

basar.[9] 30 Ekim'de, kalabalık bir muhafız alayı eşliğindeki sabık sultan, Alatini Köşkü'nden ayrılır ve yakınlarıyla birlikte *Lorelei*'in güvertesine çıkar. 1 Kasım'da Beylerbeyi Sarayı'na yerleşmiştir. Sekiz gün sonra Yunanlar Selanik'i ele geçirirler. İçinde yaşayanların telaşla boşalttıkları Alatini Köşkü, Yunan ordularınıngenel karargâhı olarak kullanılacaktır. Temmuz 1913'de son bir karşı saldırıyla Osmanlılar Edirne'yi geri alsalar da, Rumeli kesin olarak elden çıkmıştır.

Ya Beylerbeyi? 1865'te Sultan Abdülaziz tarafından Boğaz'ın Asya kıyısında inşa ettirilmiş, Rönesans ve barok stillerinin bir karışımı olan, baştan başa mermerden, zarif bir saray. Şöhretini Süveyş Kanalı'nın açılışı münasebetiyle 1869'da sultanı [Abdülaziz'i] ziyaret edip, bu sarayda kalan İmparatoriçe Eugénie de Montijo'ya borçludur. Abdülhamid de Şubat 1918'de ölünceye dek, orada hiç dışarı çıkmadan bir münzevi hayatı sürdürecektir. Yanında birkaç sadık hizmetkârı, ikballerinden ikisi -bunlardan biri Müşfika Hanım'dır- ve en küçük oğlu Mehmed Abid vardır. Çok rutubetli ve ısıtılması olanaksız bulduğu yeni konutundan hiç memnun değildir. Beylerbeyi'nde tek değişiklik, gazete okumasına izin verilmesidir. Artık zamanının çoğunu basında her çıkan yazıyı okumak, kimi zaman da notlar almakla geçirmektedir. Dolayısıyla siyasetteki gelişmeleri ve imparatorluğun geçtiği sınavları dikkatle izleyebilir. Her şeye karşın, "değerli bir askerdir" ve "belki de bu idareyi yine o yürütebilirdi" diye nitelediği, Hareket Ordusu Başkomutanı ve Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın Haziran 1913'te öldürülmesi karşısında şoka uğrar.

Beylerbeyi'nde geçirdiği günler, geçmişe dönmesine de vesile olur. Artık güncel haberleri günbegün izleme olanağına kavuşan sultan, kendi yaşamına ve saltanatına eğilir. Daha Selanik'teyken, hususi bir kâtibe hatıratını yazdırmaya başlamış, ama bekçiler yazmanın ilk taslağına el koymuşlardı -bu taslak bugüne dek bulunamamıştır. Sultan Beylerbeyi'nde -özellikle hekimi Atıf Bey'e- açılır ve sonraki kuşaklara anı parçacıkları, 1917'nin Mart ve Nisan aylarında gün gün kâğıda dökülmüş notlar bırakmış, bunlarda kendisini suçlayanlara ve eleştirenlere cevaplar vermiştir.[10] Haklı olduğunu ispatlamak için, saltanatının bazı hadiselerine dönüşler yapar. Ama bu eserde, bir tür Beylerbeyi *Mémorial*'i aramak gereksiz olur; Abdülhamid, Napoléon değildir, üstelik elinin altında da bir Las Cases yoktur.

9 *Age*, s. 209 [Osmanoğlu, s. 217].
10 Hatırat'tan parçalar: Yalçınkaya, s. 81-125.

93 [1877-1878] Harbi'nde hiçbir sorumluluğu olmadığını belirtir. Bu felaketin sorumlusu Midhat Paşa'dır. Ve Abdülhamid bu fırsattan yararlanarak, büyük rakibiyle kozunu bir kez daha paylaşır. Onun önce Tuna, sonra da Bağdat vilayetlerinde kanıtladığı yöneticilik yeteneklerine sahip olduğunu kabul etse de, bir hükümet başı vasfının bulunmadığını ileri sürer. Sadrazam olarak atadıktan sonra kendi üstünde hâkimiyet kurmaya çalışmakla suçlar; meşruti bir hükümetin başı gibi değil de gerçek bir despot gibi davrandığını söyler. Midhat Paşa aleyhine açılan mahkemeye baskı yaptığı iddialarını reddeder. Paşa'nın öldürülmesine gelince, bunun herhalde gardiyanların işi olduğunu belirtir; mahkemede çıkan idam kararını affettikten sonra ben onu niye öldürteyim ki, der.

Abdülhamid'in cevap vermek istediği bir diğer suçlama, 1885'teki Doğu Rumeli meselesindeki tavrıdır. Burada zayıflık göstermekle, darbeyi bastırmak üzere ordu göndermemekle çok suçlanmıştır. Ama ordunun yeniden teşkilatlanması henüz tamamlanmamıştı ve hazine de bomboştu, diye kendini savunur. İmparatorluğun başka yerlerdeki savunmasını temin etmek için bu noktada taviz vermek gerekiyordu. Aynı şekilde sultan, Tunus ve özellikle de Mısır'da da zor kullanmamasının doğru olduğunu belirtir. "Galibiyetle biten harpler de mağlubiyetle neticelenenler kadar milleti yorar" der.[11] Sultan, 13 Nisan 1909 darbe girişimine [31 Mart Vak'ası] karıştığı konusunda yöneltilen bir diğer suçlamaya da cevap verir. Bu meselede kesinlikle masum olduğunu canlı bir ifadeyle açıklar; eğer Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa o kadar müstereddit davranmasaydı bu komplo kolayca bastırılabilirdi, der. Biraz böbürlenme de içeren bir üslupla, zaten bu darbeyi ben tertip etmiş olsaydım, şu anda Beylerbeyi'nde değil hâlâ Yıldız'da olurdum, diye eklemeyi de ihmal etmez.

Abdülhamid, Kanun-ı Esasi konusunda birçokkez döner. Onu 1876'da meşrutiyetçi akıma karşı direnemediği için ilan ettiğini, ama 1908'de bizzat yürürlüğe sokmak istediğini ileri sürer. Bununla birlikte her şey onun nasıl kullanıldığına, kimin tarafından uygulandığına bağlıdır. "Meşrutiyet ilan edildi de ne oldu? Devletin borcu mu azaldı? Memleketin yolları, limanları, mektepleri mi çoğaldı? Kanunlar şimdi daha ma'kûl ve mantıkî mi tanzim ediliyor? Masûniyet-i şahsiye [kişi dokunulmazlığı] evvelkinden ziyade temin edilebildi mi? Ahali daha mı müreffehtir? Vefeyât tenâkusla tevellüdat tezâyüd mü etti [ölümlerazalıp doğumlarını arttı]? Efkâr-ı umumiye-yi cihan [dünya kamuoyu] daha ziyade mi lehimize oldu? "[12]

11 Yalçınkaya, s. 105.
12 Age, s. 119-121

Son

28 Haziran 1914'te Saraybosna'da yapılan suikastin ve Büyük Güçler'in Birinci Dünya Savaşı'na dönecek hadiselere girmesinin ardından, Osmanlı hükümeti Mihver güçlerinden yana tavır alır. 11 Kasım'da Rusya, Fransa ve İngiltere ile savaşa girer. Ayın 14'ünde Sultan Mehmed Reşad cihad ilan eder; bu kutsal savaş çağrısının Antant devletlerinin sömürge topraklarında ayaklanmalara yol açmasını umut etmektedir. İmparatorluk orduları Ocak 1915'te hücuma geçer. Enver Paşa komutasındaki Osmanlılar, Doğu Anadolu'da kazandıkları birkaç başarının ardından, Kars yolu üzerindeki Sarıkamış'ta korkunç bir bozguna uğrarlar; 90.000 mevcutlu ordunun sadece 12.000 askeri Rus ordularından ve Anadolu kışının dondurucu soğuğundan kurtulmayı başarır. Aynı anda Sina üzerinden Süveyş Kanalı'na doğru girişilen bir taarruz da sonuçsuz kalır; Mısır İngilizlere karşı ayaklanmaz. Şubat-Mart 1915'te, Ruslarla bağlantı kurmak isteyen İtilaf devletleri Çanakkale Boğazı'na karşı denizden saldırırlar, ama Türkler başarıyla direnip zaferi kazanırlar; İngiltere ve Fransa'nın Nisan 1915'te karaya bir ordu çıkartarak girişikleri ikinci saldırıda da, Osmanlı kuvvetleri büyük kayıplar pahasına düşmanı yine püskürtür.

Abdülhamid, gazetelerden aldığı haberlerden çok etkilenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mihver devletleri yanında savaşa girmesi onu mahveder. Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın cephesinde yer almanın bir hata olduğu kanısındadır: Bu iki kıta devleti, denizlere hâkim güçler karşısında ne yapabilir ki? "Bu bir deliliktir" diye yineleyip durur; "Selametimiz tarafsız kalmaktaydı (...) Allah, devleti bu hale getirenleri kahretsin."[13] Kardeşi Sultan Reşad'ın cihad ilan ettiğini duyunca üzülür; ona göre bunun ancak tehdit düzeyinde kalırsa bir etkisi olabilir. Fransızlarla İngilizler Çanakkale Boğazı'na saldırınca endişe genelleşir: İstanbul, Antant devletlerinin eline mi düşecek? O zaman sultanın Konya'ya, Abdülhamid'in de Bursa'ya nakledilmesi söz konusu olur. Kesin olarak karşı çıktığı böyle bir olasılığa isyan eder, bulunduğu yerde ölmeye hazır olduğunu bildirir. "Hiçbirimiz payitahtı terk etmemeliyiz. Bahusus kendileri ölünceye kadar burada kalmalıdırlar. Biz bütün hanedan, en küçük ferdimize kadar burada memleketi müdafaa ederek ölmeliyiz." Ve Osmanlıların, 29 Mayıs 1453'te Konstantinopolis'in fethedildiği gün silahı elinde Türklere karşı çarpışırken ölen son Bizans imparatoru XI. Kons-

13 Osmanoglou, s. 222 [Osmanoğlu, s. 231-233].

tantinus Dragases kadar olamamasına hayıflanır.[14] Neyse ki Türklerin kahramanca direnişi, bu tasarıların hepsini geçersiz kılar.

Batıda imparatorluğun merkezini tehdit eden kanlı Çanakkale savaşı yaşanırken, Anadolu'nun doğusu dehşete gömülür. Sarıkamış felaketinden sonra Doğu cephesinin durumunu ve Rusların ilerlemesini bahane eden -Ermenilerin bir bölümü Rus kuvvetlerine katılmıştır, bir bölümü de Osmanlı ordusunun hatlarının gerisinde gerilla faaliyeti yürütmektedir- Osmanlı hükümeti, Dahiliye nazırı Talat Paşa'nın inisiyatifiyle çok ağır sonuçlara gebe bir karar alır: Mayıs 1915'te Doğu Anadolu'daki tüm Ermeni nüfusun Mezopotamya'ya doğru tehciri emredilir. 1915 sonuna kadar devam eden bu operasyon korkunç koşullarda gerçekleşir, kafileler yağmacıların ve Kürt aşiretlerin, kolluk kuvvetlerinin ve Teşkilatı Mahsusa -Harbiye nazırı Enver Paşa'nın doğrudan denetimi altındaki bir grup gönüllü subay- üyelerinin saldırısına uğrar. Sonuçta Ermeni nüfusun çok büyük bir bölümü yok edilir ve neredeyse bin yıla varan bir varlık Doğu Anadolu haritasından silinir. Tarihçiler kurban sayısını 600.000 ile 800.000 arasında tahmin etmektedir;[15] gerçek bir kitle katliamı suçu oluşturan bu hadise o dönemde toplu katliam diye tanımlandıktan sonra, *Shoah** örneğindeki gibi soykırım olarak nitelenir.

Sabık sultan, imparatorluğun öteki ucunda oynanan korkunç dramın farkında mıdır? Her ne olursa olsun, anılarında bu konudan tek söz bile etmez. Bu konuda çok katı bir sansüruygulanan Osmanlı basınından da haberalması beklenemez. Gazetelerde daha çok Osmanlı askerinin kahramanlıklarına yer verilmektedir. 1916'da gerçekten de övünülebilecek bazı başarılar söz konusudur. Mezopotamya cephesinde Osmanlılar İngilizlerin İran körfezinden başlayan ilerlemesini Kuttülamare'de durdurmayı başarmış, burada General Townshend komutasındaki 13.000 İngiliz askeri teslim olmak zorunda kalmıştır. Osmanlı birlikleri Avrupa cephesinde de savaşmak üzere, Galiçya ve Makedonya'ya gönderilirler.

Ama rüzgâr Osmanlının aleyhine dönmeye başlar. 1916'da Rus orduları Anadolu'da yeniden taarruza geçip önce Erzurum'u, ardından Trabzon'u alırlar. Osmanlıların Süveyş Kanalı'na yönelik yeni bir saldırısı daha sonuçsuz kalır. İngilizlerin altın, silah ve bol keseden vaatler verdikleri Mekke Şerifi Hüseyin, Arapları arkasında toplayıp isyan bayrağını açar. Mezopotamya'da İngilizler kuvvetleri yeniden saldırıya ge-

14 *Age*, s. 220 [Osmanoğlu, s. 231].

15 Örneğin bkz. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, s. 119-121.

* İkinci Dünya Savaşı'ndaki Yahudi soykırımı-ç.n.

çip Mart 1917'de Bağdat'ı alır ve kuzeye doğru yürüyüşlerine devam ederler; amaçları Musul'daki petrol yataklarını ele geçirmektir. Aynı anda Filistin cephesi de çözülür ve İngiliz birlikleri Aralık 1917'de Kudüs'e girerler.

Bu arada Abdülhamid'in sağlığı giderek bozulmaktadır. Mart 1917'de "Ölüm bana o kadar yaklaşıyor ki âdeta hatvelerinin [adımlarının] seslerini duyuyorum" diye yazar.[16] 1918'in ilk aylarında iyice elden ayaktan kesilir; 10 Şubat'ta da akciğerlerinde ödem ve kalp yetmezliği sonucunda vefat eder. Sultan Mehmed Reşad, ağabeyi olan sabık sultan için padişahlara mahsus bir cenaze merasimi düzenlenmesini buyurur. Abdülhamid'in naaşı Topkapı Sarayı'na nakledilir ve orada çok sayıda nazır, siyasetçi, ulema ve devlet ricalinden oluşan etkileyici bir kalabalık son vazifesini yerine getirmek üzere toplanır. Topkapı'dan çıkıp hazırolda bekleyen çift sıra askerin arasından geçen cenaze alayı, Sultan II. Mahmud'un türbesine doğru yönelir ve sabık sultan orada, validesinin yanına defnedilir. Tanıklar saygılı, duygulu, gözyaşları içinde, büyük bir kalabalık toplandığını söylerler. On yıllık Jön Türk iktidarından sonra savaş yıllarının ve mahrumiyetlerin yıprattığı İstanbullular, "Sultan Hamid"e yeniden sevgi göstererek yeni rejimden hoşnutsuzluklarını kendi usullerince yansıtırlar.[17] İlginç bir çelişki sonucunda, Abdülhamid fiziksel olarak ölürken siyaseten yeniden doğar. Defnedilmesi, ani bir dinsel ve vatanperver coşkuya neden olur -kendisini hal edenlerden öldükten sonra aldığı bir intikamdır bu.

Aynı anda imparatorluk da askerî açıdan bir soluk alır. Kasım 1917'deki Rus devrimi [Ekim Devrimi] Doğu cephesini rahatlatır. Bir müddet sonra, Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması, Osmanlıların Kafkasya'da 1878'de yitirdikleri toprakları, yani Kars ve Ardahan vilayetlerini geri almalarını sağlar. Şubat ayında Rus birliklerinin dağılmasından istifade eden bir Osmanlı ordusu, Ermeni kuvvetlerini önüne katıp Alman müttefikinin surat asmasına hiç aldırış etmeden Transkafkasya ve Hazar denizi yönünde ilerler ve Eylül 1918'de Bakû'ye varır. Enver'in Transkafkasya'yı, Hazar petrollerini denetim altına almayı ve onun da ötesinde Orta Asya ve Türkistan'la bağlar kurmayı hedefleyen "pantürkist" amaçları gerçekleşmekte midir yoksa?

Ama Kafkasya'da bu parlak başarılar kazanılırken öteki cephelerde savaş kaybedilmek üzeredir. Ağustos ayından itibaren Alman ordusu Batı

16 Yalçınkaya, s. 100.

17 Ahmed Refik, *Sultan Abdülhamid-i Sani'ye Dair*, İstanbul, 1918.

Avrupa'da geri çekilmek zorunda kalır. Eylül ayında İngilizler Filistin cephesini kesin bir biçimde yararlar. Aynı ayın içinde Selanik'te mevzilenmiş Fransız-İngiliz kuvvetleri Bulgaristan'a saldırır ve bu ülke 2 Ekim'de silah bırakmak zorunda kalır. Artık İstanbul Antant kuvvetlerinin doğrudan tehdidi altına girmiştir. Bozgun kaçınılmaz görünmektedir. İttihat ve Terakki hükümeti istifa eder. Sadrazamlığa atanan Ahmed İzzet Paşa ateşkes istemek zorundadır. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanır. İmparatorluğun parçalanmasını mühürleyen bu mütareke, İtilaf devletlerinin savaş sırasında tasarladıkları bölüşümün de yolunu açar. 1918'de 1 Kasım'ı 2 Kasım'abağlayan gece, Jön Türk yöneticileri kaçarlar. Abdülhamid öldükten dokuz ay sonra, Osmanlı İmparatorluğu da sona ermiştir.

Sonuç

Abdülhamid kadar olumsuz koşullarda tahta çıkmış bir hükümdar az bulunur. 1876'da sultan olduğunda, Osmanlı İmparatorluğu her yerinden su alan bir gemi gibidir. Savaş içinde olduğu Balkanlar'da yeni ayaklanmaların da tehdidi altındadır, mali açıdan tam bir iflas söz konusudur, Avrupa kamuoyu amansızca saldırmaktadır, Büyük Güçler de Osmanlı'ya düşmandır. İki selefinin birbiri peşisıra hal edilmesiyle iktidara ulaşan Abdülhamid'in meşruiyeti kuşkuyla karşılandığı gibi, korkunç bir tecrübe eksikliği de söz konusudur. Tahta çıktıktan dokuz ay sonra patlak veren Rus harbi tüm zamanını alır, daha önce eşine rastlanmamış bir felaketle sonuçlanır, yeni sultan bozguna ve barışın çok ağır bedeline göğüs germek zorunda kalır. Ancak bu sınavları verdikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden inşa edip ayağa kaldırmak işine girişebilir.

* * *

İçeride iktidarını kuran Abdülhamid o zaman gerçek çapını gösterebilmiş ve ortaya, imtiyazları konusunda son derece kıskanç, ülkesinin korunmasına ve kalkınmasına tutkuyla bağlı, tam bir devlet adamı çıkmıştır. İmparatorluğa yakıştırılan "hasta adam" nitelemesini asla kabul etmeyen Abdülhamid, Osmanlı devletini ne pahasına olursa olsun güçlendirmeye ve gerçek yerine tekrar kavuşturmaya kararlıydı. Onun çabaları, imparatorluğu modern ve büyük bir Müslüman gücü haline getirmeye yönelikti.

Bu amaca ulaşabilmek için, Tanzimat devri ıslahatçılarının 1839'dan beri açtıkları yolda yürümesi söz konusu değildi, çünkü Abdülhamid'e göre onların çabaları tam bir başarısızlıkla sonuçlanmış, yapılanlar ülkeyi siyasi kaosa, mali iflasa ve askerî felakete sürüklemişti. Bu nedenle imparatorluğun yeniden inşası yeni temeller üzerinde gerçekleştirilmeliydi. Peki ama, neydi bu temeller?

Abdülhamid, Tanzimat'ın sarstığı sultanlık kurumunu yeniden "kadir-i mutlak" kılarak işe başladı. Merkezi Yıldız Sarayı olan bir mutlakıyet sistemini yerleştirdi. Müslüman tebaasının gözünde meşruiyetini güçlendirmek için, hilafet kurumuna dayandı ve ona yüzyıllardır kaybettiği parlaklığını yeniden kazandırdı. Hilafeti sadece padişahlığı yeniden kutsallaştırmanın bir aracı olarak kullanmakla kalmadı, imparatorluktaki Müslümanları birbirine yapıştıracak bir harç haline getirdi. İdeolojik çerçevenin, vurguyu dini boyuta yapmak üzere bu yeniden kurgulanışına koşut olarak Abdülhamid coğrafi merkez konusunda da yeni bir ayarlamaya gitti. "İdaresi çok güç olan" ve "milli gücümüzü yiyip bitiren"[1] Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğinin ne denli zayıf olduğunu saptadığı için, bundan böyle Memalik-i Mahruse içinde önceliği Anadolu'ya ve Arap Yakındoğusu'na tanıyarak yeni bir toprak dengesi kurmaya çalıştı.

İktidarını yeni bir sosyal zemine oturtmaya da gayret etti; Tanzimat ıslahatçıları gibi İstanbul'un batılılaşmış seçkinlerine değil, taşra âyan ve eşrafına dayandı. Vilayetlerde, ilkesel olarak katı, ama yerel uygulanışlarında büyük bir esneklik gösteren merkeziyetçi bir siyaset izledi. 1875-1878 krizinin talihsiz deneylerinden ders çıkararak, imparatorluğu yeni diplomatik yönelişlere soktu ve Tanzimat devrinin müttefikleri olan Fransa veya İngiltere'den çok Almanya'yı ortak olarak öne çıkardı; İkinci Reich'la, Abdülhamid'in önayak olduğu bu yakınlaşma sadece imparatorluğun diplomatik ilişkilerini zenginleştirmekle kalmadı, askerî aygıtı yenilemeyi ve Fransızların ya da İngilizlerin yaptığı "sömürge tarzı" demiryollarına hiç benzemeyen, Osmanlı devletinin savunması, kalkınması ve birliği açısından yararlı demiryolları inşa edilmesini sağladı.

Sonuçta "Hamid sistemi" buydu. Tamamen "akılcı" amaçlara ve imkânlara uygundu -bu amaçlar ve imkânlar Avrupalıların pek hoşuna gitmese de. 1893'te, "sultanın gerek inançları gerekse politikası açısından bir fanatik, dolayısıyla akıl yoluyla erişilmesi olanaksız birisi" olduğunu yazan Fransa'nın İstanbul sefiri Paul Cambon baştan sona yanılıyordu.[2] Abdülhamid'in Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden ayağa kaldırmak için iç tutarlılığı olan, sağlam bir biçimde yapılandırılmış, gerçek anlamda bir projesi vardı.

---

1 *Pensées et souvenirs*, s. 55-56 [*Siyasi Hatıratım*, s. 71].
2 Paul Cambon, *Correspondance, 1870-1924*, *age*, s. 357.

* * *

İmparatorluğu ayağa kaldırmaya yönelik bu programın mimarı olan Abdülhamid, ustabaşılığı da büyük ölçüde üstlenmiş, gücünün ve enerjisinin büyük bir bölümünü bu işe hasredip, amansız bir çalışma temposu sürdürmüştü -belki saltanatının biraz daha dağınık geçen son yılları bunun dışında tutulabilir.

Bu proje sonuç verdi mi? Kesin olan bir şey varsa, Sultan Abdülhamid Devlet-i Osmani'yi kalıcı bir biçimde ayağa kaldırmayı başaramamış, o hal edildikten sadece birkaç yıl sonra imparatorluk da çökmüştür. Ama en azından Abdülhamid kendi devrinde imparatorluğu korumayı becermiştir. Yakında sona ereceği ileri sürülen bu "hasta" imparatorluk 1909'da o iktidardan ayrıldığında, toprak kayıplarını engelleyemese de, varlığını bal gibi korumuştu. 1878 felaketini, imparatorluğun parçalanmasına yönelik çok sayıdaki senaryoyu, Avrupa genişlemesinin ve Batı emperyalizminin doruk noktasını oluşturan bir dönemin dünyasındaki güç dengelerini hesaba katarsak, imparatorluğu bu koşullarda hayatta tutmayı başarmak bile başlıbaşına tartışılmaz bir başarıdır. Ama imparatorluğun korunması işi sadece Abdülhamid'e mal edilebilir mi? O devirde -diplomasi alanında tam bir insan sarrafı olan- Bismarck tarafından da övülen büyük diplomatik hünerini kabul etmekle birlikte, Büyük Güçler arasındaki çekişmelerin de bu işte payı olduğunu görmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nu kullamp sömürmek Fransa'nın, İngiltere'nin, Avusturya-Macaristan'ın, Almanya'nın, Rusya'nın ve İtalya'nın, hepsinin işine geliyordu. "Kârlı imtiyazları" ve "yağlı işleri"yle[3] bu büyük devletlere hatırı sayılır ekonomik, ticari ve hukuki imtiyazlar sağlayan kapitülasyonlar sistemi -sultanın ifadesiyle "haklarımızı çiğneyen" kapitülasyonlar-, hiç kuşku yok ki imparatorluğu parçalanmaktan ve sömürgeleştirilmekten *korumuştur*. İtalyan Meclisi'nin başkanı olan Giolitti, İtalya'nın Libya'yı işgal etmeye hiç ihtiyacı olmadığını, çünkü oradan zaten büyük gelirler temin ettiğini söylüyordu.[4] Saltanatın bilançosu, özellikle devletin ve toplumun modernleştirilmesi politikasında pozitif çıkmaktadır. Kronik mali sıkıntılara karşın -askerî harcamalar bütçe içinde muazzam bir yer tutuyor, toplam miktarın en az % 50'sini yutuyordu- Abdülhamid bu modernleştirme işine büyük bir enerjiyle bağlanmıştı. Tarihçilerin yıllardır inceledikleri Yıldız arşivleri derinlemesine tarandığında, sul-

3 René Pinon, *L'Europe et l'Empire ottoman*, age, s. 311.

4 Ramsaur, *The Young Turks*, s. 142-143.

tanın çeşitli kurumlarda, adalette, orduda, maarifte ıslahat yapabilmek için ne denli büyük çabalar harcadığı ortaya çıkar. İmparatorluğun Tanzimat'la başlayan modernleşmesi 1876'da kesintiye uğramamış, tam tersine onun saltanatında kimi zaman ivme kazanarak sürmüştü. Bu açıdan Abdülhamid, Tanzimat çizgisinde yer alan ıslahatçı ve modernleştirici bir padişah olarak kabul edilebilir pekâlâ.[5] En büyük başarısı da, çok sık aydınlık düşmanlığı ve yobazlıkla suçlanan birisinden hiç beklenmeyecek biralandaydı: Maarif. Abdülhamid, imparatorluktaki okulların gelişmesi yönünde en büyük çabayı harcamış sultanlardan biriydi. Kuşkusuz bu okullar müfredatları ve disiplinleriyle, iktidarın kaygılarını ve ideolojisini yansıtıyorlardı. Ama yine de bir Müslüman orta sınıfın yetişmesinde, sosyal ve kültürel modernleşmede çok önemli rol oynadılar. Daha çok toplumun ve kültürün incelenmesine yönelen başka araştırmalar, Abdülhamid devrinin -belki son yılları hariç- bir cehalet ve karanlık dönemi olmadığını, tam tersine özellikle de Doğu Akdeniz'in liman kentlerinde bir "*Belle Epoque*" görünümüne büründüğünü göstermektedirler.

* * *

Eğer Abdülhamid imparatorluğu kalıcı bir biçimde ayağa dikmeyi başaramamış ve imparatorluk onun ardından hızla çökmüşse, eserinden geriye ne kalmıştı? Yaptıklarının arkası gelmiş miydi?

Padişahlıkla birlikte canlandırdığı hilafet kurumu ondan sonra birkaç yıl daha sürdü, sonra Türkiye Cumhuriyeti çerçevesinde yürüttüğü milliyetçi ve laik siyasette bu kuruma ihtiyaç duymayan Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1924'te kaldırıldı. Abdülhamid'in vârisleri de halife unvanını taşıdılar -hatta II. Abdülmecid (1922-1924), 1922'de Osmanlı saltanatı yürürlükten kaldırıldıktan sonra sadece "halife" olarak kalmıştı. Ama Jön Türklerin baskısıyla V. Mehmed Reşad'ın Birinci Dünya Savaşı'nın başında, sömürgelerin Müslümanlarını ayaklandırmakgibi beyhude bir umudun peşinde, cihad ilan etmesi dışında, son sultanların bir "hilafet siyaseti" izledikleri, yani bu kurumu içeride ve dışarıda, Abdülhamid'in yaptığı tarzda, siyasi bir araç olarak kullandıkları söylenemez. Bu anlamda "son sultan"ın aynı zamanda modern dönemin ilk ve son halifesi olduğu da ileri sürülebilir. Bugün İslam âlemi halifesiz, birleşik

5 Stanford J. Shaw, "Abdülhamit II, Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1991, s. 179-197.

bir ruhani önderlikten yoksun olarak yaşamaktadır. Özellikle İslamcılar arasında hissedilen hilafet nostaljisi, hem Hulefâ-i Raşidin devrinden 13. yüzyıla gelinceye dek bu kurumun koruduğu büyüklüğünden hem de Abdülhamid'in otuz üç yıllık saltanatı boyunca biriktirdiği simgesel sermayeden beslenir.

Abdülhamid'in politikası temel bir çelişkiyle karşılaşmıştı: Eğer imparatorluğun istikbali İslam sancağı altında Anadolu ve Yakındoğu'ya kaymışsa, bu ülkenin gayrimüslim nüfusu ne olacaktı? Eğer İslam toplumun harcı olacaksa, Osmanlı çoğulculuğunane olacaktı? Abdülhamid uygulamada İslam ülkelerindeki geleneksel bir yaklaşıma, gayrimüslimlerin himaye altına alınması sistemine döndü: Gayrimüslimlerin "yerlerinden oynamamaları" koşuluyla cemaat çerçevesine uyulması -zaten Büyük Güçler de bu konuyu yakından denetliyordu. Bu politika Ortadoğu'da, azınlıklara karşı "hoşgörü" adı altında günümüze dek sürdürülmüştür. Ama milliyetçi hareketlerin hızla yükseldiği Abdülhamid devrinde böyle bir politika başarısızlığa mahkûmdu. Ermeni milliyetçiliğinin çok sert ve acımasız bir biçimde bastırılmasıyla sonuçlandı; amaç, Ermenilere bir "ders" verip, onları özerk bir siyasi güç halinde örgütlenmekten caydırmaktı. Gerçek bir "milliyetler politikası" oluşturmadığı veya bir "azınlık statüsü" geliştirmediği için, Abdülhamid'in gayrimüslimler sorununu idaresi çıkınaza girdi.

Abdülhamid, merkezi Asya'ya kaydırma politikasıyla, Anadolu'yu ve imparatorluğun Arap vilayetlerini ekonomik ve kültürel düzlemlerde modernleştirmeye ve bu bölgelerdeki şehirlerin Müslüman seçkinlerini öne çıkarmaya katkıda bulundu. Bu anlamda, hiç istemeden de olsa, Türk, Arap veya Kürtmilliyetçiliklerinin kök salacakları toprağı hazırladı. Özellikle de Suriye'deki eşraf ve âyana dayanan, çok sayıda Arap gencini İstanbul'daki okullarda öğrenim görmeleri için getirten -birçok milliyetçi Arap önderi bu okullarda yetişti ve Osmanlılığın izlerini taşıdılar- Abdülhamid, Arap milliyetçiliğinin de gizli kurucularından biri oldu. Günümüzün Arap milliyetçileri bu açıdan ona borçlu olduklarını unuturlar, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu Abdülhamid'den sonra Jön Türklerin Arap vilayetlerinde yürüttüğü baskı ve Türkleştirme politikasıyla karıştırırlar.

Abdülhamid'in yerleştirdiği mutlakiyet rejimi, Osmanlı'nın otoriter geleneğine ve siyasi kültürüne ait unsurlarla daha sonra da karşımıza çıkacak çok daha modern unsurların bir karışımıydı. Nasıl ki Tocqueville, *Ancien Régime* [Eski Rejim] Fransası'yla Devrim Fransası arasında, çoğunlukla üstü örtülmüş süreklilikleri göstermişse, 19. yüzyıl Osmanlı

İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında da şu veya bu oranda gizlenmiş süreklilikler söz konusuydu. Krizlerin içinde sanki çeke çeke ufalan ve en sonunda 1919'da sadece Anadolu'dan ibaret kalan bir toprak parçası üzerinde, devlet durmadan güçlenmişti. Aradan yüz yıl geçse de aynı otoriterlik, aynı merkeziyetçilik, devletin taşıdığı aynı ağırlık yine karşımıza çıkar. Bu bağlamda Abdülhamid'in yaptıkları, hem II. Mahmud'un devamıydı, hem de Mustafa Kemal Atatürk'ün habercisiydi.

Abdülhamid rejimi, iki idare sistemini bir arada var etti: Bunlardan geleneksel olanı himaye ve iltimasa, modern olanı ise yetkinlik ve liyakate dayanıyordu. Daha da ilginci bu rejim heriki sistemi de güçlendirip birbirlerine paralel yaşamlar sürmelerini sağlamıştı. Hazine-i Hassa'daki gelişmenin sunduğu hatırı sayılır imkânlar sayesinde, sultan armağanlar, bahşişler, arpalıklar, ihsanlarla satın aldığı idari personeli gütme, yönlendirme işlemini bugün hâlâ bilemediğimiz bir ölçekte başarmıştı. Himaye, hısım akraba kayırmacılığı ve yandaşlarını besleme onun saltanatında serpilip gelişmişti. Ama bu patrimoniyalistve ataerkil -sultanı imparatorluğun sahibi ve tebaasının da babası yapan- sistemin yanı sıra, Abdülhamid Tanzimat'la girişilen işleri devam ettirerek idarede ıslahat ve modernleştirmeyi sürdürdü. Devlet içindeki yeri giderek büyüyen bir bürokrasinin, Max Weber'in terminolojisiyle, "yasal-akılcı" (legal-rasyonel) otoritesini güçlendirmeye de katkısı oldu.[6] Bu çifte sisteme karşı genç bürokratların ve subayların isyanı da Jön Türk devrimine yol açtı, ama sorunun özü halledilemedi. Modernite biçimlerini benimseyen bir idarenin yanında, patrimoniyalizm ve hısım akraba kayırmacılığı, yandaş kollamacılığı (*clientélisme*) Ortadoğu'nun siyasi kültürü içinde serpilip gelişerek günümüze dek ulaşmışlardır.

* * *

Abdülhamid büyük devletlerin kuklası olmadığı gibi, izlediği siyaset de keyfi isteklerin veya kaprislerin sonucu değildi. İstanbul'da görev yapan Lord Dufferin'in dediği gibi, "İşin aslı şu ki, hiçbir sefir sultanı çantada keklik sayamaz."[7] Modern olanaklarla sürdürülen bu hırslı ve bağımsız siyaset, onu büyük bir devlet reisi yapmaya yeter mi? Abdülha-

6 Şerif Mardin, "Atatürk, Bürokrasi ve 'Rasyonellik' ", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildiriler* içinde, İstanbul, 1975, s. 52-61.

7 Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 50.

mid, işin en başında temel bir hata yapmasaydı, büyük bir sultan olabilirdi: Bu hata, Meclis-i Mebusan'ı feshetmekti.

Niye Meclis'ten kurtulmaya çalışmıştı? Abdülhamid ilk anda, tam Osmanlı orduları dağılmışken Rusya'ya karşı sürdürülen savaşın yönetimini açık açık eleştirmeye başlayan mebusların muhalefetine tepki göstermişti. Ama sultanın meşruti rejimin icabına bakmak istemesinin daha temel bir nedeni de vardı: Bir anayasanın ve parlamenter bir sistemin genelde Osmanlı devleti kadar heterojen bir yapıda imparatorluğun birliğine yönelik gerçek bir tehdit oluşturduğunu, çünkü böyle bir meclisin farklı *millet*lerin özerklik ve bağımsızlık özlemleri için bir kürsü işlevi göreceğini herzaman düşünmüştü. Aslında 1877-1878'de Meclis-i Mebusan'da yapılan tartışmalar dikkatle incelenirse, Rum, Yahudi veya Ermeni mebusların Osmanlı vatanseverleri olarak davrandıkları görülür.[8] Anlaşıldığı kadarıyla Meclis, Osmanlı İmparatorluğu için kesinlikle bir tehdit değildi, ama sultanın iktidarı hakkında sahip olduğu otoriter algının önünde bir engel olduğuna da kuşku yoktu.

Saf olmayalım: Meclis-i Mebusan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaramazdı. Ne Diet, Habsburg İmparatorluğu'nu kurtardı, ne de geç gelen Duma, Romanovlar hanedanını başına gelecek felaketten koruyabildi. İmparatorluğun yok olması, siyasi rejimin doğasını aşan, çok daha derinlerdeki sebeplere dayanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu da diğer çokuluslu imparatorluklar gibi çöktü; İkinci Zaman'ın fazla büyük, fazla ağır, fazla yavaş hale geldikleri için yok olan hayvan türleri gibi onlar da zamana ayak uyduramamışlardı. Ama kim bilir? Belki de gerçek -Jön Türklere dalkavukluk eden meclisten farklı- bir Parlamento, imparatorluğun sonunu kana boyayan dramlardan birkaçını engelleyebilir, en azından daha yumuşak geçiştirilmelerini sağlayabilirdi.

Abdülhamid, Meclis-i Mebusan'dan kurtulduktan sonra, kendisini iktidarı tek başına kullanmaya, sarayında münzevi hayatı yaşamaya, müstebitçe içine çekilmeye ve devleti paranoyak bir biçimde yönetmeye mahkûm etti. Birer adalet parodisi olan düzmece mahkemeler türünden iğrenç siyasi uygulamalara başvurdu; hafiyeliği, muhbirliği ve sansürü teşvik etti; muhaliflerin veya sorun çıkaranların uzak yerlere tayin veya sürgün edilmelerini emretti; bu yaklaşım sonunda tüm siyaset sınıfının cen-

8 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Meb'usân, 1293=1877*, İstanbul, 2 c., 1940-1954; Enver Ziya Karal, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-77", *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, B. Braude ve B. Lewis (ed.), New York ve Londra, Holmes & Meier, 1982, c. I, s. 387-400.

dereye sokulmasına ve MidhatPaşa'ya da yüz kızartıcı bir sonun reva görülmesine yol açtı. Kısacası, Jön Türklerin söz dağarcığındaki anahtar kelimelerden birini kullanacak olursak, Hamid rejimi gerçekten de bir "istibdat"tı.

Ama Abdülhamid eninde sonunda Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyup Meclis-i Mebusan'ı da topladı, denebilir. Gerçekten de 1908'de koşulların baskısı altında bunları yaptı, ama 1877-1878 deneyimine göre temel bir farklılık söz konusuydu. Birinci Meclis-i Mebusan, ordunun hiç payının olmadığı, tamamen sivil bir kurumdu -ordu kışlasında, Rusya'ya karşı silahlarını yağlamakla meşguldü. Ama 1908'de durum hiç de böyle değildi. Jön Türk devrimi öncelikle, Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesini sağlayan bir askerî darbeydi. Açılış törenini izleyen aylarda, ordu Meclis-i Mebusan'ın çevresinde dolanıp duruyordu. Şubat 1909'da yaşanan nazır atanması krizinde, askerler Meclisiçinde nöbet tutmuştu. 13 Nisan 1909 [31 Mart] isyamnda, mebuslar ordunun himayesi altına girmişlerdi. Nisan sonunda Meclis-i Mebusan'ı yeniden açıp meşruti rejimi kurtaran yine ordu -Hareket Ordusu- olmuştu. Artık parlamenter rejimin arkasında süngülerin gölgesi seçiliyordu -hem de epey uzun bir süre için. Dolayısıyla tersten tepki yoluyla, ordunun siyasi müdahaleciliğine kapı açan hükümdar Abdülhamid olmuştu ve gerek çağdaş Türkiye'de gerekse tüm Yakındoğu'da bu müdahaleciliğin dolaylı etkileri hâlâ hissedilmektedir.

* * *

Osmanlıların "son büyük sultanı", demek ki tam da büyük bir sultan değildir. Abdülhamid kişiliğinin, dönemin karikatüristlerinin kalemlerinden dökülen kanlı canavar veya paranoyak hükümdar çizgilerine indirgenemeyeceğine kuşku yoktur. İktidar hakkında otoriter bir algıya sahip olan Abdülhamid, devrine damgasını vurmuş ve ardında pek çok iz bırakmış, kendi içinde tutarlı bir ıslahatçıydı. Ama altı yüzyıllık, yaşlanmış bir imparatorluğun başına geçmiş ve imparatorlukların günlerinin her halükârda sayılı olduğu bir dönemde iktidara gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük bir modern devlet ve büyük bir İslam gücü haline getirme düşünde başarısızlığa uğrayacaktı. Kabul etmek gerekir ki, önüne koyduğu bu hedef tek bir insanın sınırlarını çok aşıyordu. Ama sonuç olarak kendisini Yıldız Sarayı'nın içinde yalnızlığa mahkûm eden de o değil miydi?

ÇİZİMLER

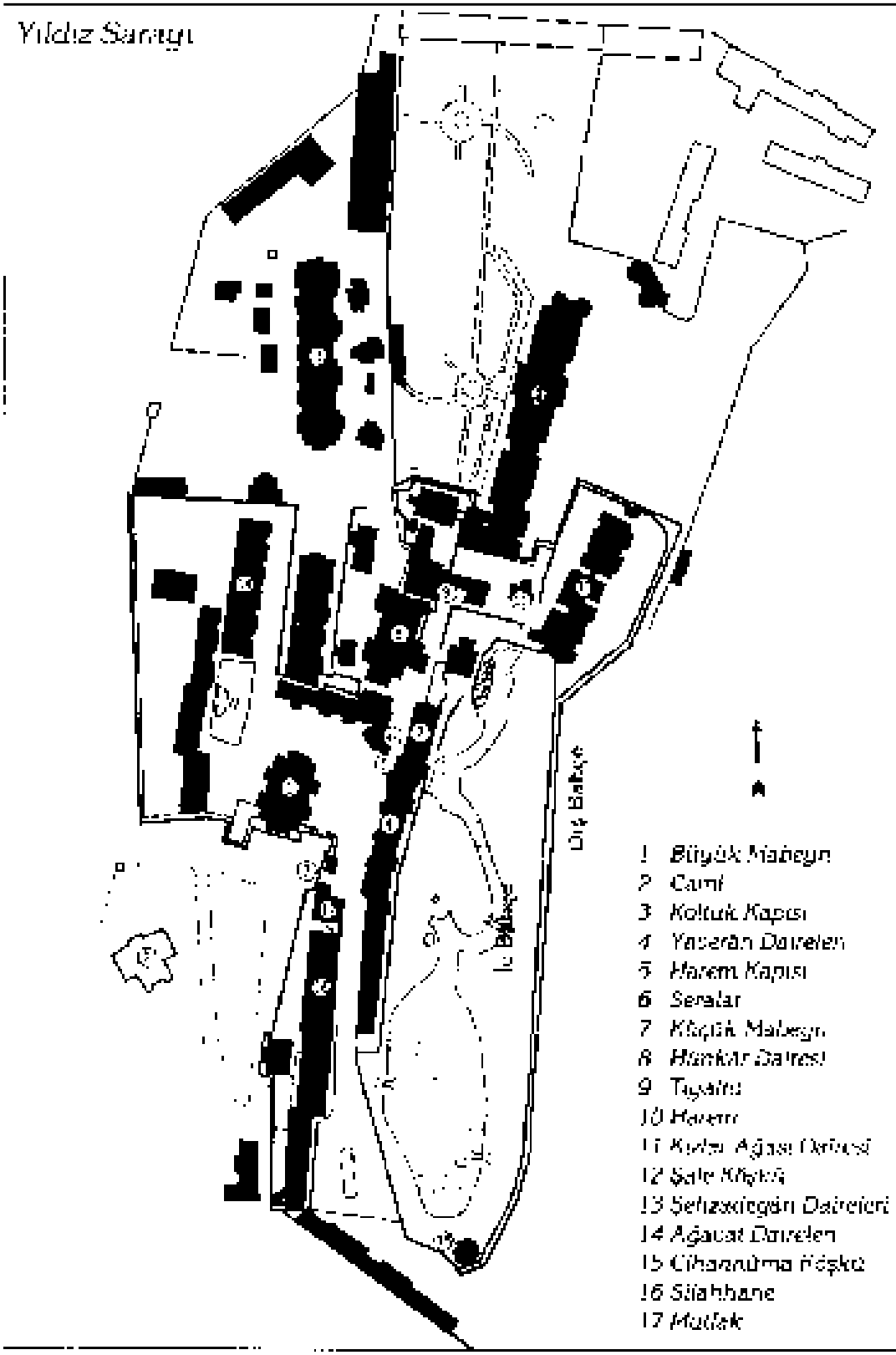
Yıldız Sarayı
Dış Bahçe
1 Büyük Mabeyn
2 Cami
3 Koltuk Kapısı
4 Yaveran Daireleri
5 Harem Kapısı
6 Seralar
7 Küçük Mabeyn
8 Hamidiye Dairesi
9 Tiyatro
10 Harem
11 Kızlar Ağası Dairesi
12 Şale Köşkü
13 Şehzadegân Daireleri
14 Ağaçat Daireleri
15 Cihannüma Köşkü
16 Silahhane
17 Matbak

Abdülhamid Devrinde Osmanlı İmparatorluğu

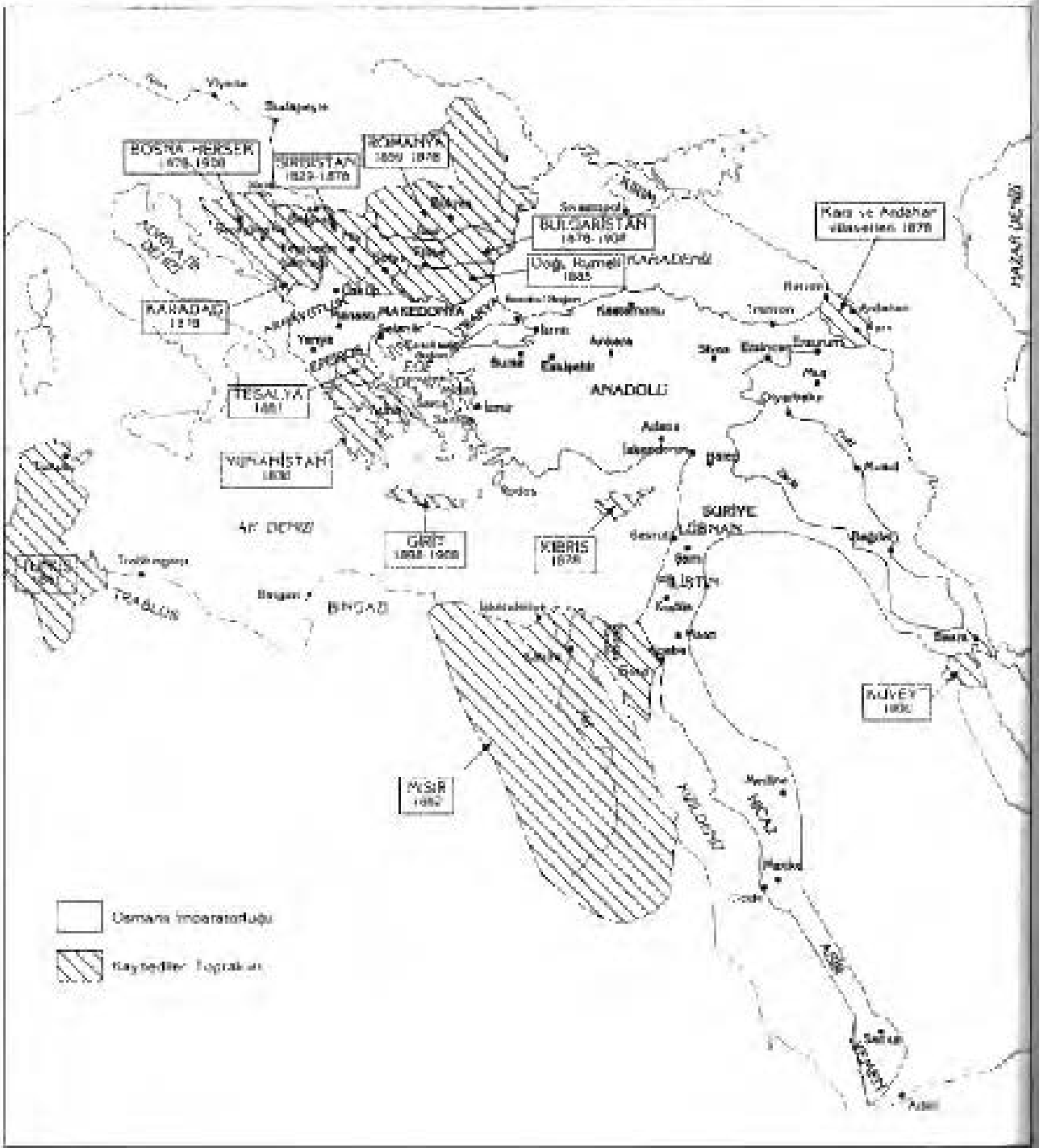

1900'de İstanbul

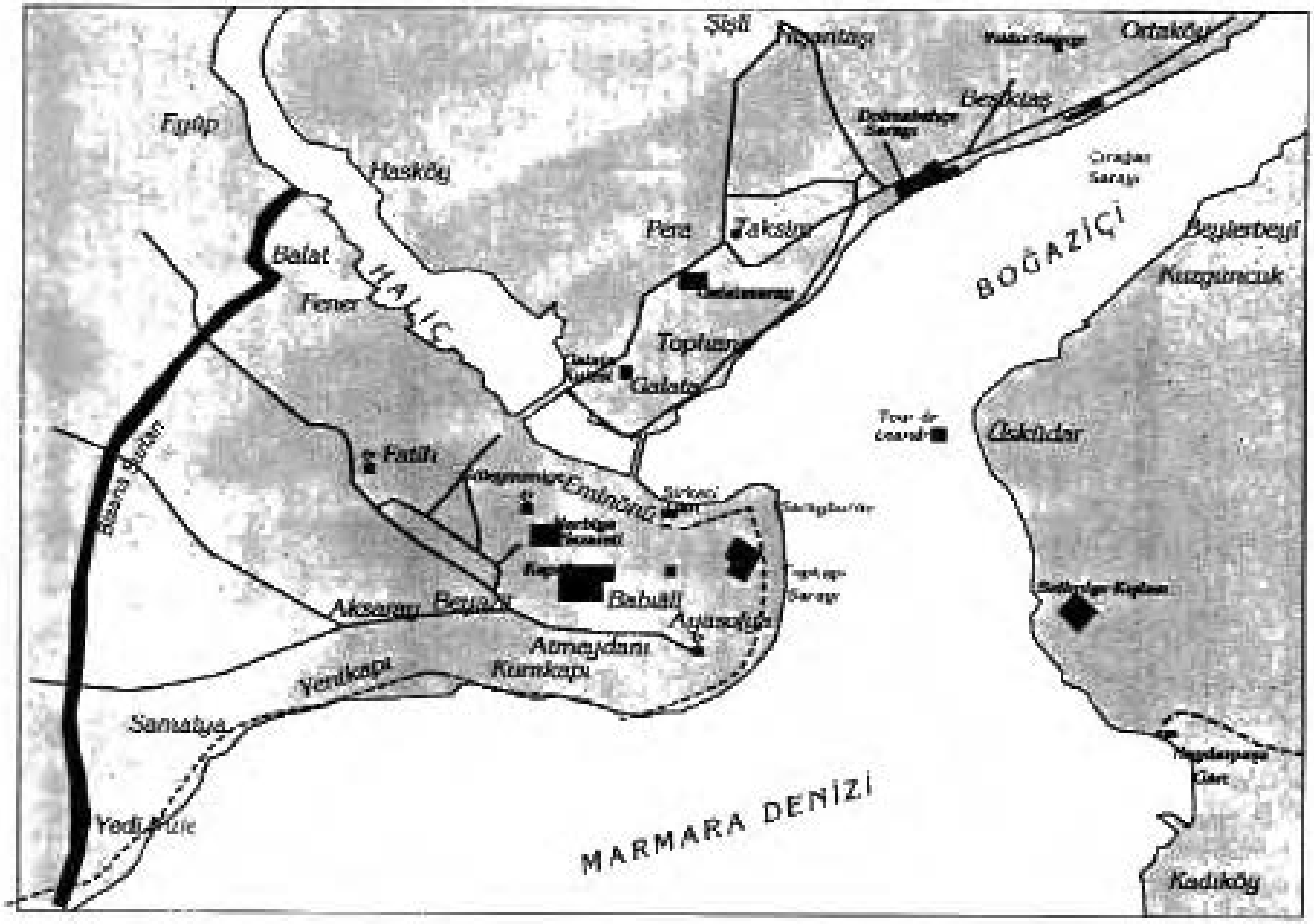

SOYAĞACI TABLOSU

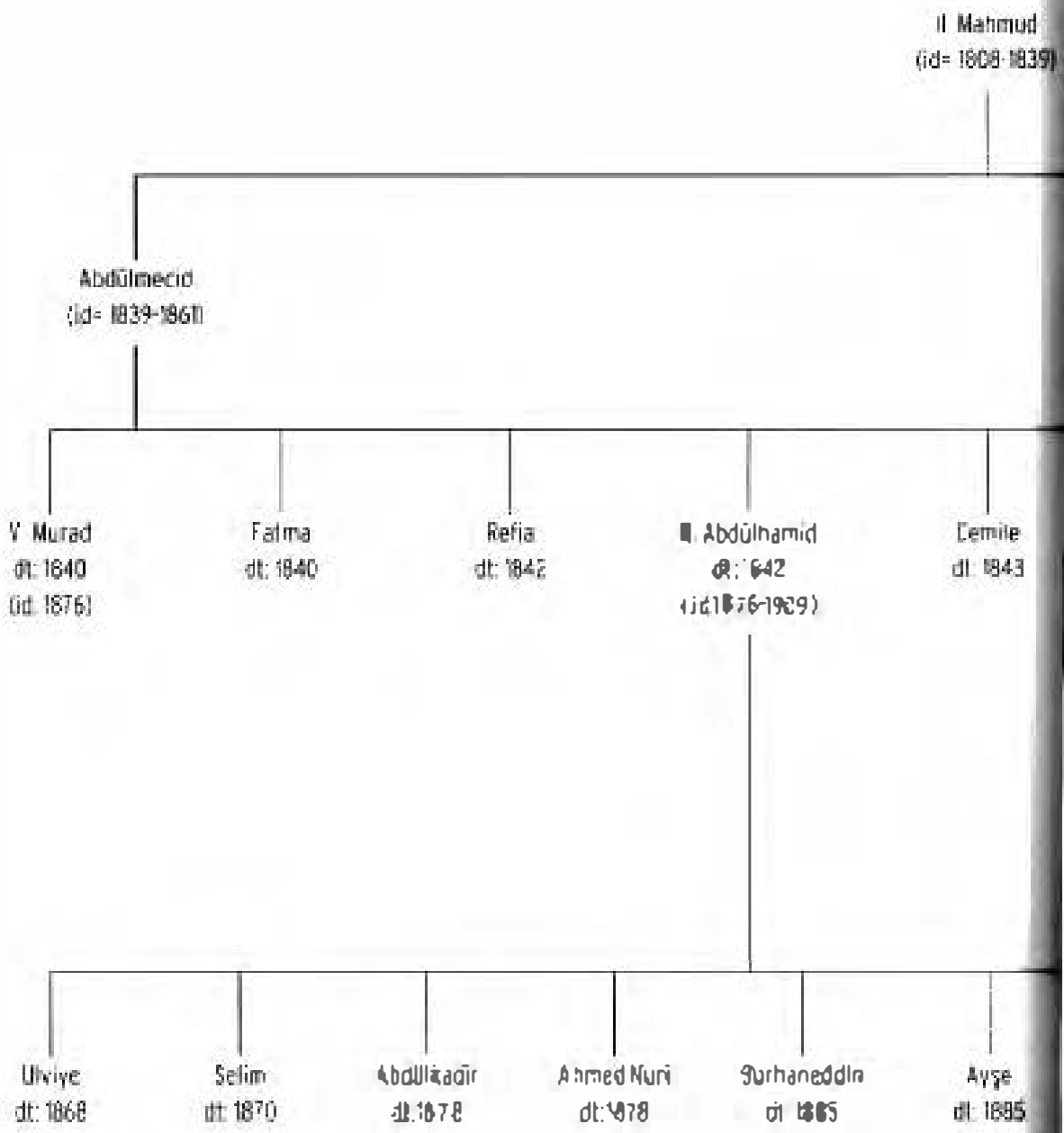

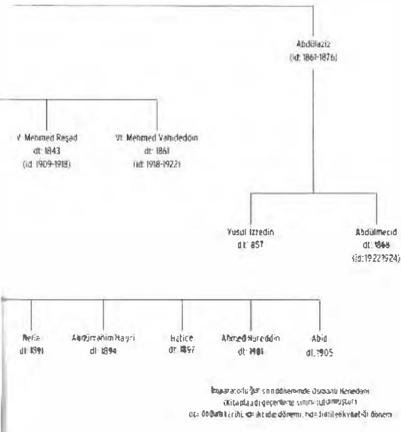
Abdülaziz
(id: 1861-1876)
V. Mehmed Reşad
dt: 1843
(id: 1909-1918)
VI. Mehmed Vahideddin
dt: 1861
(id: 1918-1922)
Yusuf İzzedin
Abdülmecid
Refia
Hatice
Abid
dt: 1905

Kaynakça*

ABU MANNEH Butrus, "Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900)", *Asian and African Studies*, IX, 1973, s. 1-21.

ABU MANNEH Butrus, "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda Al Sayyadi", *Middle Eastern Review*, XV/2, 1979, s. 131-153.

ADANIR Fikret, "The Macedonian Question: the Socio-Economic Reality and Problems of its Historiographic Interpretations", *International Journal of Turkish Studies*, III/1, 1984-1985, s. 43-64.

ADANIR Fikret, *Die makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden, Steiner, 1979.

AHMAD Feroz, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford, Clarendon Press, 1969.

AKŞİN Sina, *31 Mart Olayı*, Ankara, AÜSBFYay., 1970.

AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987.

AKARLI Engin D., "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", içinde D. Kushner éd., *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jérusalem, 1986, s. 74-89.

AKARLI Engin D., "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey; 1876-1909", *Middle Eastern Studies*, XXVIII/3, juil. 1992, s. 443-476.

AKARLI Engin D., "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdülhamid II (1876-1909)", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler-Humanities*, VII, 1979, s. 3-25.

AKARLI Engin D., *The Long Peace, Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley, Los Angeles-London, 1993.

AKARLI Engin D., *The Problem of External Pressures, Power Strruggles and Budgetary*

* Bu kaynakça, çoğu yakın dönemde yayınlanmış temel eserlere ve en önemli makalelere yer vermektedir. Okuyucu daha özgün başvurulan dipnotlarda bulacaktır..

Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909), Ph. D., Princeton University, 1976.

ALDERSON A. D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, Clarendon Press, 1956.

ANASTASSIADOU Meropi, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, Leyden, E. J. Brill, 1997.

ANDERSON M.S., *The Eastern Question, 1774-1923. A Study in International Relations*, London, Macmillan, 1968.

ANSCOMBE Frederick F., *The Ottoman Gulf: the Creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar, 1870-1914*, New York, 1997.

BAREILLES Roland, *Le Crépuscule ottoman, 1875-1933. Un Français chez le dernier grand sultan*, Paris, Privat, 2002.

BAUMONT Maurice, *L'Essor industriel et l'impérialisme colonial (1878-1904)*, Paris, F. Alcan, 1937.

BAYERLE Gustav, *Pashas, Begs and Effendis. A Historical Dictionnary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*, Istanbul, The Isis Press, 1997.

BAYUR Hilmi Kâmil, *Sadrazam Kâmil Paşa Siyasî Hayatı*, Ankara, 1954.

BEHAR Cem, *Osmanlı İmparatorlugu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996 (Tarihi İstatistikler Dizisi, II).

BERKES Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964.

BEYLERIAN Arthur, "Aux origines de la question arménienne, du traité de San Stefano au congrès de Berlin", *Revue d'Histoire Diplomatique*, janv.-juin 1973, s. 139-171.

BEYLERIAN Arthur, "L'imperialisme et le mouvement national arménien (1885-1890)", *Relations Internationales*, no 3, 1975, s. 19-54.

BİREN Mehmet Tevfik, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, 2 cilt, İstanbul, Akma Yayınları, 1993.

BLAISDELL Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, Columbia University Press, 1929.

BRAUDE Benjamin & LEWIS Bernard éd., *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt, New York, Holmes & Meier, 1982.

British Documents on Ottoman Armenians, cilt I-IV, (1856-1895), Bilâl Şimşir éd., Ankara, TürkTarih Kurumu, 1982-1990.

BUZPINAR Ş. Tufan, "Abdülhallid II and Sayyid Fadl Pasha of Hadramawt, an Arab Dignitary's Ambitions (1876-1900)", *Osmanlı Araştırmaları*, XIII, 1993, s. 227-239.

BUZPINAR Ş. Tufan, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877-1882". *Die Welt des Islams*, XXXVI/I, 1996, s. 59-89.

BUZPINAR Ş. Tufan, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-80", *Middle Eastern Studies*, XXXI/I, January, 1995, s. 99-123.

CAMBON Paul, *Correspondance, 1870-1924*, cilt 1, Paris, Grasset, 1940.

ÇAYCI Abdurrahman, *La Question tunisienne et la politique ottomane (1881-1913)*, Ankara, 1963.

ÇELİK Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul, İletişim, 1994.

ÇELİK Zeynep, *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Seattle, The University of Washington Press, 1986.

ÇETİN A. Alâaddin, YILDIZ Ramazan éd., *Sultan II. Abdulhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul, Çığır Yayınları, 1976.

ÇETİN Atilla, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1999.

CEVAT Ali, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1960.

CIOETA Donald J., "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria 1876-1908", *International Journal of Middle East Studies*, X, 1979, s. 167-186.

CLAY Christopher S., *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881*, London, I.B. Tauris, 2001.

CLAYER Nathalie, *Religion et nation chez les Albanais XIXe-XXe siècles*, Istanbul, Les Éditions Isis, 2003.

COURBAGE Youssef &. FARGUES Philippe, *Chrétiens et Juifs dans l'islam arabe et turc*, Paris, Fayard, 1992.

CUINET Vital, *La Turquie d'Asie, géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de l'Asie Mineure*, 4 cilt, Paris, E. Leroux, 1892-1895.

CUINET Vital, *Syrie, Liban, Palestine, géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée*, Paris, E. Leroux, 1896.

DANIŞMEND İ. H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt IV, İstanbul, Türkiye Yay., 1955.

DAVISON Roderic H., "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin", içinde; Ralph Melville & Hans-Jürgen Schröder, éd., *Der Berliner Kongress von 1878: Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1982, s. 205-224.

DAVISON Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, the Impact of the West*, London, Saqi Books, 1990.

DAVISON Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton, Princeton University Press, 1963.

DEDEYAN Charles éd., *Histoire des Arméniens*, Toulouse, Privat, 1982.

DERINGIL Selim, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: the Reign of Abdülhamid II (1876-1909)". *International Journal of Middle East Studies*, XXIII, 1991, s. 345-359.

DERINGIL Selim. "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808-1908", *Comparative Studies in Society and History*, 35, 1993, s. 1-27.

DERINGIL Selim, "The Struggle against Shiism in Hamidian Iraq, A Study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islams*, XXX, 1990, s. 45-62.

DERINGIL Selim, *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, London, I.B. Tauris, 1998.

DEVEREUX George, *The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1963.

Documents diplomatiques ottonians, affaires arméniennes, cilt I-IV (1886-1895), Bilal Şimşir éd., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1985-1999.

DUBEN Alan & BEHAR Cem, *Istanbul Households, Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

DUGUID Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia". *Middle Eastern Studies*, IX/2, May 1973, s. 139-155.

DUMONT Paul & GEORGEON François éd., *Villes ottomanes à la fin de l'Empire*, Paris, L'Harmattan, 1992.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 8 cilt, İstanbul, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı 1993-1995.

DUROSELLE Jean-Baptiste, *Tout empire périra. Théorie des relations internationales*, Paris, A. Colin, 1992.

EARLE Edward M., *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway, a Study in Imperialism*, New York, Russell & Russell, 1966.

ELDEM Edhem, *A History of the Ottoman Bank*, İstanbul, 1999.

ELDEM Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

Encyclopédie de l'Islam, 2e éd., Leyden, E.J. Brill, 1955 et suiv.

ENGELHARDT Ed., *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*, 2 cilt, Paris, 1882-1884.

ERASLAN Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği, Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti, 1876-1908*, İstanbul, Ötüken, 1992.

ERGİN Nihat, *Yıldız Sarayında Müzik, Abdülhamid II Dönemi*, Ankara, Kültür Bakanlığı yay., 1999.

FARAH Caesar E., "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'Izzetal-'Abid". *Archivum Ottomanicum*, 15, 1997, s. 189-219.

FARAH Caesar E., "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate", *Der Islam*, LXVI/2. 1989, s. 264-288.

FARAH Caesar E., "Reassessing Sultan Abdülhamid II's Islamic Policy", *Archivum, Ottomanicum*, 14, 1995-1996, s. 191-212.

FESCH Paul, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris, Marcel Rivière, 1907.

FINDLEY Carter V., "The Evolution of the System of Provincial Adminisiration as Viewed from the Center", içinde; David Kushner éd., *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem, Leyden, 1986, s. 3-29.

FINDLEY Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-*

1922, Princeton, Princeton University Press, 1980.

FINDLEY Carter V., *Qttoman Civil Officialdom. A Social History*, Princeton, Princeton University Press. 1989.

FINDLEY Carter V., "Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, XXVIII/1, January. 1986, s. 81-106.

FORTNA Benjamin, *Imperial Classroom. Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

GEORGEON François & DUMONT Paul éd., *Vivre dans l'Empire ottoman, sociabilités et relations intercommunautaires* (xviiie-xxe siècles), Paris, L'Harmattan, 1997.

GEORGEON François, "Le sultan caché: réclusion du souverain et mise en scene du pouvoir à l'époque de Abdülhamid II (1876-1909)", *Turcica, revue d'études turques*, t. XXIX, 1997, s. 93-124.

GERBER Haim, *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1894*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1985.

GIRAULT René, *Diplomatie européenne et impérialismes, 1871-1914*, Paris. Masson, 1979.

GONDICAS Dimitri & ISSAWI Charles éd., *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism, Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Princeton, Darwin Press, 1999.

GOOCH & TEMPERLEY Harold, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, V, 1982.

GRIFFITHS Marwin Albert, *The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdülhamid II, 1880-1897*, Ph. D., 1968, University of California, Los Angeles.

GÜLSOY Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, Eren, 1994.

HAERKÖTTER Ruth, *Sultan 'Abdulhamid II in der türkischen Publizistik seit Gründung des Republik*, Francfort, 1996.

HAJJAR Joseph, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient*, III, *Bismarck et ses menées orientales 1871-1882*, 2 cilt, Dallas, Tlass, 1990.

HANİOĞLU Şükrü M., *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, cilt I, (1889-1902), İstanbul, 1985.

HANİOĞLU M. Şükrü, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

HANİOĞLU M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1995.

HASLIP Joan, *The Sultan. The Life of Abdul Hamid*, London, Cassell, 1958.

HEIDBORN A., *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*, 2 cilt, Leipzig-Vienne, 1908-1912.

HELLER Michel, *Histoire de la Russie et de son Empire*, Paris, Flammarion, 1997.

HERZL Theodor, *Journal, 1895-1904. Le fondateur du sionisme parle*, Paris, Calmann-Lévy, 1990.

HOBSBAWM Eric, L'Ére des impérialismes, Paris, Fayard, 1989.

HOCAOĞLU Mehmet, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları*, İstanbul, Selekte Yay., tarih yok [1974].

HOURANI Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, London, Oxford University Press, 1962.

HOURANI Albert, *Histoire des peuples arabes*, Paris, Le Seuil, 1993. *II. Abdülhamid'in Sadrazamları. Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları*, Gül Çağalı-Güven éd., İstanbul, Arba, 1991.

Imperial Self-Portrait, The Ottoman Empire as Revealed in Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums, nº spécial, Journal of Turkish Studies, 12, 1988.

İNAL İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 6 cilt, İstanbul, 1940-1953.

İNALCIK Halil & QUATAERT Donald, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

KANSU Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leyden, E. J. Brill, 1997.

KARAKIŞLA Yavuz Selim, *Exile Days of Abdülhamid II in Salonica (1909-1912) and Confiscation of his Wealth*, Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt IX, *İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, *Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII, *Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983.

KARPAT Kemal H., "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 48, 1987, s. 13-37.

KARPAT Kemal H., *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985.

KARPAT Kemal H., *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leyden, E. J. Brill, 2002.

KARPAT Kemal H., *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

KAYALI Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley, University of California Press, 1997.

KEMAL Ismail, *The Memoirs of Ismail Kemal bey*, éd. Sommerville Story, London, 1920.

KENT Marian, éd., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London, George Allen & Unwin, 1984.

KENT Marian, *Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920*, London, Macmillan, 1976.

KHALIDI, Rashid Ismail, *British Policy towards Syria and Palestine, 1906-1914*, London,

Ithaca Press, 1980.

KHOURY Philip S., *Urban Notables and Arab Nationalism, the Politics of Damascus 1860-1920*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

KODAMAN Bayram, *II. Abdülhamid Devrinde Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980.

KOLOĞLU Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul, Gür Yay., 1987.

KOLOĞLU Orhan, *Abdülhamit ve Masonlar*, İstanbul, Gür Yay., 1991.

KRIKORIAN Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, London, Routledge and Kegan Paul, 1977.

KUDRET Cevdet, *Abdülhamid Devrinde Sansür*, İstanbul, Milliyet Yay., 1977.

KUNTAY Midhat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, 3 cilt, İstanbul, 1944-1949.

KURAN Ercümend, "Küçük Said paşa (1840-1914) asa Turkish Modernist", *International Journal of Middle East Studies*, I, 1970, s. 124-132.

KURAT Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-80)*, Ankara, AÜSBF Yay., 1968.

KUSHNER David, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, London, Franko Cass, 1977.

LANDAU Jacob. M., *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage, A Case of Ottoman Political Propaganda*, Detroit, 1971.

LANDAU Jacob. M., *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization*, Oxford, Clarendon Press, 1990.

LANGE-AKHUND Nadine, *The Macedonian Question, 1893-1908, from Western Sources*, New York, Columbia University Press, 1998.

LANGER William, *European Alliances and Alignements, 1871-1890*, 2e éd., New York, Knopf. 1950.

LANGER William, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, 2e éd., New York, Knopf. 1951.

LAURENS Henry, *La Question de Palestine*, t. 1, 1799-1922. *L'invention de la Terre sainte*, Paris, Fayard, 1999.

LE GALL Michel, *Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902*, Ph. D., Princeton University, 1986.

LEE Dwight E., *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Cambridge, Harvard University Press, 1934.

LEWIS Bernard, *Islam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Paris, Fayard, 1988.

MACFIE A. L., *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923*, London, Longman, 1998.

MA'OZ Moshe éd., *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jérusalem, The Magnes, Press, 1975.

MANDEL Neville J., *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley, University of California, Press, 1976.

MANSEL Philip, *Constantinople, la ville quedésirait le monde, 1453-1924*, Paris, Le Seuil, 1997.

MANTRAN Robert éd., *Histoire de l' Empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989.

MANTRAN Robert, *Histoire d'Istanbul, Paris*, Fayard, 1996.

MARDIN Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, 2e éd., İstanbul, İletişim Yay., 1983.

MARDIN Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, Albany, State University of New York, 1989.

MAYAKON İsmail Müştak, *Yıldız'da Neler Gördüm*, İstanbul, Semih Lûtfi Kitabevi, 1940.

Mc CULLAGH F., *The Fall of Abdulhamid*, London, 1910.

McCARTHY Justin, *Death and Exile, the Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, Darwin Press, 1995.

McCARTHY Justin, *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, New York University Press, 1983.

McCARTHY Justin, *The Ottoman Turks: an Introductory History to 1923*, New York & London, Longman, 1997.

MEDLICOTT W. N., *The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880*, Archon Books, 1963.

MELVILLE Ralph & SCHRÖDER Hans-Jürgen éd., *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und Die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrunderts*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1982.

MERVIN Sabrina, *Histoire de l'islam. Doctrines et fondements*, Paris, Flammarion, 2000.

MEYRIER Gustave, *Les Massacres, de Diarbekir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France*, yer yok, tarih yok.

MIDHAT bey Ali Haydar, *Midhat-Pacha, sa vie, son œuvre*, Paris, Stock, 1908.

MILLMAN Richard, "The Bulgarian Massacres Reconsidered", *The Slavonic and East European Review*, LVIII/2, April 1980, s. 218-231.

Mufassal Osmanlı Tarihi, cilt VI, İstanbul, Güven, 1963.

MUGI'EID Turki, *Sultan Abdulhamid II. im Spiegel des arabischen Dichtung, Eine Studie zu Literatur und Politik in der Spätperiode des Osmanischen Reiches*, Berlin, Klaus Schwarz, 1987.

NALBANDIAN Louise, *The Armenian Revolutionnary Movement*, Berkeley, University of California Press, 1963.

NORADOUNGHIAN Gabriel Effendi, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, III et IV, Paris, 1902-1903.

NURİ Osman, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-i Hususiye ve Siyasiyesi*, 3 cilt, İstanbul, 1327 [1911].

OCHSENWALD William L., *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*, Colombus, Ohio, 1984.

OCHSENWALD William, *Religion, Economy and State in Ottoman-Arab History*, Istanbul, The Isis Press, 1998.

OCHSENWALD William, *The Hijaz Railway*, Charlottesville, University Press of Virginia, 1980.

OLIVER R. & SANDERSON, G. N. éd., *The Cambridge History of Africa*, cilt VI, *1870-1905*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

OLSON Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin, University of Texas Press, 1989.

ORTAYLI İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara, AÜSBF Yay., 1981.

ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayın, 1983.

ORTAYLI İlber, *Studies on Ottoman Transformation*, Istanbul, The Isis Press, 1994.

Osmanlı, 12 cilt, Güler Eren éd., Yeni Türkiye Yay., 1999.

OSMANOĞLU Şadiye, *Hayatının Acı ve Tatlı Günleri*, İstanbul, 1966.

OSMANOĞLU Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)*, 2e éd., İstanbul, Selçuk Yay., 1960.

OSMANOGLOU Aïché, *Avec mon père le sultan Abdulhamid*, trad. fr., Paris, L'Harmattan, 1991.

OWEN Roger, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, London & New York, Methuen, 1981.

ÖZBEK Nadir, "The Politics of Poor Relief in the Late Ottoman Empire, 1876-1914", *New Perspectives on Turkey*, no 21, 1999, s. 1-33.

ÖZBEK Nadir, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet. Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İstanbul, İletişim, 2003.

ÖZCAN Azmi, *Pan-islamizm. Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul, İsam yay. 1992.

PALMER Alan, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, London, John Murray, 1992.

PAMUK Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

PANZAC Daniel, *La Population de l'Empire ottoman, cinquante ans (1941-1990) de publications et de recherches*, Aix-en-Provence, 1993.

PEARS Edwin Sir, *Life of Abdul Hamid*, London, Constable & Co, 1917.

POPOVIC Alexandre & VEINSTEIN Gilles éd., *Les Voies d'Allah*, Paris, Fayard, 1996.

QUATAERT Donald, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, İstanbul, 1993.

QUATAERT Donald, ZÜRCHER Erik Jan éds., *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic (1839-1950)*, London, Tauris Academic Studies et IISI-I (Amsterdam), 1995.

RAMSAUR Ernest Edmondson, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*,

Beyrouth, Khayats, 1965.

RAMSAY William Mitchell Sir, *The Intermixture of Races in Asia Minor, Some of its Causes and Effects*, Proceedings of the British Academy, cilt VII, London, H. Milford, 1917.

RENOUVIN Pierre, *Histoire des relations internationales*, cilt 6. *Le xix' siècle*. cilt II, *De 1871 à 1914, l'apogéede l'Europe*, Paris, Hachette, 1955.

ROGAN Eugene L. *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire. Trans jordan, 1850-1921*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

SAID Pasa, *Said Pasa'nın Hatıratı*, 3 cilt, İstanbul, Sabah Matbaası, 1328/1912.

Said Pasa'nın Kâmil Paşa Hatıratma Cevaplar. Şarkî Rumeli, Mısır ve Ermeni Meseleleri, İstanbul, 1327/1911.

SALT Jeremy, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896*, London, F.Cass 1993.

SCHMIDT Jan, *Through the Legation Window, 1876-1926, Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History*, Istanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1992.

SCHÖLCH Alexander, *Egypt for the Egyptians! The Socio-Political Crisis in Egypt, 1878-1882*, London, Ithaca Press, 1981.

SELLIER Jean & André, *Atlas des peuples d'Orient. Moyen-Orient, Caucase, Asie centrale*, Paris, La Découverte, 1993.

SHAW Stanford J., "Sultan Abdülhamid: Last Man of the Tanzimat", içinde; *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, Millî Kütüphane Yay., 1991, s. 179-197.

SHAW Stanford J., "Ottoman Population Movements during the last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks", *Osmanlı Araştırmaları*, I, 1980, s. 191-205.

SHAW Stanford J., "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, IX, 1978, s. 325-338.

SHAW Stanford J., & SHAW Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt II, *Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey, 1808-1875*, Cambridge, Cambridge University Press, 1975.

SHAW Stanford J., "The Population of Istanbul in the 19th Century", *International Journal of Middle East Studies*, X, 1979, s. 265-277.

SKENDI Stavro, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton, Princeton University Press, 1967.

SMITH Colin L., *The Embassy of Sir William White at Constantinople, 1886-1891*, Oxford, Oxford University Press, 1957.

SOMAKIAN Manoug J., *Empires in Conflict, Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, London, I.B. Tauris, 1995.

SOMEL Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908. Islamization, Autocracy and Discipline*, Leyden, Brill, 2001.

STERN Bernhard, *Abd-ul-Hamid, Seine Familie und sein Hofstaat*, Budapest, 1901.

Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, 27-29 mayıs 1992, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994.

SUMNER B. H., *Russia and the Balkans, 1870-1880*, Oxford, Oxford University Press, 1937.

ŞEHSUVAROĞLU Halûk Y., "Sultan İkinci Abdülhamit", *Resimli Tarih Mecmuası*, VI/61-70, Ocak-Ekim, 1955.

TAHSİN Paşa, *Sultan Abdülhamid, Tahsin Pasa'nın Yıldız Hatıraları*, Istanbul, nouv. éd., İstanbul, Boğaziçi Yay., 1990.

TAYLOR A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford, Oxford University Press, 1954.

TERMINASSIAN Anahide, "Sociétés de culture, écoles et presses arméniennes à l'époque d'Abd-ul-Hamid II", *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, 3, 1997, s. 7-30.

TERMINASSIAN Anahide, *La Question arménienne*, éditions Parenthèses, c" 1983.

TERMINASSIAN Anahide, *Histoires croisées. Diaspora, Arménie, Transcaucasie, 1880-1990*, Marseille, éditions Parenthèses, 1997.

TERMINASSIAN Anaide, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, İstanbul, İletişim Yay., 1992.

TERNON Yves, *L'Empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effacement*, Paris, Éditions du Félin, 2002.

The Ottomans and Africa, Selim Deringil & Sinan Kuneralp éd., *Studies on Ottoman Diplomatic History*, V, Istanbul, The Isis Press, 1990.

THOBIE Jacques, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman (1895-1914)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1977.

TOLEDANO Ehud R., *The Ottoman Slave Trade and its Suppression, 1840-1890*, Princeton, Princeton University Press, 1982.

TUĞLACI Pars, *The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture*, İstanbul, YÇK Yay., 1990.

TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1984.

TUNÇAY Mete & ZÜRCHER Erik J., *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923*, London, British Academic Press et IISH (Amsterdam), 1994.

TURFAN M. Naim, *Rise of the Young Turks. Politics, the Military and Ottoman Collapse*, London, I.B. Tauris, 2000.

TÜRKGELDI Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1951.

UBICINI A. & PAVET DE COURTEILLE, *État present de l'Empire ottoman, statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non-musulmanes, etc.*, Paris, Dumaine, 1876.

UÇAROL Rifat, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1978.

Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1986.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1967.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*, 2e éd., Ankara, 1985.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1946.

VAHBI BEY Ali, *Avant la débâcle de la Turquie. Pensées et souvenirs de l'ex-Sultan Abdul-Hamid*, Paris-Neuchatel, tarih yok.

VAMBÉRY A., *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quaranteans*, Paris, 1898.

VAMBÉRY Arminius, "Personal Recollections of Abdulhamid II and his Court", *The Nineteenth Century and After*, LXV, 1909, s. 980-993, LXVI, s. 68- 78.

VAMBÉRY Arminius, *The Story of my Struggles*, 2 cilt, London, T. Fisher Unwin, 1904.

VEINSTEIN Gilles, éd., *Salonique 1850-1918. La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Paris, Autrement, 1992.

WALKER Christofer J., "From Sasun to the Ottoman Bank, Turkish Armenians in the mid-1990's", *The Armenian Review*, XXXI/3-123, mars 1979, s. 227-261.

WALKER Christofer J., *Armenia, the Survival of a Nation*, 2e éd., New York, St Martin's Press, 1991.

WITTLIN Alma, *Abdul Hamid, the Shadow of God*, London, John Lane, 1940.

YALÇINKAYA Alâeddin, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, İstanbul, Sebil, 1996.

YAPP M. E., *The Making of the Modern Near East, 1792-1923*, London & New York, Longman, 1987.

YASAMEE F. A. K., "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem", *Diplomacy and Statecraft*, IV/1, March 1993, s. 20-36.

YASAMEE F. A. K., *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, Istanbul, The Isis Press, 1996.

YERASIMOS Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans'tan 1971'e*, İstanbul, Gözlem Yay., 1980.

YOUNG George, *Corps de droit ottoman*, 7 cilt, Oxford, Clarendon Press, 1905.

ZARCONE Thierry, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en islam*, Paris, Jean Maisonneuve, 1993.

ZÜRCHER Erik J., *The Unionist Factor, The Rôle of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leyden, Brill, 1984.

ZÜRCHER Erik J., *Turkey, a Modern History*, London & New York, I.B. Tauris, 1993.

KRONOLOJİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU		DÜNYADAKİ GELİŞMELER	
1839	II. Mahmud'un ölümü, Abdülmecid'in tahta çıkışı	1839-40	Mısır sorununuyla ilintili Doğu krizi
1840	Abdülmecid'in ilk oğlu Murad'ın doğumu		
1840-41	Mısır krizinin çözüme bağlanması	1841	Boğazlar Sözleşmesi
1842	Abdülmecid'in ikinci oğlu Abdülhamid'in doğumu (Eylül)		
		1848-52	Fransa'da II. Cumhuriyet
		1852-70	II. İmparatorluk, III. Napoléon
1853-56	Kırım Savaşı	1853	I. Nikola'nın "Hasta Adam" demeci
		1854	Japonya ile ilişki kurulması
1856	Hatt-ı Hümayûn: Paris Kongresi ve Antlaşması		
1861	Abdülmecid'in ölümü, Abdülaziz'in tahta çıkışı	1861-65	ABD İç Savaşı
1863	Abdülaziz'in Mısır seyahati	1862-67	Meksika Seferi
		1866	Sadowa Savaşı
1867	Abdülaziz'in Avrupa seyahati	1867	Avusturya ile Macaristan arasındaki uzlaşmanın sonucunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun doğuşu
		1868	Japonya'da Meiji devrinin başlangıcı
1869	Süveyş Kanalı'nın açılışı, Fuad Paşa'nın ölümü		
		1870-71	Fransa-Prusya savaşı
1871	Ali Paşa'nın ölümü; Mahmud Nedim Paşa sadrazam	1871	Paris Komünü
		1873	Üç İmparator İttifakı (Almanya, Avusturya, Rusya)

1875	Hersek isyanı (Ağustos); Osmanlı devletinin moratoryum ilanı (Ekim)		
1876	Abdülaziz'in hal edilmesi ve V. Murad'ın tahta çıkışı (Mayıs); Yunanistan ve Karadağ'a karşı açılan savaşın başlangıcı (Temmuz); Murad'ın hal edilmesi ve Abdülhamid'in tahta çıkışı (Ağustos); Midhat Paşa sadrazam, Kanun-ı Esasi'nin ilanı, Tersane Konferansı (Aralık)		
1877	Konferansın başarısızlığa uğraması (Ocak); Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi (Şubat); Meclis-i Mebusan'ın toplanması (Mart); Osmanlı-Rus Savaşı (Nisan); Osman Paşa'nın Plevne direnişi ve şehrin düşüşü (Aralık); Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması.		
1878	Osmanlı ordularının bozgunu ve Edirne ateşkes antlaşması (Ocak); Abdülhamid'in Meclis'i dağıtması (Şubat); Ayastefanos Antlaşması (Mart); Ali Suavi'nin darbe girişimi (Mayıs); Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılması (Haziran); Berlin Kongresi (Haziran-Temmuz); Hayreddin Paşa, sadrazam (Aralık ayında; Temmuz 1879'a kadar)		
1879	Adalet reformu; Said Paşa'nın ilk sadrazamlığı (Ekim; Haziran 1880'e kadar)		
1880	Said Paşa'nın ikinci sadrazamlığı	1880	İngiltere'de Gladstone'un ve liberallerin iktidara gelişi
1881	Bardo Antlaşması, Tunus'ta Fransız protektorası (Mayıs); Midhat Paşa'nın yargılanması, mahkûm ve sürgün edilmesi; Muharrem Kararnamesi'yle Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması (Aralık)	1881	Rusya'da II. Aleksandr'ın öldürülmesi ve III. Aleksandr'ın tahta çıkışı; üç imparator arasındaki ittifakın yeniden kurulması (Avusturya, Almanya, Rusya)
1882	Alman Askeri Reform Heyeti'nin göreve başlaması (Mayıs); İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesi (Eylül); Said Paşa, sadrazam (Aralık; Eylül 1885'e kadar)	1882	Üçlü İttifak (Almanya, Avusturya, İtalya)
1883	Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılması		

1884	Midhat Paşa'nın Taif'te öldürülmesi (Mayıs); Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin yayınlanması; Maarif için yeni bir vergi konması	1884-85	Berlin Konferansı, Afrika'nın paylaşılması
1885	Sudan'da Hartum'un düşmesi (Ocak); Doğu Rumeli Vilayeti ile Bulgar Prensliği'nin birleştirilmesi; Van'da Armenakan Partisi'nin kurulması; Alman Askeri Reform Heyeti'nin başına Von der Goltz'un getirilmesi; Kâmil Paşa sadrazam (Eylül; Eylül 1891'e kadar)	1885	Salisbury'nin İngiliz hükümetinin başına getirilmesi
1886	Askerlik hizmetiyle ilgili yeni yasa		
		1887	Rusya'dan Ermeni entelektüelleri tarafından Cenevre'de Hmçak Partisi'nin kurulması
1888	Namık Kemal'in ölümü; Anadolu Demiryolu imtiyazının Deutsche Bank'a verilmesi; Orient Express'in İstanbul'a gelişi (Ağustos); Ziraat Bankası'nın kuruluşu	1888	II. Wilhelm'in Almanya imparatoru oluşu
1889	Ertuğrul fırkateynin Japonya'ya gönderilişi; II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'na ilk ziyareti; Kürt aşiret reisi Musa Bey'in İstanbul'da yargılanışı; Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'de ilk Jön Türk nüvesi (Haziran)	1889	Paris Evrensel Sergisi; II. Enternasyonal'in kuruluşu
		1890	Almanya'da Bismarck'ın düşüşü; Tiflis'te Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (*Taşnaksiyun*) kurulması
1891	Hamidiye Alayları'nın kurulması; Cevad Paşa sadrazam (Eylül; Haziran 1895'e kadar)	1891	Almanya'da pancermenist birliğin kuruluşu
		1891-94	Fransız-Rus ittifakı
		1891-1905	Rusya'da Transsibirya demiryolunun yapımı
1892	Aşiret Mektebi'nin kuruluşu; Anadolu Demiryolu'nun Ankara'ya ulaşması	1892	İngiltere'de Gladstone ve liberallerin iktidara dönüşü
1893	Makedonya İç Örgütü'nün kurulması	1893	Chicago Evrensel Sergisi

1894	İstanbul'da deprem (Temmuz); Sasun'da Ermeni ayaklanması ve bastırılması (Ağustos); Yunanistan'da Etniki Eterya'nın kurulması	1894	Dreyfus davasının başlangıcı; Rusya'da II. Nikola'nın çar oluşu; Fransa'da Sadi Carnot'nun suikaste kurban gidişi
		1894-95	Çin-Japonsavaşı
1895	Büyük Güçler'in Ermeni vilayetleri için bir reform programı önermesi (Mayıs); Said Paşa sadrazam (Hazirandan Ekime kadar); Hınçak Partisi'nin İstanbul'da Babıâli önünde düzenlediği gösteri (Eylül); Kâmil Paşa sadrazam (Ekim-Kasım); Abdülhamid'in reform programını kabul edişi (Ekim); Doğu Anadolu'daki Ermenilere karşı girişilen bir dizi katliam (Ekim-Aralık); Halil Rifat Paşa sadrazam (Kasım; Kasım 1901'e kadar); Jön Türk muhalefetinin faaliyete geçmesi, Ahmed Rıza'nın Paris'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurup *Meşveret*'i çıkarmaya başlaması, Mizancı Murad'ın sürgün edilişi (Aralık); Sofya'da Makedonya Dış Örgütü'nün kuruluşu		
1896	Girit'te, Havran'da, Makedonya'da karışıklıklar; Taşnak Partisi'nin Osmanlı Bankası'nın merkez binasını işgal edişi; İstanbul'da Ermenilere karşı toplu katliam (Ağustos); Büyük Güçler'in Abdülhamid'i tahttan indirme planları yapması; İstanbul'da Sultan'a karşı başarısız komplo girişimi (Ekim)	1896	İtalya'nın Habeşistan'da bozguna uğraması; İran'da Nasıreddin Şah'ın suikaste kurban gidişi; Theodor Herzl'in *Yahudi Devleti*'ni yayınlayışı
1897	Yunanistan'a karşı askeri zafer (Nisan-Mayıs); Jön Türk hareketi üzerindeki baskı (Temmuz); Mizancı Murad'ın ülkeye geri dönüşü (Ağustos)	1897	Basel'de I. Siyonist Kongre
1898	Girit'in özerkliği; II. Wilhelm'in ikinci ziyareti (Ekim-Kasım)	1898	Fachoda'da İngiliz-Fransız gerginliği; İspanya-Amerika savaşı; İnsan Hakları Birliği'nin kurulması
1899	Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilişi (Aralık); Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın Paris'e kaçışı	1899-1902	Güney Afrika'da Boer (veya Transvaal) Savaşı

1900	Kuveyt Emiri ile İngiltere arasında varılan anlaşma; Abdülhamid'in jübilesi (Ağustos); İstanbul Darülfünunu'nun kuruluşu, Hicaz Demiryolu'nun yapımına başlanması	1900	Paris Evrensel Sergisi
		1900-1901	Çin'de Bokserler Savaşı
1901	Fransız filosunun Midilli gümrüğünü işgaledişi (Kasım); Theodor Herzl'in Filistin konusunda Abdülhamid'le görüşmesi; sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın ölümü, Said Paşa'nın sadrazam oluşu (Kasım; Ocak 1903'e kadar)		
1902	Paris'te Sabahaddin'in başkanlığında Jön Türk Kongresi (Şubat); Dış Örgüt'ün Makedonya'da düzenlediği ayaklanma (Eylül); Abdülhamid'in Makedonya için bir reform planı önermesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'yı Umumi Müfettiş olarak ataması		
1903	Mehmed Ferid Paşa'nın sadrazamlığa atanışı (Ocak; Temmuz 1908'e kadar); Selanik'te birdizi teröristsaldırı (Nisan); Makedonya'da genel ayaklanma başlaması (Ağustos); II. Nikola ile François-Joseph arasında Mürzsteg buluşması, Makedonya için reform programı (Eylül)		
1904	Sabık sultan V. Murad'ın ölümü; Hicaz Demiryolu'nun Maan'a ulaşması (Eylül)	1904	Fransa ile İngiltere arasında antlaşma
		1904-1905	Rus-Japon savaşı
1905	Makedonya için mali reform tasarısı (Ocak); Yemen'de asilerin Sanaa'yı ele geçirmesi (Nisan); Abdülhamid'e karşı başarısız suikast girişimi (Temmuz); Osmanlılar Sanaa'yı geri alışı (Ağustos); Büyük Güçler'in donanmalarının Midilli ve Limni'yi işgal edişi (Kasım)	1905	Rusya'da devrim, Duma'nın toplanması
		1906	İran'da meşruti devrim; Elcezire Konferansı
1906	Akabe krizi; Sabahaddin'in Paris'te Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kuruşu; Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşu (Eylül)		

1907	Makedonya'da reformların finanse edilebilmesi için gümrük resimlerinin artırılması (Nisan); Paris'te ikinci Jön Türk Kongresi (Aralık); İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin, birincisinin adı altında birleşmesi		
1908	VII. Edouard ile II. Nikola arasında Reval buluşması (Haziran); Said Paşa sadrazam (Temmuz); Jön Türk devrimi, Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'yi yeniden ilan etmesi (Temmuz); Kâmil Paşa sadrazam (Ağustos); Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı, Girit'in Yunanistan'a bağlanması (Ekim); seçimler ve Meclis-i Mebusan'ın açılması (Aralık)		
1909	İstanbul'da 13 Nisan (31 Mart) ayaklanması, Hareket Ordusu'nun müdahalesi; Abdülhamid'in hal edilip Selanik'e sürgüne gönderilmesi, V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkışı (Nisan)		
1911	Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgali		
1912	1. Balkan Savaşı, Abdülhamid'in Selanik'ten Beylerbeyi Sarayı'na nakli (Kasım); Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan edişi		
1913	Babıâli baskını (Ocak); 2. Balkan Savaşı ve Edirne'nin geri alınması		
1914	Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girmesi; Cihad ilanı (Kasım)	1914-1918	1. Dünya Savaşı
1915	Sarıkamış bozgunu, Çanakkale Savaşı; Doğu Anadolu'daki Ermenilerin tehciri ve katledilmesi		
1916	Arap isyanının başlangıcı		
1918	Abdülhamid'in ölümü (Şubat); V. Mehmed Reşad'ın ölümü ve VI. Mehmed Vahideddin'in tahta çıkışı; Mondros Mütarekesi, İttihatçı liderlerin ülkeden kaçışı		

Dizin

Abbas Hilmi Paşa (Mısır Hıdivi) 431
Abdullah (Mekke emiri) 235
Abdullah Biraderler 321
Abdullah Cevdet 302, 343, 391, 453, 454
Abdurrahman el-Kevakibî 408
Abdurrahman Nureddin 441
Abdurrahman Paşa 203
Abdülaziz (Sultan) 27-8, 34-8, 40-6, 49, 51, 53-7, 59, 63-4, 82, 92, 132, 134, 136-7, 148-52, 155, 158, 165, 167, 171-2, 179, 250, 256, 285, 362, 377, 379, 388, 446, 448, 490, 498
Abdülkerim Paşa 59, 92
Abdülmecid, I. (Sultan Abdülhamid'in babası) 23, 27, 29-30, 33-6, 46, 58, 63, 150-1, 155, 323, 377, 435, 444, 448, 535
Abdülmecid, II. (Halife) 490, 508
Abdülmuttalib (Mekke emiri) 260
Abdürrahim (Abdülhamid'in oğlu) 493, 495
Abidin Paşa 199, 200, 205
Agop Paşa 191, 327
Ahmed Celaleddin Paşa 51, 58, 70-1, 89, 211, 287, 374, 390, 435-6, 438, 446
Ahmed Cevdet Paşa 33
Ahmed Esad Efendi (Abdülhamid'in danışmanı) 257
Ahmed Hamdi Paşa 100-1, 148, 203
Ahmed İzzet Paşa 470, 503
Ahmed Midhat Efendi 67, 187, 282, 324, 379
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 39, 45-6, 96, 236, 268, 416, 431, 433
Ahmed Rasim Paşa (vali) 217
Ahmed Rıza 303, 343, 351, 389, 391, 435-8, 451-3, 476, 478-9, 483, 538
Ahmed Tevfik Paşa 169, 409, 426, 480, 484
Ahmed Vefik Paşa 92, 101, 103, 105, 109, 118, 205
Aleko Paşa 269
Aleksandr, III. (Çar) 170, 269-70, 304, 307-8, 335, 366, 536
Aleksandr, II. (Çar) 52, 68, 90, 130, 136, 170, 335, 446, 536
Ali Cevad Bey (Mabeyn başkâtibi) 467, 475, 480
Ali Haydar (Midhat Paşa'nın oğlu) 436
Ali Nizami Paşa 264
Ali Paşa 27, 38, 40-2, 44, 199, 385, 535
Ali Suavi 107-10, 113-5, 133, 148, 156, 158, 175, 245, 293, 536
Ali Şefkati 293
Ali Vehbi (Abdülhamid'in hususi kâtibi) 244
Andrassy (Kont) 51-2, 117, 120
Arabi Paşa 180, 227, 252, 256-60, 266-7
Aram Efendi 485
Argyll, Dükd' 357
Arif Hikmet Paşa 485-6
Artin [Harutyun] Paşa Dadyan 327
Artin Paşa Dadyan 328

Asquith, Herbert (Lord) 119
Astarcı Hacı Ahmed 101
Aşıkyan, Horen (İstanbul Ermeni patriği) 299, 328
Atıf Bey (Abdülhamid'in doktoru) 39, 158, 494,498
Avnü'r-Ratib (Mekke emiri) 236
Ayşe Sultan *bkz.* Osmanoğlu, Ayşe

Bahaeddin Şakir 451
Baker Paşa 200
Balyan, Garabed 150, 152
Balyan, Sarkis 150, 152-3
Battenberg, Alexandre von (Bulgaristan prensi) 269-70
Behram Ağa (Kızlar Ağası) 165-6
Bellini, Vincenzo 39
Bérard, Victor 348
Bergmann (Dr.) 448
Bezmialem Valide Sultan (I. Abdülmecid'in annesi) 150
Bieberstein, Marschall von 396, 398-9, 449
Bismarck, Otto von 51, 80, 97, 111, 117-8, 121, 123, 130, 158, 254, 261-4, 392, 507, 537
Blowitz, de 158
Blunt, Wilfried Scaven 225
Boisgobey, Fortuné de 163
Bonaparte 395
Boulanger, Louis 283, 378
Bourgeois, Léon 389
Bouvard, Joseph Antoine 380-1
Boyacıyan 276
Burnaby, Frederick G. 88
Büyük Petro (Çar) 90

Cambon, Paul 306, 337, 340,413, 506
Canning, Stratford (Sir) 30, 32, 43, 129
Capoleone (V. Murad'ın doktoru) 56
Caratheodory *bkz.* Karatodore
Carnarvon, Henry 94
Carnot, Sadi 446, 538
Cavid Bey 407,466, 486
Cemal Paşa 491
Cemaleddin Afgani 314
Cemaleddin Efendi *bkz.* Mehmed Cemaleddin Efendi
Cemil Topuzlu (Cerrah, İstanbul Şehremini) 181
Cemile Sultan (Abdülhamid'in kızkardeşi) 30, 35, 45, 58
Cevad Paşa 305, 334, 342, 348, 537
Cevdet Paşa *bkz.* Ahmed Cevdet Paşa
Charmes, Gabriel 240
Chateaubriand, François-Rene de 444
Chevalier, Louis 420
Cochin, Denys 357
Comte, Auguste 303
Constans, Jean 411-3
Cromer, Evelyn Baring (Lord) 251, 260
Currie, Philip (Sir) 308,343, 352
Curzon, George 428
Çerkes Hasan 55
Çernayev, Mikhail 56-7

D'Aronco, Raimondo 152-3, 394,402
Damad Mahmud Celaleddin Paşa *bkz.* Mahmud Celaleddin Paşa
Damadyan (Ermeni militan) 331
Danton, Georges 297
Degiorgis 424
Delacroix, Eugene 355
Delcassé, Théophile 411-12, 437
Delyannis, T. 120
Derby, Edward (Lord) 68, 83, 87, 98, 111
Derviş Paşa (Abdülhamid'in danışmanı) 257, 258-9
Deutsch, Ludwig 324
Diran Kelekyan 155-6, 165
Disraeli, Benjamin 94, 96-8, 111-2, 117-8,

128-29, 240, 243, 251, 317
Donizetti, Gaetano 39
Dostoyevski, Mikayloviç 84
Doyle, Conan 163, 449
Dreyssé 174
Drummond-Wolff, Henry (Sir) 268, 301
Dufferin, Frederick (Lord) 510

Ebubekir Hâzım Tepeyran 206
Ebüzziya Tevfik 445
Edhem Paşa (Müşir) 387
Edhem Paşa (Sadrazam) 100
Edhem Paşa 31, 73-4, 76, 81, 210, 283
Edouard, VII. (İngiltere kralı) 455, 540
Eğinli Said Paşa 65
Elisabeth (Avusturya-Macaristan imparatoriçesi) 446
Elliot, Henry (Sir) 42-3, 60, 62, 73, 134
Enver Bey (Paşa) 456, 478, 484, 500-1
Esad Paşa 457
Esad Toptani 486
Eşref (Şair) 438
Eyüb Sabri 456, 459

FaikPaşa 185
Fatma Aliye 374
Fatma Sultan (Abdülhamid'in kızkardeşi) 31
Fehim Paşa 446, 449
Ferik Hidayet Paşa 457
Ferry, Jules 245
Fethi Bey 486
Feyzi Paşa 429
Fontaine, Jean de La 263
François-Joseph (Avusturya imparatoru) 13, 38-9, 423, 539
Fuad Paşa (devlet adamı) 37, 40-1, 44, 167, 197, 223, 535
Fuad Paşa (Müşir) 182, 351

Galip Bey 486
Galip Paşa 205
Gardey, L. 31
Garfield, James Abram (ABD başkanı) 446
Garo (Ermeni militan) 346
Gavril Paşa 269
Georgios (Yunanistan prensi) 386, 393
Gladstone, William 87, 129, 131, 225, 243, 263, 268, 308, 317-8, 326, 332, 536-7
Goltz, Colmarvon der 264-5, 270, 288, 307, 397-8, 537
Goluchowski, Agenor 345
Gorçakov (Prens) 52, 103, 111, 117, 121
Gordon, Charles 267
Greene, Frederick Davis 333
Grey, Edward (Sir) 424, 427
Gugunyan, Sarkis (Ermeni militan) 325-6
Guizot, François 297
Güllü Agop 378

Halil Ganem 294-5, 343
Halil Rıfat Paşa 205, 342, 441, 539
Hamdi Paşa 486
Hamilton (Lord) 388
Hamparsun Boyacıyan 331
Hanotaux, Gabriel 217, 335, 350, 357
Harunü'r-Reşid 214
Hasan Fehmi (gazeteci) 479, 483
Hasan Fehmi Paşa 268, 274
Hasan Hayrullah Efendi 53, 132
Hasan Paşa ("Yedi-Sekiz") 107, 156, 382
Hasan Rami Paşa 469
Haşim Paşa 444, 445
Hatice Sultan (III. Selim'in kızkardeşi) 34
Hatzfeldt, Paul von 336
Hay (Amiral) 114
Hayreddin Paşa 139, 252, 279, 282, 536
Herzl, Theodor 368, 427, 443, 538-9
Hobart Paşa (Amiral) 94, 174
Holinski, Alexandre (V. Murad'ın dostu) 106

HoloPaşa 413
Hornby (Amiral) 98
Hugo, Victor 355, 444
HüseyinAvni Paşa 42, 53, 55-6, 58-9, 158, 179, 388, 446
Hüseyin Hilmi Paşa 220, 422, 424, 455, 458, 478-80, 491, 499
Hüseyin Nazım 203
Hüsnü Paşa 486
Hz. Ebubekir 221
Hz. Muhammed 221, 226, 231, 233, 444
Hz. Osman 56, 61

Iossif Gurko (General) 91, 96-7
Isvolski, Alexandre 424
İbrahim Hakkı Paşa 491
İbrahim Paşa 457
İbrahim Temo 302, 343
İgnatyef 41, 43, 51-2, 56, 68, 73, 84, 99, 102-4, 111
İngiliz Said Paşa 58, 65
İshak Sükûti 302, 343, 391
İsmail Kemal Bey 92, 436, 478, 481
İsmail MahirBey 474
İsmail Paşa (Mısır Hıdivi) 36, 128, 256
İzzet Paşa (Arap, mabeyn başkatibi, Abdülhamid'in danışmanı) 173, 175-6, 185, 208, 213, 354, 413, 417, 442, 443, 460, 463, 469, 495

Jorris, Edouard 447

Kachler, Otto 264
Kâmil Paşa 176, 213, 270, 298, 305, 308, 342, 348, 354, 449, 459, 466-70, 472, 475, 477-8, 537-8, 540
Kamphofner Paşa 307
Kanuni Sultan Süleyman 13, 231
Karasu, Emanuel 485
Karatodori Paşa 117-8, 139, 175, 344
Kaulla 265
KâzımPaşa 351-2
Kératry, de (Kont) 106
Kipling, Rudyard 311
Kitchener, Horatio 393
Kolomb, Kristof 319
Konstantinus 500-1
KörAliHoca 473-4
Küçük Said Paşa 45, 58, 65, 133

Layard, Henry (Sir) 87-8, 95, 109-10, 112-4, 118, 127, 129, 135-6, 172, 278-9
Lebib Efendi 65
Leblanc, Maurice 163
Leidersdorf (Dr.) 57
Leopold, II. (Belçika kralı) 356
Leroux, Gaston 163
Lobanov (Kont) 335
Lorando 411
Loris-Melikov, Mihail 91
Louis Rambert 347, 405
Louis, XIV., 34, 163
Louis-Philippe 163
Lowther, Gerard (Sir) 479
Lusignan, Annie de (Prenses) 322
Lütfullah (Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğlu) 435-6
Lütfi Efendi 30
Lytton, Edward (Hindistan naibi) 94, 240

Macchiavelli 421
Mahmud Celaleddin Paşa (Abdülhamid'in eniştesi) 45, 58-61, 65, 71, 88-9, 101, 133, 137, 397, 399, 406, 435-6, 438-9, 538
Mahmud Muhtar Paşa 470
Mahmud Nedim Paşa 41-3, 45, 50-3, 56, 92, 171, 535
Mahmud Şevket Paşa 458, 482, 484, 491-2, 498
Mahmud, II. (Sultan) 13, 27-8, 44, 46, 49, 59, 63, 90, 101, 138, 147, 150, 166, 171,

180, 201, 323,355, 362, 467,502, 510, 535
Maksimov 346
Marat, Jean-Paul 297
Marchand, Jean-Baptiste 393
Marx, Karl 444
Mavroyeni Bey 35, 117-8, 149, 175,328,448
Maximilien (Meksika imparatoru) 38
McKinley, William 446
Mehmed Abid (Abdülhamid'in oğlu) 493-5, 498
Mehmed Ali (Mısır Hıdivi) 25, 36-7, 136, 203, 217, 250, 253, 256, 266, 431
Mehmed Ali Paşa 92, 117, 233
Mehmed Burhaneddin (Abdülhamid'in oğlu) 448-9, 454, 475
Mehmed Cemaleddin Efendi 156, 180-1
Mehmed Emin 379, 408
Mehmed Ferid Paşa 423, 441-2, 539
Mehmed Ferit Paşa 205
Mehmed Reşad 245, 441, 448, 454, 482-3, 485, 493, 496, 500, 502
Mehmed Reşad, V. *bkz.* Reşad
Mehmed Reşid 302
Mehmed Rüşdü Paşa 42, 53, 65-6, 69, 71-2, 109, 114, 132-4, 137
Mehmed Rüştü Paşa 56, 58, 60-1
Mehmed Selim (Abdülhamid'in büyük oğlu) 448
Mehmed Tevfik 206-10
Mehmed Vahdeddin 147
Mehmed Vahideddin, VI. (Sultan) 490, 540
Mehmed, III. (Sultan) 28
Mehmed, IV. (Sultan) 13
Meissner, Heinrich 417
Melling, Antoine-Ignace 34
Memduh Paşa 469
Menelik (Habeşistan Negusu [Necaşi]) 153
Mevlana Celaleddin Rumi 133
Midhat Paşa 42-3, 53-5, 57, 59-61, 65-6, 69, 70-2, 74-5, 77-82, 89, 92, 122, 128-9, 133-8, 176, 181, 202-3, 217, 268, 294, 297, 318, 436, 449, 499, 512, 536-7
Milan (Sırbistan prensi) 56, 67-8, 83
Montépin, Xavier de 163
Montijo, Eugénie de (imparator) 498
Mouy, Charles de 76
Muhammed Abduh 232
Muhammed Ahmed el-Mehdi 266
Muhammed Arif 415
Muhammed Sadık (Tunus beyi) 253
Murad (Hamparsun Boyacıyan - Ermeni milliyetçi) 331-2
Murad (Mizancı) 159-60, 188, 229, 297, 343, 351, 389-90, 538
Murad, V. (Sultan) 28-30, 34, 36-7, 43-5, 49, 53-64, 66-7, 79, 88, 93, 106-9, 132, 134, 148-9, 158, 181, 185, 188, 293, 318, 381, 389, 391, 445, 492, 535-6, 539
Musa Bey (Kürt aşiret reisi) 298-9, 537
Mustafa Fazıl Paşa 390
Mustafa Kâmil (Mısırlı milliyetçi) 432
Mustafa Kemal Atatürk 508, 510
Mustafa Rahmi Bey 466
Mustafa Reşid Bey 27
Münif Paşa 188, 281, 355
Müşfika Hanım (Abdülhamid'in eşi) 162, 498

Nadir Bey 352
Namık Kemal 41, 43, 60, 65-6, 70, 72, 79, 98, 135, 159, 183, 223, 294, 297, 439, 444, 537
Namık Paşa 70-1
Napoléon, I., 498
Napoléon, III., 32-3, 37-8, 40, 535
Nasıreddin Şah 446, 538
Nâzım (Dr.) 451, 458
Necib Melhame 177, 213, 469
Nelidov, A. I. 102, 349, 350
Nerses (Ermeni patriği) 103
Nigâr Hanım 375
Nikola (Grandük) 77, 97-8

Nikola, I., 15, 32, 90, 535
Nikola, II., 348, 423, 455, 538-40
Niyazi Bey (Resneli) 456-7, 459
Northcote, Stafford (Sir) 94
NubarPaşa 251
Nuri Paşa 182

O'Conor, Nicholas (Sir) 399, 432
Odyan Efendi 327
Ohannes Efendi 191
Oppenheim, Max von 397
Osman (Sultan) 29
Osman Bey 300
Osman Fevzi Paşa 457
Osman Hamdi Bey 283-4, 324, 378
Osman Nuri Paşa 235-6, 238, 311, 317
Osman Paşa (Gazi, Müşir) 67, 95-6, 154, 174, 270, 287, 300, 457, 536
Osman Selahaddin Dede (Şeyh) 59-60, 133
Osmanoğlu, Ayşe (Abdülhamid'in kızı) 162, 467, 485, 492-3
Ömer Nâzım Bey 455-6
Ömer Vehbi Paşa 316

Palmerston, Henry 32, 87
Parvillée, Léon 38
Perestû (Abdülhamid'in analığı) 30, 45, 165
Pertevniyal Sultan (Abdülaziz'in annesi) 34, 165
Ponsonby 387
Portakal Paşa 327
Poselli, Vitaliano 492
Pressel, von 265

Ramsay, William 364, 369
Raşid Paşa 55
Raşid Rıza 232
Recep Paşa 438-9, 466
Rechnitzer 399
Redif Paşa 59-60, 65, 88-9, 92-3, 132, 179
Refia Sultan (Abdülhamid'in kızkardeşi) 30, 34, 493
Remzi Bey 478
Renan, Ernest 318, 444
Reşad (V. Mehmed Reşad) 105, 133, 185, 210, 348, 351, 448, 454, 459, 485, 489-90, 500, 508, 540
Reşid Bey (Abdülhamid'in katibi) 264, 323
Reşid Paşa (Şehremini) 469
Rıdvan Paşa (Şehremini) 449
Rıza Paşa (Harbiye nazırı) 156, 179, 387
RızaPaşa 429
RobertSalisbury (Marki) 73, 74, 76, 94-5, 111-4, 117, 127, 254, 260, 268, 335-6, 344, 348, 537
Robespierre 297
Robilant Paşa 492
Roger, Charles 322
Rossini, Gioacchino 39
Rothschild, Baron Edmond de 367
Rüstem Paşa 328

Sabahaddin (Prens) 435-8, 451-2, 475, 481, 483, 539
Sabundji, Louis 294, 295
SadıkPaşa 109, 113-4
Sadullah Bey 60, 65
Sadullah Paşa 102, 117
Safvet Paşa 31, 73-5, 81, 102, 109, 113-4, 118, 127, 137
Said Bey *bkz.* Said Paşa
Said Paşa (Kürt) 177
Said Paşa 85, 101, 131, 134, 140, 172, 176-8, 188, 270, 280, 290-2, 334, 341-3, 348, 354, 397, 416, 441, 459, 462, 466, 483, 486, 536, 538-40
Salama Musa 440
Salih Münir Bey 379-80, 426, 437, 470
Sami Bey *bkz.* Şemseddin Sami Fraşheri
Scalieri (Mason, V. Murad) 293
Schliemann, Heinrich 284

Selim I. (Sultan) 36, 222, 231, 295
Selim Melhame 213, 469
Selim, III. (Sultan) 34, 150, 381
Seniha Sultan (Abdülhamid'in kızkardeşi) 435-6
Serafim Efendi 45
Server Paşa 98, 102
Seymour, Frederick 260
Seyyid Fazıl (Şeyh) 241-2
Siemens, Georg Von 265, 398
Stone, Miss 209, 420
Süleymanel-Bustani 320
Süleyman Paşa 53, 71, 95, 97, 122, 132, 179, 288, 388
Süreyya Paşa 31, 172, 305
Şadiye Sultan (Abdülhamid'in kızı) 493
Şakir Paşa 307, 334
Şemseddin Sami Fraşeri 408, 443
Şemsi Paşa 457
Şerif Hüseyin (1877-1880 arası Mekke şerifi) 126, 235
Şerif Hüseyin (1908-1916 arası Mekke şerifi) 501
Şerif Paşa 251
ŞeyhEbulhüda 161, 175
Şeyh Naili 351
Şir Ali Han (Afganistan emiri) 95
Şirvanizade Ahmed Hulusi Efendi 95
Şirvanlı Ahmed Hamdi 206
Şuvalov (Kont) 86, 99

Tahir Paşa 154, 216, 501
Tahsin Bey 481
Tahsin Paşa 172, 182, 208, 220, 305, 307, 421, 442-3, 457, 459, 469
Talat Bey 452, 466, 485-6, 492
Talat Paşa 480, 491
Tevfik Fikret 189, 379, 439, 447
Tevfik Paşa (Mısır Hidivi) 128, 252, 257-8
Tevfik Paşa karş. Ahmed Tevfik Paşa
Thiers, Adolphe 82
Tir-i Müjgân (Abdülhamid'in annesi) 29
Tocqueville, Alexis de 509
Townshend 501
Tubini 411

Ubeydullah (Kürt aşiret reisi) 125-6
Ulviye Sultan (Abdülhamid'in kızı) 162
Umberto, I. (İtalya kralı) 446
Üryanizade Ahmed Esad 180

Vahan Efendi 327
Vahdeti (Şeyh) 478-9, 481
Vaillant, Auguste 446
Vambéry, Arminius 30-1, 322, 440
Vasilaki 153
Verdi, Guiseppe 39, 163
Victoria (Büyük Britanya kraliçesi, Hindistan imparatoriçesi) 13, 38, 57, 97, 348, 401

Waddington, William 254, 263
Weber, Max 510
Wettendorf 141, 263
Wilhelm, I. (Almanya imparatoru) 39
Wilhelm, II. (Almanya imparatoru) 79, 147, 150, 152, 209, 244, 301, 348-9, 353, 384, 392-6, 398, 497, 537-8
Witte, Sergey (Kont) 349-50

Yahya 208-9, 428, 429
Yakub Han (Kaşgar emiri) 88
Yusuf Akçura 408
Yusuf İzzeddin 28, 37-9, 43-5, 49, 54-5, 448
Yusuf Rıza Bey 174

Zafir Madanı 45, 152, 161, 230, 241, 442
Zarifi 35
Zeki Paşa (Abdülhamid'in eniştesi, Hamidiye alaylarının komutanı) 310, 332, 388, 469
Zévaco, Michel 163

Ziya Bey 70, 72, 79
Ziya Paşa 135, 294, 469
Zohrab 235
Zola, Emile 444

34 yaşında
34. padişah oldu
33 yıl hüküm sürdü...

"Abdülhamid kadar olumsuz koşullarda tahta çıkmış bir hükümdar az bulunur. 1876'da sultan olduğunda, Osmanlı İmparatorluğu her yerinden su alan bir gemi gibidir... Balkanlar da yeni ayaklanmaların tehdidi altındadır, mali açıdan tam bir iflas söz konusudur, Avrupa kamuoyu amansızca saldırmaktadır, Büyük Güçler de Osmanlı'ya düşmandır... Tahta çıktıktan dokuz ay sonra patlak veren Rus Harbi tüm zamanını alır, daha önce eşine rastlanmamış bir felaketle sonuçlanır, yeni sultan bozguna ve barışın çok ağır bedeline göğüs germek zorunda kalır...

İçeride iktidarını kuran Abdülhamid o zaman gerçek çapını gösterebilmiş ve ortaya, imtiyazları konusunda son derece kuskanç, ülkesinin korunmasına ve kalkınmasına tutkuyla bağlı, tam bir devlet adamı çıkmıştır. İmparatorluğa yakıştırılan "hasta adam" nitelemesini asla kabul etmeyen Abdülhamid, Osmanlı devletini ne pahasına olursa olsun güçlendirmeye ve gerçek yerine tekrar kavuşturmaya kararlıydı...

Abdülhamid kişiliğinin, dönemin karikatüristlerinin kalemlerinden dökülen kanlı canavar veya paranoyak hükümdar çizgilerine indirgenemeyeceğine kuşku yoktur. İktidar hakkında otoriter bir algıya sahip olan Abdülhamid, devrine damgasını vurmuş ve ardında pek çok iz bırakmış, kendi içinde tutarlı bir ıslahatçıydı. Ama altı yüzyıllık, yaşlanmış bir imparatorluğun başına geçmiş ve imparatorlukların günlerinin her halükârda sayılı olduğu bir dönemde iktidara gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük bir modern devlet ve büyük bir İslam gücü haline getirme düşünde başarısızlığa uğrayacaktı. Kabul etmek gerekir ki, önüne koyduğu bu hedef tek bir insanın sınırlarını çok aşıyordu. Ama sonuç olarak kendisini Yıldız Sarayı'nın içinde yalnızlığa mahkûm eden de o değil miydi?"

François Georgeon

Kapak: Sultan Abdülhamid, taş baskı (1887)

İnceleme - Araştırma: 13

ISBN 975-8293-88-5

homerkitabevi
Yeni Çarşı Cad. No: 28/A
34433 Galatasaray - İstanbul